

ACADEMIA ROMÂNĂ

ANUARUL

INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

LI

2014

SUPLIMENT

*Inovație și interdisciplinaritate
în cercetarea arheologică și istorică:
teorii, metode, surse*

editori

Andi MIHALACHE

Dan APARASCHIVEI, Gheorghe CLIVETI, Alexandru SIMON

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

Tom LI, 2014, SUPPLEMENT

---

*Inovație și interdisciplinaritate în cercetarea arheologică și istorică:
teorii, metode, surse*

SUMAR

ANTIC ȘI MEDIEVAL

L. MUNTEANU, E. POPUȘOI, <i>The Roman Coin Hoard from Iezer</i>	1
GEORGE BILAVSCHI, <i>Arheolingvistica spațiului rural medieval românesc</i>	35
ALEXANDRU SIMON, <i>Principele Dominic, secuii și Țara de Jos a Moldovei</i> ...	59
PETRU-COSMIN COVRIG, <i>Studiu de caz asupra unui document medieval privitor la vechimea românilor din Regatul Ungariei</i>	77
MIHAI SAFTA, <i>Analiza conceptului de „stat modern” și posibilele sale origini. Despre formele de agregare teritorială și socială din spațiul italian medieval</i>	85
IULIAN MARCEL CIUBOTARU, <i>Considerații referitoare la regimul juridic al mănăstirilor personale din Moldova (secolele XV-XVI)</i>	95
ROMEO GABRIEL MOLDOVAN, <i>Bunuri mobile și imobile în Transilvania secolului XVII. Studiu despre relația dintre „legi” și interese în testamentele maghiare</i>	115
IULIANA STAVARACHI, <i>Câteva considerații privind apariția mahalalei Muntenimii din Iași în secolul XVII</i>	123
PETRONELA PODOVEI, <i>Locul edificiilor religioase de zid din județul Botoșani în arhitectura ecleziastică din Moldova (secolele XV-XVIII)</i>	139

MODERN, MODERNITATE, MODERNIZARE

COSMIN MIHUȚ, <i>Un document inedit despre exilarea lui Ion Câmpineanu (1840)</i>	161
ROXANA MONAH, <i>L'Orient (dé)figuré : les peintres français du XIXe siècle devant la ville arabe</i>	171
MARIA MĂDĂLINA IRIMIA, <i>Ipostaze ale antisemitismului la „Junimea” din Iași: Titu Maiorescu, Mihai Eminescu și Vasile Conta</i>	185
MARIUS CHELCU, <i>Originea, evoluția și finalitatea unei idei: dreptul de stăpânire a moșiilor de către armenii din Moldova</i>	207
VASILICA ASANDEI-MÎRZA, <i>Metode și mijloace de cercetare arheologică în România la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX</i>	225
EMILIA CHISCOP, <i>Politici de sănătate publică în presa ieșeană de la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX</i>	241
DIEGO CIOBOTARU, <i>Despre modernizare în ritmuri cazone: militarizarea vieții publice în România interbelică</i>	253

ÎN SECOLUL XX

CĂTĂLINA MIHALACHE, <i>Politiques culturelles, pratiques sociales, exercices identitaires : festivités scolaires en Roumanie au vingtième siècle</i>	279
ALEXANDRU D. AIOANEI, <i>Naționalizarea întreprinderilor industriale în regiunea Moldovei și drumul spre economia planificată</i>	297
GEORGIANA LEȘU, <i>Literatura de inspirație istorică din România „democrației populare”. Cazul Tudor Vladimirescu</i>	311
OANA MIHAELA TĂMAȘ, <i>Istoriografia românească a Marelui Război (1944-2014). Continuitate și inovație</i>	331

POST SCRIPTUM

ANDI MIHALACHE, <i>Măștile adevărului: de la teoria istoriei la studiul de caz</i>	343
Abrevieri	363

YEARBOOK OF THE “A. D. XENOPOL” INSTITUTE OF HISTORY

Tome LI, 2014, SUPPLEMENT

Innovation and Interdisciplinarity in Archaeological and Historical Research: Theories, Methods, Sources

CONTENTS

ANTIQUITY AND MIDDLE AGE

L. MUNTEANU, E. POPUȘOI, <i>The Roman Coin Hoard from Iezer</i>	1
GEORGE BILAVSCHI, <i>Archaeolinguistics Approach of the Medieval Rural Space in Romania</i>	35
ALEXANDRU SIMON, <i>Prince Dominic, the Szeklers and the Lower Country of Moldavia</i>	59
PETRU-COSMIN COVRIG, <i>Case Study upon a Medieval Document Regarding the Origins of Romanians from the Kingdom of Hungary</i>	77
MIHAI SAFTA, <i>The Concept of “Modern State” and its Possible Origins. A Study of the Territorial and Social Forms Created in the Medieval Italy</i> ..	85
IULIAN MARCEL CIUBOTARU, <i>Considerations on the Juridical Regime of Personal Monasteries in Moldavia (15th-16th Centuries)</i>	95
ROMEO GABRIEL MOLDOVAN, <i>Movable and Immovable Property in Seventeenth Century Transylvania. A Study on the Relation Between “Laws” and Interests in Hungarian Testaments</i>	115
IULIANA STAVARACHI, <i>Several Considerations Regarding the Emergence of “Muntenimea” Mahalle from Iași in the 17th Century</i>	123
PETRONELA PODOVEI, <i>The Place of Religious Masonry Structures from Botoșani County in the Ecclesiastical Architecture from Moldavia (15th-18th Centuries)</i>	139

MODERN, MODERNITY, MODERNIZATION

COSMIN MIHUȚ, <i>An Unpublished Document about the Exile of Ion Câmpineanu (1840)</i>	161
ROXANA MONAH, <i>The (Dis)Figured Orient: Nineteenth Century French Painters Faced with the Arab City</i>	171
MARIA MĂDĂLINA IRIMIA, <i>Voices of Romanian Antisemitism in Late 19th century: The Case of Literary Society „Junimea” in Iași</i>	185
MARIUS CHELCU, <i>Origin, Evolution and Finality of an Idea: Armenians’ Landed Property Rights in Moldova</i>	207

VASILICA ASANDEI-MÎRZA, <i>Means and Methods of Archaeological Research in Romania at the End of the 19th and the Beginning of the 20th Century ..</i>	225
EMILIA CHISCOP, <i>Health Policy in Print Media of the Late Nineteenth and Early Twentieth Century in the City of Iași .....</i>	241
DIEGO CIOBOTARU, <i>About Modernization at the Army's Tempo: Militarization of Public Life in Interwar Romania .....</i>	253

IN THE 20th CENTURY

CĂTĂLINA MIHALACHE, <i>Cultural Policies, Social Practices, Identity Exercises: School Festivities in Twentieth Century Romania .....</i>	279
ALEXANDRU D. AIOANEI, <i>The Nationalization of Industrial-Based Enterprises in the Region of Moldavia and the Pathway to Planned Economy .....</i>	297
GEORGIANA LEȘU, <i>Historical Literature from People's Republic of Romania. Tudor Vladimirescu, Historical Character and Hero .....</i>	311
OANA MIHAELA TĂMAȘ, <i>Romanian Historiography of the Great War (1944-2014). Continuity and Innovation .....</i>	331

POST SCRIPTUM

ANDI MIHALACHE, <i>Masks of Truth: From Theory of History to Case Study ..</i>	343
<i>Abbreviations .....</i>	363

L. MUNTEANU*
E. POPUȘOI**

THE ROMAN COIN HOARD FROM IEZER***

There is a batch of 45 Roman imperial *denarii* in the collection of “Vasile Pârvan” Museum in Bârlad¹. The only information kept in the documents of the Museum is that the pieces were donated in the 1960s and 1970s by the students of the Technical and Metallurgical Secondary School of Bârlad. As far as the history of this discovery concerns, a significant part of it was restored following Mrs. Eugenia Popușoi’s direct investigations, conducted over several years, and also Mr. Costel Giurcanu’s generous support. The coins come from a hoard discovered in the years 1938-1939, in Iezer village, Puiești commune, in the vineyard of a native named Chircă. Since the pieces were held in a “bucket” (probably a large ceramic pot), it is believed that the original size of the discovery must have been a considerable one (over 1,000-1,500 silver coins). Most of them were sold in batches of 100 pieces each, at the fair in Puiești. Fortunately, the hoard has not been fully dispersed, some of the coins surviving in different collections, accompanied by precious information about the time and place of their acquisition. Thus, at a very close time to their discovery, 37 *denarii* were bought by Tit Simedrea, bishop of Hotin and metropolitan bishop of Bukovina, in the same fair. They were kept in the family and recently became part of Mr. Michael Raportaru’s collection in Bucharest². Another 25 coins came into possession of Costel Giurcanu in Bârlad, who also bought them in Puiești, but much later, in 1965. On the same occasion, six pieces from the same hoard went into a private collection from Bârlad, their track being lost in the meantime³.

We have reasons to believe that this discovery was reported in the old scientific literature over half a century ago. The one who first mentioned it was D. Tudor, who, by

* The Institute of Archaeology of Romanian Academy – Iași Branch.

** “Vasile Pârvan” Museum in Bârlad.

*** Research funded through “MINERVA – Cooperation for an elite career in doctoral and postdoctoral research” project, agreement code: POSDRU/159/1.5/S/137832, cofinanced from the European Social Fund through the Sectoral Operational Programme for Human Resources Development 2007-2013.

¹ We express our gratitude to Mr. Mircea Mamalaucă, the Director of the Museum and Ms. Ioana Scutaru for the kindly granted support to us every time to study of coins from the hoard.

² M. Dima, M. Vasile, *Tezaurul de la Puiești, jud. Vaslui*, in E. Nicolae (red. resp.), *Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea independenței României. Chișinău, 24-26 septembrie 2002. Comunicări, studii și note*, București, Editura Enciclopedică, 2003, p. 91.

³ C. Giurcanu, *Noi date despre tezaurul de monede imperiale romane de la Iezer – Puiești*. Communication presented at the 20th National Symposium of Numismatics, Brăila, 22nd-24th of May 2003 (by manuscript). We thank Mr. Giurcanu for the information he generously offered on the circumstances of the discovery and acquisition and on the issuers’ identification in regards to 24 of the 25 pieces from Iezer, belonging to his collection.

B. Mitrea's courtesy, was aware of "an unpublished hoard from Iezeru – Tutova [...] with struck *denarii* from Vespasianus up to Commodus" hosted "at the Museum in Bucharest"⁴. The place of discovery to which he referred was Iezer village, from Puiești commune, bordered by Tutova river. His explicit recording was probably meant to avoid confusion with a similarly named place. It is Ezer village, located in the north of the same county, at present included in Băcești commune. B. Mitrea, about whom we certainly know that he lies at the origin of this information, has presented a list of coin deposits concluded with coins from Commodus, which also included the one from Ezer, although offering no other details⁵. The location of this coin deposit on the map of discoveries drawn by the author⁶ confirms our initial location. Later, V. Mihailescu-Bîrliba has mentioned three hoards related to the discovery under subject: one located in Ezeru – Vaslui/Iezer (Puești commune)⁷, another one in Tutova⁸ and the last one in Cetățuia (Puești commune)⁹. On this occasion, we record the first explicit and accurate account of the origin of the discovery. But, at the same time, the confusion will increase by introducing the new data that we regard as being erroneous: the reference to a stand-alone hoard at Tutova and the placement of the one from Cetățuia in Puești commune, Vaslui County¹⁰. This last solution was also preferred by G. Coman, although the research undertaken in the collection of documents from National Museum of Antiquities has indicated that it is another locality¹¹.

⁴ D. Tudor, *Tezaurul de denari imperiali romani de la Muntenesti (com. Buhăești, raionul Negrești, regiunea Iași)*, in "Studii și cercetări științifice", Seria III, Științe sociale, 5/3-4, iulie-decembrie 1954, p. 386 and note no. 3.

⁵ B. Mitrea, *Contribuții numismatice la istoria triburilor daco-getice din Moldova în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n.*, in SCIV, 7/1-2, 1956, p. 161, 167; idem, *La migration des Goths reflétée par les trésors de monnaies romaines enfouis en Moldavie*, in "Dacia", N.S., 1, 1957, p. 231.

⁶ Idem, *Contribuții numismatice la istoria triburilor daco-getice din Moldova...*, p. 162, fig. 1, no. 15; idem, *La migration des Goths reflétée par les trésors...*, p. 231, fig. 1, no. 6.

⁷ V. Mihailescu-Bîrliba, *Circulația monetară la triburile libere de la răsărit de Carpați (sec. II-IV e.n.)*, in *MemAntiq.*, 2, 1970, p. 308 ("Ezeru – Vaslui"), 325, no. 86 ("Ezeru") (only B. Mitrea is quoted); idem, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, București, Editura Academiei RSR, 1980, p. 268, no. 134 ("Iezer [com. de Puești, dép. de Vaslui]").

⁸ Idem, *Circulația monetară la triburile libere...*, p. 308 ("Tutova – Galați"), 328, no. 102 ("Tutova") (only D. Tudor quoted); idem, *La monnaie romaine*, p. 287, no. 259 ("Tutova [l'ancien département]").

⁹ Idem, *Circulația monetară la triburile libere...*, p. 308 ("Cetățuia"), 325, no. 85 ("Cetățuia"); idem, *La monnaie romaine*, p. 259, no. 57 ("Cetățuia [com. de Puești, dép. de Vaslui]").

¹⁰ On the maps drawn by B. Mitrea, who first mentioned this discovery, chronologically ended with coins from the time of Commodus, it is most probably placed in Cetățuia village, from Strugari commune, Bacău county (B. Mitrea, *Contribuții numismatice la istoria triburilor daco-getice din Moldova...*, p. 162, fig. 1, no. 10; idem, *La migration des Goths reflétée par les trésors...*, p. 231, fig. 1, no. 6). The situation might rather look complicated, since another imperial Roman hoard is signaled in the same location from Bacău county, as discovered in 1986 and chronologically ended with coins actually from the time of Marcus Aurelius (idem, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1986(XXX)*, in "Dacia", N.S., 31/1-2, 1987, p. 175, no. 15 [according to the written observations the last coins were dated in the time of Carcalla]; V. Căpitanu, *Noi descoperiri monetare antice intrate în colecțiile Muzeului din Bacău*, in "Symposia Thracologica", Piatra Neamț, 6 (septembrie 1988), p. 108; idem, *Noi descoperiri de monede antice și bizantine intrate în colecțiile Muzeului din Bacău*, in "Carpica", 20, 1989, p. 193; Gh. Poenaru Bordea, B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1988 (XXXII)*, in "Dacia", N.S., 32/1-2, 1989, p. 262, no. 28). Moreover, the inherent confusion between the two places identically named, but located in two different counties, has already been done in a recent paper, where the deposit belonging to the archaeological site from Bacău area was assigned to Vaslui county (!) (G. Depeyrot, D. Moisl, *Les trésors de deniers de Trajan à Balbin en Roumanie*, Moneta 73, Wetteren, 2008, p. 93, no. 60).

¹¹ G. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, Vaslui, Editura Litera, 1980, p. 217 ("Cetățuia [...] from an unknown place, on the territory of the village") and note 6 ("MNA, dos. 1935, 284, as Iezer").

Interestingly enough, the hoard is recorded under various names, taken over from different sources, in several scientific syntheses¹². Still, the moment the two batches from Raportaru and Giurcanu collections entered the scientific circuit, surprisingly, the authors have not taken into consideration any of these older references, assigning the coins to a previously unknown hoard, located in Puiești¹³ and Iezer – Puiești¹⁴ respectively. Finally, in the recent list of Roman hoards found in Romania, the discovery under subject was registered in Băcești (Vaslui County) (!)¹⁵. It is possible that the authors have confused the two places from Vaslui County, sharing similar names, but not geographical locations.

We managed to register a variety of names under which this discovery has been identified by various authors: Iezeru – Tutova/Ezer/Ezeru/Iezer/Iezăr/Iezer – Puiești, Tutova, Cetățuia, Puiești and even Băcești. We are confident that all these terms refer to a single hoard, and its right location is in Iezer, in Puiești commune, Vaslui County (pl. 1). At the moment it was recovered, either partially or fully, the information about five batches that were in its original composition (tab. 1): I. an unidentified number of pieces that were in a museum in the capital (probably the National Museum of Antiquities) before 1954; II. 37 pieces in Raportaru collection (Bucharest), entirely published; III. 25 pieces in Giurcanu collection (Bârlad), partially identified; IV. six pieces in a private collection (Bârlad); V. 45 pieces held in the collection of “Vasile Pârvan” Museum in Bârlad, and subjected to our present study.

Some particular coins, such as *subaeratae* and “barbarian” ones drew our attention in the batch composition of this Museum. The first category contains no less than five copies, all belonging to the emperors of the Antonine dynasty and their families: Antoninus Pius (cat. no. 21), Marcus Aurelius (cat. nos. 24-25), and two hybrid pieces (cat. nos. 44-45). Unfortunately, we were unable to perform any specialized analysis to determine the exact composition of these coins. Just based on a simple observation, we suspect that they were manufactured using different techniques. Thus, in regards to the first three pieces (cat. nos. 21, 24-25), which do not appear to contain precious metal in their structure, there are several credible indications of their copying by casting: a slightly flattened appearance, air bubbles on the surface and, perhaps, a marginal rift due to the careless removal of the “tail”¹⁶. We cannot specify

¹² Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, Editura Academiei RSR, 1973, p. 149 (“Ezer”), pl. II, map no. 2 (the right localization of Cetățuia – no. 10 and Ezer – no. 15); idem, *Archaeology and History of the Carpi from the Second to the Fourth Century A.D.*, I-II, BAR-SS 16, Oxford, 1976, pl. II, map. 2 (Cetățuia – no. 10; Ezer – no. 15); S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei. Secolele II î.e.n.-III e.n.*, Iași, Editura Junimea, 1981, p. 195, no. 13 (“Cetățuia”), no. 15 (“Ezeru”), pl. 60 (both located in Vaslui county); I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II-IV e.n.*, Iași, Editura Junimea, 1982, p. 75 (“Cetățuia, Iezăr, Tutova”), fig. 22, nos. 19-21 (all the three in the same county).

¹³ M. Dima, M. Vasile, *op. cit.*, p. 91, 96, note 1 (“the discovery from Puiești”). The authors had the information reconfirmed by C. Giurcanu. They have also mentioned the existence of several coins from this discovery in the Museum of Bârlad, but they have expressed their doubts in regards to their identification in the institution’s collection.

¹⁴ C. Giurcanu, *op. cit.* The author proves to be equally sceptical with respect to the recovery of information about the coins in the Museum of Bârlad.

¹⁵ G. Depeyrot, D. Moisil, *op. cit.*, p. 149, no. 92 (“Le trésor est parfois attribué à Iezeru ou Ezeru”); p. 161; 171; 191, no. 124 (incorrectly, there is a deposit located at Tutova chronologically ending with coins from Commodus). Surprisingly, the batch published by M. Dima, M. Vasile (*op. cit.*) is missing from the paper above mentioned.

¹⁶ All these details are consistently described in regards to the coins of the “hoard” from *Apulum VI*, representing the largest find of its kind from the Roman world (C. Găzdac, O. Oargă, A. Alföldy-Găzdac, *It was supposed to be Silver! The Scrap Coin 'Hoard' Apulum VI*, CRSCRCR V/2, Cluj-Napoca, Mega Publishing House, 2015). Besides, one of the three cast coins of the batch from Iezer (cat. no. 24) belongs to a monetary

whether or not they had been subjected to a subsequent process of silvering. The other two coins (cat. nos. 44-45) retain, to varying degrees, traces of the thin silver layer that had been applied over the core made of precious metal, by introducing it in a “silver bath” or, more likely in the present case, by striking the flan while it was heated¹⁷.

In general, during the 1st-3rd centuries AD, the phenomenon of copying the official currency (especially by casting and, less commonly, by striking) was regarded as being characteristic to western Roman provinces located on border. The issuing of such coins would have been achieved in times of crisis, which affected the regular supply with official currency. These copies, produced with the implicit approval of authorities, it seems, were accepted in the (local?) circulation until the resumption of normal cash flow¹⁸. One such particular episode took place at the beginning of the 3rd century, when the copying of main bronze and silver coins would widely have been done, especially in the Danubian and Rhenanian provinces¹⁹. Regarding our analysis is highly relevant the information resulting from the two Roman provinces located in the vicinity of the “barbarian” territory east of the Carpathians: Dacia and Moesia Inferior. Therefore, the recent revaluation of the main monetary findings from Dacia has allowed the identification of massive amounts of *denarii subaerati*, manufactured, especially by striking and, very rarely, by casting, which were found isolated, both in the civil and military sites of the province²⁰. The emergence of the cast coin deposit from Apulum (VI),

---

type identified in the composition of the hoard from Apulum VI (*ibidem*, p. 61, no. 30 – RIC III, p. 233, no. 261). The same paper offers a detailed and updated bibliography on this coin copying technique (on either silver or base metal coins), but we will not resume it in this study. We thank dr. Cristian Găzdac who confirmed our observations on the three cast coins of the batch presented above.

¹⁷ U. Zwicker, A. Oddy, S. La Niece, *Roman Techniques of Manufacturing Silver-Plated Coins*, in S. La Niece, P. Craddock (eds.), *Metal Plating and Patination*, Oxford, Butterworth-Heinemann, 1993, p. 223-246; a difference between the two techniques see at M. Pîslaru, *The Roman Coins from Potaissa. Legionary Fortress and Ancient Town*, Cluj-Napoca, Mega Publishing House, 2009, p. 52, 355-356 (Annex I).

¹⁸ See the main discussion on this topic at G. Boon, *Counterfeit Coins in Roman Britain*, in P. J. Casey, R. Reece (eds.), *Coins and the Archaeologist*, BAR 4, London, 1974, p. 95-172; A. Kunisz, *La monnaie de nécessité dans les provinces rhénanes et danubiennes de l'Empire Romain dans la première moitié du IIIe*, in G. Vallet (éd.), *Les 'dévaluations' à Rome: époque républicaine et impériale*, 2, [Actes du colloque de] Gdansk (19-21 octobre 1980), Collection de l'École Française de Rome 37, Rome, 1980, p. 129-139; idem, *La monnaie de nécessité à l'époque du haut-empire romain: problèmes et controverses*, in G. Depeyrot, T. Hackens, G. Moucharte (eds.), *Rythmes de la production monétaire, de l'antiquité à nos jours: actes du Colloque internationale organisé à Paris du 10 au 12 janvier 1986*, Numismatica Lovaniensia 7, Louvain-la-Neuve, 1987, p. 257-265; M. Peter, *Eine Werkstatt zur Herstellung von subaeraten Denaren in Augusta Raurica*, SFMA 7, Berlin, 1990; idem, *Imitation und Fälschung in römischer Zeit*, in A.-F. Auberson, H. R. Derschka, S. Frey-Kupper (eds.), *Faux – contrefaçons – imitations. Actes du quatrième colloque international du Groupe suisse pour l'étude des trouvailles monétaires (Martigny, 1er-2 mars 2002)*, Etudes de numismatique et d'histoire monétaire 5, Zèbre, 2004, p. 19-30; C. E. King, *Roman copies*, in C. E. King, D. G. Wigg (eds.), *Coin Finds and Coin Use in the Roman World. The Thirteenth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History*, 25-27.3.1993, SFMA 10, Berlin, 1996, p. 237-263.

¹⁹ Many discoveries prove the functioning of local monetary workshops in these areas. Most of the materials identified here – clay moulds, dies, scraps etc. – are bearing the effigies of Severan emperors and their families. A recent mapping of these points see in *ibidem*, p. 259-263, maps 1, 2; J. Lallemand, *Les moules monétaires de Saint-Mard (Virton, Belgique) et les moules de monnaies impériales en Europe: essai de répertoire*, in H. Remy, P. Gillet-Mignot (coord.), *Un quartier de l'agglomération Gallo-Romaine de Saint-Mard (Virton)*, EDF 1, Leuven, 1994, p. 162-173, fig. 7, and G. Aubin, *Les moules monétaires en terre cuite du IIIe siècle: chronologie et géographie*, in “Revue Numismatique”, Paris, 6, 2003, p. 159, p. 140, fig. 4.

²⁰ C. Găzdac, *The Distribution of Silver Counterfeited Coins in the Forts of Roman Dacia: Fraud or Monetary Policy?*, in A. Morillo, N. Hanel, E. Martín (eds.), *Limes XX. XX Congreso internacional de estudios sobre la frontera Romana/XXth International Congress of Roman Frontier Studies, León (España)*, septiembre 2006, III, Madrid, Polifemo, 2009, p. 1487-1498; idem, *Monetary Circulation in Dacia and the Provinces from the Middle and Lower Danube from Trajan to Constantine I (AD 106-337)*, 2nd edition,

seems to be an exceptional case²¹. The situation appears quite different in Moesia Inferior, where the sporadic reporting of such pieces was generally left to the inadequate publication of monetary material²².

The presence of plated coins outside the Roman world is still insufficiently documented. In the “barbarian” territories of Central Europe, they appear quite spread in hoards, but relatively common in settlements, where they represent, on average, approx. 20% of all coins discovered²³. It is interesting to note that hybrid pieces are the most numerous²⁴. In the eastern side of this area (Moldavia) plated *denarii* are found almost exclusively in the composition of hoards. In the current state of monetary discoveries publication, we managed to record at least 27 such Roman imperial coins, found in 13 hoards²⁵.

Thus, the earliest coins are present in hoards concluded with the coins of Vespasianus (1 pc.)²⁶. But their obvious concentration only occurs in hoards ended with *denarii* struck in the range Marcus Aurelius (14 pcs.)²⁷ – Commodus (3 pcs.)²⁸ –

CRSCRCR VII, Cluj-Napoca, Mega Publishing House, 2010, p. 150-151, 177; C. Găzdac, O. Oargă, A. Alföldy-Găzdac, *op. cit.*, p. 14. It is interesting to notice that the sites in Dacia have the highest percentage of *denarii subaerati* (made by striking) of all Roman world, given that there is no compelling evidence of their manufacture in local workshops (even the operation of such a workshop in Potaissa is uncertain – see M. Pislaru, *op. cit.*, p. 71-74). We also have reserves concerning the association of this category of currencies with the military environment in Dacia, since they are extremely well represented in civil sites: Porolissum – *municipium* (58% of the total amount of *denarii* are *subaerati*), Apulum – *municipium* (43%), Apulum – *colonia* (41%), Orlea (40%), Napoca (37%), Micăsasa (36%) and Sarmizegetusa (26%) (the last four sites did not hold military troops).

²¹ C. Găzdac, O. Oargă, A. Alföldy-Găzdac, *op. cit.*

²² C. Găzdac, *Monetary Circulation*, p. 177. From the study in question are missing several discoveries of this type, such as the hoard from Arrubium 1934 (L. Gattorno, *Dinari subaerati de la Traian găsiți în Arrubium (Măcin)*, in “Cronica numismatică și arheologică”, București, 15, 117-118, 1940, p. 232-236) or the coins from Durostorum (M. Dima, D. Elefterescu, *Monnaies de Durostorum – Ostrov (4e siècle av. J.-C. – 6e siècle ap. J.-C.)*, Moneta 88, Wetteren, 2009, p. 22-25, 142-147).

²³ See especially, A. Bursche, *Denarii Subaerati from the Jakuszowice Settlement in North Małopolska*, in “Wiadomości Numizmatyczne”, 50/1-2, 155-156, 1996/“Polish Numismatic News”, Warszawa, 6, 1997, p. 31-42; M. Peter, *Imitations of Roman Coins in non-Roman Contexts: Some Remarks*, in A. Bursche, R. Ciolek, R. Wolters (eds.), *Roman Coins Outside the Empire: Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop Radziwill Palace, Nieborów (Poland), 3-6 September 2005*, Moneta 82, Wetteren, 2008, p. 389-394.

²⁴ A. Bursche, *op. cit.*, p. 36, note 37.

²⁵ In reality, it is possible that the number of these coins should be much higher, these being difficult to be detected with the naked eye, in the absence of the physical and chemical analyses of metal composition. We chose a random example, that of the deposit discovered in Bălănești, where a *denarius* of Traianus “presents exfoliations, which indicate a poor metal quality” (B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane de la Bălănești (jud. Neamț)*, in *AM*, 23-24 (2000-2001), 2003, p. 201, 206, no. 34).

²⁶ Bozieni (1 pc.) (M. Chițescu, V. Ursache, *Notă asupra unui mic tezaur de monede romane de la începutul Imperiului, descoperit la Bozieni (r. Roman)*, in *SCIV*, 17/4, 1966, p. 705, no. 13; M. Chițescu, *Unele considerații pe marginea contrafacerii monedei romane în Dacia, bazate pe o recentă descoperire din Moldova*, in *SCN*, 4, 1968, p. 129, no. 13); other eight plated coins are republican.

²⁷ Arini (1 pc.) (V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 251, no. 3 [calls this hoard into question]), Davideni (1 pc.) (idem, *La découverte monétaire de Davideni (dép. de Neamț) et les trésors de deniers s’achevant par des deniers de Marc Aurèle*, in „Dacia”, N.S., 23, 1979, p. 320, no. 24), Hertioana de Jos (1 pc.) (V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Hertioana de Jos (com. Traian, jud. Bacău)*, in „Carpica”, 7, 1975, p. 28, no. 75), Crăiniceni (?) (N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova: de la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, Editura Academiei RSR, 1970, p. 273, 631, pl. CCLV/4-11, p. 635, pl. CCLIX/1-2; B. Mitrea, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România*, in *SCIV*, 22/1, 1971, p. 127, no. 60 [based on pictures, the author assumes that some of the coins may be fourrées while the others counterfeit coins]) and Stănița (10 pcs.) (M. Chițescu, V. Ursachi, *Două tezaure romane imperiale descoperite în Moldova*, in „Carpica”, 2, 1969, p. 147-148, nos. 1-3, 5-8, 10-12).

²⁸ Rotunda (1 pc.) (A. Popa, L. Ciobanu, *Moneda romană în Basarabia (ghid metodic)*, Chișinău, Editura Cartdidact, 2003, p. 55) și Socea (2 pcs.) (V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 283, no. 232).

Septimius Severus (7 pcs.)²⁹. Last appearances are those belonging to the hoards from the time of Elagabalus – Severus Alexander (2 pcs.)³⁰. Particular cases appear to be the hoards found in the local settlements from Bozieni and Stănița, in whose composition predominate the silvered coins. Also, some hoards, like those from Ghindăoani³¹, Rîpile³² or Târpești³³, contain numerous suspicious pieces (used, friable, low title and weight basis), regarded by their publishers as original issues.

The issuers of plated *denarii* discovered in Moldavia are, in a lower degree, emperors from the 1st century AD (Nero – 1 pc., Vespasianus – 1 pc., Domitianus – 1 pc.), the most numerous sovereigns being the Antonines (Traianus – 6 pcs., Hadrianus – 2 pcs., Antoninus Pius – 9 pcs., Marcus Aurelius – 3 pcs., Commodus 2 pcs.); in two other cases the name of the issuer is unidentified. Although inaccurately at times in terms of information, it seems that all these pieces were made by striking. At least to our knowledge have not been published yet coins discovered in this area and copied by casting. Once again, we do not exclude the possibility that they have been assessed as original issues. In either case, the emergence of three new pieces presumably cast in the batch subjected to our discussion is a remarkable fact that deserves to be mentioned. Regarding the origin of plated coins, some authors have deemed to have been made right in the local environment, east of the Carpathians³⁴. But most often they were attributed to the Empire's official/semi-official mints, destined especially to the "barbarian" populations³⁵. Undoubtedly, their origin lies in one of the border provinces of the Empire, where such discoveries abound (Dacia perhaps?), but we have no good reason to believe that they could constitute a component of the external policy of the Roman state.

Another category of particular pieces present in the batch of the museum, are the so-called "barbarous" coins. We have identified three such imitations up to now. The first two (cat. nos. 42-43), probably struck by the use of the same pair of dies, used a denarius of Galba as prototype, from a workshop in Hispania. The pieces appear to have

²⁹ Măgura (3 pcs.) (V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de la Măgura*, Muzeul de Istorie Bacău, 1977, p. 50, no. 1303; p. 63, no. 2109; p. 73, no. 2830), Mircești (1 pc.) (C. Ungureanu, *Mircești, dép. de Iași; 1992*, in V. M. Butnariu (coord.), *Monnaies et parures du Musée d'Histoire de Iași*, CNM II, Iași, Editura Vasiliana '98, 2001, p. 33, no. 918) and Puriceni (2-3[?] pcs.) (V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Puriceni (com. Borlești, jud. Neamț)*, in *MemAntiq*, 4-5 (1972-1973), 1976, p. 153, no. 264; p. 197, no. 905; p. 214, no. 1142).

³⁰ Blăgești (1 pc.) (V. Mihailescu-Bîrliba, D. Monah, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Blăgești, județul Bacău*, in „Carpica”, 7, 1975, p. 36, no. 3) and Muntești (1 pc.) (C. Ungureanu, *Muntești, comm. de Ștefan cel Mare, dép. de Vaslui; 1951*, in V. M. Butnariu (coord.), *op. cit.*, p. 38, no. 411 [in the original publication it probably corresponds to D. Tudor, *op. cit.*, p. 396, no. 160]).

³¹ Gh. Poenaru Bordea, V. Mihailescu-Bîrliba, Al. Artimon, *Un mic tezaur de denari romani imperiali descoperit la Ghindăoani (jud. Neamț)*, in *SCIV*, 19/4, 1968, p. 597-611; V. Mihailescu-Bîrliba, Gh. Poenaru Bordea, *Notă adițională privind tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Ghindăoani*, in *SCN*, 5, 1971, p. 385-388.

³² V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari romani de la Rîpile (com. Gura Văii, jud. Bacău)*, in „Carpica”, 8, 1976, p. 137-150.

³³ S. Marinescu-Bîlcu, M. Chițescu, V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane descoperit la Tîrpești*, in *SCN*, 9, 1989, p. 43-51.

³⁴ M. Chițescu, V. Ursachi, *op. cit.*, p. 150; M. Chițescu, *Les monnaies géto-daces de type romain républicain et impérial*, in „Dialogues d'histoire ancienne”, 6, 1980, Paris, p. 128-129.

³⁵ V. Mihailescu-Bîrliba, D. Monah, *op. cit.*, p. 33; V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Hertioana de Jos...*, p. 17; idem, *Tezaurul de la Măgura*, p. 24; V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Puriceni...*, p. 129; idem, *La découverte monétaire de Davideni...*, p. 321; C. Preda, *Enciclopedie de numismatică antică în România*, București, Editura Enciclopedică, p. 272.

been obtained of good quality silver and their legend and image are relatively good and correctly performed. Only the emperor's portrait on the obverse presents some particular aesthetic features, especially in the neck, nose and chin area, which we have not found on any of the Hispanic issues illustrated in the regular catalogues. It is possible they should provide indications of manufacture, in a "barbarian" manner, of the original iconography. Instead, the reverse image of the deity is pretty close to the one on the original coin located in the collection of the National Library of France³⁶. Draws attention the exceptional weight of coins estimated over 5 g (!). They exceed the weight standard of silver coins nearly 50%, the latter established by Nero's reform and rigorously followed, including in the mints outside Italy³⁷.

Other two similar pieces, on which we have information deriving from different sources, could be connected with our coins. The first, considered a (modern?) forgery, is available on the internet, it weighs 5.66 g and it appears that it was struck with the same pair of dies, used for the two imitations of the hoard from Iezer³⁸. The second was referred to as belonging to the collection of an Italian, Luigi Paulon, settled in Craiova, at the beginning of the last century. The coin was "barbarized" and had a very high weight (4.40-5.20 g). Unfortunately, this is not illustrated and any mention of its origin is missing³⁹. All these coins, three of which were struck with the same pairs of dies, are excessively heavy and bear traces of "barbarization". We doubt the possibility of their production in any of the official workshops of the Empire. Their likely origin should be sought in the "barbarian" environment neighbouring the Roman world⁴⁰. We also take into consideration the assumption that they represent modern forgeries (!). In the same collection of Luigi Paulon was presented a "barbarous" denarius from Traianus, weighing 4.50 g. We noticed that between that coin and those of Galba, coming from our hoard, there are several visible stylistic similarities, especially in the way of reproducing the portrait on the obverse⁴¹. Relatively recently, the coin bearing the image of Traianus was considered by O. Iliescu as representing a modern fake, originating probably in the area of Tulcea city, where, at the beginning of the last century, a known forger was operating⁴². We do not exclude such a scenario, but we regard it as quite

³⁶ MER III, p. 34, no. 11.

³⁷ D. R. Walker, *The Metrology of the Roman Silver Coinage, I, From Augustus to Domitian*, BAR-SS 5, Oxford, 1976, p. 102 (calculates an average weight of 3.34 g, for 25 *denarii* originating in Hispania); K. Butcher, M. Ponting, *The Metallurgy of Roman Silver Coinage: From the Reform of Nero to the Reform of Trajan*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, p. 283, tab. 11.1, fig. 11.7 (33 *denarii*, whose weights vary between 3.11-3.98 g, their average being of 3.42 g).

³⁸ <http://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?album=search&cat=0&pos=111> (accessed at 13.06.2015).

³⁹ L. Paulon, *Monete romane inedite o variante nella coll. L. Paulon di Craiova. Contributo al Corpus Numerum Romanorum*, in „Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini”, Milano, 24, 1911, p. 187, no. 7 („moneta di fabbrica barbara è del peso del doppio denaro”). The same coin is also mentioned by the editors of BMC (I, p. 339, note 176).

⁴⁰ We thank Dr. Evgeni Paunov, for his valuable suggestions for the study of these coins.

⁴¹ L. Paulon, *op. cit.*, p. 188, no. 15, tav. V/7 („medaglione d'argento, gr. 4.50 oppure denaro di peso eccedente”) (probably of type RIC II, p. 245, no. 6).

⁴² O. Iliescu, *Une vieille collection de monnaies grecques et romaines. La collection Luigi Paulon de Craiova (Roumanie)*, in „Quaderni ticinesi di numismatica e antichità classiche”, 22, 1993, Lugano, p. 319. Unfortunately, we have not succeeded yet, to find other precise references about the work of this forger in the scientific literature. But the phenomenon of modern copying of ancient coins, especially for collectors, is frequently attested in this part of Europe, also. See, in this regard, publications from the *Coin Forgeries and Replicas* series, by Ilya Prokopova, as well as other works by the same author (in collaboration). As for Romania's territory, we have selected randomly two examples – the bronze plate with dies for making

implausible. If it will prove real, the conditions that could cause the contamination of coins batch entered the museum will have to be identified.

The third “barbarous” coin (cat. no. 45) is at once plated and hybrid. It is quite well done; therefore the identifying of prototypes used was not difficult. Its iconography reproduces, in a high degree of fidelity, the one on the original coins, by copying it. The legend on the reverse of the coin is also accurately reproduced. The only hint of “barbarization” appears in the obverse legend, which in its first half is normal, but in the second part consists of a repetitive sequence of groups of signs without meaning, which we could not assign to the Latin or Greek alphabet. Another “barbarous” *denarius*, which copies a coin of Traianus, comes from the same discovery from Iezer, but from a different batch. However, in this case, the image sketching is much more pronounced, and the legend is totally unintelligible⁴³.

In the territories outside the Roman world are documented numerous findings of “barbarous” *denarii*, either isolated or in hoards. Very important issues raised by this category of coins, such as: typology, metrology, manufacturing technique, metallographic composition, timing, location of the mints, distribution and functions – were put into discussion especially in recent years. We note that the most commonly used prototypes were the coins of the Antonine emperors, especially of Antoninus Pius and Marcus Aurelius. Also, in some cases, one managed to identify the groups of pieces, found together or separately, in different parts of *Barbaricum*, in whose production have been used common dies⁴⁴.

In the region of Moldavia, we only managed to register 14 “barbarous” *denarii*, found in the composition of 11 hoards. These hoards end with coins issued in different periods as follows: Vespasianus (1 pc.)⁴⁵, Marcus Aurelius (4 pcs.)⁴⁶,

---

imperial *denarii*, discovered in Roman (V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Puricești...*, p. 221) or the modern imitations of Greek gold coins, from the collection of the Museum in Ploiești (A. Vilcu, M. Dima, *Colecții din Muntenia: Muzeul Județean Buzău, Muzeul Dunării de Jos Călărași, Muzeul Județean “Teohari Antonescu” Giurgiu, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, București, Cimec, 2001, p. 25, 94, 105, nos. 94-97).*

⁴³ M. Dima, M. Vasile, *op. cit.*, p. 94, pl. II/35; p. 95, no. 35 (given the coin illustration, it seems that the legend contains some letters that might be attributed to the Greek alphabet as well).

⁴⁴ From the abundant bibliographic references on this topic we have selected some more recent and representative works: K. Ström, *Funktionsanalyse barbarisierter, barbarischer Denare mittels numismatischer und metallurgischer Methoden. Zur Erforschung der sarmatische-germanischen Kontakte im 3. Jahrhundert n. Chr.*, SFMA 18, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 2003; H. W. Horsnæs, *The Coins in the Bogs*, in L. Jørgensen, B. Storgaard, L. Gebauer Thomsen (eds.), *The Spoils of Victory. The North in the Shadow of the Roman Empire*, Copenhagen, Nationalmuseet, 2003, p. 330-340; L. Morawiecki, *Barbarzyńskie naśladownictwa rzymskich denarów z Małopolski Wschodniej*, in J. Garncarski (ed.), *Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich. Materiały z konferencji*, Krosno, Mitel, 2004, p. 625-636; M. Peter, *Imitations of Roman coins*; L. Lind, *A group of barbarous Roman denarii represented in Sweden and Hungary (and Germany and Britain?)*, in M. Andersen, H. W. Horsnæs, J. C. Moesgaard (eds.), *Magister Monetæ. Studies in Honour of Jørgen Steen Jensen*, Copenhagen, Nationalmuseet, 2007, p. 53-58; idem, *Roman Denarii. Hoards and Stray Finds in Sweden, 1, Hoards. Gotland, Fröjel par., Mulde*, Stockholm, Stockholm Numismatic Institute, 2013, p. 5; A. Bursche, *Function of Roman Coins in Barbaricum of Later Antiquity. An Anthropological Essay*, in A. Bursche, R. Ciolek, R. Wolters. (eds.), *op. cit.*, p. 401-403; idem, *Ilerup Ådal. 14. Die Münzen*, Århus, Aarhus University Press, 2011, p. 19-23; A. Sergeev, *Barbarian Coins on the Territory Between the Balkans and Central Asia: Catalog of Andrei Sergeev's Collection at the State Historical Museum (Moscow)*, Moscow, State Historical Museum, 2012, p. 73-75, 89-140; D. Czernek, *A Barbarous Imitation of a Roman Denarius from Skowronno Dolne, gmina Pińczów, Świętokrzyskie Voivodeship*, in “*Notae numismaticae*”, Kraków, 8, 2013, p. 143-154.

⁴⁵ Râpile (1 pc.) (V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari romani de la Râpile...*, p. 149, no. 16).

⁴⁶ Bărgăuani (1 pc.) (idem, *Noi descoperiri de tezaure imperiale romane la Piatra Neamț*, in “*Carpica*”, 2, 1969, p. 178, no. 256), Hertioana de Jos (1 pc.) (V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de denari romani*

Commodus (3 pcs.)⁴⁷, Septimius Severus (3 pcs.)⁴⁸, and Severus Alexander (3 pcs.)⁴⁹. A relative concentration of them occurs within the hoards dated in the time of Marcus Aurelius⁵⁰. The hoard from Muncelu de Sus II contains three such pieces, one of them dating in Marcus Antonius' period. Moreover, we note the presence of a considerable number of "barbarous" *denarii*, in another batch, still unpublished, coming from the same discovery and conventionally called Muncelu de Sus III (found in the year 1976). Another representative hoard is the one from Târpești, concluded in a later period, and which contains three coins of this type. Unfortunately, only in a few cases there were identifications of the prototypes used. They are mostly *denarii* of Antonine emperors, especially of Antoninus Pius and Marcus Aurelius, and most of them are hybrids, like in the rest of the "barbarian" world.

Among the "barbarous" coins from Moldavia we noticed several cases with features similar to those in our batch. Thus, a coin from Mircești is the only "barbarous" *denarius subaeratus* identified in the composition of the hoards found east of the Carpathians⁵¹. Also, another "barbarous" piece, which copies the obverse of a *denarius* from Faustina II, found in the hoard discovered at Muncelu de Sus II, has the exaggerated weight of 5.55 g⁵². Finally, two of the three copied coins from Târpești are relatively well manufactured, being considered by the authors as "imitations" that belong to "a preliminary stage" (of "barbarization")⁵³. We highlight that the two pieces bearing the portrait of Galba, if they were ancient creations, as we thought, they could represent the first discovery of "barbarian" *denarii*, struck with the same pair of dies, from the territory of Moldavia, published so far (to our knowledge). Other similar cases, yet unpublished, and just pointed out at the moment, we have identified within the hoard composition at Muncelu de Sus III. The origin of "barbarous" Roman coins,

---

imperiali descoperit la Hertioana de Jos..., p. 28, no. 76) and Muncelu de Sus II (3 pcs.) (Ș. Sanie, S. Sanie, M. Cojocaru, *Tezaurul de la Muncelul de Sus și unele probleme ale circulației monetare romane în Moldova*, in *CI*, 11, 1980, p. 251, pl. II/7-8; p. 262, nos. 608-609; p. 263; C. Ungureanu, *Muncelu de Sus, comm. de Mogoșești-Siret, dép. de Iași*; 1976, in V. M. Butnariu (coord.), *op. cit.*, p. 17, nos. 667-669. With regard to the chronology of the four hoards from Muncelu de Sus, see B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *Un tezaur monetar roman puțin cunoscut: Văleni, jud. Neamț*, in E. Nicolae (red. resp.), *Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul. Chișinău, 28-30 mai 2000. Comunicări, studii și note*, București, Editura Enciclopedică, 2001, p. 66).

⁴⁷ Bălănești II (1 pc.) (idem, *Tezaurul de monede romane de la Bălănești...*, p. 208, no. 103), Gherăiești Noi (1 pc.) (V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari imperiali romani de la Gherăiești Noi, jud. Neamț*, in *AM*, 14, 1991, p. 65, no. 271) and Vlădiceni (1 pc.) (idem, *La monnaie romaine*, p. 288, no. 272).

⁴⁸ Bacău (1 pc.) (M. Macrea, *Contribuții la un repertoriu numismatic al Daciei*, in „Anuarul Institutului de Studii Clasice”, Cluj-Napoca, 1/1 (1928-1932), 1932, p. 134, 139, no. 22), Mircești (1 pc.) (C. Ungureanu, *Mircești*, p. 33, no. 918) și Puriceni (1[?]) (V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Puriceni...*, p. 132, 216, no. 1158 [„the pearled circle is clumsily reproduced”]).

⁴⁹ Târpești (3 pcs.) (S. Marinescu-Bîlcu, M. Chițescu, V. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 51, nos. 135-137).

⁵⁰ A different opinion see at B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane de la Bălănești...*, p. 201. The authors believe that the "barbarous" *denarii* discovered on the territories outside the Roman world (including Moldavia) rarely occur in hoards concluded with coins of Marcus Aurelius, while they concentrate in coin hoards dated in Commodus – Septimius Severus period and disappear thereafter.

⁵¹ C. Ungureanu, *Mircești*, p. 33, no. 918.

⁵² Ș. Sanie, S. Sanie, M. Cojocaru, *op. cit.*, p. 251, pl. II/8; p. 262, no. 608 (a possibly "barbarous" imitation); C. Ungureanu, *Muncelu de Sus*, p. 17, no. 668. Another *denarius*, from Marcus Aurelius, weighting 5.29 g, is mentioned by the first publishers of this coin hoard (Ș. Sanie, S. Sanie, M. Cojocaru, *op. cit.*, p. 267, tab. 3), without being introduced in the coin catalogue; also, we could not find it either in the latest publication of the discovery.

⁵³ S. Marinescu-Bîlcu, M. Chițescu, V. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 46, 51, nos. 135-136 (unlike piece no. 137, which is "barbarous").

located east of the Carpathians, was searched, especially in the Greek region from the eastern side of the Empire. Important stylistic, language (the Greek letters of legends) or even weight (weights close to those of drachmas) arguments have been used in this regards. In certain historical situations (monetary crisis, payment of subsidies), subsequent to Septimius Severus' reform, some of the Greek cities, with a rich monetary tradition and access to appropriate resources, could have produced such coins. The location of these mints was hypothetically identified on the north coast⁵⁴ of the Black Sea or, more recently, in Asia Minor area⁵⁵. The possibility to manufacture "barbarous" *denarii*, even locally, east of the Carpathians, should also be taken into consideration. The emergence of pieces struck with the same pair of dies might suggest, as in other parts of *Barbaricum*, the operation of local workshops⁵⁶.

Another category of particular coins to which we refer are the Greek denominations, minted in the Oriental workshops of the Empire and beyond. In the batch preserved at the Museum of Bârlad there are no such coins. But the hoard, in particular one of the batches (batch nr. II, located in Raportaru collection), contains a *drachma* from Sabina, struck at Amisos Ponti, and also a parthian coin, of Vologases III⁵⁷. The last one may be looked upon as an exotic presence on the Moldavian territory. Instead, the Greek coins, both civic and provincial, dated only during Vespasianus-Hadrian, occur frequently in the composition of the hoards discovered in this area. The only mints represented in are those from Lycia (10 pcs.)⁵⁸, Caesarea of Cappadocia (4 pcs.)⁵⁹, and Amisos Ponti (2 pcs.)⁶⁰. There is also another mint that, unfortunately, could not be identified⁶¹. Characterised by a satisfactory weight and a high title, these *drachmas* were accepted along with *denarii*, and probably equated with them on a certain tariff. Their presence within the hoards discovered east of the Carpathians could provide a clue in

⁵⁴ V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Hertioana de Jos...*, p. 18; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 220; idem, *Tezaurul de denari imperiali romani de la Gherăiești Noi...*, p. 60.

⁵⁵ B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane de la Bălănești...*, p. 201.

⁵⁶ K. Stribrny, *op. cit.*, p. 91-97; A. Bursche, *Function of Roman Coins*, p. 402; idem, *Illeup Ådal*, p. 19-23; see the case of the mint from Alexandria Troas, fallen into the hands of the Goths, which would be "a remarkable mechanism of the direct import of know-how to Barbaricum from the Empire" (A. Bursche, K. Myzgin, *Alexandria Troas, Goths and Gold Coins or how Roman Technologies Spread to the Barbarians*, EAA Conference Istanbul 2014, T01S012 "The Other" in Action. The Barbarization of Rome and the Romanization of the World (abstracts), p. 47-48 (<https://www.eaa2014istanbul.org/assets/indirilecekler/Theme%201.pdf>).

⁵⁷ M. Dima, M. Vasile, *op. cit.*, p. 95, nos. 36-37.

⁵⁸ Homiceni II (1 pc. – Vespasianus and 2 pcs. – Traianus) (E. Petrișor, *Tezaurul monetar roman de la Homiceni (II), județul Neamț*, in *MemAntiq.*, 19, 1994, p. 385, no. 325; p. 391, no. 551-552), Muncelu de Sus I (1 pc. – Traianus) (B. Mitrea, *Découvertes anciennes et plus récentes de monnaies antiques et byzantines dans la République Populaire Roumaine*, in „Dacia”, N.S., 8, 1964, p. 381, no. 58), Bălănești II (1 pc. – Traianus) (B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane de la Bălănești...*, p. 206, no. 39), Bacău (1 pc. – Traianus) (M. Macrea, *op. cit.*, p. 139, no. 21) and Mircești (1 pc. – Traianus) (C. Ungureanu, *Mircești*, p. 33, no. 917). Other three pieces, still unpublished, belong to the coin hoards from Homiceni I (1 pc. – Traianus), Măgurești II (1 pc. – Traianus) and Dragomirești (1 pc. – unidentified).

⁵⁹ Bărgăuani (2 pcs. – Traianus) (V. Mihailescu-Bîrliba, *Noi descoperiri de tezaure imperiale romane la Piatra Neamț*, p. 172, no. 45-46), Măgura (1 pc. – Traianus) (V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de la Măgura*, p. 42, no. 624) and Puriceni (1 pc. – Traianus) (V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Puriceni...*, p. 156, no. 300).

⁶⁰ Itești (1 pc. – Hadrianus) (idem, *Tezaurul de monede romane imperiale de la Itești, jud. Bacău*, in „Buletinul Societății Numismatice Române” (further, *BSNR*), București, 75-76 (1981-1982), 129-130, 1983, p. 142, no. 180) and Măgura (1 pc. – Hadrianus) (V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de la Măgura*, p. 58, no. 1771).

⁶¹ Hertioana de Jos (1 pc. – Domitianus) (idem, *Tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Hertioana de Jos...*, p. 28, no. 73).

the search for the origin of a part of Roman currency arrived in Moldavia in the Balkan-Danubian area of the Empire⁶².

The average weight of the coins located in the batch hosted by the Museum is 2.82 g. If we remove the two very heavy pieces bearing the effigy of Galba⁶³, which we regarded as “barbarous” imitations, the value drops significantly, reaching 2.71 g. A detailed analysis on issuers or chronological intervals, in relation to the state of conservation, would be relevant to a very short extent due to the small sample size. We note that some of the coins are missing differently sized fragments, which, in some cases, appear to have been deliberately cut (cat. nos. 7, 31, 40). Such situations are frequently met among the imperial hoards from Moldavia. They were explained, quite plausibly, through the authorities’ intervention, in times of crisis, in a period subsequent to Septimius Severus’ reform, in adjusting the older currencies, with high title and weight, in order to be used among the new currencies, of lower quality⁶⁴.

The coins from Raportaru collection coming from the same hoard have a much higher average weight, of 3.12 g (3.11 g, only the *denarii*)⁶⁵. Moreover, in each issuer’s case one may notice differences between the weights of coins belonging to the two groups (tab. 2, pl. 5). One possible explanation for the occurrence of such discrepancies within the same discovery could be a deliberate selection of the heavier high quality specimens by coin collectors⁶⁶. Also, in this second batch don’t seem to be coins intentionally cut. In regards to the hoards discovered on the territory of Moldavia, there is a generous weight database. The average weight of 13 hoards known to late 1970^s was estimated to 3.12 g⁶⁷. In the case of other 13 hoards discovered after this date, we have achieved a similar figure (3.10 g)⁶⁸. The average value for the batch under

⁶² *Ibidem*, p. 17; *idem*, *Tezaurul de la Măgura*, p. 23-24; V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane imperiale de la Itești...*, p. 132-133, 146 and note 11; S. Marinescu-Bîlcu, M. Chițescu, V. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 45.

⁶³ Besides the coin of Faustina II, as heavy as those aforementioned, identified inside the hoard from Muncelu de Sus II (*vide supra*), in the hoards located in Moldova province appear very few imperial *denarii* exceeding 4 g in weight: Arini (1 pc. plated – Nero, 4.33 g) (V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 251, no. 3), Ardeoani (1 pc. – Hadrianus, 4.30 g) (V. Căpitanu, *Tezaurul de denari romani de la Ardeoani*, in “Carpica”, 2, 1969, p. 182, no. 54), Măgura (1 pc. – Antoninus Pius, 4.22 g) (V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de la Măgura*, p. 62, no. 2015) and Târpești (1 pc. hybrid – Traianus/Hadrianus, 4.46 g) (S. Marinescu-Bîlcu, M. Chițescu, V. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 51, no. 133).

⁶⁴ This theory belongs to V. Mihailescu-Bîrliba and may be found in most of his works. See more recently V. Mihailescu-Bîrliba, P. Șadurschi, *Câteva monede inedite din Colecția Muzeului de Istorie din Botoșani*, in “Hierasus”, Botoșani, 11, 2001, p. 57-58; V. Mihailescu-Bîrliba, E. Nicolae, C. Asăvoaie, *Descoperiri monetare din Moldova. III*, in *AM*, 22 (1999), 2002, p. 229 and note 9 (where all previous works are mentioned).

⁶⁵ M. Dima, M. Vasile, *op. cit.*

⁶⁶ A similar situation may be found with regard to the hoard from Bârgăuani (V. Mihailescu-Bîrliba, *Noi considerații privind tezaurul de la Bârgăuani*, in “Carpica”, 14, 1982, p. 60).

⁶⁷ *Idem*, *La monnaie romaine*, p. 178-180, tab. XXXI.

⁶⁸ Homiceni II – 3.33 g (E. Petrișor, *op. cit.*, p. 361), Bălănești II – 3.11 g (B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane de la Bălănești...*, p. 201), Tămășeni – 3.34 g (V. Ursachi, *Tezaurul de monede romane descoperit la Tămășeni, județul Neamț*, in “Carpica”, 26/1, 1997, p. 124), Gherăiești Noi – 3.19 g (V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari imperiali romani de la Gherăiești Noi...*, p. 59), Pocreaca – 3.19 g (V. Mihailescu-Bîrliba, E. Nicolae, C. Asăvoaie, *op. cit.*, p. 229), Văleni – 3.22 g (B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit.*, in E. Nicolae (red. resp.), *op. cit.*, p. 65), Muncelu de Sus II – 3.26 g (*ibidem*, p. 66), Davideni – 3.07 g (V. Mihailescu-Bîrliba, *La découverte monétaire de Davideni...*, p. 321), Itești – 2.99 g (*idem*, *Tezaurul de monede romane imperiale de la Itești...*, p. 133), Mastacăn – 3.12 g (*idem*, *Tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Mastacăn (jud. Neamț)*, in *SCN*, 7, 1980, p. 85), Măgura – 3.20 g (V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de la Măgura*, p. 24), Blăgești – 2.47 (V. Mihailescu-Bîrliba, D. Monah, *op. cit.*, p. 33) and Târpești – 2.89 g (S. Marinescu-Bîlcu, M. Chițescu, V. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 46).

discussion obviously lies under these numbers, exceeding only the weights of several hoards, such as those from Ghindăoani and Blăgești.

In our opinion, a detailed investigation into the diameters and axes of coins does not seem to be conclusive, since the number of coins is limited. We only mention that most of them have dimensions between 17 and 19 mm, while their axes are mainly oriented in the opposite direction (at 6 o'clock sharp). These observations are generally in agreement with the results of the systematic studies conducted on representative imperial Roman hoards discovered in Moldavia⁶⁹.

The chronological structure analysis refers to all three coin batches (for which we were able to recover the information) from the hoard found at Iezer. Obvious mismatches between these appear in terms of start and end dates, as well as of coin amount in certain chronological intervals. The batch hosted by the Museum is the only one that contains Severan *denarii*, while the other two batches end in the time of Commodus. Only these two contain an appreciable amount of coins issued by the Flavians. As for the core of coins dated in Traianus – Marcus Aurelius period, characteristic to the hoards discovered in Moldavia⁷⁰, it varies significantly in each case: 46 % (batch no. III – Giurcanu collection), 53% (batch no. V – VPMB collection) and 65% (batch no. II – Raportaru collection) (tab. 3). The graph comparing the percentage of coins by emperors/chronological sequences highlights and details the inconsistencies between the three groups, as in most chronological periods there are divergent sets of values (pl. 6). Normally, should have appeared similarities reflecting, to a large extent, the configuration of the entire discovery, namely that of the assumed initial hoard, from which these batches were taken out. But the results we obtained are far from conclusive and seem to call into question even the common origin of the three coin groups. We have no reason to build such a less plausible scenario. Most likely, the degree of representativeness of the samples from private collections (Raportaru and Giurcanu) was greatly diminished because of their small size and, especially, because of the intentional selection of pieces by private collectors, according to specific criteria (conservation status, degree of rarity etc.)⁷¹.

In our study we shall proceed to further tests, but starting from the likely assumption that all coins share the same origin. Consequently, the coins of the three batches were gathered in order to offer a representative sample in terms of size (106 pcs.), which should contain much of the original features of the entire hoard discovered at Iezer. The chronological structure of the enlarged group, created by removing the Severan *denarii*, was compared with that of the hoards concluded with coins dated in the time of Commodus discovered in Moldavia. In order to define the features of this category of hoards, we have applied a method previously used by V. Mihailescu-Bîrliba⁷², but in a modified version. Thus, out of the total number of hoards sharing the *terminus post quem* dates during the reign of Commodus (25 known so far) were selected in advance

⁶⁹ Once again, we have in view the studies of V. Mihailescu-Bîrliba (more recently, see V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari imperiali romani de la Gherăiești Noi...*, p. 60; B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane de la Bălănești...*, p. 202-204).

⁷⁰ V. Mihailescu-Bîrliba, *La découverte monétaire de Davideni...*, p. 320-321; idem, *La monnaie romaine*, p. 81, 87, 97, 100, 103, 109; idem, *Tezaurul de denari imperiali romani de la Gherăiești Noi...*, p. 58; B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane de la Bălănești...*, p. 200.

⁷¹ In the Romanian numismatic literature, see similar discussions at B. Mitrea, E. Zaharia, *Descoperirea monetară de la Oboroceni (r. Pașcani, reg. Iași) și importanța sa istorică*, in *AM*, 5, 1967, p. 87-88; B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit.*, in E. Nicolae (red. resp.), *op. cit.*, p. 65.

⁷² V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 88-90, tab. XV.

only those considered representative, by the number of coins and recovery degree. Then, for each chronological sequence/ emperor has been calculated a value representing the arithmetic average of similar values found in all selected hoards⁷³. The two structures were represented in the comparative chart, which offered in result several mismatches (pl. 7). It may be particularly noted the high percentages of *denarii* from Traianus (20% vs. 13%) and Hadrianus (19 % vs. 10%), coming from the hoards ended in the time of Commodus. Also, the coins of the last emperor are in greater amount in the batch from Iezer (6% vs. 2%). Given these differences, we do not believe that our discovery might belong to the category of hoards with *t.p.q.* during the reign of Commodus, as we previously knew according to all sources currently available.

Further on, we shall see to what extent the hoard from Iezer might end up in a later period, in the time of Severus Alexander, as the batch of coins held by the museum, presently published, would suggest it. In general, within the area subjected to our discussion – Dacia and Moesia Inferior provinces and the “barbarian” territories inside their hinterland – this category of hoards is divided in two distinct groups that have particular chronological structures. The hoards belonging to the first group were especially discovered within the Empire and are predominantly composed of coins subsequent to Septimius Severus’ reform. The hoards from the second group, commonly found beyond the *limes*, share a considerable core of good quality coins, bearing mostly the effigies of Antonine emperors⁷⁴.

On the territory of Moldavia there are few monetary deposits concluded with coins dated in the time of Severus Alexander and they all belong to the second group: Munteleşti (*t.p.q.* year 228)⁷⁵, Târpeşti (*t.p.q.* years 228-231)⁷⁶, Cârdeşti⁷⁷, and Fedeleşeni⁷⁸. Unfortunately, in the case of two of them, there are doubts over the real end date. Thus, at Târpeşti, the piece from Severus Alexander, coming from the batch kept in the collection of the local Village Museum, was regarded as a possible subsequent addition⁷⁹. A similar situation seems to exist at Fedeleşeni, where the conservation status of Severus Alexander’s coin is different from that of the rest of the coins⁸⁰. Moreover, in

⁷³ In this case, the representative hoards used in calculations are as follows: Bălăneşti II, Gherăleşti Noi, Parava I (M. Gramatopol, *Tezaurul de dinari imperiali de la Parava*, in “Caiet selectiv de informare asupra creşterii colecţiilor Bibliotecii Academiei RPR. Cabinetul Numismatic”, 12, aprilie-iunie 1965, p. 308-342), Parava II (V. Căpitanu, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Parava, judeţul Bacău*, in “Carpica”, 23/2, 1992, p. 151-165), Sascut (G. Severeanu, *Tezaurul monetar din Sascut din epoca Imperiului Roman*, in “Bucureştii”, 1, 1935, p. 218-232; E. Petac, *Un alt fragment din tezaurul de denari romani imperiali descoperit în anul 1935 la Sascut, jud. Bacău*, in *BSNR*, 86-87, (1992-1993) 1996, 140-141, p. 105-108), and Socea I and II (V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 283, nos. 231-232).

⁷⁴ See the hoards discussed in: V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 103, 105, 106, 162-166, tab. XXVIII; C. Găzdac, *Monetary Circulation*, p. 76-78, 135-137, CD-ROM/Tables/Dacia/Hoards/tab. A1; Tables/Moesia Inferior/Hoards/tab. A5; Catalogues/Hoards/Dacia; Catalogues/Hoards/Moesia Inferior; C. Găzdac, O. Oargă, A. Alföldy-Găzdac, *op. cit.*, p. 9-10, 51, graph 3; G. Depeyrot, D. Moisil, *op. cit.*, p. 305-352.

⁷⁵ D. Tudor, *op. cit.*; Ş. Sanie, *Un nou lot de denari romani imperiali descoperit la Munteleşti (jud. Vaslui)*, in *MemAntiq*, 1, 1969, p. 149-165; C. Ungureanu, *Munteleşti*. Only the 742 pieces identified by C. Ungureanu, out of the initial 775, were taken into consideration.

⁷⁶ S. Marinescu-Bîlcu, M. Chiţescu, V. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit.*

⁷⁷ V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 260, no. 64.

⁷⁸ M. Tudorică, *Un fragment din tezaurul monetar de la Fedeleşeni, comuna Strunga, judeţul Iaşi*, in E. Nicolae (red. resp.), *Simpozion de numismatică organizat cu ocazia comemorării Sfântului Ştefan cel Mare, domn al Moldovei (1504-2004). Chişinău, 29 septembrie – 2 octombrie 2004. Comunicări, studii şi note*, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2007, p. 135-143.

⁷⁹ S. Marinescu-Bîlcu, M. Chiţescu, V. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 43-44; C. Preda, *op. cit.*, p. 279.

⁸⁰ M. Tudorică, *op. cit.*, p. 140.

both cases, Severan *denarii* are not present, except this later coin. We do not believe that these hoards must be permanently excluded from the category of those ended in the time of Severus Alexander, but for more caution in our analysis, we shall only rely on the certain findings from Muntenești and Căndești, although the latter has not been published yet in an appropriate manner⁸¹.

In each case, coin percentages were calculated for each period, as described above (tab. 4). The graph comparing the chronological structures indicates approximately the same oscillations of values throughout the entire period (pl. 8). Only at times one can notice some quantitative differences. Thus, the number of *denarii* dated in the time of Vespasianus is greater in the batch originating in Iezer, while the percentages of Antonine coins are higher within the group of hoards. In regards to the latter, certain coins, such as Greek, “barbarous” and hybrid *denarii*, are missing from their composition. But such particular pieces may be identified in the deposit from Târpești, which was not submitted to our analysis. All these differences do not appear to us as significant and we believe that there are arguments to include the discovery from Iezer in the category of hoards concluded in the time of Severus Alexander and found in Moldavia. If this classification is correct, then we should regard the location of the deposit from Iezer as the most southern point of the distribution area of hoards belonging to this chronological period.

In general, the main problems related to the presence of Roman coin in the “barbarian” territory east of the Carpathians have been widely discussed, and the results, some of them considerable, are well known⁸². At present, our intention is not to resume this discussion, but offer the information, in favour of future research, as accurate, complete and useful as possible about an important monetary discovery, by studying an unpublished batch from its composition.

---

⁸¹ Unfortunately, this hoard cannot be identified any more in the collections of the Museum in Piatra-Neamț (V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaure descoperite, tezaure pierdute, tezaure regăsite...*, in “Acta Musei Tutovensius”, 9-10, 2014, Bârlad, p. 90).

⁸² We refer to the works of V. Mihailescu-Bîrliba. Among these see especially: idem, *La monnaie romaine*, and relatively recent: idem, *Roman coins at the free tribes outside Province of Dacia*, in E. Paunov, S. Filipova (eds.), *HPAKAEOYΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ. Studia in honorem Iliæ Prokopov sexagenario ab amicis et discipulis dedicata*, Veliko Turnovo, Faber Publishers, 2012, p. 507-512.

CATALOGUE (pl. 2-5)

1. AR (*denarius*); 2.60 g; 16×18 mm; ↙; badly preserved; struck decentredly on the reverse; broken;
Av. NERO CAESAR – AVGVSTVS;
Rv. IVPPITER – CVSTOS;
Nero, Rome, the years cca 64-65 (RIC I², p. 153, no. 53) or the years 64-68 (BMC I, p. 210, nos. 74-75) or the years 64-66 (MER II, p. 143, nos. 220-221).
Inv. no. VPMB B/325.
2. AR (*denarius*); 2.57 g; 18×19 mm; ↙; badly preserved;
Av. [I]MP CAESAR – VESPASIANVS AV[G];
Rv. PON MAX – TR P COS V;
Vespasianus, Rome, the year 74 (RIC II.1², p. 109, no. 703; BMC II, p. 26, no. 138; MER III, p. 99, nos. 113-115).
Inv. no. VPMB B/328.
3. AR (*denarius*); 3.35 g; 16×18 mm; ↓; well preserved;
Av. [I]MP CAES DOMIT AVG GERM P M TR P XII;
Rv. IMP XXII COS XVI CENS P P P;
Domitianus, Rome, the years 92-93 (BMC II, p. 339, nos. 203-204; MER III, p. 264, no. 184) or September 14th 92 – September 13th 93 (RIC II.1², p. 319, no. 740).
Inv. no. VPMB B/329.
4. AR (*denarius*); 3.01 g; 16×17 mm; ↓; well preserved;
Av. IMP NERVA CAES – AVG P M TR POT;
Rv. COS III PATER PATRIAE;
Nerva, Rome, the year 97 (RIC II, p. 224, no. 24; BMC III, p. 5, nos. 33-35; MER III, p. 320, no. 24).
Inv. no. VPMB B/331.
5. AR (*denarius*); 3.51 g; 16×18 mm; ↓; badly preserved, struck decentredly on the obverse;
Av. IMP NERVA CAES AVG – P M TR P [C]OS III P P;
Rv. LIBERTAS – PUBLICA;
Nerva, Rome, the year 97 (RIC II, p. 224, no. 19; BMC III, p. 6, nos. 46-47; MER III, p. 321, no. 33).
Inv. no. VPMB B/330.
6. AR (*denarius*); 3.13 g; 16×17 mm; ↓; well preserved;
Av. IMP NERVA CAES AVG – P M TR P II C[OS] III P P;
Rv. LIBERTAS – PUBLICA;
Nerva, Rome, the year 97 (RIC II, p. 225, no. 31) or the year 97 (beginning with September 19th [BMC III, p. 8, no. 61] or September 18th [MER III, p. 322, no. 43]).
Inv. no. VPMB B/332.

7. AR (*denarius*); 2.38 g; 14×19 mm; ↙; well preserved; struck decentredly on the obverse; broken (cca a quarter of coin is missing);
Av. IMP TRAIANO AVG GER DAC P [M TR P COS VI P P];
Rv. S•P•Q•R•OPTIM[O PRINC]IPI
Traianus, Rome, the years 112-114 (RIC II, p. 264, no. 291) or 112 – the spring of the year 115 (BMC III, p. lxi and 93, no. 445) or January 112 – the end of the year 113 (MER IV, p. 89, nos. 674-675) or the years cca 112-113 (MIR 14, p. 389-390, no. 394b).
Inv. no. VPMB B/335.
8. AR (*denarius*); 3.14 g; 16×18 mm; ↙; badly preserved; broken;
Av. IMP CAES NER TRAIAN OPTIM AVG GERM DAC;
Rv. PARTHICO P M – TR P COS VI P P SPQR;
Traianus, Rome, the years 114-117 (RIC II, p. 267, no. 331 var.) or the end of the year 116 – August 117 (BMC III, p. lxii and 121, nos. 619-620 var.) or 20/21 February 116 – August 7/8-9 117 (MER IV, p. 108, nos. 885-886 var.) or the autumn of the year 116 – August 117 (MIR 14, p. 469-470, no. 571tt).
Inv. no. VPMB B/336.
9. AR (*denarius*); 3.15 g; 17×18 mm; ↙; well preserved;
Av. IMP CAESAR TRAIAN H – ADRIANVS AVG;
Rv. P M TP P – COS III/ LIBPVB;
Hadrianus, Rome, the years 119-122 (RIC II, p. 355, no. 127c var.; BMC III, p. 275, no. 287 var.) or the year 123 (Hill, *The dating*, p. 158, no. 234, issue no. 10).
Inv. no. VPMB B/341.
10. AR (*denarius*); 3.05 g; 16×18 mm; ↙; badly preserved;
Av. HADRIANVS – AVGVSTVS;
Rv. ROME FELIX – COS III P P;
Hadrianus, Rome, the years cca 132-134 (RIC II, p. 365, no. 220c var.; BMC III, p. 313, nos. 566-567) or the year 131 (Hill, *The dating*, p. 164, no. 456, issue no. 18).
Inv. no. VPMB B/338.
11. AR (*denarius*); 3.06 g; 18×19 mm; ↓; badly preserved;
Av. HADRIANVS – AVGVSTVS;
Rv. TRANQVILLIT – AS AVG COS III P P;
Hadrianus, Rome, the years cca 132-134 (RIC II, p. 365, no. 222c; BMC III, p. 314, no. 574) or the year 130 (Hill, *The dating*, p. 164, no. 434, issue no. 18).
Inv. no. VPMB B/339.
12. AR (*denarius*); 2.59 g; 16 mm; ↓; badly preserved;
Av. HADRIANVS – AVG COS III P P;
Rv. FORTV – NA AVG;
Hadrianus, Rome, the years cca 134-138 (RIC II, p. 368, no. 244d; BMC III, p. 322, no. 640) or the year 133 (Hill, *The dating*, p. 166, no. 524, issue no. 21).
Inv. no. VPMB B/337.

13. AR (*denarius*); 3.62 g; 15×16 mm; ↓; well preserved; struck decentredly on the obverse;
Av. HADRIANVS – AVG COS III P P;
Rv. SALVS – AVG;
Hadrianus, Rome, the years cca 134-138 (RIC II, p. 371, no. 267a; BMC III, p. 330, no. 716, 718) or the year 137 (Hill, *The dating*, p. 173, no. 835, issue no. 26).
Inv. no. VPMB B/340.
14. AR (*denarius*); 3.16 g; 17×18 mm; ↓; badly preserved; struck decentredly on the obverse and reverse;
Av. A[NTONI]NVS AVG – PIVS P P TR P XV;
Rv. C[OS] – IIII;
Antoninus Pius, Rome, the years 151-152 (RIC III, p. 51, no. 203; BMC IV, p. 110-111, nos. 762-764 [issue no. 2]).
Inv. no. VPMB B/344.
15. AR (*denarius*); 2.62 g; 16×17 mm; ↓; badly preserved; struck decentredly on the obverse and reverse;
Av. [A]NTONINVS AVG – PIVS P P TR P XV;
Rv. COS – IIII;
Antoninus Pius, Rome, the years 151-152 (RIC III, p. 51, no. 204; BMC IV, p. 111, no. 766 [issue no. 2]).
Inv. no. VPMB B/342.
16. AR (*denarius*); 3.04 g; 16×17 mm; ↓; very badly preserved; struck decentredly on the reverse;
Av. ANTONINVS AVG – PIVS P P TR P XVI;
Rv. [COS] – IIII;
Antoninus Pius, Rome, the years 152-153 (RIC III, p. 53, no. 219; BMC IV, p. 114, no. 783).
Inv. no. VPMB B/334.
17. AR (*denarius*); 2.35 g; 16×17 mm; ↓; very badly preserved; struck decentredly on the reverse;
Av. ANTONINVS AVG PI – VS P P TR P XVI;
Rv. COS – IIII;
Antoninus Pius, Rome, the years 152-153 (RIC III, p. 53, no. 219; BMC IV, p. 114, no. 784).
Inv. no. VPMB B/343.
18. AR (*denarius*); 3.37 g; 17 mm; ↑; badly preserved;
Av. AN[TON]INVS AVG PI – VS P P TR P XVII;
Rv. CO[S] – I[I]II;
Antoninus Pius, Rome, the years 153-154 (RIC III, p. 54, no. 232 [the rudder is placed on a globe]; BMC IV, p. 118, no. 811 var.).
Inv. no. VPMB B/345.

19. AR (*denarius*); 3.09 g; 16 mm; ↓; well preserved;
Av. ANTONINVS AVG PIVS P P TR P XXIII;
Rv. SALVTI AVG – COS IIII;
Antoninus Pius, Rome, the years 159-160 (RIC III, p. 63, no. 305; BMC IV, p. 147, nos. 988-992).
Inv. no. VPMB B/346.
20. AR (*denarius*); 2.87 g; 18 mm; ↓; very badly preserved; struck decentredly on the obverse; pierced by a round object on the obverse; broken;
Av. AVRELIVS CAES – AR AVG PII FIL;
Rv. TR POT – VIII – COS II;
Antoninus Pius: Marcus Aurelius, Rome, the years 153-154 (RIC III, p. 86, no. 459a; BMC IV, p. 120, no. 822).
Inv. no. VPMB B/352.
21. AR (*denarius*) (*subaeratus*); 2.31 g; 17×18 mm; ↓; very badly preserved;
Av. FAVSTINAE AVG – PII AVG FIL;
Rv. VE – NVS;
Antoninus Pius: Faustina II, Rome, undated (RIC III, p. 95, no. 517a; BMC IV, p. 162, no. 1076, group I) or the years c. 147-161 (HCC II, p. 296, no. 7).
Inv. no. VPMB B/355.
22. AR (*denarius*); 2.86 g; 16 mm; ↓; well preserved;
Av. IMP M AVREL ANTONINVS AVG;
Rv. CONCORD AVG TR P XVI/ COS III;
Marcus Aurelius, Rome, December 161 – December 162 (RIC III, p. 216, nos. 35, 40; BMC IV, p. 408, nos. 177-178, issue no. 1) or 1.1.162 – 9.12.162 (MIR 18, p. 98, nos. 32-4[10], issue no. 3).
Inv. no. VPMB B/354.
23. AR (*denarius*); 2.99 g; 18 mm; ↑; well preserved;
Av. M ANTONINVS AVG – ARM PARTH MAX;
Rv. TR P XXI IMP IIII COS III;
Marcus Aurelius, Rome, December 166 – December 167 (RIC III, p. 227, no. 171; BMC IV, p. 445, no. 435, issue no. 2) or 1.1.167 – 9.12.167 (MIR 18, p. 110, nos. 146-4[30], issue no. 14).
Inv. no. VPMB B/349.
24. AR (*denarius*) (*subaeratus*); 2.39 g; 17×18 mm; ↓; very badly preserved; struck decentredly on the obverse; broken;
Av. M ANTONINVS – AVG [TR P] XXVI;
Rv. IMP VI – COS III;
Marcus Aurelius, Rome, December 171 – December 172 (RIC III, p. 233, no. 261; BMC IV, p. 464, no. 555) or 1.1.172 – 9.12.172 (MIR 18, p. 121, nos. 231-4[30], issue no. 24).
Inv. no. VPMB B/351.

25. AR (*denarius*); 2.57 g; 17×18 mm; ↑; badly preserved;
Av. M ANTONINVS – AVG TR P XXVI;
Rv. IMP VI – COS III;
Marcus Aurelius, Rome, December 171 – December 172 (RIC III, p. 233, no. 262; BMC IV, p. 464, nos. 555-556 var.) or 1.1.172 – 9.12.172 (MIR 18, p. 121, nos. 231-4[37], issue no. 24).
Inv. no. VPMB B/317.
26. AR (*denarius*); 3.02 g; 17×18 mm; ↓; well preserved;
Av. M ANTONINVS AVG – TR P XXVIII;
Rv. IMP VII – COS III;
Marcus Aurelius, Rome, June – December 174 (RIC III, p. 237, no. 306) or December 173 – December 174 (BMC IV, p. 472, no. 611*, issue no. 2) or August 174 – 9.12.174 (MIR 18, p. 123, unlisted, issue no. 27).
Inv. no. VPMB B/350.
27. AR (*denarius*); 2.79 g; 16×17 mm; ↓; badly preserved;
Av. IMP L VERVS AVG;
Rv. PROV – DEOR TR P III COS II
Marcus Aurelius and Lucius Verus, Rome, December 162 – December 163 (BMC IV, p. 415, no. 229, issue no. 1) or December 162 – the autumn of the year 163 (RIC III, p. 253, no. 491) or 1.01.163 – September 163 (MIR 18, p. 101, nos. 56-14[10], issue no. 4).
Inv. no. VPMB B/348.
28. AR (*denarius*); 3.01 g; 17×19 mm; ↓; badly preserved;
Av. LVCILLAE AVG ANTONINI AVG F;
Rv. CONCORDIA;
Marcus Aurelius: Lucilla, Rome, undated (RIC III, p. 274, no. 758) or the years 164-169 (183[?]) (BMC IV, p. 427, no. 306 var., group I) or the years 161-164-167 (MIR 18, p. 171, nos. 1-4[a] var.).
Inv. no. VPMB B/356.
29. AR (*denarius*); 2.81 g; 17×18 mm; ↓; badly preserved;
Av. FAVSTINA AVGVSTA;
Rv. FECVND AVGVSTAE;
Marcus Aurelius: Faustina II, Rome, the years 161-176 (RIC III, p. 269, no. 676; BMC IV, p. 398, nos. 89-90; MIR 18, p. 169, nos. 10-4[a]).
Inv. no. VPMB B/393.
30. AR (*denarius*); 3.14 g; 18 mm; ↓; badly preserved;
Av. DIVA FAV – STINA PIA;
Rv. AETERNITAS;
Marcus Aurelius: Faustina II, Rome, the years 176-180 (RIC III, p. 273, no. 739) or the year 176 and subsequently (BMC IV, p. 489, no. 706, issue no. 4) or subsequent to the year 176 (MIR 18, p. 170, nos. 50-4[10]).
Inv. no. VPMB B/347.

31. AR (*denarius*); 2.27 g; 14×17 mm; ↓; badly preserved; broken (about one fifth of the coin is missing);
Av. [M] ANTONINVS CO – MMODVS [AVG];
Rv. TR P VII – IM[P – III] COS III P P
Commodus, Rome, the years 181-182 (RIC III, p. 369, no. 29B) or December 181 – December 182 (BMC IV, p. 702, nos. 83-84, issue no. 1) or 1.1.182 – May 182 (MIR 18, p. 145, nos. 526-4[30], issue no. 43).
Inv. no. VPMB B/360.
32. AR (*denarius*); 2.01 g; 16×17 mm; ↓; badly preserved;
Av. M COMM ANT – P FEL [AVG BRIT];
Rv. P M TR P XI IMP – VII [COS V P P];
Commodus, Rome, the year 186 (RIC III, p. 379, no. 117a, issue no. 1; BMC IV, p. 722, no. 182, issue no. 1) or May – September 186 (MIR 18, p. 157, nos. 703-4[30], issue no. 55).
Inv. no. VPMB B/358.
33. AR (*denarius*); 2.07 g; 16×19 mm; ↑; badly preserved;
Av. IMP CAE L SEP SE – V PERT AVG COS II;
Rv. BONA – SPEI • •
Septimius Severus, eastern mint (Emesa [?]), the end of the year 193-195 or the beginning of the year 196 (?) (HCC III, p. 35, no. 175 var.) or the the years 194-195 (?) (RIC IV.1, p. 140, nos. 364 [Av.] – 365 [Rv.], group III) or the the years 194 – (BMC V, p. 90, nos. 340 var. [Av.] – 341 n. [Rv.]).
Inv. no. VPMB B/361.
34. AR (*denarius*); 2.59 g; 15×16 mm; ↓; badly preserved; struck decentredly on the obverse; broken;
Av. [L SEPT SE]V PERT – AVG [IMP VIII] or [IMP VIII];
Rv. PROFEC – [TIO AVG];
Septimius Severus, Rome, the years 196-197 (RIC IV, p. 102, no. 91; BMC V, p. 48, nos. 170-171 var.) or anul 197 (RIC IV.1, p. 103, no. 106; BMC V, p. 58, nos. 234-235 var.; Hill, *The coinage*, p. 20, no. 287, issue no. 16 or no. 302, issue 17).
Inv. no. VPMB B/394.
35. AR (*denarius*); 2.12 g; 17×18 mm; ↓; very badly preserved; struck decentredly on the obverse;
Av. L SEPTIMIS – GETA CAES;
Rv. FELICIT – AS – T – EMPOR;
Septimius Severus: Geta, Laodicea ad Mare, the years 198-200 (RIC IV.1, p. 328, no. 95; BMC V, p. 290, no. 683 var.).
Inv. no. VPMB B/388.
36. AR (*denarius*); 2.42 g; 17×18 mm; ↑; very badly preserved;
Av. IVLIA – AVGUSTA;
Rv. VENVS – FELIX;

Septimius Severus or Septimius Severus and Caracalla: Iulia Domna, Rome, the years 196-211 (RIC IV.1, p. 170, no. 580, issue no. 2) or the years 198-209 or 196-211 (BMC V, p. 168, no. 87) or the year 199 (Hill, *The coinage*, p. 24, no. 407, issue no. 3 or no. 432, issue no. 4).
Inv. no. VPMB B/362.

- 37.** AR (*denarius*); 2.91 g; 19×20 mm; ↓; badly preserved; struck decentredly on the obverse and the reverse;
Av. M OPEL ANT DIADV MENIAN CAES;
Rv. PRINC IVVENTVTIS;
Macrinus: Diadumenianus, Rome or Antiochia, the years 217-218 (RIC IV.2, p. 13, no. 102b; BMC V, p. 510, no. 91).
Inv. no. B /363.
- 38.** AR (*denarius*); 3.39 g; 17×18 mm; ↑; badly preserved;
Av. IVLIA MAESA AVG;
Rv. PIETAS AVG;
Elagabalus: Iulia Maesa, Rome or oriental mint (Antiochia[?]), the years 218-222 (RIC IV.2, p. 50, no. 263) or oriental mint (Antiochia[?]), the years 218-223 (BMC V, p. 578, nos. 298-299 var.) or oriental mint, the years 218-222 (HCC III, p. lxxvii).
Inv. no. B /364.
- 39.** AR (*denarius*); 2.72 g; 17×18 mm; ↓; badly preserved;
Av. IMP C M AVA SEV ALEXAND AVG;
Rv. PIETAS AVG;
Severus Alexander, Antiochia, undated (RIC IV.2, p. 93, no. 292 var. [with a laureate and draped bust on the obverse]) or oriental mint, the year 223 (BMC VI, p. 218, nos. 1058-1060 var., issue no. 4) or oriental mint (Antiochia [?]), the years 222-223 (HCC III, p. lxxvi and 162, nos. 187-190, general type).
Inv. no. B /333.
- 40.** AR (*denarius*); 1.28 g; 14×18 mm; ↑; very badly preserved; broken (two fragments are missing, of about one fifth of the coin);
Av. IMP SEV ALE – XAND AVG;
Rv. VIRT – VS AVG;
Severus Alexander, Rome, the years 228-231 (RIC IV.2, p. 87, no. 225) or the year 228 (BMC VI, p. 163, nos. 522-523 var., issue no. 9; HCC III, p. lxxiii).
Inv. no. B /365.
- 41.** AR (*denarius*); 2.05 g; 17×20 mm; ↗; badly preserved; struck decentredly on the reverse;
Av. IMP ALEXAN – DER PIVS AVG;
Rv. SPES – PVBLICA;
Severus Alexander, Rome, the years 231-235 (RIC IV.2, p. 89, no. 254d; HCC III, p. 146, no. 75 var.) or the year 232 (BMC VI, p. 202, no. 900 var., issue no. 15).
Inv. no. B /366.

42. AR (*denarius*); “barbarous” imitation (?); 5.04 g; 17×18 mm; ↑; well preserved;
 Av. GALBA – IMP;
 Rv. LIBERTAS – PVBLICA;
Galba, workshop from Hispania (Tarraco [?]), April – the end of the year 68 (RIC I², p. 233, no. 23; MER III, p. 34, no. 11) or Tarraco, the years 68-69 (?) (BMC I, p. 339, no. 176).
 Inv. no. VPMB B/326.
43. AR (*denarius*); “barbarous” imitation (?); 5.06 g; 16×18 mm; ↓; well preserved;
 Av. GALBA – IMP;
 Rv. LIBERTAS – PVBLICA;
Galba, workshop from Hispania (Tarraco [?]), April – the end of the year 68 (RIC I², p. 233, no. 23; MER III, p. 34, no. 11) or Tarraco, the years 68-69 (?) (BMC I, p. 339, no. 176).
 Inv. no. VPMB B/327.
44. AR (*denarius*) (*subaeratus*); 2.31 g; 17 mm; ↓; very badly preserved;
 Av. IMP T AEL CAES HADRI – ANTONINVS;
Hadrianus: Antoninus Pius, February 25th – July 10th 138 (RIC II, p. 294, no. 446 var.; BMC III, p. 369, no. 1005‡ and note) or **Antoninus Pius**, the end of the year 138 (RIC III, p. 26-27 gen.; BMC IV, p. 4-6 gen.) or the year 139 (RIC III, p. 28 gen.; BMC IV, p. 10-11 gen.);
 Rv. TRI[B P]OT – COS
Hadrianus: Antoninus Pius, February 25th – July 10th 138 (RIC II, p. 294, no. 449; BMC III, p. 370, no. 1010).
 Inv. no. VPMB B/368.
45. AR (*denarius*) (*subaeratus*); “barbarous” imitation; 1.79 g; 16 mm; ↖; badly preserved;
 Av. M COMMODV – S \AA S \AA S \AA S; it imitates the obverse of a denar from **Commodus**, Rome, the years 180-189 (RIC III, p. 367-387 gen.; BMC IV, p. 689-737 gen.; MIR 18, p. 142-162 gen.);
 Rv. TR P III IM – P II COS P P (there is an unidentified sign in front of the branch); it imitates the reverse of a denar struck by **Marcus Aurelius: Commodus**, Rome, the year 178 (RIC III, p. 266, no. 649) or December 177 – December 178 (BMC IV, p. 503, no. 779) or 1.1.-9.12.178 (MIR 18, p. 137, nos. 424-14[30 or 37], issue no. 36).
 Inv. no. VPMB B/357.

The following catalogues have been used:

BMC – *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, II. H. Mattingly, *Vespasian to Domitian*, London, Oxford University Press, 1930; III. H. Mattingly, *Nerva to Hadrian*, London, Oxford University Press, 1936; IV. H. Mattingly, *Antoninus Pius to Commodus*, London, Oxford University Press, 1940; V. H. Mattingly, *Pertinax to Elagabalus*, London, Oxford University Press, 1950; VI. R. A. G. Carson, *Severus Alexander to Balbinus and Pupienus*, London, Oxford University Press, 1962;

HCC – A. S. Robertson, *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet University of Glasgow*, II. *Trajan to Commodus*, London/Glasgow/New York, Oxford University Press, 1971; III. *Pertinax to Aemilian*, London/Glasgow/New York, Oxford University Press, 1977;

Hill, *The coinage* – P. V. Hill, *The coinage of Septimius Severus and His Family of the Mint of Rome, A.D. 193-217*, London, Spink & Son Ltd., 1964;

Hill, *The dating* – P. V. Hill, *The dating and arrangement of the undated coins of Rome. A.D. 98-148*, London, Spink & Son Ltd., 1970;

MER – *Catalogue des monnaies de l'Empire romain*, I³. J.-B. Giard, *Auguste*, Paris, Bibliothèque Nationale de France, Poinson Numismatique, 2001; II. J.-B. Giard, *De Tibère à Néron*, Paris, Bibliothèque Nationale, 1988; III. J.-B. Giard, *Du soulèvement de 68 après J.-C. à Nerva*, Paris/Strasbourg, Bibliothèque Nationale de France, Poinson Numismatique, 1998; IV. P.-A. Besombes, *Trajan (98-117 après J.-C.)*, Paris/Strasbourg, Bibliothèque Nationale de France, Poinson Numismatique, 2008;

MIR – *Moneta Imperii Romani*, 14. B. Woytek, *Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98-117)*, Bd. I-II, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2010; 18. W. Szaivert, *Die Münzprägung der Kaiser Marcus Aurelius, Lucius Verus und Commodus (161-192)*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1986;

RIC – *The Roman Imperial Coinage*, I. H. Mattingly, E. A. Sydenham, *Augustus to Vitellius*, London, Spink & Son Ltd., 1923; I². C. H. V. Sutherland, *From 31 BC to AD 69*, London, Spink & Son Ltd., 1984; II. H. Mattingly, E. A. Sydenham, *Vespasian to Hadrian*, London, Spink & Son Ltd., 1926; II.1². I. A. Carradice, T. V. Buttrey, *From AD 69-96. Vespasian to Domitian*, London, Spink & Son Ltd., 2007; III. H. Mattingly, E. A. Sydenham, *Antoninus Pius to Commodus*, London, Spink & Son Ltd., 1930; IV.1. H. Mattingly, E. A. Sydenham, *Pertinax to Geta*, London, Spink & Son Ltd., 1936; IV.2. E. A. Sydenham, C. H. V. Sutherland, *Macrinus to Pupienus*, London, Spink & Son Ltd., 1938.

Abbreviations have been used for metals (AR – silver), metrological data (g – gram, mm – millimeter) and collections (VPMB – “Vasile Parvan” Museum of Bârlad).

TABLES AND PLATES

Tab. 1. Monetary batches from the hoard of Iezer

Tab. 2. The weights of coins from the hoard from Iezer (batches from VPMB and Raportaru collections)

Tab. 3. The chronological structure of the hoard from Iezer (batches from Giurcanu, Raportaru and VPMB collections)

Tab. 4. The chronological structure of the Moldavian hoards ending with coins of Severus Alexander

Pl. 1. The place of discovery of the hoard from Iezer

Pl. 2. The hoard from Iezer (coins from the VPMB collection) (nos. 1-18)

Pl. 3. The hoard from Iezer (coins from the VPMB collection) (nos. 19-36)

Pl. 4. The hoard from Iezer (coins from the VPMB collection) (nos. 37-45)

Pl. 5. The weights of coins in the hoard from Iezer (batches from VPMB and Raportaru collections)

Pl. 6. The chronological structure of the hoard from Iezer (batches from Giurcanu, Raportaru and VPMB collections)

Pl. 7. The hoard from Iezer (batches from Giurcanu, Raportaru and VPMB collections) vs. the hoards from Moldavia ending with coins of Commodus (the chronological structure)

Pl. 8. The hoard from Iezer (batches from Giurcanu, Raportaru and VPMB collections) vs. the hoards from Moldavia ending with coins of Severus Alexander (the chronological structure)

Pl. 9. The chronological structure of the hoard from Iezer (batches from Giurcanu, Raportaru and VPMB collections) (the monetary indexes).

(Translated by Natalia Midvichi)

THE ROMAN COIN HOARD FROM IEZER
(Summary)

Keywords: Hoard, *denarii subaerati*, “barbarous” *denarii*, Severus Alexander, Moldavia, “Vasile Pârvan” Museum in Bârlad.

We present in this paper a batch of 45 imperial Roman *denarii* from the collection of “Vasile Pârvan” Museum in Bârlad. The coins belong to the hoard from Iezer, Puiești commune, Vaslui County. We have also gathered information about other four batches, initially from the same hoard, and at present found in various public and private collections from Romania. Several particular coins, such as *subaeratae* (5 pc.) and “barbarous” ones (3 pcs.), were identified in the batch composition of the Museum. The *denarii subaerati* were either copied by casting (3 pcs.) or by striking. Two of the so-called “barbarous” *denarii* have an exceptional weight, of over 5 g. The hoard from Iezer has a chronological structure similar to the group of hoards found in Moldavia and concluded with coins dated in the time of Severus Alexander.

Tab. 1. Monetary batches from the hoard of Iezer

THE HOARD FROM IEZER						
	PCS.	STORAGE PLACE	CITY	TIME OF PURCHASE	DATING	BIBLIOGRAPHY
BATCH I		National Museum of Antiquities	București	ante 1954	Vespasianus – Commodus	D. Tudor, <i>op. cit.</i> , p. 386 and note 3; B. Mitrea, <i>op. cit.</i> , in <i>SCIV</i> , 7/1-2, p. 161, 167; idem, <i>op. cit.</i> , in “Dacia”, N.S., 1, p. 231
BATCH II	37 pcs.	Raportaru Collection	București	1938/1939	Vespasianus – Commodus	M. Dima, M. Vasile, <i>op. cit.</i>
BATCH III	25 pcs.	Giurcanu Collection	Bârlad	1965	Vespasianus – Commodus	C. Giurcanu, <i>op. cit.</i>
BATCH IV	6 pcs.	Private Collection	Bârlad	1965		<i>Ibidem</i>
BATCH V	45 pcs.	“Vasile Pârvan” Museum (VPMB)	Bârlad	1960/1970	Nero – Severus Alexander	Unpublished
Total	+ 112 pcs.	Public and Private Collections	Bârlad/București	1938/1939 – 1960/1970	Nero/Vespasianus – Commodus/Severus Alexander	

Tab. 2. The weights of coins from the hoard from Iezer (batches from VPMB and Raportaru collections)

EMPEROR	THE HOARD FROM IEZER (grams)							The theoretical weight of denarius ¹
	Batch from VPMB collection			Batch from Raportaru collection				
	Minimum	Maximum	Mean	Minimum	Maximum	Mean		
Nero		2.60					3.36	
Vespasianus		2.57		2.88	3.20	3.02	3.36	
Titus				3.00	3.13	3.06	3.47	
Domitianus		3.35			3.02		3.51	
Nerva	3.01	3.51	3.21		3.28		3.47	
Traianus	2.38	3.14	2.76	2.82	3.24	3.03	3.36	
Hadrianus	2.59	3.62	3.09	2.97	3.29	3.17	3.36	
Antoninus Pius	2.31	3.37	2.85	2.63	3.52	3.18	3.36	
Marcus Aurelius	2.39	3.14	2.84		3.02		3.36	
Commodus	2.01	2.27	2.14	2.46	3.57	3.02	3.16	
Septimius Severus	2.07	2.59	2.30				3.16/3.36	
Macrinus		2.19					3.15	
Elagabalus		3.39					3.05	
Severus Alexander	1.28	2.72	2.02				3.10	
Civic coins					2.85			
Parthian Empire					3.75			
Hybrid coins		2.31						
“Barbarous” coins	1.79	5.06	3.96		3.04			

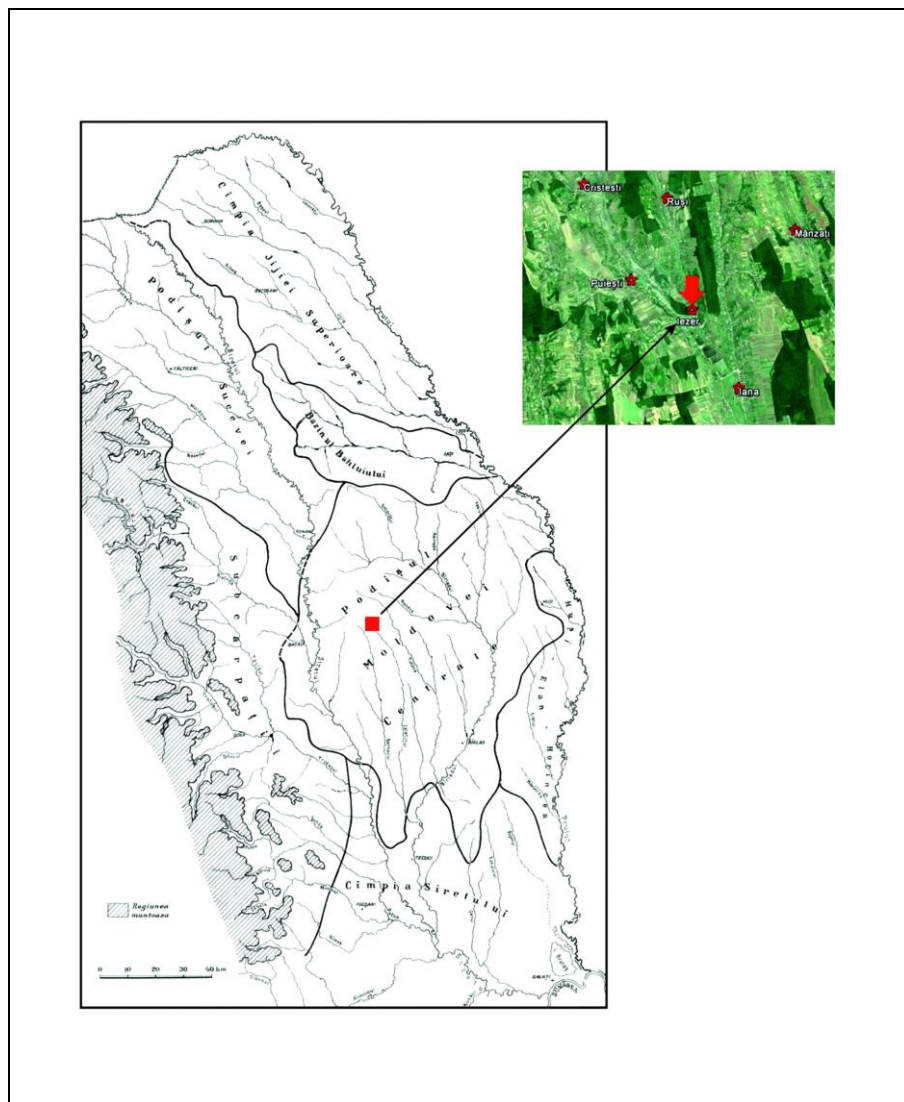
¹ They were used the weights values approximated by: R. Duncan-Jones, *Money and government in the Roman Empire*, University Press, Cambridge, 1994, p. 225, Tab. 15.5; D. R. Walker, *The Metrology of the Roman Silver Coinage*, III. *From Pertinax to Uranian Antoninus*, BAR-SS 40, Oxford, 1978, p. 22-23 (for Macrinus).

Tab. 3. The chronological structure of the hoard from Iezer (batches from Giurcanu, Raportaru and VPMB collections)

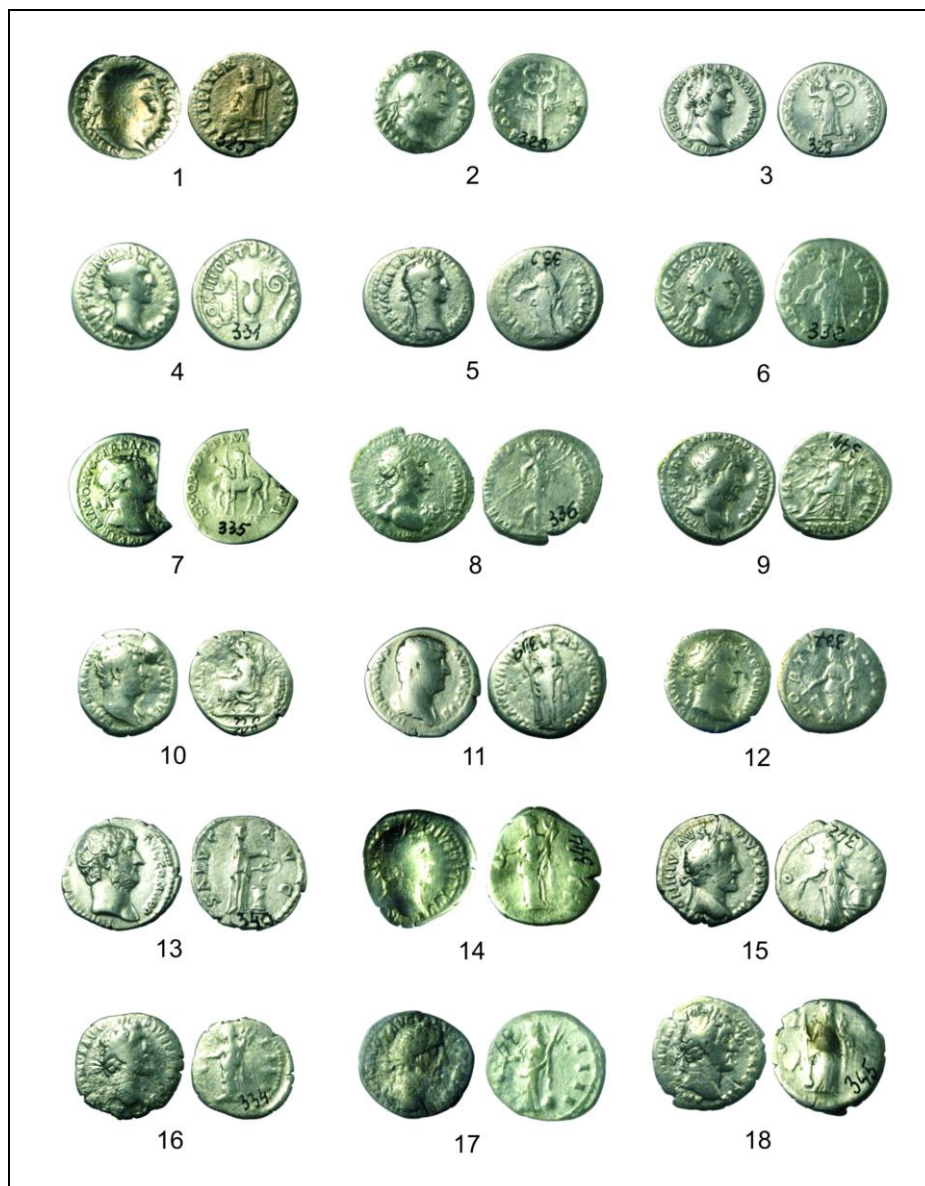
EMPEROR	THE HOARD FROM IEZER							
	Batch from Giurcanu collection	Batch from Raportaru collection			Batch from VPMB collection			TOTAL
	Pcs.	Pcs.	Dates of the coins (years)	Pcs./Dates of the coin (%)	Pcs.	Dates of the coins (years)	Pcs./Dates of the coins (%)	Pcs. the reign (%)
Nero					1	64-66	0.33	1
Vespasianus	9	5	69-79	0.45	1	74	1.00	15
Titus	1	2	80	2.00				3
Domitianus		1	95-96	0.50	1	92-93	0.33	2
Nerva	1	1	97	1.00	3	97	3.00	5
Traianus	5	6	103-114	0.50	2	112-117	0.33	13
Hadrianus	1	4	119-137	0.21	5	119-138	0.26	10
Antoninus Pius	2	13	140-161	0.59	8	151-161	0.73	23
Marcus Aurelius	3	1	161-162	0.50	9	161-180	0.90	13
Commodus	2	2	180-184	0.40	2	182-186	0.40	6
Septimius Severus					4	193-211	0.20	4
Macrinus					1	217-218	0.50	1
Elagabalus					1	218-222	0.20	1
Severus Alexander					3	222-235	0.20	3
Parthian Empire		1	105-147	0.02				1
Hybrid coins					1			1
"Barbarous" coins		1	II-III c. AD (?)		3	I-III c. AD (?)		4
TOTAL	24	37			45			106

Tab. 4. The chronological structure of the Moldavian hoards
ending with coins of Severus Alexander

EMPEROR	CÂNDEȘTI		MUNTENEȘTI		MEDIA	IEZER	
	Pcs.	%	Pcs.	%		Pcs.	%
Nero	2	0.69	2	0.27	0.48	1	0.94
68-69 AD	2	0.60	7	0.94	0.77		
Vespasianus	25	8.68	73	9.84	9.26	15	14.29
Titus	7	2.43	6	0.81	1.57	3	2.83
Domitianus			4	0.54	0.27	2	1.89
Nerva	6	2.08	2	0.27	1.18	5	4.72
Traianus	39	13.54	84	11.32	12.43	13	12.26
Hadrianus	37	12.85	109	14.69	13.77	10	9.43
Antoninus Pius	68	23.61	237	31.94	27.77	23	21.7
Marcus Aurelius	52	18.06	122	16.44	17.25	13	12.26
Commodus	30	10.42	82	11.05	10.73	6	5.67
193-194 AD	1	0.35	2	0.27	0.31		
Septimius Severus	16	5.56	11	1.48	3.52	4	3.77
Macrinus						1	0.94
Elegabalus	2	0.69			0.35	1	0.94
Severus Alexander	1	0.35	1	0.13	0.24	3	2.83
Parthian Empire						1	0.94
“Barbarous” coins						4	3.77
Hybrid coins						1	0.94
Total	288	100	742	100	100	106	100

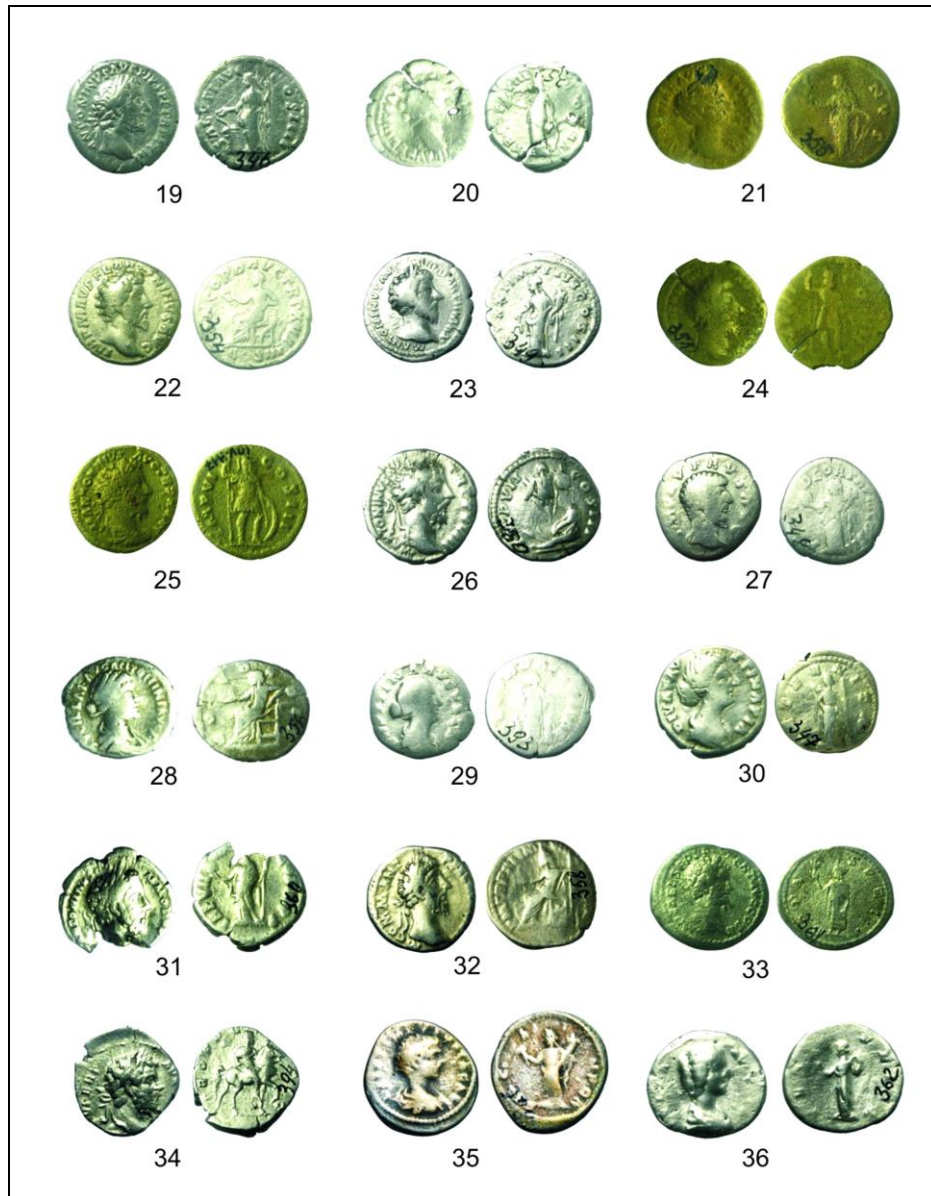

Pl. 1. The place of discovery of the hoard from Iezer

Pl. 2. The hoard from Iezer (coins from the VPMB collection) (nos. 1-18)

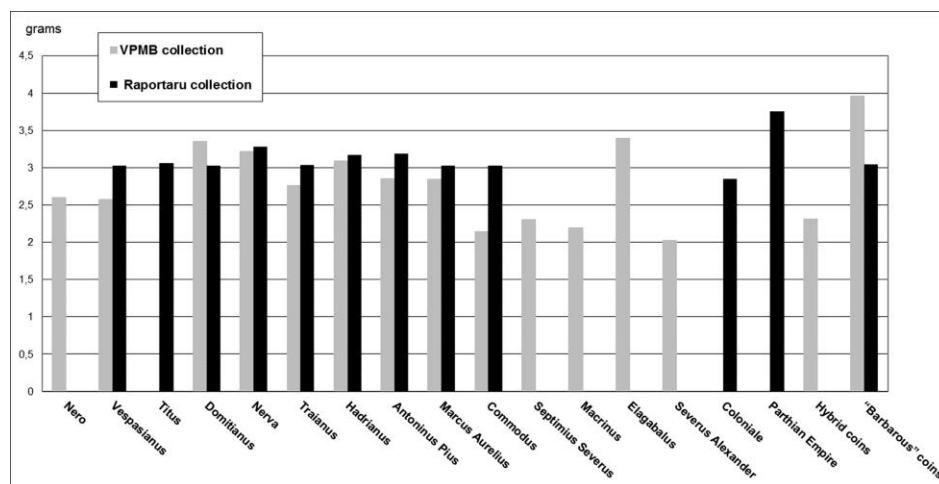

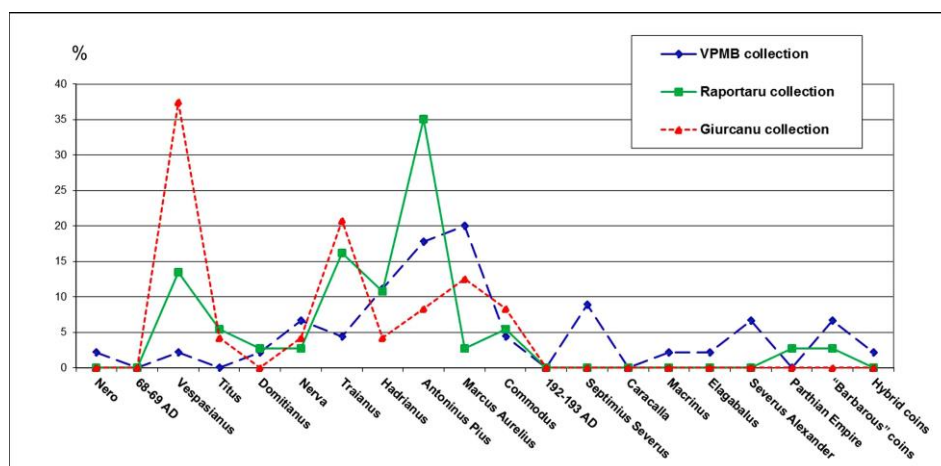
Pl. 3. The hoard from Iezer (coins from the VPMB collection) (nos. 19-36)

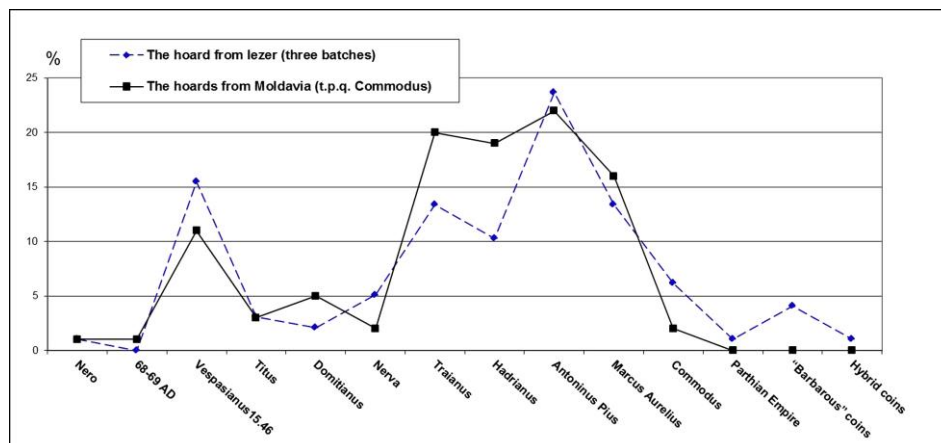
Pl. 4. The hoard from Iezer (coins from the VPMB collection) (nos. 37-45)

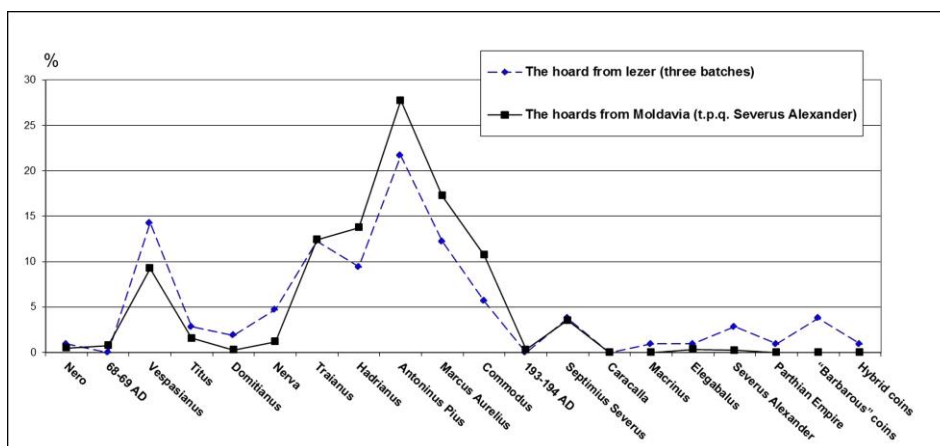
Pl. 5. The weights of coins in the hoard from Iezer (batches from VPMB and Raportaru collections)

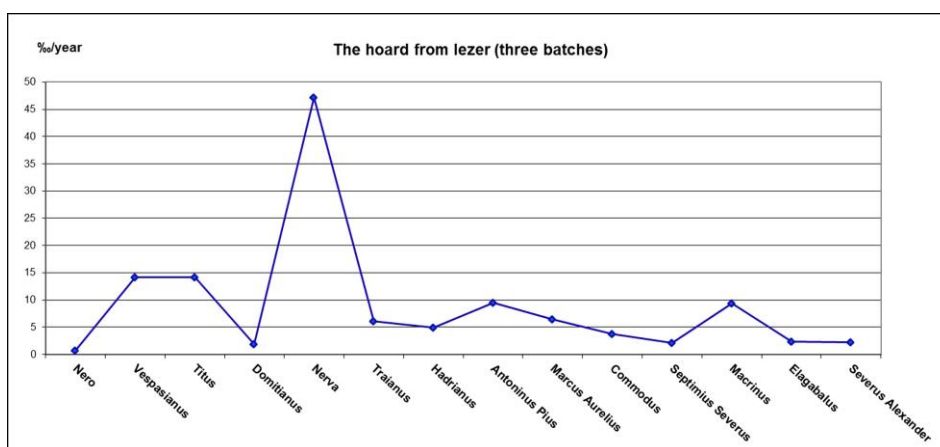
Pl. 6. The chronological structure of the hoard from Iezer (batches from Giurcanu, Raportaru and VPMB collections)

Pl. 7. The hoard from Iezer (batches from Giurcanu, Raportaru and VPMB collections) vs. the hoards from Moldavia ending with coins of Commodus (the chronological structure)

Pl. 8. The hoard from Iezer (batches from Giurcanu, Raportaru and VPMB collections) vs. the hoards from Moldavia ending with coins of Severus Alexander (the chronological structure)

Pl. 9. The chronological structure of the hoard from Iezer (batches from Giurcanu, Raportaru and VPMB collections) (the monetary indexes)

GEORGE BILAVSCHI*

ARHEOLINGVISTICA SPAȚIULUI RURAL MEDIEVAL ROMÂNESC**

Introducere

Cunoașterea terminologiei de specialitate ar trebui să reprezinte obiectivul fundamental al oricărui demers științific. Analiza morfologiei, a semasiologiei și a semnificației noțiunilor utilizate în cadrul structurilor rurale și în agricultura arhaică românească (spațiul rural privat și colectiv, activități, munci agricole, unelte, tehnici de prelucrare agricole, animale etc.) este determinantă și inductivă. Atunci când sursele istorice nu oferă informații satisfăcătoare, înțelegerea sensurilor unor termeni specifici poate induce cercetarea spațiului rural medieval în direcția de abordare corectă și poate transmite date esențiale referitoare la aspecte de viață social-economică și culturală. Limbajul, lexicul sunt „organisme vii”¹, aflate în permanentă preschimbare, devin progresiv sisteme complexe, care evoluează morfologic și semantic într-un amplu context al contactelor, al contaminărilor și influențelor reciproce.

Arheolingvistica operează cu instrumente diferite dar interdependente, plasându-se într-un context interdisciplinar între două domenii distincte: arheologia și lingvistica. Arheolingvistica este domeniul științific care se preocupă cu investigarea lexicului arhaic, atunci când pentru obiectele desemnate avem susținere arheologică. Domeniul în care devine operabilă analiza lingvistică prezentă este spațiul rural, care reprezintă cadrul teritorial agro-pastoral și mediul administrativ-juridic, social-economic și cultural determinant pentru Evul Mediu din spațiul intra- și extra-carpatic românesc. Orice investigație ar trebui să pornească de la limbaj-termen, ar trebui stabilite noțiunile cu care operăm când evaluăm spațiul agricol și pastoral medieval românesc. Indiscutabil, satul cu locuitorii săi și agricultura rurală au reprezentat indicatorii fundamentali ai lumii medievale autohtone.

Studiul satului medieval impune o percepție amplă și o metodologie bazată pe transferuri de concepte și noțiuni dintre diverse discipline, invocată de complexitatea problematicii care își are originea, în principal, în caracterul lacunar și ambiguu al surselor istorice. Investigațiile privind agricultura medievală, în general, ori diferite aspecte ale vieții cotidiene ale satului medieval (structura familiei, importanța

---

* Cercetător științific, Institutul de Arheologie al Academiei Române – Filiala Iași.

** Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ Al. Bocănețu, *Terminologia agrară în limba română. Studiu filologic-istoric-cultural*, în CC, II-III, 1925 [1926], p. 121-122.

membrilor în societatea rurală, cutume și practici corelate cu activitățile agrare și pastorale, alimentația și obiceiurile culinare, ecologia peisajului sătesc etc.), în particular, reprezintă direcții de cercetare prioritare ale medievisticii naționale și internaționale. Reconsiderarea rezultatelor obținute până în prezent, revizuirea metodelor, interpretarea justă a surselor istorice și utilizarea informațiilor cercetărilor conexe disciplinei istorice determină viziunea pozitivă a cercetărilor actuale.

În momentul de față nu putem proceda aprioric devansând preocupările anterioare, care au adus contribuții semnificative subiectului de față. Remarcăm astfel că unii specialiști (filologi, lingviști, istorici și etnografi) au identificat relații multiple între evoluția terminologiei agrare românești și prefacerile de ordin etnico-demografic, social-economic, politic, cultural și confesional. Dacă până la sfârșitul secolului trecut lingviștii au fost preocupați de studiul aspectului fonetic și semasiologia cuvintelor moștenite, în prezent studiile se concentrează mai mult pe determinarea morfologiei limbii române sub acțiunea factorilor externi și stabilirea perioadelor de timp în care a fost posibilă contaminarea lingvistică cu idiomuri străine. Investigațiile structurale prezintă o însemnătate specială pentru datarea relativă a împrumuturilor lexicale din limbile populațiilor cu care autohtonii spațiului intra- și extra-carpatic românesc au conviețuit de-a lungul veacurilor. În general, specialiștii au dovedit și argumentat *sui-generis* originea latină a limbajului agricol românesc, însă unii dintre ei au acceptat și îmbogățirea acestuia cu termeni proveniți în principal din slavă, precum și din limbile maghiară, germană, turcă, greacă etc.

Fără a ne propune aici să epuizăm întreaga problematică, considerăm oportun să facem câteva observații pe marginea terminologiei care desemnează noțiunile fundamentale ale universului rural românesc arhaic (structuri administrativ-juridice, unelte, anumite practici etc.).

Izvoare și bibliografie

În Evul Mediu, erudiții, cărturarii și cronicarii au acordat o atenție sporită evenimentelor politice, militare și religioase, fiind mai puțin receptivi la chestiunile ordinare, de viață social-economică și culturală țărănească. Tot ce ține de casta politică, acțiunile și actele diplomatice și episoadele militare au prelevat în fața realităților cotidiene, a înțelegerii agricole și, în general, înaintea universului satului.

În acest sens, informații lingvistice sumare se desprind din cronicile slavone din secolele XV-XVI, care oferă date insuficiente și disparate referitoare la spațiul rural și economia medievală. Spre exemplu, Macarie și Azarie au consemnat doar raidurile militare ale tătarilor în regiunea dintre Nistru și Siret și, implicit, marile distrugerii pricinuite așezărilor, șocurile provocate populației satelor și târgurilor, precum și obținerea prin pradă a numeroase bunuri (cereale, obiecte de podoabă, unelte și arme) și animale (vite, cai, turme de oi)².

Revigorarea economiei agricole din timpul lui Vasile Lupu și al urmașilor săi (secolele XVII-XVIII), prin extinderea culturii cerealiere, a sporirii numerice a animalelor domestice pentru carne, lapte, piei, lână și blănuri³, a determinat participarea

² I. Bogdan, *Vechile cronicе moldovenesci până la Urechia*, București, Lito-tipografia Carol Göbl, 1891, p. 20; idem, *Letopisețul lui Azarie*, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl” S-sor Ioan St. Rasidescu, 1909, p. 152, 157.

³ Miron Costin, *Poema polonă*, în idem, *Opere*, ediție îngrijită de P. P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958, p. 230-231.

tot mai intensă a marilor latifundiați (Domnia, boierii și domeniile Bisericii) la comerțul extern. Prin urmare, cronicarii acelei perioade au înregistrat și date referitoare la condițiile de mediu (climă, regimul temperaturilor și al precipitațiilor, diverse aspecte topografice ale satelor) în conexiune cu lucrările agricole și practica transumanței⁴. Totodată, au consemnat interesul crescând pentru mărirea numărului de animale, obținerea unor exemplare superioare, grija pentru îmbunătățirea și proliferarea raselor de animale, starea de sănătate a acestora și bolile contactate de animale din cauza subnutriției, a slabei îngrijiri sau a calamităților naturale. În analele acestora se desprind și alte informații relevante privind necesitatea extinderii terenurilor arabile, a braniștilor și a stupinelor⁵, privind implicarea țăranilor dependenți în diferite activități obligatorii, cum ar fi lucratul pământului, cositul și transportul fânului. Aceste surse istorice oferă date importante referitoare la comerțul extern cu vite și diverse produse animaliere orientat spre Imperiul Otoman, Transilvania ori Polonia. În textele acestora își fac loc și mențiunile de tristă amintire a incursiunilor de jaf ale tătarilor, turcilor, cazacilor și ale polonezilor, cu urmări nefaste asupra dezvoltării economice a țării⁶.

În relațiile de călătorie ale peregrinilor străini se regăsesc considerații privind numărul animalelor, hrana și condițiile de adăpostire a acestora, precum și informații referitoare la rasele indigene de vite, boi, cai și oi. Aceste rapoarte, însemnări ori relatări constituie o sursă interesantă de informații pentru cunoașterea lumii rurale și a economiei medievale românești⁷. Totodată, izvoarele istorice menționate (cronici, acte diplomatice, relații de călătorie, jurnale, rapoarte etc.) oferă date esențiale cu caracter lingvistic, toponimic, etnografic, geografic, agronomic, cultural și religios. În textele surselor documentare se disting termeni arhaici specifici celor două ocupații agricole de

⁴ Gr. Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ediție îngrijită de P. P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958, p. 40-41.

⁵ Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ediție îngrijită de Iorgu Iordan, București, Editura Minerva, 1975, p. 199-200. Cronicarul menționează întinsele braniști domnești de la Bohotin și Țuțora, utilizate deopotrivă pentru stupărit și creșterea vitelor. În schimb, Dimitrie Cantemir remarcă faptul că solurile din Moldova nu erau „prea bune pentru cultura cerealelor”, însă aici se găseau „întinse pășuni și fânețe naturale”. Mai departe, eruditul domn nota că cea mai nutritivă iarbă din Carpații Orientali și zonele învecinate creștea în zonele montane ale Câmpulungului și ale Vrancei, dar și în părțile centrale și răsăritene ale Moldovei (Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, traducere după originalul latin de Gh. Guțu, introducere de M. Holban, comentariu istoric de N. Stoicescu, studiu cartografic de V. Mihăilescu, indice de I. Constantinescu, notă asupra ediției de D. M. Pippidi, București, Editura Academiei RSR, 1973, p. 115).

⁶ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 115-121.

⁷ Vezi colecțiile de documente îngrijite și editate de: N. Iorga, *Călători, ambasadori și misionari în țările noastre*, București, 1899; idem, *Istoria românilor prin călători*, vol. I-IV, București, 1928-1929; M. Găzdaru, D. Găzdaru, *Călători și geografi italieni în sec. XVII. Referințele lor despre țările românești*, în „Arhiva”, XLVI (1939); G. Pascu, *Călători străini în Moldova și Muntenia în sec. al XVIII-lea: Carra, Bauer și Struve*, Iași, 1940; Gh. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947; M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Economia agrară a Țării Românești și Moldovei, descrisă de călătorii străini (sec. XV-XVII)*, în *RdI*, 21, 1968, 5, p. 851-857; *Călători străini despre Țările Române* (în continuare, *Călători*), vol. I-X, editate de M. Holban împreună cu M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1968-2000; C. Istrati, *Dimitrie Cantemir despre agricultura Moldovei*, în „Cercetări Agronomice în Moldova”, VI, 1973, 4, p. 143-148; P. Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini (sec. XV-XVIII)*, București, Editura Academiei RSR, 1973; idem, *Țările Române în viziunea călătorilor englezi (a doua jumătate a sec. al XVII-lea și primele decenii ale celui de-al XVIII-lea)*, în *SMIM*, VI, 1973, p. 111-114; M. Lazăr, *Călători străini despre creșterea animalelor în Moldova în sec. XV-XVIII*, în „Hierarșus”, I, 1978, p. 361-372; Dan A. Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, vol. I (1716-1789), București, Editura Sport-Turism, 1985; vol. II (1789-1821), București, 1986; *Izvoare străine pentru istoria românilor*, volum îngrijit de Ștefan S. Gorovei, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza”, 1988; etc.

bază (cultivarea plantelor și creșterea animalelor)⁸, care desemnează condițiile mediului geografic și climatic ori relațiile de muncă și obligațiile juridice și fiscale.

Termeni specifici economiei agricole și lumii rurale medievale se regăsesc disparat în registrele și codicele mănăstirilor, în actele cancelariei domnești, în rapoartele și hrisoavele diplomatice adunate în volumele de documente întocmite sau editate de E. Hurmuzaki⁹, Gh. Ghibănescu¹⁰, I. Bogdan¹¹, M. Costăchescu¹², M. Guboglu¹³, A. Veress¹⁴, I. Caproșu¹⁵ etc. Cele mai importante colecții de documente rămân însă cele editate sub egida Academiei Române, care sporesc numeric și în prezent cu tomuri noi de acte laice și mănăstirești, identificate în arhivele de stat sau în fondurile instituțiilor religioase autohtone și externe¹⁶.

De regulă, aprecierile sunt exagerate și generale, prezentând amănunte doar în privința tehnicilor de producție agricolă utilizate pe domeniile domnești, boierești și mănăstirești.

⁸ Spre exemplu, Antonio Maria Graziani și Paul de Alep consemnau în însemnările lor importanța creșterii animalelor în detrimentul cultivării pământului. Unii dintre peregrinii care au călătorit prin Moldova, în secolele XVII-XVIII, au exagerat însă că suprafața cultivată era mult mai redusă în raport cu pășunile și fânețele, raportul fiind de 1/40 din teritoriul țării. De asemenea, cei doi prelați susțin că lucrările agricole (cum ar fi aratul pământului) necesitau utilizarea unui număr mare de animale de tracțiune, fapt dovedit și de iconografia religioasă (reprezentări picturale de pe pereții bisericilor Sfântu Ilie și Voroneț, ctitorite de Ștefan cel Mare) (*Călători*, II, p. 381; *ibidem*, VI, p. 299: țărani români înhămau câte cinci-șase perechi de boi la plugurile grele).

⁹ E. Hurmuzaki, *Documente privind istoria românilor*, vol. I-XXI, publicate de I. Slavici, C. Esarcu, N. Densușianu, D. A. Sturdza, D. C. Sturdza, O. Lugoșianu, N. Iorga, N. Hodoș, I. Nestor ș.a., după copiile Academiei Române, București, Editura Socec & Teclu, 1876-1942.

¹⁰ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade (documente slavo-române)*, vol. I-XXIV, Iași, Editura Dacia, 1906-1930.

¹¹ I. Bogdan, *Documentele moldovenești din secolele XV și XVI în Arhiva Brașovului*, București, Editura Socec, 1905; idem, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. I-II, București, Editura Socec, 1913.

¹² M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. I, *Urice (ispisoace), surete, regeste, traduceri 1438-1456*; vol. II, *Documente externe, acte de împrumut, de omagiu, tractate, solii, privilegii comerciale, scrisori 1387-1458* (Supliment la *Documentele lui Ștefan cel Mare* de I. Bogdan), Iași, Editura Viața Românească, 1931-1932; idem, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare. Urice (ispisoace), surete, regeste, traduceri* (Supliment la *Documentele lui Ștefan cel Mare* de I. Bogdan), Iași, Editura Brawo, 1933, 328 p.

¹³ M. Guboglu, M. Mehmed, *Catalogul documentelor turcești*, vol. I-II, București, Direcția generală a Arhivelor Statului, 1960-1965; vol. I, 683 p. + 20 facsimile; vol. II (1455-1829), 696 p.

¹⁴ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I-IX, București, Editura Cartea Românească, 1922-1934.

¹⁵ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. I, *Acte interne (1408-1660)*, editat de I. Caproșu, P. Zahariuc, Iași, Editura Dosoftei, 1999; vol. II-X, *Acte interne (1661-1800)*, editate de I. Caproșu, Iași, 2000-2007.

¹⁶ *DIR*, A. Moldova, *veacul XIV-XV*, vol. I (1384-1475); *veacul XV*, vol. II (1476-1500); *veacul XVI*, vol. I (1501-1550); vol. II (1551-1570); vol. III (1571-1590); vol. IV (1591-1600); *veacul XVII*, vol. I (1601-1605); vol. II (1606-1610); vol. III (1611-1615); vol. IV (1616-1620); vol. V (1621-1625), București, Editura Academiei RPR, 1951-1957; *DRH*, A. Moldova, vol. I (1384-1448), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi, București, Editura Academiei RPR, 1975, 605 p. din care 75 planșe; vol. II (1449-1486), volum întocmit de L. Șimanschi în colaborare cu G. Ignat și D. Agache, 1976, 648 p. din care 94 planșe; vol. III (1487-1504), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și I. Ciocan, 1980, 686 p.; vol. IX (1593-1598), întocmit de P. Zahariuc, M. Chelcu, S. Văcaru, 2014, 663 p.; vol. XIX (1626-1628), întocmit de H. Chircă, 1969, 799 p.; vol. XX (1629-1631), întocmit de I. Caproșu și C. Burac, 2011, 1187 p.; vol. XXI (1632-1633), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, 1971, 735 p.; vol. XXII (1634), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, 1974, 487 p.; vol. XXIII (1635-1636), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu, 1994, 685 p.; vol. XXIV (1637-1638), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu, 1998, 753 p.

Istoriografia

Primele studii de terminologie agrară românească îi aparțin filologului B. P. Hasdeu. Întemeietorul lingvisticii și a filologiei române moderne insistă asupra importanței fondului autohton daco-getic, peste care s-a suprapus stratul lexical latin și cel paleo-slav. În concepția ilustrului cărturar, slava arhaică a avut un aport semnificativ în limba română. În studiile sale, B. P. Hasdeu discută pe larg geneza și morfologia termenilor agricoli din limba română¹⁷. Opiniile sale nu au fost acceptate de către toți specialiștii, acestea fiind amendate de istorici și lingviști precum A. D. Xenopol, P. Cănel, Al. Bocănețu, S. Pușcariu, I. Iordan, Gh. Ivănescu, St. Dumitrăcel, Al. Ciorănescu¹⁸ ș.a.

Spre exemplu, A. D. Xenopol susținea însemnătatea factorului civilizator roman și, implicit, caracterul preponderent latin al limbii vechi românești, fără a respinge coabitarea româno-slavă și influențele lingvistice și culturale reciproce¹⁹. Acesta constata existența simptomatică în lexicul limbii române a termenilor de sorginte latină, care desemnează diverse noțiuni fundamentale pentru ocupațiile tradiționale, în detrimentul elementelor lexicale străine²⁰. Naționalismul vădit și excesiv se profilează explicit în ideile aceluiași autor, ce susține cu date istorice și lingvistice absența deplină a înrăuririi maghiare asupra terminologiei economico-agrare și politice românești²¹, realitate emendată ulterior de specialiști.

¹⁷ B. P. Hasdeu, *Originile agriculturii la români*, în „Columna lui Traian”, V, 3, 1874, p. 49 și urm.; idem, *Originile viniculturii la români*, în *ibidem*, 4, 1874, p. 157 și urm.; idem, *Originile păstoriei la români*, în *ibidem*, 9, 1874, p. 234-235; idem, *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*, I-III, București, 1972-1976. Marele filolog susține și argumentează influența elementului slav asupra terminologiei instrumentarului agricol, asupra denumirii unor plante cerealiere, a unor legume și a diverselor practici și tehnici agrare.

¹⁸ Al. Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, traducere de T. Șandru Mehedinți și M. Popescu Marin, București, Editura Saeculum, 2001.

¹⁹ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, II, *Năvălirile barbare, 270-1290*, București, Editura Cartea Românească, 1925, p. 65-69.

²⁰ Până în prezent au fost identificați o multitudine de termeni care desemnează realități fizico-geografice, economice, culturale și social-juridice și care provin din latină, precum: *câmp* (din lat. *campus*), *munte* (din lat. *mons*), *șes* (din lat. *sessum*), *sat* (din lat. *fossa, fossatum* = „înconjurat cu șanțuri”, „loc întărit” sau „șanț”), *curte* (din lat. *curtis* = *cohors*), *agru* (din lat. *ager*) etc.; la care se adaugă numeroase cuvinte ce definesc nume de unelte, diverse practici agrare, plante ori legume, animale domestice etc., cum ar fi: *aratru* (rădăcina *ar-* provine din lat. *arare*), *seceră* (din lat. *scutis*), *secură* (din lat. *securis*), *furcă* (din lat. *furca*), *sapă* (din lat. *sappa*), *moară* (din lat. *mola*), *a ara* (din lat. *arare*), *a culege* (din lat. *colligere*), *a săpa* (din lat. *sappare*), *a semăna* (din lat. *seminare*), *a secera* (din lat. *secerrare*), *a treiera* (din lat. *tribulare*), *a bate* (din lat. *battere*), *a vântura* (din lat. *ventilare*), *a tăia* (din lat. *taliare*), *a măcina* (din lat. *machinare*), *a păște* (din lat. *pascere*), *a adăpa* (din lat. *adaquare*), *a înjuga* (din lat. *in-jugare*), *a dejuca* (din lat. *di(s)jugare*), *a tunde* (din lat. *tondere*), *a mulge* (din lat. *mulgere*), *grâu* (din lat. *granum*), *mei* (din lat. *milium*), *orz* (din lat. *hordeum*), *părincul* (din lat. *panicum*), *secară* (din lat. *secalis*), *paie* (din lat. *palea*), *spic* (din lat. *spicum*), *grăunte* (din lat. *granucia*), *neghină* (din lat. *nigellina*), *făină* (din lat. *farina*), *pâine* (din lat. *panis*), *aiul* (din lat. *alium*), *ceapă* (din lat. *cepa*), *curcubetă* (din lat. *curcubita*), *curechi* (din lat. *coliclu*), *nap* (din lat. *napus*), *pepene* (din lat. *pepo*), *varză* (din lat. *viridia*), *câneapă* (din lat. *canipa* = *cannabis*), *nutreț* (din lat. *nutricium*), *pășune* (din lat. *pastio*, *-onem*), *fân* (din lat. *fenum*), *bou* (din lat. *bos*), *taur* (din lat. *taurus*), *vacă* (din lat. *vacca*), *juncul*, *junca* (din lat. *juvencus*, *juvenca*), *juncea* (din lat. *junix*), *viță* (din lat. *vita*), *capră* (din lat. *capra*), *căprină* (din lat. *caprinus*), *cornute* (din lat. *cornutus*), *iedul*, *iada* (din lat. *haedus*, *haeda*), *cal* (din lat. *caballus*), *armăsar* (din lat. *armessarius*, care derivă din *admissarius*), *iapă* (din lat. *equa*), *asin* (din lat. *asen*, *asinus*), *porc* (din lat. *porcus*), *scroafă* (din lat. *scrofa*), *purcei* (din lat. *porcella*), *porcină* (din lat. *porcina*), *găină* (din lat. *gallina*), *ou* (din lat. *ovum*), *oaie* (din lat. *ovis*), *berbeci* (din lat. *vervex*), *miei* (din lat. *agnellus*), *mioare* (din lat. *agneliolla*), *turme* (din lat. *turma*), *păcuine* (din lat. *pecorina* ori *pecuina*), *staul* (din lat. *stabulum*), *lână* (din lat. *lana*), *păr* (din lat. *pilum*), *fir* (din lat. *filum*), *lapte* (din lat. *lacta*), *caș* (din lat. *caseus*), *chiag* (din lat. *coagulum*), *unt* (din lat. *unctum*), *păstor* (din lat. *pastorius* = „păstor”), *păcurar* (din lat. *pecorarius*) etc.

²¹ A. D. Xenopol, *Teoria lui Rösler. Studii asupra stăruinței românilor în Dacia Traiană*, Iași, Tipografia Națională str. V. Alexandri, 1884, p. 7, 14-15; idem, *Une énigme historique. Les Roumains au moyen âge*, Paris, E. Leroux, 1885, p. 24-26, 36-38, 54.

Problema agriculturii arhaice românești a preocupat deopotrivă lingviști, istorici, etnografi, dar și geografi ori agronomi. Astfel, pe baza evidențelor lingvistice și etnografice, agronomii S. P. Radianu²² și Petru S. Aurelian²³ au dezbătut chestiunile legate de originea și evoluția lexicului agricol românesc.

Tot în prima parte a secolului trecut, P. Cancel a realizat o analiză riguroasă asupra instrumentarului agricol, concentrând aprecierile cu valoare istorică, lingvistică și etnografică în jurul vechiului instrument de arat – *aratra*²⁴. Lingvistul român susține importanța fundamentului arhaic traco-dacic și roman, dar și pătrunderea unor termeni agricoli din mediul slav-sudic, pe filieră sud-dunăreană (probabil de la bulgari, sârbi sau croați), proces derulat nu mai devreme de jumătatea secolului XIII, odată cu intensificarea importurilor de unelte agricole de la sudul Dunării²⁵.

Poate cea mai amplă analiză a terminologiei agricole românești, de până la perioada postbelică, îi aparține lingvistului Al. Bocănețu, însă unele dintre concluziile sale n-au rezistat cercetărilor și observațiilor critice ulterioare²⁶.

S. Pușcariu comentează geneza noțiunilor elementare din agricultura românească având la bază termeni latini, însă susține și contaminarea lexicului românesc specific cu cuvinte de factură slavă, explicată în contextul unui amplu proces de aculturație fondat pe conviețuirea comunităților românești vechi cu populațiile de obârșie slavă arhaică²⁷.

Un amplu proiect de cercetare s-a derulat sub egida Academiei Române, fiind implicați specialiști precum Em. Petrovici, Ioan Petruț și Sextil Pușcariu, inițiatorii lucrării monumentale *Atlasul lingvistic român*, structurat pe regiuni și în mai multe tomuri, cunoscând până astăzi mai multe ediții cu substanțiale adaosuri și completări²⁸. Lucrarea a stat la baza studiului filologul ieșean S. Dumitrăcel, care invocă necesitatea reluării discuțiilor referitoare la geneza și evoluția terminologiei agrare românești²⁹.

Al. Rosetti consideră la rândul-i că lexicul de bază referitor la agricultura românilor conține în principal termeni de sorginte latină și, doar în subsidiar, o

²² S. P. Radianu, *Din trecutul și prezentul Agriculturii române*, partea întâia, *Raporturile agriculturii cu Societatea în diferitele ei faze de transformare*, București, Tip. Clementa, Stab. de arte grafice, Țăranu & Comp., 1906.

²³ P. S. Aurelian, *Economia rurală la români*, în „Analele Societății Academice Române”, Secția II, tom XI, 1884, p. 5-38; idem, *Despre sistemele de cultură și raportul lor cu starea socială*, București, 1891, 71 p.

²⁴ P. Cancel, *Termenii slavi de plug în daco-romană*, București, Atelierele grafice Socec & Co., 1921, 63 p.

²⁵ *Ibidem*, p. 32.

²⁶ Al. Bocănețu, *Terminologia agrară în limba română...*, p. 121-279.

²⁷ S. Pușcariu, *Limba română*, I, *Privire generală*, ediția a II-a, prefată de G. Istrate, note, bibliografie de I. Dan, București, Editura Minerva, 1976, p. 278.

²⁸ *Atlasul lingvistic român*, I, partea a II-a, *Suplement*, coord. Em. Petrovici, Sibiu/Leipzig, 1940-1942; *Atlasul lingvistic român*, I-II, seria nouă, coord. Em. Petrovici, București, 1956; *Atlasul lingvistic român*, I-VII, seria nouă, redactor principal I. Pătruț, București, 1956-1972; *Atlasul etnografic român*, 3 vol., coord. I. Ghinoiu, București, 2003-2006; *Micul atlas lingvistic român*, I-II, partea I, coord. S. Pușcariu, Cluj-Napoca, 1938; Sibiu/Leipzig, 1942; *Micul atlas lingvistic român*, I, partea a II-a, *Suplement*, sub conducerea lui Em. Petrovici, Sibiu/Leipzig, 1940-1942; *Micul atlas lingvistic român*, I, seria nouă, materiale culese de Em. Petrovici în anii 1929-1938, București, 1956; *Micul atlas lingvistic român*, serie nouă, I-IV, partea a II-a, redactor principal I. Pătruț, București, 1956-1981; *Noul atlas lingvistic al României. Moldova și Bucovina*, I, București, 1987; *Noul atlas lingvistic român, pe regiuni. Moldova și Bucovina. Texte dialectale*, I, partea 1, culese de S. Dumitrăcel și publicate de D. Hreapcă și I.-H. Bârleanu, Iași, 1993, 348 p. + 102 hărți; *Noul atlas lingvistic român, pe regiuni. Moldova și Bucovina. Texte dialectale*, I, partea 2, culese de S. Dumitrăcel și publicate de D. Hreapcă și I.-H. Bârleanu, Iași, 1995, 350 p. + 20 hărți; *Noul atlas lingvistic român, pe regiuni. Moldova și Bucovina. Texte dialectale*, II, partea 1, culese de I.-H. Bârleanu și publicate de D. Hreapcă și I.-H. Bârleanu, Iași, 1996, 284 p. + 92 hărți.

²⁹ S. Dumitrăcel, *Terminologia uneltelor agricole în limba română pe baza ALR*, în *SCSI*, seria Filologie, XIII, 2, 1962, p. 167-208.

nomenclatură slavă (în principal, de origine sud-slavică), denumind părți și componente ale uneltelor agricole³⁰. Al. Rosetti se înscrie astfel pe linia ideatică și teoretică trasată de predecesorii săi: B. P. Hasdeu, O. Densușianu³¹, P. Cancel, Al. Bocănețu, S. Pușcariu, St. Dumistrăcel, Gh. Mihăilă³², V. Ștefănescu-Drăgănești³³ sau V. Arvinte³⁴, susținători ai tezei originii latine a nomenclaturii agricole românești.

În 1975, V. Neamțu integrează analize lingvistice valoroase într-o amplă lucrare dedicată agriculturii și instrumentarului specific arhaic românesc³⁵. Regretatul istoric ieșean aduce în actualitatea istoriografică românească ample discuții în ceea ce privește sorgintea și morfologia unor termeni fundamentali precum *aratru*, *plug* etc., dar și a unor cuvinte ce desemnează părți ori componente ale instrumentelor de arat, ale uneltelor, unele activități agricole, plante cerealiere, legume ș.a.m.d. Până în prezent studiul său rămâne un instrument de lucru viabil și un demers fără precedent în istoriografia românească.

Chestiunea nu a reprezentat doar o temă abordată exclusiv de filologi și lingviști, ci a preocupat deopotrivă și pe istoricii și etnografii români. Astfel, Dan Gh. Teodor include în studiile sale comentarii succinte referitoare la nomenclatura agrară românească³⁶. În opinia sa, vocabularul elementar folosit în agricultura tradițională este eminamente latin. Cu toate acestea, lexicul s-a îmbogățit treptat cu numeroși termeni de sorginte slavă, desemnând anumite îndeletniciri, practici agricole, părți-componente ale uneltelor, obiecte de uz agrar, anumite plante, realități fizico-geografice și social-juridice, într-un amplu proces de interacțiune etnică și culturală. În schimb, alături de bogatul fond lexical latin au fost identificate o serie de cuvinte ce provin din substratul autohton traco-dacic³⁷. Cel care a dezvoltat teza existenței unor moșteniri certe din substratul tracic este reputatul tracolog I. I. Russu, care a identificat ca fiind de sorginte autohtonă următorii termeni legați de domeniul agrar românesc: *bordei*, *brânză*, *cătun*, *cârlig*, *copac*, *curpăn*, *ghimpe*, *ghioagă*, *grapă*, *mazăre*, *măgură*, *mătură*, *mânz*, *mugure*, *murg*, *păstaie*, *a scurma*, *sâmbure*, *țăruș*, *urdă*, *vatră*, *zăr* ori *zer*³⁸.

³⁰ *Ibidem*, p. 299, 308-310.

³¹ O. Densușianu, *Păstoritul la popoarele romanice. Însemnătatea sa lingvistică și etnografică*, București, 1912, 34 p.; idem, *Istoria limbii române*, I-II, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1961.

³² Gh. Mihăilă, *Împrumuturi sud-slave în limba română. Studiu lexico-semantic*, București, 1960, p. 18-55.

³³ V. Ștefănescu-Drăgănești, *Romanian Continuity in Roman Dacia. Linguistic Evidence*, Miami Beach, 1986, p. 33-46.

³⁴ V. Arvinte, *Originea limbii și poporului român în lumina cercetărilor recente*, în *ALIL*, 17, 1966, p. 13-30.

³⁵ V. Neamțu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle*, București, Editura Academiei RSR, în colecția „Bibliotheca Historica Romaniae”, 1975, 269 p.

³⁶ D. Gh. Teodor, *Descoperiri arheologice în Moldova referitoare la agricultura din secolele VI-XI e.n.*, în „Terra nostra”, 3, 1973, p. 223-232; idem, *Unele considerații privind încheierea procesului de formare a poporului român*, în *AM*, IX, 1980, p. 75-84; idem, *Probleme actuale ale etnogenezei poporului român*, în *AIIAI*, 17, 1980, p. 105-115; idem, *Date noi privind agricultura la est de Carpați în secolele IV-XI e.n.*, în vol. *Profesorului Constantin Cihodaru la a 75-a aniversare*, coord. I. Toderașcu și I. Agrigoroaiei, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza”, 1983, p. 16-24; idem, *Quelques considérations sur la population daco-romaine et ancienne roumaine au Nord du Bas-Danube aux IVe-Xe siècles*, în „Dacia”, N.S., 38-39, 1994-1995, p. 357-363.

³⁷ Idem, *Tradiții geto-dacice în cultura materială și viața spirituală din secolele V-X e.n. de pe teritoriul României*, în vol. *Spațiul carpato-danubiano-pontic în mileniul marilor migrații*, Buzău, Editura Musaioș, 2005, p. 35-36 și nota 19. Autorul analizează noțiuni precum *țarină*, *grapă*, *grunz*, *mărar*, *mazăre*, *păstaie*, *fasole*, *mălai*, *măr*, *curpen*, *mied*, *teasc*, *ravac*, *strugure* etc., considerând că provin din fondul lexical preroman și anume din cel tracic de factură daco-getică.

³⁸ I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, București, Editura Științifică, 1967, p. 122, 123, 126, 129-130; idem, *Elemente autohtone în limba română. Substratul comun româno-albanez*, București, Editura Academiei

Un studiu bine documentat este și cel al etnografului N. Dunăre, care abordează tema îndeletnicirilor tradiționale românești apelând la datele cercetărilor lingvistice și istorice³⁹.

Mult mai recente sunt contribuțiile lingvistului ieșean A. Poruciuc, care dezbate problema morfologiei și a semanticei pentru „topor” și „sat”⁴⁰, și studiile semnatarului acestor rânduri, care a reluat metodologic și sistematic discuțiile referitoare la lexicul de bază specific economiei agricole și spațiului rural medieval românesc⁴¹.

Tangențial cu subiectul supus dezbaterilor noastre, istorici precum P. P. Panaitescu⁴², A. Armbruster⁴³, L. Bârzu, St. Brezeanu⁴⁴, Șt. Olteanu⁴⁵, A. Paragină⁴⁶, V. Spinei⁴⁷, N. Edroiu⁴⁸ etc. au inclus în studiile lor consemnări succinte și comentarii privitoare la geneza și evoluția terminologiei agrare arhaice românești.

RSR, 1970, *passim*; idem, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romană*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981, p. 106. Alte contribuții pe aceeași temă sunt: C. Vaczy, *Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscorides și Pseudo-Apuleius*, în AMN, V, 1968, p. 59-74; VI, 1969, p. 115-129; VIII, 1971, p. 109-133; IX, 1972, p. 109-117; A. Vraciu, *Limba daco-geților*, Timișoara, Editura Facla, 1980; Grigore Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983; C. Drăgulescu, R. Drăgulescu, *Contribuții la cunoașterea limbii geto-dacice. Denumirile dacice de plante*, Editura Universității Sibiu, 2000.

³⁹ N. Dunăre, *Interdependența ocupațiilor tradiționale la români, factor de stabilitate și continuitate*, în „Apulum”, VII, 2, 1968, p. 529-550.

⁴⁰ A. Poruciuc, *Topor and Baltag. Two Lexical Relics from the Copper-Bronze Age*, în „Kurier der Bochumer Gesellschaft für rumänische Sprache und Literatur”, 15, Bochum, 1990, p. 195-208; idem, *Correspondențe egipto-(indo) europene în vocabularul legat de toponimele isoglosei TAPA/TABA și radicalul *tap- / Egypto-(Indo-) European Correspondences in Vocabulary which Has Connections with the Toponyms of the TAPA/TABA Isogloss and with the Radical *tap-*, în „Thraco-Dacica”, XXII, 2001, 1-2, p. 5-14; idem, *Rom. „sat” ca derivat din termenul lat. „fossatus” folosit în arpentajul roman*, în vol. *Lucrările celui de-al treilea simpozion internațional de lingvistică*, București, 20-21 noiembrie 2009, ed. N. Saramandu, M. Nevaci, C. I. Radu, București, Editura Universității din București, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”, 2010, p. 129-136; idem, *A New View on the Latin Origin of Romanian f(sat) (village), Aromanian „fsat” (ditch) and Albanian „fshat” (village)*, în *Balkanisms Today – Балканизмы сегодня*, Hg. Th. Kahl, M. Metzeltin, H. Schaller, Wien/Berlin, LIT Verlag, 2012, p. 221-243.

⁴¹ G. A. Bilavski, *Nomenclatura românească referitoare la uneltele și utilajul agricol tradițional*, în „Arheologia Medievală”, VII, 2008, p. 9-36; idem, *Terminologia românească referitoare la practicile agricole și pastorale tradiționale*, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei”, VIII, 2009, p. 33-68; idem, *Dinamica economiei agricole din Moldova oglindită în izvoarele veacurilor XIV-XVII*, în AM, XXXVI, 2013, p. 119-151; idem, *Spațiul rural și agricultura – elemente organice ale economiei medievale: direcții și teme de cercetare*, în AM, XXXVII, 2014, p. 135-155.

⁴² P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, Editura Științifică, 1969, p. 143-151; V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, Editura Științifică, 1957, p. 18, 27, 28-29, 38-45.

⁴³ A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, Editura Enciclopedică, 1993, p. 36-42.

⁴⁴ L. Bârzu, S. Brezeanu, *Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică*, București, Editura Enciclopedică, 1991, p. 54, 93, 171.

⁴⁵ Șt. Olteanu, *Aspecte ale dezvoltării agriculturii pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în secolele X-XIV*, în „Terra nostra”, 2, 1971, p. 31 și urm.; idem, *Agricultura la est și sud de Carpați în sec. IX-XIV (I)*, în „Muzeul Național”, 1, 1974, p. 35-55.

⁴⁶ A. Paragină, *Habitatul medieval la curbură exterioară a Carpaților în secolele X-XV*, Brăila, Muzeul Brăilei, Editura Istros, 2002, p. 50-56.

⁴⁷ V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, ediția a III-a, Chișinău, Editura Universitat, 1994, p. 115-119 și notele 157, 158 și 169.

⁴⁸ N. Edroiu, *Despre apariția plugului în țările române*, în „Terra nostra”, 2, 1971, p. 101-117; N. Edroiu, P. Gyulai, *Evoluția plugului în țările române în epoca feudală*, în AMN, 2, 1974, p. 307-344.

Realități istorice și etnolingvistice

Limba română este rezultatul unui proces complex, care a durat câteva secole, aflându-se într-o permanentă transformare în funcție de contextul etnico-demografic, economic, politic, cultural și religios, și de durata contactelor dintre comunitățile arhaice românești și populațiile străine. În linii generale, se pot identifica câteva etape principale ale evoluției limbii române. Astfel, fondul original traco-dacic a fost substituit de latină, căreia i s-au adăugat influențele lingvistice din alte limbi vorbite de populațiile (sarmați, celti, germanici) cu care au intrat în contact direct comunitățile locale⁴⁹. Aportul cultural al elementului slav (începând cu veacurile VI-VII d. Chr.), la care se adaugă influențele lexicale ale germanicilor, ale populațiilor fino-ugrice și turcice, se poate explica prin interferențe inter-culturale permanente sau episodice în teritoriul menționat. Dominația politică și militară nu a subminat însă evoluția etnico-lingvistică a autohtonilor ci, dimpotrivă, a contribuit la definirea elementului etnic și la îmbogățirea lexicului limbii române cu termeni și forme lexicale noi, care desemnează anumite practici, tehnici și realități social-economice inedite și, uneori, mai nuanțate decât cele existente în acel moment în viața cotidiană a autohtonilor.

Sub impactul invaziilor și raidurilor militare, aria locuirii s-a restrâns considerabil spre zonele înalte și împădurite, care ofereau protecție și cele necesare traiului. Contrar teoriilor „migraționiste”, aceștia n-au părăsit spațiul intra- și extracarpatic, continuând să viețuiască în mici structuri rurale, organizate după cutume și obiceiuri anterioare și în care bunurile erau deținute în devălmășie.

Cadrul restrâns al lucrării de față, precum și lipsa unei pregătiri filologice sistematice în domeniu n-au permis dezvoltarea *in extenso* a subiectului. Ne-am propus doar prezentarea principalelor direcții de abordare, insistând pe discutarea unor termeni de referință pentru spațiul rural (*sat, obște, moșie* – componente fundamentale care definesc structurile teritorial-administrative, juridice și culturale) și agricultura medievală românească (*aratru, plug* – principalul instrument folosit în activitățile agricole arhaice), aflate într-o relație de interdependență desăvârșită. Cu plugul se trasau hotarele satului, limitele moșiei, se executau principalele lucrări agricole, se desțeleneau terenurile și se extrăgeau rădăcinile copacilor (pe parcelele defrișate). Totodată, plugul era perceput în mentalul colectiv ca fiind elementul primordial care asigură transferuri ezoterice și cardinale pe cele două axe, spațiale și temporale⁵⁰.

⁴⁹ I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, p. 140.

⁵⁰ Vezi practicile culturale menționate în sursele etnografice (colinde, urături, balade, cutume și alte obiceiuri de iarnă cu rezonanță greco-romană – spre exemplu „Plugușorul”, principalul obicei hibernal românesc, care a fost generat de vechile tradiții agricole și pastorale ale populațiilor antice din sud-estul Europei; în realitate, fiind vorba de o sărbătoare de primăvară, când la sate bărbații „porneau plugurile grele”, iar femeile le „sfînțeau” pentru ca recoltele să fie bogate; odată cu celebrarea Anului Nou, va fi transformată într-un rit simbolic, la care participau doar adulții, când se trăgea o primă brazdă prin gospodăria celui colindat pentru sănătate și belșug în noul an): P. Caraman, *Substratul mitologic al sărbătorilor de iarnă la români și la slavi*, în „Arhiva”, 33, 1931, 3-4, p. 1-70; idem, *Colindatul la români, slavi și la alte popoare*, București, 1983; idem, *Descolindatul în Orientul și sud-estul Europei*, Iași, 1997. La unele popoare europene (englezii, francezii, germanii sau elvețienii), „pornirea plugului” avea aceleași semnificații (pentru belșug, fertilitatea solului, bunăstare și sănătate). Pentru ca ritualul să fie complet, femeile stropeau cu apă sacră plugurile, înconjurându-le de trei ori, purtând pe brațe pâini, ovăz și candelă aprinse.

Discuții referitoare la *sat*, *obște*, *moșie*

Satul. În opinia majorității specialiștilor, sub stăpânirea romană vechile *dava*⁵¹ s-au metamorfozat primind denumirea de *fossatum* (= teritoriu locuit apărat de șanț și, spre interior, cu val de pământ), generând în română „sat”, în albaneză „psat” sau „fsat”, iar la „fussaton”⁵². În opinia lui C. Daicoviciu, la romani, „fossatum” reprezenta un nucleu rural întărit⁵³, fiind prevăzut cu șanțuri și val de apărare spre interiorul așezării. În unele cazuri, capetele șanțului de apărare sau ale valului defensiv erau mărginite de ape sau alte elemente naturale (un sat cu astfel de șanțuri și *caput fossae* a fost identificat la Barboși, care a devenit ulterior *Caput Bovis* la Dimitrie Cantemir⁵⁴ și Gh. Săulescu⁵⁵. *Fossata* cu *fossae limitales* (șanțuri cu valuri defensive) au funcționat și în Evul Mediu, în Transilvania, fiind menționate în diploma regelui Andrei al II-lea din 1231⁵⁶. Termenul respectiv a înlocuit atât pe *dava*, cât și ceilalți termeni precum *pagus* (unitate rurală, juridic-administrativ și teritorială, dependentă de așezările urbane) și *vicus* (comunitate rurală care avea în frunte *magistri* și *quaestores*).

Însă, în accepția lingvistului ieșean A. Poruciuc, românescul „sat” are corespondențe în majoritatea limbilor balcanice (mai ales la albanezi, armeni, aromâni etc., întâlnit în formele *fsat*, *fshat*), provenind mai degrabă dintr-un indoeuropenism cu radical asemănător, decât din lat. *fossatum* (cu accepție militară, de fortificație). Sensul lui *fsat* este de „șanț”, interpretat aici ca limită teritorială sau act întemeietor („a trage cu boii și plugul șanțul satului” = a pune bazele unei așezări)⁵⁷.

„Satul”, în sens istoric, reprezintă un cadru de habitație complex, desemnând totodată populația, zona central rezidențială = „vatra satului”, cu dispunerea variată a gospodăriilor, cu un „trup de moșie” bine delimitat de repere fizice naturale sau artificial create (păduri, ape, văi, șanțuri, valuri de pământ, „brazde”, „pietre de hotar” etc.)⁵⁸. Satele

⁵¹ E. Lozovan, *Du nom ethnique des Daces*, în „Revue internationale d’Onomastique”, XIII, 1961, p. 27-32; N. Lascu, *Daos, Davos (Davus)*, în *AMN*, VII, 1970, p. 89. Cf. V. Pârvan, *Getica, o protoistorie a Daciei*, Cultura Națională (în col. „Memoriile Secțiunii Istorice”, seria III, tomul III, Mem. 2), București, 1926, p. 255-272 și N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. I.1, ediție îngrijită de I. Ioniță, V. Chirica și V. Mihăilescu-Bîrliba, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988, p. 65-66: denumiri de așezări geto-dacice fortificate prezente în izvoarele scrise grecești – *Buridava*, *Carsidava*, *Petrodava*, *Tamasidava*, *Utida*, *Zargidava* etc.

⁵² Mauricius, *Arta militară*, ediție critică și traducere de H. Mihăescu, București, Editura Academiei RSR, 1970, p. 22, 36, 40, 94, 130-134, 152-154, 156; N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. I.1, p. 64-65. O așezare fortificată cu astfel de elemente arhitectonice defensive a fost investigată la Hăbășești [*Hăbășești: monografie arheologică*, ed. D. Vlad, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dîmbovița, N. Gostar, București, Editura Academiei RPR, 1954, p. 19, 221, 495-545].

⁵³ C. Daicoviciu, *Fossatum – sat*, în „Dacoromania”, V (1927-1298), 1929, p. 477-479. Vezi și V. Bogrea, *Originea rom. „sat”*, în „Dacoromania”, I (1920-1921), 1922, p. 253-257 și M. Giuglea, „*Sat*” – „*Fsat*”, în „Dacoromania”, X, 1941, p. 112.

⁵⁴ Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei româno-moldo-vlahilor*, prefață de Gr. Tocilescu, București, Editura Carol Göbl, 1901, p. 248-249.

⁵⁵ Gh. Săulescu, *Descrierea istorico-gheografică a cetății Caput Bovis (Capul Boului seau Ghertina) a căria ruine se află în apropierea Galațiului*, Iași, 1837, reproducă în „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, I, 1838, p. 81-96, 99-102.

⁵⁶ *Bula de aur a regelui Andrei al II-lea (1222)*, în *Documente privind istoria României, veacurile XI, XII și XIII*, C. Transilvania, I (1075-1250), București, Academia RPR, 1951, p. 189-192 („*Ad secundas indagines et fossata facienda, ad hortos et quaecunque Regia aedificia, vel officinas, servientium vel ecclesiarum populos non cogemus*”).

⁵⁷ A. Poruciuc, *Rom. „sat” ca derivat din termenul lat. „fossatus”*..., p. 129-136; idem, *A New View on the Latin Origin of Romanian f(sat) (village), Aromanian „fsat” (ditch)*..., p. 221-243.

⁵⁸ Al. I. Gonta, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986, p. 36-48, 62-71, 102-106.

puteau fi deschise sau prevăzute cu elemente primitive de fortificare (șanțuri și valuri de pământ și, probabil, cu palisadă din lemn). Încă din veacul XIV cercetările arheologice au depistat sate întărite cu val de pământ⁵⁹. Spre exemplu, în Moldova (dar și în celelalte teritorii extracarpătice românești), în perioada premergătoare constituirii statului medieval, în contextul invaziilor militare repetate ale nomazilor eurasiatici, satele se concentrau pe terasele superioare ale văilor marilor râuri, în zona deluroasă și subcarpatică, care dispunea de un fond forestier vast⁶⁰. În amenajarea vetrelor satelor s-au luat în considerare trei criterii importante: cel al amplasării, al securității și al funcționalității viitoarelor nuclee de locuire⁶¹. Călătorii străini din secolele XV-XVIII ne oferă date destul de sumare cu privire la structura satului românesc medieval din spațiul extracarpatic⁶².

De obicei, o așezare rurală era constituită din centrul satului (vatra), locuințele cu livezi, grădini, vii și arăturile private, atelierile meșteșugărești, biserica, piața (târgul), cârciuma, necropola precum și din proprietatea comună a obștii (iazuri, vii, fânețe, pajiști, păduri, prisăci)⁶³, toate aceste elemente constituind o moșie – moșia satului –, aflată într-o interdependență în raport cu așezarea teritorial-administrativă⁶⁴. Gospodăriile cu anexe și dependențe erau fie sistematizate în jurul vetrei, fie erau dispuse la distanță apreciabilă de nucleul administrativ-juridic și cultural-religios al așezării rurale. Primele structuri rurale erau formate din două până la zece locuințe, fiind de regulă denumite după acel „moș”, întemeietorul fiecărei localități în parte. Membrii complexului de locuire se identificau cu structura de locuire comună și nu se distingeau ca identități separate de colectivitate⁶⁵. Din punctul de vedere al ocupațiilor tradiționale principale, satele aveau un caracter bivalent, agro-pastoral. Spațiul stăpânit de o singură

⁵⁹ Cf. N. Constantinescu, *Coconi: un sat din Câmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrân*, București, Editura Academiei RSR, 1972. Vezi și fortificațiile cercetate în nordul Moldovei (D. Gh. Teodor, *Așezările întărite din regiunile est-carpătice ale României în secolele VIII-XI*, în „Hierasus”, I, 1979, p. 198-207; E. I. Emandi, *Aspecte demoeconomice privind zona de nord a Moldovei (din secolul IX până în prima jumătate a secolului XIV) în lumina cercetărilor istorice, arheologice, paleobotanice și antropogeografice*, în „Suceava, Anuarul Muzeului Județean”, VIII, 1981, p. 206-211).

⁶⁰ C. C. Giurescu, *Istoria pădurii românești din cele mai vechi timpuri până astăzi*, ediția a II-a, București, Editura Ceres, 1976, p. 29-85; V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 122, 251, 257-258; *Istoria românilor*, vol. III, *Genezele românești*, ediția a 2-a, coord. R. Theodorescu, V. Spinei, București, Editura Enciclopedică, 2010, p. 58-81, 157-233, 260-317, 365-408, 584-597; *Istoria românilor*, IV, *De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”*, ediția a 2-a, coord. Șt. Ștefănescu, C. Mureșanu, I.-A. Pop, București, Editura Enciclopedică, 2012, p. 59-69.

⁶¹ E. I. Emandi, *Considerații istorico-geografice asupra așezărilor medievale din depresiunea piemontană Rădăuți (secolele XIV-XVII)*, în *SCIVA*, 30, 1979, 3, p. 377-392; idem, *Cercetări istorico-geografice privind transformarea și modificarea peisajului în zona depresionară Liteni (secolele XIV-XVIII)*, în „Acta Moldaviae Meridionalis” (AMM), II, 1980, p. 177-196; idem, *Aspecte demoeconomice privind zona de nord a Moldovei...*, p. 206-211. Cele 91 de puncte de locuire de pe suprafața a 91 de localități s-au organizat în funcție de criteriul geomorfologic, topografic (pe grinduri, terase, cueste etc.), al securității oferite de elementele fizico-geografice naturale, al geostrategiei economice (în apropierea drumurilor comerciale, în apropierea fortificațiilor etc.).

⁶² M. Crețu, *Sate și orașe moldovenești în însemnările călătorilor străini (secolele XV-XVII)*, în *AHX*, XXXIX-XL, 2002-2003, p. 221-246; G. Bilavski, *Dinamica economiei agricole din Moldova...*, p. 119-151.

⁶³ V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *op. cit.*, p. 87; R. Popa, *Probleme de metodă a cercetării arheologice a satului medieval românesc*, în *SCIVA*, 30, 1979, 4, p. 555-563; M. D. Matei, *Cercetarea arheologică a satului medieval românesc în secolele XII-XIV: realizări, perspective, sarcini*, în *SCIVA*, 30, 1979, 3, p. 411-425; Șt. Olteanu, *Arheologia și studiul structurilor medievale timpurii ale satului românesc*, în *SCIVA*, 30, 1979, 3, p. 403-409; Șt. Ștefănescu, *Date privind „moșiile bătrâne”*, în „Carpica”, XXX, 2001, p. 55.

⁶⁴ Vezi mai jos discuțiile despre „moșie”.

⁶⁵ P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orânduirea feudală (în continuare, Obștea țărănească...)*, București, Editura Academiei RPR, 1964, p. 42-53, 56-64; R. Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova, I. Dela origini până la 1834*, București, Atelierele grafice Socex & Co., 1907, p. 149-158.

familie era denumit *delniță* sau *jirebie*, termeni preluați din slava arhaică⁶⁶. Câteva sate sau zeci de sate formau un ocol distinct⁶⁷. Satul „vatră” deținea un rol important în cadrul acestei organizații complexe și multistructurale din punct de vedere administrativ-teritorial, reprezentând spațiul de rezidență a organelor de control instituțional-juridic ale comunităților rurale (locul de desfășurare a adunărilor, judecăților și de dezbateri a problemelor comunității)⁶⁸.

În cel mai fericit caz, cercetarea izvoarelor scrise, dar și investigațiile arheologice întreprinse în așezări rurale pot transmite date referitoare la geneza și evoluția satului pe parcursul a câteva secole. Probabil, cele mai vechi așezări rurale au fost întemeiate de un grup restrâns de familii (circa 1-4 familii), înrudite între ele⁶⁹, având în fruntea acestuia un „moș”, un *veteranus* – un bărbat înțelept și cu experiență „de viață”, care se regăsește ulterior în componența adunărilor obștii rurale, cu rol consultativ și decizional, privind organizarea și binele comunității. Deși încă incomplete pentru primul mileniu creștin, datele cercetărilor arheologice relevă așezări cu câteva locuințe care au aparținut cel mai probabil grupurilor restrânse fondatoare ale satelor respective⁷⁰. Un sat medieval

⁶⁶ P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească...*, p. 108-112; Șt. Ștefănescu, D. Mioc, H. Chircă, *L'évolution de la rente féodale en travail en Valachie et en Moldavie aux XIVe-XVIIIe siècles*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, I, 1962, I, p. 39-60; D. Mioc, H. Chircă, Șt. Ștefănescu, *L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie aux XIVe-XVIIIe siècles*, în *NedH*, II, 1980, p. 222-226.

⁶⁷ P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească...*, p. 101, 217-219; H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. II, București, Editura Academiei RPR, 1959, p. 31-37.

⁶⁸ G. Jawor, *Așezările de drept valah și locuitorii lor din Rutenia Roșie în evul mediu târziu*, trad. de G. Gavril-Antonesei, prefată de V. Spinei, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2012, p. 40.

⁶⁹ R. Rosetti, *op. cit.*, p. 31; A. D. Xenopol, *op. cit.*, III, p. 194; *DIR*, A, XV, II, doc. 148, p. 161. Cf. S. Ștefănescu, *Date privind „moșiile bătrâne”*, p. 60, nota 37: „[...] toți se trag dintr-un moș comun”, „[...] trebuia să fi fost un om care să fi pus întâi toporul [...] care la început alcătuia singur și cu familia lui locuitorii satului, îi dădu numele”.

⁷⁰ Informații despre cercetările în mediul rural românesc din spațiul est-carpatic se regăsesc la: V. Ursachi, *Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de Istorie din Roman*, în „Carpica”, I, 1968, p. 111-188; D. Gh. Teodor, *Unele probleme privind evoluția culturii materiale din Moldova în secolele VI-IX e.n.*, în „Carpica”, II, 1969, p. 253-307; idem, *Descoperiri arheologice în Moldova referitoare la agricultura...*, p. 223-232; idem, *Descoperiri arheologice din secolele VI-XI din județul Botoșani*, în *Din trecutul județului Botoșani*, I, 1974, p. 101-114; idem, *Descoperiri arheologice și numismatice la est de Carpați în secolele V-XI*, București, Muzeul Național de Istorie a României, 1997; idem, *Contribuția cercetărilor arheologice la cunoașterea istoriei spațiului carpato-nistriean în secolele II-XIV*, în V. Spinei (ed.), *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1997, p. 219-232; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova de la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, 1970; Al. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, vol. I-II, București, Institutul de Arheologie București, Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași, Muzeul județean Botoșani, 1976; I. Mitrea, *Cercetări arheologice privind secolele IV-XI e.n. în județul Vrancea*, în „Studii și comunicări”, Focșani, I, 1978, p. 45-50; G. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, Vaslui, 1980, *passim*; idem, *Cercetări arheologice în sudul Moldovei cu privire la secolele V-XI*, în *SCIV*, XX, 1969, 2, p. 287-314; idem, *Cercetări arheologice cu privire la secolele V-XI în sudul Moldovei (steapa colinară Horincea – Elan – Prut)*, în *AM*, VI, 1969, p. 277-315; idem, *Evoluția culturii materiale din Moldova de Sud în lumina cercetărilor arheologice cu privire la secolele V-XIII*, în *MemAntiq*, III, 1971, p. 87-96; idem, *Noi cercetări arheologice cu privire la secolele V-XI în partea de sud a Moldovei*, în *AMM*, I, 1979, p. 28-45; M. D. Matei, E. I. Emandi, *Habitatul medieval rural din Valea Șomuzului Mare (secolele XI-XVII)*, București, Editura Academiei RSR, 1982; M. D. Matei, E. I. Emandi, O. Monoranu, *Cercetări arheologice privind habitatul medieval rural din bazinul superior al Șomuzului Mare și al Moldovei (secolele XIV-XVII)*, Suceava, 1982; V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. I-II, Iași, Editura Junimea, 1984-1985; E.-M. Constantinescu, *Memoria pământului dintre Carpați și Dunăre: nord-estul Munteniei și sud-vestul Moldovei în veacurile IV-XI d. Hr.*, București, Editura „Fiat Lux” (în colecția „Biblioteca Mousaios”, Muzeul Județean Buzău), 1999; idem, *Aspecte privind evoluția nord-estului Munteniei în secolele II-XI d. Hr. Considerații bazate pe analiza unor descoperiri fortuite din județul Buzău*, în „Mousaios”, V, 1999, p. 19-31; M. Andronic, *Cultura materială din secolele VIII-X din teritoriul nord-est carpatic*, în „Suceava”, XXVI-XXVII-XXVIII

era constituit dintr-o serie de complexe de locuire într-un spațiu bine delimitat, însă cercetarea acestuia în ansamblul său nu se poate realiza decât prin studierea componentelor. Fiecare element în parte reflectă existența și morfologia unității administrativ-teritoriale respective. Atunci când unele constituențe nu pot fi investigate (spre exemplu – vatra satului – datorită lipsei datelor din sursele scrise și a amprentelor fizice), cercetarea altui obiectiv (necropole, depozite/gropi de provizii și cu destinație menajeră, rămășițele unei biserici, a atelierelor meșteșugărești ori a altor complexe de locuire) poate induce demersurile științifice în direcția corectă. Cercetările sistematice și cele de suprafață din ultimele decenii au evidențiat mai multe locuiri într-un areal dat. Pentru unele dintre ele, informațiile din documente confirmă existența a două-patru sau chiar mai multe sate sau obști sătești între aceleași hotare (explicat în majoritatea cazurilor prin confirmarea posesiunilor – boierești sau mănăstirești – ale unui singur proprietar). În schimb, pentru celelalte situații trebuie luat în calcul procesul de „roire” al comunităților rurale, determinat de diverși factori (epuizarea nutritivă a solurilor, creștere demografică, incendii, inundații etc.) și care au cauzat astfel de mișcări într-un teritoriu amplu a aceluiași grupuri⁷¹.

Analizele lingvistice au demonstrat că majoritatea termenilor slavi au pătruns în limba română în două mari etape: 1. în perioada de coabitare cu aceste populații (probabil în secolele VI-VIII); 2. în secolele XII-XIII, pe filieră sud-dunăreană, de la bulgari și sârbi, când s-au intensificat transferurile de populații și mărfuri de o parte și alta a fluviului⁷². În urma conviețuirii cu comunitățile slavilor s-au întemeiat primele sate și obști sătești, acest proces finalizându-se în secolele IX-X, când cercetările arheologice au identificat peste 1.000 de așezări ale culturii Dridu (un mixt de elemente autohtone, germanice, turanice și slave)⁷³, pentru ca în secolele XI-XIII să putem deduce existența unor uniuni de obști (în zona Vrancei, a Câmpulungului Moldovenesc, a Maramureșului, a Neamțului etc.)⁷⁴. În documentele secolului XV se consfințesc limitele unor sate utilizându-se termeni precum „hotarele vechi”, „pe unde au folosit din veac”, „din veacul veacului”⁷⁵, din care deducem că aceste sate cu moșiile lor existau cel puțin în secolul XIII. Limita de două veacuri este admisă de specialiști (etnologi, lingviști, etnografi, sociologi) ca fiind termenul limită de funcționare a memoriei colective. Interpretările și emiterea unor concluzii pentru evenimente ce devansează acest prag temporal poziționează orice act științific, bazat pe aceste supoziții, în categoria demersurilor derizorii și inconsecvente.

Obștea provine din slavul „obištije” („obiști”) = comunitate⁷⁶. Obștea românească a luat ființă cel mai probabil prin contribuția elementelor de organizare social-economică,

(1999-2000-2001), 2001, p. 219-282; idem, *Teritoriul nord-est carpatic în secolele V-X*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2003; A. Paragină, *op. cit.*; M. Petrescu-Dîmbovița, V. Spinei (coord.), *Cercetări arheologice și istorice din zona lacului de acumulare Bicăz*, Piatra Neamț, Editura „Constantin Matasă”, 2003, *passim*; etc.

⁷¹ R. Popa, *Probleme de metodă a cercetării arheologice a satului medieval românesc*, p. 559.

⁷² Al. Bocănețu, *Terminologia agrară în limba română...*, p. 122 și urm.; V. Neamțu, *La technique...*, p. 139, 140-141 și urm.

⁷³ Vezi nota 69.

⁷⁴ D. Gh. Teodor, *Așezările întărite din regiunile est-carpatice ale României...*, p. 198-207; E. I. Emandi, *Aspecte demoeconomice privind zona de nord a Moldovei...*, p. 205-211.

⁷⁵ H. H. Stahl, *op. cit.*, I, p. 49-53, 59, 75, 101-103, 196; DRH, A. Moldova, III, *Sec. al XV-lea*, p. 188-191, 239-240.

⁷⁶ F. Miklosich, *Die slavischen Elemente im Rumunischen*, Wien, K. K. Hof- u. Staatsdruckerei, 1862, p. 33; A. Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*, II, Francfort am Main & Berlin & Bucarest, 1879, p. 223; termenul este prezent în bulgară și sârbă sub forma „obști”.

administrativ-juridică și politică din lumea tracico-dacică, romană, celto-scito-germanică și slavă⁷⁷. Această unitate teritorială poate fi definită prin totalitatea membrilor sau doar a unora dintre ei (de regulă bărbați veterani, independenți juridic și economic), care constituiau adunarea celor liberi și care decideau în chestiunile importante ale întregii comunități rurale⁷⁸. Ca formă de organizare social-economică, teritorială și administrativ-juridică obștea era răspândită la slavi, germani, români și alte popoare europene⁷⁹, geneza sa fiind pusă în conexiune cu restructurarea comunităților arhaice menționate din veacurile IV-VI. La români, comunitățile rurale și adunările membrilor lor și-au menținut autoritatea, manifestându-se autocratic și autarhic (în chestiuni sociale, economice, de judecată, de împărțire prin tragere la sorți a terenurilor, care țin de posesiunile în devălmășie și organizarea muncii colective etc.) până la pierderea autonomiei juridice a acestora în contextul unor politici fiscale oneroase⁸⁰. Acestea funcționau după reguli și cutume nescrise, moștenite de generații, care ar putea fi urmărite ipotetic până la întemeietorul satului. Modul de funcționare a obștilor s-a bazat pe proprietatea privată, ereditară și autonomă, precum și pe posesiunile comune, stăpânite în devălmășie⁸¹.

E. I. Emandi susține că uniunile de obști trebuie să fi existat înainte de întemeierea statului medieval, aserțiune susținută de semnalarea pe cale arheologică și documentară a unor puncte fortificate (cetăți de pământ și lemn), în nordul Moldovei, în marginea vestică a Podișului Sucevei (Fundu Herței, Dersca, Baranca, Cobâla, Ibănești, Tudora, Siret și Volovăț⁸²). Aceste nuclee de putere dețineau funcția de reședințe ale unor lideri politici locali și cea de „fortărețe” defensive pentru așezările rurale din

⁷⁷ V. Costăchel, *Despre problema obștilor agrare în Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XV*, în „Studii și cercetări de istorie medie” (SCIM), 2, 1951, p. 108-125; P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească...*, p. 189-199.

⁷⁸ Cf. I. Bogdan, *Despre cnejii români*, în AARMSI, seria a II-a, XXVI, 1903, p. 9, 21; R. Rosetti, *op. cit.*, p. 23-40; N. Iorga, *Constatări istorice cu privire la viața agrară a românilor*, București, 1908, p. 6-7; V. Costăchel, *Despre problema obștilor agrare în Țara Românească și Moldova...*, p. 108-125; P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească...*, p. 189-199.

⁷⁹ G. Jawor, *op. cit.*, p. 180. Contribuții importante privind geneza și evoluția obștilor satești în spațiul românesc și european au adus V. Costăchel, *Dezagregarea obștii satești în țările române în evul mediu. Săracii*, în *Studii și referate privind istoria României*, partea I, București, Editura Academiei RPR, 1954, p. 753-800; idem, *Obștea satească*, în V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *op. cit.*, p. 77-108; H. H. Stahl, *op. cit.*, vol. I-III, 1958-1965; C. Cihodaru, *Contribuții la cunoașterea obștii țărănești în Moldova*, în SCSI, an VII, 1956, p. 1-34; P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească...*; N. Constantinescu, *Satul medieval dispărut și cercetarea europeană actuală*, în SCIV, 18, 1967, 2, p. 361-377; R. Popa, *Probleme de metodă a cercetării arheologice a satului medieval românesc*, p. 555-563; M. D. Matei, *Cercetarea arheologică a satului medieval românesc în secolele XII-XIV: realizări, perspective, sarcini*, în SCIVA, 30, 1979, 3, p. 411-425; Șt. Olteanu, *Arheologia și studiul structurilor medievale timpurii...*, p. 403-409; idem, *Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele IV-XI. Structuri demo-economice și social-politice*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1997, 328 p.; G. Coman, *Contribuții la cunoașterea satului din teritoriul est-carpatic în perioada secolelor V-XI*, în AMM, II, 1980, p. 81-119; Eug. Zaharia, *Rolul istoric al obștilor satești. Contribuție la cunoașterea românilor în mileniul I. Închinare țărănimei române*, în AMM, II, 1980, p. 133-154; Al. I. Gonța, *op. cit.*, p. 399; D. Gh. Teodor, *Contribuții la cunoașterea obștii satești din mileniul marilor migrații*, în „Carpica”, XXVIII, 1999, p. 103-108; M. Crețu, *Sate și orașe moldovenești...*, p. 221-246; C. Istrati, *Săteni și stăpâni în munții Moldovei. La răscruce de veacuri*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2014, 259 p.; etc.

⁸⁰ P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească...*, p. 33-41, 271-274; V. Costăchel, *Despre problema obștilor agrare în Țara Românească și Moldova...*, p. 108-113. În sursele documentare aceste structuri teritoriale rurale erau denumite sate, obști, ocini de ocol etc., iar membrii comunităților rurale erau desemnați prin termeni precum frate, frate de ocină, megieș, moșnean și vecin.

⁸¹ E. I. Emandi, *Aspecte demoeconomice privind zona de nord a Moldovei...*, p. 205. Termenul de „ohabă” desemnează tocmai acea proprietate transmisă ereditar de la strămoși.

⁸² D. Gh. Teodor, *Așezările întărite din regiunile est-carpătice ale României...*, p. 198-207.

jur⁸³. Realitățile istorice semnalate au fost posibile doar după organizarea satelor medievale în obști⁸⁴, unde se luau cele mai importante decizii pentru comunități și se organiza efortul colectiv (oameni, unelte și animale).

Moșia. Din punct de vedere lingvistic, termenul este prezent în multe dintre limbile indo-europene. Astfel, *moș*, *moșie*, *moșnean* sunt atestate în meglenoromână și istro-română sub formă de *moș*. Același radical stă la baza formării ruteanului *moșul* = „bunic”, *moșa* = „bunică” și „moașă”⁸⁵; precum și a bulgarului *moš*, *mošija*⁸⁶, *mošierin*⁸⁷; ori a maghiarului *mósuly* = „bătrân”⁸⁸. „Moșia” reprezenta bunul transmisibil din generație în generație de la „moși” (de la întemeietorii așezării rurale). R. Rosetti susținea că obștea „răzăsească” avea ca întemeietor un „moș comun”, care „odinioară stăpânea întreg hotarul”⁸⁹. Iar H. H. Stahl, citându-l pe N. Iorga, susținea și el că satul cu toți membrii lui aparțin unei sau unor familii, care erau de fapt „scoborătorii unuia și aceluiși strămoș”, și că „pământul venea de la strămoșul dintâi”⁹⁰. În *Civilizația vechilor sate românești*⁹¹, autorii consideră că semnificația termenilor diferă de la o epocă istorică la alta. Cu alte cuvinte, la nivelul percepției cognitive și a mentalului colectiv, semantismul expresiilor/noțiunilor/cuvintelor se află într-o permanentă transformare, îmbogățindu-se cu forme și conținuturi distincte de sensurile inițiale. Astfel, dacă în percepția modernă prin „moșie” se înțelege un bun moștenit, care ar putea fi doar o bucată de pământ sau o gospodărie, prin „trup de moșie”, omul medieval înțelegea suprafața întregă a satului, moșia satului sau „hotarul satului”⁹².

De fapt, „moșia” reprezenta suprafața de teren care îngloba atât nucleul satului (vatra satului, cu gospodăria, livezi, grădini, vii), cât și terenurile arabile, pășunile, fânețele, iazurile, pădurile, prisăcile și viile stăpânite în devălmășie). Documentele medievale demonstrează că satele evoluează în strânsă conexiune cu moșiile aferente. Nu se disociază satul de moșie, fiecărei unități teritorial-administrative aparținându-i o moșie. Astfel, se poate vorbi de o singură moșie a unui singur sat, care poate avea un singur nucleu sau mai multe vetre dihotomice, cu una-două sau chiar mai multe seliști⁹³. Prin „trup de moșie” se înțelegea suprafața unitară a satului, noțiune înlocuită deseori cu accepțiunea „hotarul satului”, aceasta desemnând nu numai limitele unităților administrative, ci și cuprinsul acestora („un sat cu tot hotarul” = întreaga moșie). Cadrul satului era deseori trasat cu plugul, căpătând astfel o dimensiune și o semnificație agromensurală. Enumerarea elementelor naturale din documente (ex.: „din pădure...”, „din câmp...”, „din izlaz...”, „din apă...”, „din vatra...”, „zarea dealului”, „movilă”, „gura văii”, „obârșie”, „pe deal la vale”, „coasta dealului”, „malul văilor”, „marginea luncii” etc.⁹⁴) substituie uneori sau nuanțează menționările „din hotar în hotar”, sau „de peste

⁸³ E. I. Emandi, *Aspecte demoeconomice privind zona de nord a Moldovei...*, p. 205.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ I.-A. Candrea, O. Densușianu, *Dicționarul etimologic al limbii române. Elementele latine*, III, București, Atelierele grafice Socec & Co., 1910, p. 408.

⁸⁶ Th. Capidan, *Elementul slav în dialectul aromân*, în *AARMSLit*, seria III, tom II, mem. 4, 1924, p. 232.

⁸⁷ I.-A. Candrea, O. Densușianu, *op. cit.*, p. 404.

⁸⁸ Antal Edelsbacher, *Dentek és magyarok; magyar-őstörténelmi vázlat*, Budapest, Pfeifer Ferdinánd, 1878, p. 19.

⁸⁹ R. Rosetti, *op. cit.*, p. 169.

⁹⁰ H. H. Stahl, *op. cit.*, I, p. 59-60, 66.

⁹¹ H. H. Stahl, P. H. Stahl, *Civilizația vechilor sate românești*, București, Editura Științifică, 1968, p. 5-99.

⁹² *Ibidem*, p. 24-27, 67-71, 88.

⁹³ S. Ștefănescu, *Date privind „moșiile bătrâne”*, p. 55.

⁹⁴ DRH, A. Moldova, I, 1975, p. 3, 6, 8, 10, 17.

tot hotarul”, ori „de pretutindenii”. În unele situații erau prezentate ca repere și alte elemente constitutive ale moșiilor, precum *balta*, *iazul*, *stufărișul*, *fânețele*, *viile*, *vadurile de moară*, *grădinile*, *poienile*, *prisăcile* etc. Mai târziu, în contextul procesului de dezintegrare a așezărilor rurale, se foloseau noțiuni diferențiate precum: moșia „de sus”, „de jos”, „din vale”, „din deal” etc., care deveneau astfel părți ale moșiei satului/satelor nou/noi înființat(e)⁹⁵.

Gradual, în funcție de evoluția factorilor social-economici, juridici și politici, suprafețele moșiilor (și hotarele acestora) s-au metamorfozat prin divizarea lor în mai multe sate (sub incidența diverșilor factori: fracționări între succesorii „moșului”, roiri, întemeieri de alte vetre, calamități climatologice, schimbări ale statutului juridic, a proprietarilor etc.), comasarea ori înființarea/desființarea unor sate⁹⁶. Ca urmare a dispariției unui sat, sensul primar de moșie se volatilizează, aceasta devenind trup sau tarlaua altei moșii cu sat⁹⁷. Dacă în veacurile premergătoare constituirii statului medieval în exteriorul arcului carpatic așezările rurale erau delimitate de elemente de topografie naturale (ape, văi, dealuri, păduri etc.), în secolele XV-XVII se întrevide o preocupare pentru marcarea exactă a limitelor teritorial-administrative cu „chietre la cheoturi”, „bouri” ori „movile săpate”, care presupunea existența unor „specialiști topografi”, în persoana celor mai seamă bărbați ai comunităților rurale, pe care istoricii i-au calificat ca făcând parte din „obștia obștiilor” sau „obștia mare”⁹⁸, acea „adunare a bătrânilor” ori „sfat popular”.

Considerații despre *plug* și *aratru*

A. G. Haudricourt și M. Jean-Brunhes Delamarre consideră că plugul/aratru sunt unelte sacrosancte pentru că stabileau legături complexe între teluric și celest, între material și imaterial (din acest motiv unealta este întâlnită în toate creațiile folclorice, eresuri, practici culturale și magico-religioase arhaice legate de activitățile agricole)⁹⁹.

Universalitatea, contactele culturale și crearea unor rețele lingvistice s-au manifestat constant în toate epocile istorice. De aceea, în aproape toate limbile indoeuropene este remarcată existența radicalului *ar*, din care derivă numele celui mai eficient și răspândit instrument de arat¹⁰⁰. V. Neamțu considera că termenul românesc

⁹⁵ H. H. Stahl, *op. cit.*, I, p. 66-67.

⁹⁶ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, V₂, p. 93-106, 107-109. Datorită comasării unor sate precum Dumești, Slobozienii de SE, Meleșcanii ș.a., moșiile aferente acestora au devenit trupuri de moșie sau tarlale a noilor moșii formate.

⁹⁷ H. H. Stahl, *op. cit.*, III, p. 420; S. Ștefănescu, *Date privind „moșiile bătrâne”*, p. 55. În veacul al XVII-lea, multe sate au dispărut fiind desființate ori comasate în urma schimbării proprietarului și a statutului juridic, acestea intrând în componența unor mari domenii boierești sau mănăstirești (vezi *Tezaurul toponimic al României. Moldova, I. Repertoriul istoric al unităților administrativ-teritoriale, 1772-1988*, partea I, A. *Unități simple (Localități și moșii)*, A-O, coord. Dragoș Moldovanu, București, Editura Academiei Române, 1991 și *Tezaurul toponimic al României. Moldova, I. Repertoriul istoric al unităților administrativ-teritoriale, 1772-1988*, partea a II-a, A. *Unități simple (Localități și moșii)*, P – 30 Decembrie; B. *Unități complexe*, București, Editura Academiei Române, 1992).

⁹⁸ R. Rosetti, *op. cit.*, p. 107-108; H. H. Stahl, *op. cit.*, I, p. 97, 106; P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească...*, p. 33-41, 271-274; S. Ștefănescu, *Date privind „moșiile bătrâne”*, p. 66.

⁹⁹ A. G. Haudricourt, M. Jean-Brunhes Delamarre, *L'homme et la charrue à travers du monde*, Paris, Gallimard, 1955, p. 45-46; V. Neamțu, *La technique...*, p. 43.

¹⁰⁰ Conform H. Hirt, *Die Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat und ihre Kultur*, I, Strassbourg, Trübner Verlag, 1905, p. 352; R. Braungart, *Die Urheimat der Landwirtschaft aller Indogermanischen Völker an der Geschichte der Kulturpflanzen und Ackerbaugeräte in Mittel- und Nordeuropa nachgewiesen*, Heidelberg, C. Winter Verlag, 1912, p. 250; A. G. Haudricourt, M. Jean-Brunhes Delamarre,

nu a fost preluat din latina populară deoarece romanii au întâlnit o realitate deja instituită de câteva veacuri de existență a mării familii a neamurilor tracice¹⁰¹. Într-o continuitate logică a raționamentului s-ar putea chiar deduce că romanii ar fi preluat termenul de la autohtoni, ipoteză care complică considerabil stabilirea morfologiei acestui cuvânt folosit de către comunitățile arhaice. Din acest motiv, cercetătorii l-au considerat a fi o rămășiță traco-dacică¹⁰².

Cu toate acestea, în limba română s-a perpetuat denumirea latină *aratum* = „aratru”, regăsit în numeroase documente medievale din Transilvania¹⁰³. Însă, odată cu apariția și utilizarea în spațiul românesc a unor instrumente de arat mai evolute, termenul își pierde utilitatea deopotrivă cu funcționalitatea obiectului desemnat, devenind un arhaism lingvistic¹⁰⁴. Dacă în veacul al XIX-lea, *aratru* mai era încă folosit în agricultura rurală cu caracter regional, începând cu secolul XX dispare treptat din gospodăria țărănească, întâlnindu-se sporadic doar în câteva sate din Munții Apuseni¹⁰⁵. În prezent, termenul „arat” s-a perpetuat în limbajul aromânilor sud-dunăreni cu sensul de „plug”¹⁰⁶.

Probabil, odată cu stabilirea contactelor constante și, mai ales, în urma conviețuirii cu populațiile slave (secolele VI-VIII), comunitățile locale preiau o serie de unelte dar și de termeni specifici, cum ar fi *ralo* ori *radlo*, care desemna un instrument de arat mai evoluat decât cel folosit în spațiului intra- și extra-carpatic românesc¹⁰⁷. Cu toate acestea, V. Neamțu considera că slavii s-au stabilit în teritoriile locuite deja de urmașii dacilor și ai romanilor și că primii ar fi preluat de la aceștia inclusiv termenul de *aratum*, cât și tehnicile rudimentare de lucrare a pământului¹⁰⁸, teorie ușor de amendat ținând cont de experiența anterioară a slavilor în domeniul economiei agricole. Unii

op. cit., p. 45-46; K. Birket-Smith, *Histoire de la Civilisation. Caractéristiques et conditions du développement des sociétés rustiques et préindustrielles du passé et du présent*, trad. de C. Desgoffe et J. L. Pelosse, Paris, Payot, 1955, p. 175; N. A. Demčenko, *Земледельческие орудия как материал для изучения этногенеза и этнической истории молдавского народа*, în „Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдавской ССР”, 23, 1964, p. 47; M. Lexer, *Mittelhochdeutsch Taschenwörterbuch*, Leipzig, Verlag von S. Hirzel, 1908, s. v.; *Der grosse Duden. Etymologie*, VI, Mannheim, Bibliographisches Institut, 1963, s. v., apud V. Neamțu, *La technique...*, p. 140. În urma analizelor lingvistice întreprinse de cei mai avizați specialiști se observă prezența radicalului – *ar* în majoritatea limbilor indo-europene: latinescul – *arare* și *aratum*; semiticul – *harath*; armeanul – *aur*; paleo-grecul – *ἀρατρον*; macedoneanul – *arl*; irlandezul – *arathar*; arhaicul islandez – *arthr* ori – *ardr*; lituanianul – *arklas*; norvegianul – *ard-plog*; suedezul – *ar*, – *aror* ori – *arder*; cehul – *radlo-pluh*; vechi slavul – *ralo* etc. În limba română arhaică s-a păstrat cuvântul *arătoriu*, ce derivă din latinescul *aratorius* = „arător”, „care servește la arat”, „referitor la agricultură”. Conform V. Arvinte, D. Rusu, M. Bordeianu, *Glosar regional*, București, Editura Academiei RSR, 1961, p. 14 și V. Adăscăliței, *Miorița, text la plug*, în „Revista de etnografie și folclor” (REF), 1-2, 1960, p. 139, cuvântul era utilizat foarte rar în secolul XX de către locuitorii satelor de pe valea Suhăi, din zona Moldovei. Aceștia utilizau varianta *artor* – o formă arhaică. Cuvântul este prezent în italiană (*aratro*), franceză (*aratoire*) și portugheză (*arado*).

¹⁰¹ V. Neamțu, *La technique...*, p. 140.

¹⁰² I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, p. 126, 130; idem, *Etnogeneza românilor*, p. 226, 276; V. Neamțu, *La technique...*, p. 140.

¹⁰³ N. Edroiu, *Despre apariția plugului în țările române*, p. 113-115.

¹⁰⁴ I.-A. Candrea, O. Densușianu, op. cit., I, 1907, p. 11; G. Maior, *Politica agrară la români*, București, 1906, p. 5; Al. Bocănețu, *Terminologia agrară în limba română...*, p. 130-131; S. Pușcariu, op. cit., p. 275; C. Lacea, *Aratum*, în „Dacoromania”, 6, 1929-1930, p. 339-340; V. Neamțu, *La technique...*, p. 141.

¹⁰⁵ *Istoria României*, II, *Feudalismul timpuriu, feudalismul dezvoltat, în condițiile fărâmițării feudale și ale luptei pentru centralizarea statului, feudalismul dezvoltat, în condițiile instaurării dominației otomane (a doua jumătate a secolului al XVI-lea)*, red. A. Oțetea, București, Editura Academiei RPR, 1962, p. 20.

¹⁰⁶ S. Pușcariu, op. cit., p. 275.

¹⁰⁷ P. Cancel, op. cit., p. 28-29.

¹⁰⁸ V. Neamțu, *La technique...*, p. 142.

specialiști susțin că *ralo/radlo* a intrat în limbajul arhaic românesc pe filiera sud-dunăreană, slavă meridională¹⁰⁹. Noțiunile *raliță*, *rariță*, *arariță* sunt derivate ale termenilor slavi și cunosc o largă utilizare doar în Dobrogea, Moldova centrală și de sud, în Muntenia și Oltenia¹¹⁰. „Rariță” începe să fie utilizat mai des odată cu intensificarea culturilor de porumb și cartof (după secolul XVII), instrumentul dovedindu-se deosebit de util în cadrul lucrărilor de plivire („prășire”) a buruienilor și de extragere a tuberculilor¹¹¹. Astfel, semnificația verbului „a rariță” este mai degrabă conexată cu lucrările de întreținere a culturilor, sintagma nedeseemnând activitatea efectivă de „a ara”¹¹².

Probabil, termenul de „rariță” este preluat în limba română de la comunitățile slave sud-dunărene (de la bulgari) nu mai târziu de veacurile XII-XIII¹¹³. În sudul României, plugului fără cormană i se mai spunea și *râmoc*, cuvânt cu origine incertă¹¹⁴.

Cu certitudine, cele mai intense discuții istorice și lingvistice se concentrează în jurul radicalului „plug”. Încă din secolul XIX lingviștii au investigat etimologia, morfologia acestui termen, însă fără ca datele obținute să fi fost acceptate unanim, chestiunea reprezentând un subiect de dezbatere și în prezent.

Plugul a jucat un rol esențial în viața economică a societăților umane de pretutindeni și de-a lungul epocilor istorice, cunoscând aspecte și tipuri structurale distincte în funcție de ariile climatice, zonele geografice, tipurile de soluri și nivelul tehnologic.

Termenul este prezent sub variate forme în majoritatea limbilor indo-europene¹¹⁵. Limbile germanice și slave folosesc termeni apropiați de forma românească de „plug” – *Pflug*, *plog*, *pluog*, *plough*, *plugă*, *plug* etc. Spre deosebire de arhaicul „aratru”, noul atelaj era prevăzut cu brăzdar simetric sau asimetric și cuțite din fier; iar cele mai evolute dintre ele erau dotate cu cormană, deosebit de eficientă pentru răsturnarea brazdelor și afânarea pământului. Originea, morfologia, precizarea etapelor evoluțiilor tehnice și funcționale, precum și stabilirea epicentrului de difuziune au preocupat intens pe specialiști¹¹⁶.

¹⁰⁹ P. Cancel, *op. cit.*, p. 28-29; Gh. Mihăilă, *op. cit.*, p. 21 și nota 4; Fr. Damé, *Încercare de terminologie populară română*, București, Stabilimentul grafic I. V. Socec, 1898, p. 37; B. P. Hasdeu, *Etymologicum...*, II, p. 1464.

¹¹⁰ V. Neamțu, *La technique...*, p. 142.

¹¹¹ *Ibidem*; *Atlasul lingvistic român*, seria nouă, I, harta nr. 99. Conform atlasului menționat, *rarița* este nominalizat sub formele „plug de săpat cucuruz” și „plug de prășit barabule și păpușoi” în Banat, Transilvania și nordul Moldovei.

¹¹² V. Neamțu, *La technique...*, p. 142.

¹¹³ Al. Rosetti, *op. cit.*, p. 288. Vezi bulgărescul *ralica*.

¹¹⁴ G. Moraru-Popa, *Comentarii etnografice la arheologia plugului*, în *REF*, XII, 3, 1967, p. 147-148.

¹¹⁵ A. G. Haudricourt, M. Jean-Brunhes Delamarre, *op. cit.*, p. 45-46, 349.

¹¹⁶ Enumerăm aici doar unele studii care conțin date interesante: A. G. Haudricourt, M. Jean-Brunhes Delamarre, *op. cit.*; P. Leser, *Entstehung und Verbreitung des Pfluges*, Muster i. W., Verlag Standardwerk, 1931, 678 s. + 16 planșe; R. Braungart, *op. cit.*, 410 p.; V. Husa, J. Petráň, A. Šubrtová, *Homo Faber. Pracovní ve starých vyobrazeních*, Praha, 1986, 235 p.; V. Husa, *Der Mensch und seine Arbeit. Die Arbeitswelt in der bildenden Kunst des 11. bis 17. Jahrhunderts*, prima ediție, Praha, 1967; a 2-a ediție, Wiesbaden, 1971, 227 p.; G. Ostuni, *Les outils dans les Balkans du Moyen Âge à nos jours*, I, *Nomenclature et formes*, ed. A. Guillou, Paris, 1986, p. 1-380; II, *Planches*, p. 381-1080; J. Henning, *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z.*, Berlin, Akademie Verlag, 1987, 176 p. + 56 planșe; P. Reigniez, *L'outils agricole en France au Moyen Âge*, Paris, Errance, 2002, 446 p.; N. Bielețchi, *Elementul slav în terminologia părților plugului*, în „Limba și literatura moldovenească”, 4, 1962, p. 38-68; N. Edroiu, *Despre apariția plugului în țările române*, p. 95-117; N. Edroiu, P. Gyulai, *Evoluția plugului în țările române în epoca feudală*, p. 307-344; G. Moraru-Popa, *Comentarii etnografice la arheologia plugului*, p. 147-148; idem, *Puncte de vedere în cercetarea etnografică a inventarului agricol arhaic românesc*, în *REF*, XIII, 3, 1968, 12 p.; idem, *Contribuții la tipologia plugului românesc*, în *REF*, XV, 1970, 2, 13 p. + 1 hartă; idem, *Plugul de lemn în România la sfârșitul secolului 19 și*

Izvoarele antice conțin informații despre utilizarea acestui instrument complex de arat de către celți, în lumea romană. Astfel, istoricul antic Plinius cel Bătrân, menționa în *Naturalis Historiae* folosirea unui atelaj pe roțile în Gallica Raetia¹¹⁷. Unealta a apărut în mediul roman, probabil în Gallia¹¹⁸ ori în mediul germanic¹¹⁹, ajungând să fie utilizată și de către populația romanizată din Dacia¹²⁰. Filologul german H. Holm Bielfeldt susține originea germanică și difuziunea plugului în întreaga lume romană în urma contactelor stabilite cu populațiile germanice¹²¹. Unii specialiști îi atribuie o origine indo-europeană, bazându-și opiniile pe analiza etnolingvistică a radicalului *dlogho*¹²². Însă cele mai substanțiale și verosimile sunt teoriile lingvistice care îi atribuie noțiunii origini celtice¹²³, latine¹²⁴, germanice¹²⁵ ori slave¹²⁶.

prima jumătate a secolului 20, în „Terra nostra”, 3, 1975, p. 132-148; Z. Mihail, *Din terminologia locuinței. Din terminologia uneltelor agricole și [unelte de săpat]*, în idem, *Etimologia în perspectivă etnolingvistică*, București, Editura Univers Enciclopedic, 2000, p. 57-66, 88-110; etc.

¹¹⁷ Plinius, *Naturalis Historiae*, cartea XVIII, 172, ediția C. Mayhoff, vol. III, Lipsiae, 1892, p. 48, 190. Cf. Fr. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin, Verlag Walter de Gruyter, 1963, p. 545: în textul autorului latin apare termenul eronat scris *planarati*, care pare o alterare a formulei *plohum-gum Reti*. După A. G. Haudricourt, M. Jean-Brunhes Delamarre, *op. cit.*, p. 349 și J. le Goff, *Civilizația Occidentului medieval*, București, Editura Științifică, 1968, p. 272-273, consideră că unealta la care face referire Plinius cel Bătrân nu este altceva decât o formă mai evoluată a vechiului *aratrum*, căruia romanii i-au atașat două roțile pentru o mobilitate ridicată și randament sporit în sol dens. J. le Goff considera că plugul medieval s-a dezvoltat din atelajul cu două roți descris de istoricul Plinius cel Bătrân în secolul I e.n.; W. Meyer-Lübke, în dicționarul *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, C. Winter Verlag, 1911, p. 495, discuta morfologia cuvântului pornind de la *plovum* = „plug”, care provine din *ploum Raeti*, forma alterată a cuvântului *plaumoratum*, -i, menționat în *Naturalis Historiae*. În prezent, au fost depistate moșteniri lingvistice în Lombardia, unde se folosește cuvântul *pio*, pentru a desemna instrumentul de arat; în Reggina, *pyod*; în Bologna, *pyo*; în Modena, *pyoda*; în Istria, *pyuveina*; în zona orașului Trieste, *pluine*, *piovana*; în Tyrol, *plof*; iar pe arii extinse din Germania se folosește *pflug* etc. (vezi Al. Bocănețu, *Terminologia agrară în limba română*..., p. 129-130).

¹¹⁸ R. Braungart, *op. cit.*, p. 251-254; Fr. Kluge, *op. cit.*, p. 545; J. le Goff, *op. cit.*, p. 273.

¹¹⁹ D. Zelenin, *Russische-ostslawische Volkskunde*, Berlin/Leipzig, Walter de Gruyter Verlag, 1927, p. 11; A. G. Preobraženski, *Этимологический словарь русского языка (Etymological Dictionary of the Russian language)*, Moskva, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958, p. 797-799.

¹²⁰ I. Glodariu, A. Zrinyi, P. Gyulai, *Le dépôt d'outils romains de Mărculeni*, în „Dacia”, N.S., 16, 1970, p. 208, 231; idem, *Unelte agricole în depozitul roman de la Mărculeni (jud. Mureș)*, în „Terra nostra”, 2, 1971, p. 76-77, 80, 87-88; fig. 1/1-2, fig. 6/1-3 (cu amendamentul că autorii consideră cele trei brăzdare ca fiind hârlete) și notele 3, 4, 5, 6, 7, 22, 23 și 25; P. S. Aurelian, *Economia rurală la români*, p. 18; Al. Bocănețu, *Terminologia agrară în limba română*..., p. 129 și nota 1; D. Zelenin, *op. cit.*, p. 11.

¹²¹ H. Holm Bielfeldt, *Die Slawischen Wörter in der deutschen Sprache*, în vol. W. Göber, Fr. Herneck (Hrsg.), *Forschen und Wirken Festschrift zur 150. Jahrfeier der Humboldt Universität zur Berlin, 1810-1960*, III, Berlin, 1960, p. 276.

¹²² A. G. Haudricourt, M. Jean-Brunhes Delamarre, *op. cit.*, p. 348-349; A. G. Preobraženski, *op. cit.*, p. 798. Lingvistul rus reia discuțiile avansate de Van Wajk, conform cărora cuvântul „plug” provine din termenul indo-european *dlogho*.

¹²³ R. Braungart, *op. cit.*, p. 251-254.

¹²⁴ Fr. Kluge, *op. cit.*, p. 545. Filologul german pornește de la analiza radicalului *plohum*, -*gum*, în antiteză cu grecescul *πλοχέου* și latinescul *plaustrum* = „car de transport”; cei doi termeni desemnează „coșul carului” (loitra, draghina, panerul carului etc.). Conform lui P. Cancel, în Evul Mediu acest tip de atelaj era cunoscut sub denumirea de *pluginum* (vezi P. Cancel, *op. cit.*, p. 23).

¹²⁵ D. Zelenin, *op. cit.*, p. 11; A. G. Preobraženski, *op. cit.*, p. 798; *Der grosse Duden, Etymologie*, VI, s. v; Fr. Kluge, *op. cit.*, p. 545-546. În lucrarea sa, Fr. Kluge dezbate și derivațiile radicalului *Pflug* și în alte limbi precum: macedoneană – *pfluoc*, -*ges*; paleo-franceză – *plōg*; suedeză, norvegiană – *plōg*, *plōh*; engleză – *plough*; română – *plug*; aromână – *palișnic*; paleo-slavă – *плогъ*; rusă – *plugū*; bulgară – *плогъ*; sârbă și croată – *plūg*; ucraineană – *плог*; poloneză – *plug*; cehă – *pluh*.

¹²⁶ L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, II, *La civilisation*, Paris, Champion, 1926, p. 190-191; V. I. Dovženok, *Despre nivelul de dezvoltare a agriculturii în Rusia kieveană*, în „Probleme de istorie”, 1, 1961, p. 170-171; N. A. Demčenko, *op. cit.*, p. 46 și urm.; V. Machek, *Quelques mots slavo-germaniques*, în „Slavia”, XX, 1951, 2-3, p. 206-212; *ibidem*, 21, 1953, p. 252 și urm. Specialiștii pornesc în analizele lor de la

Comentarii interesante referitor la proveniența instrumentului de arat și a termenului care îl desemnează le aparțin cercetătorilor români¹²⁷. Spre exemplu, N. Iorga reia principalele teorii privind originea cuvântului românesc „plug”, însă nu exclude o posibilă sorginte iliră¹²⁸.

V. Neamțu considera că slavii nu cunoșteau la acea dată (secolele VI-VII) instrumentul de arat complex (prevăzut cu brăzdar simetric ori asimetric și cormană). Cel mai probabil, comunitățile arhaice din spațiul intra- și extracarpatic românesc au preluat plugul de la populațiile germanice (pe filieră romană ori, direct, de la grupurile de gepizi sau vizigoți, care au locuit în acest spațiu), cu atât mai mult cu cât, în aceste teritorii n-au fost descoperite brăzdare specifice atelajelor slavilor (cu excepția *raliței*, provenită din sudul Dunării, de la sârbi sau bulgari).

Cu reținerile inerente, admitem ideea regretatului V. Neamțu, care considera că plugul a apărut în lumea germană și că a fost preluat mai târziu de slavi, doar după separarea grupurilor lor etnice, în urma contactelor cu populațiile germanice. Acesta a fost folosit în paralel cu tradiționalul *sokha* (*ralo*, *šaban*, *lemeš* sau *palešnik*), vechiul instrument slav de arat, care treptat a fost substituit¹²⁹. Se pare că răspândirea lui la comunitățile slave nu s-a produs uniform și în același interval temporal¹³⁰. Populațiile slave au pătruns în zonele locuite de comunitățile sedentare ale Europei Centrale și de sud-est, care utilizau instrumentul de arat complex în acel interval de timp. Așa cum a susținut V. Neamțu, și noi considerăm că plugul a început să fie utilizat și de comunitățile slave de agricultori doar după disocierea lor pe zone geografice distincte și în urma contactelor culturale cu popoarele germanice, nu mai devreme de secolele XIII-XIV, când este atestat în centrul și estul Europei. Apariția acestuia poate fi pusă pe seama următorilor factori: creșterea demografică și, implicit, a suprafețelor agricole, inovații tehnologice, progresul în metalurgie și prelucrarea metalelor, apariția centrelor urbane și dezvoltarea zonei rurale adiacente acestora, intensificarea schimburilor comerciale și formarea piețelor consacrate, unde se tranzacționa un volum apreciabil de mărfuri și produse etc.

Concluzii

Cu siguranță, limba nu are un caracter monolitic, ci reprezintă o entitate aflată într-o permanentă redimensionare și prefacere a lexicului, morfologiei, etimologiei, semasiologiei, a sensurilor termenilor care o compun. Este vorba despre un proces istoric amplu, desfășurat pe parcursul a mai multe secole. Fiecare nivel atins reprezintă o etapă de noi prefaceri și îmbunătățiri. În mentalitatea colectivă a fiecărui popor, limba reprezintă factorul determinant în cadrul procesului complex de constituire etnică și culturală.

---

formele diverse care derivă din verbul paleo-slav *pluhati*. V. Machek consideră că expresia arhaică *плогъ* a fost preluată în germana veche sub formă de *ploga*.

¹²⁷ P. Cancel, *op. cit.*, p. 23-24; Al. Bocănețu, *Terminologia agrară în limba română...*, p. 129-130; S. Pușcariu, *op. cit.*, p. 278; Gh. Mihăilă, *op. cit.*, p. 18; Al. Rosetti, *op. cit.*, p. 290. Cei mai mulți dintre cercetători consideră că în urma schimburilor inter-culturale dintre populația autohtonă și comunitățile slave arhaice, primii au adoptat o serie de termeni (printre care și cel de „plug”) pentru a desemna anumite unelte ori părți ale instrumentelor agricole.

¹²⁸ N. Iorga, *Histoire des Roumains et de leur romanité orientale*, II, Bucarest, Université de Bucarest, 1937, p. 251-253 cu notele de la subsol (istoricul român susține teza originii slave pentru „plug”).

¹²⁹ V. Neamțu, *La technique...*, 143.

¹³⁰ *Ibidem*: datele investigațiilor arheologice infirmă utilizarea acestuia înainte de secolul VI.

Studiul terminologiei agricole și pastorale românești ne relevă date substanțiale referitoare la vechimea limbii române, a ocupațiilor tradiționale, neîntrerupte de eventuali factori perturbatori (invazii, războaie, molime, boli, epidemii, dezastre naturale și preschimbări climatice grave etc.). Supraviețuirea unui important număr de cuvinte din latina populară și constituirea pe temeiul acestora a unui lexic de bază agricol românesc reprezintă argumente solide în favoarea continuității practicării activităților agricole și pastorale, precum și a traiului cotidian în structuri rurale, fondate pe vechi așezări din perioada anterioară. Astfel, casa cu anexele, curtea, grădina, arătura, uneltele și animalele domestice devin coordonate esențiale ale sedentarismului și ale permanenței într-un cadru idilic arhaic.

Din conviețuirea cu celelalte populații, cum ar fi slavii și germanii, românii au preluat o serie de termeni care au funcționat în paralel cu lexicul aflat deja în uz, astfel încât, pentru anumite elemente specifice vieții rurale și agricole românești avem unul, doi ori chiar mai mulți termeni. Cu timpul, o noțiune le substituie pe celelalte, fiind explicate prin prisma progresului tehnic, a diversificării utilajului, a practicilor agricole și a universului casnic, agrar și pastoral românesc. În urma contactelor inter-culturale și a conviețuirii efective cu populațiile slave s-a declanșat și amplul proces de influențare reciprocă la nivelul limbajului, a modului de viață ordinar, a tehnicilor de producție economică, la nivelul politic și cultural, începând chiar cu veacurile VII-XII. Chiar dacă la început (secolele X-XIII) contactele comerciale au fost inconsistente, comunitățile vechi românești au stabilit contacte culturale și economice cu etniile slave sud-dunărene, aceste legături determinând și contaminări la nivelul lexicului propriu fiecărui popor în parte. De la bulgari și sârbi se pare că am preluat în secolele XI-XIII o serie de unelte, tehnici de producție cerealieră, precum și vocabularul aferent acestora.

Spre deosebire de realitățile din centrul și vestul Europei, unde elementele moderne au distrus și substituit cutumele, organizațiile sătești și modul de viață arhaic, deținem avantajul conservării lor în structurile rurale actuale, unele dintre ele fiind „blocate” într-un imobilism intransigent. Astfel, înțelegerea funcționalității uneltelor și atribuirea corectă a termenilor respectivi s-au realizat mai mult empiric, multe dintre acestea constituind încă inventarul agricol, pastoral și casnic țărănesc. Etnografii și lingviștii secolului trecut au surprins o lume încremenită de cel puțin două veacuri, ducându-și existența autarhic între limite geografice distincte¹³¹. Cu certitudine, instrumentarul specific folosit, noțiunile ce desemnează fiecare unealtă ori parte a ei, precum și îndeletnicirile agricole și pastorale sunt o moștenire a Evului Mediu. Modul de viață ordinar cu obiceiurile și practicile cutumiare, limba, vestimentația și credințele populare-religioase, bunăoară și arhitectura țărănească din aceste zone ne transmit realitățile istorice ale Evului Mediu târziu.

Într-un context universal, unde procesele istorice nu se derulează izolat, ci în congruență cu factorii externi și realitățile învecinate, credem că morfologia limbii

¹³¹ Vezi comunitățile rurale închise, reduse ca număr de locuitori, din zonele muntoase ale Vrancei și Apusenilor, semnalate și investigate de T. Pamfile, V. Butură, N. Dunăre și alți etnografi (T. Pamfile, *Agricultura la români. Studiu etnografic, cu un adaos despre măsurătoarea pământului și glosar*, București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, 1915; idem, *Industria casnică la români, studiu etnografic*, București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, 1927; V. Butură, *Adăposturile temporare în sud-estul Munților Apuseni*, în „Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei pe anii 1957-1958”, Cluj-Napoca, 1958, p. 95-134; idem, *Etnografia poporului român. Cultura materială*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1978; idem, *Străvechi mărturii de civilizație românească: Transilvania – studiu introductiv*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989; N. Dunăre, *Agricultura*, în *Țara Bârsei*, vol. I, ed. N. Dunăre, București, Editura Academiei RSR, 1972, p. 107-156; idem, *Forme de viață pastorală*, în *Țara Bârsei*, vol. I, 1972, p. 157-242; etc.).

românești sub influența elementelor lexicale străine nu reprezintă un fenomen izolat ori neobișnuit, ci unul firesc, dependent de evenimentele istorice petrecute în centrul și estul Europei, precum și în zona vest-asiatică. Astfel, considerăm adecvată interpretarea fenomenelor etnice și lingvistice complexe într-un cadru amplu (păstrând însă aceleași coordonate culturale și spațiale), pornind de la fundamentele lexicale traco-dacic și latin, peste care s-au suprapus elementele lingvistice străine.

ARCHAEOLINGUISTICS APPROACH OF THE MEDIEVAL RURAL SPACE
IN ROMANIA
(Summary)

Keywords: archaeolinguistic research, written sources, archaeology, Latin and Slavic language, rural medieval space, medieval agriculture, farming.

Studying agriculture in all its manifestations, over historical lapses, requires a different approach and a methodology, based primarily on an interdisciplinary research and invoked by the complexity of the theme, which has its origin, mainly, in the lacunar and ambiguous character of the historical sources.

The debates and conclusions from the linguistics, historical and ethnographical fields totalize dozens of books and studies. Closely connected to the achievements made so far, this legacy does not allow the use of the same data for extraordinary results, but only to determine an unbiased evaluation of the historiographical outcomes related to the genesis of rural space and medieval agricultural terminology.

However, our initiative proves to be a sustainable functioning apparatus, combining historical, archaeological, philological, linguistic, and ethnographical data and theories on agricultural terminology development, used in the Romanian lands. The significance of concepts disseminated and appropriated in Romanian historiography constitutes significant data to improve current research.

From the very beginning we emphasize our support for the ideas and arguments made so far by the majority of the Romanian specialists. However, we propose a methodology based on a comparative approach and the development of a thematic topic combining historical, archaeological, linguistic and ethnographical discoveries.

If until now, researchers focused more on surveying the phonetic and semantic features, an important aspect is to discover the morphological and chronological evolution under the impact of external factors (linguistic influences of foreign idioms under the action of the ethno-demographical, social-economic, political and cultural transmigration). Phonetic and semantic surveys offer a special prominence to relative dating of the foreign words, borrowed from different languages used by populations that have culturally interacted with local communities over centuries. Regarding the agrarian and pastoral terminology research, Romanian and foreign linguists argued for a Latin origin of terms related to agriculture; in the same time, they accepted the enrichment with words coming mainly from the Slavonic languages, but also from German, Greek, Turkish, Hungarian etc.

Investigations have revealed a mixture of Latin and Slavic terms. It is challenging to stipulate which of them occurred as an outcome of technical improvements, but it can certainly be argued that a large part of these terms were borrowed from the newcomers lexicon to describe unknown historical and economic realities. Nevertheless, the new concepts gained deep roots in the Romanian agricultural and pastoral language only after a long period (at least three centuries) of coexistence with Slavic communities in the Carpathian-Danubian space.

Systematic villages and houses, yards, tilled soil, fields with crops, garden tools, and domestic animals stand as indicators of sedentary and agrarian life continuity into a rural structure, throughout the centuries. Living together with other populations (such as the Slavs), the

Romanians took over alien terms that were simultaneously used in the current vocabulary. Thus, for distinct features and matters of Romanian agrarian life have survived one, two, or even more terms. Gradually, one word substituted the others, strongly tied with the technical progress and readjustment of the tools, agricultural techniques and pastoral practices.

Likely, in 6th-9th centuries, under the impact of Slavic migration towards Western and Southern Europe, their culture influenced autochthonous way of life and vocabulary. Within the historical context, framed by economic, political and strategic interests of the “Great Powers” (the Byzantine Empire, Hungary, Poland, Golden Horde, Ottoman Empire, Habsburg, Russia), the Romanian language has got linguistic influences from Slavic, German, Turkish, Bulgarian, Serbian and Croatian, Greek, Hungarian, Russian, etc.

Political dichotomy was not linked up or followed by ethnic and linguistic disjuncture because the Romanians have continued to exist on both sides of the Carpathian Mountains and beyond conventional boundaries, being unified by language, traditions, culture and confessional affiliation. In these circumstances, the culture and language features of Romanians transcended over the centuries.

As we shall notice in this paper, language is not a given unit as an unabridged assembly as it had been back in its early stages of existence, but embodies an entity in a continuous regeneration and enrichment, always improving its vocabulary, morphology, etymology and the structural semantics of the terms. This language rises therefore to a broader historical process, spread out during several centuries. Each accomplished level represents, in its turn, the starting point for new changes and improvements.

ALEXANDRU SIMON*

PRINCIPELE DOMINIC, SECUII ȘI ȚARA DE JOS A MOLDOVEI**

Pe 12 aprilie 1327, papa Ioan XXII i s-a adresat din nou voievodului Basarab, punându-l în rând cu elita Regatului Ungariei¹. Era vorba de noua enciclică², precum cea din urmă cu două luni, din 1 februarie³. În registrul papal⁴, ca scrisoare-model era așezată cea trimisă lui Toma Szécsényi⁵, voievodul Transilvaniei, așa cum în luna februarie modelul fusese dat de misiva adresată lui Salomon, comite de Brașov⁶. Alături de Szécsényi și de Basarab, ca în februarie⁷, papa Ioan XXII îi scrisese lui Mikud/

---

* Centrul de Studii Transilvane al Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca; Centrul de Studiere a Populației, Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca.

** Studiu finanțat prin proiectul ANCS, PN-II-PT-PCCA-2011-3-1153, *GENESIS* (2012-2016).

¹ *Acta Ioannis PP. XXII (1317-1334)* (= „Fontes”, III, 7-2), editor Aloisie L. Tăutu, Roma, 1962, nr. 92a, p. 184.

² Vezi Beatrice Kelemen, Adrian Ioniță, Al. Simon, *Între Negru Vodă și Prințul Negru al Țării Românești: Mormântul 10 din Biserica Sfântul Nicolae Domnesc de la Curtea de Argeș*, în *AIIX*, LI, 2014, p. 1-44, aici p. 33-34 (o nouă ediție a documentului și o analiză a contextului).

³ Ediții: Augustin Theiner, *Vetera Monumenta Hungariae Historica*, I. *Ab Honorio P.P. III usque ad Cementem P.P. VI*, Roma, 1858, nr. 788-790, p. 512-513 (VMHH); DRH, D. Relațiile între Țările Române, I. 1222-1456, editori Ștefan Pascu, Constantin Cihodaru, Konrad G. Gündisch, Damaschin Mioc, Viorica Pervain, București, 1977, nr. 17, p. 39-40 (doar scrisoarea către Basarab); *Acta Ioannis PP. XXII*, nr. 92, p. 182-183. Prima scrisoare către Basarab a fost reluată și de György Györffy (*Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdetéhez* [Contribuții la studiul istoriei de secol XIII a românilor și la începuturile statului românesc] (II), în „Történelmi Szemle” [Revista Istorică], Budapest, VII (1964), 3, p. 537-568, Anexă, nr. 5, p. 550-551), el necunoscând însă recenta – pe atunci – ediție a lui Tăutu a ambelor documente.

⁴ Pentru acte: Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano (ASV), Registratura Vaticana (Reg. Vat.), [reg.] 82, f. 5^r (1 februarie 1327); 114, f. 61 (156)^{r-v} (12 aprilie 1327). A doua scrisoare a papei către Basarab a fost găsită de Șt. Pascu (*Contribuții documentare la istoria românilor în secolele XIII-XIV*, în *AIINC*, X (1945), p. 149-220, la p. 165). În mod interesant, aspectul a fost eludat de Tăutu în ediția sa (1962). Nu poate fi lipsit de importanță că în volumul editat de Tăutu nu se găsesc actul de refondare al Episcopiei Milkoviei (octombrie 1332) și răspunsul papei Ioan XXII către Carol-Robert după Posada (august 1331), ambele documente fiind publicate, ulterior (1977), și în *DRH*, D, I, nr. 21-22, p. 44-47.

⁵ Pentru cariera și activitatea acestui important pilon al puterii angevine, vezi Mór Wertner, *Szécsényi Tamás erdélyi vajda (1299-1354)* [Toma Szécsényi, voievodul Transilvaniei (1299-1354)], în „Erdélyi Múzeum” [Muzeul Ardelean], Kolozsvár, X (1893), p. 119-134; și A. W. Kovács, *Szécsényi Tamás erdélyi vajda familiárisairól* [Asupra familiarelor lui Toma Szécsényi, voievod al Transilvaniei], în „Erdélyi Múzeum”, LXVII (2005), p. 78-85.

⁶ Scrisorile în comparație: ASV, Reg. Vat. 82, f. 5^r (1 februarie 1327); 114, f. 61 (156)^{r-v} (12 aprilie 1327).

⁷ Caracterul „colectiv” a fost remarcat și de Maria Holban (*Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină*, în *SRdI*, XV (1962), 2, p. 315-348, la p. 320). Ea a continuat însă cu o serie de considerații care au „adumbrit” observația anterioară, neînsoțită – cum ar fi fost firesc – nici de discutarea celei de a doua scrisori semnalate de Pascu, aflat atunci din nou în „grațiile regimului” (vezi în comparație utilizarea Clarei de Ungaria descoperită tot de Pascu în Emil Vîrtosu, *Titlatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova până în secolul al XVI-lea*, București, 1959, aici p. 159).

Mikcs Ákos, banul Slavoniei⁸, și lui Salomon⁹, cei pe care papa îi numise *principi* câteva luni mai devreme¹⁰. Venea apoi scrisoarea către regele Carol-Robert de Anjou¹¹ și cu aceasta, ca model, scrisorile către Alexandru¹², magistrul curiei, Nicolae¹³, comite de Bratislava, Ioan¹⁴, comite de Buda, Paul¹⁵, ban de Mačva, Mihail¹⁶, comitele secuilor, Egidiu¹⁷, comite de Borkoth, și *mutatis mutandis* [astfel în text] *dilecto filio nobili viro Domenico, Principi milicie ceterisque nobilibus Principatus Siculorum Regni Ungarie*¹⁸.

Alături de faptul că papa Ioan XXII distingea între puternicii baroni *princiari* de frontieră ai regatului, Toma, Mikud, Basarab și Salomon (cărora nu le mai amintea însă, ca în februarie, că stăpânirile lor se găseau în Regatul Ungariei)¹⁹, și acei nobili asupra cărora puterea regelui Carol-Robert era mai mare²⁰, Alexandru, Nicolae, Ioan, Paul, Mihail, Egidiu, Dominic²¹, cel mai important element din seria de scrisori papale din 12 aprilie 1327 îl reprezintă apariția – alături de comitele secuilor – a *principelui miliției celorlalți nobili ai Principatului Secuilor din Regatul Ungariei*²², în persoana celui Dominic²³. Existența a două figuri de conducere (Mihail și Dominic)²⁴ și a două entități administrative (comitatul și principatul)²⁵ distincte ne arată două realități teritoriale deosebite controlate de către secui în numele lui Carol-Robert²⁶. În mod obligatoriu, a

⁸ Pentru el și poziția Slavoniei în cadrul frământărilor care au însoțit ascensiunea lui Carol-Robert: Éva Halász, *A szlavón hercegek és bánok 14. századi oklevéladó tevékenysége (1323-1381)* [Activitatea ducilor și banilor Slavoniei de secol XIV ca emitenți de documente (1323-1381)], teză de doctorat, Budapest, 2008, la p. 76-95.

⁹ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I. 1198-1341, editori Franz Zimmermann, Carl Werner, Hermannstadt, 1892 (indici); Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457* [Prosopografia laică a Ungariei. 1301-1457], I-II, Budapest, 1996 [ediție digitală 2000 (*sub voce*: comiții de Brașov/Brassó)].

¹⁰ Referitor cu evenimentele de la 1326 și de la 1330, vezi datele și observațiile din A. Ioniță, B. Kelemen, Al. Simon, *De la Biserica Argeș I la Biserica Argeș II: vremea Țării Românești și a Bisericii Sfântul Nicolae Domnesc*, în curs de publicare în *AIIX*, LII (2015), 58 p.

¹¹ ASV, Reg. Vat. 114, f. 61 (156)^v (12 aprilie 1327). Să notăm și în acest caz ordinea înregistrării scrisorilor.

¹² Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája*, I-II, *sub voce*; i.e. Köcski Sándor (1324-1328).

¹³ *Ibidem*, *sub voce*, i.e. Treutel Miklós (1323-1349).

¹⁴ Castelan. *Ibidem*, *sub voce*, Druget János (din 1323).

¹⁵ *Ibidem*, *sub voce*, i.e. Garai Pál (1320-1328).

¹⁶ Absent însă din *ibidem*, *sub voce*, Székely ispán.

¹⁷ Până și funcția este necunoscută (*ibidem*, *sub voce*).

¹⁸ ASV, Reg. Vat. 114, f. 61 (156)^v (12 aprilie 1327). Acest personaj nu a fost remarcat nici de către Engel.

¹⁹ ASV, Reg. Vat. 82, f. 5^r (1 februarie 1327). Dintre cei patru *principi*, Salomon a fost cel mai neglijat.

²⁰ P. Engel, *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310-1323)* [Reunificarea țării. Lupta lui Carol I contra oligarhilor (1310-1323)], în „Századok” [Secole], Budapest, CXXII (1998), 1-2, p. 89-146.

²¹ Cadrul în care autoritatea lui Carol-Robert trebuia să reziste: Gyula Kristó, *Erdély 1315-ben* [Transilvania la 1315], în *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára* [Festschrift Zsigmond Jakó la împlinirea vârstei de 80 de ani], editori András Kovács, Gábor Sipos, Sándor Tonk, Kolozsvár, 1996, p. 333-342; Tudor Sălăgean, *Un voievod al Transilvaniei: Ladislau Kán (1294-1315)*, Cluj-Napoca, 2007, p. 178-185.

²² ASV, Reg. Vat. 114, f. 61 (156)^v. Înțelesurile *miliției* sunt de oaste de campanie, de corp expediționar.

²³ Calitatea *princiară* a lui Dominic exclude evident un raport de subordonare între el și *comitele* Mihail. Mai curând Mihail ar fi urmat să-i fie subordonat lui Dominic, comandantul *celorlalți nobili ai Principatului Secuilor*.

²⁴ Din nou, avem pe de o parte, *comitatul* (stabil) din regat și *principatul secuilor* care se extinde cu regatul.

²⁵ Separația – sub dominantă secuiască și sub autoritate regală ungară – rezultă și din sensurile *miliției* care individualizează teritorial acțiunea de expansiune în raport cu Secuimea, cea de la Apus de Carpații Orientali.

²⁶ Chiar dacă l-a ridicat (la fel ca pe Salomon, Toma, Mikud și Basarab în precedentă sa scrisoare) la rang de principe pe Dominic, papa Ioan XXII nu a pus nici o clipă la îndoială apartenența principatului la regatul ungar.

doua era diferită de Secuimea propriu-zisă²⁷ și așezată în afara spațiului intracarpatic²⁸. Ea era baza ungară a viitoarei Țări de Jos a Moldovei²⁹ și a ceangăilor³⁰.

Originea imediată a expansiunii la est de pasul Oituz³¹ se găsea în campaniile (1324-1325) conduse de Phynta de Mende³², predecesorul lui Mihail ca și comite al secuilor³³. Refacerea Episcopiei Milkoviei solicitată de Carol-Robert și aprobată în toamna lui 1332 de către papa Ioan XXII³⁴, după eșecul campaniei ungare în Țara Românească în urmă cu doi ani³⁵, indică faptul că „marca secuiască de apărare”³⁶ a avut semnificativ de suferit în urma înfrângerii lui Carol-Robert de către Basarab³⁷, chiar dacă un reviriment ungar parțial – în anul 1331³⁸ – este de presupus datorită solicitării regelui de refacere a Episcopiei Milkoviei³⁹. În orice caz, pe termen mediu (cu excepția unei posibile acțiuni pe la 1339⁴⁰ ca urmare a reconcilierii ungaro-valahe din a doua parte a deceniului⁴¹), marea ofensivă a regatului ungar la est de Oituz a fost blocată până

²⁷ Altminteri, distincțiile operate de papă între autoritățile lui Mihail și Dominic nu ar fi avut vreun sens.

²⁸ O expansiune în interiorul Transilvaniei se putea realiza numai în detrimentul sașilor și al nobililor ungari, contravenind – fie și numai în plan papal – sensului misionar avut de scrisorile lui Ioan XXII din acel an 1327.

²⁹ Ultima contribuție pe această delicată temă îi aparține lui Șerban Papacostea, *Moldova: desăvârșirea unui stat, Țara de Sus și Țara de Jos*, în *SMIM*, XXIX (2011), p. 9-25.

³⁰ Recent: Ferenc Pozsony, Péter Csermely, *The Hungarian Csangó of Moldova*, Budapest, 2006, p. 20-29.

³¹ După tulburările aduse de morțile lui Ladislau IV Cumanul și Nogay la trecerea dintre secolele XIII și XIV, o primă expansiune – în raport mai ales cu linia Siretului – poate să fi avut loc chiar în vremea lui Ladislau Kan, în primul deceniu al noului veac. Urmările ei nu au fost însă de durată (vezi Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, Chișinău, 1994³, p. 233, 257; care se îndoiește de această posibilitate, altfel atrăgătoare în acel context).

³² A se vedea în acest context și studiul lui Constantin Cihodaru, *Constituirea statului feudal moldovenesc și lupta pentru realizarea independenței lui*, în *SCSI*, XI (1960), 1, p. 61-80, aici la p. 77.

³³ Pe lângă datarea campaniei de bază a lui Phynta în vara anului 1324 la care subscriem (V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 185-186), datorită naturii conflictelor din regiune și a atacului tătar din 1326 (Peter de Duisburg, *Cronica terre Prussie*, ediție Max von Töppen, în *Scriptores Rerum Prussiarum*, Leipzig, I (1871), p. 21-219, la p. 183), trebuie să presupunem o nouă acțiune militară regală ungară al est de pasul Oituz și în cursul anului 1325.

³⁴ *DRH*, D, I, nr. 22, p. 45-47 (4 octombrie 1332). Datorită distanțelor, solicitarea regală data de prin vară.

³⁵ Vezi și datele (mai puțin analiză) din Nicolae Stoicescu, Florian Tucă, *Posada – 1330*, București, 1980.

³⁶ Ca în cazul ulterior al „căpităniei lui Dragoș” (pe larg: Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 2014², p. 100-101) este – în cadru regal ungar – termenul firesc pentru expansiunea secuilor.

³⁷ Obținută, conform lui Carol-Robert, și cu sprijin din partea tătarilor (vezi aici și prezentarea și discutarea surselor din Virgil Ciocîltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries* (=East-Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, XX), Leiden/Boston/Köln, 2012, p. 275-278).

³⁸ Pe lângă recuperarea măcar a câtorva poziții în zonă pe care să se bazeze episcopia, ne referim deopotrivă la pregătirile de război ale lui Carol-Robert din primăvara anului 1331 (*DIR*, C. Transilvania, secțiunea *Veacul XIV*, III. 1331-1340, editori Zsigmond Jakó, Francisc Pall, David Prodan, București, 1954 nr. 9, p. 7) și la mișcările dunărene ale tătarilor de la sfârșitul acelui an (Karl Jireček, *Zur Würdigung neuentdeckten Bulgarischen Chroniken*, în „Archiv für Slawische Philologie”, Heidelberg, XIV (1892), p. 255-277, la p. 257). Tensiunile și conflictele regionale din 1330 s-au prelungit în cursul anilor 1331 și 1332.

³⁹ Este poate de prisos să repetăm că aserțiunile coroanei regale ungare nu erau obligatoriu exagerări și falsuri.

⁴⁰ Alexandru I. Gonța, *Afirmarea existenței statului moldovean și luptele dintre catolici și ortodocși până la întemeierea voievodatului lui Dragoș*, în *MMS*, XXXVI (1960), 9-12, p. 555-571, la p. 567 (cu rezervele impuse de tonul „prozelit” al articolului, dar cu perspectivele deschise de încă prea-puțin studiatele acțiuni turco-bizantine și tătărești din zona Gurilor Dunării, la trecerea dintre deceniile patru și cinci).

⁴¹ Aspect menționat în Ioniță, Kelemen, Simon, *De la Biserica Argeș I la Biserica Argeș II* (în curs de apariție).

la campaniile din vremea lui Ludovic I, de la mijlocul anilor 1340⁴². Acestea au dus la o nouă refondare a Episcopiei Milkoviei la 1347⁴³, dovadă sigură pentru pierderile suferite din nou de Sfânta Coroană în regiune, în timpul scurs de la precedentă reaşezare episcopală⁴⁴.

În contextul repetatelor eforturi de menţinere şi extindere şi al frecventelor prăbuşiri ale structurii schiţate în jurul Episcopiei Milkoviei, pe baza vechii Episcopii a Cumaniei⁴⁵, titlul de principe al lui Dominic din aprilie 1327 şi emergenţa unui Principat al Secuilor în cadrul Regatului Ungariei⁴⁶ au o valoare deosebită şi în plan *valah* transalpin⁴⁷. Ne referim la calitatea princiară deja conferită în februarie de papa Ioan XXII lui Basarab, voievodul transalpin, împreună cu Toma Szécsényi, voievodul Transilvaniei, Mikcs Ákos, banul Slavoniei, şi Salomon, comitele Braşovului⁴⁸. Datorită fundamentelor eclesiastice implicate de această calitate⁴⁹, titlul princiar al lui Dominic exclude un control al lui Basarab asupra teritoriului Episcopiei Milkoviei⁵⁰ şi, implicit, şi posibilitatea ca rangul princiar al lui Basarab să se fi fundat pe episcopia de la est de Oituz⁵¹. Expansiunea Ţării Româneşti pare să fi fost direcţionată de regatul ungar spre Dunăre, spre mare, de dinainte de acordurile de la 1336-1339, 1343-1344 ori 1346-1347⁵².

Rangul princiar al lui Basarab poate fi explicat doar prin existenţa unei episcopii pe teritoriul său⁵³ ori prin existenţa unei relaţii speciale de subordonare în raport cu

⁴² Pentru politica răsăriteană a lui Ludovic I şi rolul Transilvaniei în cadrul acesteia, a se vedea şi datele din András W. Kovács, *Voievozii Transilvaniei în perioada 1344-1359*, în *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneşan*, editori Rudolf Gräf, Dumitru Ţicu, Adrian Magina, Cluj-Napoca, 2011, p. 37-65.

⁴³ DRH, D, I, nr. 34, p. 63-64. Act ulterior reconcilierii dintre Ludovic I şi Alexandru Basarab.

⁴⁴ La 1334, episcopul numit de Ioan XXII pentru Milkovia, Vito de Monteferro, era episcop de Nitra (László Makkai, *A Milkói (Kún) püspökség és népei* [Episcopia Milkoviei (Cumaniei) şi populaţia sa], Debrecen, 1936, p. 46), sugerând un atac asupra poziţiilor extracarpatiche ungare înainte de cel asupra Transilvaniei din 1336 (DIR, C, XIV-3, nr. 261, p. 366; George Michael Gottlieb von Hermann, *Das alte Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadt- und Landesgeschichte bis 1800*, editori Bernhard Heigl, Thomas Şindilariu, Köln/Weimar/Wien, 2010, p. 30).

⁴⁵ Pentru mai multe informaţii, vezi V. Spinei, *The Cuman Bishopric: Genesis and Evolution*, în *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans (=East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, II)*, editori Florin Curta, Roman Kovalev, Leiden/Köln/Boston, 2007, p. 413-454.

⁴⁶ Pentru perspective echilibrate în acest subiect, dar fără folosirea cazului lui Dominic: Denis Deletant, *Moldavia between Hungary and Poland, 1347-1412*, în SEER, LXIV (1986), 2, p. 189-211; Robin Baker, *Magyars, Mongols, Romanians and Saxons: Population Mix and Density in Moldavia, from 1230 to 1365*, în BS, XXXVII (1996), 1, p. 63-76; idem, *On the Origin of the Moldavian Csángos*, în SEER, LXXV (1997), 4, p. 658-680.

⁴⁷ Trecând peste orice forme de dispute şi păreri preconcepute, este limpede că la acel moment Basarab făcea parte din sistemul politic angevin, în care se şi încadraseră uniunea sa voievodală (Ş. Papacostea, *Prima unire românească. Voievodatul de Argeş şi Ţara Severin*, în SMIM, XXVIII (2010), p. 9-24).

⁴⁸ VMHH, I, nr. 788-790, p. 512-513; DRH, D, I, nr. 17, p. 40 (nota editorilor unde este citat şi Tăutu).

⁴⁹ Vezi astfel şi Al. Simon, *Moldova între Vilnius şi Moscova. Anii trecerii de la Roma la Constantinopol (1386-1388)*, în SUBB, *Historia*, XLVIII (2003), 1-2, p. 3-56.

⁵⁰ Ipoteză desprinsă din prezenţa politică valahă în zona viitoarei Dobroge în anii 1320-1330 (*Géographie d'Aboulféda*, ediţie Joseph Toussaint Reinaud, William Mac Guckin, II-1, Paris, 1848, p. 316; Maria Matilda Alexandrescu-Dersca, *L'expédition d'Umur Beg d'Aydin aux bouches du Danube (1337/1338)*, în „Studia et Acta Orientalia”, Bucureşti, II (1959), p. 3-23), dar poate şi mai mult dintr-o dorinţă de <prea>mărire a lui Basarab.

⁵¹ Posibilitate derivată din ipotetica expansiune încă din vremea lui Basarab în zona – în continuare neclară – a părţilor tătărăşti din titulatura lui Mircea (vezi aici V. Ciocîltan, *Către părţile tătărăşti din titlul voievodal al lui Mircea cel Bătrân*, în AIIAI, XXIV (1987), 2, p. 349-355).

⁵² Pentru acestea: Ioniţă, Kelemen, Simon, *De la Biserica Argeş I la Biserica Argeş II* (în curs de apariţie).

⁵³ Preexistenţa unei structuri eclesiastice de rit grec (prin aşa-numitul *exarhat al plaiurilor*, atestat abia la sfârşitul veacului XIV) între Dunărea de Jos şi zona Carpaţilor Meridionali, a fost presupusă de

Papalitatea⁵⁴, precum în cazul sașilor⁵⁵. Prima posibilitate este susținută de autoritatea sa certă asupra Severinului la acea dată⁵⁶, dar slăbită de contestarea existenței unei episcopii de rit *latin* la Severin înainte de anii 1380⁵⁷. A doua ipoteză este sprijinită de subordonarea *Vlahiei* autorității episcopului Transilvaniei de dinainte de 1360⁵⁸, dar vulnerabilizată de data informației și de schimbările intervenite în relațiile ungaro-*valahe* sub regele Ludovic și Alexandru Basarab⁵⁹. Pe moment, neexcluzând nici existența unei structuri de rit *grec* – de condiție episcopală – pe teritoriul Țării Românești⁶⁰, trecută sub ascultare pontificală în acea vreme⁶¹, cum a fost cazul Bisericii Argeș I⁶², trebuie să acceptăm că nici una dintre posibilități nu poate fi eliminată complet⁶³. Există totuși un ușor avantaj – mai ales pe baza Bisericii Argeș I⁶⁴ și a ostilității regale ungare vizavi de noi creații statale cu fundamente misionare romane în regiune⁶⁵ – pentru ideea unei

---

Ion Donat (*The Romanians South of the Carpathians and The Migratory Peoples in the Tenth-Thirteenth Centuries*, în *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, editori Miron Constantinescu, Șt. Pascu, Petre Diaconu, Bucharest, 1976, p. 277-292, la p. 288-290). Atenția ar trebui însă așezată pe *pseudo-episcopii* de la 1234 (*DRH*, D, I, nr. 9, p. 20-21) și pe datarea – în special cea târzie (spre trecerea dintre secolele XIII și XIV) – Bisericii Argeș I (cel devreme în anii 1230).

⁵⁴ Cum a fost mai apoi – printr-o episcopie de Siret însă – cazul Moldovei (Șt. Pascu, *Contribuții documentare*, p. 183-187) și cum Papalitatea își dorea de fapt – de mai bine de un secol – să normeze raporturile în acele zone de frontieră (vezi aici pe larg Șerban Turcuș, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*, București, 2001).

⁵⁵ Paul Philippi, *800 Jahre Ecclesia Theutonorum Ultrasilvanorum*, în *800 Jahre Kirche der Deutschen in Siebenbürgen*, editor Thomas Nägler, Innsbruck, 1991, p. 15-40, la p. 17-22. Nominal sașii – organizați într-o prepozitură (de Sibiu, nu de Brașov) – țineau de Arhiepiscopia de Esztergom, dar, în fapt, direct de Papalitate.

⁵⁶ Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni*, București, 2008, p. 268-275.

⁵⁷ În această mai veche problemă, vezi încă Carol Auner, *Episcopia catolică a Severinului*, în „Revista Catolică”, București, II (1913), p. 47-62; idem, *Episcopia catolică a Argeșului*, în „Revista Catolică”, III (1914), p. 439-451.

⁵⁸ ASV, Registra Avenionensia (Reg. Aven.), [reg.] 144, f. 473^r; Șt. Pascu, *Contribuții documentare*, p. 176.

⁵⁹ Pentru principalele trăsături, vezi Ș. Papacostea, *O întregire documentară la istoria întemeierii Moldovei*, în *AIIAI*, XXI (1984), p. 111-117; idem, *Orientări și reorientări în politica externă românească: anul 1359*, în *SMIM*, XXVII (2009), p. 9-24.

⁶⁰ Pe lângă problematică soartă a Vicinei și a Dobrogei în acele vremuri (Vitalien Laurent, *La domination byzantine aux bouches du Danube à l'époque des premiers Paléologues*, în *RHSEE*, XXII (1945), p. 199-223; idem, *Le métropole Macaire et la prise de la ville par les Tartares*, în *RHSEE*, XXIII (1946), p. 225-232), datarea târzie a Bisericii Argeș I și legarea ei de contextul regional din primul deceniu al veacului XIV (Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge, MA, 1972, p. 206-210) ar îndreptăți presupunerea.

⁶¹ O condiție *sine qua non* pentru statutul pontifical, locul cruciat și rangul princiar al lui Basarab de la 1327.

⁶² După cum o dovedește nedistrugerea bisericii în timpul campaniei lui Carol-Robert (spre deosebire de „curtea domnească”) și „sigilarea” Mormântului 10 (Ioniță, Kelemen, Simon, *Între Negru Vodă și Prințul Negru*, p. 6).

⁶³ Aspect derivat nu doar din logică, ci – mai ales – din lipsa surselor și a caracterului lacunar al celor cunoscute.

⁶⁴ Mai ales – repetăm – în condițiile ridicării ei la trecerea dintre secolele XIII-XIV (vezi astfel aici și Denis Căprăroiu, *Scurte considerații privitoare la câteva aspecte ale începuturilor reședinței domnești de la Argeș*, în *Arheologie și istorie în spațiul carpato-balcanic*, editor D. Căprăroiu, Târgoviște, 2011, p. 147-158, la p. 153).

⁶⁵ Pentru această politică regală (arpadiană), a se vedea aici și Robert L. Wolff, *The Second Bulgarian Empire: Its Origin and History to 1204*, în „Speculum”, Cambridge, MA, XXIV (1949), p. 167-206; Gerhard Podskalsky, *Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 865-1459*, München, 2000, p. 360-361.

subordonări speciale – via Transilvania – a Țării Românești, de rit *grec* până nu demult⁶⁶, în raport cu Sfântul Scaun⁶⁷.

La 1327, în cadru misionar și cruciat anti-tătar⁶⁸, papa Ioan XXII⁶⁹ și – de voie, de nevoie – Carol Robert⁷⁰ au promovat un sistem de *principate* integrate Regatului Ungariei⁷¹, întins de la Adriatică, de-a lungul Dunării de Jos și al Carpaților, până spre Prut, Gurile Dunării și Marea Neagră⁷². Format din Slavonia⁷³, Transilvania⁷⁴, Țara Românească⁷⁵ și – individualizate în raport cu voievodatul – din comitatul sașilor⁷⁶ și

⁶⁶ Indiferent de cum interpretăm și datăm opțiunile familiei lui Basarab ori privim propaganda regală după lupta de la Posada, Biserica Argeș I, „încadrarea *schismatică*” a tatălui său și alianțele *schismatice* de la sfârșitul anilor 1310 ale lui Basarab lasă puțin loc de îndoială în această privință (vezi și DRH, D, I, nr. 18, p. 41; nr. 25, p. 49-52). Pentru „flexibilitatea” confesională a vremii merită reținut și că, în urma reconcilierii de după Posada dintre Țara Românească și Ungaria, petrecută între 1336 și 1339 prin căsătoria lui Alexandru Basarab cu Clara de Ungaria, conducerea Țării Românești a rupt nu doar relațiile cu Buda, ci și a „recăzut în *schismă*”: fie chiar înainte de moartea lui Carol-Robert (1342), fie după aceasta, la succesiunea lui Ludovic I; începutul „revenirii” la „adevărată credință *romană*” se petrecea cu cel puțin un an și jumătate înainte de apariția acelor binecunoscuți *Olachi Romani* ai papei Clement VI în toamna lui 1345 (DRH, D, I, nr. 32, p. 60-61). Situația *valahă* nu avea cum să fie mult diferită în deceniul trei.

⁶⁷ Legătura transilvană se fundează pe așezarea – în august 1360 – în dioceza transilvană a *Clarei de Ungaria*, *Wayuodissa Vlachie* (ASV, Reg. Aven. 144, f. 473^v) și pe actul lui Vladislav din noiembrie 1369, prin care le cerea supușilor săi de rit latin să asculte, ca în vremea predecesorilor săi, de episcopul Transilvaniei și de vicarul trimis de acesta pentru ei (DRH, D, I, nr. 56, p. 98-99). Caracterul special al raportului dintre Țara Românească și Sfântul Scaun provine din caracterul monarhic al Clarei de Ungaria (ASV, Reg. Aven. 144, f. 34^r, 473^v) și din limitarea impusă de Ludovic I lui Vladislav I, care în documentul amintit era voievod *din mila lui Dumnezeu și a regelui Ungariei* (DRH, D, I, nr. 56, p. 98). Ținând cont, pe de o parte, că această situație este ulterioară vremii lui Basarab și provine din înțelegerile lui Alexandru Basarab cu Ludovic I de la 1346-1347 (DRH, D, I, nr. 38, p. 69-70), iar pe de altă parte de faptul că Basarab era socotit deja la 1327 *principe* de papa Ioan XXII după reconcilierea (post 1319 – ante 1324, 1325-1326) și conflicte (ante 1324 și 1325-1326) cu Carol Robert (DRH, D, I, nr. 15-18, p. 36-41; nr. 25, p. 49-52), este firesc să considerăm că raportul ecleziastic transilvan a fost stabilit sub Basarab. Prin relația de vasalitate cu coroana ungară, el era îmbunătățit sigur prin Papalitate sub Alexandru Basarab, dacă nu deja prin Basarab, în urma atacului tătar asupra Transilvaniei de la 1326 (Peter de Duisburg, *Cronica terre Prussie*, p. 183), care a facilitat renegocierea acordului său ungar după disputa din 1325 (DRH, D, I, nr. 17, p. 37).

⁶⁸ Evident mai ales în actele din februarie (VMHH, I, nr. 788-790, p. 512-513; DRH, D, I, nr. 17, p. 40).

⁶⁹ Pentru personalitatea sa, foarte deschisă spre „răsăriteni”, a se vedea și analiza din Patrick Nold, *Pope John XXII and His Franciscan Cardinal: Bertrand de la Tour and the Apostolic Poverty Controversy*, Oxford, 2003.

⁷⁰ Dincolo de tradiționala ostilitate regală ungară față de completări statale misionare de rit *latin* în zonă (vezi și Stelian Brezeanu, *Imperator Bulgariae et Vlachiae. În jurul genezei și semnificației termenului Vlachia din titulatura lui Ioniță Asan*, în *RdI*, XXXIII (1980), 4, p. 651-674), Carol-Robert nu avea cum să privească cu ochi buni ascensiunea papală *princiară* a voievodului Basarab, în condițiile prelungitei sale lupte pentru supraviețuire regală în Ungaria (descrișă pe larg de Engel, *Az ország újjraegyesítése*, p. 89-146).

⁷¹ Fapt valabil deopotrivă (*Acta Ioannis PP. XXII*, nr. 92-a, p. 182-184) pentru principatele din februarie 1327 (Transilvania, Slavonia, Țara Românească/*Transalpina*, Comitatul Brașovului/„Săsimia”), cât și pentru principatul din luna aprilie a aceluiași an (adică pentru acea „Secuime de peste munți” a *principelui* Dominic).

⁷² Corespunzând astfel extensiei sudice maxime a regatului ungar bine integrat politicii de cruciadă pe care Papalitatea trebuia să o promoveze din „exilul de la Avignon” (vezi astfel și Norman Housley, *King Louis the Great of Hungary and the Crusades, 1342-1382*, în *SEER*, LXII (1984), p. 192-208).

⁷³ În acest sens, vezi – cel mai recent – istoriografia și datele din Halász, *A szlavón hercegek és bánok*, passim.

⁷⁴ În acest context, a se vedea pe larg analizele realizate de către T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*, Cluj-Napoca, 2003; idem, *Ladislav Kán*, passim.

⁷⁵ Pentru o perspectivă echilibrată asupra subiectului, vezi Ș. Papacostea, *Prima unire românească*, p. 9-24.

⁷⁶ ASV, Reg. Vat. 82, f. 5^r (1 februarie 1327). Nu știm ca subiectul să se fi bucurat de atenție istoriografică. Reținem astfel contribuția lui Robert-Marius Mihalache, *Aspectele transilvane ale legației cardinalului Iacob de Preneste (1232-1234)*, în „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu»”, Cluj-Napoca, LII (2013), p. 167-178, la p. 172-174 (problema decanatului Țării Bârsei care pare să lege vremea teutonilor de cea a comitelui Salomon).

principatul secuilor⁷⁷, și având ca anexe defensive banatele de Mačva⁷⁸ și Severin⁷⁹ și comitatul secuilor⁸⁰, sistemul părea funcțional, atât în plan politic⁸¹, cât și în plan misionar⁸², împărțit între ordinul franciscan⁸³ și sensibil mai tolerantul⁸⁴ ordin dominican⁸⁵, a cărui susținere Ioan XXII o ceruse atât în februarie, cât și în aprilie 1327⁸⁶. Profitând de retorica misionară cruciată a Budei⁸⁷ și de slăbiciunile puterii lui Carol-Robert⁸⁸, pe care Papalitatea îl sprijinise din plin pentru a ajunge pe tron⁸⁹, precum și exploatând disensiunile dintre ramura ungară și cea napoletană a Angevinilor⁹⁰, papa Ioan XXII, de la Avignon, fief al Angevinilor din Neapole⁹¹, își construise de fapt

⁷⁷ ASV, Reg. Vat. 114, f. 61 (156)^{r-v} (12 aprilie 1327). Considerația anterioară se aplică evident și în acest caz.

⁷⁸ Vezi în acest context și datele din Gy. Kristó, *I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310-1323)* [Luptele regelui Carol I cu domnii provinciali (1310-1323)], în „Századok”, CXXXVII (2003), 2, p. 310-329.

⁷⁹ A se vedea cercetările lui Viorel Achim strânse în culegerea *Banatul în Evul Mediu. Studii*, București, 2000.

⁸⁰ A se vedea și culegerea îngrijită de Zoltán Kordé, *A középkori székelység: krónikák és oklevelek a középkori székelyekről* [Secuimea în Evul Mediu: cronicile și documente despre secuii medievali], Csíkszereda, 2001.

⁸¹ Este în mod sigur imaginea transmisă de actele papale din prima parte a anului 1327 (*Acta Ioannis PP. XXII*, nr. 92-a, p. 182-184), care își găsește susținerea și în cursul politic al lui Carol-Robert până la atentatul lui Felician Zah și campania împotriva lui Basarab din primăvara și respectiv din toamna anului 1330 (pe scurt, vezi Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. O istorie a Ungariei medievale (895-1526)*, ediție Adrian Andrei Rusu, Ioan Drăgan, Cluj-Napoca, 2006, p. 162-166). Se vede astfel cât de înșelătoare se putea dovedi liniștea – locală și regională – care-i permisesse la 1329 lui Carol-Robert să apere Belgradul de atacul lui Ștefan Uroș III Dečanski.

⁸² Vezi și perspectivele din Alexandru Ciociltan, *Prope Turcos et inter Scismaticos. Conventurile ordinelor mendicante din Țara Românească (secolele XIV-XVI)*, în „Historia Urbana”, Sibiu, XVII (2009), p. 5-23, la p. 6.

⁸³ O sinteză și în V. Achim, *Ecclesiastical Structures and Denominational Policies in the Balkan-Carpathian Space in the Thirteenth Century*, în „Quaderni della Casa Romana”, Bucharest/Venice, III (2004), p. 151-176.

⁸⁴ Claudine Delacroix-Besnier, *Les Dominicains et la Chrétienté grecque aux XIVe et XVe siècles*, Rome, 1997.

⁸⁵ Reținem atât cazul Episcopiei de Multo de la 1278, încredințată de Roma franciscanilor (*DRH*, D, I, nr. 12, p. 29), cât și numele principelui de la 1327, *Dominic* (ASV, Reg. Vat. 114, f. 61 (156)^r), ce rezonază evident cu *Ordo Praedicatorum*, cu dominicanii cărora le fusese încredințată Episcopia Cumaniei în urmă cu un secol (Șerban Turcuș, *Sfântul Scaun și românii*, p. 88-91, 110-115); episcopie transformată apoi – sigur în vremea lui Carol-Robert la 1332 – în Episcopia Milkoviei (*DRH*, D, I, nr. 25, p. 45-47). Dat fiind că actele papale din februarie și aprilie 1327 (*Acta Ioannis PP. XXII*, nr. 92-a, p. 182-184) erau destinate susținerii dominicanilor, iar refacerea Milkoviei după 1330 are loc sub franciscanul Vito de Monteferro, capelanul regelui Ungariei (László Makkai, *A Milkói (Kún) püspökség és népei* [Episcopia Milkoviei (Cumaniei) și populația sa], Debrecen, 1936, p. 46), iar acel Dominic trebuie să fi fost un om în putere, fiind născut cel târziu la trecerea dintre secolele XIII și XIV, este de presupus că, până la 1330-1332, operațiunea misionară din zona Oituzului a fost gestionată monastic și ecleziastic de către dominicani. De altfel, Carol-Robert nu ar fi „așteptat Posada” pentru a-și impune capelanul ca episcop într-o zonă cheie a politicii sale. Și din această perspectivă, identitatea *Multo-Mylko* este greu de admis.

⁸⁶ ASV, Reg. Vat. 82, f. 4^r-5^r; 114, f. 61 (156)^r. Succesiunea scrisorilor papale din 1 februarie fusese: către Ordinul Dominican (OFP) din Ungaria, către regele Carol-Robert, către *principii* săi (Salomon, Mikud, Toma, Basarab).

⁸⁷ Vezi astfel deja datele din Ș. Turcuș, *Sinodul general de la Buda (1279)*, Cluj-Napoca, 2001, p. 83, nota 72.

⁸⁸ În relație directă cu situația din Carpați, vezi și analiza lui Tudor Sălăgean din *Ladislau Kán*, p. 56-72.

⁸⁹ Vezi în acest context și analiza lui Ovidiu Cristea, *Captivitatea lui Otto de Bavaria. Câteva considerații*, în *Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de români*, editor Adrian Andrei Rusu, Cluj-Napoca, 2006, p. 61-78.

⁹⁰ Vinni Lucherini, *The Journey of Charles I, King of Hungary, from Visegrád to Naples (1333): Its Political Implications and Artistic Consequences*, în „Hungarian Historical Review”, Budapest, II (2013), 2, p. 341-362.

⁹¹ Sophie Menache, *Clement V*, Cambridge, 1998, p. 23-29. Papalitatea a cumpărat Avignon abia la 1348.

propriul sistem, cu un rege (Carol-Robert) ca principal instrument⁹² și cu cinci *principi* „zonali” (Salomon, Mikud, Toma, Basarab și Dominic) ca mecanisme politice de control regional⁹³.

Este de înțeles de ce papa Ioan XXII a evitat să accepte versiunea lui Carol-Robert asupra evenimentelor de la 1330⁹⁴, care-i năruiseră planurile orientale, cel puțin jumătate⁹⁵, dacă nu chiar toți *principii* papei de la 1327⁹⁶ fiind implicați în conflictele anului 1330⁹⁷. Atunci, întrucât și Carol trimisese deja oaste în sprijinul regelui polon, Vladislav I *Łokietek*⁹⁸, totul a început cu decizia lui Basarab de a-l abandona pe țarul bulgar Mihail Șişman⁹⁹ și de a-l sprijini pe Ștefan Uroș III Dečanski¹⁰⁰ al Serbiei (care cu un an în urmă atacase Belgradul regelui Carol-Robert¹⁰¹); ceea ce a dus la campania ungară din Țara Românească¹⁰² și la atacul împăratului bizantin, Andronikos III

⁹² Este poziția firească pe care prin rang și prin documente Carol-Robert o ocupa în politica Papalității.

⁹³ Sunt pozițiile normale pentru acești dregători (pentru rege) și principii, vasali ai regelui (pentru papă).

⁹⁴ Acest aspect fundamental a fost bine surprins în ultima perioadă atât de S. Iosipescu, *Bătălia de la Posada (9-12 noiembrie 1330). O contribuție la critica izvoarelor de început a Principatului Țării Românești*, în *RI, NS, XIX* (2008), p. 59-82, la p. 64-65, cât și de Ș. Papacostea, *Prima unire românească*, p. 21.

⁹⁵ Este vorba sigur de Toma, care a și contribuit la declanșarea campaniei regale din Țara Românească, evident de Basarab, și foarte probabil – prin tulburările iscate între sași, respectiv printre cele provocate în zona Oituzului – de Salomon și Dominic, netrebuind uitate nici „reglările de conturi” produse în Transilvania între nobili care erau oficial fideli de marcă ai regelui (*DRH, D, I, nr. 36*, p. 66). Din acest punct de vedere, cazul lui Lack, fondatorul „dinastiei” Lackfi, este demn de interes (András W. Kovács, *Voievozii Transilvaniei*, p. 42-43). În timp ce fiul său, Ștefan, se distingea în luptele de la sud de Carpați, Lack, devenit comite al secuilor la 1328, îi ataca pe fideliul regelui rămași în provincia transilvană. Dată fiind și dregătoria sa (păstrată până la 1343), atitudinea lui Lack a influențat probabil și poziția secuilor *principelui* Dominic de la est de Oituz, o zonă cheie (V. Spinei, *The Cuman Bishopric*, p. 440-446) în raport cu pozițiile dunărene și pontice ale Hoardei de Aur, protecția și apoi adversara lui Basarab din anii 1320 (Alexandru Ciocîltan, *The Mongols and the Black Sea Trade*, p. 272-278).

⁹⁶ ASV, Reg. Vat. 82, f. 4^v-5^r; 114, f. 61 (156)^r (acte editate în *Acta Ioannis PP. XXII*, nr. 92-a, p. 182-184). Mikud, fidel de marcă al lui Carol-Robert (vezi și Damir Karbić, *Defining the Position of Croatia during the Restoration of Royal Power (1345-1361)* și István Petrovics, *The Fading Glory of a Former Royal Seat: The Case of Medieval Temesvár*, în ...*The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways: Festschrift in Honor of János M. Bak*, editori Balázs Nagy, Márcell Sebök, Budapest, 1999, p. 520-526, la p. 522, respectiv p. 527-538, la p. 530), putea doar să aibă poziția regelui său la greaua frontieră cu ostila Serbie a lui Dečanski.

⁹⁷ Din nefericire, cele două planuri, sudic (Velbujd) și nordic (Posada), au fost disjuncte în analiza celui din sau legătura creată s-a mărginit la explicația că înfrângerea lui Basarab la Velbujd (iulie) a dus la declanșarea în grabă a campaniei lui Carol-Robert împotriva voievodului (septembrie), presupus a fi slăbit după victoria sârbă. Era o corelație falsă, creată de exagerările glorificatoare ale fiului lui Dečanski, Ștefan Dušan, de la 1349 și 1354.

⁹⁸ Vezi și *Chronicon pictum Vindobonense* (= „Fontes Historiae Daco-Romanorum”, XI), ediție Gheorghe Popa-Lisseanu, București, 1937, p. 108-109. Aspect remarcat anterior, dar nevalorificat în raport cu cadrul balcanic.

⁹⁹ La fel au procedat înainte de bătălia de la Velbujd și fratele (Belaur) și nepotul (Ioan Alexandru) lui Mihail Șişman (vezi Aleksandăr Burmov, *История на България през времето на Шишмановци, 1323-1396 г.* [Istoria Bulgariei sub Șişmanizii. Anii 1323-1396] (I), în „Годишник на Софийския Университет: историко-филологически факултет” [Anuarul Universității din Sofia: Facultatea de Istorie și Filosofie], LXIII (1946-1947), p. 1-58, aici la p. 50-51, 54-55).

¹⁰⁰ Pentru principalele coordonate: George C. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Emperor Stephen Dusan (1331-1355) and his Successors*, Washington, DC, 1984 [1966], p. 2; István Vásáry, *Cumans and Tartars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge, 2005, p. 90, 123-126, 150.

¹⁰¹ Engel, *Regatul Sfântului Ștefan*, p. 162. Iar papa Ioan XXII nu a rupt relațiile cu regele Serbiei, dimpotrivă.

¹⁰² Vezi aici Ilie Minea, *Războiul lui Basarab cel Mare cu regele Carol-Robert (noiembrie 1330)*, în *CI, V-VII* (1929-1931), p. 324-343, la p. 327-334; S. Iosipescu, *Românii din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241-1243) până la consolidarea domniei a toată Țara Românească*, în *Constituirea statelor feudale românești*, editor Nicolae Stoicescu, București, 1980, p. 41-95, aici la p. 69-77.

Paleologul¹⁰³, aliatul deja răposatului Șişman¹⁰⁴, asupra Bulgariei¹⁰⁵, al cărei coregent devenise ginerele lui Basarab, Ioan Alexandru, viitor țar¹⁰⁶. În pofida aparențelor ortodoxe¹⁰⁷, fusese și o „răfuială catolică”¹⁰⁸, îngăduită și de politica tot mai tolerantă – din rațiuni pragmatice – a lui Ioan XXII¹⁰⁹ pe lângă Basarab, *principele* de la 1327¹¹⁰. În „răfuială”, au fost implicați Ștefan Dečanski, cu care Ioan XXII continuase să negocieze (1323-1329)¹¹¹ în pofida opoziției lui Carol¹¹², și Ioan Alexandru, fiul ducelui Cărvunei, creștina de rit *latin* Kerana Petrița¹¹³, nefiind exclus ca Ana, sora lui Dečanski și prima soție a lui Șişman¹¹⁴, coregentă a Bulgariei împreună cu Ioan Alexandru, soțul Teodorei¹¹⁵, după bătălia de la Velbujd¹¹⁶, să fi fost deja *unită* cu Biserica Romei¹¹⁷.

¹⁰³ Pentru „ascensiunea sa bulgară”, vezi aici și Ursula Victoria Bosch, *Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341*, Amsterdam, 1965, p. 26-29.

¹⁰⁴ Pentru perspective mai vechi și mai recente, vezi Konstantin Jireček, *Geschichte der Serben* (= „Geschichte der europäischen Staaten”, XXXVIII), I. *Bis 1371*, Gotha, 1911, p. 361-363, 370; Toma Tomov, *Към въпроса за Велбуждката битка* [În problema bătăliei de la Velbujd], în „Анамнеза” [Memoria], Sofia, I (2006), 3, p. 34-48.

¹⁰⁵ Pentru evenimente și neglijate atacuri simultane din toamnă: Ivan Božilov, Vassil Gjuzelev, *История на средновековна България VII-XIV век* [Istoria Bulgariei medievale. Secolele VII-XIV], Sofia, 1999, p. 564-568.

¹⁰⁶ Pentru mai multe informații, vezi Ioniță, Kelemen, Simon, *De la Biserica Argeș I la Biserica Argeș II* (în curs de apariție).

¹⁰⁷ Este imaginea pe care o lasă și unele sinteze de largă circulație (John V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor, 1987¹, p. 272; Jeliasveta Stanojevich Allen, *Velbužd*, în *Oxford Dictionary of Byzantium*, editor Alexander Kazhdan, III, Oxford, 1991, p. 2165).

¹⁰⁸ Exprimarea este îngăduită de coordonatele documentare de mai jos, în parte cunoscute deja, dar neglijate.

¹⁰⁹ Vezi astfel și *Acta Ioannis PP. XXII*, nr. 106, p. 199; nr. 115, p. 219-221 (august 1328 – decembrie 1329).

¹¹⁰ Iar *principe* dintre *valahi* va mai fi apoi doar Nicolae de Remetea la 1345, cel așezat de papa Clement VI sub Alexandru Basarab, în pofida opoziției fiului lui Carol-Robert, Ludovic I (*DRH*, D, I, nr. 32, p. 60-61).

¹¹¹ Pentru date: *Acta Ioannis PP. XXII*, nr. 73-b, p. 137-144; nr. 76a-b, p. 155-157, nr. 115, p. 219-221.

¹¹² Pe lângă considerentele strategice rămase din vremea Arpadienilor, Carol-Robert îl și sprijinise pe Ștefan Vladislav II, fratele bun al Anei Neda și vărul primar al lui Dečanski, refugiat în Ungaria (din 1322-1323) până la moartea sa pe la 1325-1326 (pentru complexele aranjamente dinastice ale Serbiei, vezi în aceste coordonate și Elisabeth Malamut, *Les reines de Milutin*, în „Byzantinische Zeitschrift”, München, XCIII (2000), 2, p. 490-507).

¹¹³ *Acta Benedicti PP. XII (1334-1342)* (= „Fontes”, III, 8), editor A. L. Tăutu, Roma, 1958, nr. 18-19, p. 37-39.

¹¹⁴ I. Božilov, *Фамилията на Асеневици (1186-1460). Генеалогия и просопография* [Familia Asăneștilor (1186-1460). Genealogie și prosopografie], Sofia, 1994, p. 125-127. Fiul ei și al lui Șişman, Ioan Ștefan, a fost întronat țar după Velbujd, având-o – în pofida vârstei – pe mama sa și pe Ioan Alexandru, nepotul lui Șişman, drept regenți.

¹¹⁵ Pentru principalele coordonate matrimoniale, vezi Alberto Alberti, *Ivan Aleksandăr (1331-1371). Splendore e tramonto del secondo impero bulgaro*, Firenze, 2010, p. 39-43; John V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans*, p. 272-273.

¹¹⁶ John V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans*, p. 273; Božilov, Gjuzelev, *История на средновековна България*, p. 564.

¹¹⁷ Pentru ea, vezi pe larg V. Gjuzelev, *Imperatrix Bulgariae Anna-Neda (1277 – c. 1346)*, în „Zbornik Radova Vizantološkog Instituta” [Lucrările Institutului de Studii Bizantine], Beograd, L (2013) [= *Mélanges Ljubomir Maksimović*, editori Bojana Krsmanović, Srđan Pirivatrić], p. 617-626. Folosim *unită* și nu *convertită* la ritul *latin* (o nuanță care s-ar impune și în cazul Keranei) datorită distincțiilor operate ulterior între statutul fiului ei, Lodovico, ajuns în exil la Neapole ca și ea (după 1337), de *catecumen*, înainte de rebotezarea la începutul anilor 1360 (Ian S. R. Mladjov, *The Bulgarian Prince and would-be Emperor Lodovico*, în „Bulgaria Mediaevalis”, Sofia, II (2011), p. 603-618); rebotezare pe care și Kerana era dispusă să o accepte la 1337 (*Acta Benedicti PP. XII*, nr. 19, p. 38).

La 1330 s-a prăbușit în fapt, pentru aproximativ 15 ani¹¹⁸, atât extensia secuiască a regatului de la est de Oituz¹¹⁹, cât și relațiile dintre Avignon și Argeș¹²⁰ și dintre Buda și Valahia¹²¹; și aceasta în pofida revirimentului care a dus la refacerea – sub franciscani¹²² – a Episcopiei Milkoviei (1332-1334)¹²³ și a reconcilierii temporare dintre Ungaria și Valahia din a doua parte a deceniului patru¹²⁴. S-ar putea ca – în ciuda succesorilor regale și papale din vremea lui Ludovic și a lui Alexandru Basarab¹²⁵, care au dus la o nouă renaștere a Milkoviei (1347)¹²⁶ – 1330 să fi slăbit, poate decisiv, în durată atât expansiunea orientală a Budei¹²⁷, cât și cea valahă a Avignonului¹²⁸, înlesnind geneza dinspre Nord spre Sud a Moldovei¹²⁹ și impunerea durabilă a autorității Patriarhiei

¹¹⁸ Adică până la 1344-1347, interval marcat de acordul, conflictul și noua înțelegere dintre regele Ludovic I și Alexandru Basarab și de campaniile anti-tătare care au dus și la reparația Episcopiei Milkoviei în 1347, după pacea dintre Ludovic și Alexandru (György Györffy, *Adatok a románok XIII. századi történetéhez* (II), Anexă, nr. 31, p. 561). Coincidența dintre reconcilierea survenită între Alexandru și Ludovic și reparația Milkoviei (*DRH*, D, I, nr. 34, p. 63) ridică întrebarea dacă un acord similar între Carol-Robert și Basarab nu a premers deciziei pontificale de refacere a aceleiași episcopii în toamna anului 1332 (*DRH*, D, I, nr. 22, p. 45). Actele regale de după primirea aprobării papale și prizonierii ungari de marcă, ținute încă de Basarab la începutul celui an, ne îndreaptă spre un răspuns negativ în acest caz (*DRH*, D, I, nr. 25, p. 49; István Balogh, *A Báthori család négy oklevele* [Patru documente ale familiei Báthory], în „Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltári Évkönyv” [Anuarul Muzeului Comitatului Szabolcs-Szatmár-Bereg], Nyíregyháza, XIII (1999), p. 107-132; în acest caz: nr. 2, p. 117-119).

¹¹⁹ După cum o arată și ofensivele din 1344-1345 (V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 310-314, 320-321).

¹²⁰ De unde și necesitatea reluării ei instituționale subliniate de papa Clement VI (*DRH*, D, I, nr. 32, p. 60).

¹²¹ Ceea ce rezultă cel mai clar din cronicile ungare (vezi [Ioan de Târnave (Küküllő), *Vita Ludovici*, în] Ioan Thuróczy, *Chronica Hungarorum*, I. Textus, ediție Erzsébet Galántai, Gy. Kristó, Budapest, 1985, p. 161-165).

¹²² Este o schimbare fundamentală de paradigmă, înlocuirea dominicanilor cu franciscanilor dovădindu-se, ulterior, mai curând în detrimentul interesului misionar roman: după cum o sugerează – prin opoziție – reușitele dominicanilor din Moldova propriu-zisă și eșecurile franciscanilor din Țara Românească, mai ales după 1370 (vezi aici Raymond J. Loenertz, *La Société des Frères Pèlerins. Étude sur l'Orient dominicain*, I, Rome, 1937, p. 37, 46-47). În fapt, singurul succes franciscan de anvergură pare să fi fost în rândul valahilor din Țara de Jos, fiind astfel de remarcat și că primul episcop de rit latin de Argeș cunoscut, Nicolae Anton (1381), era un dominican și nu un franciscan (sub acest raport, vezi și datele și discuțiile din Andrei Pippidi, *Mănăstire dominicană la Târgoviște?*, în *SMIM*, XXVII (2009), p. 333-334; Șt. Pascu, *Contribuții documentare*, p. 166-167, 174). În orice caz, actele pontificale din 1327 ne obligă să datăm conventurile dominicane *transalpine*, mai ales în cazul Câmpulungului și chiar în al Argeșului (datorită Bisericii Argeș I), înainte de 1330, nu la mijlocul anilor 1340 (pentru istoriografia mai veche și mai recentă: Al. Ciocîltan, *Comunitățile germane la sud de Carpați în Evul Mediu (secolele XIII-XVIII)*, Brăila, 2014, p. 207-214, 223-224). La acel moment, dacă nu deja din urmă cu aproape un deceniu, din vremea nunții Clarei cu Alexandru, își făcuseră apariția franciscanii, favoriții Clarei (pentru ei, vezi și V. Achim, *Ordinul franciscan în Țările Române în secolele XIV-XV. Aspecte teritoriale*, în *RI*, NS, VII (1996), 5-6, p. 391-410).

¹²³ Interval delimitat de numirea lui Vito de Monteferro, ca episcop al Milkoviei și apoi, la 1334, ca episcop de Nitra, evident o dioceză incomparabil mai ușor de păstorit (vezi și László Makkai, *A Milkói (Kún) püspökség*, p. 45).

¹²⁴ Reamintim aici și dispariția Posadei din documentele ungare după noiembrie 1336 și până la moartea regelui Carol, în iulie 1342 (vezi actele regestate în ultimul deceniu din *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301-1387*, editor-general Gyula Kristó, XX. 1336, editor Ferenc Pitti, Szeged, 2004, XXI. 1337, editori László Blazovich, Lajos Géczi, Szeged, 2005; XXII. 1338, editor F. Pitti, Szeged, 2012; XXIII. 1339, editor F. Pitti, Szeged, 1999; XXIV. 1340, editor F. Pitti, Szeged, 2001; XXV. 1341, editor Ferenc Sebök, Szeged, 2004; XXVI. 1342, editor F. Pitti, Szeged, 2007).

¹²⁵ În general: Ș. Papacostea, *O întregire documentară*, p. 111-117; idem, *Orientări și reorientări*, p. 9-24.

¹²⁶ ASV, Reg. Aven. 88, f. 435^{r-v} (29 martie 1347; documentul a fost editat și în *DRH*, D, I, nr. 34, p. 63-65).

¹²⁷ Pentru soarta expansiunii angevine, a se vedea Ș. Papacostea, *Domni români și regi angevini: înfruntarea finală (1370-1382)*, în *AIIAI*, XXIII (1986), 2, p. 571-581.

¹²⁸ Strict sub raport documentar pontifical, vezi sursele din Șt. Pascu, *Contribuții documentare*, p. 163-188.

¹²⁹ Al. Simon, *În jurul Carpaților. Formele și realitățile genezei statelor românești*, Cluj-Napoca, 2002, p. 381.

Ecumenice de pe malul stâng al Dunării¹³⁰, cum după 1330 și-a făcut loc tot mai mult în politica pontificală negarea validității botezului de rit *grec*¹³¹, cerându-se rebotezarea și acelor care, altminteri, acceptaseră autoritatea papală¹³². Pe de altă parte, apariția *valahilor* din aria secuiască a *principelui* Dominic¹³³, în care, la 1327, sigur nu erau o dominantă politică¹³⁴, emergență care a dus la apariția coroanei *Țării de Jos* a Moldovei¹³⁵, s-a realizat în anii 1370¹³⁶, tot prin recursul la Papalitate¹³⁷ și ostilitate – inclusiv lingvistică¹³⁸ – față de politicile Ungariei Angevine¹³⁹; indiferent dacă acești *valahi* erau nativi din zonă¹⁴⁰, veniseră cu secuii din acea *Țară a Oltului*¹⁴¹, erau urmașii oștenilor lui Basarab trimiși contra tătarilor după 1323-1324¹⁴² ori descindeau din *valahii* care se opuseseră politicilor lui Basarab și Alexandru Basarab¹⁴³, luând drumul Ungariei, mai ales în prima parte a anilor 1330¹⁴⁴ și pe la mijlocul anilor 1340¹⁴⁵. În acel stadiu, „lucrurile” par departe de a fi fost tranșate¹⁴⁶.

¹³⁰ Pentru perspectivele devenite tradiționale, a se vedea și Ș. Papacostea, *Orientări și reorientări*, p. 20-22.

¹³¹ Această problemă s-a agravat odată cu trecerea anilor (vezi astfel Oskar Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des Églises et pour la défense de l'Empire d'Orient*, Warsaw, 1930).

¹³² Reamintim, ca exemplu, doar cazul mamei lui Ioan Alexandru (*Acta Benedicti PP. XII*, nr. 19, p. 38-39).

¹³³ Cazul său solicită noi cercetări, utile nu doar în raport cu geneza statală românească, ci și cu structura și funcționarea societății secuiești, teoretic egalitare, dar – cum se vede din actul papei Ioan XXII din aprilie 1327 – riguros organizată ierarhic nobiliar și chiar *princiar* (pentru mai multe date asupra lor: Károly Vekov, *Structuri juridico-militare și sociale la secui în Evul Mediu*, Cluj-Napoca, 2003, p. 44-51, 77-84, 110-118, 199-208).

¹³⁴ Și – am putea adăuga – nu erau nici o dominantă demografică. Altfel, ei ar fi trecut în prim plan în actele papale, așa cum a fost cazul cu *Olachi Romani* două decenii mai târziu, în vremea pontificatului lui Clement VI.

¹³⁵ A se vedea cu precădere mențiunea (1562) din P. P. Panaitescu, *Tezaurul domnesc. Contribuție la studiul finanțelor feudale în Țara Românească și în Moldova*, în *SRdI*, XIV (1961), 1, p. 49-85, p. 64.

¹³⁶ Sub acest raport, studiul fundamental este Ș. Papacostea, *Aux débuts de l'état moldave. Considérations en marge d'une nouvelle source*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, Bucarest, XII (1973), 1, p. 139-158, la p. 144-145.

¹³⁷ Vezi și datele din Al. Simon, *În jurul Carpaților*, p. 380-384; idem, *Între Moscova și Vilnius*, p. 9-14.

¹³⁸ *Acta Gregorii P.P. XI (1370-1378)* (= „Fontes”, III, 12), editor A. L. Tăutu, Roma, 1966, nr. 118-119, p. 223-225. Papa I-a numit episcop special pentru acești *valahi* pe Antonio din Split deoarece le cunoștea limba.

¹³⁹ Pentru contextul anilor (1373-1375), a se vedea Ș. Papacostea, *Domni români și regi angevini*, p. 122-123.

¹⁴⁰ În acest subiect a se vedea și „orientările și reorientările” din studiul lui S. Iosipescu, *Vrancea, Putna și Basarabia. Contribuții la evoluția frontierei sudice a Moldovei în secolele XIV-XVI*, în *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la optzeci de ani*, editori Paul Cernovodeanu, Ionel Căndea, Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 205-224.

¹⁴¹ „Cu accent” pe cursul inferior al Oltului: Constantin C. Giurescu, *Oltului și Basarabia. Colonizări muntene în sudul Moldovei în veacurile XIV și XV*, în *RIR*, X (1940), p. 130-139.

¹⁴² Rămâne o opțiune care trebuie luată în calcul ținând cont și de contextul vasalic al relațiilor de peste munți.

¹⁴³ Acest aspect a fost din păcate frecvent minimalizat în raport cu toate teritoriile locuite și de către *valahi*.

¹⁴⁴ Vezi „cazul clasic” al voievodului Bogdan (1334-1335): D. Căprăroiu, *Din nou despre originea oltenească a voievodului Bogdan I*, în *Românii în istoria Europei*, editor D. Căprăroiu, Târgoviște, 2013, p. 70-86.

¹⁴⁵ *DRH*, D, I, nr. 40, p. 73-74 (1359). Acești *valahi*, așezați apoi în Banat, l-au însoțit pe rege și în Dalmația.

¹⁴⁶ Să amintim doar că în anii 1390 (înainte de apariția Ordinului Dragonului în 1408) Țara Românească avea ordinul ei de cavaleri, în el fiind primit de Mircea I și nobilul morav Heinrich (Jindrich) Rohlik, venit în Țara Românească să lupte cu *turcii* (conform inelului aflat în proprietate privată cu inscripția: *MIRCZA WOG WAL ROHLIKOWI RYT* † [...]XC [...]); parte din inscripție a fost deteriorată la o operațiune „de curățare” a inelului, iar restul textului necesită o nouă cercetare; semnalarea inelului cu descrierea acestuia se găsește la Heinz Rohlik, *Rohlik*, în „Deutsches Geschlechterbuch”, Limburg an der Lahn, LX (CCXIX) (2007), p. 155-174, la p. 166).

Cel puțin problema secuiască și *valahă*¹⁴⁷ din teritoriile *principelui* Dominic, intrate ulterior în componența Țării de Jos¹⁴⁸, s-a prelungit până în vremea lui Ștefan III cel Mare (1467-1471)¹⁴⁹, el însuși, și prin mama sa, Oltea¹⁵⁰, un produs al Țării de Jos¹⁵¹, încă *orientate spre Ungaria*¹⁵², la peste 140 de ani după ascensiunea *princiară* a secuilor trecuți peste munți¹⁵³.

După ce Polonia a încercat să ridice din nou problema Țării de Jos¹⁵⁴ în vremea disputatei succesiuni a lui Ștefan III (1504)¹⁵⁵, cu sprijinul Țării Românești¹⁵⁶, cealaltă

¹⁴⁷ Ajungându-se chiar la deportări de secui după 1467 (Ș. Papacostea, *Țara de Sus și Țara de Jos*, p. 18-19).

¹⁴⁸ A se vedea și vechiul studiu al lui Radu Rosetti, *Despre unguri și episcopiile catolice din Moldova*, extras din AARMSI, seria II, XXVIII, 1908, p. 40-43.

¹⁴⁹ Vezi aici în special Ș. Papacostea, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare: opțiunea polonă (1459-1472)*, în SMIM, XV (2007), p. 13-28; idem, *Țara de Sus și Țara de Jos*, p. 21-23.

¹⁵⁰ Leon Șimanschi, *Formarea personalității lui Ștefan cel Mare*, în RA, LII (1975), 1, p. 3-36. Numele ei duce spre oltenii din regiune, dar și spre o contragere din vechiul nume maghiar Sarolta.

¹⁵¹ Care l-a și adus pe tron în primăvara anului 1457 (vezi *Cronica moldo-germană*, în *Cronicle slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ioan Bogdan*, ediție P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 28-37, la p. 28).

¹⁵² Ș. Papacostea, *Un épisode de la rivalité polono-hongroise au XVe siècle: l'expédition de Matia Corvin en Moldavie (1467) à la lumière d'une nouvelle source*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, VIII (1969), 6, p. 967-979.

¹⁵³ Cazul acestor secui ridică numeroase analogii – cel puțin la nivelul tradiției *descălecatului* – cu istoria comitelui Negru Vodă, *domnul cel negru* în textul arab, învoit de craiul Țării Ungurești, în care locuiau *valahii în puterea craiului*, să-i alunge pe tătari din ținutul *nelocuit* stăpânit de ei. Amintim astfel ultima și cea mai completă ediție a unui text devenit clasic. „[Câmpulung] Este un oraș mare unde nădăjduiam să cercetăm o mănăstire măreață care se află acolo cu hramul Adormirii Maicii Domnului. Înțelesul numelui *Künbülünk* în valahă este *câmpul cel lung* și i se spune astfel pentru că orașul este foarte lung. Prin mijlocul lui trece un râu. Ne-au spus că în vechime scaunul domnilor Țării Valahiei s-a aflat în acel oraș, căci acești valahi locuiau în Țara Ungurească, în puterea craiului, fiind conduși de un comite [*qūmīš* în originalul arab] dintre ei, care a venit să-și lase caii la păscut în acest ținut, fiind el în mâna tătarilor, nelocuit. Atunci a cerut învoire de la craiul și a mers cu ajutorul lui Dumnezeu și i-a alungat <pe tătari> din acest ținut, apoi și-a întărit <stăpânirea> și a domnit asupra acestei țări. Îl numeau *Nākrū fuwīfūdā*, adică *domnul cel negru*. El a înălțat această mănăstire. De atunci și până în vremea răposatului Matei Basarab ea s-a surpat, și atunci el s-a ostenit și a înnoit-o, fiind acum mare și falnică. Toată zidirea ei este nouă. Biserica are patru stâlpi frumoși și o clopotniță foarte mare și înaltă această mănăstire este o chinovie [de rânduială cenobitică] și încă din vechime.” Vezi Paul din Alep, *Jurnal de călătorie în Moldova și Valahia*, ediție Ioana Feodorov, București/Brăila, 2014, p. 331-332; o exprimare identică la patriarhul Macarie III; I. Feodorov, *La chronique de Valachie (1292-1664). Texte arabe du Patriarche Macaire Za'im*, în „Mélanges de l'Université Saint-Joseph”, Beirut, LII (1991-1992 [1995]), p. 3-71, aici la p. 40.

¹⁵⁴ Vezi *Acta Alexandri Regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae, etc. (1501-1506)* (= „Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia”, XIX), editor Fryderik Papée, Kraków, 1927, nr. 256, p. 424-426. Afinitatea invocată de diplomația polonă dintre elita Țării de Jos și domnia Țării Românești trebuie privită „radial” în relație cu ostilitatea boierilor buzoieni și rămnicieni față de Ștefan (O. Cristea, Marian Coman, „O scrisoare pierdută”: Ștefan cel Mare și boierii de margine ai Țării Românești, în „Analele Putnei”, Putna/Suceava, IX (2013), 1, p. 23-52) și corelată cu „înghițirea statală moldavă” a coroanei Țării de Jos de către Suceava, în condițiile în care autoritatea domnească transalpină asupra propriei zone de frontieră (buzoieni, rămnicieni) cu Moldova apare drept predominant formală (vezi M. Coman, *Putere și teritoriu. Țara Românească medievală (secolele XIV-XVI)*, Iași, 2013), fiind greu de presupus că a fost vreodată mai puternică asupra ariei Țării de Jos. Se naște în schimb, în mod legitim, întrebarea dacă buzoienii, rămnicieni și Țara de Jos nu au format la un moment dat o singură unitate politică de evidentă funcționalitate geopolitică angevină (bine descrisă de liniile teritoriale ale privilegiului lui Ludovic I pentru Brașov din 1358; *DRH*, D, I, nr. 39, p. 72), o unitate „împărțită” apoi între Moldova și Țara Românească. Un răspuns îl va putea da analiza raporturilor lui Ludovic cu Alexandru.

¹⁵⁵ Cu accent pe problema internă a succesiunii lui Ștefan, a se vedea analiza lui Virgil Păslariuc, *Raporturile politice dintre marea boierime și domnie în Țara Moldovei în secolul al XVI-lea*, Chișinău, 2005, p. 22-30.

¹⁵⁶ A se vedea și Al. Simon, *Descrășterea Moldovei sub Bogdan III și ridicarea Țării Românești sub Neagoe Basarab*, în *Sfântul voievod Neagoe Basarab. 1512-2012*, editor Nicolae Caba, București, 2012, p. 431-460.

putere interesată de controlul Țării de Jos¹⁵⁷ și mai ales de cel al legăturilor directe dintre Transilvania și Gurile Dunării prin pasul Oituz (motiv pentru care părți din Țara de Jos¹⁵⁸ au și intrat temporar de-a lungul vremii fie în componența Ungariei¹⁵⁹, fie în cea a Țării Românești¹⁶⁰), stările de lucru din Țara de Jos s-au liniștit progresiv prin prăbușirea Ungariei Jagiellone după bătălia cu turcii din 1526¹⁶¹. Ea a redus interesul și presiunea din zonă, desăvârșind căderea Chilie și a Cetății Albe la 1484¹⁶², care a adus puterea Porții peste doritul punct terminus al expansiunii angevine¹⁶³. Iar „unde va” în tot acest tumult se risipiseră secuii lui Dominic și stăteau să „apară” ceangăii¹⁶⁴.

Locul și rolul unei miniaturi, a unei țări și a unui comitat

Cunoscuta imagine merită amintită și în contextul secuilor *principelui* Dominic din aprilie 1327 și al *valahilor* care au ajuns la 1374 să domine viitoarea Țară de Jos a Moldovei. Fără a insista prea mult pe semnificațiile reprezentării¹⁶⁵, să reținem că – la poate nici cinci ani după încheierea cu succes a campaniilor sale anti-tărare (1344-1354)¹⁶⁶ – Ludovic I de Anjou se prezenta ca fiind ascultat atât de Occidentul creștin (cavalerii, cu săbiile scoase din teacă, din stânga regelui), cât și de Orientul *infidel* (nobilii, cu arcuri și săbii curbate, aflați în dreapta monarhului angevin), care se regăseau în regatul său al

¹⁵⁷ Vezi astfel și Ș. Papacostea, *Un episod de la rivalité*, p. 974-976; idem, *Opțiunea polonă*, p. 20-24.

¹⁵⁸ Miza nu era atât zona montană a Țării de Jos, cât drumul prin pasul Oituz, după cum o arată și atacul lui Ștefan din 1482 asupra fortificației muntene de la Crăciuna (vezi și textul din *Cronica moldo-germană*, p. 35). Din acest motiv, considerăm că o mare parte a Țării de Jos *moldave* i-a rămas lui Alexandru I în urma acordului de la întronarea sa cu Mircea I (1400). Acțiunile sale de „erodare” (prin husei) ale regiunii (pro-latine și pro-ungare) după dispariția lui Mircea la 1418 (Ș. Papacostea, *Țara de Sus și Țara de Jos*, p. 11, 21) nu se justificau în cazul unui teritoriu recent preluat prin forță în condițiile tulburărilor care au cuprins Țara Românească după moartea lui Mircea (vezi în acest caz și situația de la Gurile Dunării la V. Ciociltan, *Competiția pentru controlul Dunării inferioare (1412-1420)*, I-II, în *RdI*, XXXV (1982), 10, p. 1090-1100; 11, p. 1191-1203).

¹⁵⁹ Pe lângă situația de după campania lui Matia de la 1467, privilegiile emise de Sigismund după expediția sa din Moldova (1395) indică intrarea unor părți din Țara de Jos sub control regal, măcar până la compromisul cu Ștefan I (ante 1398), care a primit domenii în Transilvania (*DRH*, D, I, nr. 88-89, p. 142-143; nr. 102, p. 169).

¹⁶⁰ Mai ales ca un preț al întronării lui Alexandru I de către Mircea, motiv pentru care, la 1475, Matia dorea – în versiunea ungară a acordului său cu Ștefan – așezarea frontierei dintre Moldova și Țara Românească în limitele convenite de Mircea și Alexandru (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II [1493-1503; 1458-1503], București, 1913, nr. 146, p. 335). Întrucât avea nevoie de Ștefan împotriva Porții și a Poloniei, solicitarea regelui nu putea implica o amputare teritorială majoră, care risca să-l îndepărteze pe domn, ci se mărginea, profitând de necesitățile ungare ale lui Ștefan de după căderea Caffei, la un „partaj” al legăturii dintre Transilvania și Gurile Dunării, partea regală fiind administrată prin Țara Românească, care trebuia preluată – după cum prevedea tot versiunea ungară a tratatului de la Iași/Buda – de către Vlad III, recent căsătorit cu vara primară a regelui, Juszina Szilágyi/Pongrácz (a se vedea aici Al. Simon, *Soțiile ungare ale lui Vlad III Țepeș: rolul, impactul și receptarea unor alianțe și rivalități medievale*, în *AIHX*, XLVIII (2011), p. 5-12).

¹⁶¹ Vezi în continuare I[oa]n Ursu, *Die auswärtige Politik des Peter Rareș, Fürst von Moldau*, Wien, 1908.

¹⁶² Pentru cele mai noi cercetări ale acestui dilematic subiect, a se vedea Naghi Pienaru, O. Cristea, *Campania otomană din 1484. Mărturia lui Ibn Kemal*, în „Analele Putnei”, Putna/Suceava, VIII (2012), 1, p. 43-58, la p. 44.

¹⁶³ Sunt astfel demne de o cercetare aparte și numeroasele documente din Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, din fondurile *Hungarica* ori *Turcica*, privind încercările moldave de după anul 1538 de recucerire a porturilor.

¹⁶⁴ Ferenc Pozsony, Péter Csermely, *The Hungarian Csángó of Moldova*, Budapesta/Buffalo/Toronto, 2006.

¹⁶⁵ Sper că o va face curând profesorul Martyn Rady, care ne-a și dat sugestia, pentru care-i mulțumim.

¹⁶⁶ Mai multe date la Gy. Kristó, *Az Anjou-kor háborúi* [Războaiele epocii angevine], Budapesta, 1988, p. 97; V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 311-313; András W. Kovács, *Voievozii Transilvaniei*, p. 44-45, nota 34.

Ungariei, a cărei istorie trebuia redată prin acea cronică¹⁶⁷. Mesajul nu era unul conflictual, deși victoriile sale și retorica anti-*schismatică* și anti-*păgână* folosită pe larg de rege ar fi îngăduit-o pe deplin¹⁶⁸, iar în plus, mai ales în vremea tatălui său, coroana ungară își atrăsese deja violente reproșuri din partea „puritană” a Bisericii Romei pentru felul în care se „amestecau” *dreptii* cu *nedreptii* în administrarea statului¹⁶⁹. Este greu de crezut că raporturile erau mai „pure” și mai „nete” în sudul și estul provinciei regale a Transilvaniei și în special pe cel mai scurt drum care trebuia să lege regatul de Gurile Dunării, cu bizantini, bulgari, genovezi, tătari ori *valahi*¹⁷⁰.

Fig. 1. Ludovic I și supușii săi *cruciați* și *orientali* pe pagina de titlu a *Cronicii Pictate de la Viena* (Országos Széchényi Könyvtár [Biblioteca Națională Széchényi], Budapeșt, CLMae 404)

O arată poate cel mai bine reacțiile regelui de la 1366, când „amestecul” i-a scăpat de sub control, cu sârbii, în sud, și *valahii*, în est, în fruntea „răutăților”¹⁷¹. Opt ani mai târziu, din spațiul aflat în grija secuilor lui Dominic în urmă cu nici cinci decenii, s-au ridicat *valahii*, fără a rupe legătura cu Papalitatea, dimpotrivă mergând spre ea, cu condiția să li vorbească în graiul lor, nu în *ungară*¹⁷². S-ar putea zice că, fără reacțiile

¹⁶⁷ A se vedea, ca exemplu, și traducerea în maghiară din *Képes Krónika*, ediție L. Geréb, Budapeșt, 1993.

¹⁶⁸ *Acta Innocentii PP. VI (1352-1362)* (= „Fontes”, III, 10), editor A. L. Tăutu, Roma, 1961, nr. 86, p. 161-162.

¹⁶⁹ Vezi aici și *Acta Ioannis PP. XXII*, nr. 32-a, p. 62-64; *Acta Benedicti PP. XII*, nr. 36-37, p. 70-73.

¹⁷⁰ Să amintim și numai faptul că *pescarii ungari* erau – chiar și în vremea care a urmat victoriei lui Baiazid II – a doua comunitate după *valahi* la Gurile Dunării (Nicoară Beldiceanu, *Știri otomane privind Moldova ponto-dunăreană (1484-1520)*, în *AIIX*, XXIX (1992), p. 85-117, aici la p. 90).

¹⁷¹ Pe larg despre acest subiect controversat: A. Magina, *Răufăcători sau... schismatici? Statutul ortodocșilor bănățeni în jurul anului 1400, în România în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea Profesorului Victor Spinei*, editori D. Țicu, Ionel Cădea, Brăila, 2008, p. 283-293; I.-A. Pop, *From the Hands of the Schismatic Wallachians... The Romanians and Power in the Medieval Kingdom of Hungary. The 13th-14th Centuries*, New York/Oxford/Frankfurt-am-Main/Basel/Wien, 2013, p. 414-419, 427-434, 457-478.

¹⁷² ASV, Reg. Vat. 266, f. 55^r, 61^r (13 octombrie 1374; scrisorile papei către Ludovic și ambii arhiepiscopi din Ungaria, de Esztergom și Kalocsa, au fost editate și în *Acta Gregorii P.P. XI*, nr. 118-119,

Budei (unele justificate)¹⁷³, sistemul angevin nu i-ar fi pierdut pe *valahi* care – precum acei *Olachi Romani* de la 1345 – ajunseseră să ocupe poziții-cheie în acesta¹⁷⁴.

Formarea *Țării de Jos* se leagă deopotrivă de geneza Moldovei (de „transferul papal” al *Vlahiei* din 1370 de la Argeș la Siret¹⁷⁵ și dificila succesiune a lui Ladislau-*Lațcu* de la 1374-1375¹⁷⁶) și – poate mai ales – de cea a Țării Românești (de la *principii* Basarab și Dominic din 1327¹⁷⁷, trecând prin disputele și prin înțelegerile dintre Ludovic I și Alexandru din anii 1340¹⁷⁸, pentru a ajunge la mutațiile confesionale și politice din următoarele două decenii¹⁷⁹, când s-a ridicat și Moldova¹⁸⁰). Înainte de a deveni partea a unui ansamblu *latin* întins pe Siret¹⁸¹, *Țara de Jos* a fost ținut de luptă și de cooperare, așezat la limita necunoscutului¹⁸². O arată prima oară chiar actele lui Ioan XXII din aprilie 1327. Mihail nu este cunoscut drept comite al secuilor¹⁸³, și cu

p. 223-225). De reținut (Șt. Pascu, *Contribuții documentare*, p. 190, nota 158) este că un scrib – medieval – a socotit actele ca datând din vremea lui Inocențiu VI, din 1356/1357 (*anul IV*; sub rezerva erorii, luăm astfel ambii ani în calcul, noul papă urcând pe tron la 18 decembrie 1352) și le-a așezat – sub aceeași zi și lună – între documentele pontificatului său (Reg. Vat. 244G, f. 78^v). Greșeala apare suficient de flagrantă pentru a fi complet lipsită de orice temei, cealaltă dată a actelor fiind și ulterioară menționării *păcii* dintre Ludovic și *voievodul nostru* Alexandru din februarie 1355, respectiv imediat anterioară „privilegiului brăilean” al regelui din iunie 1358 (*DRH*, D, I, nr. 38-39, p. 70-72).

¹⁷³ Ceea ce este evident, fie și „doar” în ideea acceptării „perpetuei iredente române” (ca la M. Holban, *Pe marginea unor ipoteze și deducții. Problema pretinsului omagiu al lui Nicolae-Alexandru (din 1344!) ca prim pas al presupusei colaborări româno-ungare contra tătarilor din 1345*, în *AIIf*, XXII (1985), suppl., p. 685-692; titlul este elocvent în privința „opțiunilor” cu care se opera și încă se lucrează).

¹⁷⁴ ASV, Reg. Vat. 139, f. 130^r (17 octombrie 1345; ediții: *Acta Clementis PP. VI (1342-1352)* (=„Fontes”, III, 9), editor A. L. Tăutu, Roma, 1960, nr. 60, p. 100-101; *DRH*, D, I, nr. 32, p. 60-61; cu traducerea în română).

¹⁷⁵ ASV, Reg. Vat. 250, f. 70^v; 129^v-131^r (8 aprilie, 24 iulie 1370; editate în *VMHH*, II, nr. 191, p. 97-98; nr. 197-198, p. 99-101; *Acta Urbani PP. V (1362-1370)* (=„Fontes”, III, 11), editor A. L. Tăutu, Roma, 1964, nr. 193, p. 327; nr. 204-205, p. 337-341). De la Vladislav Wayvode *Vlachie*, Papalitatea trece, în doar trei luni, la *Lacko, dux Moldaviensis partium seu nationis Vlachiae*.

¹⁷⁶ Este vorba de „ciudatul” episod Iurie Koriatović (vezi Alexandru Boldur, *Die Herrschaft des litauischen Fürsten Jurij Koriat in der Moldau (1374-1379)*, în „Süd-Ost Forschungen”, München, XXXII (1973), p. 9-32; cu critica din Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei*, p. 164-166). Cazul trebuie rediscutat în relație cu Margareta de Siret.

¹⁷⁷ Pentru sursele în original: ASV, Reg. Vat. 82, f. 5^r (1 februarie 1327); 114, f. 61 (156)^{r-v} (12 aprilie 1327).

¹⁷⁸ Repere: ASV, Reg. Aven. 144, f. 473^r; *DRH*, D, I, nr. 32, p. 60; nr. 38, p. 69; György Györffy, *Adatok a románok XIII. századi történetéhez* (II), Anexă, nr. 31, p. 561; Ioan de Târnave (Kükül), *Vita Ludovici*, p. 162-165.

¹⁷⁹ Principalele momente au fost discutate în Ș. Papacostea, *Domni români și regi angevini*, p. 571-581.

¹⁸⁰ Denis Deletant, *Moldavia between Hungary and Poland*, p. 189-211; Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei*, passim.

¹⁸¹ La nord de Roman, în *Țara de Sus*, la aproximativ 130 km de Rădăuți, biserica din Săbăoani (Berindești) din a doua jumătate a veacului XIV avea cam aceleași dimensiuni cu necropola domnească de la Rădăuți (circa 19 m × 12 m; prima biserică – de lemn – de la Rădăuți avea 5 m × 5 m pentru naos și 2,4 m × 3,2 m pentru altar, adică aproape jumătate din dimensiunile primei biserici – tot de lemn – de la Baia de sub Biserica Sfintei Fecioare), fiind însă mai mică decât actuala Biserică Sfântul Nicolae Domnesc de la Curtea de Argeș (circa 23,5 m × 14,5 m), dar practic dublă față de prima biserică de la Curtea de Argeș, funcțională sigur până în anii 1350 (Vasile Ursachi, *Monografia arheologică Săbăoani*, I-II, Iași, 2007-2010; Gheorghe Sion, *Despre arhitectura bisericilor de la Rădăuți*, în Lia-Adrian Bătrîna, *Biserica Sfântul Nicolae din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei*, Piatra Neamț, 2012, p. 281-294, aici la p. 282-283).

¹⁸² După o vădesc și numeroasele discuții privind natura raporturilor și a populației din această regiune.

¹⁸³ Demn de remarcat este că, pe 4 iunie 1327, în documentele interne ungare apărea în continuare (de la 1320) Simon Kacsics drept comite al secuilor, dregătoria fiind apoi preluată de Lack înainte de 21 septembrie 1328 (Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája*, variantă CD, I-II, sub voce, Székely ispán). Întrucât, de la 1322, Kacsics era, printre altele, și comite de Bistrița, explicația cea mai plauzibilă este că, în contextul

atât mai puțin Dominic ca *principe* al lor¹⁸⁴. În plus, nici comitatul de *Borkoth*, condus de Egidiu, nu apare în lista comitatelor știute ale regatului¹⁸⁵. Aceasta face succesiunea din document – Mihail, Egidiu și *mutatis mutandis*¹⁸⁶ Dominic – cu atât mai interesantă. *Borkoth*-ul trebuie astfel plasat în mod firesc tot în zona Carpaților Orientali¹⁸⁷, cu deschidere spre aria alanilor/ iaișilor¹⁸⁸, spre *târgul filistenilor*¹⁸⁹ și *Iașco Prisăcarul*¹⁹⁰. Cum și prima cerere, aprobată de Papalitate¹⁹¹, a *valahilor* de la est de Oituz pentru o episcopie a lor pare să dateze din 1356-1357¹⁹², trebuie reprivit atât acel *Re di Proslavia*, supus lui Ludovic (1352)¹⁹³, cât și tot anul 1359¹⁹⁴ (când și *Cronica pictată* – care se încheia chiar cu *bătălia de la Posada* din 1330¹⁹⁵ – comandată de Ludovic era

luptelor cu tătarii, funcția de comite a fost dublată, fiind nevoie de un dregător care să fie prezent în permanență în teren, precum Phynta de Mende (V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 185-186) înainte de acest necunoscut Mihail.

¹⁸⁴ Realitățile secuiești din acea vreme apar astfel drept sensibil diferite de cele înfățișate în mod obișnuit.

¹⁸⁵ Nu am putut identifica nici o posibilă analogie – prin corupere – între comitatele cunoscute ale regatului. Numele pare să fie de origine orientală, ceea ce ar corespunde și țintei prutene a expansiunii regale ungare.

¹⁸⁶ Sunt trei poziții-cheie prin identificarea geografică sigură a secuimii și ramificațiile acesteia de la 1327.

¹⁸⁷ Logic și prin analogie cu celelalte comitate menționate de papă, statutul de comitat presupunea o anumită vechime, cel puțin din punctul de vedere al apariției administrative a *Borkoth*-ului. Este tentant să-l legăm, în egală măsură, de centrul de la Băta Doamnei de dinaintea de 1241 (V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 70) și de rezistența transilvană la campania tătară din 1285 (Tudor Sălăgean, *Ladislau Kán*, p. 21), poate mai degrabă prin Neamț decât lângă Baia. În orice caz, se impune rediscutarea *valahilor* romani lui Ladislau IV din *Cronica Moldo-Rusă*.

¹⁸⁸ V. Ciociltan, *Les Alains et le commencement des États roumains*, în „Studia Asiatica”, Bucharest, I (2000), p. 47-76. Întrucât situația de la 1327 nu a cunoscut modificări până la 1330, se ridică o întrebare firească privind deplasarea alanilor (iașilor) la *bătălia de la Velbujd*, ca parte a coaliției anti-sârbe: au avut ei acordul autorităților regale ungare pentru aceasta? Răspunsul trebuie să fie pozitiv, altfel mișcarea lor era imposibilă. În plus, Carol-Robert avea tot interesul ca Serbia să fie ștearsă de pe hartă (și împărțită între Bulgaria, Imperiul Bizantin și Regatul Ungariei), așa cum plănuiau împăratul Andronikos III Paleologul și țarul Mihail Șişman. Ștefan Dečanski tocmai atacase Belgradul lui Carol. În aceste condiții, trebuie să remarcăm și că un anumit *statu-quo* pare să se fi instalat în zona Prutului între coroana ungară și Hoarda de Aur, înainte de 1330. Decizia lui Bela IV, Ioan Alexandru și Basarab de a nu trimite trupele la Velbujd, în lupta contra lui Dečanski, a pus capăt *statu-quo*-ului, salvând Serbia și determinând campaniile ungare (împotriva infidelei Țări Românești) și bizantine (contra trădătoarei Bulgariei, conduse acum de Ioan Alexandru, ginerele *principelui* Basarab, și Ana, sora lui Dečanski).

¹⁸⁹ Vezi Petronel Zahariuc, *Despre începuturile orașului Iași. Dovezi vechi și interpretări mai noi*, și Liviu Pilat, *Observații privitoare la formula „forum Philistenorum”*, în *AIIX*, XLV (2008), p. IX-XIV, XV-XVIII. Repetăm o observație deja făcută: în latină, „pentru uz intern”, Ștefan III folosea *Jassy/Jassmarch* pentru Iași; în relația directă cu suzeranul său, Matia Corvin, utiliza însă *forum philistenorum*.

¹⁹⁰ A se vedea între aceste coordonate Petre Ș. Năsturel, *D'un document byzantin de 1395 et de quelques monastères roumains*, în „Travaux et Mémoires”, Paris, VIII (1981), p. 345-351; Matei Cazacu, *A propos de Iașco de Suceava: entre le mythe et la réalité*, în *Istoria ca lectură a lumii. Profesorului Alexandru Zub la împlinirea vârstei de 60 de ani*, editori Gabriel Bădăraș, Leonid Bociu, Lucian Năstăsă, Iași, 1994 [1998], p. 97-114.

¹⁹¹ Este un aspect fundamental care trebuie subliniat pentru înțelegerea importanței deciziei pontificale.

¹⁹² Vezi eroarea imposibilă semnalată deja de Șt. Pascu (*Contribuții documentare*, p. 190, nota 158; el pare să fi evitat să o exploateze) și discutată în nota 172. În plus, Inocențiu VI nu a fost un papă tolerant (vezi chiar din anii 1356-1357 sursele din *Acta Innocentii PP. VI*, nr. 82, p. 147-148; nr. 86-87, p. 160-163; nr. 101, p. 188-189), exceptând concesiile făcute, inclusiv în Transilvania, la 1352-1353 în vederea luptelor cu tătarii și turcii.

¹⁹³ Matteo Villani, *Istorie*, ediție Lodovico Antonio Muratori, în „Rerum Italicarum Scriptores”, Milano, XIV, 1729, coloanele 1-770, la coloana 237. *Proslavia* ar trebui astfel căutată nu în Moldova propriu-zisă ori și mai spre nord pe lângă Halici sau „în” Țara Românească, ci – poate mai curând – în zona sudică („pruteană”) a viitoarei Moldove.

¹⁹⁴ Un an neglijat în cazul Moldovei, respectiv supralicitat în cazul Țării Românești, mai ales în ultima vreme.

¹⁹⁵ *Chronicon pictum Vindobonense*, passim. Ceea ce evidențiază mesajul care se dorea transmis de Ludovic.

astfel în evidență – în relație cu datele de la 1327 – aparenta „neactivare” regală a marmureșenilor. Două explicații sunt posibile: 1) s-a mizat în primă fază pe secui („centru-sud”), pe o expansiune centrată pe Oituz, maramureșenii fiind aduși ca soluție ofensivă abia după prăbușirea sistemului de la 1327; 2) *Cronica Moldo-Rusă* are mai mult decât un sâmbure de adevăr și Ladislau IV *Cumanul* (*Laslău Craiul*) a declanșat într-adevăr o campanie anti-tătară după 1285, cu maramureșeni ca vârf de lance. Ipotezele nu se exclud reciproc, datorită prăbușirii sistemului arpadian de frontieră la 1290, respectiv a celui angevin la 1330. Cel mai probabil, explicațiile se completează din cauza existenței la 1327 a *Borkoth*-ului cu rang de comitat, nu de principat recent fondat prin acțiunea *miliției* cruciate a nobililor secui, conduși de către Dominic.

PRINCE DOMINIC, THE SZEKCLERS AND THE LOWER COUNTRY OF MOLDAVIA
(Summary)

Keywords: Szeklers, Dominic, Moldavia, Csangós, Papacy.

Several studies were devoted to the most delicate issues of the origins of the Moldavian Csangós and the roots of the so-called *Lower Country* of Moldavia. A source in the Vatican Archives, also edited half a century ago, but apparently ignored until now, enables a different approach. In April 1327, Pope John XXII addressed not only King Charles-Robert of Hungary, the count of Brașov, the ban of Slavonia, the voivodes of Transylvania and Wallachia, as well as high ranking officials of the Angevine Hungarian system, but also *mutatis mutandis dilecto filio nobili viro Domenico, Principi milicie ceterisque nobilibus Principatus Siculorum Regni Ungarie*. Dominic was deemed a prince alike Salomon, count of Brașov, Mikud, ban of Slavonia, Thomas, voivode of Transylvania, and Basarab, voivode of Wallachia, and ruled over a territory different from proper Szeklerland, under the authority of count Michael, one of the other parties addressed by the pope in that spring. After combats with the Tartars, a new missionary crusader system in South-Eastern Europe seemed to be in the making under the suzerainty of Charles-Robert and Papal command. The system collapsed in the second half of 1330 following the battles north and south of the Lower Danube, in particular due to the changes in the policy of Basarab of Wallachia. Attempts to revive the system were made chiefly through various Hungarian-Wallachian compromises in particular in the 1340s but failed to secure long term results for Buda. In return, in the 1370s, in area east of the Oituz pass, previously under the rule of Dominic, the Wallachians emerged receiving an own bishop and a crown from Pope Gregory XI, the crown of the so-called *Lower Country* of Moldavia, preserved in the princely treasure in Suceava (in the so-called *Upper Country* of Moldavia or Moldavia proper) well into the 16th century. The *Lower Country* of Moldavia remained a major problem for the rulers in Suceava until the 1470s when after combats, deportations (of Szeklers in particular) and compromises the matter was settled in the favour of Suceava, who secured control over this vital strategic area that connected Transylvania to the Danube Mounds (and hence had been a lasting object of conflict not only between Hungary and Moldavia, but also between Moldavia and Wallachia, the other competitor in the area, thus changing hands – primarily parts of it – throughout the decades). Still, after the death of Stephen III of Moldavia (1504) in the context of his disputed succession, Poland attempted to revive – with support from Wallachia – the question of *Lower Country*. The matter was in effect far from being settled until the Ottoman collapse of Jagiellonian Hungary removed pressure and interest from the disputed area.

PETRU-COSMIN COVRIG*

STUDIUL DE CAZ ASUPRA UNUI DOCUMENT MEDIEVAL PRIVITOR LA VECHIMEA ROMÂNILOR DIN REGATUL UNGARIEI**

Cercetarea istorică românească modernă și contemporană a abordat cu o anumită consecvență problema originii românilor din Transilvania și a celorlalte părți ale Regatului Ungariei medievale locuite de ei, în special prin prisma continuității lor pe aceste meleaguri; însă nu s-a prea ocupat de crearea unui studiu care să prezinte o istorie a imaginarului politic al românilor acelor vremuri, a felului în care își percepeau ei înșiși originea și vechimea în raport cu ceilalți locuitori. Este o carență datorată sărăciei materialului documentar și faptului că, neapucând să se constituie într-o stare proprie în cadrul Regatului, ei au devenit subiect neglijat, secundar. Astfel, cercetarea de față își propune să schițeze o ipoteză de lucru în acest sens, prin aducerea în prim-plan a unui document coroborat cu informațiile din cronicile maghiare, dar ținând cont de ideea originii la alte grupuri din acea perioadă temporară. Desigur, prin exprimarea unui etnonim (români, maghiari, sași) nu mă refer la întreaga masă a populației, ci doar la partea de suprafață a acesteia, la elita nobiliară.

Documentele medievale emise de cancelaria regală a Ungariei sau de alte foruri competente ale timpului (conventuri, capitluri, alte *loca credibilia*) au un rol major în identificarea unor evenimente, construcții sociale, politice, identitare contemporane lor, fiind considerate de către mulți istorici drept surse primare de o veridicitate mai mare decât cronicile oficiale; ele furnizează mai multe date¹, care de obicei prezentau punctul de vedere al regelui sub al cărui patronaj se scriau. Documentele juridice, în special cele care se ocupă de lucruri concrete (moșteniri, posesiuni, hotare), sunt considerate mult mai obiective din punctul de vedere al acurateții informației transmise decât cele narative (cronici, geste, epistole, descrieri); însă și acestea pot avea o puternică încărcătură ideologică în concordanță cu spiritul timpului, acest lucru putându-se citi printre rânduri. Fiind niște acte cu caracter juridic, care rezolvă diferite diferenduri, ele nu au scopul de a transmite urmașilor niște fapte din trecut. Nici nu au pretenția de a crea o ideologie care să legitimeze o anumită parte, ci doar o transpun, transcriind totodată niște stări de fapt existente deja, cunoscute și acceptate de părțile implicate².

---

* Doctorand, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca.

** Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și post-doctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ Pál Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895-1526*, London/New York, 2001, p. XVI.

² Pentru mai multe informații în ceea ce privește înființarea și funcționarea locurilor de adevărire, vezi Martin Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, New York, 2000, p. 66-70, și Vekov Karoly, *Locul de adevărire din Alba Iulia (secolele XIII-XVI)*, Cluj-Napoca, 2003, p. 63-132.

Astfel, cercetarea de față are ca element principal tocmai expunerea unui astfel de caz, surprins într-un document datat în anul 1452.

Acest act, emis la 5 iunie 1452, emitenții fiind banii Severinului, Mihail de Ciorna (*Csarna*) și Petru Danci (*Dants*) de Sebeș, are în vedere o dispută asupra unei posesiuni, Dobregoste de Jos (*Also Dobrogost*), dintre familiile nobiliare³ de origini cneziale, de Mâtnic (*Mothnok*) și de Măcicaș (*Matskas*)⁴. Procesul era câștigat de către cei din urmă, respectiv nobilul Iacob, cu frații săi Ladislau și Dumitru, cu toate că și cei din familia Mâtnic avuseseră cândva drepturi asupra moșiei disputate, cel mai probabil fiind inițial stăpânită de ambele familii în devălmășie⁵.

Din punctul de vedere al conținutului, documentul nu este o excepție în comparație cu alte înscrisuri oficiale din aceeași perioadă, fiind cunoscut și studiat de către cercetători⁶. Este ieșit din comun doar prin faptul că, spre deosebire de celelalte documente emise în aceeași perioadă, în momentul în care se menționează vechimea stăpânirii acestor români asupra posesiunii disputate, nu se formulează sintagmele folosite frecvent în documentele de acest gen, cum ar fi: *ab antiquo, divi et catholici reges Hungariae, divos reges Hungarie* (sfînșii regi ai Ungariei, care au dobândit cu timpul o aură legendară, ținând cont că au fost printre cei care au fondat, susținut și întărit instituția regalității și creștinismul); sau, și mai concret (în cazul în care una din părțile implicate în aceste procese avea act de confirmare a posesiunii de la rege), numele respectivului rege și împrejurările în care dobândise posesiunea în litigiu. Astfel, acest document folosește un termen aparte, mai puțin întâlnit, și anume, sintagma „o mie de ani”: „in dominium... ab annis Domini millenis” (*în stăpânire... de la Domnul, o mie de ani*). După cunoștințele noastre, nu știm să mai existe vreun document contemporan sau anterior acestuia, care să conțină această formulă. Respectiva sintagmă a fost până acum explicată drept un „clișeu mental al imemorialului, prezent în conștiința publică și care demonstrează că românii erau considerați stăpâni dintotdeauna”⁷; deci doar o formulă standard, ca oricare alta din cele enumerate mai sus, pentru a întări credibilitatea vechimii drepturilor românilor pe teritoriul stăpânit de regalitatea maghiară. Este evident că avea și acest rol, însă credem că dezvolta o conotație mult mai profundă și mai complexă, pe care vom încerca să o prezentăm mai jos.

Interesant este că printr-un simplu calcul matematic, scăzând o mie de ani de la data redactării documentului, se obține cu exactitate același număr care corespunde tocmai perioadei în care hunii au stăpânit zona bazinului carpatic sub conducerea lui Attila, considerat în sursele medievale drept strămoșul regilor Ungariei⁸. Întrebarea care se impune în acest caz este tocmai cum de s-a ajuns ca, într-un conflict între membrii micii nobilimi românești, să se ia ca reper această perioadă, și de ce? Cheia răspunsului (corelată cu începuturile influențelor Umanismului) credem că se află tocmai în raportarea lor față de instituția legitimatoare a regalității, față de felul cum își justificau drepturile,

³ Familia de Matnic a fost înnoobilată încă de la 1375, destul de devreme față de restul familiilor românești care au ajuns la această poziție, devenind o putere pe plan local, în timpul lui Iancu de Hunedoara și a domniei fiului său, Matia; se vor găsi în diferite relații, fie de concurență, precum în acest caz, fie matrimoniale, cu familia Măcicașenilor, care – deși se poate compara cu a Mătnicenilor – nu a ajuns să aibă aceeași forță (vezi Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, București, 2000, p. 287-290).

⁴ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, ed. Nicolae Densușianu, tom II, vol. 2 (1451-1510), București, 1890, doc. X, p. 14-15.

⁵ Ioan-Aurel Pop, *Din mâinile valahilor schismatici*, București, 2011, p. 64.

⁶ *Ibidem*, p. 64-67.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Pál Engel, *op. cit.*, p. 2.

acestea fiind acordate de stăpânire ca urmare a respectării unui set de valori: vechime, fidelitatea față de rege și prestarea de „credincioase servicii” (în special militare).

Umanitatea (atât la nivel de individ, cât și de grup) a fost preocupată în permanență de legitimarea unei stări de fapt a prezentului prin recurgerea la întâmplările trecutului. Era, de altfel, un fenomen frecvent întâlnit în toată Europa, fiind o metodă folosită în perioada medievală de toate regatele nou-fundate de „barbari” (și nu numai, ținând cont că până și Imperiul de la Constantinopol își justifica puterea – pe lângă vocația sa creștină, de răspândire și menținere a credinței în Hristos – de la gloria Romei; papalitatea și-a arogat și ea componenta temporală – pe lângă cea spirituală, care decurgea prin primatul Sfântului Apostol Petru, recurgând la trecut prin celebra *Donatio Constantini*). Astfel, cristalizarea unei autorități centrale (de obicei în combinație cu un proces de creștinare) în cadrul unui regat recent format era urmată imediat de un program ideologic care să justifice și să susțină legitimitatea stăpânirii; de aceea, s-au căutat genealogii cât mai îndepărtate, inițial în lucrările istorice ale antichității grece și romane, iar mai apoi chiar în Biblie. În alte cazuri, s-au făcut comparații cu alte popoare antice, considerate mult mai nobile: de exemplu, istoricii goților, Iordannes și Isidor de Sevilla, vorbesc în operele lor despre măreția romanilor și a Imperiului lor, însă numai ca fundal al istoriei goților. Și aceasta pentru că, învingându-i pe primii, goții au devenit astfel noii eroi ai istoriei, dovedindu-și superioritatea și dovedind că ei sunt aleșii Providenței⁹.

După descălecarea în Pannonia și crearea regatului odată cu Ștefan cel Sfânt, maghiarii nu au făcut nici ei o excepție, procedând în același fel. Fiind reprezentați de regalitate, ei au fost indicați în întreaga istoriografie medievală drept continuatorii tradiției hunice¹⁰. Cronicarii apuseni se întemeiau pe faptul că, în vechile descrieri antice ale romanilor, hunii nu se asemănau cu nici o altă populație cunoscută până la ei; iar maghiarii, prin raidurile lor deosebit de violente (întocmai ca în vechile descrieri ale atacurilor întreprinse de predecesorii lor geografici), inițiate din aceeași bază de operațiuni (Câmpia Pannoniei), profitau de confuzia creată de consonanța numelor *hun – hungar*¹¹, asemănându-se din punctul de vedere al identității cu hunii lui Attila. Astfel, preluând această idee din mediul intelectual occidental, cronicarii din spațiul Ungariei au susținut că Arpad și căpitaniile săi nu au făcut altceva decât să își revendice moștenirea stăpânirii Pannoniei. Nu a mai contat că în acele zone au fost și alte stăpâniri după retragerea hunilor, deoarece, chiar dacă Regatul Ungariei era o creație istorică nouă, el își extrăgea legitimitatea din pretenția că era restauratorul unei vechi tradiții. Prin urmare, cei care controlaseră regiunea după decăderea hunilor nu fuseseră decât niște uzurpatori¹².

Tradiția descendenței hunice aparține timpului istoric profan, fiind precedată și de o tradiție a timpului istoric sacru, înrădăcinată în cuvintele cărții sfinte a creștinismului – Biblia; pentru a putea să-și aroge o origine veche, nobilă și legitimatoră, nu era îndeajuns ca poporul maghiar să se identifice cu un popor anterior, ci trebuia să își găsească strămoșii în cartea care a constituit, pe durata întregului Ev Mediu, referința de bază a spiritualității religioase europene (și nu numai). Astfel, în prima scriere istorică redactată la curtea regalității ungare, în care se vorbește despre originea biblică, *Gesta Hungarorum* a lui Anonymus, găsim capitolul „Scythia”, unde autorul îl pomenește ca

⁹ Stelian Brezeanu, *Identități și solidarități medievale: controverse istorice*, București, 2002, p. 163.

¹⁰ Pál Engel, *op. cit.*

¹¹ Patrick J. Geary, *Mitul națiunilor*, Târgoviște, 2007, p. 133.

¹² *Ibidem*, p. 134.

strămoș biblic pe Magog¹³: „Magog, filius Japhet et gens illa a Magog rege vocata est Moger”¹⁴. În următoarea lucrare din punct de vedere cronologic, *Chronicon Hungaricum* a lui Simon de Keza, scrisă la curtea regelui Ladislau al IV-lea Cumanul, urmează întrucâtva această direcție trasată anterior. Maghiarii se trag din stirpea lui Iafet, însă asemănarea se oprește aici, deoarece se abandonează pista raportării ca strămoș comun a lui Magog – cel mai probabil datorită culorilor sumbre cu care sunt pomenite țara și poporul lui Magog în cartea lui Ezechiel, dar mai ales în Apocalipsa lui Ioan¹⁵; astfel, maghiarii sunt acum urmașii uriașului Menroth, fiul lui Thana (fiul lui Iafet) și tatăl a doi copii, Hunor și Magor, strămoșii eponimi ai hunilor și maghiarilor: „Menrot gygans filius Thana ex semine Iafeth... et ibi duos filios Hunor scilicet et Mogor ex Eneth sua coniuge generavit, ex quibus Huni sive Hungari sunt exorti”¹⁶.

Totuși, legenda conform căreia maghiarii sunt urmașii hunilor a avut întâietate față de cea de inspirație biblică (aceasta trecând în plan secund), ideea continuității hunice constituind tradiția savantă și fiind perpetuată în mediul cult prin cronicile oficiale (dar și de scrierile externe). Un exemplu ar fi aceea a lui Simon de Keza, folosită mai apoi ca sursă de inspirație pentru alte scrieri ulterioare¹⁷, precum *Chronicon Budense*, *Chronicon Posoniense*, *Chronicon Pictum Vindobonense* sau cronicăa lui János Thuróczi. Era acceptată ca literă de lege până în perioada modernă, când Jozsef Budenz, un foarte bun cunoscător al limbilor indo-europene și turanice, a realizat că există mult mai multe legături ale limbii maghiare cu limbile finice decât cu cele turanice¹⁸. Maghiarii (mă refer la clasa conducătoare a acestora) și-au asumat această identitate hunică destul de repede și au folosit-o pentru a se defini ca grup, fiind universal acceptată la toate palierele societății din regat, din mediile culte trecând inclusiv în mediile populare. Devenea, cu vremea, o tradiție orală¹⁹, ale cărei ecouri răzbat și în actele de cancelarie – indirect, chiar și în documentul de față, după cum vom arăta.

Totuși, în Regatul Ungariei existau mai multe grupuri participante la regimul de stări, dar care nu își puteau revendica poziția socială prin apartenența la tradiția hunică (în afară de secui, care erau parte integrantă a tradiției). Acesta era și cazul comunităților de coloniști, în special germani (dar și valoni, flamanzi, francezi, italieni, spanioli – numiți în acte *hospites*), care aveau propriile legi (conform legilor carolingiene, devenite model, prin care unor persoane/grupuri li se recunoșteau dreptul la folosirea legilor din locul de baștină în noile colonii/orașe fondate²⁰); de aceea, în documente regele le recunoștea privilegiile deținute și perioada pentru care le primeau. Cu

¹³ Magog este pomenit în Geneză (10:2) drept fiu al lui Iafet și în Întâia carte a Cronicilor (1:5); „țara lui Magog” mai era pomenită și în Ezechiel (38:2, 39:6), ultima referință fiind în Apocalipsa lui Ioan (20:8); am consultat *Biblia sau Sfânta Scriptură a vechiului și Noului Testament*, traducere de Dumitru Cornilescu (1924), București, 2012.

¹⁴ *Scriptores Rerum Hungaricarum Tempore Ducum Regumque stirpis Arpadianae Gestarum*, ed. Emericus Szentpetery, vol. I, Budapești, MCMXXXVII, (în continuare, *SRH*), p. 35.

¹⁵ *Biblia*, Apocalipsa lui Ioan (20:7-8): „Când se vor împlini cei o mie de ani, Satana va fi dezlegat și va ieși din temnița lui, ca să înșele neamurile care sunt în cele patru colțuri ale pământului, pe Gog și pe Magog, ca să-i adune pentru război”; se poate observa, din acest citat, de ce tradiția biblică nu a primat, în beneficiul celei hunice!

¹⁶ *SRH*, p. 143-144.

¹⁷ *Ibidem*, p. 269, 279, 281; vol. 2, p. 25, 30.

¹⁸ Judith Winternitz, *The 'Turanian' Hypothesis and Magyar Nationalism in the Nineteenth Century*, în *Culture and Nationalism in 19th Century Eastern Europe*, editori Roland Sussex, J. C. Eade, Ohio, Columbus, 1985, p. 143-155.

¹⁹ Stelian Brezeanu, *op. cit.*, p. 185-186.

²⁰ Patrick J. Geary, *op. cit.*, p. 198.

timpul, odată cu pierderea documentelor și sub influența Umanismului, în cazul sașilor transilvăneni se impune teoria conform căreia ei sunt urmașii direcți ai dacilor, bazându-se pe eroarea din opera lui Iordannes, care a făcut confuzia dintre geți și goți; această descendență îi făcea pe ei să fie cei mai vechi locuitori ai spațiului transilvănean, teorie care, la sfârșitul secolului XVI, nu era contestată de nimeni din cadrul Principatului²¹. A mai circulat în istoriografia de sfârșit a Evului Mediu ideea conform căreia sașii sunt urmașii saxonilor învinși de Carol cel Mare, pe care acesta i-ar fi mutat în Transilvania, dar aceasta nu a pătruns în conștiința populară²²; credem că tocmai din cauză că ar fi făcut din ei o populație înfrântă, care ar fi ajuns în spațiul pe care îl locuia după așezarea hunilor, deci poziția lor putând fi chestionabilă.

Luând un exemplu din afara Regatului Ungariei, cazul Poloniei este unul similar: deși în scrierile cronistice medievale cu caracter narativ (*Gesta principum Polonorum*) Polonia este descrisă drept parte a Slavoniei, care începe ca întindere de lângă sarmați²³; mai circula și legenda lui Lech, Cech și Rus, care îi prezenta ca provenind dintr-un trunchi comun cu celelalte două popoare din legendă (boem și rus), fiind un fapt acceptat în epocă similaritatea limbilor slave; dar sub influența sarmatismului (care ia avânt în special în perioada Umanismului), *szlachta* poloneză își reneagă originea comună cu ceilalți slavi, marșând pe originea nobilă a anticilor sarmați²⁴. Deși ideea sarmatismului polonez a înflorit odată cu Umanismul²⁵, aceasta rezida în acest spațiu de mai mult timp – dovadă fiind folosirea ca semne heraldice a motivelor găsite pe anticele sigilii *tamga* încă din secolul XI, motive care se vor înmulți în perioada secolelor XV-XVIII²⁶. O altă populație din interiorul stăpânirii polone, aceea a cazacilor, a fost și ea influențată de sarmatism, căutând să-și găsească înaintași cât mai vechi și oprindu-se astfel asupra originii khazare²⁷.

La nivel individual sau de familie existau personaje cu influență sau chiar putere, care nu aveau posibilitatea de a-și justifica poziția socială prin originea hunică, prin coborârea dintr-o familie ilustră din momentul descălecării, din cauză că nu erau maghiari de origine, ci veniseră din afara spațiului la invitația unor regi. De aceea, în eventualitatea că nu se asimilau, se motivau prin relația personală pe care o aveau cu regalitatea: se poate observa, de exemplu, că peste o treime din nobilii trecuți în anexa cronicii lui Simon de Keza sunt de origine străină²⁸. În ceea ce privește persoanele nobile, atât Simon de Keza, cât și autorul anonim al *Cronicii Pictate de la Viena* lasă să se întrevadă ostilitatea vechii aristocrații maghiare față de noii veniți, care le amenințau pozițiile; însă, cu timpul, majoritatea elementelor alogene au fost integrate și asimilate de aristocrația de limbă maghiară, asumându-și aceeași origine ca și ea; asimilarea se producea aproximativ după a treia generație, dacă este să ne luăm după registrul antroponimic, care arată părăsirea numelor inițiale în detrimentul celor maghiare²⁹. În

²¹ Thomas Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1992, p. 73.

²² *Ibidem*, p. 80.

²³ *Gesta principum Polonorum* (*The Deeds of the Princes of the Poles*), eds. Paul W. Knoll & Frank Schaer, Budapest/New York, 2003, p. 12-14.

²⁴ P. M. Barford, *The Early Slavs*, London, 2001, p. 28.

²⁵ Tadeusz Sulimirsky, *The Sarmatians*, New York, 1970, p. 167.

²⁶ *Ibidem*, p. 154.

²⁷ Serhii Plokhy, *The Origins of Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus*, Cambridge, 2006, p. 263.

²⁸ Erik Fügedi, *The Aristocracy in Medieval Hungary. Theses*, în idem, *Kings, Bishops, Nobles and Burghers in Medieval Hungary*, ed. J. M. Bak, London, 1986, p. 6.

²⁹ *Ibidem*, p. 7.

cazul familiilor nobiliare mai influente se alcătuiă o genealogie bine pusă la punct, reală sau fictivă. Aceasta preciza împrejurările în care strămoșii lor se așezaseră în regat, arătându-se și meritele pentru care fuseseră răsplătiți.

Totuși, cei care nu fuseseră asimilați încă (printre care și românii) trebuiau să își justifice apartenența la regimul stării nobiliare din cadrul Regatului Ungariei prin alte metode. Astfel, în actele de cancelarie (diplome de confirmare ale unor posesiuni, acte de danie, împuterniciri, decizii juridice etc.) este transcris, uneori, felul cum și-au dobândit poziția și împrejurările în care au reușit acest lucru, adică acele specificări constituind o modalitate de a-și dovedi calitatea de nobil. Dar în cazul în care își revendicau un statut doar pe baza tradiției – chiar dacă aveau o diplomă de confirmare a stării nobiliare, dar nu existau indicii care să arate în urma căror merite au dobândit-o –, cum își justificau condiția? Ținând cont că Transilvania era considerată un ținut cucerit, iar românii erau locuitorii ei, logic ar fi fost să-și piardă drepturile prin cucerire.

În cazul comunităților mai mici sau a nobililor de mai mică importanță, care nu aveau acte care să ateste vechimea drepturilor lor, se folosește frecvent sintagma *ab antiquo*³⁰ – un termen care nu dă o dată precisă, dar care capătă valoare tocmai datorită faptului că este confirmat de către un for superior (cancelaria regală, loc de adevărire etc.). Tot în aceste cazuri se mai folosesc expresiile *divi et katholici reges Hungariae*³¹ și *divos reges Hungariae*³², care plasează dobândirea drepturilor odată cu „fondarea țării”, momentul în care începea ordinea juridică. La descălecarea lor în câmpiile arcului carpatic, maghiarii erau păgâni, deci legile lor nu aveau valoare din punctul de vedere al dogmei creștine (ținând cont că Evul Mediu este o perioadă profund religioasă, în care spiritualul se îmbină frecvent cu temporalul); doar odată cu creștinarea se poate vorbi despre o „fondare” veridică a stăpânirii, cei care au adus ordinea creștină în haosul păgân fiind „regii sfinți” Ștefan I, ducele Emeric și Ladislau I; și este evident că sfințenia lor era un argument în plus pentru veridicitatea drepturilor celor care clamau această vechime.

Pentru a reveni la întrebarea de la început – de ce a fost folosită sintagma „o mie de ani” în acest document care îi desemnează ca subiect central pe români, după un excurs despre formarea identității în cadrul Regatului Ungariei? –, trebuie menționat că, în cronică lui Simon de Keza, în capitolul IV, partea 1, acesta vorbește despre români, afirmând: *Blackis, qui [...] fuere pastores et coloni, remanentibus sponte in Pannonia*³³; iar mai apoi în același capitol, partea 6, în care vorbește despre urmașii direcți ai hunilor (secuii), spune *sed cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt*³⁴. Aceste informații, care cel mai probabil trebuie să fi circulat și în tradiția orală, par să fie la originea sintagmei „o mie de ani”. Românilor li s-a creat astfel această tradiție, de stăpânitori străvechi, care se îmbina cu tradiția oficială maghiară, influențată și de ideile umaniste despre originea limbii lor (asemănătoare pentru străini cu limbile latine); le asigura vechimea pe teritoriile stăpânite (încă din timpul hunilor) și le dovedea statutul de oameni fideli ai stăpânirii hunice: de bună voie ar fi rămas sub conducerea hunilor (deci a înaintașilor maghiarilor), iar mai apoi au împărțit aceeași soartă cu secuii, nefiind în poziția unui popor cucerit. Respectiva concluzie are și o anumită logică, deoarece românii – popor care locuia într-un teritoriu intrat sub autoritatea regalității pe parcursul secolelor XI-XIII – nu ar fi putut să-și creeze o tradiție care să le ateste și să le

³⁰ De exemplu, în *DRH*, seria C, vol. XI (1356-1360), 1981, doc. 158, p. 148-150.

³¹ De exemplu, în Hurmuzaki, *op. cit.*, tom I, vol. 2 (1346-1450), doc. CCCIV, p. 491.

³² *DRH*, vol. XIII (1366-1370), 1994, doc. 208, p. 330-332.

³³ *SRH*, vol. 1, p. 157.

³⁴ *Ibidem*, p. 162-163.

justifice drepturile și apartenența la starea nobiliară în cadrul Regatului Ungariei, bazându-se pe imaginea unui popor care s-a împotrivit cu armele și și-a pierdut drepturile în luptă împotriva acestuia; pentru că un eventual conflict i-ar fi făcut nu numai să nu aibă ce drepturi să pretindă, dar și să fie socotiți drept o stare „reacționară”, nedemnă de încredere, capabilă oricând să se răscoale ca să-și recupereze drepturile pierdute. Această posibilitate a românilor de a-și exercita în continuare drepturile (care contravenea regulii aplicate popoarelor cucerite, căzute în servitudine) – cu toate că nu se aflaseră printre populațiile care veniseră sub conducerea lui Arpad – poate fi explicată prin situația din timpul anterior vehiculării în mediul maghiar a originii hunice: pentru a se explica statutul românilor, circula ipoteza înțelegerii dintre mai-marii țării cu căpeteniile maghiare de la Esculeu, idee existentă în cronica notarului anonim al regelui Bela³⁵.

Se poate ridica și întrebarea dacă sintagma „o mie de ani” nu este transpusă doar de către instituția care a elaborat documentul, fiind imaginea pe care aceasta o avea asupra românilor, ca terță persoană: acest fapt, credem noi, susține cele expuse mai sus, pentru că mitul ce justifică apartenența la starea nobiliară, cu drepturi depline în cadrul Regatului Ungariei, era acceptat și recunoscut și de forurile înalte, fără alte obiecții; cel mai probabil, era o idee elaborată, cunoscută și susținută de către mediul cultural din care ea provenea, adoptată fiind și de vârfurile populației românești, întrucât li se potrivea în procesul de integrare în elita politică a regatului.

Bineînțeles că nu se poate vorbi despre o realitate istorică a colaborării românilor cu hunii (nefiind nici măcar formați ca popor și limbă în secolul VI!). Cel mai probabil, au fost cazuri de împotrivire la pătrunderea maghiarilor pe teritoriul Transilvaniei, nealăturându-se neapărat de bunăvoie lor³⁶; dar acestea nu au contat pentru elita românească a secolului XV, care s-a adaptat și integrat în tradiția mitului hunic, pentru a beneficia de recunoașterea drepturilor sale. În plus, nu știm dacă emitenții documentelor cunoșteau cu exactitate data așezării hunilor în Pannonia, pentru a adăuga o mie de ani, însă era o trimitere relativă care, din punct de vedere temporal, se situa între „dintotdeauna” și „reîntoarcerea” maghiarilor pe locurile stăpânite anterior de huni. Așadar, această viziune era un mit, ceea ce nu înseamnă că nu era credibil, deoarece, după cum afirmă și istoricul Alexandru Madgearu, „[...] mitul nu înseamnă nici minciună, nici fals [...], este tot o realitate, dar una imaginară”³⁷.

Oricum, indiferent de proporțiile pe care putem ghici că le avea această construcție în mentalul colectiv al românilor aflați sub coroana regală maghiară, trebuie luat în considerare faptul că puteau să existe mai multe teorii ale originii, cel mai probabil neexistând o viziune comună care să fie acceptată de către toate comunitățile românești. În primul rând, nu toată societatea își pune problema originii pentru a o corela cu situația contemporană, ci doar vârfurile ei; numai ele aveau contact într-un fel sau altul cu cercurile politice ale regalității și cu mediile culte ale epocii, cu care își corelau discursul. În al doilea rând, societatea medievală nu era unitară, ci una intens fragmentată, refractară la tendințele centralizatoare, spațiul transilvănean nefiind în nici un caz o excepție. Aici, pentru a exemplifica diferența dintre două viziuni distincte

³⁵ *Ibidem*, p. 67-68.

³⁶ După cum apreciază lingvistul maghiar Ambrus Miskolczy, legăturile de colaborare ale românilor cu maghiarii ar fi început chiar de la primele lor contacte. Așa s-ar explica de ce denumirile militare maghiare de *gyula* și *kende* au supraviețuit în numele unor localități locuite de români (Giulești) sau ale unor familii nobiliare (Cândeș), deși acestea au fost abandonate de maghiari în secolul X (vezi Ambrus Miskolczy, *Romanians in Historic Hungary*, New Jersey, 2008, p. 12).

³⁷ Studiul introductiv al lui Alexandru Madgearu, în Patrick J. Geary, *op. cit.*, p. 9.

asupra originii în cadrul aceleiași etnii, se pot compara argumentele expuse mai sus, cu legenda lui Roman și Vlahata, despre originea românilor maramureșeni³⁸. Deși își revendică rădăcinile la „Râm” (cu specificația că se pune un accent pe antagonismul dintre vechea și noua Romă), din punctul de vedere al timpului ocupării spațiului geografic locuit și asupra căruia își revendicau dreptul de posesiune, situația este indiscutabil diferită: au fost așezați în zona Maramureșului, ca urmare a luptelor cu „tătarii”, cu acordul lui „Vladislav craiul” (personaj identificat istoric cu Ladislau cel Sfânt, probabil datorită tradiției recurgerii la nominalizarea unui rege „sfânt”); așadar, după așezarea maghiarilor în Pannonia și după constituirea regatului creștin al lui Ștefan. În ceea ce privește motivul pentru care li se cuvenea stăpânirea, se evidențiază lupta maramureșenilor împotriva tătarilor, pentru apărarea regatului, deci pentru credincioase fapte. Dar să nu uităm că această din urmă viziune a originii, una mai recentă, este scrisă într-un alt context, cu un alt scop și în alt spațiu, în afara Ungariei.

Un ultim aspect ar mai fi de menționat înainte de încheiere: deși se insistă pe contextul în care au ajuns să-și stăpânească posesiunile în raport cu regalitatea maghiară, sub a cărei oblăduire se aflau, nu planează nici un dubiu asupra latinității românilor. Este și firesc cumva, ținând cont că idei despre originea latină a românilor circulă nu numai în mediul aulic maghiar (după cum am văzut în primele lor cronici cunoscute nouă), ci și la nivel mai extins, încă din secolul XII, iradiind din mediul înalt educat din Constantinopol, de la cărturari precum Ioan Kynamos. Ajungeau apoi în perioada Renașterii să fie promovate de personalități precum Poggio Bracciolini și Enea Silvio Piccolomini. Accentul cade însă pe colaborarea lor timpurie cu hunii, antecesorii ducilor maghiari, deci implicit ai regalității.

CASE STUDY UPON A MEDIEVAL DOCUMENT
REGARDING THE ORIGINS OF ROMANIANS FROM THE KINGDOM OF HUNGARY
(Summary)

Keywords: document, origins, ancestry, imaginary, Romanians, Hungarians, Huns.

In the present study we intend to add a working hypothesis in which we speak about the way that Romanians from the Kingdom of Hungary perceived their ancientness and their origin, in relation with the way Hungarians perceived themselves, from the perspective of the Hunic origin, considering that we don't know the existence of such studies in the Romanian historiography. Origin and age were two important elements in the medieval mentality, being sources of rights and legitimacy. This is, however, quite difficult, due to particular lack of written sources on this subject, so that the analysis will be done on a single document that contains a different phrase, not found in other documents, the syntagma “a thousand years”. As a working method we used cross-checking the information from the document with hungarian Chronicles and comparison with the image of origins of another groups from that period.

---

³⁸ Petre P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române editate de Ioan Bogdan*, București, 1959, p. 158-159.

MIHAI SAFTA *

**ANALIZA CONCEPTULUI DE „STAT MODERN”
ȘI POSIBILELE SALE ORIGINI.
DESPRE FORMELE DE AGREGARE TERITORIALĂ ȘI SOCIALĂ
DIN SPAȚIUL ITALIAN MEDIEVAL****

Există două perspective referitoare la nașterea statului modern. Prima pleacă de la decadența ce a urmat marelui nedepășite a „libertăților comunale”, iar statul este văzut ca o dezvoltare din degenerarea libertăților și din emergența tiraniei și a despotismului. Conform acestei premise, statul poate fi înțeles deseori ca având rolul de a repara sau renova acele libertăți străvechi. Aceasta s-a întâmplat îndeosebi în „liberalul” secol XIX, în care istoricii au conceput tema „libertăților comunale”, nu din hazard, ci din motive ideologice bine definite¹. A doua perspectivă este aceea de a citi aceleași evenimente nu ca o decădere urmată de o redempțiune, ci ca un rezultat al concretizării unui principiu universal aparținând ideologiei hegeliene târzii². Un astfel de principiu poate fi *raționalitatea*, de exemplu, în sensul weberian³, într-o versiune populară distorsionată. Altul ar putea fi *civilizarea*, în sensul de *cultură istorică*, înțeles de Burckhardt și Lamprecht, care a avut mult succes în Statele Unite⁴. Ambele sunt controversate, deși conștientizăm cu toții că o formă de teleologie este inevitabilă în orice tentativă de a înțelege statul ca un fenomen unitar, ce se dezvoltă după un singur dinamism, din Evul Mediu până în timpurile noastre.

Pentru a continua sunt necesare două observații. Prima este aceea că, prin expresia de „stat modern în Italia”, termenul „modern” nu trebuie înțeles ca un concept periodic ce denotă ceva diferit de cel „antic” sau „contemporan”. Trebuie receptat în sensul istoriei culturii, cu referințe la valorile exprimate în noțiunile modernității. Problema de bază a istorismului este că el conduce la identificarea modernității cu ideea de *Kultur*, în

---

* Doctorand al Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca.

** Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ Ideea este prezentată în lucrarea *Italia e Germania: Immagini, modelli, miti fra due popoli nell'Ottocento: Il Medioevo / Das Mittelalter. Ansichten, Stereotypen und Mythen zweier Völker im neunzehnten Jahrhundert: Deutschland und Italien*, editori Reinhard Elze, Pierangelo Schiera, Bologna/Berlin, Il Mulino-Duncker & Humblot, 1988.

² Stephen Houlgate, *An Introduction to Hegel. Freedom, Truth, and History*, Oxford, Blackwell, 2005.

³ George Ritzer, Jeffrey Stepnisky, *Contemporary Sociological Theory and Its Classical Roots: The Basics*, New York, McGraw-Hill, 2013⁴, p. 32.

⁴ Anthony Molho, *Gli storici americani e il Rinascimento italiano: Una ricognizione*, în „Cheiron”, VIII (1991), p. 9-26.

sensul material și constituțional pe care l-a avut în istoria politică a Europei din Evul Mediu până în prezent. O a doua observație privește „Italia” ca un context original al statului modern. De fapt, de la începutul secolului XIII, au fost cel puțin trei Italii unde formarea statului poate fi discutată, fiecare cu particularitățile sale: și anume Regatul Siciliei și sudul, teritoriile din centru, și orașele-comune ale nordului. Toate trei se aflau în criză datorită evidentei probleme a tutelajului inadecvat al puterii papale și imperiale, toate căutând un decisiv element al „modernității”, pentru a menține un spațiu politic plauzibil în procesul istoric aflat atunci în derulare. Marsilius de Padova a fost printre puținii care au înțeles această situație. Va servi ca un ghid, neuitând că el însuși a dat o definiție ce se potrivește cu schema tripartită sus-menționată a situației italiene a statului – numit *regnum* în varianta originală latină a lucrării din 1324 și *reame* în varianta traducerii franco-florentine din 1363. El scrie:

Termenul stat are multe sensuri. Într-un sens indică un număr determinat de orașe (*civitatum*) sau provincii aflate în componența unui anume regim, și în acest sens statul este același cu orașul atâta cât privește elementele constitutorii, diferind doar în cantitate. În alt sens, un stat poate să consiste dintr-un singur oraș sau din diverse orașe, cum s-a întâmplat de fapt în perioada emergenței comunităților civice, având adesea un rege pentru fiecare oraș. Al treilea și cel mai familiar sens este o combinație a primului și secundului. În al patrulea sens, stat semnifică ceva ce fiecare regim temperat are în comun, fie compus dintr-un singur oraș sau din mai multe orașe⁵.

Vom insista pe acest ultim sens, expresia „ceva ce fiecare regim temperat are în comun” apropiindu-se de un ideal tipic. Este semnificativ că termenul *civitas* folosit de Marsilius înseamnă exact același lucru ca și *commonwealth*, folosit de Hobbes cu trei secole mai târziu, nu doar lexical ci și cu profunde afinități contextuale. Regăsim astfel simptome, dacă nu caracteristici ale „statului nou născut”, după drumul indicat de Marsilius, în toate condițiile variate ale Italiei din acea epocă. Marsilius caută elementul comun folosind tehnicile moderne ale unui cercetător experimentat.

Toți oamenii ce nu sunt deformați sau dezabilitați de alte cauze naturale doresc o viață suficientă și fug de orice ar periclita aceasta⁶. [Din nou,] omul se naște cu componente contrare, și de fapt tocmai această contradicție a acțiunilor și a pasiunilor, parte din substanța sa este distrusă continuu [...] (omul) se naște gol și fără apărare împotriva aerului și restului de elemente din jurul său, după cum ne învață știința naturală⁷. [Concluzia sa este aceea că] orașul este o comunitate construită pentru ca oamenii ce îi aparțin să trăiască și să trăiască bine⁸.

Din acest motiv, Marsilius vedea pacea internă, pe care el în mod pragmatic o definea ca absență a discordiei, a conflictului și a luptelor interne⁹, drept obiectiv primar al orașului și al statului:

Relația dintre orașe și părțile lor și *tranquillità* vor apărea deci similare cu relațiile dintre un animal și părțile sale și sănătatea [...] [în sensul că] sănătatea este dispoziția optimă a

⁵ Marsilio da Padova, *Il difensore della pace*, ediție Cesare Vasoli, Torino, UTET, 1960, p. 114.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, p. 120-124.

⁹ În traducerea din 1363, titlul lucrării este *Il libro del defenditore della pace e tranquillità* și folosește deseori ultimul cuvânt în text, pentru a empatiza dimensiunea internă civică și operativă a păcii.

unui animal conform propriei naturi și similar, *tranquillità* este dispoziția optimă a statului fondat pe principiul rațiunii¹⁰.

Acesta nu este însă scopul studiului de față, de a analiza rațiunea lui Marsilius sau de a oferi o evaluare a importanței sale în contextul padovan, bavarian și imperial unde se manifestă și se dezvoltă. Oricine dorește să demareze o astfel de cercetare este pe bună dreptate tentat să realizeze o comparație transtextuală a rațiunii sale cu marea frescă a *Bunului Guvernământ*, aflată în Palazzo Pubblico din Siena, pictată în aceeași ani (care incidental sunt și anii lui Bartolus). Este evident că Marsilius oferă un rezumat al celor mai puternice și mai comune motive ale noului curent de legitimare a ceea ce abia lua formă. Fondat pe aristotelism, acest curent exploata fundamentalele învățături pragmatice din tradiția augustiniană, amestecând cele două ingrediente într-o concepție a unei lumi etice în conotație, dar cu o bază mult mai laică și rațională; este vorba de învățăturile stoicilor, însușite prin Seneca și Cicero, dar și prin filiera sofisticatei culturi arabe, pe care Marsilius și alții le-au asimilat prin intermediul lui Averroes.

Înainte de a trece de la etapa legitimării, abia exemplificată de Marsilius, spre etapa instituțională, care a servit drept adevăratul și clasicul loc de formare a statului modern, considerăm necesară o mică incursiune în acest domeniu nou creat. Și putem începe cu un citat din Giovanni Villani, care oferă o schemă a situației constituționale a Florenței din timpul traducerii „în florentină” a lucrării *Defensor Pacis*. În acel moment, orașul era încă deschis cultivării demult abandonatelor idealuri, cu originea în Padova, dar general prezente în tot nordul Italiei. Villani scrie:

Înainte ca ducele Atenei să conducă, cei mai de seamă oameni conduceau. Au făcut aceasta rău, după cum ai văzut; dar ducele a reușit să-și asume puteri tiranice datorită defectelor acestora. După expulzarea ducelui, oamenii de seamă au condus din nou împreună. Acum artizanii și oamenii de rând conduc [...] ¹¹.

Similar este și comentariul lui Cipolla din secolul XIX despre situația sus-menționată din Florența. El citează un paragraf dintr-o nuvelă de Sacchetti care deduce, din facțiuni și insurecții civile, că *balia* a condus spre *signoria*; unde, pentru Machiavelli, *poți deveni prinț pe suportul fie al oamenilor de rând, fie al celor de seamă*. Cipolla comentează: „[...] în aceste pasaje a celor doi florentini stă originea signoriei și naturii sale, demonstrând de ce au fost la început nesiguri, suspicioși și cruzi”¹². Se pune întrebarea dacă originile italiene ale statului modern sunt doar iluzii? Și apoi o alta, în termeni weberieni, dacă nașterea statului, în mijlocul unei crize politice și constituționale a papalității și a imperiului, este sau nu una legitimă?

Cu respect față de constituția comunală, această ilegitimitate ar consta, din nou în concordanță cu Weber, exact în efortul „ilegitim” de a stabili o nouă legitimitate, și anume în baza revoluționară pe care comuna a fost fondată. În acest sens, fiecare nouă putere constituentă este ilegitimă prin faptul că este creată cu scopul de a fonda ceva nou, ca o alternativă la ceea ce deja există. Dar ideea este că fiecare nouă „constituire” comunală, odată fondată, trebuie să dobândească legitimitate. Datorită modului prin care a fost fondată – anume ilegitim – nu poate dobândi legitimitatea prin referință la elementele constituente, care erau, pe de o parte, cetățenii ce depuseseră jurământul și,

¹⁰ Marsilio da Padova, *Il difensore della pace*, p. 115.

¹¹ Giovanni Villani, *Cronica*, [ediție Pietro Massai, Ignazio Moutier], Firenze, Magheri, 1823, p. 15.

¹² Carlo Cipolla, *Storia delle signorie italiane dal 1313 al 1530*, Milano, F. Vallardi, 1881, p. 142.

pe de altă parte, scopurile și interesele materiale cuprinse în jurământ. Criza comunală nu a fost una a legitimității: a fost adaptarea istorică a noului stabilit criteriu la rapidele schimbări exigente. Același lucru poate fi spus despre alte împrejurări istorice existente în Italia, în perioada timpurie a Evului Mediu, în special în Regatul Siciliei, în sud și în teritoriile Bisericii din centru. În aceste cazuri, de asemenea, se poate vorbi de o originală „ilegitimitate”, deși mult mai de succes și acompaniată de noi instituții și mijloace de disciplinare. Se poate vorbi și de o criză a adaptării cu rezultate variabile. Dar nu se poate nega contribuția esențială a acestor două experiențe la formarea statului modern. Regatul lui Frederic al II-lea a fost deseori numit prima formă de stat, fiind oferită și o analiză, chiar dacă discutabilă, ale originilor papale a suveranității moderne statale¹³. Problema este însă că atât Regatul Siciliei, cât și Statele Papale erau în moduri diferite mult prea intens corelate cu cele două perspective universale, una imperială și cealaltă papală. Nu puteau astfel să susțină impulsurile formării statului modern, bazate pe dorința și capacitatea unei comune organizate de a găsi în sine scopurile și forțele necesare pentru a-și procura pacea și *tranquillità*.

Ceea ce a dictat primii pași ai transformării *autonomiei* în *suveranitate* în comunele italiene a fost o mentalitate, o direcție a gândului, o orientare psihologică. Acesta este sensul care trebuie atribuit laitmotivului de disciplină, ca și imediata adaptare la o comandă, din partea cetățeanului. Sensul civic al Italiei comunale nu era mai mare decât în cele două părți, contrar recentelor studii excesiv ideologizate¹⁴. În schimb, disciplina comunală era mai mare decât cea pontificală sau siciliană, garantând astfel un alt tip de dezvoltare și instituționalizând o legitimitate obținută ilegal.

Vechea literatură despre despotism este destul de umbră de literatura civică sau de aceea a republicanismului civic, care preferă să vorbească de *buni supuși* și nu de *buni prinți*. Dar vechea literatură ne învață că acei signori au fost mereu instrumentele preferate ale „dictatoriatului facționar”, deși instrumentele profitau adesea de „facțiunile” înseși¹⁵. De asemenea, sugerează că succesul lor nu era bazat pe un simplu noroc, ci pe anumite condiții obiective. Tranziția de la *cap al facțiunii* la *prinț* avea de fapt două cerințe: o metodă mai integrată de guvernământ și un program general mai atractiv decât cele caracteristice „nobilimii feudale”¹⁶. Aceste caracteristici puteau ajuta un *signore* să obțină mai ușor ceea ce el dorea cel mai mult, anume suportul determinat și spontan al cetățenilor pentru a fonda un regim stabil. Dar pentru ca o asemenea stabilitate să fie posibilă, puterea recent obținută trebuia însoțită de un titlu de drept; aici avem din nou o trăsătură distinctivă a variatelor încercări ale signoriei de a acapara puterea, detașându-se în acest mod de un simplu statut *de facto*, acela de signorie, și inaugurând drumul ce va conduce la statul modern¹⁷.

Legitimitatea etico-filosofică trebuia să fie urmată de legitimarea juridică, pregătind drumul pentru o eventuală dezvoltare a unui discurs „politic” autonom. Dar

¹³ Paolo Prodi, *Il sovrano pontifice. Un corpo e due anime, la monarchia papale nella prima età moderna*, Bologna, Il Mulino, 1982, p. 32-34.

¹⁴ Robert D. Putnam, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, NJ, University Press, 1993.

¹⁵ Daniel M. Bueno de Mesquita, *The Place of Despotism in Italian Politics*, în *Europe in the Late Middle Ages*, editori John R. Hale, John Roger Loxdale Highfield, Beryl Smalley, London, Faber & Faber, 1965, p. 315.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Ernesto Sestan, *Le origini delle Signorie cittadine: un problema storico esaurito?*, în *La crisi degli ordinamenti comunali e le origini dello Stato del Rinascimento*, editor Giorgio Chittolini, Bologna, Il Mulino, 1979, p. 53.

trecerea nu a fost automată, nici în plan doctrinal și nici în acela teoretic. A fost, într-adevăr, „doctrinală”, într-un sens diametral opus celui modern, și foarte asemănător cu sensul medieval original.

În așa-numitul oraș modern, condițiile nu au fost niciodată favorabile pentru exercițiul unei doctrine înțelese ca o învățătură, ca o inducție concretă comportamentală, ca o aplicare practică a principiilor și teoriilor – ca o premisă, în alte cuvinte, pentru disciplină. Pe de altă parte, este imposibil de investigat acum acest aspect, din moment ce nu există o istoriografie care să observe viața medievală civică într-un mod coerent și organic.

Trebuie luate în calcul practicile disciplinare ale gildelor și ale corporațiilor, apoi rolul eminent și încă subestimat al universităților, cu propriul tribunal jurisdicțional, până la multiplele roluri disciplinare ale Bisericii, în special în viața civică (predicarea și tot sistemul de „munci caritabile” etc.). Aceste aspecte pot realiza un tablou aproximativ al modului în care disciplina se impune în lumea civică, o lume fondată în special pe învățătură și pe efectul de recurs al cuvântului scris – primul fenomen de masă în societatea modernă. Prin urmare, fundațiile obligațiilor politice în signorie sunt aceleași pe care le-am văzut în scurta incursiune în lucrările lui Marsilius: procurarea a *pax et quies* de către prinț, comportament de *boni subditi* a cetățenilor. Rezultatul este același și este identificat cu *civilis felicitas*: supușii buni erau de fapt aceia care ascultau, se purtau decent (*costumatamente*) și căutau uniune și concordie într-o viață virtuoasă (*vita civile*).

În Lucca secolului XIV însă, *civitas* era descrisă ca o *conversatio populi assidua ad jure vivendum collecti*¹⁸, pentru care, într-un limbaj tipic ciceronian, *omnium civitatum homines, maxime principalium, omnia civiliter atque honeste agere oportet et decet*¹⁹. O reconstituire istorică arată că prințul/signore nu deține un titlu al puterii, decât cel provenit din eficacitatea sa, care constă în disciplinarea cetățenilor subiecți în directă relație cu obligațiile lor de supunere. Ambele căi, legitimitatea și disciplina – *evident monastice și ecleziastice la origini, dar totodată decisiv influențate de mediul civic* –, au condus în cele din urmă la *civilitas* a lui Erasmus, pe de o parte; iar pe de altă parte, la fenomenul curții care, de asemenea, era european, dar de origine italiană. Se cuvine menționată și recuperarea neo-stoică a romanului *disciplina militaris* al lui Justus Lipsius²⁰. Dar cele mai multe dintre aceste căi conduc la eficacitatea machiaveliană, la care ne-am referit indirect, atribuind titlul de discurs autonom unui gând politic și titlul de instituție autonomă a unei realități practice pe care acel gând o exprimă – anume, *statul*.

După ce am menționat cele două aspecte ale suprastructurii, legitimitatea și doctrina sau disciplina, vom trece la aspectul instituțional. Aici, de asemenea, dorim să susținem posibilitatea unei origini „ilegitime” a statului modern în Italia. În ce măsură acest argument este valid, vom încerca să demonstrăm, invocând contextul statelor signoria, dar și teza lui Weber²¹ despre originea comunelor și a orașului modern.

Se prezintă oportunitatea de a aduce în discuție excelenta descriere a lui Ezzelino da Romano, din începutul lucrării clasice a lui Jacob Burckhardt:

¹⁸ Francesco Ercole, *L'origine francese di una nota formula bartoliana*, în „Archivio Storico Italiano”, LXXIII (1915), 2, p. 241-294; idem, *Studi sul diritto pubblico e sulle dottrine politiche di Bartolo* (extras din „Rivista Italiana per le Scienze Giuridiche”), Roma, 1917.

¹⁹ Francesco Ercole, *L'origine francese*, p. 254.

²⁰ Christopher Brooke, *Philosophic Pride: Stoicism and Political Thought from Lipsius to Rousseau*, Princeton NJ, University Press, 2012, p. 12-36.

²¹ Wolfgang J. Mommsen, *The Political and Social Theory of Max Weber*, Chicago, University of Chicago Press, 1992, p. 81.

He stands as the representative of no system of government or administration, for all his activity was wasted in struggles for supremacy in the eastern part of upper Italy; but as a political type he was a figure of no less importance for the future than his Imperial protector Frederick [...]. Here for the first time the attempt was openly made to found a throne by wholesale murder and endless barbarities, by the adoption, in short of any means with a view to nothing but the end pursued. None of his successors, not even Cesare Borgia, rivaled the colossal guilt of Ezzelino; but the example once set was not forgotten, and his fall led to no return of justice among the nations, and served as no warning to future transgressors²².

Ipoieza unei origini „ilegitime” a statului în Italia din secolele mijlocii ale Evului Mediu poate fi testată și prin aducerea în discuție a conceptului de vicariat²³, care până acum a fost interpretat eronat și subestimat. F. Ercole l-a folosit ca să-și confirme teza conform căreia, în secolul XIV și în mare parte din veacul XV, aproape nici un guvernământ al Italiei centrale și nordice nu a reușit să exercite puterea valid și legitim; aceasta a fost obținută numai *de facto*, excepția fiind recunoașterea și confirmarea din partea împăratului, dar exceptând exercitarea puterii judiciare în numele său²⁴. Ercole confirma astfel opiniile lui Bartolus, că „aceste civitates nu pot fi considerate *sibi principes* sau având *in se ipsas imperium* [...]”²⁵; și astfel nega faptul că aceste entități conțineau nucleul statului modern. Teza abia enunțată demonstrează că este necesar mult mai mult decât prezența *civitates* pentru a garanta existența unui „stat”, iar vicariatul, imperial în cazul de față, putea furniza acest element, începând un proces de altfel imposibil la nivel civic.

Pentru de Vergottini, un alt adept al vicariatului, problema este ușor diferită, dar în cele din urmă produce același rezultat. Pentru el, uzul imperial al vicariatului a fost un semn evident al eșecului lui Henric VII în încercarea de a produce o birocrație reorganizată și centralizată pentru regatele italiene, admitând astfel că signoriile Lombard și Veneto nu puteau fi suprimate²⁶. De Vergottini vorbește și de comune ca *organisme particulariste*, prezentând un conflict între situația universalismului imperial aflată deja în criză și noua și incoerenta perspectivă, „statul”. Pentru el, problema era următoarea: concesiunea vicariatului putea precede și suplini alegerea lui *signore* de către comună²⁷. Dilema este însă una mai complexă. Era vicariatul capabil să ofere propria sa legitimitate, în afară de aceea implicată în concesiunea signoriei de către comună?

Cu alte cuvinte, putea fi văzut vicariatul ca un stagiul al evoluției particularismului local către achiziția suveranității prin utilizarea unei semnificative urme de putere „superioară”, chiar dacă delegată. Evident, generalizările sunt imposibile. Fiecare caz se cerea luat în sine și, oricum, signorul sau vicarul trebuia mereu să cadă de acord cu „forțele locale” și cu superiorul său. O ipoteză în acest sens este aceea că jumătatea superioară a secolului XIV este marcată de diminuarea ambiției imperiale de a exercita direct puterea în Italia, în condițiile în care signoriile deveneau mai puternice. Conform lui de Vergottini, *decadența progresivă a bazei democratice și comunale a signoriei a*

²² Jacob Burckhardt, *The Civilization of the Renaissance*, Oxford/London, Phaidon Press, 1945, p. 15.

²³ Înșiși Burckhardt empatizează rolul lui Ezzelino ca *vicario* când prezintă dramatica sa caracterizare: „At the side of the centralizing Emperor appeared a usurper of the most peculiar kind, his vicar and son-in-law, Ezzelino da Romano” (*ibidem*, p. 13-15).

²⁴ Pentru o prezentare mai amplă a acestei idei, vezi F. Ercole, *Pensiero politico di Dante*, Milano, Alpes, 1927.

²⁵ Idem, *L'origine francese*, p. 254.

²⁶ Giovanni de Vergottini, *Vicariato imperiale e signoria*, Milano, Giuffrè, 1941, p. 20-25.

²⁷ *Ibidem*.

fost urmată de *transformarea lor în state autocratice, în principate*. Iar fenomenul, afirmă el, este evident legat de recunoașterea deplină a titulaturii imperiale²⁸. Dacă asumția sa este corectă pentru vicariatul imperial, care este atunci situația variantei papale a aceleiași instituții?

Începutul pare similar: papa Ioan al XXII-lea acordă în cele din urmă vicariatul apostolic familiei Este în Ferrara (1329), doar după eșecul de a realiza aici o centralizare și o guvernare directă a Bisericii. Dacă pentru imperiu mijlocul secolului XIII a fost o perioadă nefavorabilă, pentru Biserică a fost una benefică, semnalând o schimbare înspre bine. Abandonând visul universalist, Biserica Catolică a început să se orienteze spre o soluție „modernă” în soluționarea problemelor sale teritoriale, prin încercarea de a-și asuma rolul de stat. În 1351, cu papa Clement al VI-lea, Statele Bisericii Catolice erau încă într-o criză a suveranității papale. Din 1360, cu Inocențiu al VI-lea, restaurarea Albornoș a avut deja loc. Uzajul papal al vicariatului urmează aceste evenimente politice și, în mod cert, a servit ca un stimul. Este metoda prin care papa a reușit să exercite puterea centrală și să unească forțele dizidente ce au fost activate în prima jumătate a secolului XIV.

De asemenea, după stabilirea stăpânirii temporale asupra teritoriilor sale, principala problemă a fost menținerea păcii și a liniștii în cadrul comunităților supuse. Din nou, comunele doreau pace internă, iar papalitatea însăși a invocat atât pacea internă cât și externă ca justificare pentru interferențele sale în afacerile civile: *The question was who, the pope or the aspirant to despotism, was to profit by this need*²⁹. Cel din urmă a câștigat, parțial din cauză că signorii locali se simțeau mai abili în a păstra legătura cu administrația Bisericii decât cu aceea a Imperiului.

There was a permanent administration in the papal states, papal government was never reduced to merely theoretical claims, and the papal vicars were never wholly immune to its control. It was otherwise with the vicars of the empire, as their duties declined their rights were progressively extended³⁰.

În ciuda diferitelor rezultate, există multe similitudini în evoluția vicariatului în teritoriile imperiale și ecleziastice. Ne gândim mai ales la „titlul” juridic conferit de vicariat signorului: era același, indiferent dacă investirea juridicțională era vicarială ori comunală. Această dovadă este decisivă pentru argumentul studiului. Se adaugă și Bartolus, teoreticianul ce considera guvernamintele civice ilegitime datorită lipsei „titlului”. Problema „titlului” nu era doar găsirea unui loc în lumea imperială, papală, feudală, civică sau orice altă lume unde să poată fi situată noua figură a cetățeanului/*signor*-ului. Întreg sistemul inițial a fost pus la încercare: aparent, signorul reprezenta ceva nou, cu respect însă pentru sistemele civice sau feudale și pentru elementele aparținând vechiului sistem; teoretic, toate au fost exploatate pentru a crește forța noii instituții în curs de formare. S-a instituit o dialectică între vechea idee universalistă și noua dimensiune teritorială *signoria*, favorizând expansiunea modernității

²⁸ *Ibidem*, p. 26.

²⁹ Philip J. Jones, *The Vicariate of the Malatesta of Rimini*, în „English Historical Review”, LXVII (1952), 7, p. 321.

³⁰ *Ibidem*, p. 324. El continuă: „Finally well before the end of the fourteenth century, the imperial vicariate had evolved from a terminable grant *ad beneplacitum* into what was virtually a perpetual privilege, though always subject in theory to the will of the king. The papal vicariate was to follow a similar development; but more slowly, less obviously to the profit of the signori, and with the important difference that it finally succumbed to the restoration of direct government by the pope”.

orășenești, ca și legitimizarea ilegitimității originare a orașului, rezultând o tendință spre principat. Se poate presupune că, prin mijloace instituționale, conform dialecticii signorie – vicariat – principat, vechea legitimitate civică (ilegitimă în termeni weberieni) poate fi transformată într-un nou tip de legitimare, specifică statului modern³¹.

Din punct de vedere instituțional, vicariatul aparține unui stagiul intermediar între decăderea vechiului universalism și afirmarea unui nou particularism. Putea deveni numitorul comun pentru cele două, dar din motive diferite și adesea opuse pentru fiecare caz. Dar cum noi vrem să găsim urmele modernității în procesul dezvoltării statale, credem că gândirea lui Bartolus, preocupat de relația vicariatului cu despotismul și cu tirania, ne oferă o utilă ipoteză de lucru³².

Se poate afirma că statul modern s-a dezvoltat datorită conexiunilor între aspectele menționate mai sus. Această ipoteză privește statul ca punct de intersecție între aspectul instituțional al organizării puterii, aspectul ideologic privind legitimitatea funcției vizavi de subiecți și aspectul disciplinar, determinant pentru comportamentul colectiv al supușilor. Pe de altă parte, etimologia cuvântului „stat” exprimă un sens de durată, conectat cu noțiunea unui „mecanism unde anumite norme comportamentale (în special prohibiții) create de oameni într-o perioadă anterioară devin asimilate ca fiind legi naturale și irezistibile”³³. Totul s-ar înscrie în tendințele inerente politicilor moderne. *Cum poate această acuzație să fie înlăturată?* Bartolus se refugiază în conceptul de *bonum commune*³⁴. Dar dacă acesta este echivalentul lui *buongoverno*, și anume suveranitatea, unde este atunci diferența între bunul guvernământ (suveranitatea sau statul) și despotism?

A spune că diferența stă în prezența sau absența „bunului comun” pare tautologic, doar dacă acest bun poate fi conectat cu relațiile dintre ordine și pluralitate, adică dintre public și privat. În acest caz, ideea de disciplină, alături de aspectele individuale sau colective conținute în definiția ei sociopolitică pot fi adăugate întregii dimensiuni de ordine regulată³⁵. Diferența este atunci în dorința a „mai multor minți” de a se plasa și menține „în unitate”, configurând multe sfere de viață în același timp: de la teritorialitate și durată la disciplină și autodisciplină și de la legitimitate la doctrină. Toate acestea ar putea fi combinate în dimensiunea fizică a bazei teritoriale, nediscutată încă datorită legăturii strânse cu politica și cu organizarea acesteia. Este necesară invocarea unei discuții asupra aspectului teritorial deoarece statul (sau bunul comun) are nevoie de o conexiune continuă a părților componente ce are ca rezultat concordia; marea noutate este crearea și funcționarea unei rețele de comunicații, interne și externe, ce se transformă în coordonare³⁶. Fără aceste cerințe, noua „mașină decizională”, statul modern, nu poate fi construită. Problema este de a combina simultan cerințele necesare și suficiente pentru existența „mașinării” – în alte cuvinte, de a avea propria constituție. Este esențial de găsit momentul de emergență. La un moment dat nu exista, ca apoi să

³¹ Eric J. Hobsbawm, *The Age of Empire, 1875-1914*, London, Pantheon Books, 1987, p. 152.

³² Diego Quaglioni, *Politica e diritto nel Trecento italiano: il „De Tyranno” di Bartolo da Sassoferrato (1314-1357)*, Firenze, 1983, p. 57.

³³ Gianfranco Miglio, *Genesi e trasformazioni del termine-concetto Stato*, Milano, Vita e Pensiero, 1981, p. 15-17.

³⁴ Diego Quaglioni, *Politica e diritto*, p. 37.

³⁵ Pierangelo Schiera, *Il Bonum commune fra corpi e disciplina: Alle radici della politica nel medioevo*, în „Democrazia e diritto”, [XXI] (1991), 4, p. 29-51.

³⁶ Giuseppe Sergi, *Le istituzioni politiche del secolo XI: Trasformazioni dell'apparato pubblico e nuove forme di potere*, în *Il secolo XI. Una svolta?* (= „Annali dell'Istituto Storico Italo-Germanico”, XXXV), editori Cinzio Violante, Johannes Fried, Bologna, Il Mulino, 1993, p. 73-97 [studiu publicat inițial în 1978].

apară totuși. Existența „mașinăriei” este conectată cu o tehnologie adecvată și disponibilă de informații și comunicații³⁷. Această idee cere însă o reevaluare a rolului comunicării în aspectul doctrinal-disciplinar al statului. Modelul poate fi înțeles folosind indicii de la Habermas³⁸, Luhman³⁹ ori Webber⁴⁰.

S-a spus că termenul „stat” la Machiavelli semnifică, în termeni concreți, combinația de oameni și mijloace, adică resurse, în jurul cărora orice regim trebuie organizat. Statul este astfel constituția materială, adică unitatea politică a comunității organizate. Ipoteza lui Miglio pornește de la acest concept. El sugerează că prin stat Machiavelli înțelege o realitate capabilă să îmbine vechiul sens de poziție cu cel modern de „ordine abstractă”. Deși exagerează în explicațiile sale, ipoteza sa este validă, pentru că identifică în doctrina „rațiunii statului” o mișcare spre conceptul abstract al statului.

Principala dificultate a fost transformarea interesului privat și personal al prințului și al suitei sale în interesul unei entități externe și obiective prințului și deci abstractă. Această dificultate a fost depășită de invenția a ceea ce noi numim acum stat modern⁴¹.

În concluzie, dacă entitatea particulară cunoscută ca „stat modern” s-a dezvoltat prin corelarea celor trei aspecte ale căii spre unitate ale „mai multor minți”, anume legitimitatea, disciplina și instituțiile, atunci originile italiene sunt veridice. Pentru că aceste trei ingrediente au cunoscut o dezvoltare simultană doar în cadrul umanismului italian, deși în forme prea înguste și chiar despotice, pentru a se afirma aici la capacitate maximă. A fost nevoie de câteva secole pentru ca această mixtură de ingrediente să atingă consistența adecvată și pentru ca formula finală a statului să se desăvârșească. Se poate spune că statul modern a apărut în Italia medievală cel puțin din punctul de vedere al elementelor primare componente și al nucleului modernității sale – omul cetățean – sau mai bine spus oamenii-cetățeni, acele „mai multe minți” despre care am vorbit. Istoria vicariatului, în special cel papal (din moment ce vicariatul imperial își pierde importanța odată cu declinul Imperiului), pune această chestiune într-o altă lumină. Apărut ca un remediu pentru controlul despotice al signorului, și astfel ca un prim răspuns la dorința de legitimitate a cetățenilor comunali, a dispărut în același mod, conducând, unde a fost posibil, spre forme mai sigure și pașnice de organizare a puterii – cazul papal, prin manifestarea „Statelor Papale”. Adevărații protagoniști ai acestor episoade au fost cetățenii și nu signorii. Carlo Cipolla avea dreptate când ne amintea că *florentinii secolului al XIV-lea ce au expulzat pe ducele de Atena, nu puteau vedea altceva decât partea urâtă a signoriei. Dar nici nu puteau compara tiranul italian cu cei din alte țări realizând astfel cât de mult ai lor erau capabili de a favoriza progresul intelectual*.⁴² Dar acum putem înțelege că originea statului modern nu a fost doar *instituțională*, adică centrată pe construcția unui *aparatus*, ci și culturală conectată cu legitimitatea; și *comportamentală*, conectată cu doctrina și cu disciplina.

³⁷ Hans de Vries, *Essai sur la terminologie constitutionnelle chez Machiavel (Il Principe)*, 'S-Gravenhage, Excelsior, 1957, p. 11-14.

³⁸ Gregg Daniel Miller, *Mimesis and Reason: Habermas's Political Philosophy*, New York, SUNY Press, 2011; Thomas McCarthy, *The Critical Theory of Jürgen Habermas*, Cambridge MA, MIT Press, 1978.

³⁹ A se vedea Niklas Luhmann, *A Sociological Theory of Law*, London, Routledge, 1985; idem, *Law As a Social System*, ediție Fatima Kastner, Richard Nobles, David Schiff, Klaus A. și Rosamund Ziegert, Oxford, University Press, 2003.

⁴⁰ George Ritzer, Jeffrey Stepnisky, *Contemporary Sociological Theory*.

⁴¹ Gianfranco Miglio, *Genesi e trasformazioni*, p. 30-31.

⁴² Carlo Cipolla, *Storia delle signorie italiane*, p. 98.

THE CONCEPT OF "MODERN STATE" AND ITS POSSIBLE ORIGINS.
A STUDY OF THE TERRITORIAL AND SOCIAL FORMS CREATED
IN THE MEDIEVAL ITALY
(Summary)

Keywords: origin of modern state, medieval history, philosophy, Marsilius of Padova, Bartolus, Dante, sovereign, vicariate, human rights and condition, Florence, signoria.

The paper discusses several possible points of origin for the concept of *state*, emphasized in the works of several of the great medieval philosophers: Marsilius, Bartolus, Dante. I bring arguments in the favor of an objective, law centered study, to clarify certain historiography theories for and against the original birth place of the state. I will discuss the legitimacy of the state, and the origin in the Italian space, possible influences and theories about the intended purpose. Another focus of the research is the legitimacy of power and the legal applicability of canonical and imperial doctrines, and a presentation of the vicariate, territorial sovereignty, and the new man emerging at the turn of the 13th century.

IULIAN MARCEL CIUBOTARU*

CONSIDERAȚII REFERITOARE LA REGIMUL JURIDIC AL MĂNĂSTIRILOR PERSONALE DIN MOLDOVA (SECOLELE XV-XVI)**

Încă de la apariția sa, monahismul a fost receptat ca un fenomen extrem de complex, care a generat profunde mișcări sociale, cauzele acestora regăsindu-se în doctrina creștină, precum și în ideile promovate de părinții Bisericii din veacul al IV-lea¹. În acest sens, rolul precumpănitor în reglementarea vieții monastice a revenit Bisericii, instituție care, în Țările Române, a preluat masiv dreptul canonic bizantin², cu toate că, la origine, „substanța instituțiilor creștine nu era exclusiv bizantină. Rădăcinile lor veneau, pentru un mare număr dintre ele, dintr-o lume care precedase Bizanțul și, chiar după secolele IV-VI, forțe nebizantine însuflețiseră și alimentaseră Biserica ecumenică”³. În acest sens, s-au exercitat influențe orientale sau siriene, detectabile în diverse practici, printre care specialiștii au identificat legile agrare⁴.

Cu privire la situația din Moldova secolelor XV-XVI, trebuie precizat că nu poate fi exclus specificul local⁵, care a dat o notă distinctă practicilor bisericești, înțelese și aplicate de autoritățile eclesiastice într-o manieră individuală. În acest sens, s-a observat că doar în Biserica Moldovlahiei s-a manifestat fenomenul numit *haristikarios* sau *haristikion*, preluat din Bizanț, unde a apărut în secolul XI⁶, însă a încetat să existe două veacuri mai târziu⁷. Spre deosebire de Moldova, acest fenomen este aproape inexistent

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

** Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ I. D. Ștefănescu, *Instituția monahismului*, Tipografia Sfintei Monasteri Neamțu, [1937], p. 14.

² Maria Crăciun, *Semnificațiile ctitoririi în Moldova medievală. O istorie socială a religiei*, în vol. *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, Editura Enciclopedică, 1998, p. 138.

³ Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, Editura Academiei, 1980, p. 74.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Igor Sava, *Dreptul de ctitorie în Țările Române la sfârșitul secolului al XIV-lea – secolul al XVI-lea: tradiție bizantină și specific local*, în „Tyragetia”, Chișinău, s.n., tom I (XVI), nr. 2, 2007, p. 79-80, 84.

⁶ Michel Kaplan, *Les monastères et le siècle à Byzance: les investissements des laïques au XIe siècle*, în „Cahiers de civilisation médiévale”, 27e année, nr. 105-106, janvier-juin 1984, p. 71-83; Paul Lemerle, *Un aspect du rôle des monastères à Byzance: les monastères donnés à des laïcs, les Charistikaies*, în „Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres”, 111e année, nr. 1, 1967, p. 9-28, cu precizarea: „Ces termes [haristikion – n.n.] n'apparaissent pas avec leur valeur technique, autant que je sache, avant le tournant des Xe-XIe siècles” (*ibidem*, p. 10).

⁷ Tit Simedrea, *Mănăstiri vândute și dăruite în secolul al XV-lea în Moldova*, în *BOR*, anul LXVII, nr. 1-2, ianuarie-februarie 1949, p. 80; V. Laurent, *Charisticariat et commende à Byzance. Deux fondations patriarcales en Épire aux XIIe et XIIIe siècle*, în „Revue des études byzantine”, tome 12, 1954, p. 100-113.

în Țara Românească. Totuși, la 25 aprilie 1593, în vremea lui Alexandru cel Rău, este atestată Mănăstirea Tisău, moștenită de Mitrea, fost mare vornic, și de soția sa, Neaga. În uric se precizează că mănăstirea fusese „moștenire [s.n.] zidită și făcută de bunicii jupaniței Neaga vorniceasa”⁸. Din punct de vedere istoriografic, singura investigație a problemei în cauză aparține mitropolitului Tit Simedrea, deși referințe nu au lipsit nici în lucrările unor istorici care s-au ocupat de actul de ctitorire, precum Valentin Al. Georgescu⁹, Gheorghe Cronț¹⁰, Vasile V. Muntean¹¹, Voica Pușcașu¹² sau Paul Brusanowski¹³.

Așadar, este vorba de existența doar în acest spațiu a mănăstirilor personale, ctitorii boierești (așa cum a fost inițial însăși Mănăstirea Voroneț, probabil ctitorie a familiei din care provenea boierul Stan Bârlăci¹⁴, și chiar Mănăstirea Dragomirna¹⁵) de care aceștia puteau dispune după cum le era voia sau nevoia. În cele mai multe cazuri, aceste așezăminte monahale erau comercializate, fiind vândute sau cumpărate alături de satul, moara sau prisaca lângă care fuseseră construite. Din acest punct de vedere, s-a făcut remarca că aceste mănăstiri nu reprezentau așezăminte monahale în adevăratul sens la cuvântului, neavând personalitate juridică proprie¹⁶.

Practica vinderii unor așezăminte monastice, aflată în directă legătură cu dreptul de ctitorire, a fost condamnată de Patriarhia ecumenică de-a lungul timpului. Astfel, în vremea împăratului Nicefor Focas (963-969) s-au luat măsuri contra acelor persoane care nu asigurau ctitoriei lor mijloacele de existență¹⁷, stipulându-se ca mănăstirile și bisericile să fie supuse doar autorităților eclesiastice superioare¹⁸; deși, în realitate, aceste lăcașuri monahale erau mici biserici și mănăstiri de sat. Alți împărați care au reglementat viața monastică din Imperiu au fost Vasile al II-lea și Alexios I Comnenul, cel din urmă influențat de ideile lui Nicolas Grammatikos, primat al Bisericii constantinopolitane, căruia i se datorează anularea practicilor abuzive, printr-o novelă emisă în 1096¹⁹. Împotriva charisticariatului s-au pronunțat și înalte fețe bisericești, precum patriarhii Ioan Oxites al Antiohiei (secolul XI)²⁰ și Sisinius II al Constantinopolului

⁸ DIR, B. Țara Românească, veacul XVI, vol. VI (1591-1600), 1953, nr. 80, p. 69.

⁹ Vezi *supra*.

¹⁰ Gh. Cronț, *Dreptul de ctitorie în Țara Românească și Moldova. Constituția și natura juridică a fundațiilor din Evul Mediu*, în SMIM, IV, 1960, p. 108-111.

¹¹ Vasile V. Muntean, *Bizanțul și românii. Cercetare comparativă privind organizarea mănăstirilor*, Iași, Editura Trinitas, 2005, p. 87-91, precum și 31-32 (pentru trimiterile bibliografice privitoare la situația din Imperiul Bizantin).

¹² Voica Pușcașu, *Actul de ctitorire ca fenomen istoric în Țara Românească și Moldova până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București, Editura Vremea, 2001, p. 151 ș.u.

¹³ Paul Brusanowski, *Dreptul ctitoricesc*, în *Monahismul ortodox românesc. Istorie, contribuții și reparatorizare*, vol. I, *Istoria monahismului ortodox românesc de la începuturi până în prezent*, lucrare publicată la inițiativa și cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, București, Editura Basilica, 2014, p. 543-572.

¹⁴ Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *Mănăstirea Voroneț. Istorie, cultură, spiritualitate*, Chișinău, Editura Pontos, 2010, p. 10.

¹⁵ Maria Magdalena Székely, *Mănăstirea Dragomirna – ctitorie boierească*, în *Dragomirna și ctitorii ei*, carte tipărită cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Dragomirna, 2014, p. 441, 446.

¹⁶ Voica Pușcașu, *op. cit.*, p. 151.

¹⁷ Valentin Al. Georgescu, *op. cit.*, p. 159.

¹⁸ *Ibidem*, p. 165.

¹⁹ Hélène Ahrweiler, *Charisticariat et autres formes d'attribution de fondations pieuses aux Xe-XIe siècles*, în idem, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, préface de Paul Lemerle, London, Variorum Reprints, 1971, p. 2, 21.

²⁰ Paul Gautier, *Réquisitoire du patriarche Jean d'Antioche contre le charisticariat*, în „Revue des études byzantines”, tome 33, 1975, p. 77-132. Cu privire la biografia patriarhului Ioan Oxites al Antiohiei,

(996-998). Urmașul lui Sisinius II, Sergios, a aprobat însă fenomenul dăruirii mănăstirilor (1016), fapt acuzat de patriarhul Alexios Studitul în cadrul unor sinoade întrunite în 1027, precum și în anul următor²¹. Deși acest fenomen a ajuns să fie considerat echivalentul unei instituții antireligioase, nu a putut fi abolit în totalitate, întrucât charisticariatul a existat până la sfârșitul Imperiului; însă forma acestuia s-a modificat în favoarea Bisericii, laicii pierzând, treptat, privilegiul însușirii unor așezăminte monahale²², în scopul exploatării lor.

În ciuda acestor dispute teologice, documentele emise de cancelaria Moldovei atestă numeroase cazuri de mănăstiri personale, ridicate pe domeniile proprii ale boierilor, multe dintre ele lăsate moștenire, vândute, cumpărate sau dăruite unor persoane laice. Valoarea acestor mănăstiri era apreciată, de regulă, numai alături de ocina pe care erau situate, cele două fiind într-o stare de interdependență. Se cunosc cazuri când domnii Moldovei acordau unor persoane laice terenuri pe care urmau să fie construite mănăstiri personale, care, atunci când moștenirea era împărțită între urmași, se divizau în două sau chiar mai multe părți. Prezentul text se concentrează asupra unor astfel de situații, așa cum acestea sunt reflectate de uricele emise de cancelaria Țării Moldovei în veacurile XV-XVI, până la domnia lui Alexandru Lăpușneanu, când acest fenomen începe, treptat, să dispară.

Mănăstiri personale puse sub ascultarea unor așezăminte domnești

La 6 februarie 1431, atunci când stareț la Mănăstirea Bistrița era Vasilie, Alexandru cel Bun a oferit ctitoriei sale câteva privilegii deosebit de importante, precum vama de la Tazlău și patru prisăci, alături de mănăstirea cu hramul Sfântul Nicolae, „unde a fost Huba”²³. În uric de precizează că mănăstirea lui Huba avea în jurul ei un sat, o moară și o seliște, toate urmând să facă parte, alături de așezământul monastic menționat, situat pe Nechid, din patrimoniul material al Bistriței. Nu se cunoaște când a fost întemeiată această mănăstire din ținutul Neamț. Inițiativa înființării ei a aparținut celui care deținea teritoriul respectiv, boierul Huba, care, foarte probabil, a devenit monah în mănăstirea cu hramul „Sfântul Nicolae”. De asemenea, nu deținem informații despre cum a intrat în patrimoniul domnesc satul, moara, seliștea și mănăstirea lui Huba. Deducem că acest personaj a murit fără urmași, numai astfel explicându-se dania lui Alexandru cel Bun către Mănăstirea Bistrița din februarie 1431. Mănăstirea lui Huba trebuie să fi fost un lăcaș monastic de importanță redusă, dat fiind că, precum s-a văzut, a devenit metoc al Bistriței. Un secol mai târziu, mănăstirea cu hramul „Sfântul Nicolae” exista încă. Aflăm aceasta din uricul emis de cancelaria Moldovei la 4 iunie 1519. La această dată, Ștefan cel Tânăr întărește Mănăstirii Tazlău, acolo unde egumen era Paisie, domeniile sale, dat fiind că vechile privilegii au fost arse de secuii care au prădat așezământul de la Tazlău. Printre stăpânirile întărite la 4 iunie 1519 s-a numărat și mănăstirea „unde a fost Huba”, dăruită, spune uricul, de Ștefan cel Mare, care o cumpărase, alături de satul, moara și seliștea de pe Nechid, pentru 150 de zloți tătarăști, de la Mănăstirea Bistrița. Documentul precizează că tranzacția a avut loc în vremea

vezi studiul aceluiași autor, *Jean V l'Oxite, patriarche d'Antioche. Notice biographique*, în „Revue des études byzantines”, tome 22, 1964, p. 128-157.

²¹ Vasile V. Muntean, *op. cit.*, p. 89.

²² Hélène Ahrweiler, *op. cit.*, p. 13.

²³ *DRH*, A. Moldova, vol. I (1384-1448), întocmit de Constantin Cihodaru, Ioan Caproșu și Leon Șimanschi, 1975, nr. 101, p. 150.

arhimandritului Grigorie²⁴, despre care știm, din alte acte, că a condus Bistrița în ultimul deceniu al secolului XV și că era încă în demnitatea de egumen la 22 martie 1500²⁵; așadar, în acest interval mănăstirea lui Huba a trecut din patrimoniul Bistriței în cel care aparținea de Mănăstirea Tazlău.

Același voievod a înzestrat Tazlăul cu încă o mănăstire, reîntărită de Ștefăniță Voievod prin același uric emis la 4 iunie 1519. Este vorba despre Răcătău, ctitorie a lui Petru Huhulea, al cărui fiu, pe nume Isaia, a vândut-o, pentru 40 de zloți tătarăști, lui Ștefan cel Mare care, precum s-a văzut, a dăruit-o Tazlăului²⁶. Hotarele mănăstirii de pe Răcătău atestă încă un așezământ monahal aflat în zona Horgeștilor. Este vorba despre Gorjești, lăcaș monastic despre care nu știm să se fi păstrat alte documente. Mănăstirea de pe Răcătău este atestată după mai bine de șase decenii (la 8 decembrie 1581), în contextul în care Iancu Sasul întărește lui Condrea Bucium, mare vornic al Țării de Jos, satul Nănești cu iazuri și mori, domenii cumpărate de la Ionașco Huhulea și surorile lui, Magdalena și Varvara, copiii lui Petru Huhulea, nepoți ai postelnicului Huhulea și strănepoți ai lui Isaia. De asemenea, voievodul întărește marelui vornic și soției sale, Antemia, „o mănăstire ce este pe Răcătău, în hotarul Horjeștilor și cu două poieni, pe amândouă părțile Răcătăului, din privilegiul de schimb ce a avut tatăl lui, Bucium, de la părintele domniei mele, Petru voievod”²⁷. Precum se observă, în urma unor acțiuni juridice ce nu ne sunt cunoscute, dar despre care știm că s-au petrecut în vremea lui Petru Rareș, ctitoria familiei Huhulea de la Răcătău a trecut din stăpânirea Mănăstirii Tazlău în cea a familiei Bucium, fiind întărită, în decembrie 1581, boierului Condrea Bucium și soției sale. De altfel, uricul din 1581, deja menționat, atestă unul din ultimele cazuri prezente în Moldova, când se vorbește despre vinderea sau moștenirea unei mănăstiri.

Întrucât aminteam de patrimoniul Mănăstirii Bistrița, trebuie precizat că ea avea în subordine alte lăcașuri monastice: precum era Mănăstirea Bohotin, pusă sub ascultarea ctitoriei lui Alexandru cel Bun încă de la 6 ianuarie 1411²⁸, fapt reconfirmat de Ștefan cel Mare la 15 septembrie 1462²⁹. Cu privire la momentul dispariției sale, a fost emisă ipoteza potrivit căreia lăcașul monahal din braniștea domnească și-a încetat existența în secolul XIX, odată cu secularizarea averilor mănăstirești³⁰ (același autor militează însă, în cadrul aceleiași lucrări, pentru 1830 drept an al desființării mănăstirii în cauză³¹). Atunci când unii istorici s-au referit la ruinele acestei mănăstiri³², bazându-se pe textul lui George Ioan Lahovary, din *Marele dicționar*

²⁴ DIR, A. Moldova, veacul XVI, vol. I (1501-1550), 1953, nr. 130, p. 142; *Documente moldovenești de la Ștefăniță voievod (1517-1527)*, editate de Mihai Costăchescu, Iași, 1943, nr. 23, p. 111.

²⁵ DRH, A. Moldova, vol. III (1487-1504), întocmit de Constantin Cihodaru, Ioan Caproșu și Nicolae Ciocan, 1980, nr. 256, p. 459.

²⁶ DIR, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 130, p. 142.

²⁷ DRH, A. Moldova, vol. VII (1571-1584), întocmit de Ioan Caproșu, 2012, nr. 420, p. 505; DIR, A. Moldova, veacul XVI, vol. III (1571-1590), 1951, nr. 233, p. 178.

²⁸ DRH, A. Moldova, vol. I, nr. 29, p. 42.

²⁹ *Ibidem*, vol. II (1449-1486), întocmit de Leon Șimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, 1976, nr. 107, p. 153. Printre stăpânirile Mănăstirii Bohotin se număra și o prisacă, situată în apropierea acestui lăcaș monahal, în braniștea domnească de la Bohotin, fapt atestat de uricul emis la 29 august 1455 (vezi *ibidem*, nr. 52, p. 75).

³⁰ Marcu-Marian Petcu, *Mănăstiri și schituri din Moldova, astăzi dispărute*, cu o prefață de Ioan Moldoveanu, București, Editura Bibliotecii Naționale a României, 2010, p. 54-55.

³¹ *Ibidem*, p. 440.

³² Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, Direcția Patrimoniului Cultural Național, Biblioteca Monumentelor Istorice din România, 1974, p. 148.

*geografic al României*³³, au făcut o confuzie, pentru că din lectura atentă a textului reiese că nu este vorba despre vechea mănăstire, ci despre o biserică aflată în incinta aceleia noi din Bohotin, a cărei construcție nu a mai fost finalizată și care datează de circa șapte decenii.

Dat fiind că Bistrița a fost mult timp cea mai importantă mănăstire a Moldovei, atribuindu-i-se chiar drepturi și venituri episcopale, avea în subordine mănăstiri mai mici, unele dintre ele atestate și în uricul pus în circulație la 15 septembrie 1462, citat mai sus. Este vorba despre mănăstirea cu hramul „Sfântul Bogoslov”, despre a cărei localizare nu s-a transmis nici o informație, mănăstirea de pe Bahlui și moara acesteia (plasată în document, din punct de vedere geografic, incert) și Mănăstirea Bohotin, cu moara și prisaca din apropiere³⁴.

În directă relație cu Mănăstirea Bistrița este încă una dintre situațiile neobișnuite din punctul de vedere al aplicării dreptului canonic în Moldova epocii lui Ștefan cel Mare. La 11 iunie 1466, Șteful din Tâmaș vinde Bistriței mănăstirea aflată „din sus de Tâmaș, unde a fost Marta călugărița, de ceia parte de Siret, alături de o baltă, anume Martina”³⁵. Atât mănăstirea călugăriței Marta cât și baltă Martina, împreună cu „tot venitul ce să vinia aceii mănăstiri”, sunt cumpărate de egumenul Teodor al Bistriței pentru șazeci de ughi. Menționăm că unul din martorii acestei tranzacții economice a fost însuși mitropolitul Teoctist. Același reprezentant al Bisericii, însă alături de episcopul de Roman și de egumenii marilor mănăstiri din Moldova participă, la 2 octombrie 1468, la acțiunea prin care Ștefan cel Mare a cumpărat de la Marena, panița panului Ivanco al lui Brae, fiica lui Iațco Branici, jumătate din satul Maneuți, aflat în ținutul Sucevei, jumătate din mănăstire și jumătate din tot hotarul, cu tot venitul, pentru 130 de zloți tătarăști³⁶. Ștefan cel Mare a dăruit aceste bunuri Mănăstirii Putna, transformând astfel Mănăstirea Maneuți într-un metoc al Putnei. Trebuie remarcat însă că așa cum Marena lui Brae a vândut voievodului doar jumătate din satul Maneuți, mănăstirea a fost vândută tot pe jumătate, cealaltă parte a ei rămânând în continuare în stăpânirea Marenei.

La 16 martie 1490, Ștefan cel Mare a cumpărat de la copiii lui Hărman, Bogdan de la Voitin, Ion Miciorna și surorile lui, Ilca și Mușa, satul Voitin, pentru care Hărman avea urc de întârire de la Alexandru cel Bun (documentul a fost pus în circulație la 18 august 1427³⁷). Acest sat era locul unde atât Hărman cât și tatăl său, Iațco, au construit nu doar curțile boierești, ci și mănăstirea familiei, alături de „fânațul lor cel vechi”³⁸. La 16 martie 1490, mănăstirea era însă ruinată sau poate nu se mai păstra nimic din ea, cu excepția amintirii, întrucât în uric se face trimitere de două ori la locul „unde a fost mănăstirea lor”³⁹; fără îndoială, o ctitorie de familie, administrată de Hărman însuși, care a decăzut atunci când copiii și-au stabilit traiul în alte locuri, înstrăinând vechile ocine strămoșești, puse de Ștefan cel Mare sub ascultarea ctitoriei sale, Mănăstirea Putna.

³³ George Ioan Lahovary, *Marele dicționar geografic al României, alcătuit și prelucrat după dicționarele parțiale pe județe*, vol. I, București, 1898, p. 507.

³⁴ DRH, A. Moldova, vol. II, nr. 107, p. 153.

³⁵ *Ibidem*, nr. 136, p. 194.

³⁶ *Ibidem*, nr. 155, p. 229; *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. I, editate de Ioan Bogdan, București, 1913, nr. LXXXVII, p. 132.

³⁷ DRH, A. Moldova, vol. I, nr. 65, p. 95; *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, editate de Mihai Costăchescu, vol. I, Iași, 1931, nr. 61, p. 188; *Domeniul mănăstirilor din Bucovina în secolele XIV-XVIII. Inventar de documente*, volum editat de Mihai-Ștefan Ceaușu și Marius Chelcu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2007, nr. 13A, p. 134.

³⁸ DRH, A. Moldova, vol. III, nr. 77, p. 151.

³⁹ *Ibidem*.

Tot în aceeași zi (16 martie 1490), Ștefan cel Mare a cumpărat de la Stanciul și frații lui, Ivenco și Isaico, fiii lui Fedca Stărostescul, satul Macicătăuți, alături de „mănăstirea satului aceluia”⁴⁰, pentru 400 de zloți tătarăști, pe care le transferă sub autoritatea așezământului de la Putna, condusă la acea vreme de arhimandritul Paisie cel Scurt.

Documentele emise în secolele XV-XVI de cancelaria Moldovei atestă numeroase cazuri de locuri „unde a fost mănăstire”. Aceste domenii, vândute sau cumpărate, erau raportate, în permanență, la așezământul monastic care existase acolo, fapt care contribuia la o mai bună plasare topografică a ocinei în cauză. De exemplu, la 14 decembrie 1458, este atestată Marușca, fiica lui Andrei Slujăscul, soția lui Negrilă, care face unele danii importante către Mănăstirea Bistrița, printre care și locul situat la fântâna Horgului, „unde au fost mănăstirea tătâne-său”⁴¹. Un caz asemănător se întâlnește la 20 decembrie 1518, când nepoții lui Petru Oarță (Trif, fiul Marenei, și vărul său, Vasco, și surorile lui, Cârstina, Gaftia, copiii Anei, fiica Sorei) vând mitropolitului Teoctist al II-lea o parte din moșiile pentru care aveau uric de la Alexandru cel Bun, respectiv o prisacă „unde a fost mănăstire și o poieniță mică, ce ascultă de mănăstire”⁴². Situate pe râul Toplița, cele două bunuri sunt achiziționate de arhiepiscopul Sucevei pentru suma de optzeci de zloți tătarăști⁴³.

Vânzarea și cumpărarea de mănăstiri a fost o practică întâlnită mai cu seamă în epoca lui Ștefan cel Mare. Uricelor la care am făcut trimitere până acum li se adaugă și cel emis la 15 octombrie 1491, atunci când Duma, fiul lui Manea de la obârșia Ialanului, și nepoții lui de soră (Dragotă Cremene și Țintea) vând satul Mănești, acolo „unde a fost casa tatălui lor, Manea, și mănăstirea, unde lovește pârâul din deal până în pădurea lor”⁴⁴. Aceste bunuri sunt cumpărate de Petru Silișteanul pentru 75 de zloți tătarăști. Spre deosebire de așezământul de la Voitîn, Mănăstirea Mănești exista încă la data vinderii ei, fapt care nu a contat prea mult atunci când s-a stabilit prețul de vânzare a bunurilor care aparțineau urmașilor lui Manea; întrucât satul și mănăstirea au fost cumpărate cu doar 75 de zloți tătarăști, pe când Voitînul, alături de poiană și de locul unde a fost fânașul au fost achiziționate de Ștefan cel Mare cu 500 de zloți tătarăști.

Tot în aceeași perioadă este vândută și mănăstirea de la Oidești, „unde a fost jude Voina”⁴⁵. Despre existența acestui lăcaș monastic aflăm dintr-un uric emis la 5 martie 1493, prin care Ștefan cel Mare a întărit lui Albul Voinescul și surorilor lor (Vasilica și Ana) satul Oidești, cumpărat, pentru 60 de zloți tătarăști, de la Lazor, fiul lui Petrică Negrilescul, și de la vara lui, Nastea, fiica lui Ion Negrilescul⁴⁶.

O situație asemănătoare se întâlnește și la 21 iunie 1466, atunci când Comuz, stăpân al satului Roșiori din ținutul Cărligătura, vinde lui Ivan Geamănul și fiului său, Sima, jumătate din moșia Roșiori, pentru 150 de zloți tătarăști⁴⁷. Partea de sat vândută avea însă pe teritoriul său o moară și o mănăstire, care trec în acest fel în stăpânirea lui

⁴⁰ *Ibidem*, nr. 76, p. 148.

⁴¹ *Ibidem*, vol. II, nr. 79, p. 115.

⁴² *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 122, p. 130; *Documente moldovenești de la Ștefăniță voievod*, nr. 16, p. 75; *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului* (în continuare, *CDM*), vol. I (1387-1620), București, 1957, nr. 306, p. 88.

⁴³ Locul unde a fost mănăstirea lui Petru Oarță este amintit și la 29 ianuarie 1522 (vezi *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 169, p. 191; *Documente moldovenești de la Ștefăniță voievod*, nr. 63, p. 315; *CDM*, vol. I, nr. 324, p. 95).

⁴⁴ *DRH*, A. Moldova, vol. III, nr. 99, p. 197-198.

⁴⁵ *Ibidem*, nr. 122, p. 239.

⁴⁶ *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, editate de Ioan Bogdan, București, 1913, nr. IV, p. 13.

⁴⁷ *DRH*, A. Moldova, vol. III, nr. 137, p. 195.

Ivan Geamănul. Să observăm că statutul juridic al mănăstirii nu era cu nimic diferit față de moara amintită în cuprinsul acestui document. Similară cu această întâmplare este și acțiunea petrecută la 27 noiembrie 1460: Ivul Voinescul primește uric de întărire de la domnul țării pentru satul Voinești și pentru mănăstirea aflată pe teritoriul acestuia, ambele cumpărate de la Ion și de la Petrică, pentru cincizeci de zloți⁴⁸. Se remarcă și în acest caz că mănăstirea este tratată ca o anexă a stăpânirii boierești, statutul său juridic fiind identic cu acela al unei mori sau al unei bălți.

Același regim l-a avut și mănăstirea care a precedat biserica lui Ștefan cel Mare de pe apa Dobrovățului, ctitorie a lui Ivan Damianovici⁴⁹, ridicată pe moșiile sale, pentru care avea uric de întărire de la Alexandru cel Bun. Nepoții lui Ivan Damianovici, Crâstina, fiica lui Voislav, și nepoata ei de soră, Nastia, și vara lor, Vasutca, fiica lui Mihul, au vândut însă lui Ștefan cel Mare, la 7 octombrie 1503, mănăstirea în cauză, alături de cinci sate aflate pe Dobrovăț, în schimbul cărora au primit 1.500 de zloți tătărăști⁵⁰. Mănăstirea de pe Dobrovăț, cu hramul Schimbării la Față, este amintită și la 26 noiembrie 1499, atunci când a fost înzestrată de domn cu trei sate, primite de Ștefan cel Mare de la nepoții lui Ivan Damianovici în schimbul altor patru localități⁵¹. Așa cum s-a interpretat în istoriografie, la 26 noiembrie 1499 a avut loc o schimbare a statutului juridic al Mănăstirii Dobrovăț, din așezământ proprietate privată ea transformându-se într-unul cu personalitate juridică proprie⁵².

La 26 decembrie 1518, Ștefan cel Tânăr a dăruit uric Mănăstirii Neamț pentru mai multe domenii, printre care și Mănăstirea Brusturi, care în trecut se chemase a Turbatului, după numele întemeietorului ei⁵³. Această mănăstire, situată pe Cracău, a fost cumpărată de postelnicul Cozma Șarpe, alături de un sat, „unde a fost Oancă” și dăruită, precum s-a văzut, Mănăstirii Neamț. Uricul în cauză aduce câteva precizări deosebit de importante cu privire la istoria acestei mănăstiri. Întemeiată de către Turbatul, un dregător care a trăit în vremea lui Alexandru cel Bun, așezământul a fost vândut ulterior, de către nepoții ctitorului, Alexa și Mihnea. Cumpărător a fost, într-o primă fază, Pașco Hăciugă. Fiul acestuia, ajuns pârcălab (care însă nu mai era în funcție la 26 decembrie 1518, întrucât în uric i se spune „fost pârcălab”), a vândut lui Cozma Șarpe mănăstirea care între timp luase un alt nume, explicație care trebuie căutată tocmai în schimbarea stăpânitorului ei. Așadar, Mănăstirea Brusturi, una dintre cele mai vechi din Moldova, fusese vândută de două ori, pentru ca în vremea lui Ștefan cel Tânăr să ajungă sub directă ascultare a Mănăstirii Neamț.

Tot în prima jumătate a secolului XVI este atestat și satul Calienești cu mănăstirea care se afla pe teritoriul său. Aceste bunuri, care aparținuseră unui personaj pe nume Dragomir, au fost cumpărate de către înaintașii panului Cozma în vremea lui Iliaș și

⁴⁸ *Ibidem*, nr. 96, p. 137.

⁴⁹ Voica Maria Pușcașu, *Biserica Dobrovăț – date istorice*, în *MMS*, anul LIII, nr. 1-3, ianuarie-martie 1977, p. 169; Maria Crăciun, *op. cit.*, p. 164 (aici se cuvine făcută și o scurtă îndreptare: prezența lui Bogdan al III-lea în tabloul votiv de la Dobrovăț (1529) nu se datorează faptului că Bogdan „era asociat la domnie în acel moment [construcția bisericii – n.n.]”, ci pentru că în vremea sa a fost terminată edificarea așezământului monastic).

⁵⁰ *DRH*, A. Moldova, vol. III, nr. 295, p. 528; *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 36, p. 40; *CDM*, vol. I, nr. 271, p. 79 (în această ultimă colecție actul este datat la 6 octombrie 1503).

⁵¹ *DRH*, A. Moldova, vol. III, nr. 247, p. 445.

⁵² Voica Maria Pușcașu, Nicolae N. Pușcașu, *Mănăstirea Dobrovățului. Monografie arheologică și istorică*, Putna, Editura Mitropolit Iacov Putneanul, 2012, p. 76.

⁵³ *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 123, p. 131-132; *Documente moldovenești de la Ștefăniță voievod*, nr. 18, p. 84; Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. I, Iași, 1906, nr. 54, p. 258.

Ștefan, așadar în prima jumătate a veacului al XV-lea. La 4 iunie 1521, panul Cozma a dăruit însă satul și așezarea monastică de la Calienești Mănăstirii Bistrița, condusă de egumenul Siluan⁵⁴.

Într-un uric din vremea lui Petru Rareș (1533), păstrat într-o traducere târzie, este amintit satul Condrești, situat pe Telejina, alături de mănăstirea existentă pe teritoriul acestei localități. Jumătate din Condrești, alături de jumătate din mănăstire îi sunt întărite lui Luca și neamurilor sale, iar cealaltă parte din mănăstire revine altor rude⁵⁵. Documentul în cauză este important, întrucât atestă statutul juridic al Mănăstirii Condrești, care se confunda cu satul împărțit de nepoții lui Neculai Totoescul.

Marile lăcașuri monahale aveau în subordine altele mai mici, probabil un fel de schituri, pe care însă documentele le numesc tot mănăstiri. Fenomenul subordonării a fost preluat din Bizanț și poartă titlul de *epidosis*⁵⁶. De exemplu, Mănăstirea Boiște, acolo „unde a fost chilia vlădicăi Iosif”, a fost pusă, la 6 iunie 1446, sub ascultarea Mănăstirii Neamț⁵⁷. Ceea ce surprinde este faptul că Boiște era un lăcaș despre care documentul precizează că „[acolo – n.n.] sunt călugărițe”; deci o mănăstire de maici, unde se mai păstra totuși chilia primului mitropolit al Moldovei, a fost pusă sub ascultarea unei mănăstiri de călugări, așa cum a fost și a rămas până în zilele noastre așezământul de la Neamț. Tot sub ascultarea acestuia este pus și satul Băloșești, alături de Mănăstirea Hangu, fapt care s-a petrecut în domnia lui Ștefan cel Mare, la 13 februarie 1458⁵⁸.

Încă un caz de *epidosis* este întâlnit în cuprinsul unui uric emis la 24 februarie 1460/1461: Ștefan cel Mare a întărit Mănăstirii Moldovița balta Leonta, situată pe Nistru. Documentul menționează că această baltă a fost dăruită Moldoviței „de la gură până la obârșie, unde este mănăstirea, cu toate prisăcile și cu toate gârlele și cu șomuldoacele”⁵⁹. Actul în cauză atestă existența unei mănăstiri, având, cel mai probabil, statutul unui schit, situat pe Nistru și aflat în subordinea Moldoviței.

Locuri dăruite pentru întemeierea de mănăstiri

Alexandru cel Bun a dăruit lui Toader și Lie, la 9 octombrie 1424, „un loc la Tazlău, la obârșia Frumoasei, unde iese din pădure, mai sus de Metești, ca să-și pună și să-și așeze mănăstire, să le fie uric și ctitorie neclintită, lor și copiilor lor și întregului lor neam, în veci”⁶⁰. De asemenea, la 25 mai 1434, Ștefan al II-lea a dăruit papei Ioil un loc pustiu din ținutul Cârligătura, „unde este fântâna de lângă Balosin, peste Diba, să-și facă mănăstire”⁶¹. Fiul papei Ioil se numea Giurgiu și avea, la rândul său, alți copii, nenumiți însă în uricul de la 25 mai 1434. Voievodul mai precizează cu privire la mănăstirea care urma să fie întemeiată: „și sub uric să nu dăm această mănăstire altuia nimănui, niciodată în veci”⁶². Douăzeci de ani mai târziu, la 18 februarie 1456, mănăstirea papei Ioil, atestat cu titlul de protopop, fusese înființată, întrucât la această dată Petru al II-lea

⁵⁴ DIR, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 163, p. 184; *Documente moldovenești de la Ștefăniță voievod*, nr. 102, p. 476.

⁵⁵ DIR, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 315, p. 348.

⁵⁶ Vasile V. Muntean, *op. cit.*, p. 90; Igor Sava, *Dreptul de ctitorie*, p. 81.

⁵⁷ DRH, A. Moldova, vol. I, nr. 267, p. 379.

⁵⁸ *Ibidem*, vol. II, nr. 67, p. 99.

⁵⁹ *Ibidem*, nr. 91, p. 131.

⁶⁰ *Ibidem*, vol. I, nr. 59, p. 85.

⁶¹ *Ibidem*, nr. 130, p. 184; *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. I, nr. 125, p. 392; CDM, vol. I, nr. 42, p. 21.

⁶² DRH, A. Moldova, vol. I, nr. 130, p. 184.

a întărit lui Ioil și fiului său, grămaticul Giurgea, mai multe sate și moșii, printre care și „Onești, la Cârlișău, pe amândouă părțile pârâului și prisaca pe care a întemeiat-o Giurgiu Negru, și mănăstirea lor, și loc de prisacă în același hotar”⁶³. Mănăstirea de pe teritoriul satului Onești este amintită și la 30 iunie 1456, atunci când a fost întărită din nou, de Petru al II-lea, însă acum numai pisarului Giurgiu, fiul protopopului Ioil⁶⁴.

Tot la jumătatea secolului XV este atestat și popa Toader din Bârlad, care a primit, la 18 iunie 1444, de la Ștefan al II-lea, o moară ce aparținuse fratelui său, popa Draghie, alături de alte bunuri, printre care și un loc situat pe Lahova, „unde a fost mănăstirea fratelui său”⁶⁵. Respectivul lăcaș monastic nu mai exista la data emiterii uricului, întrucât se precizează că locul „unde a fost mănăstire” trecuse, alături de alte bunuri (o moară și o vale), în stăpânirea popei Toader din Bârlad. Totuși, editând documentul, episcopul de Huși Ioan Antonovici nota: „Mănăstirea de care se vorbește în acest document cred că este aceea de la Recea, din fundul satului Banca (jud. Tutova), păstrându-i-se numirea topică de mănăstire până astăzi în gura sătenilor din partea locului”⁶⁶. Uricul în discuție este important și pentru că atestă că demnitatea clericală era răspândită printre membrii acestei familii. Totodată, este emblematică că preoții de mir au făcut parte dintre întemeietorii de lăcașuri monahale, situație identificată și în alte cazuri⁶⁷.

Mănăstiri întărite și vândute

Precum s-a observat mai sus, au existat numeroase cazuri de mănăstiri vândute de ctitorii lor, alături de alte bunuri materiale. În acest sens, merită amintite și alte exemple, așa cum sunt reflectate de uricile emise de cancelaria Moldovei.

La 25 aprilie 1420, Alexandru cel Bun a întărit vornicului Oană mai multe sate aflate pe Bâcovăț, al căror hotar începea de la Mănăstirea lui Vârzar⁶⁸. Se cunoaște faptul că, ulterior, această mănăstioară, întemeiată pe terenurile personale ale unui laic, se va dezvolta, preluând numele întemeietorului (Vărzărești). De asemenea, la 7 februarie 1437 este atestată mănăstirea lui Dragomir, care exista pe teritoriul satului și în apropierea vicii de pe Cobâle⁶⁹. Cu această ocazie, mănăstirea a fost întărită, alături de celelalte bunuri, lui Dragomir și Simion.

La 5 martie 1446, Ștefan al II-lea a întărit lui Dragomir Oțel satul Boziani, situat la obârșia Albânei, alături de mănăstirea existentă aici. În uric se precizează că satul și mănăstirea de pe teritoriul său au fost vândute de Stanciul Cormohuz și sora lui, Negrita, pentru 130 de zloți tătarăști⁷⁰. Stanciul Cormohuz și Negrita erau veri ai lui Dragomir Oțel: așadar a intervenit, în acest caz, dreptul de preempțiune. Din uricul pomenit mai sus mai aflăm că vânzătorii erau copiii popei Iliș, unchi al lui Dragomir Oțel. Mănăstirea de pe teritoriul satului Boziani este atestată și de uricul pus în circulație la 27 iunie 1519. La această dată, Ștefan cel Tânăr a întărit lui Jurj Oțel și

⁶³ *Ibidem*, vol. II, nr. 56, p. 82.

⁶⁴ *Ibidem*, nr. 61, p. 92.

⁶⁵ *Ibidem*, vol. I, nr. 248, p. 351.

⁶⁶ *Documente bărlădene*, editate de Ioan Antonovici, episcopul Hușilor, vol. IV, Bârlad, 1924, nr. II, p. 4.

⁶⁷ Bogdan-Petru Maleon, *Clerul de mir din Moldova secolelor XIV-XVI*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2007, p. 341.

⁶⁸ *DRH*, A. Moldova, vol. I, nr. 47, p. 67; *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. I, nr. 45, p. 136.

⁶⁹ *DRH*, A. Moldova, vol. I, nr. 167, p. 234.

⁷⁰ *Ibidem*, nr. 265, p. 376.

surorii sale, Ana, copiii lui Dragomir Oțel, satul Boziani, aflat la obârșia Albânei, alături de mănăstirea existentă încă din prima jumătate a veacului al XV-lea. Uricul din iunie 1519 confirmă că satul și mănăstirea au fost cumpărate de către Dragomir Oțel de la verii lui, Stanciul și Negrita, sora acestuia din urmă, copiii popei Iliș⁷¹.

O altă mănăstire risipită odată cu trecerea timpului este atestată la 8 decembrie 1466⁷². Prin uricul emis în această zi, Ștefan cel Mare a dăruit lui Bodea un loc pustiu, cumpărat de la Tatul de la Bârzota. Locul achiziționat la 8 decembrie 1466 de Bodea, pentru a-și face sat și prisacă, era situat „unde a fost mănăstirea”, așezământ despre care nu s-a păstrat nici o altă informație. Fiii lui Tatul din Bârzota sunt atestați de uricul emis la 24 ianuarie 1489: Toma, Dobrancean și Burul. La data menționată, Ștefan cel Mare a dat acestora uric de întărire pentru satele Cerțăști, Făuriei și Șchiupeni, situate la gura Sacăi. Despre satul Făuriei, se precizează că avea pe teritoriul său o mănăstire⁷³, întărită, de asemenea, fiilor lui Tatul din Bârzota.

La 15 iunie 1448, cancelaria lui Petru al II-lea a emis uric de stăpânire lui Cernat Ploscar și fratelui său, Șteful, asupra mai multor domenii, printre care sunt enumerate și două mănăstiri, una situată pe Cracău, „unde sunt juzi Dragan și Nasoe”, iar cealaltă aflată la gura pârâului Bârlăjiței, afluent al Bârladului, „unde este Agapie”⁷⁴. Acest din urmă toponim trădează viețuirea unui sihastru în locul indicat. De asemenea, la 10 septembrie 1452, Alexandru al II-lea a întărit postelnicului Ignat moșiile sale, printre care și „Socii cu mănăstiri”⁷⁵, semn că pe teritoriul satului amintit existau nu unul, ci două lăcașuri monastice; iar la 9 februarie 1469 Ștefan cel Mare a întărit lui Petrea și fraților săi, Oană și Duma, ocinile moștenite de la strămoșii lor, printre care și satul Andriești, aflat pe Bârlad, alături de mănăstirea și moara acelui sat⁷⁶.

Mănăstiri dăruite unor laici

La 5 aprilie 1445, Ștefan al II-lea a dăruit logofătului Mihai și fratelui său, postelnicul Duma, „satele [de] pe Bârzetea, anume unde este Ciunca Stan și unde a fost Ciunca Giurgiu și mănăstirea lui Ciunca Stan și un loc din pustie, aproape de granița leșească”⁷⁷. Se observă că mănăstirea lui Ciunca Stan a trecut, la data menționată, în stăpânirea logofătului și a fratelui său, regimul juridic al acestui lăcaș nefiind cu nimic diferit față de un sat sau o seliște.

O situație asemănătoare întâlnim și la 21 februarie 1449, atunci când Marușca lui Stroe, deci soția unui boier, a primit de la Alexandru al II-lea uric de întărire pentru Mănăstirea Boiște, situată lângă Grași. Această mănăstire a fost ridicată în cinstea „Nașterii Născătoarei de Dumnezeu” și a fost dăruită Marușcăi lui Stroe de mama lui Drăguș, alături de poiana aflată în apropierea așezământului monahal⁷⁸.

La 13 septembrie 1473, Ștefan cel Mare a dăruit și întărit lui Corlat satul Berchișești, „alături de o topliță și moara de pe topliță și Poiana Muncelul cu mănăstirea”⁷⁹. Acest uric

⁷¹ *DIR*, veacul XVI, A. Moldova, vol. I, nr. 143, p. 147; *Documente moldovenești de la Ștefăniță voievod*, nr. 101, p. 473.

⁷² *DRH*, A. Moldova, vol. II, nr. 142, p. 205; *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. I, nr. LXVII, p. 112.

⁷³ *DRH*, A. Moldova, vol. III, nr. 48, p. 89.

⁷⁴ *Ibidem*, vol. I, nr. 280, p. 398.

⁷⁵ *Ibidem*, vol. II, nr. 20, p. 22.

⁷⁶ *Ibidem*, nr. 156, p. 231.

⁷⁷ *Ibidem*, vol. I, nr. 254, p. 359.

⁷⁸ *Ibidem*, vol. II, nr. 1, p. 1.

⁷⁹ *Ibidem*, nr. 193, p. 290.

este deosebit de important, întrucât atestă lăcașul monahal din Poiana Muncelului, ridicat pe terenurile boierului Corlat, care putea dispune după cum îi era voia de mănăstirea care îi aparținea. Din această situație deducem că *așezământul în cauză, ca atâtea alte mănăstiri personale, nu era supus nici unei autorități eclesiastice superioare*, episcopul sau mitropolitul locului neavând vreun amestec în ceea ce privește administrarea lăcașului, numirea egumenului etc.; aceasta cu atât mai mult cu cât stăpânul poienii, deci și al mănăstirii, se putea schimba oricând, printr-o simplă vânzare, validată de domn și, precum s-a văzut, chiar de mitropolit. La 11 aprilie 1533, Corlat, care ajunsese probabil la o vârstă venerabilă, a vândut lui Petru Rareș satul Berchișești, alături de mănăstire, pentru 480 de zloți tătarăști⁸⁰. Voievodul a dăruit aceste bunuri Mănăstirii Moldovița, condusă la vremea aceea de ieromonahul Ștefan, transformând mănăstirea boierului Corlat într-un metoc al Moldoviței, ceea ce nu a rămas multă vreme așa. Dintr-un uric emis la 27 mai 1546, aflăm că Ștefan Lăcustă a scos satul și Mănăstirea Berchișești de sub administrarea Moldoviței, motiv pentru care Petru Rareș, în a doua sa domnie, a fost nevoit să repună în drepturi o situație perturbată de „acel voievod, numit Lăcustă”⁸¹.

O situație similară se întâlnește și la 15 martie 1490, când domnul Moldovei a dat uric de întărire lui Isaiu de la Răcătău și nepotului lui de soră, Petru Farcaș, și surorii lui, Marta, fiii Stanei, și nepotului lui de frate, Toma, și surorii lui, Ana, fiii lui Danciul. Toți aceștia și-au împărțit stăpânirile, printre acestea figurând și satul Gălășești, „situat la gura Răcătăului, și mănăstirea care este la gura Dinețului și cu toate poienile care ascultă de ea”⁸². *Tocmeala dintre rude a făcut însă ca mănăstirea să fie împărțită în două*, așa cum s-a întâmplat și cu satul Gălășești, divizat între Petru Farcaș și sora lui, Marta, și, pe de altă parte, Toma și sora lui, Ana. După mai bine de jumătate de veac, fiicele Anei (amintită în uricul din martie 1490), Marta și Mica, au primit uric de întărire de la Petru Rareș, la 15 aprilie 1546. Celor două surori le-a revenit a patra parte din Gălășești, precum și a patra parte din mănăstirea aflată pe teritoriul satului⁸³. La 20 aprilie 1546, Mănăstirea Gălășești este amintită din nou, în contextul în care fiii lui Oană Huru, nepoții lui Petru Huhulea, își împart mai multe ocine între ei, printre care și Gălășeștii, cu mănăstirea despre care s-a vorbit aici⁸⁴. De asemenea, același lăcaș este atestat și în cuprinsul documentului emis la 6 iulie 1546, tot în contextul împărțirii moșiei Gălășești⁸⁵.

Un alt așezământ monahal rămas moștenire și pentru care a fost necesară emiterea unui uric de întărire, la 21 aprilie 1546, a fost Mănăstirea din Luncă⁸⁶, situată în apropierea satului București, întemeiat de Bucur Dan. Strănepoții acestuia, Mihăilă, fiul lui Gligor, și vara lui, Todosia, fiica Marușcăi, și Mărie, fiica Nastei, toți nepoții Anușcăi (aceasta din urmă, înțelegem din document, era fiica lui Bucur Dan), au fost beneficiarii documentului la care am făcut trimitere.

De asemenea, o mănăstire dăruită este amintită într-un document din 1525, prin care Ștefan cel Tânăr a întărit medelnicerului Bogdan satul Găiceni, situat la obârșia

⁸⁰ DIR, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 330, p. 364; vezi și *Documente privitoare la istoria românilor*, colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, vol. II, partea a IV-a (1531-1552), culese, adnotate și publicate de Nic. Densușianu, București, 1894, nr. XXVI, p. 43-44.

⁸¹ DIR, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 472, p. 525; *Documente privitoare la istoria românilor*, colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, vol. II, partea a IV-a (1531-1552), ed. cit., nr. CCXXXII, p. 387.

⁸² DRH, A. Moldova, vol. III, nr. 72, p. 133.

⁸³ DIR, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 419, p. 463.

⁸⁴ *Ibidem*, nr. 425, p. 470.

⁸⁵ *Ibidem*, nr. 487, p. 544.

⁸⁶ *Ibidem*, nr. 430, p. 476.

Topolovețului, alături de mănăstirea de pe teritoriul său⁸⁷. Documentul precizează că localitatea Găiceni fusese cumpărată de medelnicerul Bogdan de la Gliga și frații lui, Lazor și Petrea, fiii lui Toma Mitiutel. Deși în uric se arată că doar moșia Găiceni a fost cumpărată, înțelegem că și mănăstirea și-a schimbat stăpânul odată cu satul, dat fiind că cele două bunuri erau în directă legătură unul cu celălalt⁸⁸.

Și mănăstirea egumenului Chiprian a fost dăruită de domnul țării unei persoane laice, chiar dacă, în acest caz, este vorba despre soția voievodului, doamna Marena. Precum se știe, mănăstirea lui Chiprian era situată la obârșia Vișnevățului și, conform ultimelor cercetări, era situată pe alt loc decât cel pe care există astăzi Mănăstirea Căpriană⁸⁹.

Întemeietorul acestei vetre monastice – Chiprian – a fost un monah cunoscut al vremii sale. Numele său va deveni, odată cu trecerea timpului, sinonim cu al mănăstirii pe care a ctitorit-o. Prima dată, acest personaj este amintit la 25 aprilie 1420, atunci când Alexandru cel Bun a dăruit și întărit sfetnicului său, Oană, un domeniu alcătuit din 10 sate, pentru credincioasă slujbă⁹⁰. Arătând hotarele acestor sate se precizează printre limite poiana lui Chiprian, alături de poiana Târnaucii și Mănăstirea lui Vârzar (cel mai vechi centru monahal dintre Prut și Nistru atestat documentar), care mai târziu se va numi Vârzașești, după numele întemeietorului, caz identic cu al Căprianei⁹¹.

Precum s-a observat, poiana lui Chiprian atestă localizarea acesteia în apropierea râului Ișnovăț⁹², viitorul Vișnevăț. De altfel, la începutul existenței sale, așa cum reflectă uricul din 10 februarie 1429, mănăstirea a purtat numele acestui mic râu⁹³. Următoarea atestare a lui Chiprian, de data aceasta în calitate de egumen, este la 10 februarie 1429, când aflăm că era conducătorul spiritual al mănăstirii de pe râul Vișnevăț. Cu această ocazie, Alexandru cel Bun, considerat în istoriografie ctitor al mănăstirii de pe Ișnovăț⁹⁴ (opinie pe care nu o împărtășim), a dăruit soției sale, cneaghina Marena, și copiilor ei câteva sate, alături de robi țigani⁹⁵. Referitor la actul din 10 februarie 1429, formula care a suscitât cel mai mult interesul este „hotarul cneaghinei”, adică hotarul cneaghinei Marena, soția voievodului, fiica boierului Marin și sora boierului Bratul⁹⁶. Cel mai probabil, odată cu moartea boierului Oană, petrecută cândva în deceniul trei al secolului XV, mai exact după 25 aprilie 1420, dar înainte de 10 februarie 1429, o parte din satele date de vodă acestuia au revenit Marenei. Deducem astfel că edificarea mănăstirii de pe Vișnevăț a fost sprijinită de doamna Marena, deși inițiativa aparținuse lui Chiprian, pe ale cărui domenii a fost ridicat acest așezământ monahal.

⁸⁷ *Ibidem*, nr. 197, p. 223; *Documente moldovenești de la Ștefăniță voievod*, nr. 97, p. 460.

⁸⁸ Satul și Mănăstirea Găiceni sunt amintite și în uricul emis la 22 martie 1528 (*DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 245, p. 279-280).

⁸⁹ Vlad Ghimpu, *Biserici și mănăstiri moldovenești în Basarabia anilor 1457-1600*, în „Tyragetia”, IV-V, 1997, p. 22; Sergius Ciocanu, *Mănăstirea de pe Vișnevăț și Căpriană – așezăminte monastice distincte. Poiene și prisăci*, în „Tyragetia”, s.n., vol. I (XVI), nr. 2, 2007, p. 31-43.

⁹⁰ Satele au fost următoarele: Cornești, Miclăușești, Loznova, Săcăreni, Vorniceni, Dumești, Țigănești, Lavrești, Sadova și Hornicești (vezi *DRH*, A. Moldova, vol. I, nr. 47, p. 68).

⁹¹ Bibliografia referitoare la istoria Mănăstirii Căpriană a fost sintetizată în lucrarea întocmită de Dora Caitaz și Valentina Eșanu, *Mănăstirea Căpriană. Bibliografie*, ediție îngrijită de Nadejda Pădure și Andrei Eșanu, Chișinău, 2003, 48 p.

⁹² Gheorghe Postică, Nicolae Constantinescu, *Căpriană – repere istorico-arheologice*, Chișinău, Editura Știința, 1996, p. 18.

⁹³ *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. I, nr. 81, p. 250.

⁹⁴ G. Filip-Lupu, *Mănăstirea Căpriană – ctitorie a voievodului Alexandru cel Bun*, în „Revista de istorie a Moldovei”, anul II, 1991, nr. 4 (8), p. 39-43; Vlad Ghimpu, *O ctitorie domnească în Basarabia: Mănăstirea Căpriană*, în „Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei”, Chișinău, II, 1995, p. 214.

⁹⁵ *DRH*, A. Moldova, vol. I, nr. 84, p. 124.

⁹⁶ Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, București, Editura Albatros, 1976, p. 44.

Poiana lui Chiprian este aceea care va deveni cu timpul centrul mănăstirii cu același nume. S-a apreciat că acest Chiprian și-a dedicat averea domniei călugărindu-se, mai apoi formându-se pe terenurile sale un așezământ monastic⁹⁷: la început schit, iar odată cu trecerea timpului și cu sprijinul familiei voievodale, mănăstire⁹⁸. Unii autori au subliniat situația neobișnuită a mănăstirii lui Chiprian, care a fost dăruită unei persoane de către Alexandru cel Bun, respectiv soției sale, și nu închinată altei mănăstiri⁹⁹, așa cum există multiple exemple. Cu toate acestea, apare întrebarea, ridicată și de Andrei și Valentina Eșanu: potrivit cărui drept a făcut Alexandru cel Bun această danie soției sale din moment ce mănăstirea nu era ctitorie domnească¹⁰⁰? Cel mai probabil, așa cum s-a menționat, terenurile pe care a fost ridicată mănăstirea, precum și cele din preajma ei au trecut, în urma unor acțiuni juridice ce nu ne sunt cunoscute, în posesia familiei voievodale. În aceste condiții și ținând cont de domeniile personale ale Marenei, Alexandru cel Bun a acționat în conformitate cu legea moldovenească.

Chiprian este atestat în patru documente din secolul XV: cel din 1420, când este numit simplu *Chiprian*; în actul din 1429, când este desemnat cu titulatura *egumenul Chiprian*; iar celelalte două mențiuni sunt în urice emise în a doua jumătate a secolului XV¹⁰¹, când acesta era de multă vreme mort. Ambele documente emise în vremea lui Ștefan cel Mare reprezintă cărți de întărire de la marele domn pentru Mănăstirea Neamț, pentru prisaca lui Chiprian și mănăstirea de la obârșia Vișnevățului, în ultimul precizându-se numele Chiajnei, fiica lui Alexandru cel Bun și a Marenei, moștenitoarea averilor mamei sale. La 7 mai 1470, ea va dăru personal Neamțului prisaca lui Chiprian. Ștefan cel Mare va pune mănăstirea întemeiată de Chiprian sub ascultarea aceleia de la Neamț, transformând ctitoria de la Vișnevăț într-un metoc al Neamțului. Faptul că mănăstirea egumenului Chiprian a fost pusă sub ascultarea lăcașului monahal de la Neamț atât de Ștefan cel Mare (la 1 aprilie 1470), cât și de Chiajna, fiica Marenei și a lui Alexandru cel Bun (la 7 mai 1470), a făcut să se vorbească, pe bună dreptate, despre un conflict existent între Ștefan cel Mare și mătușa lui¹⁰², aceasta din urmă fiind posesoarea averilor moștenite de la mama ei, printre care și mănăstirea de la Vișnevăț. Așadar, la 1 aprilie 1470, Ștefan cel Mare nu avea nici un drept să pună mănăstirea lui Chiprian sub ascultarea Neamțului, dat fiind că lăcașul monastic din apropierea Bâcului se afla în stăpânirea rudei sale, care, precum s-a văzut, trăia încă.

⁹⁷ Gheorghe Postică, *Mănăstirea Căpriană. De la întemeiere până în zilele noastre*, Chișinău, 2000, p. 16.

⁹⁸ Andrei și Valentina Eșanu precizează referitor la acest aspect: „Această mănăstire [a lui Chiprian – n.n.], la fel ca și mănăstirea lui Vârzar [...], nu a fost întemeiată, credem, de vreunul dintre voievozi, ci mai curând de careva fețe bisericești, călugări stabiliți în aceste părți, formându-se treptat din sihăstrie sau mici schituri. Unul dintre aceștia putea fi popa Chiprian”. Vezi *Ștefan cel Mare și Mănăstirea Căpriană*, în „Sud-Est”, Chișinău, 2001, nr. 3, p. 126, studiu republicat în volumul celor doi autori, *Moldova medievală. Structuri executive, militare și ecleziastice*, Chișinău, Editura Arc, 2001, p. 186-211 (în continuare, trimiterea se va face la paginația din „Sud-Est”).

⁹⁹ Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, Nicolae Fuștei, Valentina Pelin, Ion Negrei, *Mănăstirea Căpriană (secolele XV-XX). Studiu istoric, documente, cărți, inscripții și alte materiale*, Chișinău, Editura Pontos, 2003, p. 110.

¹⁰⁰ Vezi *Ștefan cel Mare și Mănăstirea Căpriană*, p. 127. Considerăm nefondată opinia autorilor potrivit căreia această situație (dăruirea unei mănăstiri către o persoană laică) este „nemaîntâlnită în istoria Țării Moldovei” (*ibidem*). Precum s-a observat din cuprinsul acestui text, uricele emise de cancelaria Moldovei atestă și alte cazuri similare, precum este acela al Marușcăi lui Stroe, care a primit de la Alexandru al II-lea, la 21 februarie 1449, Mănăstirea Boiște (vezi *supra* în text).

¹⁰¹ DRH, A. Moldova, vol. II, nr. 163, p. 241-243; nr. 165, p. 245-247.

¹⁰² Vlad Ghimpu, *Biserici și mănăstiri moldovenești în Basarabia*, p. 20.

După cum precizăm, de la 1420 la 1429 statutul social al lui Chiprian a suferit o transformare radicală. Nu cunoaștem care era acest statut la 1420, poate acela de monah retras într-o poiană, care însă îi aparținea, așa cum documentele relevă pentru secolul XV și alte cazuri de călugări trăitori în propriile poieni. Astfel, într-un document, care poate fi datat între 7 iulie 1438 și 2 august 1442, este amintită „poiana unde a fost Coste călugărul”¹⁰³.

Faptul că numele lui Chiprian rămâne același, fără a fi schimbat, chiar și când știm sigur că făcea parte din clerul monahal, ne determină să credem că la 1420 Chiprian era deja monah, poate sihastru; și că schimbarea numelui, obligatorie până astăzi pentru cei care îmbracă haina monahală, și care simbolizează moartea vechiului om și renașterea lui spirituală, care-l supune pe cel în cauză unor canoane și reguli valabile până la sfârșitul vieții, se petrecuse în acest caz înainte de 1420. Oricum, Chiprian devine întâistătătorul monahilor adunați în mănăstirea ridicată pe propriile terenuri înainte de 1429, pentru că la această dată apare cu titlul de *egumen*.

Posteritatea lui Chiprian și a mănăstirii sale

Egumenul Chiprian a fost una dintre personalitățile de seamă ale monahismului moldovenesc din veacul al XV-lea și, de asemenea, un cărturar important al vremii sale. El a compus versuri și muzică religioasă, alcătuind o lucrare hagiografică privitoare la Sfântul Mucenic Varvar, intitulată *Viața și petrecerea cuviosului părinte Varvar, izvorătorul de mir din muntele Pelagoniei*, căruia i-a dedicat câteva versuri, pe care le-a anexat la aceeași lucrare, scrisă în jurul anului 1435¹⁰⁴. Deși manuscrisul are un caracter compilativ, a fost inclus de Gavril Uric într-un *Codice miscelaneu* realizat în 1448¹⁰⁵. Trebuie însă precizat că unii istorici au așezat sub semnul probabilității identitatea dintre egumenul Chiprian de la Vișnevăț și scriitorul de limbă slavonă din Moldova primei jumătăți a secolului XV¹⁰⁶, opinie care, foarte probabil, nu corespunde realității, dat fiind că nu există în Țara Moldovei atestat un alt personaj, în această vreme, care să poarte numele Chiprian. Mai mult, un asemenea cărturar nu putea proveni decât dintr-un centru monahal, știut fiind că doar în mănăstiri a apărut și s-a dezvoltat, inițial, cultura scrisă.

Așa cum aminteam, odată cu trecerea timpului, numele acestui egumen a fost preluat de mănăstirea în care a viețuit, din secolul XVI numindu-se Căpriană. Potrivit unei însemnări de pe o *Evanghelie* dăruită de Petru Rareș și doamna sa, Elena, acesteia

¹⁰³ DRH, A. Moldova, vol. I, nr. 186, p. 263.

¹⁰⁴ Vezi *Antologia poeziei vechi moldovenești*, prefață, selecție, traducere și note de Nicolae Dabija, Chișinău, Literatura artistică, 1987, p. 52 (în această lucrare, Chiprian este considerat pe nedrept „întemeietorul legendar [s.n.] al schitului Căpriană – important centru de cărturărie din Moldova medievală”); Nicolae Dabija, *Poezia noastră de până la Varlaam*, în „Literatura și arta”, nr. 11 (2171), 12 martie 1987, p. 8 (acest titlu a fost greșit citat de către Andrei Eșanu, Valentina Eșanu și Nicolae Fuștei, în lucrarea *Trecut și prezent la Mănăstirea Căpriană din Basarabia*, Paris, Editura Căpriană, 1997, p. 28, nota 12, unde figurează „Poezia moldovenească [s.n.] de până la Varlaam”); Nicolae Dabija, *Căpriană – centru de cultură medievală moldovenească*, în „Literatura și arta”, nr. 51 (2211), 17 decembrie 1987, p. 8; Nestor Vornicescu, arhiepiscop și mitropolit al Olteniei, *Vechi centru de spiritualitate românească. Schițe istorice despre Mănăstirea Căpriană*, în „Literatura și arta”, nr. 50 (2418), 12 decembrie 1991, p. 6.

¹⁰⁵ Andrei Eșanu, *Chiprian de la Vișnevăț (anii 80-90 ai secolului XIV – anii 70 ai secolului XV)*, în idem, *Cultură și civilizație medievală românească. Din Evul Mediu timpuriu până în secolul XVII*, Chișinău, Editura Arc, 1996, p. 189-190; Ion Negrei, *Activități cultural-bisericești la Mănăstirea Căpriană*, în Andrei Eșanu (coordonator), *Valori și tradiții culturale în Moldova*, Chișinău, Editura Știința, 1993, p. 145-146.

¹⁰⁶ Vlad Ghimpu, *O ctitorie domnească în Basarabia*, p. 213.

mănăstiri¹⁰⁷, în a doua domnie a acestui voievod așezământul purta numele Căpriana. Tot Petru Rareș este cel care, potrivit lui Grigore Ureche, dar și pisaniei din secolul XIX, alcătuită însă după vechea pisanie din 1542¹⁰⁸, va reconstrui mănăstirea lui Chiprian, numărându-se, astfel, printre ctitorii vechiului lăcaș. Referindu-se la a doua domnie a lui Petru Rareș, cronicarul precizează următoarele: „[...] iară dacă să întoarse Pătru vodă de la Țara Ungurească, într-aceia laudă au sfârșit mănăstirea Pobrata, carea era zidită de dânsul și o au sfințit. Așijderea și mănăstirea Râșca au început. Și Dobrovățul încă au săvârșit, *de la Căpriana mănăstirea au lucrat* [s.n.], încă și alte lucruri bune multe să află făcute de dânsul, cumu-i la mitropolia de Roman și la mitropolia de Suceava și la mănăstirea de Bistriță și biserici de piatră în Hârlău și în Bae și încă și alte lucruri bune multe să află în țară de dânsul făcute”¹⁰⁹.

Ridicarea Mănăstirii Căpriana de către Petru Rareș a fost interpretată de unii istorici ca o reparare, necesară în urma invaziei turcești din 1538, nicidecum ca o ridicare din temelii a bisericii acestei mănăstiri, fapt pus pe seama lui Ștefan cel Mare și datat, pe baza pomelnicului mănăstirii, între 1491-1496¹¹⁰. În acest sens, s-a atras atenția că expresia din cronică, „nou ridicată”, poate însemna atât reparată, cât și clădită din nou¹¹¹. De asemenea, în vremea lui Alexandru Lăpușneanu, mănăstirea va beneficia de consistente dării, întărite de voievod prin uricul emis în aprilie 1559, prin care 11 sate, alături de vii, păduri și fânețe, au intrat în patrimoniul Căprianei¹¹².

Egumenul Chiprian a murit, cel mai probabil, la jumătatea secolului XV¹¹³, trecerea mănăstirii sale sub ascultarea aceleia de la Neamț, în vremea lui Ștefan cel Mare, petrecându-se după moartea monahului; deși unii istorici plasează moartea lui Chiprian în jurul anului 1470, considerând că abia astfel a apărut problema proprietăților mănăstirii. Cu toate acestea, nu putem omite că în deceniul trei al secolului XV Chiprian era deja egumen și întemeietor de mănăstire, deci acumulase experiență, care nu putea fi dobândită decât după o perioadă de lungă asceză. Din nefericire, momentul morții egumenului Chiprian nu este cunoscut cu certitudine, iar documentele nu lasă să se întrevadă data la care s-a întâmplat acest fapt.

Chiprian a fost un personaj remarcabil din istoria monahismului moldovenesc de la începutul secolului XV; un egumen – foarte probabil – de viță nobilă, cărturar prin

¹⁰⁷ Pentru însemnarea de pe această Evanghelie, vezi Ștefan Berechet, *Mănăstirea Căpriana*, în „Comisiunea Monumentelor Istorice. Secția din Basarabia. Anuar”, II, Chișinău, 1928, p. 89-90, precum și idem, *Mănăstirea Căpriana*, în *Basarabia – monografie*, sub îngrijirea lui Ștefan Ciobanu, Chișinău, 1926, p. 211.

¹⁰⁸ Vlad Ghimpu, *Biserica Adormirea Maicii Domnului de la Mănăstirea Căpriana*, în „Tyragetia”, III, 1996, p. 33, 36.

¹⁰⁹ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P. P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1955, p. 155.

¹¹⁰ Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *Ștefan cel Mare și Mănăstirea Căpriana*, p. 138-140.

¹¹¹ Ștefan Gr. Berechet, *Mănăstirea Căpriana*, în *Basarabia – monografie*, p. 211.

¹¹² Șt. Berechet, *Documente privitoare la Mănăstirea Căpriana*, în „Luminătorul”, Chișinău, LVIII, 1 noiembrie 1925, nr. 21, I, p. 14-17; Arhimandrit V[isariion] Puiu, *Monăstirile din Basarabia*, Chișinău, Tipografia de Editură Națională „Luceafărul”, 1919, p. 19.

¹¹³ Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, Nicolae Fuștei, *Trecut și prezent la Mănăstirea Căpriana*, p. 9. Atunci când autorii au întocmit „Lista rezumativă a egumenilor Mănăstirii Căpriana”, l-au plasat pe Chiprian în „prima jumătate a secolului XV” (*ibidem*, p. 24). De asemenea, Nicolae Dabija afirma privitor la acest subiect: „[...] faptul că lucrarea despre viața Sfântului Varvar a fost inclusă de Gavril Uric, la 1448, în al său *Codice miscelaneu*, ne îndeamnă să credem că la acea oră Chiprian nu mai trăia” (vezi *Poezia noastră de până la Varlaam*, p. 8). Trebuie precizat că o listă cu egumenii Căprianei a fost întocmită și de Victor Ladaniuc, fiind inclusă în lucrarea *Mănăstiri basarabene*, coordonată de Antonina Sârbu și Victor Ladaniuc, Chișinău, 1995, p. 19-20; numele egumenului Chiprian nu apare în lista menționată. Conform acestei lucrări, primul conducător al mănăstirii a fost arhimandritul Antim, atestat la 1775!

realizările sale culturale, întemeietor de mănăstire și cel care va da numele său lăcașului căruia i-a fost întăistător. Faptul că acest lucru s-a întâmplat, deși mănăstirea în cauză a mai avut și alți egumeni după Chiprian, dovedește maniera în care era perceput acest personaj de contemporani, dar și de către urmași. Autoritatea de care se bucura era foarte mare, încât pentru aceștia Chiprian simboliza, prin însăși existența și modul său de viață, nu un simplu monah; era văzut în ipostaza omului sfânt, a celui în care voința lui Dumnezeu se împlinește mai mult decât în alții. Astfel, istoria de început a Mănăstirii Căpriana este strâns legată de numele acestui egumen, care ilustrează un model uman, al omului pentru care scopul suprem este *imitatio christi*, prototip atât de răspândit în epoca în care a trăit.

*

Precum s-a observat în paginile de mai sus, în Moldova veacurilor XV-XVI mănăstirile mici, construite de boieri pe domeniile personale, puteau fi vândute, lăsate moștenire și, după caz, împărțite între urmași. Relevant este, din acest punct de vedere, uricul de la 14 aprilie 1558, păstrat doar într-un rezumat din secolul XVIII. Prin acest document, Alexandru Lăpușneanu a întărit Tudorei și surorilor sale, Neaga, Palaghie, Anușca, Magda și Gafie, satul Cășoteni, situat la gura Lohanului, alături de Mănăstirea Tecuceștilor, „care este tot împotriva Lohanului și trece peste apa Crasnii până în zare dealului, în Fauri și merge în Vovrilata, unde au ședzut Vâlce și până în matca Ghighișoe, unde au fost satul și peste de[a]l, la puțul Ialpoholui împotriva Cășotenilor”¹¹⁴. Acest uric reprezintă singura atestare a Mănăstirii Tecucești, plasată din punct de vedere geografic în ținutul Vaslui.

O situație asemănătoare se întâlnește și la 18 aprilie 1558, într-un act prin care Alexandru Lăpușneanu a întărit satul Drăgești nepoților lui Petru, Tudora, Nestor și surorilor lui, Ghinda și Bisuca, fetele Anușcăi, lui Oană, Mihul Averescul și Vasilie. Acestor trei personaje din urmă, despre care documentul precizează că erau feciorii Mușei, le revine partea din jos a satului Drăgești, „cu loc de moară și cu mănăstire în hotarul acela”¹¹⁵.

Un document emis la 13 aprilie 1560 atestă o mănăstire confiscată de către domnie, odată cu alte domenii ale celui care se arătase hiclean față de voievod. Este vorba despre Lupu Huhulea, fost paharnic, feciorul Dionisiei călugărița și nepot al logofătului Ioan Tăutu. Mănăstirea în cauză purta numele Trestiana, având în jurul său o moară, prisăci și poieni. Era situată pe teritoriul satului Popești, domeniu care aparținuse lui Ioan Tăutu, cel care a ctitorit mănăstirea în cauză¹¹⁶. Prinzând răsculații, Alexandru Lăpușneanu a omorât căpetenia acestora, pe Lupu Huhulea, confiscându-i proprietățile, pe care le-a dăruit Mănăstirii Râșca¹¹⁷. Un deceniu mai târziu, Bogdan Lăpușneanu a reconfirmat dania părintelui său către Mănăstirea Râșca, emițând în acest sens un uric la 6 iulie 1570¹¹⁸.

Un statut asemănător cu ctitoria egumenului Chiprian, la care s-a făcut referire în rândurile precedente, trebuie să fi avut și Mănăstirea Sălăgeni, întemeiată de monahul

¹¹⁴ DRH, A. Moldova, vol. VI (1546-1570), întocmit de Ioan Caproșu, 2008, nr. 227, p. 417; DIR, A. Moldova, veacul XVI, vol. II, nr. 105, p. 114.

¹¹⁵ Ibidem, nr. 108, p. 117-118.

¹¹⁶ Ștefan S. Gorovei, *Mănăstirea Trestiana*, în MMS, anul XLIV, nr. 9-10, septembrie-octombrie 1968, p. 563.

¹¹⁷ DRH, A. Moldova, vol. VI, nr. 278, p. 499; DIR, A. Moldova, veacul XVI, vol. II, nr. 141, p. 149.

¹¹⁸ *Uricaru sau colecțiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor*, vol. XXII, editat de Theodor Codrescu, Iași, 1893, p. 62-63.

Evloghie pe teritoriul satului omonim, domeniu care a aparținut ctitorului de la Sălăgeni încă din perioada când era un cunoscut boier în Sfatul Domnesc al lui Ștefăniță Voievod, fiind vistiernic și purtând numele Ieremia. Fiu al comisului Galeș, nepot al lui Vlaicu, fratele doamnei Oltea-Maria, așadar nepot al lui Ștefan cel Mare¹¹⁹, Ieremia apare ca vistiernic încă de la 20 noiembrie 1499. Ștefan cel Mare îi dăruia atunci satul Giulești, situat în ținutul Neamț, cumpărat de voievod de la Lupșe din Sirețel pentru 130 de zloți tătarăști¹²⁰. Ieremia a îndeplinit misiunea de sol al lui Bogdan al III-lea la Veneția, motiv pentru care vistiernicul s-a aflat și în grațiile fiului lui Ștefan cel Mare¹²¹.

În vremea lui Ștefan cel Tânăr dispăre din Sfatul Domnesc, mai exact după momentul 1523 (fiind implicat în răscoala contra lui Ștefăniță¹²²), atunci când fostul dregător este atestat sub numele Evloghie călugărul (la 16 martie 1527 a vândut lui Armeanu jumătate din satul Tatomirești, pentru 30 de zloți¹²³). Nu cunoaștem cu exactitate momentul intrării în monahism a înaltului dregător. La 12 februarie 1525, într-un uric prin care a făcut o danie Mănăstirii Moldovița, Ieremia nu mai îndeplinea nici o funcție, întrucât este arătat ca fost vistier¹²⁴. Totuși, în document el nu este menționat cu numele de monah, semn că încă nu se călugărise. Precum s-a văzut, el apare întâia oară ca Evloghie monahul la 16 martie 1527, dovadă că intrarea sa în monahism se petrecuse după 12 februarie 1525, dar înainte de 16 martie 1527. După cum atestă uricele și însemnările de pe vechile cărți bisericești, monahul Evloghie a întemeiat Mănăstirea Sălăgeni numai după ce și-a pierdut înalta dregătorie. El a înzestrat „mănăstioara” sa cu sate și obiecte necesare cultului liturgic, îndeplinind rolul unui stareț la Sălăgeni¹²⁵; apoi a închinat așezământul monastic pe care l-a ctitorit Mănăstirii Moldovița, acolo unde fostul dregător și-a pregătit, în viață fiind, mormântul.

*

Exemplele oferite de noi atestă cât se poate de clar că în Moldova veacurilor XV-XVI charisticariatul a jucat un rol important, chiar dacă prezența sa a constituit un abuz în ceea ce privește dreptul de ctitorire¹²⁶; totodată, și exercitarea prerogativelor clerului superior erau considerabil diminuate în această manieră. Credem că *acest fenomen s-a dezvoltat tocmai pe fondul unei precare ierarhii bisericești în această provincie eclesiastică*. Nu putem omite că demnitatea de mitropolit a fost exercitată, în prima jumătate a secolului XV, de către greci, exceptând, firește, păstoria mitropolitului Iosif I. Or, despre mitropoliții greci ai Moldovlahiei se știe că au rezidat fie puțin, fie deloc în scaunul de la Suceava. Nu cunoaștem, deocamdată, nimic despre existența unor episcopi sufragani, cu excepția informației lapidare despre mitropolitul Calist al

¹¹⁹ Ștefan S. Gorovei, *Addenda et corrigenda. Din nou cu privire la Mateiaș*, în *AIIAI*, XVIII, 1981, p. 687 (cu precizarea că logofătul Mateiaș, ctitorul de la Coșula și Horodniceni, era nepot de soră al vistiernicului Ieremia).

¹²⁰ *DRH*, A. Moldova, vol. III, nr. 243, p. 432.

¹²¹ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (secolele XIV-XVII)*, București, Editura Enciclopedică Română, 1971, p. 304.

¹²² Virgil Păslariuc, *Raporturile politice dintre marea boierime și Domnie în Țara Moldovei în secolul al XVI-lea*, Chișinău, Editura Pontos, 2005, p. 69.

¹²³ *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 212, p. 240.

¹²⁴ *Ibidem*, nr. 198, p. 224.

¹²⁵ Ioan Caproșu, Elena Chiaburu, *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei. Un corpus editat de ~, I (1429-1750)*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2008, p. 46.

¹²⁶ Hélène Ahrweiler, *op. cit.*, p. 12; Gheorghe Cronț, *Dreptul de ctitorie în Țara Românească și Moldova*, p. 108.

Romanului, atestat într-un uric emis la 30 septembrie 1445¹²⁷. Numai astfel ne putem explica atribuțiile de factură episcopală acordate de domn Mănăstirii Bistrița, precum și titulatura de *arhimandrit* rezervată, într-o primă fază, doar egumenului de la necropola lui Alexandru cel Bun.

Și totuși, vinderea, cumpărarea, dăruirea, împărțirea sau moștenirea unor mănăstiri a fost un fenomen care a existat mult timp chiar și după ce structura administrativă a Bisericii din Moldova a fost completată, atât prin numirea de ierarhi, cât și prin crearea unor noi eparhii. Precum s-a observat, comercializarea mănăstirilor personale este atestată tot mai puțin după domnia lui Alexandru Lăpușneanu, ultimul caz identificat de noi fiind cel din 8 decembrie 1581, prin care se întărește lui Condrea Bucium și soției sale, Antemia, Mănăstirea Răcățau¹²⁸.

Valentin Al. Georgescu aprecia că dispariția mănăstirilor personale s-a datorat reducerii privilegiilor acestora de către puterea domnească, precum și sărăcirii ctitorilor¹²⁹. Cele două tendințe au contribuit și ele la dispariția fenomenului amintit, însă cred că rolul principal revine aplicării dreptului canonic și reprezentanților Bisericii, care au fost interesați să controleze aceste „mănăstioare”. În paralel, o parte din ele au fost cumpărate de puterea domnească și puse sub ascultarea ctitoriilor voievodale. Este cazul mănăstirii egumenului Chiprian, care a ieșit de sub ascultarea Neamțului, devenind, în prima jumătate a secolului XVI, în condiții cu totul neclare, mănăstire independentă, bucurându-se de atenția deosebită a lui Petru Rareș, ctitor și înzestrător al Căprianei.

Astfel de exemple, despre care Tit Simedrea afirma, pe bună dreptate, că „pe cât sunt de evidente, pe atât sunt greu de interpretat”¹³⁰, reprezintă excepții în ceea ce privește aplicarea canoanelor Bisericii, care interzic vânzarea, cumpărarea sau dăruirea mănăstirilor. În acest sens, la cel de-al IV-lea Sinod ecumenic s-a hotărât ca „mănăstirile, odată consfințite după socotința episcopului, să rămână pentru totdeauna mănăstiri și bunurile care se cuvin lor să se păzească și să nu se mai facă lăcașuri lumești. Iar dacă cineva ar voi să facă aceasta, să fie supus certărilor prevăzute în canoane”¹³¹.

Potrivit unor opinii, în ciuda hotărârilor patriarhale, fenomenul charisticariatului nu a dispărut niciodată, întrucât eforia sau epitropatul reprezintă „la forme la plus atténuée de l’attribution d’un couvent à une personne laïque”¹³². Conform legislației bizantine, titlul de *ctitor* nu putea fi și nu trebuie să fie confundat cu acela de *proprietar*¹³³. Același ierarh mai sus citat a identificat un caz de dăruire a unei mănăstiri în Galiția, în 1424, sugerând că modelul urmat de Alexandru cel Bun și urmașii săi trebuie căutat în acest spațiu¹³⁴. Aceste analogii sunt binevenite, însă vânzarea, dăruirea,

¹²⁷ DRH, A. Moldova, vol. I, nr. 259, p. 367.

¹²⁸ Târziu de tot, la 1822, în Basarabia, este atestat un caz asemănător. În acest an, arhimandritul Irineu, profesorul Mănăstirii Curchi, cere, printr-un raport, permisiunea de la Dicasteria Chișinăului de a vinde prima biserică a mănăstirii, aceea din lemn, unui locuitor din Chișinău, Marco Zagori. Raportul în cauză a fost aprobat de Dimitrie Sulima, arhiepiscopul Chișinăului (vezi, în acest sens, Valeriu Bubulici, Mihai Onilă, *Mănăstirea Curchi. Istoricul și rezultatele cercetărilor arheologice de salvare din anul 2006*, în „Tyragetia”, s.n., vol. I (XVI), nr. 2, 2007, p. 169).

¹²⁹ Valentin Al. Georgescu, *op. cit.*, p. 172.

¹³⁰ Tit Simedrea, *op. cit.*, p. 71.

¹³¹ Ieromonah Nicodim Sachelarie, *Pravila bisericească*, ediția a II-a, tipărită cu binecuvântarea Prea Sfințitului Calinic, episcopul Argeșului, Valea Plopului-Prahova, 1996, p. 51, 142.

¹³² Hélène Ahrweiler, *op. cit.*, p. 23.

¹³³ Gheorghe Cronț, *op. cit.*, p. 83.

¹³⁴ Tit Simedrea, *op. cit.*, p. 80.

moștenirea și împărțirea unor mănăstiri moldovenești trebuie privite în contextul în care s-au petrecut, echivalent cu nesocotirea canoanelor și cu abuzul față de principiile dreptului ctitoricesc.

CONSIDERATIONS ON THE JURIDICAL REGIME OF
PERSONAL MONASTERIES IN MOLDOVIA (15th-16th CENTURIES)
(Summary)

Keywords: charisticariat, Monastery Vișnevăț, Alexander the Good, Byzantium, canon law, Monastery Răcățău.

This study investigates, based on documents kept, the charisticariat phenomenon in medieval Moldavia, process by which the Church has sanctioned the existence of personal monasteries, that could be given to secular persons, inherited, divided with the village or mill around which there were, sold or even confiscated in case of treason (representative of this point of view is the case of Trestiana Monastery). The documents issued by the office of Moldavia in the 15th and 16th centuries attests many cases of charisticariat, among the most famous being the Vișnevăț Monastery, given by Alexander the Good, at 1429, to his wife. This phenomenon was first developed in Byzantium, but has ceased to exist because some emperors, under the influence of the Church, have issued laws (novele) in this sense. In Moldavia, the charisticariat appeared in the time of Alexander the Good, peaked during Stephen the Great, and then gradually disappeared from the specific customs of this area, because its practice was an abuse of the right of founding. The last case of charisticariat in Moldavia identified is from 1581, in this year dating a document by which Condrea Bucium, with his wife, becomes the owner of the Răcățău Monastery.

ROMEO GABRIEL MOLDOVAN*

**BUNURI MOBILE ȘI IMOBILE
ÎN TRANSILVANIA SECOLULUI XVII.
STUDIU DESPRE RELAȚIA DINTRE „LEGI” ȘI INTERESE
ÎN TESTAMENTELE MAGHIARE****

Testamentul „organizează” ultimele gânduri ale omului în raport cu urmașii, „clarifică” problemele personale, dar și „programează” viața moștenitorilor pentru mai multe generații. Profund subiectiv, actul este pentru istoric unul dintre cele mai obiective surse: nimeni nu se joacă cu propria moarte¹. Inițial sursă doar pentru istoria dreptului, testamentul a devenit un important instrument de lucru și pentru istoria socială. Abundența datelor furnizate de testamente a condus la reconstituirea arborelui genealogic, la studierea strategiilor de stratificare a societății și de constituire a averilor, la monografiile urbane, la analize privitoare la religie, la căsnicie². Cercetarea amănunțită a acestor acte de ultimă voință a dus spre o aprofundare a istoriei morții, Thanatos devenind un șantier de lucru în întreaga lume. În paginile următoare, vom căuta să-l privim dintr-o perspectivă transilvană.

I. Legi și cutume

Perioada de interes este cea a bine documentatului – mai ales pentru comunitățile și elitele maghiare – secol XVII. Pentru a-l putea înțelege în diversitatea sa, trebuie pornit de la situația de astăzi. În raport cu legislația în vigoare, trebuie percepute interesele și sensibilitățile unor vremuri distincte.

I.1. De la cadrul juridic modern la contextul legal al Transilvaniei de secol XVII

Legislația actuală nu operează o distincție clară între bunurile mobile și bunurile imobile. Autorii noului Cod Civil (NCC) nu au considerat necesară definirea noțiunilor de *mobil* și *imobil*. Astfel, apelăm în continuare la noțiunile din doctrină:

[...] Bunurile imobile sunt acele bunuri care au o așezare fixă și stabilă, cum sunt: pământul, clădirile și în general tot ce este legat de sol; pământul este prin excelență bun

---

* Doctorand Școala Doctorală *Istorie. Civilizație. Cultură*, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca.

** Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ Ildkó Horn, *Testamentele maghiare din Transilvania premodernă*, în „Caiete de Antropologie Istorică”, Cluj-Napoca, III (2004), 1-2, număr special: *Oamenii și moartea în societatea românească*, p. 107-118, la p. 107.

² T. Nicoară, *Istoricul și moartea: un itinerar*, în „Caiete de Antropologie Istorică”, III (2004), 1-2, p. 11-24, la p. 11.

imobil, el este în realitate singurul bun mobil prin natura sa. Bunurile mobile sunt bunurile care nu au o așezare fixă și stabilă, fiind susceptibile de deplasare dintr-un loc în altul, fie prin ele însele, fie cu concursul unei forțe străine, cum sunt: animalele, lucrurile separate de sol, bunurile incorporeale etc.³.

Bunurile mobile pot fi mobile prin natura acestora sau prin anticipație (conform articolelor 539-540 din NCC), fiind eliminată categoria bunurilor mobile prin determinarea legii (reglementată anterior în articolul 474 C. civ. 1864). Deși drepturile patrimoniale nu mai sunt calificate bunuri, ele sunt supuse regulilor referitoare la acestea (aici art. 542 din NCC). Față de celelalte clasificări ale bunurilor, unde voința proprietarului sau a părților actului juridic are un rol important în încadrarea bunului într-o anumită categorie, în cazul distincției mobile-imobile rolul voinței este limitat.

Voința privată nu are influență asupra clasificării mobile-imobile făcute de Codul Civil. Natura mobilă sau imobilă a unui bun este definită prin lege și are caracter de ordine publică. Așadar, o persoană nu poate să numească, de exemplu, un aparat de radio drept mobil pentru a-l face susceptibil de ipotecă și nici o clădire drept mobil pentru a face obiectul unui dar manual⁴.

În comparație cu epoca noastră, în Transilvania secolului XVII dreptul succesoral cunoscuse o amplă reglementare, având o structură complexă, atât în normele cutumiare cât și în legislația scrisă, ceea ce a dus – de fapt – la absența unei legislații unitare, aplicabile tuturor categoriilor sociale. „Legislația” se diferenția în funcție de privilegiile orașelor, breslelor ori ale etniilor. Legea scrisă și cutuma au coexistat, ele întâlnindu-se în decrete, codici, patente ori în alte acte normative⁵. Deși neridicat la nivel de lege și lipsit de prevederi (date) clare privind forma și modalitatea de întocmire a testamentului (el variind – „de fapt și de drept” – după contextul, locul și chipul scrierii lui și al autorului testamentului), *Tripartitul* lui Werbőczy a fost un etalon major pentru redactarea testamentelor transilvane (mai ales în mediul maghiar), altminteri marcate de străduința – firească – a testatorilor ca textele să fie cât mai autentice. Se preciza numele exact a testatorului, figurând, totodată, semnătura și sigilul său. Se insista pe sănătatea mintală și libera voință⁶, precum și pe prezența martorilor⁷ (în cazul martorilor, dreptul canonic era împletit cu cel roman, numărul lor fiind astfel de minimum 2 și de maximum 7; s-au păstrat însă și testamente care nu au respectat „regula”)⁸. De cea mai

³ D. Alexandresco, *Explicațiunea teoretică și practică a dreptului civil român*, III-1, București, 1926, p. 142.

⁴ O. Ungureanu, C. Munteanu, *Eseu asupra clasificării bunurilor în dreptul civil*, XV, București, 2010, p. 81.

⁵ R. G. Moldovan, *Aspecte generale cu privire la testamente și succesiunea testamentară în Transilvania secolelor XVI-XVII*, în „Anuarul Școlii Doctorale «Istorie. Civilizație. Cultură»”, Cluj-Napoca, VI (2012), p. 115-123.

⁶ „Eu, Almandi Gáspár Zaway, luând în seamă nesiguranța acestei lumi, bolile mele multe de fiecare zi cu care Dumnezeu m-a vizitat, vreau să dau un testament fiului meu iubit, Almandi Bálint, încă cu mintea și sufletul întreg, chiar dacă sunt bolnav [...] (*Erdély Nemese és Föemberek Végrendeletei 1600-1660* [Testamente de nobili și conducători transilvăneni. 1600-1660], editor Kinga S. Tüdös, III, Marosvásárhely, 2008, doc. 1).

⁷ „Să fie lăudat numele Sfânt al Domnului și să fie slăvit cel care a purtat cauza noastră, căci sunt plin cu dureri trupesti, iar mintea și sufletul meu încă nu au fost luate de Domnul Dumnezeu, așa că fiindcă nu știu rânduiala sfatului Domnului Dumnezeu despre mine, am scris acest mic testament în fața acestor persoane, pe ziua de 9 a lunii Februarie, anul 1602: predicator Rakossy János, Vargiasy Gieörgy Deák” (*Végrendeletei*, doc. 4; Gáspár Wesselényi).

⁸ Ildkó Horn, *op. cit.*, p. 111.

mare importanță era proveniența bunurilor, clasificate în bunuri proprii, dobândite prin donație ori achiziționate în diferite feluri, după aceste categorii stabilindu-se reguli devolutive. Împărțirea pe tipuri de proveniență face ca bunurile succesoriale să nu apară ca un patrimoniu unitar, ca o universalitate juridică, formând un ansamblu inseparabil al drepturilor și datorilor defunctului⁹.

I.2. Cazurile nobililor, orășeni și țărani

În cazul nobililor, bunurile imobile se moșteneau conform prevederilor succesiunii legale. Bunurile primite prin donație se împărțeau conform actului de donație. Bunurile achiziționate în timpul vieții se puteau transmite prin testament. În lipsa acestuia, ele se devoluau¹⁰ tot după regulile succesiunii legale. Se disting trei categorii de moștenitori: descendenți, ascendenți și colaterali¹¹. În caz de legitimare prin act regal, copiii naturali moșteneau la fel cu cei legitimi, dreptul cutumiar acordându-le drept egal de moștenire la bunurile achiziționate. Fetele puteau moșteni în mod egal cu băieții atunci când era vorba despre *praefectio*¹² ori despre bunuri achiziționate în timpul vieții testatorului. Totuși, în cazul bunurilor avitice¹³, acestea le reveneau fetelor partea conform *ius quartalium*.

Prin *Ius quartalium/quarta puelaris* (nume strâns legat de principiul masculinității) se urmărea menținerea bunurilor imobile în familiile nobililor decedați. Fetele excluse astfel de la moștenirea bunurilor respective aveau dreptul la un sfert din valoarea moștenirii, însă numai în bani. Sfertul se cuvenea tuturor fetelor dintr-un anumit grad și nu fiecareia în parte. Oricare dintre fete putea însă pretinde separat partea ei din sfertul comun¹⁴. În lipsa unor descendenți, moșteneau ascendenții, iar în absența lor colateralii, cu excluderea gradelor mai depărtate de către cele mai apropiate.

Succesiunea la moștenirile orășenilor era fie *ab intestat*, fie prin testament. Potrivit succesiunii *ab intestat*, copiii legitimi, de ambele sexe, moșteneau toate bunurile mobile și imobile ale părinților decedați. În cazul predecesului¹⁵ unui copil, descendenții săi moșteneau *in stirpem*, în virtutea dreptului de reprezentare. Altfel decât în cazul nobililor – ai căror copii naturali (legitimați prin act regal) moșteneau la fel ca și cei legitimi –, în cazul orășenilor, copiii naturali o moșteneau doar pe mamă. Cei incestuoși și adulterinii nu puteau moșteni. Primeau numai alimente¹⁶. În lipsa descendenților, moșteneau ascendenții, apoi colateralii. Validitatea testamentului și inatacabilitatea acestuia (de către alte persoane) era dependentă de respectarea câtorva condiții, precum: vârsta minimă pentru redactarea unui testament (14 ani la băieți, 12 la fete, în afara cazurilor când erau excluși datorită unor incapacități), deplinătatea minților (la momentul întocmirii testamentului) ori dispozițiile speciale din statutele orașelor (Statutul orașului Sibiu din 1698 avea o dispoziție specială cu privire la

⁹ *Istoria dreptului românesc*, editor-general Vladimir Hanga, I, București, 1980, p. 529.

¹⁰ Devolua = a transmite, din latinescul *devolo* (cu sensul, în acest caz, de transmitere a bunurilor către urmași).

¹¹ *Ibidem*, p. 530.

¹² Procedu prin care, în actul juridic, fetele erau considerate băieți pentru a putea moșteni.

¹³ Avitic = caracterul inalienabil al proprietății (imobile) nobile, pe baza unei tradiții tribale maghiare (din latinescu *aviticitas*).

¹⁴ István Werbőczy, *Corpus juris hungarici, seu decretum generale, incltyti regni Hungariae, partiumque eidem annexarum, in tres tomos* (1696), I.89 (vezi și *Istoria dreptului românesc*, p. 530).

¹⁵ Predeces = situația în care un copil moare înaintea părintelui său, având însă la momentul decesului urmași.

¹⁶ *Istoria dreptului românesc*, p. 532.

moștenirea străinilor: ei puteau moșteni bunurile mobile, însă cele imobile nu le puteau moșteni în natură; ele trebuiau să fie vândute unui cetățean al orașului, lor revenindu-le banii încasați)¹⁷.

La țărani liberi, moștenirea nu avea o legislație clară. Varia în funcție de loc și de etnie. La secui exista privilegiul masculinității, neutralizabil prin prefacerea juridică a fetei în fecior. În anumite cazuri, cum nu puteau prelua bunuri imobile, fetele primeau și contravaloarea bunului moștenit.

Dacă s-ar găsi moșteniri libere ale principilor dărăbanților, care s-ar fi stins în linie bărbătească, pe acelea oficialii în nici un chip să nu le lase să fie făcute sau menținute cu drept de față moștenire iobăgească; dar ca moștenirile privind fetele de principii sau de dărăbanți să nu fie nule, o asemenea moștenire să fie evaluată de oameni jurați de bună credință, iar ruda bărbătească cea mai apropiată de sub drapelul acelei fete sau femei să depună prețul după evaluarea adevărată (a bunului) și să fie a lui acea moșie¹⁸.

În cazul sașilor, succesiunea se realiza după regulile similare celor din statutele orașelor de care ei aparțineau. Se cuvinte amintit astfel un exemplu, din zona Râșnovului, oferit de către Nicolae Iorga:

Anume, la 18 august 1679 se înfățișează la Brașov un jude al Râșnovului, pentru ca să arate că, față de numărul mare al românilor care s-au așezat la dâșii de mulți ani, bieții sași cred de nevoie să ia măsuri în privința dreptului de moștenire al acestor conlocuitori neplăcuți asupra pământului ce l-au dobândit, parte prin cumpărătură și schimb șiret, parte l-au moștenit și de la părinții lor. Căci despre aceasta, e de știut de țară și de oraș că această nație barbară e un popor foarte amestecat și în legături de înrudire cu românii din țările vecine, Moldova și Țara Românească, așa că, murind dintre cei dintâi, în lipsa copiilor, prin împărțirea averii imobile, s-ar putea întâmpla foarte ciudate și minunate amestecături în fundul regal¹⁹.

Moștenirea iobagilor rămânea urmașilor legitimi. În absența acestora, ei puteau dispune prin testament. Doar bunurile mobile puteau fi lăsate prin testament. La cele imobile exista următoarea diferențiere: bunurile avitice rămăneau stăpânului moșiei, din bunurile achiziționate iobagul putea testa jumătate, cealaltă jumătate trecea stăpânului²⁰. Văduvei iobagului i s-a recunoscut dreptul la a treia parte a bunurilor mobile. Restul bunurilor mobile, împreună cu totalitatea bunurilor imobile reveneau stăpânului moșiei. Fetele moșteneau numai hainele, dar stăpânul le putea oferi mai mult²¹.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Constituțiile aprobate ale Transilvaniei (1653)*, editor Liviu Marcu, traducători Alexandru Herlea, Romul Pop și Valeriu Șotropa, Cluj-Napoca, 1997, p. 169 (III.76,12,4).

¹⁹ Nicolae Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, Editura SAECULUM I.O., 2007, p. 91.

²⁰ István Werbőczy, *op. cit.*, II.30.

²¹ *Constituțiile aprobate*, p. 129 („Femeile și fetele care se mărită cu legea lui Dumnezeu și a țării, care nu se mărită furate, ci după obiceiul obștesc adoptat, stăpânii de pământ să nu le împiedice sub pedeapsă de 100 de florini; iar dacă s-ar afla dintre acelea care ar săvârși aceasta în secret sau prin fugă, să fie pedepsite cu aceeași pedeapsă. Cu toate acestea, văduvele iobagului răposat au numai a treia parte a averii lui mobile, două părți sunt ale stăpânului de pământ; stăpânul nu este dator să elibereze pe băiatul de iobag, decât cu cheazășia cu care se arată mulțumit, iar fetelor, fără învoirea stăpânului, nu li se pot da alte bunuri decât hainele lor; iar bunurile imobile sunt întru totul ale stăpânului lor de pământ, exceptându-se de la aceasta locurile privilegiate și obiceiul consfințit prin practică”).

II. Oameni și testamente

„Unitatea în diversitate” a cadrului legal merită verificată prin câteva testamente, grupate pe criterii de familie²². Sunt testamente conținând conflicte și interese care puteau împiedica aplicarea „legii”. Prin detaliile lor, documentele „personale” arată modul de funcționare al mecanismelor unei epoci.

II.1. Testamentele familiilor Haller de Hallerkő și Barkóczi

Testamentul olograf al lui Zsigmond Haller a fost scris în Albeștii Bistriței, pe când avea 22 de ani.

[Acesta] îi roagă pe Haller György și István să se îngrijească ca în fiecare zi de sărbătoare a Fecioarei Maria să se celebreze șapte slujbe religioase și să dea de pomană pentru sufletul lui. În mormântarea să nu fie fastuoasă, ea să aibă loc conform credinței catolice în grădina mănăstirii din Alba Iulia, iar deasupra mormântului să fie ridicată o capelă în care să se officieze slujbe. Nu menționează în amănunt bunurile mobile, deoarece le-a lăsat în totalitate soției sale, Kendi Krisztina, iar după moartea acesteia să fie împărțite între Haller György și István. Aceștia sunt rugați să fie protectorii soției și să vegheze ca trupul ei să fie îngropat la Lona, lângă mama acesteia, Patóczy Kata. Succesiunea averii să fie făcută conform prevederilor contractului încheiat între cei doi soți în fața capitolului de la Cluj, toate bunurile patrimoniale sau dobândite (cetatea Beclean și moșiile acesteia, castelul din Albești, cu moșiile aferente, conacul din Lona) să rămână în stăpânirea viageră a soției, Kendi Krisztina, și a lui Kendi Sándor, iar dacă femeia se va recăsători, proprietățile să intre în posesia rudelor testatorului, cu excepția moșiei de la Lona, cu proprietățile aferente: Răscruci, Dăbâca, Antăș, Băbdiu, Hășmaș, Ceaca, Morău, Livada, Ineu, pe care să o stăpânească până la moarte. Dacă soția lui nu se va recăsători, succesiunea averii după moartea acesteia să se facă în felul următor: Haller István primește proprietățile din Albești, Langodar, Idiciu, Dărlós, Zoltan, cetatea Beclean, cu toată muniția sa ce se va afla acolo, și cu proprietățile: Căianul Mare, Căianul Mic, Figa, Enciu, Liban, Codor, Tărpui, Jichișul de Jos, Muncelul Mic, Maia. Haller György primește Lona, împreună cu pământurile amintite. Condiția este ca aceste proprietăți să se transmită exclusiv pe linie masculină. Lasă moșiile din Cherechiu, Păingeni, Meșcreac și Săcel lui Haller Péter și urmașilor săi de sex masculin. Dacă nu va putea fi înmormântat acolo unde dorește, atunci veșmintele preoțești, destinate capelei sale funerare, să fie donate capelei Sf. Francisc din Beclean²³.

Mai bogat în detalii în privința bunurilor imobile posedate și lăsate moștenire este testamentul comun al lui Péter III Hallerkői și al soției sale, Ilona Lónyai²⁴. În cazul în care murea fără urmași, Péter lăsa soției casele din Ocna Sibiului și Blăjel. Dacă rudele doreau să moștenească cele două case, trebuiau să plătească soției 12.000 de florini. În cazul în care din căsătoria lor avea să se nască un băiat, jumătate din averea lăsată soției trebuia să-i revină acestuia.

Ilona Lónyai lasă „toate posesiunile ei de pretutindeni, banii, lucrurile din aur și argint, lucrurile cu mărgelă și pietre, toate animalele, soțului ei”. Aici putem observa din nou apariția principiului masculinității. Femeile puteau testa doar bunurile mobile ori bunurile primite ca dotă în momentul căsătoriei sau cele cumpărate în timpul vieții (și în testamentul comun al lui Péter IV Hallerkői, comite de Târnave, și al soției sale,

²² Pentru corectitudinea redării și deoarece ne găsim în epocă modernă timpurie deja, redăm numele persoanelor amintite în aceste testamente în forma lor maghiară.

²³ Rezumat al testamentului publicat în *Végrendeletei*, doc. 29.

²⁴ *Végrendeletei*, doc. 55.

Erzsébet Péchi, bunurile mobile – aur, argint, bani, animale etc. – apar în posesia soției). Pe de altă parte, dacă Péter și Ilona nu urmau să aibă un moștenitor, iar soțul ei murea, Ilona dispunea ca domeniile din Ungaria să intre în posesia fiicei lor, Erzsébet Kákoni.

Bunurile testate sunt descrise amănunțit și în testamentul văduvei lui István Haller, Annamaria Barkóczi, scris pe 28 iunie 1658, la Beclean. Ea lăsa bunurile sale mobile (bijuterii, covoare, carpete de mătase), dar și cetatea din Beclean, cumpărată din veniturile ei, în valoare de 18.000 de taleri, copiilor ei: János, Boris și Jutka Haller, fratelui ei László Barkóczi, precum și copiilor acestora²⁵. Fratelui ei László îi lăsa harnașamentul și zorzoanele pentru doi cai mai mici. Domnului István Tarkány îi lăsa o cupă mare cu un cal înaripat. Lui Zsigmond Barkóczi îi lăsa 1.000 de forinți și un harnașament pentru un cal. Lui Katalin Barkóczi lăsa două fuste de culoarea trupului și cele de culoarea părului. Hainele primite de către Annamaria la cununia cu primul ei soț, care fusese sărac, îi reveneau lui Zsigmond Barkóczi. Veniturile posesiunilor cumpărate din Gellyenes și Rapi (ambele în Ungaria) erau împărțite în mod egal între Gyurica Barkóczi și copiii fratelui ei. Posesiunea din Beclean, împreună cu castelul, îi revenea lui István și Zsigmond Barkóczi, cu condiția ca terenurile și clădirile vechi lăsate slujitorilor ei (pentru care preciza nominal valoarea lor) să nu fie afectate (Boris Balas, György Csekei, István Nemet, Pál Nagy și György Hallosi primiseră în valoare de 100 de forinți fiecare, iar Mihály Szabados în valoare de 200 de forinți). În continuare, testamentul Annamariei Barkóczi descria – în cele mai mici detalii – bunurile mobile pe care le testa.

Din punct de vedere juridic, testamentul Annamariei Barkóczi respecta legislația, ea testând bunurile mobile aflate în posesia ei și bunurile imobile cumpărate în timpul vieții (posesiunile din Gellyenes și Rapi). Sub raport istoric, se remarcă amănuntele despre istoria cetății Beclean, despre proprietarii acesteia, precum și datele privind componența și relațiile familiilor Haller și Barkóczi.

II.2. Testamentele Krisztinei Bethlen

Primul testament a fost redactat în Păuca, pe 25 august 1648. Al doilea a fost scris în casa fiilor ei din Bunești, pe 11 mai 1652. Iar al treilea a fost întocmit tot în Bunești, pe 16 mai 1656, din dorința Krisztinei Bethlen de a evita noi certuri între copiii ei, apărute după moartea tatălui lor.

În primul testament, băieții ei primeau câte 150 de florini (Zsigmond și Bagi), respectiv 200 de florini (István), fata Kató, primind deja două rochii scumpe. Înmoșmântarea avea să fie plătită din banii împrumutați de soț, biserica, în care urma să se țină slujba, trebuind să primească 25 de florini. Alte bunuri mobile (obiecte de argint, covoare, veșminte) erau lăsate membrilor familiei. Veniturile moșiei din Păuca trebuiau împărțite între cei trei băieți. Toate moșiile din comitatul Turda trebuiau date copiilor, deoarece acestea fuseseră recuperate din banii ei proprii. Pe de altă parte, Kató nu avea parte egală la moștenire, deoarece creșterea și căsătoria ei necesitaseră multă cheltuială.

În al doilea testament, Zsigmond și István moșteneau caii. Zsigmond primește o treime, iar István două treimi din venitul anual al moșiei. Mezina Margit Horváth mai beneficia de încă două iepe, pe lângă cele primite deja. Cei trei frați, Zsigmond, István și Bagi, trebuiau să împartă în mod egal animalele domestice, iar fetele (Kató și Margit) recolta de grâu și vinul (mai tânăra Margit primea numai o treime din grâu, restul revenindu-i lui Kató, dar două treimi din vinul de Reghin).

---

²⁵ *Ibidem*, doc. 68.

În al treilea testament, toate animalele (vacă, oi, boi, cai) se împărțeau între Zsigmond (două treimi) și fete, Kató și Margit (o treime împreună), aceeași proporție aplicându-se și în cazul banilor și a obiectelor de argint (numai lanțurile de argint trebuiau date ultimei biserici). Deoarece Kató primise un cerceș, mama lăsa cerceșul primit ca zestre lui Margit. În schimb, deși Kató îi provocase multe supărări, îi fusese și de ajutor, locuind mai aproape de Krisztina decât Margit. Kató primea jumătate din moșia de la Păuca și rochia de nuntă, dar dacă ea se certa (din nou) cu Zsigmond, toate aveau să-i rămână fiului. Am putea spune că neschimbată, în raport cu precedentele testamente, a rămas – practic – doar respectarea legislației, bazată pe principiul masculinității și *quarta puelaris*.

„Legile”, sfârșitul și începutul

Împărțirea bunurilor mobile se realiza cu o mare precizie. Se căuta realizarea unor părți egale pentru copiii de ambele sexe. Dacă unul primea – spre exemplu – mai multe obiecte de aur, se încerca completarea moștenirii celui alt prin obiecte din argint sau prin diverse sume de bani. Pe lângă datele privind structura familiei și disputele din sânul ei, testamentele oferă informații despre situația materială a testatorului, despre valorile și bunurile lui. Testamentele sunt totodată și printre puținele surse care oferă amănunte despre raporturile de proprietate ale femeilor. Imobile multe sau deosebit de valoroase erau înșirate și se explica modul în care ele intraseră în posesia testatorului. Prin acest procedeu, testatorul nu justifică dreptul la proprietățile respective, ci dreptul și legalitatea actului de moștenire. În general, bunurile mobile sunt mult mai bine descrise în testamentele feminine. Uneori valoarea acestora era stabilită de testator, însă în cele mai multe cazuri era precizată numai cantitatea. Însumat, bunurile mobile și imobile din aceste acte de ultimă voință erau un bilanț din punct de vedere material și, totodată, un nou început pentru beneficiari.

MOVABLE AND IMMOVABLE PROPERTY IN SEVENTEENTH CENTURY TRANSYLVANIA. A STUDY ON THE RELATION BETWEEN “LAWS” AND INTERESTS IN HUNGARIAN TESTAMENTS (Summary)

Keywords: death, will, movable and immovable assets, property, law, inheritance.

In his will, the man facing death communicates to his offsprings his last thoughts, he clarifies and solves his spiritual problems and gives some last teachings. Through these last words he gets to “schedule” the lives of heirs for generations. Although is marked by a particular subjectivity, paradoxically for historic it is one of the most objective document, because nobody plays with his own death. Compared to other classifications of assets, where the will of the owner or parties of the legal act have an important role in framing the asset in a certain category, in the case of movable-immovable distinction the role of the will is limited. In the eighteenth century a very great importance had the source of the assets. Classification of the assets was: own, acquired by donation or purchased in various ways, thus establishing devolutive rules by these categories. Due to this division by types of source, succession assets do not appear as an unified heritage, as a legal universality forming an inseparable combination of rights and debts of the deceased. Wills, in addition to information on family structure or on conflicts within it, gives us information about the distribution of assets that provide information about the financial status of the testator, of valuables that were in use. It is also among the few sources that provide us with details about the property relations of women.

IULIANA STAVARACHI*

CÂTEVA CONSIDERAȚII PRIVIND APARIȚIA MAHALALEI MUNTENIMII DIN IAȘI ÎN SECOLUL XVII**

Mahalaua – din Imperiul Otoman în Țările Române

Apărute târziu, în etapa finală a fenomenului de urbanizare din Europa¹, orașele din Țările Române au avut un parcurs specific, datorat în mare parte contextului politic, social și economic al spațiului geografic în care s-au dezvoltat. Într-o perioadă în care orașele Europei de Apus și Centrale și-au schimbat înfățișarea, pășind spre modernitate, spațiul urban românesc a dobândit noi trăsături care i-au particularizat evoluția și l-au apropiat, începând cu secolul XVII, de orașele specifice spațiului oriental. Lipsa fortificațiilor, dezvoltarea uneori necontrolată, subordonarea orașului puterii domnești, dar și controlului exercitat de factorul religios, sprijinit de acela politic – au fost elemente care au încurajat această tendință.

Evoluția centrelor urbane din Țările Române în prima etapă de dezvoltare, încadrată secolelor XIV-XVI, a dus la apariția unor noi realități, menite să răspundă necesităților orașenilor; dintre acestea, un loc important era ocupat de nevoia de structurare și de organizare a spațiului fizic, aflat într-o continuă schimbare. Extinderea perimetrului urban și dinamizarea vieții sociale din această epocă au solicitat o atenție sporită din partea autorităților locale, obligate să se preocupe de feluritele împărțiri teritoriale. Începutul secolului XVII găsea orașele de la est de Carpați² într-o etapă incipientă de ordonare și împărțire a spațiului administrativ, formată din structuri de tipul unor parohii sau al unor ulițe și târguri, cu zonele aferente de locuire³. Aglomerarea

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

** Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ Laurențiu Rădvan, *At Europe's Borders – Medieval Towns in the Romanian Principalities*, Leiden, Editura Brill, 2010, p. 22. O analiză a sistemului urban din partea centrală și estică a continentului la Bariša Krekić, *Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times*, Berkeley, Los Angeles and London, University of California Press, 1987, 169 p.

² În Țara Românească situația era una asemănătoare, orașele fiind împărțite, din punct de vedere administrativ, în enorii și parohii, cele două structuri urbane intersectându-se pe toată perioada secolului XVII și desemnând, de cele mai multe ori, aceeași realitate spațială. Vezi Adriana Scripcaru, *Evoluția zonei Mântuleasa din vremea mahalalei până astăzi*, în „București. Materiale de istorie și muzeografie”, București, vol. XVII, p. 377; N. Iorga, *Istoria Bucureștilor*, București, Editura Vremea, 2008, p. 73-75.

³ În Iași, până la jumătatea secolului XVII, sunt atestate Târgul de Jos, Târgul de Sus sau Târgul Nou, Târgul lui Barnovschi în *Documente privitoare la istoria orașului Iași* (în continuare, *Documente Iași*), vol. I, *Acte interne (1408-1660)*, ed. Petronel Zahariuc, Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 1999, p. 484, nr. 425; 186, nr. 136; p. 425, nr. 355; p. 397-340, nr. 319. Această împărțire era valabilă și pentru restul orașelor din

centrelor urbane medievale după secolul XVII – fenomen necontrolat în unele zone, dezvoltat de domnie în altele – a obligat administrațiile orășenești să caute măsuri de eficientizare a folosirii spațiului.

Acesta este contextul în care *parohia* (structură atribuită mai mult unei organizări sociale și religioase și într-o mai mică măsură uneia teritorial-administrativă⁴) și *ulița* (sintagmă folosită în special pentru încadrarea teritorială și pentru desemnarea căilor de comunicație urbană⁵, începând cu perioada de dominație a puterii otomane în zonă) au fost înlocuite treptat de o nouă structură urbană, și anume *mahalaua*. Originea ei era Imperiul Otoman, acolo unde desemna principala moleculă urbană și structură administrativ-teritorială a orașului⁶. Influența turcă tot mai accentuată la nord și sud de Dunăre, începând cu secolele XV-XVI⁷, a dus la răspândirea acestei structuri, mai întâi în Peninsula Balcanică și apoi, începând cu secolul următor, și în Țările Române, acolo unde procesul de urbanizare era încă în desfășurare⁸.

Adoptarea mahalalei în noile regiuni – indiferent de tipul relațiilor de putere dintre Imperiul Otoman și provinciile sale – a presupus păstrarea elementelor ei definitorii, precum și suprapunerea unor noi trăsături, datorate specificului local. Prin definiție, mahalaua a pătruns în provinciile Imperiului Otoman având două atribuții majore. Prima era cea administrativă, mahalaua fiind parte a unei localități urbane, bine delimitată, ce avea ca punct central lăcașul de cult (moscheea sau biserica) și reunea o populație eterogenă din punct de vedere socio-profesional sau al statutului social, însă omogenă din perspectivă etnică sau religioasă⁹. O exemplificare a acestei prime atribuții ne este oferită de împărțirea administrativă a orașului Belgrad la 1560, care cuprindea 16 mahalale musulmane, 11 mahalale creștine și o mahala evreiască¹⁰; iar acesta este doar un exemplu¹¹. A doua atribuție era cea socială, mahalaua fiind cadrul de agregare comunitară, de încurajare și dezvoltare a sentimentului identitar și de păstrare a securității colective¹². Mahalaua oferea comunității un cadru fizic pentru manifestarea activităților ei de zi cu zi, consolidând securitatea și controlul social, apartenența

Țara Moldovei, toponimia urbană fiind una asemănătoare, mai ales în cazul structurilor de târg organizate în aceste centre urbane.

⁴ Sanda Voiculescu, *Parohia – spațiu de agregare religioasă, socială și urbanistică*, în „Secolul XX”, vol. 385-387/1997, nr. 4-6, p. 147.

⁵ Marius Chelcu, *Ulițe și mahalale: sensuri urbanistice (secolele XVII-XVIII)*, în AII, XLIX/2012, p. 77.

⁶ Ayşe Sema Kubat, *The Morphological History of Istanbul*, în „Urban Morphology. Journal of the International Seminar on Urban Form”, Birmingham, UK, 3, nr. 1, 1999, p. 28-41.

⁷ Bogdan Murgescu, *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa creștină*, Iași, Polirom, 2012, p. 54.

⁸ Vjeran Kursar, *Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th-18th Centuries)*, în OTAM (Journal of The Center for Ottoman Studies), Ankara University, 34/2013, p. 150.

⁹ Feyzi Baban, *Community, Citizenship and Identity in Turkey*, în *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences*, ed. E. F. Keyman, A. İçduygu, London, Routledge, 2005, p. 53.

¹⁰ Ludá Klusáková, *Between Reality and Stereotype: Towns Views of the Balkans*, „Urban History”, Cambridge, 28, 3/2001, p. 364.

¹¹ Pentru o privire de ansamblu asupra orașului din această parte a continentului, a se consulta E.A. Gutkind, *International History of City Development*, I, *Urban development in Central Europe*, New York, The Free Press of Glencoe, 1964; Lajos Fekete, *Buda and Pest under Turkish Rule*, în „Studia Turco-Hungarica”, Budapest, Lorand Eötvös University, III, 1976, p. 23-45. O privire comparativă asupra orașelor din această parte a continentului găsim la Jaroslav Miller, *Urban Societies in East-Central Europe, 1500-1700*, Aldershot, Ashgate, 2008, p. 2-31; Nikolai Todorov, *The Balkan City 1400-1900*, Seattle and London, University of Washington Press, 1983, 616 p.; Ines Aščerić-Todd, *Dervishes and Islam in Bosnia. Sufi Dimensions to the Formation of Bosnian Muslim*, Leiden, Brill, 2015, p. 75 și următoarele.

¹² Hülya Canbakal, *Some Questions on the Legal Identity of Neighborhoods in the Ottoman Empire*, în „Anatolia Moderna. Yeni Anadolu”, X/2004, p. 131.

identitară și relațiile de vecinătate¹³, precum și un cadru de manifestare a colectivităților sociale din oraș¹⁴ și a tuturor solidarităților, în vederea soluționării problemelor de ordin edilitar¹⁵.

Locuitorii mahalalei (în forma ei originală) se identificau cu ea, dezvoltând un puternic sentiment identitar în cadrul unui sistem social specific, a cărui bază era reprezentată de elementul confesional. Gruparea și conviețuirea orășenilor în comunități religioase, alături de buna organizare a activităților economice erau definitorii pentru mahalaua otomană¹⁶. În acest sens, reperul central era edificiul religios, în jurul căruia mahalaua căpăta un profil aparte¹⁷. Lăcașul de închinăciune îndeplinea, pe lângă rolul său primordial, și pe acela de reper topografic sau de element de coagulare socială. Pe lângă lăcașul de rugăciune, locul liber din mahala lua forma unei piețe – *meydan* – și reprezenta locul public de adunare a mahalagiilor atât cu scop social, dar și economic, lui adăugându-i-se și școlile sau băile publice¹⁸. Dezvoltarea acestei structuri urbane prin integrarea noilor venituri presupunea ca ei să respecte anumite cutume, conduita lor fiind atent supravegheată de autohtoni, mahalagii asigurându-se astfel că liniștea locului nu avea să fie perturbată. Locuitorii mahalalei din Imperiul Otoman aveau o libertate de acțiune considerabilă față de puterea centrală orășenească, trăgând la răspundere și luând măsuri contra celor care încălcau regulile interne. Astfel, mahalaua (comunitatea) își proteja locuitorii, exercitând asupra lor un mecanism de ordonare și disciplinare socială¹⁹ asemănător celui din spațiul urban occidental, sub formă de „gute Policy” sau „bonne police”²⁰.

Un alt element determinant era conceptul de *răspundere* comună, adică responsabilizarea tuturor locuitorilor pentru acțiunile unuia dintre ei. Garantarea colectivă a comportamentelor adecvate era o sarcină a tuturor, iar rezolvarea oricărui conflict depășea rareori granițele mahalalei, ajungând cu greu la autoritățile orașului sau la domnie. Funcționând ca o unitate efectivă, mahalaua era reprezentată în fața autorităților de un conducător ales dintre locuitorii ei mai bătrâni sau dintre îndrumătorii spirituali²¹.

Mahalaua otomană pare o formă de împărțire a spațiului fizic al unui oraș, însă ea s-a dezvoltat, așa cum caracteristicile o dovedesc, mai mult ca o formă de organizare

¹³ *The Oxford Handbook of Cities in World History*, ed. Peter Clark, Oxford, Oxford University Press, 2013, p. 124; Cem Behar, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul. Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap Ilyas Mahalle*, State University of New York Press, 2003, p. 4; Alexandre Popovic, Asma Rashid, *The Muslim Culture in the Balkans (16th-18th Centuries)*, în „Islamic Studies”, Islamabad, vol. 36/1997, nr. 2/3, Special Issue, *Islam in the Balkans*, p. 178.

¹⁴ Ebru Boyar, Kate Fleet, *A Social History of Ottoman Istanbul*, New York, Cambridge University Press, 2010, p. 123.

¹⁵ Ilber Ortayli, *The Evolution of the Spatial Pattern of Istanbul*, în „Turkish Public Administration Annual”, 5/1978, p. 188.

¹⁶ Ludá Klusáková, *op. cit.*, p. 361; Borislav Puljić, *Mahalles in the City of Mostar; Topography, Origins and Urban Features*, în „Prostor. A Scholarly Journal of Architecture and Urban Planning”, 19/2011, nr. 1 (41), p. 171.

¹⁷ Mary Sparks, *The Development of Austro-Hungarian Sarajevo, 1878-1918: An Urban History*, London, Bloomsbury Publishing, 2014, p. 22; Ilber Ortayli, *op. cit.*, p. 190.

¹⁸ Cem Behar, *op. cit.*, p. 3-4.

¹⁹ Hayri Erten, *Neighborhood Consciousness as a Social Control Mechanism According to the Ottoman Judicial Records in the 17th and 18th Centuries (The Case of Konya)*, în „Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi”, 2012/62, p. 121.

²⁰ Maria Pakucs-Willcocks, *Sibiul în veacul al XVI-lea: ordine și disciplină în vremea premodernității*, în *Lumea orașului – cercetări de istorie urbană*, coord. Simion Câlția, București, Editura Universității din București, 2013, p. 72-73.

²¹ *The Oxford Handbook of Cities in World History*, p. 124-125.

socială²². Întăietatea comunității în fața individului era o constantă a mahalalei otomane, prin aceasta urmărindu-se eliminarea oricărui diferent neconcordanț cu valorile ei²³. Denumită adeseori după numele unui personaj local, după o trăsătură a populației cuprinse, după o formă de relief sau după un reper topografic al zonei, ea a avut rolul de a încheaga aglomerări urbane din zeci sau sute de case²⁴, dughene, fântâni și piețe adunate în jurul unui lăcaș de cult și a unei căi principale de acces²⁵. Fiind o entitate mai degrabă socială decât una administrativă, mahalaua conținea trei elemente definitorii: viața de familie, comunitatea religioasă și vecinătățile²⁶. Altfel spus, cercetătorii nu s-au sfiit să o compare cu un oraș otoman la o scară mai mică²⁷.

Mahalaua din Țările Române și-a păstrat elementele definitorii din zona de proveniență, însă, așa cum a fost cazul și altor centre urbane din Balcani, aceste trăsături au fost adaptate noilor arii socio-culturale în care își făcea apariția. Pentru o mai bună înțelegere a mahalalei din Țările Române, trebuie să avem în vedere câteva din elementele lor definitorii, și anume lipsa fortificațiilor, a zidurilor înconjurătoare, distribuția neordonată a proprietăților intravilane, subordonarea orașului puterii princiare. Și în cazul provinciilor românești, mahalaua a desemnat, de la începutul secolului XVII până la începutul celui de-al XIX-lea, o structură urbană de tip cartier, ce putea fi așezată central sau periferic în cadrul orașului²⁸. Ea cuprindea biserica, element topografic esențial în solidarizarea socială, un perimetru liber pentru piață, un drum de acces principal însoțit de altele secundare, precum și alte repere comunitare, cum era cazul cișmelei. În funcție de mărimea teritoriului ocupat din suprafața orașului, numărul acestor elemente care formau universul mahalagiilor – în special bisericile – era unul variat, putând ajunge până la patru sau cinci, odată cu extinderea granițelor mahalalei și cu apariția unor noi necesități ale locuitorilor, în special cele religioase²⁹.

Apariția unor trăsături specifice mahalalei românești completa trăsăturile enumerate mai sus, variind de la un oraș la altul. Așa se explică existența unei răspunderi colective pentru fapta unui membru al comunității sau rolul juridic oferit locuitorilor mahalalei, chemați să ofere mărturii privind locurile, casele sau dughenele răzeșe³⁰. Locuirea într-o mahala aducea cu sine și o bună cunoaștere a vecinătăților, o lipsă a delimitării spațiului public de cel privat și un cadru prielnic de formare a solidarităților. Gradul de autonomie a mahalagiilor era totuși unul ridicat, atât în stabilirea

²² *The City in the Islamic World*, vol. 2, ed. Salma Jayyusi, Renata Holod, Attilio Petruccioli, André Raymond, Leiden, Brill, 2008, p. 62, 88, 476.

²³ Feyzi Baban, *op. cit.*, p. 3.

²⁴ Ludá Klusáková, *op. cit.*, p. 361. În 1560, în Belgrad, mahalaua evreiască cuprindea cinci proprietăți, iar mahalaua creștină și cea musulmană un număr de 93, respectiv 360 de locuințe.

²⁵ *Ibidem*, p. 365-368.

²⁶ Marius Chelcu, *op. cit.*, p. 73.

²⁷ Ilber Ortaylı, *op. cit.*, p. 198.

²⁸ Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, Editura Academiei Române, 1967, p. 99.

²⁹ Simion Călția, *Așezări urbane sau rurale? Orașele din Țările Române de la sfârșitul secolului al 17-lea la începutul secolului al 19-lea*, București, Editura Universității din București, 2011, p. 432). Cazul mahalalei Muntenimii – apoi al celor trei zone în care a fost împărțită: Muntenimea de Jos, de Mijloc și de Sus – dovedește că edificiile religioase puteau fi mai multe, uneori numărul lor trecând de cinci.

³⁰ Într-o societate, precum cea medievală, în care informațiile orale și mărturiile suplineau lipsa documentelor juridice, numeroasele acte privind proprietățile din spațiul urban, începând din secolul XVI, sunt întocmite în baza datelor oferite de mahalagii în vârstă, numiți adesea „oameni buni și bătrâni”, sau de locuitorii aflați în vecinătatea unui perimetru disputat. Vezi *Documente Iași*, vol. I, p. 383-384, nr. 301; p. 507, nr. 450; *ibidem*, vol. II, *Acte interne (1661-1690)*, Iași, Editura Dosoftei, 2000, p. 55, nr. 52.

regulilor vieții interne³¹, cât și în relaționarea cu puterea domnească. Liniștea și pacea mahalagiilor reprezentau o preocupare constantă pentru domnie, una care trecea uneori chiar și înaintea intereselor boierești³², deoarece bunăstarea mahalalei asigura securitatea socială a întregului oraș. Conturată în primul rând teritorial, mahalaua cultiva un sentiment de apartenență, integrând o populație diversificată social; locuitorii ei erau numiți cu toții *mahalagii*, indiferent de statutul social deținut (boier, negustor, simplu orășean sau femeie săracă), această amalgamare sporind importanța respectivelor cartiere³³.

Dacă în privința pătrunderii termenului *mahala* pe teritoriul nostru răspunsul este mai lesne de oferit, calea de acces fiind asigurată de imigrația populației de la sud de Dunăre – o populație citadină în special³⁴, încurajată de puterea domnească prin privilegiile pentru activitățile economice desfășurate³⁵ –, nu la fel de simple sunt răspunsurile legate de geneza lor în spațiul românesc. Sursele cunoscute până în acest moment nu ne arată dacă procesul de adoptare a mahalalei a fost unul spontan sau a reprezentat o măsură de organizare impusă de domn³⁶. Prima mențiune a termenului este atestată în Țara Românească, acolo unde a înlocuit, în secolul XVI, enoria și parohia³⁷. În Moldova, mahalaua a găsit un mediu urban flexibil: aici, singura împărțire administrativă era oferită de căile de acces, de ulițe, noua configurație urbană suprapunându-se principalelor drumuri ale orașului moldovenesc sau unor așezări semiurbane aflate la marginea urbei³⁸. Așa se explică și folosirea concomitentă, în documentele din secolul XVIII, a celor doi termeni, *mahala* și *uliță*, acesta din urmă fiind utilizat atât pentru a desemna calea de acces, cât și pentru a indica o anumită zonă a orașului³⁹. Un prim exemplu în acest sens îl întâlnim în Iași, unde zona Trăpezănească (Tărbujenească) este identificată în documente atât cu denumirea de „mahalaoa Trăpăzăniască”, cât și cu cea de Ulița Trăpezenească⁴⁰.

Un alt termen folosit în secolul XVI, alături de cel de *uliță* și *mahala*, este cel de *popor*⁴¹. El acoperea în fapt aceeași realitate urbană, fiind întâlnit atât înainte, cât și după apariția mahalalei, fără a fi înlocuit de acesta, ci folosit concomitent. Într-un act de danie din 1674, frații Lupașco și Vasile dăruiau o casă preotului Gligoraș care „iaste în popor la S(ven)ti Ioan Zlataust”⁴²; așa cum era și cazul localizării folosite de Ștefan zugrav, atunci când lăsa prin diată, soției sale Anița, o casă „în pupur la Curelari”⁴³. Folosirea concomitentă a celor doi termeni a continuat și în secolul următor, moment din care,

³¹ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *În șalvari și cu ișlic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea*, București, Editura Humanitas, 2011, p. 83.

³² *Documente Iași*, vol. VI, *Acte interne (1756-1770)*, ed. Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 2004, p. 627, nr. 720: „[...] domnia mea de-a pururea voim și poftim odihna locuitorilor pentru ca să nu se supere mai mult oroșenii aceștia care sunt trăitori cu casele lor pe locul domnesc în acele două mahalale”.

³³ Simion Câlția, *op. cit.*, p. 424.

³⁴ Marius Chelcu, *op. cit.*, p. 74.

³⁵ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. V, București, 1903, p. 105.

³⁶ Idem, *Istoria Bucureștilor*, p. 73.

³⁷ Constantin G. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, ediția a II-a, București, Editura Sport-Turism, 1979, p. 300; Adriana Scripcaru, *op. cit.*, p. 377-378.

³⁸ Marius Chelcu, *op. cit.*, p. 75.

³⁹ *Documente Iași*, vol. III, *Acte interne (1691-1725)*, ed. Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 2000, p. 277, nr. 302; p. 337, nr. 379.

⁴⁰ *Ibidem*, vol. I, p. 384, nr. 301.

⁴¹ *Ibidem*, vol. II, p. 120, nr. 119; p. 170, nr. 122; p. 295, nr. 218 etc.

⁴² *Ibidem*, p. 385, nr. 421. Casa este vândută la 1685 de preot lui Enache lăcătușul, fiindu-i descrisă amplasarea astfel: „[...] o casă ci iasti în poporul lui Sv(en)ti Ioan” (*ibidem*, p. 541, nr. 613).

⁴³ *Ibidem*, p. 503, nr. 567.

pentru orașul Iași, aveau să fie folosiți mai rar. Este cazul hotărniciei făcute unui loc de casă în 1731, când reprezentanții trimiși de domn caută să facă dreptate jăluitarului, chemând „preoți mahalagii de popor de la besereca de la Curăləri și neguțatori mahalagii care sunt iscăliți mai gios și așa am socotit cu toți mahalagii și poporării împreună”⁴⁴. Acest document este cu atât mai elocvent cu cât ne dovedește că suprapunerea mahalalei peste structurile locale existente, deși ne este evidențiată, printre altele, și de toponimia urbană, nu a fost una totală. Așa se explică și un alt exemplu întâlnit într-un act de vânzare dat de Elisaftha călugărița, care vindea o casă aflată în „Muntenimea de Mijloc la poporul Blagoveștenilor”⁴⁵; în acest document, termenul de *popor* era folosit pentru a denumi zona din preajma bisericii, parohia de care aparținea.

Asemenea mahalalelor din Imperiul Otoman, în Țările Române, numele acestor zone urbane au avut ca punct de reper, deseori, hramurile unor biserici, numele unor personaje locale sau anumite elemente de identificare ale spațiului: activitățile economice, apartenența etnică a mahalagiilor sau specificitățile ce defineau, nu rareori, populația din perimetrul cu pricina⁴⁶. Printre cele mai utilizate nume oferite mahalalelor se numărau cele care făceau referire la compoziția etnică a zonei, așa cum erau mahalaua armenilor, a grecilor (Grecimea) sau a țigănimii din Botoșani⁴⁷; la activitatea profesională a locuitorilor (mahalaua Blănarilor sau a Cojocarilor din Suceava⁴⁸, Curelarilor din Iași⁴⁹); la hramurile unor biserici (mahalaua Sf. Nicolae din Suceava⁵⁰, Sf. Ilie din Iași⁵¹, Sf. Ioan din Botoșani⁵²) etc. Uneori, mahalalele preluau numele satelor din jur; erau transformate în structuri urbane marginale, așa cum era cazul Tătărașilor⁵³, Rufenilor⁵⁴ sau a Muntenimilor din Iași⁵⁵, odată cu extinderea târgului.

În Țările Române, termenul de mahala a fost folosit de locuitori sau autorități într-o măsură mai mică, ce e drept, la încadrarea în geografia simbolică a orașului a unui loc sau imobil aflat în zona rezidențială; în acest caz, încadrarea se concretiza prin sintagma *la mahala*. Astfel, expresia amintită împărțea simbolic orașul în două: zona comercială, de târg (*la uliță, în târg*) și zona rezidențială, de locuit (*la mahala*)⁵⁶, diferențiere

⁴⁴ *Ibidem*, vol. IV, *Acte interne (1756-1770)*, ed. Ioan Caproșu, Iași, 2004, p. 94, nr. 129 „(...) am mers acolo la mahala și am chemat preoții mahalagii de popor”.

⁴⁵ *Ibidem*, vol. VI, nr. 265, p. 228. Un alt exemplu este cel de la 1708, din Muntenime, unde „poporeni de la svânta beserică de Preapodobna Paraschiva” dăruiau un loc de casă preotului Alexe de la biserica Banului (*ibidem*, vol. III, p. 299, nr. 332).

⁴⁶ Pentru o analiză complexă a toponimiei urbane și pentru procesul de evoluție și transformare, vezi Adrian Rezeanu, *Studii de toponimie urbană*, Baia Mare, Editura Universității de Nord, 2009; Iorgu Iordan, *Toponimie românească*, București, Editura Academiei Române, 1963. A se vedea și Josiane Teyssot, *La rue médiévale: un espace nommé et délimité*, în *L'Historien en quête d'espaces*, édité par Jean-Luc Fray, Céline Pérol, Presse Universitaires Blaise-Pascal, 2004, p. 317-328.

⁴⁷ Artur Gorovei, *Monografia orașului Botoșani*, Fălticeni, 1926, p. 55-56; Eugenia Greceanu, *Ansamblul urban medieval Botoșani: Botoșanii care s-au dus*, Iași, Editura Demiurg, 2009, p. 62-65.

⁴⁸ Emil Ioan Emandi, Mihai Ștefan Ceașu, *Să nu dărami dacă nu știi să construiești*, Rădăuți/Iași, Editura Glasul Bucovinei, 1991, p. 78.

⁴⁹ *Documente Iași*, vol. II, p. 503, nr. 567.

⁵⁰ Emil Ioan Emandi, Mihai Ștefan Ceașu, *op. cit.*, p. 72.

⁵¹ *Documente Iași*, vol. III, *Acte interne (1691-1725)*, ed. Ioan Caproșu, Iași, 2000, p. 4, nr. 7.

⁵² Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 34.

⁵³ C. Cihodaru, Gh. Platon, *op. cit.*, p. 69.

⁵⁴ *Documente Iași*, III, p. 216, nr. 254.

⁵⁵ Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 273.

⁵⁶ Gavril fiul Saftei covrigeasa își făcea la 1740 casă pe loc părintesc, obligându-se, în fața mahalagiilor, să-i cumpere un loc de casă mamei sale, „de la de(a)l de aceasta, ca la mahala” (*Documente Iași*, vol. IV, p. 312, nr. 411; p. 94, nr. 129; *ibidem*, VI, p. 20, nr. 22; *ibidem*, VII, *Acte interne (1771-1780)*, ed. Ioan Caproșu, Iași, 2005, p. 664).

importantă mai ales din perspectiva sistemului de impozitare sau de evaluare a proprietăților urbane. Procesul de modernizare a accelerat evoluția mahalalei de la începutul secolului XIX, ceea ce a presupus noi realități urbane, precum: lărgirea perimetrului urban, pătrunderea tot mai pronunțată a zonei funcționale a orașului în spațiul celei rezidențiale, dezvoltarea rețelei stradale, sistematizarea și adoptarea unor măsuri edilitare, precum și schimbarea mentalității asupra spațiului urban (public și privat). Toate aceste schimbări au solicitat noi mecanisme de structurare socio-administrativă. Astfel înțelegem schimbarea semantică și atribuirea unui înțeles negativ termenului de *mahala*, în perioada modernă de după 1830. Ea ajungea să desemneze periferiile sărace ale orașului⁵⁷, mai întâi din punct de vedere spațial; apoi, spre finalul secolului XIX, peiorația intra și în geografia simbolică a urbei, denotând o zonă a comportamentelor vulgare și o sinteză a tuturor contrastelor⁵⁸.

Târgul de Sus și Ulița din Afară – limitele nordice ale Iașilor din secolul XVII

Pentru a scrie istoria urbanității ieșene la începutul celei de-a doua etape a evoluției sale⁵⁹, trebuie precizat că dezvoltarea ei a cunoscut un real impuls odată cu ridicarea unei curți domnești, în primele decenii ale secolului XV, în timpul domniei lui Alexandru cel Bun⁶⁰. Folosirea tot mai frecventă a reședinței domnești de la Iași pe tot parcursul secolului⁶¹ a dus la o creștere a rolului deținut de acest oraș, în plan politic, economic și comercial; iar stabilirea treptată a scaunului țării, la Iași, în secolul următor, a fost urmată de o evidentă dezvoltare a urbanizării de la Est de Carpați. Noile realități economice, sociale sau culturale au solicitat orașenilor o lărgire considerabilă a teritoriului orașenesc. Raportată la perioada anterioară de evoluție, extinderea se producea în scurt timp, mărirea teritoriului desfășurându-se sub influența reliefului local, care decidea și așezarea principalelor repere urbane apărute în această perioadă⁶².

Aruncând o privire asupra Iașului – menționat în documente sau identificat în baza săpăturilor arheologice efectuate – de la sfârșitul secolului XVI și începutul celui următor⁶³, șanțul orașului (hindichiu) trecea prin preajma mănăstirii Golia, de-a lungul

⁵⁷ Adrian Majuru, *Bucureștii mahalalelor sau periferia ca mod de existență*, București, Editura Compania, 2009, p. 8.

⁵⁸ Georgiana Sârbu, *Istoriile periferiei. Mahalaua în romanul românesc de la G. M. Zamfirescu la Radu Aldulescu*, București, Cartea Românească, 2009, p. 6.

⁵⁹ Caracteristicile orașelor din Țările Române și influențele diferitelor culturi urbane exercitate asupra lor împart procesul de evoluție a centrelor urbane medievale românești în două etape. Prima etapă este plasată între secolele XIV și XVI și coincide cu formarea orașelor în care specificului local îi sunt adăugate influențele din centrul continentului, orașul românesc fiind încadrat într-o tipologie specifică acestui spațiu european. Cea de-a doua etapă, cuprinsă între secolul XVII și sfârșitul secolului XVIII, este una orientală, în care orașul de la Est și Sud de Carpați preia din trăsăturile orașului otoman, răspândite pe întreg cuprinsul Peninsulei Balcanice (N. Iorga, *Ce a fost, ce este, ce poate fi Iașul*, Iași, 1935).

⁶⁰ Laurențiu Rădvan, *Orașele din țările romane în Evul Mediu*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2011, p. 537.

⁶¹ V. Neamțu, *Stabilirea capitalei Moldovei la Iași*, în *AȘUI*, a. Istorie, XIV, 1968, p. 124-126.

⁶² Laurențiu Rădvan, Mihaela Rădvan, *Cu privire la organizarea spațiului urban în Țara Moldovei în evul mediu*, în *AȘUI*, s.n., Istorie, LIX, 2013, p. 81.

⁶³ Nu vom insista aici asupra primei perioade din cronologia orașului Iași, informații referitoare la evoluția lui din primele secole putând fi consultate, printre altele, în lucrările: Alexandru Andronic, *Iașii până la mijlocul secolului al XVII-lea*, Iași, Editura Junimea, 1986; C. Cihodaru, Gh. Platon, *Istoria orașului Iași*, vol. I, Iași, Editura Junimea, 1980; C. Cihodaru, *Începuturile vieții urbane la Iași*, în *AȘUI*, a. Istorie, XVII, 1971, fasc. 2, p. 31-42; N. A. Bogdan, *Orașul Iași*, ediția a II-a, Iași, 1913; Constantin G. Giurescu, *op. cit.*; N. Iorga, *Ce a fost, ce este, ce poate fi Iașul*.

străzii ce pleca din viitoarea Piață a Unirii și ducea spre Târgul Cucului; era cunoscută sub denumirea de „ulița ce mergea spre Golia”⁶⁴. Ctitorie a familiei Golăi din secolul XVI și refăcută de Vasile Lupu la începutul veacului XVII⁶⁵, Golia a reprezentat, pentru acea perioadă, principalul reper urban de la granița de nord a Iașului⁶⁶.

Despre locul ocupat de lăcaș în topografia urbană în deceniul șapte al secolului XVI, aflăm că era în „târgul Iașilor, la margine”⁶⁷. Atribuindu-se Iașului rolul de reședință domnească permanentă și apoi de capitală, s-a încurajat procesul de așezare a unor noi locuitori, de stabilire a familiilor și a curților boierești, precum și a populației rurale așezate dincolo de hotarul târgului, atrasă de noile posibilități economice ale lumii urbane⁶⁸. Drept urmare, a avut loc o creștere a sporului demografic în vatra veche a orașului, apoi lărgirea perimetrului urban prin apariția unor noi ulițe sau târguri, alături de cele care existau deja⁶⁹. Extinderea orașului în primele decenii din secolul XVII a avut un ritm foarte alert și a impus o nouă direcție de lărgire spre Dealul Copoului, în zona de platou, alături de cea veche, dezvoltată pe terasa râului Bahlui.

Prin configurația și constituția terenului, partea de nord era mai avantajoasă pentru locuire, deoarece nu exista pericolul inundării terenurilor, așa cum se întâmpla pe lunca râului din sudul orașului, unde terenul era mlăștinos; nu erau posibile nici alunecările de teren, inerente pe toată marginea terasei ce însoțea drumul Păcurarilor⁷⁰. Noua zonă urbană a orașului primise denumirea de Târgul Nou sau Târgul de Sus, oferită ca o contrapondere la Târgul de Jos din „dricul” Iașului; prima lui atestare o întâlnim în 1610, sub denumirea de Târgul Nou⁷¹, apoi în 1620, într-un act de stăpânire asupra unui loc de dugheni al lui Marmură uricar, aflat în Târgul de Sus⁷² – denumire folosită cu o mai mare frecvență în documentele epocii. Actul de atestare și numele primit ne arată că zona luase de la înființare forma unui spațiu comercial, cu o activitate economică intensă, ce răspundea necesităților celor așezați pe noile terenuri de pe versantul Dealului Copou.

Un bun reper pentru evoluția Iașilor la hotarul de nord, în primele decenii ale secolului XVII, este reprezentat de aceeași mănăstire Golia: dintr-o biserică situată la marginea orașului, în 1631 era deja poziționată în mijlocul Iașului⁷³. Noua încadrare topografică era și punctul de plecare pentru mai multe ulițe din zonă, printre cele mai vechi fiind atestate Ulița Strâmbă „în Târgul Năou”⁷⁴ și Ulița Nouă⁷⁵, numită apoi

⁶⁴ Al. Andronic, *op. cit.*, p. 53.

⁶⁵ Gerd Franck, *Un ctitor și o ctitorie: Ion Golăi și mănăstirea Golia*, în Laurențiu Rădvan (ed.), *Orașul din spațiul românesc între Orient și Occident – tranziția de la medievalitate la modernitate*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2007, p. 45.

⁶⁶ Marius Chelcu, Cătălina Chelcu, *Mănăstirea Golia: reper al organizării spațiului urban*, în *AIIX*, tom XLVIII, 2011, p. 223-239.

⁶⁷ *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei. Un corpus*, I (1429-1750), editat de I. Caproșu și E. Chiaburu, Iași, Editura Demiurg, 2008, p. 86-87.

⁶⁸ Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, *Contribuții la istoria orașului Iași*, în *MA*, nr. VI-VIII (1981), p. 193.

⁶⁹ Până la sfârșitul secolului XVI, orașul se dezvoltase în jurul reședinței domnești, de-a lungul axului opus ei și în spatele acestui ax, spre nord, și cuprindea ulița Târgului de Jos, ulița Trapezenească, Ulița Sf. Vineri, Ulița Cizmăriei, Ulița Armenilor (Armenimea), ulița Podului Vechi (Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 35-36).

⁷⁰ Victor Tufescu, *Iașii și orașele din nordul Moldovei*, Chișinău, Tipografia Cartea Românească, 1932, p. 10.

⁷¹ *Documente Iași*, vol. I, p. 129-130, nr. 93.

⁷² *Ibidem*, p. 186, nr. 136.

⁷³ Sever Zotta, *Mănăstirea Golia*, în *IN*, 1925, fasc. 5/1925, p. 37.

⁷⁴ *Documente Iași*, vol. I, p. 201, nr. 150.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 328, nr. 428; p. 364, nr. 285.

Ulița sau Podul Hagioaiei; ea pleca din spatele mănăstirii Golia, nou reconstruită⁷⁶, și mergea spre Copou. Această din urmă uliță este atestată documentar începând cu anul 1634⁷⁷, sub numele de Ulița Nouă, apoi din 1665 cu cea de ulița Hagioaiei⁷⁸; și se număra la acel moment printre căile de acces importante ale orașului, fapt dovedit de podirea ei⁷⁹, impusă, cel mai probabil, de intensificarea locuirii, a tranzitului și a negoțului.

Amenajarea zonei comerciale din fața mănăstirii Golia, în uliță, apoi pe podul Chervăsăriei⁸⁰, construirea unui han al mănăstirii, ridicarea de dughene de o parte și de alta a Podului Hagioaiei⁸¹ și folosirea acestuia ca rută de acces pentru ieșirea din oraș spre nordul țării au făcut ca așezarea noilor locuitori din zonă să depășească hindichiul săpat la mijlocul secolului XVII⁸² și să înglobeze o altă uliță nou formată: Ulița din Afară⁸³. Astfel, direcția de extindere a orașului era clară, fiind dovedită și de toponimia noilor zone cuprinse în perimetrul urban: Ulița Nouă, Târgul Nou, Ulița din Afară⁸⁴.

Pentru a doua jumătate a secolului XVII, mai ales în ultimele decenii, când dezvoltarea teritorială a orașului s-a efectuat în același ritm, bisericile au continuat să fie repere topografice și urbanistice în jurul cărora s-au coagulat anumite comunități, desprinse din populația urbană existentă în regiune. Urmând același exemplu amintit mai sus, putem surprinde dezvoltarea spațială a Iașilor mergând pe axa trasată de bisericile ridicate în această zonă, la marginea orașului, în mijlocul unor comunități restrânse. Acest traseu pleca din Târgul Făinii⁸⁵, cotind prin spatele uliței Târgului de Sus spre biserica cu hramul Sfinților Teodori⁸⁶ și se oprea la un alt lăcaș ridicat în această perioadă (1672), cu hramul Sfântului Nicolae: numit și biserica Sf. Nicolae cel Sărac sau de Sus, construită la marginea orașului de Luca, pârcălabul de Chișinău⁸⁷.

⁷⁶ Petronel Zahariuc, Florin Marinescu, *O manifestare neobservată a moștenirii bizantine în diplomatica medievală moldovenească și câteva note despre biserica Mănăstirii Golia*, în *SMIM*, XXIII/2005, p. 79-101.

⁷⁷ *Documente Iași*, vol. I, p. 328, nr. 248.

⁷⁸ Informațiile documentare din această perioadă, puține la număr, nu ne ajută să identificăm persoana la care provine denumirea uliței. Probabil, numele venea de la soția unui negustor grec care își avea acolo casa sau dughenele de uliță. Pentru o detaliere a acestei opinii, a se vedea Sorin Iftimi, *Vechi planuri privitoare la Ulița Târgului de Sus din Iași (Bld. Independenței)*, în „Monumentul. Tradiție și viitor”, vol. XI/2009, partea I, p. 39-67.

⁷⁹ *Documente Iași*, vol. II, p. 74-75, nr. 76.

⁸⁰ Marius Chelcu, Cătălina Chelcu, *op. cit.*, p. 233.

⁸¹ Printre primii proprietari ai dughenelor și caselor de pe noua uliță se numărau mănăstirile care primeau și scutiri de taxe. Mănăstirea Aron Vodă stăpânea o dugheană și o pivniță în 1659, pe Ulița Nouă (*Documente Iași*, vol. I, p. 522, nr. 469), iar mănăstirea Pângărați – o casă primită danie de la Andronis și Sora, soția lui, în 1641 (*ibidem*, p. 383, nr. 300). Vecinătatea uliței cu mănăstirea Golia poate fi un argument solid și pentru existența unor dughene sau alte construcții comerciale ale lăcașului pe această uliță, după obiceiul altor mănăstiri din oraș, care dețineau în apropiere numeroase construcții cu caracter comercial (Marius Chelcu, Cătălina Chelcu, *op. cit.*, p. 230).

⁸² Dan Bădărau, Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 88.

⁸³ *Documente Iași*, vol. II, p. 64, nr. 62.

⁸⁴ Practica toponimică menționată aici (Târgul Vechi – Târgul Nou/Târgul de Jos – Târgul de Sus) este întâlnită și în alte centre urbane, printre care Suceava, Botoșani, Roman etc.; Emil Ioan Emandi, Mihai Ștefan Ceaușu, *op. cit.*, p. 79-83; Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 33; idem, *Structura urbană a orașului Roman, mărturie a trecutului istoric*, în „Revista Muzeelor și Monumentelor. Seria Monumente Istorice și de Artă”, XLIV, nr. 2/1975, p. 35-36.

⁸⁵ *Documente Iași*, vol. II, p. 274, nr. 294. Târgul Făinii s-a format în secolul XVII, în documentele interne ale orașului fiind menționat frecvent, începând cu a doua jumătate a secolului. Târgul – locul unde se vindea făina – a fost organizat în preajma mănăstirii Golia și a bisericii Curelari, reprezentând un loc de întâlnire pentru mai multe ulițe: Hagioaiei, Sărăriei, Mutenimii etc. Denumirea sa a fost înlocuită, treptat, de la sfârșitul secolului XVIII, cu numele de Târgul Cucului. O explicație a toponimului la Mircea Ciubotaru, *Lexic și toponimie din Moldova*, în *ALIL*, t. XLVII-XLVIII/2007-2008, p. 311-317.

⁸⁶ *Documente Iași*, vol. II, p. 233, nr. 263.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 585, nr. 665.

Traseul bisericilor ctitorite în această perioadă de boieri sau mahalagii se suprapune pe traseul Uliței din Afară, aflată la acel moment, așa cum toponimia o dovedește, într-o zonă semiurbană; și care, alături de șanțul orașului, despărțea Iașii de satele din hotarul nordic al târgului. Ulița pleca de la baza dealului Copou, locul unde își încheiau traseul alte două străzi, Ulița Sârbească și Podul Hagioaiei, urmându-și calea prin fața bisericii Sf. Nicolae (amplasată pe locul actualei Case de Cultură a Studenților), care apare în documente ca fiind așezată „pe ulița din afară de oraș”⁸⁸. Traseul continua apoi spre sud, pe locul actualei străzi Vasile Conta, spre biserica Sfinții Teodori, ce era zidită la deal de uliță, și ajungea în Târgul Fâinii trecând prin fața bisericii Curelari⁸⁹. În economia tramei stradale a orașului, Ulița din Afară a avut rolul de a permite circulația carelor cu mărfuri grele și a transporturilor ce soseau din nordul țării venind de la Ștefănești sau Botoșani și care, datorită greutății încărcăturilor, pricinuiau mari stricăciuni ulițelor din oraș, în special Podului Hagioaiei⁹⁰. Printre transporturile efectuate pe această rută s-au aflat și cele de sare; ceea ce explică dispariția denumirii uliței din memoria colectivă a orașenilor, la începutul secolului XVIII, prin suprapunerea ei cu o parte din traseul Drumului Sării, care intra în Iași prin Păcurari și se unea cu traseul vechii ulițe din afară, după ce mărginea locul și cimitirul bisericii Sf. Nicolae de Sus⁹¹.

O nouă mahala în partea de nord a Iașilor: Muntenimea

În Iași, mahalaua a fost adoptată și impusă ca structură administrativ-teritorială în secolul XVII, acest veac însemnând, cu mici excepții⁹², o etapă de progres, îndeosebi teritorial⁹³. La fel ca în alte orașe din Țările Române⁹⁴, mahalaua ieșeană nu a ținut cont, în momentul apariției sale, de poziția geografică a zonei încorporate și nici de gradul ei de dezvoltare urbană. Așa se explică de ce întâlnim situații în care mahalaua s-a suprapus unor zone urbane, semiurbane sau chiar rurale, acaparate de procesul de lărgire a orașului, fapt ce ne ajută să grupăm mahalalele ieșene în două categorii: cele formate în spațiul urban (mahalalele din interior) și cele adăugate orașului prin alipirea unor zone semiurbane (mahalalele exterioare). În prima categorie intră acele zone existente în Iașii secolului XVII sub formă de parohii (popoare) din jurul unor biserici, precum Sf. Ilie și Sf. Ioan⁹⁵, sau a unor ulițe cu zona aferentă acestora, așa cum au fost Ulița Trăpezezești⁹⁶, Brăhăria⁹⁷ sau Căcaina⁹⁸.

În ceea ce privește cea de-a doua categorie, observăm în documentele epocii că satele aflate în hotarul Iașului, în imediata apropiere a spațiului urban⁹⁹, care-i asigurau

⁸⁸ *IN*, fasc. 5/1925, p. 122; *Documente Iași*, vol. II, p. 585, nr. 665.

⁸⁹ Eugen Pavelescu, *Economia breslelor din Moldova*, București, 1939, p. 278 (hartă).

⁹⁰ C. Cihodaru, Gh. Platon, *Istoria orașului Iași*, vol. I, p. 103.

⁹¹ Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 273.

⁹² Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită de Iorgu Iordan, București, Editura Minerva, 1975, p. 88;

⁹³ C. Cihodaru, Gh. Platon, *op. cit.*, p. 91-95.

⁹⁴ Adrian Majuru, *op. cit.*, p. 7.

⁹⁵ *Documente Iași*, vol. III, p. 263, nr. 294.

⁹⁶ *Ibidem*, vol. I, p. 384, nr. 301.

⁹⁷ Uliță și mahala, denumirea veche a Uliței Măjilor, locul unde s-a stabilit piața de pește din Iași și care făcea legătura între Ulița Mare și Târgul de Sus (*Documente Iași*, vol. II, p. 472, nr. 528; „măhălaoa Brăhării”; p. 348, nr. 375, p. 458, nr. 515).

⁹⁸ Uliță aflată în preajma Podului Mesercilor, în partea de nord-est a orașului, ce și-a preluat numele de la pârâul din zonă (*ibidem*, p. 351, nr. 399).

⁹⁹ Este important să facem această distincție referitoare la apropierea satelor de zona urbană, deoarece este cunoscut că hotarul Iașilor a avut o întindere considerabilă în această perioadă, în care puține astfel de

și aprovizionarea, au fost încorporate acestuia sub forma unor mahalale. Deși procesul urbanizării lor a început la sfârșitul secolului XVII, ele au fost integrate efectiv, în special din punct de vedere fiscal, spre jumătatea secolului XVIII¹⁰⁰. Din primul ciclu de formare a mahalalelor exterioare, patru zone rurale din hotarul târgului au intrat în procesul de urbanizare în secolul XVII, și anume: Broșteni, Tătărași, Rufeni și Muntenimea. Broștenii sunt menționați, începând cu a doua jumătate a secolului XVII¹⁰¹, în partea sudică a Iașului, ca periferie locuită de țigani robi ai domniei¹⁰². Tătărașii menționați în aceeași perioadă¹⁰³ aparțineau slujitorilor domniei, printre ei numărându-se olăcarii și călărașii¹⁰⁴. Rufenii¹⁰⁵ și Muntenimea erau situate în partea de nord-est a orașului, fiind despărțite de pârâul Căcaina, în jurul căruia se formase și o zonă de locuire¹⁰⁶. Dintre cele patru mahalale menționate, cea care s-a evidențiat prin parcursul său a fost mahalaua Muntenimii, cunoscând un proces rapid de urbanizare prin stabilirea de legături economice cu orașul, odată cu care s-a dezvoltat.

Mahalaua Muntenimii s-a format în zona nord-estică a Iașului, după Podul Hagioaiei, în noul spațiu comercial apărut la începutul secolului XVII – Târgul de Sus –, pe flancul său drept; acapara o parte a satului Munteni, aflat la granița de nord a orașului, sat din hotarul târgului ce aparținea domnului țării. Satul Munteni din ocolul Iașilor fiind atestat frecvent și după formarea mahalalei, ne arată că mahalaua nu s-a suprapus întregii așezări rurale, ci a acaparat partea mai apropiată de spațiul urban, la care s-a adăugat ocuparea zonei libere dintre oraș și satul Munteni, despărțire realizată fie prin zid¹⁰⁷, fie printr-un

---

așezări rurale sau de loturi fuseseră oferite de domnie boierilor săi. Daniile făcute de domn din hotarul târgului erau realizate din satele mai îndepărtate, aflate la capătul hotarului, și aceasta pentru că satele ce limitau spațiul orașului reprezentau, de obicei, zona de locuire pentru slujitorii curții domnești, pentru marii boieri sau pentru cei care asigurau aprovizionarea orașului cu diferite produse alimentare (legume, lactate etc.). Vezi C. Cihodaru, Gh. Platon, *op. cit.*, p. 69.

¹⁰⁰ Laurențiu Rădvan, Mihaela Rădvan, *op. cit.*, p. 88.

¹⁰¹ În 1669, sunt menționați în câteva acte de vânzare a unor proprietăți din Iași, ca martori, preoții de la biserica din Broșteni: „[...] preutul Niculae de la besiarică din Broșteni” (*Documente Iași*, vol. II, p. 195, nr. 221; p. 202, nr. 231; p. 498, nr. 559).

¹⁰² *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, îngrijit de Maria Holban (redactor responsabil), București, Editura Științifică, 1971, p. 183.

¹⁰³ În catastiful unei dughene din Iași, la data de 25 august 1679, apar menționați Condre, Costandin, Pătrașco și Nedele, locuitori ai Tătărașilor (*Documente Iași*, vol. II, p. 462-466, nr. 520). Tătărașii sunt menționați pentru întâia oară în 1628, când sunt întăriti noii mănăstiri ridicate, cu hramul Sf. Ioan, mai mulți țigani (*ibidem*, p. 249, nr. 183).

¹⁰⁴ În Tătărași, locuiau și robii țigani cumpărați de la tătari (*ibidem*, p. 249, nr. 183), denumire întâlnită și pentru cartierele mărginașe și din alte orașe: Suceava, Vaslui, Piatra (C. Cihodaru, Gh. Platon, *op. cit.*, p. 69).

¹⁰⁵ În lucrarea monografică a Iașilor, N. A. Bogdan menționează că Rufeni a fost zona ocupată de populația rusească stabilită aici (N. A. Bogdan, *op. cit.*, p. 83). Dintr-un act de la începutul secolului XVIII (1702), aflăm că satul era o parte a moșiei mănăstirii Copou, după ce Constantin Duca judecă pricina asupra acestuia dintre mănăstirea Copou și mănăstirea Trei Ierarhi (*Documente Iași*, vol. III, p. 174, nr. 204). Despre locuitorii Rufenilor aflăm că erau dintre oamenii mănăstirii mutați de Vasile Lupu de pe locul mănăstirii Copou și trimiși în Rufeni, precum și oameni străini, Mihail Racoviță împuternicind mănăstirea de a „strânge și a ține oameni străini fără de bir domnesc, numai să fie tocmiți cu rupta la visterie [...] la satul anume Rufeni” (*ibidem*, p. 216, nr. 253). Rufenii și Tătărașii s-au unit în prima jumătate a secolului XVIII, atunci când este atestată și noua mahala formată în urma procesului de unificare (Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 268).

¹⁰⁶ În partea de sud-est, la vale de Golia și de Târgul Făinii, s-a format, la sfârșitul secolului, Ulița Căcaina, cu o zonă aferentă de locuire, una intermediară între Rufeni și Muntenime, de dimensiuni reduse, în preajma Podului Mesercilor (vechea măcelărie). Vezi Ștefan Olteanu, Constantin Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în Evul Mediu*, București, Editura Academiei Române, 1969, p. 184.

¹⁰⁷ Deși informațiile sunt foarte rare în privința existenței unui zid de apărare la granița orașului, acesta este amintit uneori în documentele din secolul XVII, pentru zona de nord-est sau nord-vest: „[...] casă ce are dumnealui (n.r. Solomon Bîrlădeanu) aicea în târg despre zidu” (*Documente Iași*, vol. I, p. 448, nr. 384); „[...]”

șanț de apărare¹⁰⁸. Satul Munteni și-a continuat existența în partea de nord, făcând hotar comun cu moșia mănăstirii Copou și cu zona sa de vie (Podgoria Copou), fapt dovedit în prima jumătate a secolului XIX de unirea satului Podgoria Copou și a Cătunului Copou cu Muntenii, sub denumirea compusă de „Munteni cu Podgoria Copou”¹⁰⁹. La jumătatea secolului XIX, un alt sat a fost adăugat asocierii așezărilor rurale¹¹⁰, iar până la finalul secolului XIX toate acestea erau parte a comunei Copou¹¹¹. Un prim document ce probează realitatea spațială a zonei după formarea mahalalei Muntenimii datează de la începutul secolului XVIII (1707), atunci când Iacob, nepotul lui Hilotei, călugăr la schitul Zagavei din ținutul Iași, dădea o mărturie pentru satul Munteni lui Ștefan, preot la biserica Sf. Nicolae de Sus, una din primele biserici în jurul căreia s-a dezvoltat mahalaua Muntenimii¹¹².

Cum mahalaua s-a suprapus unui spațiu de locuire deja format, preluarea numelui satului s-a înscris într-un proces firesc de transferare a memoriei colective a locuitorilor, noua realitate urbană primind denumirea de mahalaua Muntenimii. Toponimul este unul des întâlnit în epocă, întâi în spațiul rural impus, apoi și în perimetrul urban. Prima atestare a termenului pentru desemnarea unei așezări din Moldova datează din secolul XVI (1503)¹¹³, fiind întâlnit ulterior ca nume al satului Munteni de pe Prut¹¹⁴; mai apar și alte așezări din veacurile următoare, precum: Muntenii de Jos¹¹⁵ și Muntenii de Sus¹¹⁶ din ocolul târgului Vaslui, Muntenii din Târgul Frumos¹¹⁷, Muntenii din Roman¹¹⁸, iar exemplele pot continua.

În ceea ce privește semnificația numelui există două direcții de analiză, ambele trimițând la originea geografică mahalagiilor. Prima se referă la populația sosită din așezările de la munte – muntenii –, iar a doua conține și o semnificație politică oferită termenului, desemnându-i pe cei veniți din Țara Românească, din *Muntenia*; era un termen folosit în Moldova acelei perioade pentru desemnarea provinciei de la sud de Carpați¹¹⁹. În cazul Muntenimilor ieșene, tindem să credem că toponimul indică venirea

o casă din Iași de la Ulița Sârbească, la Zidu” (*ibidem*, vol. II, p. 91, nr. 93); „[...] un loc de case, de la Zid” (*ibidem*, p. 118, nr. 130); locul mișeilor din Iași „în capul Târgului de Sus, despre Zidiu” (*ibidem*, p. 545, nr. 618).

¹⁰⁸ Deși existența unui șanț de apărare este plasată mult mai devreme (la Alexandru Andronic, *op. cit.*, p. 38), în sursele vremii este atestată săparea hindichiului în 1739 (*Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754*, ed. Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, Editura Academiei Române, 1965, p. 455). Din deceniul al patrulea, în documentele interne ale orașului, șanțul de apărare începe să fie menționat frecvent (*Documente Iași*, vol. VI, p. 10, nr. 13; p. 35, nr. 44; nr. p. 84-85, nr. 97 etc.).

¹⁰⁹ *Tezaurul toponimic al României. Moldova*, volumul I, *Repertoriul istoric al unităților administrative-teritoriale*, partea I A, *Unități simple (localități și moșii)*, A-O, coord. Dragoș Moldovanu, București, Editura Academiei Române, 1991, p. 755.

¹¹⁰ „[...] Rediul lui Tătar cu Munteni ot Copou”, în *ibidem*, p. 756.

¹¹¹ *Ibidem*.

¹¹² *Documente Iași*, vol. II, p. 286, nr. 315.

¹¹³ *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române. 1374-1600*, redactor responsabil Gh. Bolocan, București, Editura Academiei Române, 1981, p. 149.

¹¹⁴ *Cronicari munteni*, I, ediție îngrijită de Mihail Gregorian, studiu introductiv de Eugen Stănescu, București, Editura pentru Literatură, 1961, p. 310.

¹¹⁵ „[...] satul Munteni ce este pe Bârlad, în ținutul Vaslui [...] sat domnesc” (*Documente Iași*, vol. II, p. 14-15, nr. 15). Acesta era închinat de Miron Barnovschi ctitoriei sale din Iași cu hramul Adormirea Maicii Domnului (*ibidem*, vol. I, p. 239-244, nr. 178).

¹¹⁶ *Tezaurul toponimic al României. Moldova*, vol. cit., p. 754.

¹¹⁷ *Documente Iași*, vol. IV, p. 41-43, nr. 56.

¹¹⁸ *Tezaurul toponimic al României. Moldova*, vol. cit., p. 757.

¹¹⁹ Pentru această a doua variantă există și o mărturie documentară din secolul XVII; este vorba de satul Munteni sau Țigăneștii Noi din ținutul Tecuciului, unde locuitorii au fost aduși de Dabija Vodă din Muntenia (Iorgu Iordan, *op. cit.*, p. 297). Denumirea de Muntenia sau Țara Muntenească folosită de locuitorii Moldovei pentru a desemna Țara Românească este utilizată și de cronicari (*Cronicari munteni*, I, p. 24).

locuitorilor din satele de la munte sau din localități aflate pe traseul unui drum orientat spre o zonă muntoasă; iar așezarea lor în apropierea orașului poate să fi avut loc odată cu folosirea Iașilor ca reședință domnească. Atribuirea toponimului plecând de la originea montană a populației poate fi explicată prin formarea satului fie prin așezarea simplă a noilor locuitori, fie prin proporția lor numerică mai mare în raport cu cea locală. Un argument în acest sens poate fi și faptul că populației locale din orașele Țării Moldovei i-a fost adăugată de puterea domnească, prin oferirea de privilegii, o populație străină, sub forma unor grupuri (în unele cazuri etnice sau profesionale) aduse de la sud sau vest de Carpați¹²⁰. Tiparul enunțat poate fi cu atât mai plauzibil cu cât în satul alăturat Muntenilor, în Rufeni, sat de pe moșia mănăstirii Copou, domnia oferiase mănăstirii privilegiul de a „strânge și a ține oameni străini fără de bir domnesc”¹²¹, satul fiind format atât din localnici, cât și din locuitori străini aduși din alte zone.

Prima atestare a mahalalei datează din 30 iunie 1669, când ea apare într-un act de mărturie privind vânzarea unei treimi din satul Bârlădești din ținutul Lăpușna, hatmanului Neculai Racoviță. Locul vândut aparținea lui Andrei Bozagiul „din târgu din Iași, din Muntenimi”¹²², așa cum arătau marii boieri chemați să dea mărturie. La această dată, localizarea Muntenimii în spațiul orașului ne îndreptățește să susținem formarea mahalalei cu cel puțin două-trei decenii înainte, în prima jumătate a secolului XVII, imediat după apariția Târgului de Sus, în zona lui estică de locuire. Despre Andrei Bozagiul, primul locuitor cunoscut al Muntenimii, aflăm că era căsătorit cu Irina și avea doi copii, Ioan și Tudora. Printre rude se numărau și Enachi și Neculau, verii lui, alături de care stăpânea satul Bârlădești¹²³. Motivația care a stat la baza vânzării locului este și ea prezentată pe larg, în actul de mărturie arătându-se că Andrei căzuse „la robi între tătari și, neavând cu ce se răscumpăra”, împrumutase 36 de galbeni de la Vasili Chiosoiul, „surchicinel” lui Mehmet agă „de s-au plătit din robie”. Pentru recuperarea banilor, Vasile Chiosoiul primise de la Andrei un zapis prin care acesta din urmă se obliga să-i plătească în termen de trei luni, „iar de n-ar avea banii la zi să margă Chiosoiul să vândă a treia parte din sat de Bârlădești”¹²⁴. Pe lângă proprietatea din Muntenimi, Bozagiul mai deținea un loc în oraș, lângă Feredee, pe care familia lui îl vinde în 1667 lui Toderașco, mare spătar¹²⁵, absența proprietarului din actul de vânzare arătând că, în acel an, Andrei Bozagiul nu mai era în viață, actul fiind dat de fiul său.

Deși în sursele documentare nu identificăm prea multe repere pentru a trasa limitele Muntenimii în primii ani ai atestării sale, informațiile oferite de următorul act, în care este menționată, corelate cu cele oferite pentru zonele din jur, în special cea a Târgului de Sus, ne ajută să propunem o localizare precisă a acestei mahalale. Cu toate că primele mențiuni documentare o integrează în spațiul urban ieșean, din punct de vedere fiscal, Muntenimea avea să rămână o mahala exterioară pentru aproape încă un secol¹²⁶. Următoarea mențiune documentară păstrată datează din mai 1689, un deceniu

¹²⁰ Constantin G. Giurescu, *op. cit.*, p. 82.

¹²¹ *Documente Iași*, vol. III, p. 216, nr. 253.

¹²² *Ibidem*, vol. II, p. 238-239, nr. 267.

¹²³ *Ibidem*.

¹²⁴ *Ibidem*, vol. II, p. 238-239, nr. 267.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 156, nr. 176.

¹²⁶ În primul document fiscal al orașului Iași, întocmit la jumătatea veacului XVIII (Catagrafia din 1755), Muntenimile nu sunt menționate, mahalagii nefiind plătitori de taxe în visteria orașului, ci în *ciastă*, așa cum era obiceiul satelor și al mahalalelor exterioare. Din punct de vedere fiscal, ele au fost integrate după această catagrafie și până la 1774, când următorul document statistic a inclus și plățile efectuate de locuitorii acestei mahalale (*Documente statistice privitoare la orașul Iași*, ed. Ioan Caproșu, Mihai-Răzvan Ungureanu, vol. I (1755-1820), Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1997, p. 121-127).

mai târziu, atunci când un mahalagiu al Muntenimilor, Calodi zlătar dăruia preotului Simion de la biserica de mahala Sf. Athanasie „o casă ce-au făcut și au avut Maria, fimeie mea, o casă din Muntenime, lângă mormântul turcilor”¹²⁷. Din actul de danie aflăm două noi repere spațiale ale mahalalei, care ne ajută să cunoaștem aria geografică ocupată: biserica Sf. Athanasie și Chiril și mecetul. Astfel, ȧșutul urban al mahalalei era legat de câteva repere mărginașe, care limitau zona Muntenimilor, și în jurul cărora, în deceniile următoare, s-au format noi insule de așezare. În partea de sud, principalul reper era reprezentat de bisericile Sfinții Teodori¹²⁸ și Sf. Atanasie și Chiril, cu zonele de locuire ale poporenilor. Urcând spre nord, spre dealului Copou, traseul mergea pe extremitatea estică și ajungea abia la baza dealului, acolo unde se afla biserica Sf. Nicolae de Sus¹²⁹ și de unde începea Ulița din Afară¹³⁰. „Mecetul turcesc” era amplasat pe latura sud-estică, iar spre vest ȧșutul mahalalei se desfășura de-a lungul zonei de locuire a Târgului de Sus și a Podului Hagioaiei¹³¹.

Alături de reperele menționate aici, dezvoltarea mahalalei Muntenimii a fost favorizată și de două drumuri din preajma Târgului de Sus, Ulița din Afară și Ulița Muntenimii. În cazul celei dintâi, Ulița din Afară, putem afirma că Muntenimea și-a construit ȧșutul urban în jurul ei, ulița respectivă păstrând în deceniile următoare și un rol simbolic, folosit la identificarea vechii trame stradale a zonei. Cea de-a doua, Ulița Muntenimii, menționată documentar în 1706, cu o zonă de locuire la fel de veche precum mahalaua, pleca de la capătul Târgului de Sus, din apropierea mănăstirii Golia¹³², la deal¹³³, pe lângă biserica Curelarilor¹³⁴ și ducea în Muntenime spre biserica Sfinții Teodori și Sf. Athanasie, legând mahalaua de perimetrul târgului. Ulița mai era denumită în epocă și Ulița de la Deal sau Ulița Nouă¹³⁵, iar zona pe care o străbătea era considerată vatra mahalalei Muntenimii.

Începând cu ultimul deceniu din secolul XVII, mahalaua Muntenimii este tot mai des întâlnită în sursele epocii, ajungând, la începutul secolului următor, să fie principala structură urbană din categoria mahalalelor exterioare, formate în urmă cu doar câteva decenii. Acest fapt s-a datorat elementelor definitorii dobândite pe întreg parcursul existenței sale, începând cu cele referitoare la evoluția și extinderea teritorială și sfârșind cu cele de ordin social, ce denotau o anumită diversificare și dinamică, ușor de observat pe toată durata existenței sale, de la sfârșitul secolului XVII și până spre jumătatea secolului XIX.

¹²⁷ *Documente Iași*, II, p. 675, nr. 655.

¹²⁸ Biserică construită ante 1669, atunci când popa „Gligor di la S(ven)ti Teodor(i)” este menționat ca martor la o vânzare a unui loc de prisacă din apropiere, din satul Rediul lui Tătar (*Documente Iași*, vol. II, p. 233, nr. 263).

¹²⁹ Biserică menționată documentar pentru întâia oară la 1690, într-un act de danie a unui loc de casă „la sv(ă)nta besiarică Neculaiu [...] care iaste pe Ulița din Afară” (*ibidem*, p. 585-586, nr. 665).

¹³⁰ „Ulița din Afară în capul Târgului de Sus al Iașilor” (*ibidem*, p. 490, nr. 549).

¹³¹ *Ibidem*, p. 27, nr. 31.

¹³² Locul de intersectare a ulițelor Ciobotarilor, Podului Vechi, ulița Goliei sau ulița lui Picioroagă (vezi C. Cihodaru, Gh. Platon, *op. cit.*, Anexa 1, *Planul Orașului Iași în secolul al XVII*).

¹³³ *Ibidem*, vol. IV, p. 173, nr. 242.

¹³⁴ *Ibidem*, vol. II, p. 277, nr. 302.

¹³⁵ *Ibidem*, vol. IV, p. 173, nr. 242.

SEVERAL CONSIDERATIONS REGARDING THE EMERGENCE OF “MUNTENIMEA”
MAHALLE FROM IAȘI IN THE 17th CENTURY
(Summary)

Keywords: ottoman city, urban structure, mahalle, “Muntenimea”, Iași.

In the case of the Romanian Principalities, the features that the political, economic and geographical contexts imposed on the urban areas brought forth their particularities, the cities in this part of Europe having “their own history”. The elements that the Romanian provinces borrowed from the Western area in the 14th and 15th centuries, adapting them to the local specificity and transforming them according to the 16th and 17th century Ottoman influences, led to a specific evolution of the urban communities from this zone. Along with the existence of the mahalles (which appear in the Romanian Countries in the 16th, with the accentuation of Ottoman occupation and influence in the area) further marks attest the oriental influence in the cities of the Romanian countries such as: the lack of fortifications, uncontrolled expansion of the space, the subordination of the city to the princely power, but also the power held by the Church in the urban space. The sources of that time present a layered urban world in mahalle, diverse and having its own rules, often unwritten, starting from those regarding the territorial expansion, to those concerning social life and the economic, cultural or urban development.

PETRONELA PODOVEI*

**LOCUL EDIFICIILOR RELIGIOASE DE ZID
DIN JUDEȚUL BOTOȘANI ÎN ARHITECTURA ECLEZIASTICĂ
DIN MOLDOVA (SECOLELE XV-XVIII)****

Studierea arhitecturii de zid, îndeosebi în cazul edificiilor religioase, contribuie la cunoașterea stilurilor artistice și a tehnicilor de construcție, relevând, în același timp, diverse aspecte care privesc sfera istoriei sociale, politice și economice. Investigația propusă aici se va focaliza asupra manierei în care au fost ridicate unele monumente, cu scopul de a pune în evidență atât rolul principal avut de biserică, cel spiritual, dar și diverse alte aspecte precum funcția defensivă asumată de unele construcții religioase. De aceea, ne-am concentrat asupra bisericilor și mănăstirilor de zid din actualul județ Botoșani.

Ne propunem o analiză a monumentului atât pe temeiul mărturiilor documentare, cât și pe baza examinării arhitecturii și picturii, în vederea încadrării edificiului în iconografia și arhitectura epocii în care a fost ctitorit. De asemenea, precizăm locul monumentului în arhitectura ecleziastică moldovenească, în vederea identificării asemănărilor și deosebirilor existente. Vom stabili ulterior parcursul arhitectural și iconografic urmat în spațiul geografic avut în vedere. Realizarea unei recuperări monografice care să cuprindă un istoric al monumentului încă din anul în care a fost construit și până în prezent – pentru a stabili locul pe care îl ocupă monumentul în arhitectura ecleziastică de zid din Moldova – este necesară, deoarece un astfel de studiu nu a fost încă întocmit.

În rândurile de mai jos vom expune cinci micromonografii din cele opt existente pentru această perioadă, prin care vom susține obiectivele enumerate. Acestea vor cuprinde edificii religioase de zid ridicate între secolele XV și XVIII, ordonate în text după criteriul cronologic. Sunt atât biserici parohiale, cât și monahale, unele construite pe temelia altor biserici de lemn sau la o distanță foarte mică de o altă vatră religioasă. O parte dintre ele sunt ctitorii domnești, iar celelalte boierești; unele au fost construite în mijlocul localităților pentru a servi nevoilor spirituale ale sătenilor, iar altele au fost înălțate la marginea localităților, în interiorul curților domnești.

---

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

** Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

1. Biserica Sf. Nicolae din Dorohoi (fig. 1)

Ctitoria lui Ștefan cel Mare a fost construită în târgul Dorohoi, un important centru comercial, dezvoltat pe fondul relațiilor dintre negustorii moldoveni cu cei din orașele Podoliei și Poloniei¹. Istoricul Constantin Giurescu este de părere că Dorohoiul a existat ca așezare mai însemnată, ca târg, înainte de întemeierea statului moldovean, fiind un centru de schimb între numeroasele și vechile sate de pe podișul Dorohoiului².

Așezământul păstrează pe partea dreaptă de la intrare pisania dăltuită cu caractere slavone, din care se pot citi următoarele: „Binecinstitorul și de Hristos iubitorul Io Ștefan Voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, a zidit acest hram întru numele celui între sfinți, părintele nostru, arhierarhul și făcătorul de minuni Nicolae; și s-a săvârșit în anul 7003, luna octombrie 18, iar al domniei lui al 39-lea curgător”³. Așadar, domnul Moldovei ridică în târgul Dorohoi, în anul 1495, o biserică de zid, cu hramul Sf. Nicolae. Biserica domnească este menționată și în mărturiile documentare păstrate până la noi. Astfel, într-un document din decembrie 1628, „popa Iordachie cel domnescu și diaconul Ștefan” din „târg de Dorohoi” sunt prezenți la vinderea unui sălaș de țigani⁴. Se observă importanța pe care o aveau preoții în acea perioadă. Mai mult chiar, se spune că cei de la bisericile domnești beneficiau de privilegii suplimentare⁵.

Fig. 1. Biserica Sf. Nicolae din Dorohoi

Ctitoria a trecut prin mai multe etape de restaurare, o parte dintre ele fiind consemnate în mărturiile vremii. În anul 1828, se afla într-o stare avansată de degradare, fiind reparată cu fonduri financiare strânse de localnici, în vederea salvării construcției

¹ N. Iorga, *Surte și izvoade*, vol. XII, *Dorohoiul. Studiu și documente*, Iași, 1924, p. 2. În acest sens, vezi și Laurențiu Rădvan, *Orașele din Țările Române în Evul Mediu*, Iași, 2011, p. 519-521.

² C. C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, ediția a II-a, București, 1997, p. 230.

³ N. Iorga, *Inscripții botoșănene*, București, 1905, p. 17.

⁴ DRH, A. Moldova, vol. XIX, volum îngrijit de Haralambie Chircă, 1969, p. 604-605, nr. 441.

⁵ Bogdan-Petru Maleon, *Clerul de mir din Moldova secolelor XIV-XVI*, Iași, 2007, p. 327.

lui Ștefan cel Mare⁶. Mai târziu, în anul 1896, prefectul județului Dorohoi înaintează ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice o cerere prin care solicită ajutor financiar, afirmând că edificiul are „absolută necesitate de reparațiuni”, însă „reparațiuni făcute cât mai neîntârziat”⁷. Cu toate acestea, ajutorul din partea Ministerului întârzie să vină; astfel că, doi ani mai târziu, în mai 1898, primarul județului Dorohoi insistă în acest sens, argumentând că „această biserică amenință ruine”, iar „dacă mai trece câteva luni riscăm să pierdem monumentul”⁸. Două luni mai târziu, în iulie 1898, încep lucrările de restaurare la biserica Sf. Nicolae. Astfel, se comandă „arama învelitoarei care necesită cel puțin șase săptămâni pentru aducerea ei din străinătate”⁹. Tot în vederea restaurării acoperișului este alocată suma de 3.000 lei pe data de 3 aprilie 1899, când se dorește „aramă și cruce și bază de aramă sub crucea mare de la Biserica”¹⁰. Totodată, un an mai târziu, în iunie 1900, este înaintată o cerere prin care se solicită acordul în vederea achiziționării a „10.000 cărămizi din fabrica Ciurea, calitatea I, fiind necesare pentru restaurarea și repararea bisericii”¹¹. În anul 1915, într-o scrisoare adresată ministrului Cultelor, parohia mulțumește anumitor persoane care, „cu mijloace proprii”, au „spălat catapeteasma, au reînnoit iconostasul și au vopsit podeaua din sfântul altar și stranele”¹². În anul 1996, în vederea restaurării monumentului, s-au început săpăturile arheologice sub îndrumarea arheologului Virgil Polizu. În urma cercetărilor, s-a constatat că, la o adâncime de 0,30 m, a apărut o fundație anterioară bisericii actuale¹³. A fost un așezământ din piatră ale cărei construcții depășeau 1,70 m de la nivelul de săpare, datând de la sfârșitul domniei lui Alexandru cel Bun, din jurul anului 1430¹⁴.

Începând cu anul 1999, după multe cereri adresate Ministerului Culturii și Cultelor, biserica primește avizul pentru începerea lucrărilor de consolidare și restaurare. După patru ani, în 2003, au început lucrările: a fost consolidată turla și partea superioară a exteriorului, întreaga biserică a fost acoperită cu tablă de cupru, s-au refăcut tencuielile exterioare și s-a consolidat temelia. Totodată, în interior, pardoseala a fost înlocuită cu cărămidă, iar soclul bisericii a fost de asemenea înlocuit. Din anul 2014, biserica a primit aprobare pentru restaurarea picturii bisericii¹⁵.

Deși a trecut prin mai multe procese de restaurare, biserica nu a fost afectată din punct de vedere arhitectural. Planul, specific perioadei ștefaniene, are stilul treflat cu pronaosul supralărgit și turlă pe naos. În interior, edificiul este împărțit în naos, pronaos și altar. Naosul este despărțit de pronaos printr-un perete care cuprinde o ușă îngustă. *Este printre puținele biserici orășenești care păstrează acest perete sub formă de zid și singura din acest studiu de caz.* Pronaosul este boltit cu o calotă sferică, sprijinită pe patru arce, două longitudinale, iar celelalte două transversale. Naosul este dreptunghiular, cu abside laterale pronunțate, semicirculare atât la interior cât și la exterior,

⁶ Dumitru Furtună, *Biserica Sf. Nicolae din Dorohoi*, în *MMS*, 1961, nr. 9-12, p. 685.

⁷ ANB, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 299/1897, f. 2.

⁸ Idem, dosar 283/1898, f. 1.

⁹ *Ibidem*, f. 2.

¹⁰ *Ibidem*, f. 14.

¹¹ *Ibidem*, f. 20.

¹² Arhivele Naționale Botoșani (în continuare, ANBt), fond Parohia Sf. Nicolae Dorohoi, dosar 26/1915, f. 85.

¹³ Mircea D. Matei, *Cercetări arheologice la biserica lui Ștefan cel Mare „Sf. Nicolae” din Dorohoi (I)*, în „Forum cultural”, Botoșani, 2004, nr. 2, p. 10.

¹⁴ *Ibidem*, în loc. cit., nr. 4, p. 9.

¹⁵ Informațiile sunt furnizate de către actualul preot paroh, în timpul căruia s-au derulat aceste intervenții asupra monumentului istoric.

fiind boltit cu o calotă sferică, sprijinită pe două arce transversale și două longitudinale. Cele patru arce ale naosului susțin tamburul cilindric al turlei. Altarul are, de asemenea, o absidă semicirculară la interior și exterior, iar la cele două extremități se află proscomidiarul și diaconiconul, obținute din grosimea zidurilor.

Catapeteasma, respectând tipologia așezării icoanelor pe iconostas, cuprinde la partea inferioară registre de dimensiuni mari, cu cele mai însemnate personaje biblice: Iisus Hristos, Maica Domnului, Sf. Ioan Botezătorul, precum și icoana sfântului căruia îi este închinată biserica, Sf. Nicolae. Pe același palier sunt încadrate și cele două uși din centrul iconostasului, cunoscute sub denumirea de *Ușile Împărătești*, precum și reprezentările arhanghelilor Mihail și Gavriil, unul pictat pe ușa proscomidiarului și celălalt pe ușa diaconiconului. În partea superioară, sunt așezate, pe mai multe rânduri, icoane mici care înfățișează, în ordine cronologică, scene din viața lui Iisus și a Fecioarei Maria. De asemenea, se găsesc și imagini ale sfinților din calendar. Stilul folosit în pictarea icoanelor este cel bizantin¹⁶, culorile utilizate fiind albastru, roșu, verde și alb. Acestea sunt de nuanțe pale, simbolizând imaterialitatea lumii sfinte. Icoanele sunt despărțite între ele de colonete decorate cu motive vegetale.

Deși este într-un stadiu avansat de degradare, pictura murală păstrează unele scene cu valoare importantă. O parte dintre istoricii de artă care s-au ocupat de interpretarea acestora o datează ca fiind din secolul XV; însă alții lansează ipoteza conform căreia pictura respectivă a fost realizată mult mai târziu, după terminarea construcției, undeva în secolul XVI. Astfel, I. D. Ștefănescu este convins că iconografia din naosul bisericii s-ar fi realizat în secolul XV, imediat după terminarea construcției¹⁷. De aceeași părere este și arhitectul Gheorghe Balș, care consideră că „pictura, rămasă numai în naos, este probabil cea de la început, cu toate că a fost retușată, iar în unele părți chiar refăcută. De asemenea, chipul lui Ștefan cel Mare este în parte refăcut”¹⁸. Istoricul de artă Virgil Vătășianu atrage însă atenția că iconografia bisericii de la Dorohoi nu este contemporană cu întemeierea bisericii, deoarece, în altar, în partea de nord-est a absidei, s-au descoperit urmele unui strat inferior, împodobit cu o imitație de parament din cărămizi colorate și alternate, roșii și albastre¹⁹. După opinia istoricului de artă Sorin Ulea, biserica domnească din Dorohoi este primul monument de pictură care se păstrează din secolul XVI, iconografia fiind realizată din porunca lui Ștefan cel Tânăr, între anii 1522 și 1525²⁰. Ulea a ajuns la această concluzie în urma studierii tabloului în repetate rânduri. Deși se credea că cel care încheie friza ctitorilor este Petru Rareș, Sorin Ulea este de părere că, în realitate, ar fi Petru, fratele cel mai mic al lui Ștefăniță²¹. Totodată, el observă că celelalte personaje sunt de aceeași înălțime, doar Petru fiind redat la mici dimensiuni. Mai mult, celelalte personaje au costume de brocart somptuos înflorat și brodate cu galoane bogat ornamentate, pe când Petru poartă un costum de brocart mai modest și brodat cu galoane mai simple. Celelalte personaje bărbătești au titulatura de voievod, Petru fiind singurul care nu beneficiază de ea²². Pictura murală interioară (naos și

¹⁶ Constantine Cavaros, *Ghid de iconografie bizantină*, București, 2005, p. 17-20.

¹⁷ I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie. Nouvelles recherches*, vol. I, Paris, 1929, p. 116.

¹⁸ Gh. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, p. 41.

¹⁹ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București, 1959, p. 819.

²⁰ Sorin Ulea, *Arta în Moldova de la mijlocul secolului al XV-lea până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, în *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, București, 1968, p. 360.

²¹ Idem, *Datarea ansamblului de pictură de la Sf. Nicolae-Dorohoi*, în *SCIA*, seria Artă Plastică, tom XI, nr. 1, 1964, p. 74.

²² *Ibidem*.

altar) continuă tradițiile picturii moldovenești din timpul lui Ștefan cel Mare, însă are și câteva elemente stilistice noi. Este considerată un element de legătură între epoca lui Ștefan cel Mare și aceea a lui Petru Rareș²³.

Zugravul bisericii domnești respectă, cu mici excepții, registrele iconografice găsite și la biserica Sf. Nicolae – Popăuți din Botoșani. Însă în dreptul absidelor laterale sunt pictate alte scene religioase. În partea de nord, vedem scena *Intrării Maicii Domnului în Biserică*, iar la sud, *Ospitalitatea lui Avraam*. Fiind un monument cu dimensiuni mari, zugravul sporește considerabil dimensiunile personajelor, pentru a armoniza arhitectura cu iconografia. Totodată, scena *Patimilor* este pictată pe un întreg registru, lipsind brâul cu medalioanele sfinților. Începând cu acest monument, pictorii secolului XVI vor prelua modelul de supraînălțare a scenelor religioase, considerat caracteristica dominantă a acestei etape. Friza *Patimilor*, pictată pe o porțiune de 2 metri lungime, face din ansamblul pictural de la Dorohoi una din cele mai de seamă creații ale picturii moldovenești²⁴. În partea de miazăzi se află friza ctitorilor, unde pictura diferă față de alte tablouri votive. Iisus este pictat în partea stângă, iar Sf. Nicolae la dreapta. Pe peretele vestic se află ctitorul împreună cu doamna Maria, Bogdan, Ștefăniță și Petru²⁵. În 1921, din cauza unei furtuni, biserica a rămas fără acoperiș. Tot atunci ea reintra în atenția Comisiunii Monumentelor Istorice, aceasta analizând îndeaproape pictura murală prin restauratorul trimis special acolo. În urma cercetărilor, specialistul era de părere că „pictura în frescă a acestei biserici este o adevărată podoabă ca frumusețe și poate fi considerată din punct de vedere istoric și artistic ca una din cele mai reprezentative și caracteristice opere a epocii lui Ștefan cel Mare [...], ca un adevărat muzeu de artă religioasă din acea epocă, iar pentru orașul Dorohoi singurul și adevăratul său muzeu”²⁶. De aceeași opinie era și istoricul de artă Vasile Drăguț, care încadra scenele de pictură în domnia lui Ștefăniță; cel mai probabil între anii 1522-1525, considerând că, în acest caz, se preluase schema iconografică de la Popăuți.

În schimb, spre deosebire de pictura de la Popăuți, meșterul de aici preferase o imagine mai amplă²⁷. Din ceea ce se mai poate observa printre stratul de fum așezat de-a lungul timpului, pictura amintește de arta secolului XV, fiind totuși mai complexă. Personajele sunt create cu o deosebită grijă pentru raporturile dintre lumini și umbre, cu o tratare nuanțată a expresiilor. Aceste calități picturale par a îndrepta zugrăveala bisericii spre o epocă mai târzie, indicată și de includerea lui Petru Rareș în tabloul votiv²⁸. Contrar acestor opinii privind scena tabloului votiv, Teodora Voinescu crede că acest tablou votiv prezintă mai puțin interes decât celelalte registre unde apare chipul ctitorului; zugravul nu a mai fost preocupat de compoziție, iar persoanele sunt așezate în friză sub mici arcade. Voievodul nu mai păstrează aici decât o asemănare vagă cu tânărul voievod surprins pe evangheliarul de la Humor²⁹. I. D. Ștefănescu este de părere că friza ctitorilor este aceeași ca în biserica din Dolheștii-Mari, biserica chivot pe care o închină Ștefan cel Mare lui Hristos având un acoperiș format din cinci elemente, așa cum era cel moldovenesc din secolul XVI. Același istoric adaugă că elementele picturale

²³ Sorin Ulea, *Artă în Moldova...*, p. 360.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 820.

²⁶ Ioan Opreș, *Comisiunea Monumentelor Istorice*, București, 1994, p. 41-42.

²⁷ Vasile Drăguț, *Artă românească*, București, 1982, p. 264.

²⁸ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 119.

²⁹ Teodora Voinescu, *Portretele lui Ștefan cel Mare în arta epocii sale*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 475.

încadrează construcția în tradiția și stilul decorurilor lui Ștefan cel Mare³⁰. Lăsându-se ghidat de ultimul personaj din tablou, Petru N. Iorga afirma că tabloul votiv nu este contemporan perioadei lui Ștefan cel Mare ci mai târziu, din epoca lui Petru Rareș³¹. În completare, aducem și teoria lui Vasile Drăguț, care insistă pe diferența dintre tablourile votive realizate în vremea lui Ștefan cel Mare și cele ulterioare. Dacă în timpul primei perioade, în tabloul votiv primează ideea de grup familial, în pictura de aici, fiecare membru al tabloului este bine individualizat³².

La exterior, turla este așezată pe două baze suprapuse: cea de jos este octagonală, iar cealaltă are formă de stea cu opt vârfuri. Turla dispune de patru ferestre și de un acoperiș rotunjit; iar la partea superioară, sunt discurile de ceramică colorate în nuanțe de galben și verde, cu rol decorativ, precum și 12 firide alungite. Absida altarului este alipită naosului, iar în dreptul arcului sunt construiți doi contraforți. Fațada exterioară este din piatră brută, iar deasupra soclului se află un registru format din cărămizi smălțuite, galbene, verzi și sinilii. Deasupra ușii se află un alt registru format din trei fâșii de cărămidă roșie și de alte culori, iar la baza ocnițelor mari sunt cărămizi roșii și albastre. De jur împrejur sunt discuri verzi care se găsesc printre ocnițe. Iar deasupra ocnițelor vedem trei brăie decorate cu discuri smălțuite, așezate printre rânduri de cărămidă roșie. Absidele laterale sunt și ele prevăzute cu firide alungite și cu discuri smălțuite³³. Datorită arhitecturii și programelor iconografice, ctitoria domnească din Dorohoi este considerată un element de legătură între pictura moldovenească din vremea lui Ștefan cel Mare și aceea a lui Petru Rareș.

2. Biserica mănăstirii Sf. Nicolae – Popăuți (fig. 2)

A fost ridicată în anul 1496, așa cum reiese din inscripția cu caractere slavone: „Io Ștefan Voievod, cu mila lui Dumnezeu Domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, a zidit acest hram întru numele celui între sfinți părintelui nostru arhierarul și făcătorul de minuni Nicolae, la anul 7004, iar al domniei sale al patruzecilea curgător, luna septembrie, 30”³⁴. Pe atunci, orașul Botoșani era unul dintre cele mai importante puncte comerciale, fiind situat pe drumul prin care se făcea schimbul de mărfuri între Polonia și Turcia³⁵. În timp, din mărturiile păstrate, cunoaștem că târgul s-a dezvoltat și „lângă această biserică au fost și curți domnești a Domnului Ștefan, din care acum temelile se cunosc ceva”³⁶. Totuși, curtea a fost plasată la o distanță mare față de spațiul urban medieval, astfel încât cu greu se poate stabili scopul pentru care a fost construită³⁷.

La începutul construcției, biserica a fost înălțată ca fiind una de mir, însă, în prima domnie în Moldova a lui Constantin Racoviță (august 1749 – iulie 1753), mai exact în anul 1751, ea primește statutul de mănăstire și este închinată Patriarhiei de la Antiohia³⁸. Toate s-au întâmplat pe fondul situației politice nefaste, când, la începutul

³⁰ I. D. Ștefănescu, *Arta feudală în Țările Române. Pictura murală și icoanele de la origini până în secolul al XIX-lea*, Timișoara, 1981, p. 183.

³¹ N. Iorga, *Portretele domnilor români*, Sibiu, 1930, p. VI.

³² Vasile Drăguț, *op. cit.*, p. 264.

³³ *Repertoriul monumentelor și obiectelor...*, p. 116.

³⁴ N. Iorga, *Inscripții...*, p. 18.

³⁵ Artur Gorovei, *Monografia orașului Botoșani*, 1938, p. 7.

³⁶ Theodor Codrescu, *Uricarul sau colecțiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor*, vol. VIII, Iași, 1886, p. 19.

³⁷ Laurențiu Rădvan, *op. cit.*, p. 493.

³⁸ N. Iorga, *Studii și documente*, vol. V, București, 1903, p. 654.

secolului XVIII, mănăstirile neînchinat din Bucovina au fost prădate de polonii și cazacii stabiliți aici³⁹. Deși închinată Patriarhiei de la Antiohia, stareții „se învoiau cu ostașii și hoții străini pentru a jefui mănăstirile”, printre care și mănăstirea Popăuți⁴⁰. Până la secularizarea averilor mănăstirești, așezământul își păstrează statutul de mănăstire, dar, odată cu această hotărâre, ea redevine biserică parohială⁴¹. După anul 1990, mitropolitul Moldovei și Bucovinei, Daniel Ciobotea, decide ca edificiul religios să redevină mănăstire de călugări⁴², statut pe care îl deține și în prezent.

De la ctitorire și până în prezent, mănăstirea domnească este menționată în documentele de dănie sau în cele care descriu starea materială a edificiului. Astfel, într-un document din 1751, mănăstirea Popăuți primește de la Constantin Racoviță „24 sălașe de ȣigani și 20 de poslușnici”, iar ca milă, „100 de lei pe an”⁴³. Domnul Moldovei închină mănăstirea, înzestrând-o cu bunuri materiale după cum vedem și în documentul din septembrie 1752. Biserica era „descoperită și surpată de zidurile ei” și, dorind a o aduce la o mai bună stare, a ridicat-o în rândurile mănăstirilor; mai mult, „a mai înnoit cele surpate și a îngrădit-o făcând chilii și a împodobit-o cu toată podoaba atât pe înăuntru, cât și din afară și au înzestrat-o cu ȣigani și moșii”⁴⁴.

Ulterior, la 30 iulie 1816, Nicolae Hrisoverghi dă „din drepte dughenile mele ce am în orașul Botoșanilor [...] până în locul mănăstirii Sfântului Nicolae”⁴⁵. Aflată la marginea târgului și având statutul de biserică domnească, mănăstirea era folosită ca punct de reper în stabilirea moșiilor. Mai târziu, în anul 1840, când biserica era administrată de călugării greci, lăcașul religios se afla „într-o stare de ruină, ploaia distrugând încetul cu încetul biserica”⁴⁶. Douăzeci de ani mai târziu, în luna martie a anului 1865, Comisia Monumentelor Istorice constată „starea de ruină” a monumentului și stabilește ca, pe lângă restaurarea necesară, să se anexeze un pridvor, „fie de piatră, fie de scândură”⁴⁷, cu rolul de a proteja. În același an, pe 7 aprilie, locuitorii orașului Botoșani susțineau dărâmarea așezământului și „înființarea pe locul ei a unui cimitir de care urbea ar avea nevoie”⁴⁸. Ca ripostă la doleanțele lor, cei ce doreau păstrarea așezământului trimiteau o cerere prin care solicitau următoarele: „refacerea catapetesmei, reconstituirea veșmintelor, reparația turnului bisericii, precum și celorlalte clădiri din jurul acesteia”⁴⁹.

Câțiva ani mai târziu, în mai 1871, lăcașul era în aceeași stare avansată de degradare, cerându-se „a se face tot posibilul de a se repara catapeteasma, acareturile și veșmintele necesare spre a nu veni în ruină”⁵⁰. În plus, se mai avea în vedere repararea turnului clopotniță, „care este ruinat”⁵¹. Deși sunt întocmite și trimise mai multe

³⁹ Daniel Niță-Danielescu, *Războaiele dintre ruși și turci din secolul al XVIII-lea și implicațiile lor asupra Bisericii Ortodoxe Române din Moldova*, Iași, 2009, p. 22.

⁴⁰ N. Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, Iași, 2001, p. 383-384.

⁴¹ Al. H. Simionescu, *Biserica creștină ortodoxă din județul Botoșani în anul 1932*, în *Botoșanii în 1932*, Botoșani, 1932, p. 39.

⁴² Luca Diaconu, *Mănăstirea „Sfântul Nicolae” Domnesc Popăuți*, în „Forum cultural”, Botoșani, 2004, nr. 2, p. 38.

⁴³ N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 247.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 247-248.

⁴⁵ N. Iorga, *Documente botoșănene*, în „Buletinul Comisiei Istorice a României”, București, 1929, vol. VIII, p. 11, nr. 7.

⁴⁶ Ștefan Ciubotaru, *Istoria Bisericii Ortodoxe botoșănene*, Botoșani, 2000, p. 16.

⁴⁷ ANB, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 971/1865.

⁴⁸ *Idem*, dosar 1070/1864, f. 52.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 259.

⁵⁰ *Idem*, dosar 327/1871, f. 86.

⁵¹ *Ibidem*, f. 92-93.

memorii cu privire la restaurarea monumentului istoric, în anul 1897, edificiul religios „se află în cea mai mare ruină [...], serviciul divin nu se mai poate efectua în ea din cauza catapetesmei care amenință cădere”. Totodată, se aduce la cunoștință că „nu mai poate suferi multă întârziere, fiindcă catapeteasma este toată putredă, mâncată de carii și chiar a căzut o parte din ea, pereții interiori sunt stricați și înnegriți de fum, pe jos piatra este stricată, făcându-se chiar groapă”. Mai mult chiar, „clopotnița se află în cea mai proastă stare, fiind chiar descoperită și o parte din boltă căzută”⁵². În urma repetatelor sesizări, ministrul Cultelor aprobă bugetul de restaurare a bisericii; prin urmare, ea intră în reparație sub supravegherea Comisiunii Monumentelor Istorice. O altă intervenție consemnată este cea din anii 2001-2002, când s-au executat lucrări de restaurare a picturii prin curățarea acesteia⁵³. Astfel s-au înlăturat depunerile groase de praf și fum, ajungându-se la pictura originală.

Biserica mănăstirii Popăuți face parte din stilul moldovenesc, cu un plan treflat, fiind împărțită în naos, pronaos și altar. Pronaosul se prezintă sub o formă dreptunghiulară și este mai larg decât naosul, fiind boltit cu o calotă sferică, sprijinită pe două arce transversale și două longitudinale. Naosul este de dimensiuni mai mici, dar lărgit prin cele două abside laterale. De asemenea, sistemul de boltire este același ca în pronaosul construcției: o calotă sferică sprijinită pe două arce transversale și două longitudinale care, de această dată, susțin cu ajutorul celor patru pandantivi formați de arce, un tambur cilindric. Alte patru arce așezate pe tambur sprijină, prin patru pandantivi mai mici, turla. În interior, turla are o formă cilindrică, iar pe exterior prezintă o formă poligonală. Peretele despărțitor dintre naos și pronaos a fost înlăturat în secolul XVIII; a fost înlocuit cu un arc mare care simbolizează trecerea dintr-o încăpere în alta. Respectiva intervenție este considerată de arheologi, arhitecți și istorici de artă ca fiind una dintre cele mai însemnate modificări aduse monumentului istoric. În acest registru era pictat tabloul votiv⁵⁴, iar odată cu înlăturarea peretelui, scena a fost distrusă, iar structura arhitecturală modificată.

În ceea ce privește catapeteasma, unii arheologi consideră că iconostasul actual ar data din secolul XIX, fiind situat cu 50 cm spre vest față de amplasamentul original⁵⁵. Suntem de acord cu afirmația Voicăi Pușcașu, deoarece numeroasele documente din secolul XIX amintesc de starea avansată de degradare a catapetesmei, care „amenința cu căderea”. Respectând tipologia așezării icoanelor pe iconostas, partea inferioară a catapetesmei cuprinde registre de dimensiuni mari, cu cele mai importante personaje: Iisus Hristos, Maica Domnului, Sf. Ioan Botezătorul, precum și icoana sfântului căruia îi este închinată biserica, Sf. Nicolae. Pe același palier sunt încadrate și cele două uși din centrul iconostasului, cunoscute sub denumirea de *Ușile Împărătești*, precum și reprezentările arhanghelilor Mihail și Gavriil, unul pictat pe ușa proscomidarului, iar celălalt pe ușa diaconiconului. În partea superioară sunt așezate pe mai multe rânduri icoane mici care înfățișează în ordine cronologică scene din viața lui Iisus și a Maicii Domnului. De asemenea, se găsesc și reprezentări ale sfinților din calendar. Stilul folosit în pictarea icoanelor este cel bizantin, sfinții fiind surprinși atât sub formă de bust, cât și în întregime. Culorile folosite sunt de nuanțe pale, cele mai des întâlnite

⁵² Idem, dosar 284/1897, f. 1.

⁵³ Carmen Cecilia Solomonea, *Biserica „Sf. Nicolae” Popăuți din Botoșani (7)*, în „Forum cultural”, Botoșani, 2006, nr. 1, p. 24.

⁵⁴ Dumitru Agachi, *Biserica Popăuți – sinteză și inovație (I)*, în „Forum cultural”, Botoșani, nr. 4, p. 32.

⁵⁵ Maria Voica Pușcașu, *Biserica „Sfântul Nicolae” a mănăstirii Popăuți din Botoșani (5)*, în „Forum cultural”, Botoșani, 2005, nr. 4, p. 6.

fiind albastru, roșu, verde și alb⁵⁶. Icoanele sunt despărțite între ele de colonete decorate cu motive vegetale.

Fig. 2. Biserica Sf. Nicolae – Popăuți, orașul Botoșani

În ceea ce privește pictura murală, unii istorici de artă au încadrat-o în perioade diferite de timp. Astfel, potrivit lui I. D. Ștefănescu, pictura ansamblului de la Popăuți datează din secolul XVI, pentru că unele imagini din dreptul naosului sunt des întâlnite la bisericile zugrăvite în acest secol⁵⁷. Fiind de acord cu ipoteza istoricului de artă amintit mai sus, Paul Henry încadrează pictura interioară în anii 1540-1550; deși, totodată, crede că pictura pronaosului ar fi de la începutul secolului XVI⁵⁸. O altă părere este cea a Anei-Maria Musicescu, ea considerând că picturile de la mănăstirile Popăuți și Pătrăuți ar fi fost realizate în a doua jumătate a secolului XV⁵⁹. Arhitectul Gheorghe Balș este mai categoric, afirmând că „pictura ar fi cel puțin de la sfârșitul secolului XVI”⁶⁰. În completarea acestor ipoteze vine și opinia lui Virgil Vătășianu, care consideră că pictura bisericii este din timpul lui Ștefan cel Mare și afirmă că „ansamblul de la Popăuți nu prezintă un interes artistic relativ, fiindcă a suferit nenumărate restaurări”⁶¹. Cel care situează ansamblul pictural cât mai aproape de realitatea zugrăvirii și cu care suntem de acord este istoricul de artă Sorin Ulea, care arată că biserica domnească a fost pictată imediat după terminarea construcției; și, totodată, spune că „examinarea de aproape și integrală a ansamblurilor menționate dovedește că teza repictărilor trebuie părăsită, aceste repictări fiind, în realitate, foarte puține și reducându-se aproape exclusiv la primul registru de jos”⁶². De aceeași opinie este și restauratoarea Carmen Cecilia Solomonea, convinsă că pictura mănăstirii datează de la sfârșitul secolului XV, fiind totodată

⁵⁶ Constantine Cavaros, *op. cit.*, p. 17-20.

⁵⁷ I. D. Ștefănescu, *L'evolution...*, p. 24.

⁵⁸ Paul Henry, *Les églises de la Moldavie du Nord*, Paris, 1930, p. 225.

⁵⁹ *Repertoriul monumentelor...*, p. 40.

⁶⁰ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan...*, p. 47.

⁶¹ Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 819.

⁶² Sorin Ulea, *Gavril ieromonahul, autorul frescelor de la Bălinești*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 421.

elementul intermediar între secolul trecut și cel viitor⁶³. Pe lângă respectarea sistemului decorativ tradițional și preluarea inovațiilor lui Gavriil ieromonahul, din pictura murală a bisericii de la Bălinești⁶⁴, zugravul mănăstirii Popăuți reușea o importantă inovație de ordin decorativ.

Fiind o construcție relativ mai înaltă decât cele din epocă (de exemplu, Biserica Sf. Ilie din Pătrăuți), zugravul a dorit să acorde registrului dedicat *Patimilor* un spațiu mai amplu. Astfel, el renunța la registrul al treilea de sus, în care la alte edificii (de exemplu, la biserica din Milișăuți sau Pătrăuți) erau redată scene din viața lui Iisus, și extindea suprafața dedicată Săptămânii Mari. Totodată, pentru a nu exagera înălțimea acestei picturi, zugravul plasează deasupra un brâu cu medalioane (cu serafimi în altar și cu busturi de sfinți în naos)⁶⁵. Această inovație de la mănăstirea domnească Popăuți va juca un rol hotărâtor în evoluția ulterioară a picturii murale moldovenești. Zugravii secolului XVI vor adopta acest stil ca pe o formulă definitivă, de la care nu se vor abate decât în perioada de declin a fenomenului: atunci începea un proces invers, de micșorare și de înmulțire a scenelor religioase, după cum se poate observa la registrul *Patimilor* din cadrul ansamblului pictural de la Sucevița⁶⁶.

Zugravul de la Popăuți a sesizat necesitatea de a aduce unele modificări sistemului decorativ tradițional. Prin urmare, el reușea să țină pictura murală în pas cu dezvoltarea arhitecturii, înțelegând să pună în evidență funcția monumentală a picturii de zid⁶⁷. Respectând canoanele bisericești, în cupolă este Iisus Pantocrator cu părul și barba neagră, cu chipul serafic și obraji supti, cu ochii triști, privirea blândă, nobilă și pierdută în depărtări⁶⁸. Pe cei opt pandantivi sunt pictați cei patru evangheliști, precum și praznicele cele mari: *Buna Vestire*, *Nașterea lui Iisus*, *Botezul lui Iisus*, *Schimbarea la Față*, *Învierea lui Lazăr* și *Floriile*, potrivit canoanelor iconografice stabilite de bizantini⁶⁹. În absida altarului, pe boltă, se găsește Fecioara Maria, îngeri și prooroci. Proscomidarul este împodobit cu o pastorală inspirată din *Jertfa lui Avram*, unde unul dintre servitori este urcat într-un copac cu frunziș verde, iar celălalt cântă din fluier. Realismul tabloului, precum și detaliile picturii caracterizează lucrarea unui zugrav din secolul XVI⁷⁰. În naos, pe bolțile absidelor laterale s-au pictat *Înălțarea* și *Rusaliile*. Pe pereți sunt rânduite scene din *Patimile lui Iisus* și sfinți militari. În pronaos, sunt secvențe de la sinoadele ecumenice și acatistul Sfântului Nicolae, hramul bisericii. Cele din urmă sunt considerate de unii istorici de artă ca aparținând picturii tradiționale moldovenești din secolul XV⁷¹. O altă noutate este tehnica folosită pentru pictarea turlei. Astfel, în tamburul acesteia se regăsește un spațiu generos unde pictorul așază două registre suprapuse reprezentând *Cete îngerești* și nu unul singur, după cum se obișnuise până atunci⁷².

⁶³ Carmen Cecilia Solomonea, *Le concept de la première décoration de l'église Saint Nicolas de Popăuți – Botoșani. La reconstitution de l'image antérieure à la réalisation de la peinture murale*, în „Revue Roumaine d'Histoire de Art”, București, tom 45, 2008, p. 51.

⁶⁴ Ieromonahul Gavril a adăugat și dezvoltat schema tradițională a picturii; a ajuns la un sistem decorativ complex, care va fi adoptat de toți zugravii până în a doua jumătate a secolului XVI. Vezi Sorin Ulea, *Gavril ieromonahul...*, p. 424.

⁶⁵ Idem, *Arta în Moldova...*, p. 358-359.

⁶⁶ Idem, *Gavril ieromonahul...*, p. 429.

⁶⁷ Idem, *Arta în Moldova...*, p. 358-359.

⁶⁸ I. D. Ștefănescu, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, București, 1973, p. 56.

⁶⁹ Vasile Drăguț, *op. cit.*, p. 185.

⁷⁰ I. D. Ștefănescu, *Arta feudală...*, p. 179.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² Carmen Cecilia Solomonea, *Biserica „Sf. Nicolae” Popăuți din Botoșani (I)*, în „Forum cultural”, Botoșani, 2004, nr. 3, p. 32.

Pictura murală interioară și-a pierdut din intensitate odată cu trecerea timpului; însă în 1926 biserica a fost repictată în interior de către zugravii Șt. Stroini și V. Galin, sub supravegherea și îndrumarea pictorului Comisiunii Monumentelor Istorice, I. Mihail⁷³. Deși totul s-a petrecut sub supravegherea arhitectului, substanțele chimice folosite de restauratori au pătruns în tencuială și au distrus o parte din chipurile sfinților⁷⁴. De asemenea, tabloul votiv pictat pe peretele despărțitor dintre naos și pronaos s-a șters în secolul XVIII, odată cu intervenția lui Constantin Racoviță⁷⁵.

La exterior, fațada bisericii este din cărămidă roșie, iar partea inferioară este acoperită cu piatră fasonată, dispusă geometric. Piatra este întreruptă de trei registre, cu câte trei rânduri de cărămizi aparente, cele din mijloc fiind smălțuite cu galben și verde. În partea superioară sunt două rânduri de ocnite, iar la abside doar unul singur, alături de firide lungi. Pe cele 12 laturi ale turlei se găsesc firide lungi, câte una pe latură, deasupra două rânduri de ocnite și un brâu de discuri smălțuite⁷⁶. După opinia istoricului Alexandru Papadopol-Calimah, biserica ar fi fost zugrăvită și în exterior: sfinți în partea superioară, deasupra ușii de la intrare scena *Schimbării la Față*, iar mai jos chipul Sf. Nicolae⁷⁷. În anul 1908, arhitectul Constantin Băicoianu restaurează partea exterioară a monumentului și intervine cu propriile idei, schimbând stilul decorativ folosit de zugravul bisericii. Băicoianu înlocuiește vechiul parament din piatră și parțial cărămidă, tencuit subțire și zugrăvit, pe care se detașa decorul ceramic smălțuit, cu un nou înveliș din piatră făuită și cărămidă aparentă, împodobit cu discuri ceramice refăcute în întregime⁷⁸.

Grație săpăturilor arheologice derulate aici, s-au descoperit mormintele unei necropole folosite la începutul secolului XV. În unul dintre acestea, celui înhumat îi fusese distrusă partea inferioară a gambelor de către actuala fundație a zidăriei, mai exact de absida de nord. De asemenea, în spațiul pronaosului actual au fost identificate alte două morminte, unul dintre ele confirmând o persoană importantă, caracteristică stabilită în urma realizării inventarului: vestimentația defunctului se încheia prin nasturi mari, filigranați și din aur masiv⁷⁹. S-a ajuns la concluzia că, în perioada secolelor XVI-XIX, pronaosul bisericii a fost folosit și ca spațiu de înhumare, atât pentru laici, cât și pentru monahi, stabilindu-se un total de 16 morminte, dintre care cinci în amenajări funerare din zidărie și 11 în groapă simplă⁸⁰. Înhumările în interiorul bisericii s-au practicat în trei etape: prima este cea de dinaintea construirii bisericii, de când se păstrează cele câteva morminte cuprinse ocazional în actuala construcție; a doua cuprinde înhumările din secolele XVI-XVII; dar ultima etapă începe odată cu a doua jumătate a secolului XVIII⁸¹. Totodată, s-au făcut cercetări arheologice și în partea exterioară a construcției; coroborate cu săpăturile din partea de nord a bisericii, ele conduc către existența unei clădiri

⁷³ Protoiereul Nicula, *Redeschiderea Bisericii din Popăuți-Botoșani*, în „Mitropolia Moldovei”, Iași, 1927, nr. 10, p. 241.

⁷⁴ I. D. Ștefănescu, *Arta feudală...*, p. 178.

⁷⁵ Gheorghe Buzatu, *Biserica Sf. Nicolae din Popăuți-Botoșani*, în *MMS*, 1974, p. 107-108.

⁷⁶ *Repertoriul monumentelor...*, p. 126.

⁷⁷ Alexandru Papadopol-Calimah, *Notiță istorică despre orașul Botoșani*, București, 1887, p. 33.

⁷⁸ Eugenia Greceanu, *Ansamblul urban medieval Botoșani*, ediția a II-a, Iași, 2009, p. 74.

⁷⁹ Maria Voica Pușcașu, *Biserica „Sf. Nicolae” a mănăstirii Popăuți din Botoșani* (2), în „Forum cultural”, 2005, nr. 1, p. 10.

⁸⁰ Idem, *Biserica „Sf. Nicolae” a mănăstirii Popăuți din Botoșani* (5), în „Forum cultural”, 2005, nr. 4, p. 8.

⁸¹ Idem, *Biserica „Sf. Nicolae” a mănăstirii Popăuți din Botoșani* (6), în „Forum cultural”, 2006, nr. 1, p. 7.

de mari dimensiuni, prevăzută la primul nivel cu pivnițe⁸². Așadar, în urma campaniei s-a constatat că această ctitorie domnească a fost ridicată pe locul unei alte biserici mai vechi, care avea, după cum era și obiceiul, un cimitir în jurul ei. Datorită iconografiei interioare, biserica de la Popăuți este unul din momentele inovatoare ale picturii moldovenești de la sfârșitul secolului XV și începutul secolului XVI, având un rol hotărâtor în evoluția ulterioară a picturii.

3. Biserica mănăstirii Sf. Nicolae din Coșula (fig. 3)

Edificiul este situat în partea centrală a satului, lângă șoseaua care leagă comuna Cristești de comuna Coșula. Construcția a fost ridicată din dorința boierul Mateiaș în anul 1535: „Cu bunăvoia Tatălui și cu ajutorul Fiului și săvârșirea Sfântului Duh, a binevoit pan Mateiaș mare vistiernic să zidească hram Sfântului Nicolae la mănăstirea sa, pe Miletin. S-a început în aprilie 23 și s-a sfârșit în același an, 7043 <1535>, septembrie 8 zile”⁸³. Mateiaș a fost întâi vistiernic și apoi logofăt în timpul domniei lui Petru Rareș. Frate a lui Sima vistiernic și fiu al Mariei și al lui Dolh, el a fost căsătorit cu jupâneasa Anastasia, apoi cu Anghelina și a avut doisprezece copii. Mateiaș este și ctitorul bisericii de la Horodniceni⁸⁴.

Mănăstirea Coșula este amintită în documentele de danii încă de la începutul secolului XVII. Astfel, într-un act din 20 iulie 1610, din timpul lui Constantin Movilă, „un om anume Lupul și surorile lui au vândut dreapta lor ocină [...] satul Itești, lângă mănăstirea Coșula”, „rugătorilor noștri călugări de la mănăstirea Coșula, care acum se numește Malul”⁸⁵. Într-un alt document din martie 1621, un oarecare localnic lasă danie „parte me ce se află de sat din Iacobeni”, „am dat mănăstirii Coșula”. Săteanul mai lasă și satul Coșteni părinților bisericii ca să nu fie „această puțină danie”⁸⁶. În această perioadă, mănăstirea Coșula se afla într-o stare bună, având în vedere că își îmbogățea vizibil patrimoniul funciar. Mai târziu, în aprilie 1634, starețul mănăstirii Coșula dorea, spre binele mănăstirii, să mute un iaz care era proprietatea lui Mihalcea Meica din Vicoleni, deoarece, „îneca locul mănăstirii”⁸⁷. Și mai amintim că, la începutul lui 1643, în ianuarie, Lupul din Tocileni și cu Meica „s-au jeluît pe călugării coșuleni”, deoarece aceștia „le împresoară o moșie a lor și altor răzeși unde se cheamă hotarul Tocilenii”⁸⁸. Mănăstirea Coșula este întâlnită în jurnalul călătorilor străini care au trecut prin Moldova. Astfel, în anul 1671, misionarul Vito Piluzzi din Vignanello notează în chestionarul său mănăstirile și bisericile din Moldova, printre care menționează și mănăstirea Coșula, situată la trei leghe depărtare de orașul Suceava⁸⁹.

La începutul secolului XVIII, după devastarea de către polonezi și cazaci a mănăstirilor din Moldova, stareții acestora întreprind demersuri către patriarhia rusă de

⁸² Idem, *Biserica „Sf. Nicolae” a mănăstirii Popăuți din Botoșani (7)*, în „Forum cultural”, 2006, nr. 2, p. 5.

⁸³ ANBT, fond Protoieria Botoșani, dosar 8/1953-1954, f. 8. Pisanie tradusă de Gh. Balș, *Bisericile și mănăstirile...*, p. 61.

⁸⁴ Maria Magdalena Szekely, *Sfetnicii lui Petru Rareș*, Iași, 2002, p. 80-119.

⁸⁵ *DIR*, A. Moldova, veac XVII, vol. II, 1953, p. 310-311, nr. 413.

⁸⁶ *Ibidem*, vol. V, 1957, p. 20-22, nr. 23.

⁸⁷ *Ibidem*, vol. XXII, volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi, 1974, p. 118-119, nr. 106.

⁸⁸ *Ibidem*, vol. XXVII, volum întocmit de Petronel Zahariuc, Cătălina Chelcu, Marius Chelcu, Silviu Văcaru, Nistor Ciocan, Dumitru Ciurea, 2005, p. 23, nr. 19.

⁸⁹ *Călători străini despre Țările Române*, vol. VII, volum îngrijit de Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1980, p. 92.

la Moscova, cerând ajutor în vederea restaurării bisericilor. Astfel, în anul 1709 este pomenit și starețul „Gavriil de la Coșula”⁹⁰. Biserica avusese de suferit în urma invaziilor, necesitând o restaurare urgentă. Cu toate acestea, în 1785, o parte dintre călugării schitului mare din Galiția au venit în Moldova, în special la mănăstirea Coșula⁹¹.

Ca orice monument istoric, și biserica mănăstirii Coșula a trecut prin mai multe restaurări. În anul 1835, într-o scrisoare de întărire, mitropolitul îi reamintește egumenului că, în limita fondurilor primite, trebuie să îndeplinească următoarele obiective: „[...] să strice pridvorul ce este lipit de biserică și clopotnița și în locul pridvorului să se facă clopotniță care să aibă un pridvor sub ea, să se facă de jur împrejur sub streșină un brâu care să fie acoperit cu draniță, să tencuiască și să văruiască biserica, iar în interior să refacă din temelie catapeteasma, peretele despărțitor dintre naos și pronaos să fie înlăturat și să rămână un chenar simplu”⁹². Era doar o parte din obligațiile pe care starețul trebuia să le respecte în urma întăririi daniilor.

O altă intervenție consemnată a avut loc în 1858, când lăcașul a fost reparat și acoperișul a fost înlocuit cu tablă, adăugându-se, pe lângă turnul principal, încă două turnuri de scândură. În același an, biserica primește o nouă anexă, pridvorul⁹³, iar fresca interioară este acoperită de o pictură în ulei⁹⁴. Mai târziu, în 1868, noul egumen află monumentul „mai aproape de ruină”⁹⁵. Prin urmare, el înaintează către Ministerul Cultelor o serie de cereri prin care cere insistent acordarea unui deviz și a unui buget pentru realizarea unei intervenții asupra bisericii. În 1869, personalul mănăstirii hotărăște să intervină cu bani proprii pentru o reparație la acoperiș, deoarece „era distrus și ploua în încăpere”⁹⁶. Nu mult după această intervenție, în 1870, egumenul obține devizul pentru o intervenție mai complexă asupra monumentului istoric. Pe lângă alte reparații obligatorii, biserica va fi refăcută pe exterior; iar pe interior, pardoseala va fi acoperită cu lespede de piatră șlefuită⁹⁷.

Doi ani mai târziu, în vara lui 1872, Ministerul Cultelor primește o altă adresă prin care călugării lăcașului solicită o nouă intervenție asupra complexului mănăstiresc, deoarece, după spusele egumenului, biserica „a început a se ruina din cauza ploilor, lemnul este putred și plouă prin acoperiș”⁹⁸. După cinci ani, în martie 1878, după deplasarea sa la mănăstirea Coșula, agentul silvic al județului Botoșani constată că acest complex mănăstiresc nu are nevoie de reparații solicitate de egumen; el crede că „călugării nu caută decât a-și crea o viață cu mult mai comodă decât le prescrie sfintele canoane”⁹⁹. Și totuși, la doar un an, în septembrie 1879, ministrul Cultelor primește o scrisoare de la egumenul mănăstirii, prin care monahul descrie starea avansată de degradare în care se află mănăstirea, „mult mai ruinată decât am găsit-o eu”, deși a înaintat mai multe cereri în acest sens¹⁰⁰. În anul 1880, se cere ca măcar „punerea în

⁹⁰ G. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, București, 1962, p. 124-125.

⁹¹ Petronel Zahariuc, *Informații genealogice în pomelnicul Schitului Mare din Galiția*, în idem, *De la Iași la Muntele Athos. Studii și documente de istorie a Bisericii*, Iași, 2008, p. 199.

⁹² Constantin Turcu, *Știri despre Mănăstirea Coșula*, în *Facultatea de Teologie din Suceava. Institutul de Istorie. La 5 ani de existență. Dare de seamă și comunicări*, Suceava, 1947, p. 66-67.

⁹³ ANBt, fond Protoieria Botoșani, dosar 8/1953-1954, f. 6.

⁹⁴ Octavian Liviu Șovan, *Mănăstirea Coșula – o bijuterie a artei medievale românești*, în „Forum cultural”, Botoșani, 2002, nr. 1, p. 29.

⁹⁵ ANB, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 682/1868, f. 22.

⁹⁶ *Ibidem*, f. 17.

⁹⁷ *Ibidem*, f. 35.

⁹⁸ *Ibidem*, f. 74.

⁹⁹ *Ibidem*, f. 126.

¹⁰⁰ ANBt, fond Mănăstirea Coșula, dosar 5/1879, f. 1.

reparație în vara anului curent cel puțin a acoperământului bisericii și a chiliilor din curtea aceea”. Nu după mult timp, în documente apare proiectul de reparație a bisericii, cu o listă detaliată privind lucrările ce aveau să aibă loc aici. De exemplu, se schimbau ferestrele, ușile, acoperișul etc.¹⁰¹.

Zece ani mai târziu, este formulată o altă cerere în vederea restaurării monumentului. În martie 1898, ministrului Cultelor i se reamintește că întreg complexul mănăstiresc se află în stare de ruină, că „interiorul bisericii trebuie reparat”; iar dacă se întârzie, „toată o să se ruineze”, după cum s-a constatat în urma devizului efectuat cu un an înainte, în martie 1897¹⁰². Pentru această intervenție se primește, în octombrie 1898, suma de 1.500 de lei, cu care s-au vopsit turnurile exterioare, clopotnița și interiorul bisericii rămânând să fie reparate în următoarea tranșă¹⁰³. De asemenea, personalul mănăstirii trimitea lista cu lucrările efectuate, în vederea obținerii sumei de bani promise. Așadar, acoperișul a fost învelit cu tablă, turnurile mici și pereții turnului mare fiind răzăluiți de tencuială și varul coșcovit etc.¹⁰⁴.

După un an, în iulie 1899, mănăstirea primește 2.000 de lei pentru reparația bisericii. Din acești bani, „s-a refăcut acoperișul bisericii cu scândură și tablă și s-a pus un rând de ferestre exterioare”. Totodată, starețul mănăstirii cere încă 2.000 de lei pentru „a se repara exteriorul, o parte din interior, podeaua pe jos și un alt rând de ferestre”¹⁰⁵. Mai târziu, în anul 1900, egumenul primește, în vederea restaurării monumentului, suma pentru „cele mai stricte necesare și care nu mai pot suferi amânare”¹⁰⁶. După un timp mai îndelungat, în anul 1925, Comisiunea Monumentelor Istorice hotărăște să intervină asupra monumentului pentru a-l readuce la forma inițială. Astfel, cele două turnuri adăugate în anul 1858 au fost înlăturate, iar biserica a fost acoperită cu draniță¹⁰⁷.

Monumentul religios a fost ridicat după modelul acelora din secolul XVI, având planul triconc și fiind împărțită în naos, pronaos și altar. În interior, naosul și pronaosul au același sistem de boltire. Deasupra altarului se află o boltă cilindrică cu baza pe trei contraforți mici. Ca și în cazul celorlalte biserici construite în aceeași perioadă, edificiul religios a fost lipit ulterior construcției, de peretele despărțitor dintre naos și pronaos, acestea fiind legate între ele de un arc în stilul secolului XVIII. Datorită săpăturilor arheologice, s-a identificat fundația zidului despărțitor, lată de 1,20 m și adâncă de peste 2 m¹⁰⁸. Catapeteasma are două părți principale, aceea inferioară conținând icoane de dimensiuni mari, unde sunt pictați: Iisus Hristos, Maica Domnului și Sfântului Ioan Botezătorul, precum și a patronului bisericii, Sf. Nicolae. În același registru se află și ușile împărătești, precum și imaginea Arhanghelilor Mihail și Gavriil, cea din urmă fiind găsită pe ușile diaconiconului și proscomidiarului.

În partea superioară sunt așezate, pe mai multe rânduri, icoane mici care înfățișează, în ordine cronologică, scene din viața lui Iisus și a Maicii Domnului, având la mijloc *Cina cea de Taină*. În rândul de mai sus se observă și reprezentări ale sfinților din calendar, fiind împărțiți câte doi în fiecare icoană. La nivelul următor, se găsesc profeți din Vechiul Testament, puși și aceștia câte doi în fiecare icoană. Catapeteasma

¹⁰¹ ANB, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 682/1868, f. 189 și 191.

¹⁰² Idem, dosar 349/1898, f. 2.

¹⁰³ *Ibidem*, f. 9.

¹⁰⁴ *Ibidem*, f. 10.

¹⁰⁵ Idem, dosar 428/1900, f. 1.

¹⁰⁶ *Ibidem*, f. 7.

¹⁰⁷ ANBT, fond Protoieria Botoșani, dosar 8/1953-1954, f. 7.

¹⁰⁸ Alexandru Rădulescu, *Mănăstirea Coșula – jud. Botoșani*, în „Forum cultural”, 2005, nr. 3, p. 11.

se încheie cu o cruce pe care este răstignit Iisus, iar de o parte și de alta se găsesc apostolul Ioan și Fecioara Maria. Stilul folosit în pictarea icoanelor este bizantin, culorile fiind de nuanțe pale, simbolizând dematerializarea lumii sfinte. Cel mai des sunt folosite culorile albastru, roșu, verde și alb¹⁰⁹. Icoanele sunt despărțite de colonete decorate cu motive vegetale.

Fig. 3. Biserica Sf. Nicolae, sat Coșula, județul Botoșani

Biserica mănăstirii a fost pictată atât în interior, cât și pe exterior. Prima pictură este datată de istoricul de artă Virgil Vătășianu, care o încadrează în anul 1538¹¹⁰. Mai târziu, în anul 1858, picturile murale au fost acoperite cu var, repictându-se deasupra un decor fără interes artistic. După o curățare integrală a picturii murale au fost descoperite câteva scene importante pentru pictura moldovenească. De exemplu, sfinții militari au fost imaginați în posturi marțiale, pe când Maica Domnului cu pruncul Iisus în brațe este înconjurată de Arhanghelii Mihail și Gavriil într-o poziție de adorare¹¹¹. În anul 1930, pictorul Ștefan Stroini intervine, prin spălare, asupra picturii interioare și semnalează în stânga altarului un strat de frescă asemănătoare celei de la Popăuți¹¹². Iar cel care s-a ocupat de interpretarea vechii fresce a fost pictorul Ioan Mihail. În opinia lui, vechea pictură – aflată sub un strat de pictură în ulei executată în secolul XIX – datează din secolul XVI. În cele câteva locuri în care s-a putut curăța, au fost scoase la iveală fragmente din vechea pictură care pare să aibă aceeași valoare ca pictura bisericii Sf. Gheorghe din Hârlău. Ioan Mihail adaugă că e posibil ca cele două biserici să fi fost pictate de același zugrav¹¹³. Cercetând mai amănunțit, Ioan Mihail găsește în podul bisericii o frescă pe 10-12 m cu scene din *Judecata de Apoi*, care de obicei se zugrăvea în întregime pe peretele de la intrarea în lăcaș. Acest fapt s-a întâmplat din cauza anexării pridvorului ulterior construcției. Respectivul pridvor are bolțile construite mai jos decât nivelul streșinii

¹⁰⁹ Constantine Cavaros, *op. cit.*, p. 17-20.

¹¹⁰ Virgil Vătășianu, *Istoria artei europene. Artă din perioada Renașterii*, București, 1972, p. 202.

¹¹¹ Dumitru Agachi, *Îngerul emblematic de la Coșula*, în „Monumentul”, vol. VII, coord. Silviu Văcaru și Aurica Ichim, Iași, 2006, p. 523.

¹¹² Ioan Opriș, *op. cit.*, p. 40.

¹¹³ *Ibidem*, p. 41.

vechi, până unde se întindea pictura, aceasta rămânând în pod¹¹⁴. În opinia lui Sorin Ulea, pictura exterioară a mănăstirii a fost făcută între anii 1536 și 1538, fiind una dintre bisericile cu pictură exterioară din timpul domniei lui Petru Rareș¹¹⁵.

La exterior, biserica este acum tencuită fără urme de zugrăveală. Se mai pot vedea câteva rânduri de cărămizi așezate orizontal între partea inferioară a firidelor și soclu¹¹⁶. Ferestrele din partea altarului, dar și cele laterale au câte cinci firide și deasupra lor ocnite. De asemenea, de jur împrejurul bisericii se observă un șir de ocnite. Turla construită deasupra pronaosului este și ea acoperită de jur împrejur de ocnite și firide. Acoperișul din șindrilă are formele în pante. Pictura exterioară s-a realizat în timpul primei domnii a lui Petru Rareș (1527-1538). De aceeași părere este și istoricul Ion Solcanu, care include mănăstirea Coșula între așezămintele cu pictură exterioară din secolul XVI¹¹⁷. Însă, cu timpul, aceasta a fost îndepărtată de pe ziduri, rămânând doar la partea superioară a peretelui de apus scena *Deisis*, apostolii și câteva detalii din scena *Judecării de Apoi*¹¹⁸. La acest edificiu remarcăm tencuială aplicată pe zidărie de piatră și decorată prin imitația unor cărămizi aparent smălțuite – tehnică întâlnită în Moldova încă din secolul XV¹¹⁹. Mai mult, se observă seriile de arcade lombarde, mai lungi jos și sus mai scurte¹²⁰. În timp, la partea exterioară, s-au adăugat pilaștri și pridvor de modă apuseană, care, după părerea lui Nicolae Iorga, denaturează stilul arhitectural pe care îl avea până în acel moment construcția. De asemenea, turnurile au fost făcute amestecându-se stilul muntean din secolul XIX și cupolele rusești în formă de bulb. Totodată, istoricul consideră că „urâtul acoperiș de tablă fără strașină este cu totul împotriva caracterului nobilei clădiri de la început”¹²¹.

Edificiul religios a funcționat ca mănăstire până în anul 1902, când s-a hotărât trecerea lui la statutul de biserică parohială. A rămas sub această formă până în 1990, când redevine așezământ monahal¹²². În patrimoniul său se găsesc câteva obiecte de cult (un acoperământ pentru disc, unul pentru potir și altul pentru sfintele vase), obiecte pe care tradiția le atribuie cneaghinei Anghelina, soția vistiernicului Mateiaș, din timpul primei domnii a lui Petru Rareș¹²³. Elementele arhitectonice păstrate la Coșula încadrează biserica în specificul arhitecturii ecleziastice din secolul XVI. De asemenea, ea este una dintre puținele ctitorii care a avut pictură interioară și exterioară.

4. Biserica Duminica Tuturor Sfinților din satul Corni (fig. 4)

Ea nu păstrează inscripția în baza căreia s-ar stabili cu certitudine data și ctitorul. Însă cercetările arheologice efectuate în zona Moldovei plasează construcția în secolul XVIII. Astfel, Voica Maria Pușcașu a emis ipoteza conform căreia construcția aparține familiei

¹¹⁴ *Ibidem*.

¹¹⁵ Sorin Ulea, *Originea și semnificația ideologică a picturii exterioare moldovenești (I)*, în SCIA, 1963, p. 68.

¹¹⁶ Gh. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București, 1928, p. 61.

¹¹⁷ Ion Solcanu, *Datarea ansamblului de pictură de la biserica Arbure (II). Pictura exterioară. Începuturile picturii exterioare din Moldova*, în AIIAI, XVIII, 1981, p. 167.

¹¹⁸ I. D. Ștefănescu, *Arta feudală...*, p. 210.

¹¹⁹ Cristian Moiescu, *Decorația exterioară zugrăvită pe tencuială a monumentelor din Țara Românească (secolele XIV-XVII)*, în RMM, seria Monumente istorice și de artă, 1974, nr. 1, p. 56.

¹²⁰ N. Iorga, *Mănăstirea Coșula*, în BMI, 1926, p. 71.

¹²¹ Idem, *Din tezaurul de artă botoșăneană*, Botoșani, 1939, p. 4.

¹²² Ioan-Augustin Guriță, *Quelques aspects de l'histoire du monastère de Coșula*, în „The Romanian Journal of Modern History”, vol. III, 2012, p. 38.

¹²³ Victor Brătulescu, *Țesături și broderii din secolul XVII de la biserica Coșula*, în MMS, 1963, nr. 5-6, p. 260.

Cananău, mai exact a Mariei Cananău, și datează din anul 1780¹²⁴. Maria Cananău, soția răposatului Iordachi Cananău, este amintită împreună cu fiii săi în anul 1775, când au dat mănăstirii Voroneț trei munți¹²⁵. C. Sion este de părere că familia Cananău este originară din ținutul Botoșani¹²⁶, iar Ioan Opriș susține ipoteza Voicăi Pușcașu prin verificarea rapoartelor întocmite pentru biserica din satul Corni; astfel, în „Anuarul Casei Bisericii”, în dreptul anului de ctitorire, apare 1780¹²⁷.

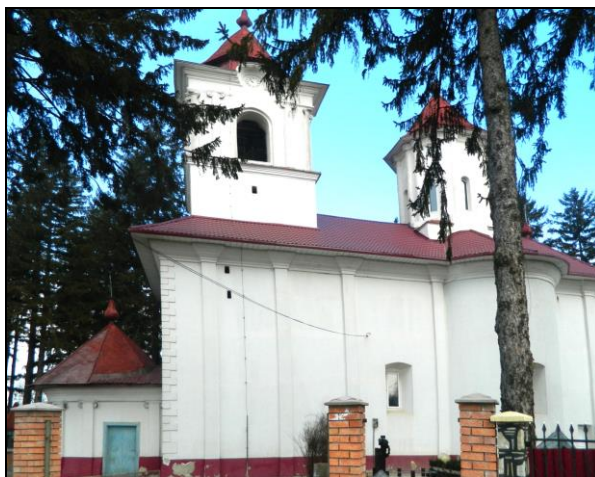

Fig. 4. Biserica Duminica Tuturor Sfinților, sat Corni, județul Botoșani

Monumentul istoric, păstrat până în prezent, a fost supus unor restaurări repetate. Una dintre cele mai importante intervenții este din anul 1830, când familia Cananău ridică turnul clopotniță, adaugă pridvorul și pardosește interiorul bisericii cu piatră¹²⁸. Mai târziu, în anul 1853, biserica este acoperită cu șindrilă de către Ana Balș, proprietara moșiei Corni din acea perioadă. Câțiva ani mai târziu, în anul 1867, primăria Corni decide renovarea bisericii, atât în partea interioară, cât și în cea exterioară. La începutul secolului XX, mai exact în anul 1905, în documente este înregistrat un nou proces privind restaurarea edificiului. Boierul Ghica Dumbrăveanu intervine și repară monumentul¹²⁹, în vederea unei mai bune conservări. O altă reparație este consemnată douăzeci de ani mai târziu, în jurul anului 1926, când biserica este pictată în interior, în ulei, de pictorul Victor Galin¹³⁰. Cu timpul, din cauza tehnicii folosite, pictura a fost grav afectată, ceea ce a dus la o nouă zugrăvire și repictare. Din „Anuarul Arhiepiscopiei Iașilor” pe anul 1930 aflăm despre biserica din satul Corni că „se află într-o stare bună”¹³¹.

Biserica de zid ridicată în secolul XVIII, ea are planul triconc și este împărțită în altar, naos, pronaos și pridvor adăugat ulterior, după cum am menționat și mai sus. Pronaosul are deasupra cafasul sprijinit pe patru nervuri ale plafonului ce are formă de

¹²⁴ Voica Maria Pușcașu, *Actul de ctitorire*, București, 2001, p. 289.

¹²⁵ Eugen Neculau, *Sate pe Jijia de Sus*, vol. II, Iași, 2005, p. 67.

¹²⁶ C. Sion, *Arhondologia Moldovei*, București, 1973, p. 106.

¹²⁷ Ioan Opriș, *op. cit.*, p. 132.

¹²⁸ *Cultul ortodox din județul Botoșani în 1906*, Botoșani, 1906, p. 89.

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ Ioan Siminiceanu, *Biserica satului Corni – file de monografie*, Botoșani, 2010, p. 48.

¹³¹ „Anuarul Arhiepiscopiei Iașilor”, 1930, p. 101-102.

calotă sferică; iar naosul are deasupra o turlă sprijinită pe un arc și formează cei patru pandantivi. În dreptul absidei de nord se află un amvon la care se accede prin altar. Pe partea stângă a pronaosului, se găsește un mormânt acoperit cu o piatră funerară de formă dreptunghiulară. La partea superioară, sunt gravate un heruvim, o cruce, soarele, luna și inițialele lui Iisus Hristos. Apoi, mai jos, cu litere slavone ne spune că „sub această piatră odihnește trupul robului Dumnezeu Șerban Cananău, biserica Duminica Tuturor Sfinților s-au sevârșit la anul 1811 febr. 30. Soția sa, Balașa”¹³².

Catapeteasma este din lemn de tei și alcătuită din mai multe registre. În prezent, icoanele din partea superioară a iconostasului sunt restaurate, iar cele din partea inferioară sunt încă acoperite de fum. Așadar, se pot observa, în primul rând, icoanele de dimensiuni mari, care conțin cele mai importante personaje: Iisus Hristos, Maica Domnului, Sf. Ioan Botezătorul, precum și icoana hramului, Duminica Tuturor Sfinților. Tot în acest registru, pe ușile diaconești sunt pictați sfinții arhangheli Mihail și Gavriil, iar pe ușile împărătești este pictată scena *Buna Vestire* în partea de mijloc, iar deasupra și dedesubt sunt icoane cu cei patru evangheliști. Registrul de aici este realizat în tehnica zigzag. Deasupra icoanelor împărătești se află 12 icoane mai mici, enumerând o parte din praznicele religioase. În al treilea rând sunt așezate icoane care reprezintă Sfinții Apostoli care încadrează icoana *Dumnezeu binecuvântând*. Mai sus este pictată Fecioara Maria și proorocii Vechiului Testament, iar pe ultimul rând se află Crucea cu Răstignirea Mântuitorului, ce are de o parte pe Maica Domnului, iar de partea cealaltă chipul lui Ioan. Icoanele sunt despărțite de colonete acoperite cu diferite motive vegetale. În anul 2000 s-a început tencuirea bisericii, iar în 2005 s-a început pictura, activitate care a ajuns până în naos inclusiv, urmând a fi pictat pronaosul.

La exterior, construit din piatră și cărămidă, edificiul religios are două turle: una dintre ele este sub formă de prismă pătrată aflată deasupra pronaosului, fiind totodată și clopotnița bisericii; iar cea de-a doua este situată deasupra naosului și are o formă octogonală, cu opt ferestre. Acoperișul bisericii a fost făcut din draniță, apoi din tablă zincată, iar din vara anului 2008 este din tablă ondulată. Pridvorul construit de actualul preot paroh, Radu Pomparău, are un acoperiș din tablă vopsită, având în partea superioară crucea. Tot în dreptul pridvorului, pe pereți, sunt opt panouri care încep de la soclu și sfârșesc către partea superioară cu capiteli corintice. Deasupra acestor panouri pridvorul este înconjurat de un brâu în șase muluri. Lăcașul din satul Corni se încadrează arhitecturii eclesiastice de zid de secol XVIII, fiind una dintre bisericile construite pentru a servi localnicilor din punct de vedere spiritual și pentru a transmite mai departe memoria familiei Cananău.

5. Biserica Sf. Parascheva din orașul Ștefănești (fig. 5)

Nu păstrează inscripția sau un document care să ateste anul ridicării sale, însă unii cercetători, în urma analizei lăcașului din punct de vedere arheologic și arhitectonic, l-au plasat fie în perioada lui Ștefan cel Mare, fie în aceea imediat următoare. Astfel, Gh. Ștefănescu identifică ctitoria ca fiind din timpul lui Ștefan cel Mare, mai exact din anii 1500-1502¹³³. El analizează sistemul de boltire, ajungând la concluzia că vechimea bisericii este „mai adâncă de secolul al XVII-lea”¹³⁴; și, de aceea, o plasează între acești

¹³² Scrierea de pe piatra de mormânt este acoperită de fum, dar Ioan Siminiceanu a publicat transcrierea și interpretarea ei. Vezi Ioan Siminiceanu, *op. cit.*, p. 35.

¹³³ Gh. Ștefănescu, *Târgul Ștefănești*, în *MMS*, 1961, p. 572-576.

¹³⁴ Idem, *Biserica „Cuvioasa Paraschiva” din orașul Ștefănești. Studii asupra datei bisericii*, în „Mitropolia Moldovei”, nr. 11, 1930, p. 289-292.

ani. Arhitectul N. Ghika-Budești crede că această construcție a fost ridicată în timpul lui Ștefan cel Mare, apoi reclădită în secolul XVII, aproximativ după stilul Mirăuților, cu firide înguste în fațadă și cu brâul orizontal, în genul celor de la bisericile muntene¹³⁵. Arhitectul Gh. Balș contrazice datarea lui Ștefănescu, susținând că sunt puține elemente arhitectonice ce o pot plasa în această perioadă. Balș este de părere că edificiul ar fi fost construit în timpul lui Ștefan Tomșa al II-lea¹³⁶. Ana Dobjanschi și Victor Simion consideră că biserica datează din timpul lui Ștefan cel Mare, dar a fost refăcută în secolul XVII¹³⁷. Analizând decorul exterior, Vasile Drăguț plasează construcția ca fiind „ante 1620”¹³⁸. O idee recentă privind datarea bisericii aparține cercetătorului C. Asăvoaie, care în urma săpăturilor arheologice întreprinse aici, între anii 1992 și 1993, consideră că monumentul a fost inițiat pe locul unei biserici mai vechi, probabil la sfârșitul secolului XV¹³⁹. La rândul său, istoricul Gheorghe Pungă analizează informațiile scrise despre monument și confirmă ipoteza ștefaniană, „coroborând aceste informații cu descoperirile arheologice ce urmează a fi publicate putem accepta ipoteza conform căreia prima biserică a fost construită de Ștefan cel Mare”¹⁴⁰. În documentele oficiale, preoții domnești din Ștefănești apar în secolul XVII. Astfel, în documentul din 15 martie 1614, „popa Ștefan cel domnesc” era de față la o tocmală dintre doi frați¹⁴¹; iar într-un alt act din 26 februarie 1638, „popa cel domnescu din Ștefănești” era prezent la împărțirea unei dării¹⁴².

Târgul Ștefănești este menționat în mărturiile din secolul XVI, când Grigore Ureche ne spune că „leșii [...] au intrat fără veste în țară, de unde au prădat Cernăuții, Dorohoiul, Botoșanii, Ștefăneștii, neavând cine să-i oprească, că Bogdan Vodă [...] au lăsat oastea pe acasă (10 iulie 1509)”¹⁴³. C. C. Giurescu opinează că Ștefănești existase cu statutul de târg încă din timpul domniei lui Ștefan cel Mare, căruia îi atribuie și construcția bisericii¹⁴⁴. De aceeași părere era și Gh. Pungă, care afirma că Ștefăneștii se constituiseră drept târg încă din timpul lui Ștefan cel Mare¹⁴⁵.

Târgul Ștefănești este menționat frecvent de călătorii aflați în drum spre Imperiul Otoman; toți subliniază importanța acestuia, mai ales că, pentru mulți, el servea și ca loc de popas. Însoțindu-l pe negustorul Ivan Matveevici Mișenin, diacul Trifon Korobeinikov ajunge, în 1593, în Ștefănești, notând că „aici sunt trei biserici”¹⁴⁶. E foarte posibil ca, printre cele trei biserici, să se fi aflat și biserica „Sf. Parascheva” sau o altă biserică pe locul căreia s-a ridicat actuala construcție. Doi ani mai târziu, în jurnalul expediției lui Zamoyski în Moldova, din anul 1595, se scrie despre târgul Ștefănești că „era ars din temelie de către cazaci”¹⁴⁷. În urma acestui eveniment, este posibil ca și

¹³⁵ N. Ghika-Budești, *Înrâuririle reciproce între arhitectura din Muntenia și cea din Moldova*, în *Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 184.

¹³⁶ G. Balș, Radu Bolomey, *Biserica Sf. Paraschiva din Ștefănești – Botoșani*, în *BCMI*, XIX, 1926, p. 35.

¹³⁷ Ana Dobjanschi, Victor Simion, *Arta în epoca lui Vasile Lupu*, București, 1979, p. 35-36.

¹³⁸ Vasile Drăguț, *op. cit.*, p. 348.

¹³⁹ Costică Asăvoaie, *Elemente istorice și arheologice necesare întocmirii Proiectului de restaurare a bisericii „Cuvioasa Parascheva” din Ștefănești, județul Botoșani*, în „Forum cultural”, anul III, 2003, p. 8.

¹⁴⁰ Gheorghe Pungă, *Noi informații documentare privitoare la biserica Cuvioasa Paraschiva din Ștefănești – Botoșani*, în „Monumentul”, vol. IV, 2002, p. 68.

¹⁴¹ *DIR*, veac XVII, vol. III, 1954, p. 162, nr. 253.

¹⁴² *DRH*, vol. XXIV, volum întocmit de C. Cihodaru și I. Caproșu, 1998, p. 232-233, nr. 249.

¹⁴³ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția a II-a, îngrijită de P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 140.

¹⁴⁴ C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 299.

¹⁴⁵ Gh. Pungă, *Contribuții documentare privind evoluția târgului Ștefănești (sec. XV-XVII)*, în *AIIAI*, XV, 1978, p. 285.

¹⁴⁶ *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, 1971, p. 352.

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 644.

biserica să fi avut de suferit. Urmând itinerariul de la Hotin la Iași în 1613, Tommaso Alberti, agentul unei case de comerț venețiene, care întreținea legături comerciale cu Imperiul Otoman și cu Polonia, a descris Ștefăneștii drept un „târg mare”¹⁴⁸. Aici se găsea „o biserică mare, clădită din piatră, dar neînzestrată cu cele de trebuință”¹⁴⁹. Este posibil ca Tommaso Alberti să fi descris biserica Sf. Parascheva. Mai târziu, în relatarea anonimă a soliei lui Jerzy Krasinski (1636), se arată că „acest orașel înainte vreme era însemnat după cum se vede din așezarea lui și după biserica de zid frumos clădită, dar acum ruinată, pentru restaurarea căreia acum se cară pietre și alt material”¹⁵⁰. Călătorul străin descrie biserica Sf. Parascheva deoarece, în același an, Vasile Lupu recurge la ample lucrări de refacere¹⁵¹. Mai târziu, între 1656 și 1658, în trecerea sa prin Moldova, solia suedeză descrie localitatea Ștefănești ca fiind „tare ruinată”¹⁵². La fel, solia condusă de Ioan Gninski, pe care polonezii au trimis-o la Poartă pentru a ratifica pacea de la Zurawna (16 octombrie 1676), a ales tot traseul de pe malul drept al Prutului. La 23 iunie 1677 ajungea în „orașul” Ștefănești, despre care se arată că „era odinioară destul de mare, are o biserică de zid, cu acoperișul ars”¹⁵³ (Sf. Parascheva). Trecând prin Moldova în 1686, inginerul militar Philippe le Masson du Pont menționează, la rândul său, orașele „ruinate și distruse și pline de bălării”, printre care și Ștefănești¹⁵⁴.

Fig. 5. Biserica Sf. Parascheva, oraș Ștefănești, județul Botoșani

Monumentul a cunoscut mai multe etape de restaurare, unele dintre acestea fiind consemnate și păstrate în mărturiile vremii. Astfel, în 1794, cu cheltuiala vornicului Constantin Paladi, proprietarul moșiei Ștefănești, biserica „veche și stricată” este refăcută atât în interior, cât și în exterior. Meșteri au fost Ștefan Stârcea și calfă Sandu, după cum citim din inscripția cu caractere chirilice de deasupra ușii de la intrarea în

¹⁴⁸ *Ibidem*, vol. IV, 1972, p. 364.

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 362.

¹⁵⁰ *Ibidem*, vol. V, 1973, p. 113. Vezi și P. P. Panaiteșcu, *Călători poloni în Țările Române*, București, 1930, p. 23.

¹⁵¹ Ana Dobjanschi, Victor Simion, *op. cit.*, p. 36.

¹⁵² *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, p. 601.

¹⁵³ *Ibidem*, vol. VII, p. 351.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 295.

biserică: „Această sf(â)ntă besearică ce să numește hramul Prepadoamna Parascheva fiind veache și stricăță și rămăind toată moșie târgului Ștefăneștii supt stăpânire dum[nealui] Costandin Păladi vel vo[rnic], au binevoit de au merimetisito cu toată cheltuiala dum[nealui] toată pe dinlăuntru cât și pe dinafară în zilele preînălțatului domn Miha[i]l Costand[in] Suțu V[oe]vod. Vechil lucrului au fost Ștefan Stârce și calfă Sandul 1794 iun.”¹⁵⁵.

Atribuită inițial epocii lui Ștefan cel Mare, biserica se prezintă ca un monument din secolul XVII: pridvor cu turn deasupra, arcade de jur împrejur, brâu median la exterior; fapt care duce la presupunerea că a suferit modificări substanțiale, fiind vorba de o refacere a bisericii din temelie. Construcția este considerată una dintre marile realizări ale meșterilor lui Vasile Lupu, un moment de sinteză între elementele arhitecturale moldovenești cu cele muntenești¹⁵⁶. De altfel, se știa că Vasile Lupu a acordat o atenție deosebită restaurării monumentelor din timpul lui Ștefan cel Mare.

Biserica este de tip triconc, cu interiorul împărțit în pridvor, pronaos, naos și altar. Naosul este boltit cu o calotă în formă sferică, sprijinită pe cei patru pandantivi. Catapeteasma este din lemn și concepută pe două părți, partea superioară și cea inferioară. Icoanele din partea inferioară sunt de dimensiuni mari și reprezintă personajele biblice importante: Iisus Hristos, Maica Domnului, Sf. Ioan Botezătorul, precum și icoana hramului, Sf. Parascheva. Tot în acest registru, pe ușile diaconești sunt pictați Sfinții Arhangheli, iar pe ușile împărătești sunt redată mai multe scene, printre care și *Buna Vestire*. Deasupra icoanelor împărătești se află 12 icoane mai mici, cu praznicele religioase, despărțite la mijloc de icoana *Cina cea de taină*. În al treilea rând, sunt icoane de dimensiuni mici înfățișând *Patimile lui Iisus Hristos*. Cu un registru mai sus sunt pictați cei doisprezece apostoli, câte unul în fiecare registru, iar în centru se află Iisus Hristos cu Fecioara Maria și Sf. Ioan. Pe următorul nivel, în mijloc, apare Mântuitorul, încadrat de proorocii Vechiului Testament, iar pe ultimul rând se află Crucea cu *Răstignirea Mântuitorului*, ce are de o parte pe Maica Domnului, iar de partea cealaltă chipul lui Ioan. Icoanele sunt despărțite de colonete acoperite cu diferite motive vegetale.

Unii istorici acordă edificiului religios din Ștefănești un rol defensiv. Astfel, turnul vestic al bisericii a avut încă de la început patru nivele: „[...] deasupra tindei se afla o cameră prevăzută cu ferestre de tragere pe laturile de nord și sud. Accesul la cameră este asigurat de o scară practică în grosimea zidului [...], bolta camerei de refugiu s-a prăbușit, lăsând să se vadă că deasupra fusese rezervată o tainiță”¹⁵⁷. Fiind plasată de unii istorici în epoca lui Ștefan cel Mare, iar de alții în perioada imediat următoare, biserica Sf. Parascheva a avut, pe lângă rolul spiritual, și un rol de apărare, fiind cel mai vechi monument religios din Moldova adaptat unor rosturi cvasi-militare.

*

De dimensiuni aproximativ egale, oscilând între 17 și 20 metri lungime, bisericile de zid din județul Botoșani au același tip de plan triconc, de formă dreptunghiulară și cu abside laterale. De asemenea, edificiile religioase prezentate aici sunt boltite în stilul moldovenesc. Cele din secolele XV-XVI au deasupra naosului o boltă sprijinită pe două rânduri de arce, iar pronaosul este boltit cu o calotă sprijinită pe pandantivi. Celelalte monumente, construite în secolele XVII-XVIII, au deasupra naosului turla sprijinită pe un singur arc, iar în dreptul pronaosului dispun de o calotă sferică.

¹⁵⁵ Inscripție fotografiată și transcrisă în urma deplasării la monumentul religios din Ștefănești.

¹⁵⁶ *Călători străini despre Țările Române*, vol. VII, p. 295.

¹⁵⁷ Vasile Drăguț, *O epocă artistică uitată: epoca lui Miron Barnovschi*, în *BMI*, 1973, nr. 1, p. 18.

Pictura murală realizată în diferite perioade de timp este de stil bizantin. La toate bisericile, în turla naosului se păstrează Iisus Pantocrator, iar în dreptul pronaosului sunt scene din viața Mântuitorului. Catapeteasma respectă canoanele bisericii, având în partea inferioară icoanele de mari dimensiuni, reprezentându-i pe Iisus Hristos, Fecioara Maria, Sf. Ioan Botezătorul, Sf. Arhangheli și Sfântul protector, iar în centru *Ușile Împărătești*. Deasupra icoanelor împărătești se află 12 icoane mai mici, ilustrând o parte din praznicele religioase. În al treilea rând, sunt așezate icoane ce reprezintă Sfinții Apostoli care încadrează icoana lui *Dumnezeu binecuvântând*. Mai sus este pictată Fecioara Maria și proorocii Vechiului Testament, iar pe ultimul rând se află Crucea cu *Răstignirea Mântuitorului*, ce are de o parte pe Maica Domnului, iar de partea cealaltă pe apostolul Ioan.

O parte din aceste edificii reprezintă momente cheie în evoluția arhitecturii și picturii murale moldovenești: cum este, de exemplu, biserica Sf. Nicolae – Popăuți, unde meșterul a impus o importantă inovație de ordin decorativ, cu un rol hotărâtor în evoluția ulterioară a picturii. Nu uităm nici cazul bisericii Sf. Nicolae din Dorohoi unde, după opinia istoricilor de artă, pictura este elementul de legătura dintre perioada lui Ștefan cel Mare și aceea a lui Petru Rareș.

Coroborând datele din colecțiile de documente cu cele din fondurile arhivistice, cu izvoarele narative și cu cercetarea de teren, am ajuns la o recuperare monografică a monumentelor, plecând din anul ctitoririi și ajungând până în prezent. Totodată, am recurs la o evaluare complexă din punct de vedere artistic și arhitectural. Încă din secolul XV, bisericile au fost concepute ca fiind fără pridvor, însă, odată cu secolul XVIII, o mare parte dintre ele primesc această anexă. Pridvorul era construit pentru a extinde lăcașul sau pentru a proteja construcția, motiv pentru care majoritatea așezămintelor religioase deține acum o astfel de încăpere. Hramul cel mai des întâlnit la bisericile din zona Botoșanilor este Sfântul Nicolae, patru dintre aceste lăcașe avându-l ca ocrotitor. În urma invaziilor sau a incendiilor, o parte din aceste monumente religioase au fost afectate. De exemplu, în urma invaziei polonezilor și cazacilor, biserica Sf. Nicolae din Coșula a fost jefuită.

THE PLACE OF RELIGIOUS MASONRY STRUCTURES FROM BOTOȘANI COUNTY IN THE ECCLESIASTICAL ARCHITECTURE FROM MOLDAVIA (15th-18th CENTURIES) (Summary)

Keywords: the ecclesiastical architecture, historical monument, Botoșani county, architecture and iconography.

The studying of architectural masonry, especially regarding the religious edifices, contributes to the learning of artistic styles and techniques and brings into light some aspects of economical, political and social issues. We decided upon a detailed research of masonry churches from the current Botoșani county. Through this study we highlighted the importance of various architectural elements and the particularities of the mural paintings. Starting from these two ideas, we included the churches in a specific period and thus, we contributed to the determination of their painting's paternity. The current study proposes a research of the monument, based not only on the written sources, but also on the actual analysis of its architecture and painting to determine the period of time when it was built, taking into consideration its architecture and iconography. Moreover, we want to figure out what place does the monument occupies in the Moldavian ecclesiastical architecture to highlight their similarities and differences. In order to support our objectives we took as examples, five of the masonry churches built not only for their religious role, but also for their defensive role that some of them had played.

COSMIN MIHUȚ*

UN DOCUMENT INEDIT DESPRE EXILAREA LUI ION CÂMPINEANU (1840)**

La Biblioteca Academiei Române din București, în fondul *Ghica Alexandru Dimitrie*, distinct de *Arhiva Alexandru Ghica VV*, în care este păstrată o bogată corespondență politică a domnitorului, se găsește un document intitulat *Informații contemporane în limba franceză cu privire la colonelul Ioan Cămpineanu, extrase din: „Gazette de Cologne”* [s.a.]. Pe plicul în care se află, mai sunt notate observațiile arhivarului: „Interesante informații, unele chiar puțin cunoscute”, apoi mențiunea că „semnătura manuscrisului a fost distrusă prin ruperea colțului ultimei pagini”, dar și prețul cu care Academia a achiziționat manuscrisul (50 de lei).

Textul, întins pe patru pagini și jumătate de dimensiunea A4 (două file de dimensiune A3, împăturite, nepăginate), reprezintă ciorna unei scrisori, scrisă cu cerneală neagră. Conține câteva corecturi¹. Documentul are o parte introductivă, urmată de două secțiuni intitulate *Correspondance moldo-valaque* și *Correspondance valaque*. Această structură este similară celei folosite adesea de consulii străini din Principate. Pentru a-și argumenta concluziile la care ajungeau sau pentru a întări unele observații, ei anexau rapoartelor lor informații confidențiale, adunate de la tot felul de informatori ai consulatului sub titlul generic de *Correspondance*, cu scopul de a proteja identitatea surselor.

În prima parte a documentului citim o știre despre care se precizează că ar fi apărut „recent” în „Gazette de Cologne”: la București, autoritățile descoperiseră o societate secretă al cărei șef era „colonelul Cămpineanu”. Pornind de la această informație, autorul ciornei construiește o demonstrație pentru a-i infirma validitatea, calificând-o drept „o încercare a guvernului valah” de a-l face suspect pe Cămpineanu și a motiva astfel arestarea lui. Acuzând acest „truc” al domnitorului Alexandru Dimitrie Ghica, autorul afirmă răspicat: „[...] vă asigur că Ion Cămpineanu nu este șeful nici unei organizații secrete și nici nu există vreuna în Valahia”, explicând, totodată, apariția unei asemenea informații în publicația „Gazette de Cologne” prin complicitatea Prusiei, care „trădează și spionează la Constantinopol în favoarea Rusiei, așa cum face și pe malurile Rinului”².

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

** Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ Deși manuscrisul nu a fost paginat la intrarea sa în arhiva Bibliotecii Academiei, am ales să numerotăm cele patru pagini de text pentru a putea localiza fiecare pasaj analizat.

² BAR, fond Ghica Alexandru Dimitrie, A 1634, dosar 1 (*Informații contemporane în limba franceză cu privire la colonelul Ioan Cămpineanu, extrase din: „Gazette de Cologne”*), [f. 1].

În continuare, autorul ciornei arată motivele pentru care Câmpineanu, om cu „mare influență” în Principat, „era persecutat”. Evitând să se refere prea mult la activitatea politică a colonelului muntean, la care face puține trimiteri, categorisindu-l drept „reformator moderat” și „conservator al drepturilor poporului, opus Rusiei”, autorul argumentează în favoarea integrității și a onorabilității acestuia, subliniind contribuția lui Câmpineanu la „revigorarea sentimentului naționalității în inimile concetățenilor săi”; dar, mai ales, faptul că nu făcuse niciodată „compromisuri când a fost vorba de onoarea sa și de datoria față de națiune”³. În cele din urmă, această primă parte a manuscrisului adaugă știrea exilării deputatului muntean: „[...] în ciuda drepturilor naționale ale Principatului, Turcia a fixat ca loc de exil pentru Câmpineanu orașul Philippopolis, iar Austria l-a arestat și încarcerat”; cu mențiunea autorului că, „împotriva acestor atentate, Adunarea are datoria să protesteze în fața Europei”; în caz contrar, „se va umple de rușine și Valahia și-ar merita soarta ce i se pregătește”⁴.

În secțiunea intitulată *Correspondance moldo-valaque*, autorul menționează o scrisoare ajunsă în Moldova pe 15 ianuarie 1840, conținând informația că Ion Câmpineanu fusese „arestat în Transilvania de către guvernul austriac pentru a fi condus la Viena, unde va fi reținut până la noi ordine”⁵. Această parte este de dimensiuni reduse (jumătate de pagină) și nu face decât să reia cele prezentate în prima parte a documentului. Autorul le completează cu relatarea unui eveniment „periculos” prin care Ion Câmpineanu trecuse în timpul călătoriei sale din 1839 și asupra căruia vom reveni, deoarece oferă un indiciu important cu privire la persoana celui ce redactase manuscrisul.

Mult mai întinsă ca dimensiuni (pe două pagini și jumătate) și deținând o serie de amănunte inedite este secțiunea *Correspondance valaque*. În acest fragment, autorul redă două pasaje lungi dintr-o scrisoare datată 5 decembrie 1839, primită de la București, fără să facă vreo referire la identitatea informatorului său; menționează doar că informațiile pe care le înaintează sunt „din surse sigure”⁶. Ambele pasaje sunt însoțite de comentariile și afirmațiile autorului, în care noi reperăm alte indicii cu privire la identitatea sa.

Primul pasaj conține o relatare a modului în care noul consul francez, Adolphe Billecocq⁷, proaspăt sosit la București, în toamna anului 1839, și-a luat în primire postul. Folosind un limbaj foarte acid, informatorul arată cum colonia de francezi din Țara Românească „e sacrificată și pusă la discreția” noului consul, care transformase angajații consulatului în „intendenți” și „vânători” și își făcuse următorul program de lucru: „luni și vineri curier pentru Franța, nu sunt pentru nimeni; marți, miercuri, sâmbătă vânătoare; joi curier pentru Iași sau Constantinopol, nu sunt pentru nimeni; duminică sunt pentru miniștri, dacă nu sunt la vânătoare”⁸. Anonimul folosește aceste informații, vădit exagerate, pentru a-și argumenta propriile opinii cu privire la situația consulatului de la București, pe care și le exprimă astfel: „[...] am avut de multe ori ocazia să semnalăm abandonul în care sunt lăsați compatrioții noștri din străinătate. Componenta consulatului Franței la București lasă încă mult de dorit. Totul este o joacă, dragomanul are și slujba de cancelar. Pe seama acestui om, semnalat deja în hârtiile noastre, noul consul a abandonat toate afacerile”⁹.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, [f. 1v.].

⁶ *Ibidem*, [f. 2].

⁷ Adolphe Etienne Billecocq, consul la București între septembrie 1839 și mai 1846.

⁸ BAR, fond Ghica Alexandru Dimitrie, A 1634, dosar 1 (*Informații contemporane în limba franceză...*).

⁹ *Ibidem*.

Autorul documentului este așadar un francez. Prin urmare, cine putea fi acest francez, pus la curent cu evenimentele politice din București de către un informator care era, cel mai probabil, un apropiat al lui Ion Câmpineanu? Relația sa strânsă cu membrii Partidei naționale se arată limpede în cel de-al doilea pasaj din scrisoarea informatorului, din care reiese poziția acestora față de posibilitatea arestării lui Câmpineanu: „Se spune că ordinul pentru arestarea lui Câmpineanu, la întoarcerea în Valahia din călătoria sa în Franța și Anglia, a fost dat. Nu putem crede în această rezoluție; chiar și așa sfidăm guvernul prințului Ghica să pună în execuție acest ordin”¹⁰. Din moment ce o astfel de atitudine a membrilor Partidei naționale nu este înregistrată de sursele documentare din acei ani ca fiind una publică, putem bănuși că reprezenta doar o primă reacție, temperată apoi.

Legăturile autorului cu Partida națională din Țara Românească par a fi din cele mai profunde, din moment ce deține informații despre „pericolele” de care Câmpineanu scăpase în timpul călătoriei sale; or, numai un număr limitat de persoane le-ar fi putut cunoaște. De exemplu, în fragmentul *Correspondance moldo-valaque*, comentând știrea arestării lui Câmpineanu, dă detalii despre un incident cu totul necunoscut până acum: „[...] s-a îmbarcat de la Constantinopol către Malta pe un pachet francez, când un angajat de-al domnului Buteniev s-a prezentat la bord și s-a adresat ofițerului de serviciu cerându-i socoteală pentru că și-a permis să îmbarce două persoane suspecte, referindu-se la colonelul Câmpineanu și la însoțitorul său, Felix Colson. Ofițerul i-a răspuns: Uitați că navigăm sub pavilion francez? Retrăgeți-vă cât mai curând sau pun să vă arunce în Bosfor!”¹¹ Aceste amănunte puteau fi știute doar de câțiva dintre membrii Partidei naționale, de consulul general britanic de la București, Robert Colquhoun¹², și de consulul francez de la Iași, Bertrand Huber, care sprijiniseră demersul diplomatic al lui Ion Câmpineanu, din 1839. Textul nu poate aparține unui membru al Partidei naționale și nici lui Robert Colquhoun. Iar singurul francez din Principate care putea să aibă astfel de informații, fie de la consulul britanic din București – cu care Ion Câmpineanu purtase o corespondență regulată în timpul șederii sale la Constantinopol, Paris și Londra –, fie direct de la Felix Colson, era Bertrand Huber.

De la preluarea postului de la Iași, în primăvara anului 1838¹³, Huber s-a arătat interesat și de situația politică din Țara Românească, asupra căreia a atras, în mai multe

¹⁰ *Ibidem*, [f. 2v.].

¹¹ *Ibidem*, [f. 1v.].

¹² Analiza corespondenței pe care o întreține cu superiorii săi din Londra și Constantinopol, în perioada 1837-1840 (ANIC, Colecția Microfilme Anglia, rolele 9, 10, 316, 317), relevă motivația pentru care Robert Colquhoun oferă nu doar suport moral Partidei naționale, ci și ajutor concret. Prin urmare, pe unii dintre membrii acestui grup politic i-a pus în legătură cu superiorii săi, încercând să atragă atenția oamenilor politici britanici asupra pericolelor ivite din controlul strict pe care Rusia îl exercita la Dunărea de Jos. Din numeroasele rapoarte consulare trimise în perioada vizată de acest text, mai exact din modul în care se raportează la demersurile Partidei naționale în fața superiorilor săi, devin evidente rațiunile pentru care s-a implicat în sprijinirea eforturilor făcute de Ion Câmpineanu începând cu anul 1838. Dincolo de amicitia care-l leagă de Câmpineanu (în timp ce pentru Alexandru Ghica avea o profundă antipatie), apropierea sa de Partida națională s-a pliat pe direcțiile politicii londoneze, care urmărea contracararea crescânde influențe rusești asupra Imperiului Otoman. Vezi ANIC, Colecția Microfilme Franța, rola 70 (*Moldavie et Valachie. 1828 à 1855. Mémoires et documents*), f. 37.

¹³ După I. C. Filitti, Huber era consul la Iași din 1836 (I. C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic, 1834-1848*, București, Edițiunea Academiei Române, Librăriile Socec, 1915, p. 503), ipoteză infirmată de faptul că prima sa depeșă trimisă după preluarea postului de la Iași este din data de 3 martie 1838 (*Documente privitoare la istoria românilor*, colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, XVII, *Correspondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1825-1846)*, publicate de Nerva Hodoș, București, 1913, p. 697; Huber către Molé, 18 aprilie 1838, Iași). În perioada 1836-1838, Duclos era cel care semna rapoartele consulare de la Iași (cf. *ibidem*, p. 584-681).

rânduri, atenția ministrului¹⁴. În timpul unei vizite la București, în mai 1838, Huber aflase despre „o combinație imaginată de valahi, de a uni, într-o zi, Moldova și Valahia, pentru a face un stat independent sub guvernarea unui prinț străin, dacă nu se va găsi printre moldo-valahi un om potrivit”¹⁵. Cu această ocazie, stabilirea relații apropiate cu Robert Colquhoun, consulul britanic din București, care îi trimitea, în ianuarie 1839¹⁶, *Actul de unire și independență*, redactat de Partida națională la 1/13 noiembrie 1838. Huber îl înainta, la rândul său, superiorilor săi de la Paris, eliminând ultimele trei articole¹⁷. Pasajele suprimate se refereau la intenția semnatarilor de a aduce actul la cunoștința „celor mai întâi rumâni ai tuturor locurilor [...] spre a dobândi din parte-le acturi de aderență” (art. 5); dar și asumarea „prin giurământ asupra capului lor că până va sosi ceasul izbăvirii nu vor descoperi niciodată nimic din ceea ce s-a zis și făcut în această adunare, nici din ceea ce să cuprindă în aceste acturi”¹⁸, care ar fi putut părea, în ochii oficialilor francezi din minister, niște practici secrete, de inspirație masonică. Astfel, Huber a putut să prezinte documentul contelui Molé ca o expresie a „dorinței valahilor de a avea o altă guvernare, o guvernare care să le dea, odată cu independența, sentimentul de patrie”¹⁹, în numele căreia Ion Câmpineanu urma să meargă la Paris și să prezinte, într-o audiență privată, ministrului Afacerilor Străine, interesele Principatelor, „chestiune vitală în afacerile Orientului”²⁰. De altfel, în perioada ianuarie-martie 1839, trimite superiorului său de la Paris aproximativ un raport pe săptămână, în care îi dă informații despre Ion Câmpineanu și despre sensul demersului său²¹.

Consulul francez de la Iași se implicase efectiv în planurile Partidei naționale din Țara Românească, de a-l trimite pe Câmpineanu la Constantinopol, Paris și Londra; acel turneu era susținut de consulul britanic Robert Colquhoun, încă din februarie 1839. Și datorită relației bune pe care o avea cu domnitorul Mihail Sturdza, cu care adesea își petrecea serile, spre deosebire de agentul britanic din Iași – caracterizat de Sturdza drept „un om nul și dezagreabil”, cu care evita să aibă de-a face²² –, Huber îl ajută pe Felix Colson să aibă niște întrevederi cu domnitorul²³. Trimis de Câmpineanu, care ar fi

¹⁴ Primul raport consular al lui Huber către Molé, ce conține trimiteri la situația politică din Țara Românească, datează din 28 iulie 1838 (*Documente privitoare la istoria românilor*, colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, XVII, p. 712), însă în perioada ianuarie-aprilie 1839 trimite la Paris nu mai puțin de opt rapoarte despre activitatea și planurile lui Ion Câmpineanu (*ibidem*, p. 723-742).

¹⁵ *Ibidem*, p. 725 (Huber către Molé, 14 ianuarie 1839, Iași).

¹⁶ Prin intermediul lui Samuel Gardner, consulul britanic de la Iași (*ibidem*, p. 727; Huber către Molé, 20 ianuarie 1839, Iași).

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Varianta completă a *Actului de unire și independență*, în Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională 1834-1849*, București, Editura Academiei Române, 1967, p. 216-218.

¹⁹ *Documente privitoare la istoria românilor*, colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, XVII, p. 729 (Huber către Molé, 25 ianuarie 1839, Iași).

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, p. 723 (10 ianuarie), p. 725 (14 ianuarie), p. 727 (20 ianuarie), p. 728 (25 ianuarie), p. 732 (1 februarie), p. 737 (28 februarie) și p. 739 (22 martie).

²² Ion Varta, Tatiana Varta, *Moldova și Țara Românească în timpul domniilor regulamentare. Documente inedite din arhivele din Federația Rusă, Ucraina și R. Moldova*, Chișinău, Editura Cartdidact, 2002, p. 101 (Piotr Rückman, consul general al Rusiei, către contele Karl Nesselrode, 27 martie 1839, Iași).

²³ Încercând să arate că nu acționase împotriva sfaturilor sale, Huber relatează marchizului Châteaugiron, într-o scrisoare din 17 ianuarie 1839, condițiile în care Felix Colson îl întâlnește pe Mihail Sturdza: „Quoiqu’il en soit, M. C. [Colson] était muni de lettres des Boyards Valaques pour les Boyards Moldaves qui lui ouvraient la voie pour arriver à P... Il n’avait donc pas besoin de moi pour voir S. A. Il y avait plus, M. Colquhoun arrivait à M. M. Gardner que si je refusait à présenter M. C. au prince, il la prierait de la présenter lui-même à la Cour, ou qu’il aurait fait, s’il s’était trouvé à Jassy” (Cornelia Bodea, *Fața secretă a mișcării prepașoptiste române. Unitatea națională*, București, Editura Academiei Române, 2004, p. 368; Huber către Châteaugiron, 17 ianuarie 1839, Iași, copie confidentielle).

dorit să fie însoțit în călătoria sa și de un „reprezentant” al Moldovei, Felix Colson reușise, cu ajutorul lui Huber, să îl întâlnească de câteva ori pe Mihail Sturdza. Nedorind să își asume vreun risc, domnitorul doar „s-a angajat să-l delege” pe Câmpineanu, încredințându-i misiunea de a prezenta guvernelor francez și britanic situația Principatelor. Spera că acestea vor protesta împotriva „adăugării la Regulamentele Organice adaosurile întocmite la Constantinopol de către misiunea diplomatică a Rusiei”²⁴.

Bertrand Huber ignorase indicațiile de la București – ale consulului general de atunci, marchizul de Châteaugiron²⁵ – cu privire la „intrigantul” Felix Colson. Huber încercase să folosească „zelul” tânărului francez, oferindu-i, la nivel oficial, tot sprijinul său în culegerea de informații statistice despre Moldova, spre a le prezenta apoi Ministerului Afacerilor Străine din Franța²⁶. Încercând să-i explice importanța acestui demers, Huber îi scria pe un ton de reproș superiorului său de la București că „dacă ați avea bunătața să le examinați [motivele pentru care Colson venise la Iași] cu maturitate [...] ați reveni asupra impresiilor pe care le-ați pus în scrisoarea dumneavoastră [...] împotriva acestui tânăr care nu ar trebui niciodată să vă nemulțumească, dacă v-ați deranja să fiți mai bine informat cu privire la intențiile sale”²⁷. Convins că Châteaugiron se înșela în privința lui Colson, Huber îi furnizase acestuia și lui Câmpineanu pașapoarte franceze, precum și titlul de *Courriers du Consul de France*, ca să le faciliteze călătoria la Constantinopol; fapt ce a stârnit uimirea ambasadorului francez din capitala otomană, care nu-și putea explica „cum și de ce acest consul nu doar că l-a primit favorabil pe acest tânăr pe care superiorul său îl semnalează în termeni atât de dezavantajoși, dar i-a și încredințat depeșele sale pentru Excelența Voastră [Ministrul Afacerilor Străine, contele Molé²⁸] și pentru mine [ambasadorul Roussin²⁹], recomandându-mi să am încredere în el”³⁰.

În condițiile în care marchizul de Châteaugiron avea o cu totul altă poziție în raport cu Partida națională și, mai ales, față de Câmpineanu, prezentându-l ambasadorului de la Constantinopol și Ministerului francez drept un om „ruinat, depreciat, fără autoritate, privit cu puțină considerație în țară” – adică un intrigant care făcea dintr-o „schifă de proiect” un instrument pentru „pasiunile și ideile sale excentrice”³¹ –, atitudinea oficialului francez de la Iași părea cel puțin bizară, frizând chiar insubordonarea. Nu întâmplător, Châteaugiron îl concedia pe Felix Colson din serviciul consulatului de la București încă din august 1838, pentru că se făcuse neplăcut domnitorului Alexandru Ghica: disemina idei „subversive”, învățând „tineretul” să adopte „lecția insubordonării și dezordinii”³² și critica administrația lui Ghica într-o serie de articole în ziarul francez „Le National”³³.

Întrebarea firească ce se ridică în urma acestor observații este dacă Bertrand Huber era autorizat să acționeze în contradicție cu superiorii săi de la București și

²⁴ ANIC, Colecția Xerografii Viena, rola 11, pachet XXXV, c. 100 (Nesselrode către Dmitri Tatișcev, ambasadorul rus de la Viena, 21 martie 1839, St. Petersburg).

²⁵ Hippolyte de Châteaugiron, consulul Franței la București între august 1837 și iulie 1839.

²⁶ *Documente privitoare la istoria românilor*, Colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, XVII, p. 724 (Huber către Molé, 10 ianuarie 1839, Iași).

²⁷ Cornelia Bodea, *Fața secretă a mișcării prepașoptiste...*, p. 368.

²⁸ Louis-Mathieu, conte de Molé, ministru al Afacerilor Străine între 1836 și 1839.

²⁹ Albin Reine Roussin, ambasadorul Franței la Constantinopol în perioada 1832-1839.

³⁰ *Ibidem*, p. 371 (Roussin către Molé, 5 martie 1839, Thérapia).

³¹ Ion Varta, Tatiana Varta, *op. cit.*, p. 97 (Rückman către Nesselrode, 19 martie 1839, București, *très secret*).

³² ANIC, Colecția Xerografii Viena, rola 7, pachet XVII, c. 504 (Alexandru Dimitrie Ghica către Châteaugiron, 7 septembrie 1838, București, confidențial).

³³ ANIC, Colecția Microfilme Anglia, rola 9, vol. 336 (1838), f. 128 (Colquhoun către Henry Temple Palmerston, Secretar al Foreign Office-ului, 21 august 1838 st. n., București, confidențial).

Constantinopol și, în acest caz, de către cine? Corespondența diplomatică oficială purtată în această perioadă cu ministrul Afacerilor Străine nu oferă nici un indiciu cu privire la asumarea de către Huber a vreunui alt rol decât cel de observator, atribuit demult colegului său de la București³⁴. Totuși, Huber corespundea, mereu cifrat, scurtcircuitând traseul obișnuit al rapoartelor diplomatice oficiale (Iași – București – Paris sau Iași – București – Constantinopol), cu un înalt oficial din minister, Émile Desages³⁵, directorul Departamentului de Afaceri Politice. Huber încercase să obțină sprijinul lui Desages pentru demersul lui Ion Câmpineanu, punându-l la curent cu toate detaliile activității din Iași a lui Colson și cu încercările acestuia, din martie 1839, de a-l atrage pe Mihail Sturdza în demersul Partidei naționale³⁶. Din acest motiv furniza informații ce nu puteau fi introduse în rapoartele consulare oficiale, cum ar fi, de pildă, detaliile despre agentul polonez Carol Verner (pe numele său adevărat Woronicz), care ajunsese în secret la București, în octombrie 1838, cu misiunea de a culege informații despre situația din Principate și despre Partida națională³⁷.

În septembrie 1839, Huber începuse deja să regrete sprijinul pe care i-l oferise lui Colson, deoarece acesta se implicase, din august, într-o încercare a emigrației poloneze din Paris de a-l atrage pe Mihail Sturdza într-o „coalitie antirusă”, ocazie cu care îi ceruse lui Huber să facă o primire bună aceluiași agent secret polonez (Carol Verner); Verner era trimis în Moldova ca să sondeze opiniile lui Sturdza, propunându-i să fie „omul din conversația pe care am avut-o în februarie”; adică să fie pregătit să le reziste rușilor „cu tot poporul său” și astfel să devină regele moldo-valahilor³⁸. Aflând că și Robert Colquhoun începea să își retragă sprijinul pe care i-l oferise lui Colson, acuzându-l că se angajează în misiuni absurde pentru care nu-l autorizase³⁹, Huber scria, la 1 septembrie 1839, o scrisoare cifrată lui Desages. Îi prezenta informațiile obținute de la consulul britanic și încerca să se discolpe, mărturisind că își reiterase sfatul dat acestuia la plecarea din Iași: să se limiteze la a descrie situația Principatelor, fără a face sau scrie nimic dacă nu avea acordul „celor din departament care vă dirijează”⁴⁰.

Totuși, gradul în care Émile Desages – personaj „inițiat în toate actele, în toate secretele diplomației franceze”, aflat la conducerea departamentului din 1830⁴¹ – s-a

³⁴ *Documente privitoare la istoria românilor*, colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, XVII, p. 701 (Châteaugiron către Molé, 7 mai 1838, București).

³⁵ Émile Desages (1791-1850) cunoștea îndeaproape situația Imperiului Otoman deoarece fusese prim secretar al Ambasadei Franței din Constantinopol și apoi însărcinat cu afaceri în timpul ambasadorului Armand Charles Guilleminot (1824-1831). A condus Direcția Afacerilor Politice a Ministerului din 1830 până în 1848. Decorat, în 1838, cu ordinul Nichan Iftikhar, a fost implicat în negocierile pentru recunoașterea independenței Greciei. În general, era un bun cunosător al problemelor Orientului („La Presse”, 3 octombrie 1838, p. 3). La decesul său, în 1850, Edouard Thouvenel îi aducea un cald omagiu în „Journal de Débats”, sugestiv pentru activitatea sa din Minister: „Timp de douăzeci de ani, dl Desages a fost inițiat în toate actele, în toate secretele diplomației franceze și nu a fost un ministru al Afacerilor Străine al regelui Louis Philippe care să nu fie bucuros, la intrarea în funcție, să găsească lângă el un consilier discret și sigur, un colaborator inteligent și neobosit” („Journal des Débats Politiques et Littéraires”, 27 noiembrie 1850, p. 2).

³⁶ ANIC, Colecția Xerografii Viena, rola 11, pachet XXXV, c. 151 (Huber către Desages, 1 septembrie 1839, Iași, cifrat).

³⁷ Rapoartele lui Woronicz, din 10 decembrie și 13 decembrie 1838, în *ibidem*, p. 92-100, 100-101. Intenția emigrației poloneze, susținută chiar de Palmerston, era să lege „chestiunea românească” de cea polonă, pentru a le scoate de sub tutela Rusiei printr-o „ridicare la arme a națiunilor subjugate” (*ibidem*, c. 96; Nesselrode către Tatișcev, 21 martie 1839, St. Petersburg).

³⁸ *Ibidem*, c. 152.

³⁹ *Ibidem*, c. 153.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ „Journal des Débats Politiques et Littéraires”, 27 noiembrie 1850, p. 2.

implicat în sprijinirea lui Câmpineanu este dificil de stabilit, deși știm că îi plătise lui Felix Colson călătoria de la Constantinopol la Paris din banii Ministerului. Cert este că Huber îl ținea la curent cu detaliile pregătirilor făcute de Partida națională pentru călătoria lui Câmpineanu la Constantinopol, Paris și Londra; de aceea, îi dădea informații secrete, pe care nu le oferea consulului general din București ori ambasadorului francez de la Constantinopol.

Ținând seama de aceste aspecte din manuscrisul pe care îl supunem analizei, considerăm că destinatarul scrisorii redactate de Huber era Émile Desages, directorul Departamentului de Afaceri Politice din Ministerul Afacerilor Străine. Cât privește motivul pentru care Huber se implicase în demersurile Partidei naționale, rapoartele sale consulare, dar și manuscrisul în discuție ne permit formularea unor concluzii pertinente. Astfel, principalul său scop era informarea Ministerului despre „chestiunea moldo-valahă” ce prinsese contur la București, deoarece consulul francez Châteaugiron se arăta incapabil să o facă, neavând decât „cunoștințe incomplete [...] despre combinațiile ce sunt puse în joc în acest moment pentru paralizarea influenței rusești”⁴².

Pentru Huber, misiunea lui Câmpineanu era o oportunitate de a atrage din nou atenția Parisului asupra intereselor economice franceze în Principate, mai degrabă ignorate de superiorul său de la București. Considerând că Franța neglijează potențialul economic al zonei, Huber reiterează ideea și o expune pe larg în mai multe rapoarte consulare adresate contelui Molé⁴³, dar și în manuscrisul la care ne referim: „[...] în ciuda a tot ce s-a scris de ceva timp despre Principate, în Franța încă sunt dubii cu privire la importanța lor”. Astfel, insista pe rolul lor comercial, ilustrat de progresul extraordinar înregistrat de porturile Galați și Brăila „care în 1837 au expediat la Marsilia 2.456 de tone” de mărfuri, iar „în 1839 au expediat 11.958 tone, adică cu 10 mai mult decât Egiptul”⁴⁴. În condițiile în care Franța îl sprijinea financiar și militar pe Mehmed Ali de ani buni⁴⁵, iar Desages era foarte implicat în rezolvarea chestiunii egiptene⁴⁶, această comparație este foarte interesantă, deoarece evidențiază, împreună cu datele furnizate, raționamentul pe care Huber îl folosea pentru a sugera Ministerului o „altă linie de conduită cu privire la Moldo-Valahia”. De asemenea, de aici reies motivele pentru care Huber a încercat să obțină, pentru Câmpineanu, sprijinul lui Desages, „un colaborator inteligent și neobosit”⁴⁷ al ministrului francez, adesea mai bine informat decât titularul portofoliului⁴⁸. În esență, valahul era prezentat ca un deputat de frunte în Obșteasca

⁴² *Documente privitoare la istoria românilor*, colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, XVII, p. 732 (Huber către Molé; 1 februarie 1839, Iași).

⁴³ Importanța porturilor românești pentru comerțul francez în general și pentru portul Marsilia în special este subliniată de Huber în repetate rânduri. Vezi, în acest sens, rapoartele sale publicate în *ibidem*, p. 715-716 (8 septembrie 1838, Iași), p. 726 (18 ianuarie 1839, Iași), p. 735-737 (22 februarie 1839, Iași).

⁴⁴ BAR, fond Ghica Alexandru Dimitrie, A 1634, dosar 1 (*Informații contemporane în limba...*), [f. 1v.].

⁴⁵ Pentru Franța, concursul dat eforturilor lui Mehmed Ali de a ieși de sub autoritatea sultanului reprezenta o încercare de a reveni pe scena „marii politici europene” și de a ieși din izolarea în care o împinseseră celelalte Puteri, în special Rusia. Totodată, prezența franceză în Egipt era motivată și de nevoia de a recâștiga piețe din Imperiul Otoman, pierdute după 1815 (Vernon John Puryear, *France and the Levant. From the Bourbon Restoration to the Peace of Kutiah*, Berkley/Los Angeles, University of California Press, 1941, p. 3).

⁴⁶ Pe 30 august 1839, Desages critica atitudinea ambasadorului francez de la Constantinopol, care, „la același diapazon” cu Palmerston, se arăta ostil lui Mehmed Ali, atitudine ce i-a adus și înlocuirea, la 13 septembrie 1839 (Paul Thureau-Dangin, *Histoire de la monarchie de juillet*, tome quatrième, Paris, E. Plon, Nourrit et Cie, 1887, p. 64, n. 1).

⁴⁷ „Journal des Débats Politiques et Littéraires”, 27 noiembrie 1850, p. 2.

⁴⁸ Cf. Louis Blanc, *Histoire de dix ans, 1830-1840*, tome V, première a quatrième édition, Paris, Pagnerre, 1844, p. 561.

Adunare și membru al unei Partide naționale, care urmărea să semnaleze autorităților franceze și britanice avantajele creării unui stat tampon; mai precis, prin înlăturarea suzeranității otomane și a protectoratului rusesc asupra Principatelor și, în cele din urmă, prin unirea celor două. Un alt motiv pentru care Huber i se adresează lui Desages, rezidă în poziția celui din urmă în cadrul Ministerului, condus, de pe 12 mai 1839, de Nicolas Jean-de-Dieu Soult. Mareșalul își declarase lipsa de experiență în problemele Orientului, lăsându-le în sarcina lui Desages⁴⁹.

Iată de ce, la publicarea știrii despre descoperirea unei societăți secrete în Țara Românească, al cărei șef ar fi fost Câmpineanu, Huber s-a grăbit să scrie lui Desages, aducând mai multe argumente care să sprijine ideea falsității știrii. Asocierea sa la un astfel de demers i-ar fi adus, cel mai probabil, demiterea și ar fi produs importante complicații Ministerului. De aceea, în ciorna scrisorii pentru Desages, subliniază ideea că reținerea „unui onorabil deputat valah, în momentul în care, fidel mandatului său, se întorcea la București pentru a-și relua locul în Adunare”⁵⁰, reprezenta un abuz din partea Rusiei și Turciei, dus la îndeplinire cu concursul Austriei⁵¹. Folosirea expresiei „fidel mandatului său” arată că, din punctul lui de vedere, Câmpineanu reprezentase la Paris și Londra Obșteasca Adunare, percepută ca un fel de Parlament și nu ca o obscură „societate secretă” sau „partidă antirusă”. De aici rezultă că, spre deosebire de oficialii britanici, care percep și sprijină Partida națională în logica echilibrului european de putere, Huber a înțeles demersul lui Câmpineanu din perspectiva noii culturi politice liberale, în care Parlamentul se bucura de legitimitate și autoritate politică.

Așa cum reiese din manuscris, Huber considera că problema exilului ar trebui tratată ca o miză politică și de către diplomația franceză, blamând modul în care consulul general Billecocq și ambasadorul de la Constantinopol se raportaseră la firmanul ce încălca „drepturile naționale” ale Țării Românești, susținând inconsistent interesele Franței. Ultimul, adaugă Huber, mandatat „de șeful Direcției Politice să asigure respectarea [...] tratatelor, nu a ieșit din letargia sa obișnuită”, în timp ce la București, „consulul Franței își petrece viața la vânătoare și în senzualitate și care nu are altă ocupație serioasă decât să obțină favorurile lui Ghica și, cu siguranță, nu va informa departamentul în legătură cu maniera ce trebuie adoptată pentru a lua o decizie serioasă”⁵². Iată, așadar, alt motiv pentru care Huber redactează ciorna scrisorii adresate lui Desages. Criticându-și colegul de la București, nu pentru prima dată, Huber își asuma responsabilitatea, neglijată de superiorii săi, de a informa Ministerul cu privire la însemnătatea deciziei Porții. Se referea indirect și la eventualele măsuri pe care diplomația franceză ar fi putut să le ia în raport cu exilarea unui „deputat valah”, la mai

⁴⁹ Raymond Guyot, *La première entente cordiale*, Paris, F. Rieder et Cie, 1926, p. 174.

⁵⁰ BAR, fond Ghica Alexandru Dimitrie, A 1634, dosar 1 (*Informații contemporane în limba franceză...*), [f. 1v].

⁵¹ Câmpineanu a fost arestat, pe 14 decembrie 1839, la Orșova pentru a fi dus la Viena, unde i s-a dat de înțeles că poate să meargă oriunde, numai nu în Țara Românească (ANIC, Colecția Microfilme Anglia, rola 12, volum 400/1840, f. 45 (Colquhoun către Palmerston; 17 martie 1840 st. n., București). Atitudinea autorităților austriece poate fi înțeleasă dacă luăm în considerare eforturile cancelarului Metternich pentru normalizarea relațiilor dintre Marea Britanie și Rusia (BAR, arhiva Alexandru Ghica V.V., Acte III, f. 499; baronul Philippsborn, „agent corespondent” al domnitorului, către Alexandru Dimitrie Ghica; 22 octombrie 1839, Viena). La momentul arestării lui Câmpineanu, negocierile dintre cele două Puteri erau încă nefinalizate, iar o exilare a acestuia – obținută la presiunile Rusiei – ar fi putut duce la o nouă tensionare a raporturilor dintre Londra și Petersburg; susținerea pe care consulul britanic de la București o arătase demersului lui Câmpineanu nu mai era un secret pentru Metternich.

⁵² BAR, fond Ghica Alexandru Dimitrie, A 1634, dosar 1 (*Informații contemporane în limba franceză...*), [f. 2v].

puțin de jumătate de an de la vizita lui la Paris, unde încercase să obțină sprijin pentru „chestiunea moldo-valahă”.

Ca să probeze afirmațiile privitoare la netemeinicia politică și juridică a condamnării lui Câmpineanu de către Poartă, fără judecată, Huber introduce un pasaj din scrisoarea informatorului său de la București, din care reiese poziția inițială a membrilor Partidei naționale din Țara Românească față de firmanul de exilare: „Se vorbește de un firman venit din Turcia, dacă Turcia și-a permis astfel de acte, ele sunt lipsite de legalitate și, prin urmare, inexecutabile; din tratatele încheiate între Rusia și Turcia dăm lectură acestui articol separat al convenției de la Akkerman: «Hospodarii nu vor putea urmări boierii, nici nu-i vor putea pedepsi dacă au comis greșeli cunoscute și nu vor suferi pedepse decât abia după ce vor fi judecați conform legilor». Mai mult, uităm că Ion Câmpineanu este deputat, astfel că e nevoie de autorizarea prealabilă a Adunării, care este închisă și nu dizolvată. Ori nici unul dintre noi în Valahia nu-l poate bănuși pe colonelul Câmpineanu, deoarece este un cetățean onorabil care nu se gândește decât la bunăstarea țării sale. Dacă prințul, care e dușmanul său personal, va vrea să execute acest ordin fără motiv, nu va găsi nici judecători, nici boieri onorabili pentru a vorbi împotriva unui om la fel de vinovat ca și noi, dacă să-ți iubești țara poate fi o crimă”⁵³.

Importanța acestui fragment este cu atât mai mare cu cât reprezintă, poate, singura mărturie concretă a argumentelor invocate de membrii Partidei naționale pentru a demonstra nulitatea condamnării lui Ion Câmpineanu. Din păcate, rapoartele consulare nu le-au înregistrat decât în termeni generici, subliniind „nemulțumirea generală”⁵⁴; iar sursele documentare provenind de la cei implicați direct nu s-au păstrat. Apelul la Convenția de la Akkerman, la respectarea „tratatelor” dintre puterea protectoare și cea suzerană – în fond, a prevederilor de drept internațional în vigoare – și la necesitatea respectării unei proceduri „conform legilor” în pedepsirea lui Câmpineanu, arată capacitatea celor din Partida națională munteană de a face o politică având elemente de modernitate. Deși invocată, onorabilitatea acuzatului, dovedită de eforturile sale pentru „bunăstarea țării”, este plasată în plan secund, argumentele de ordin legal, reglementate la nivel intern și internațional, fiind utilizate pentru a arăta că exilarea sa era lipsită de temei juridic.

Revenind, textul lui Huber, redactat înainte de întoarcerea lui Câmpineanu în Țara Românească (a fost adus la București la începutul lui martie 1840⁵⁵), a fost pregătit pentru a fi cifrat. De aceea, nu conține formulele de adresare și de politețe, diferite, totuși, de cele folosite în corespondența diplomatică oficială a vremii, dar pe care Huber le utiliza cu alte ocazii în corespondența cu Émile Desages. Textul este orientat spre transmiterea informațiilor, formulele de politețe urmând a fi adăugate la cifrare; iar ruperea colțului ce conținea semnătura lui Bertrand Huber s-a făcut, probabil, în momentul când ciorna „a părăsit”, în condiții necunoscute nouă, arhiva Consulatului francez din Iași.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ ANIC, Colecția Microfilme Anglia, vol 363 (1839), rola 10, f. 139 (Colquhoun către Palmerston, 14 noiembrie 1839 st. n., București); *Documente privitoare la istoria românilor*, colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, XVII, p. 765-767 (Huber către ducele de Dalmația, mareșalul Soult, 31 ianuarie 1840, Iași).

⁵⁵ ANIC, Colecția Microfilme Anglia, 12, volum 400/1840, f. 45v (Colquhoun către Palmerston; 17 martie 1840 st. n., București).

AN UNPUBLISHED DOCUMENT ABOUT THE EXILE OF ION CÂMPINEANU (1840)
(Summary)

Keywords: exile, French consul, National Party, “secret society”, National Assembly.

The starting point of this text is a manuscript, found at the Library of the Romanian Academy, that reveals new information regarding the circumstances of Câmpineanu’s exile as well as the position of the National Party from Wallachia towards it and the arguments used in the attempt to prove its abusive and illegal character. The document is the draft of a letter, which I identified as belonging to Betrand Huber, the French consul from Iași, who addressed it to the Director of the Political Affairs from the French Minister of Foreign Affairs, Émile Desages. In order to validate his own statements concerning the exile of Câmpineanu, Huber inserted into his report fragments from a letter he received from a secret informant from Bucharest, which show the determination of the members of the National Party to fight against the Porte’s order on legal grounds. The document sheds light on the manner in which Huber evaluated Câmpineanu’s mission to Paris and London, in 1839, where he went as a representative of the National Assembly from Bucharest and not as a member of a “Secret Society”.

ROXANA MONAH*

L'ORIENT (DÉ)FIGURÉ : LES PEINTRES FRANÇAIS DU XIXe SIÈCLE DEVANT LA VILLE ARABE**

L'interférence de la peinture et de la littérature a été l'une des prémisses de la constitution et du développement de l'orientalisme, mouvement artistique et de pensée qui se profile avec force en France au lendemain de la Campagne d'Égypte et qui expire lentement vers la fin du siècle. L'engouement pour la matière orientale est lié en grande mesure aux aléas de la vie politique et aux progrès techniques : si la Campagne d'Égypte fait tourner les yeux des Français vers l'Afrique, leur intérêt se nourrit sur les terres de la Grèce qui rêve de se libérer de l'occupation ottomane, et prend un nouvel essor après la prise d'Alger, en 1830. Si à l'occasion de l'ouverture du canal de Suez en 1869 l'inspiration semble tarir et l'orientalisme tomber en disgrâce en tant que mouvement artistique, le rêve oriental connaîtra un renouveau au XXe siècle, grâce à des artistes comme Matisse, Klee ou Kandinsky, qui interprètent les données du voyage en Orient dans un langage plastique nouveau.

Pendant les trois premières décennies du XIXe siècle, assez peu nombreux sont les peintres et les écrivains qui tentent l'aventure d'un voyage en Orient ; pourtant ceux qui subissent la fascination de ces terres à la fois lointaines (par les distances, les dangers de l'expédition, la langue) et proches (par les nouvelles qui en parviennent, par les souvenirs scolaires qu'elles raniment) sont beaucoup plus nombreux. S'ils partent, c'est d'habitude comme membres de missions scientifiques ou diplomatiques ; s'ils ne partent pas, c'est l'Orient qui vient vers eux par ses représentants (souvent réfugiés des zones sanglantes) ou par les objets (costumes, bijoux) qu'on en rapporte, mais aussi, et surtout, par les relations (scientifiques ou littéraires) des voyageurs.

On a donc affaire tout d'abord à un orientalisme « made in France », qui tire son inspiration de ces sources secondes, suivi d'un orientalisme inspiré par la découverte sur place de contrées peu connues jusqu'alors. Dans un texte de 1876 où il s'apprête à dresser la pierre tombale de ce courant « qui a vécu », le critique d'art Jules-Antoine Castagnary n'hésite pas à ironiser sur cet Orient fantasmé et l'engouement qu'il suscite, renvoyant à ses deux représentants les plus notables, l'un peintre, l'autre écrivain : Eugène Delacroix et Victor Hugo.

---

* Doctorante, Faculté des Lettres, Université « Alexandru Ioan Cuza », Iași.

** Etude réalisée dans le cadre du projet « MINERVA – Coopération pour la carrière d'élite dans la recherche doctorale et postdoctorale », code contrat: POSDRU/159/1.5/S/137832, projet cofinancé par le Fond Social Européen dans le cadre du Programme Opérationnel Sectoriel pour le Développement des Ressources Humaines 2007-2013.

Dans les conversations, il ne fut plus question que de Missolonghi, de Scio, de Stamboul et du grand Canaris. La jeunesse fut entraînée. Tout le monde se mit à faire de l'Orient d'intuition, sans l'avoir vu, sans le connaître. Delacroix, dans son atelier de la rue de Grenelle-Saint-Germain, peignit l'épisode enflammé du massacre de Scio (1824) ; Victor Hugo, en se promenant dans la pépinière du Luxembourg, rima les *Orientales* (1827)¹.

C'est surtout à partir des années 1830 que cet orientalisme des Parisiens, à dominante romantique et philhellène, commence à être remplacé par celui des voyageurs, car le voyage, grâce aux développements techniques et aux évolutions politiques, devient plus aisé et l'appel de l'Orient se fait plus fort, surtout suite à la prise d'Alger. On assiste à ce moment-là à un déplacement de l'intérêt du public des territoires grecs et turcs vers un Nord de l'Afrique de plus en plus francisé : la présence militaire et administrative française facilite l'accès et l'installation des plus hardis, tandis que la nouveauté des contrées alimente leur intérêt.

Les premiers artistes et écrivains partis, souvent en tant que membres des missions diplomatiques, militaires et scientifiques, l'émulation s'ensuit et les artistes, au nom du « j'ai vu » rendu possible par l'expérience personnelle et non-médiée de l'Orient prétendent en donner une représentation authentique. Nombreux sont ceux qui prennent la plume pour enregistrer leurs expériences de voyage : voyage et écriture sont intimement liés, car l'écriture devient d'une part un instrument d'enregistrement des faits et des sensations (le plus souvent notes qui côtoient les dessins, les croquis faits lors du déplacement), et d'autre part un relais – par le biais des lettres – entre le voyageur et ceux qui ne sont pas de l'aventure. Le passage de cet usage instrumental et personnel de l'écriture vers un usage littéraire est plutôt aisé car, d'une part, la forme primitive des récits est à portée de main, et d'autre part l'intérêt du public pour les récits de voyage et pour l'Orient ne cesse de s'agrandir, comme le montre le nombre croissant de revues spécialisées ou qui accordent une large place aux relations de voyage. Chez certains peintres, comme Eugène Delacroix, Eugène Fromentin ou Gustave Guillaumet, la littérature prend le relais de la pratique picturale car elle leur permet d'exprimer parfois ce que passe plus difficilement par les lignes et les couleurs. Si pour Delacroix ou Guillaumet la pratique littéraire reste secondaire, Fromentin, encouragé par le succès de ses récits algériens, lui accorde une place de plus en plus importante, devenant le peintre-écrivain par excellence.

Ainsi, Eugène Delacroix, dont le *Massacre de Scio* avait fait événement au Salon de 1824, et qui caressait dans sa jeunesse le rêve d'installer, à peu de frais, son atelier en Egypte, s'embarque pour le Maroc en 1832, à peine deux ans après la prise d'Alger, en tant que membre de la mission diplomatique du comte de Mornay. Il y fera, selon Michèle Hannosch, « l'expérience bouleversante de voir différemment, de constater qu'il avait vu, jusque-là par les yeux des autres² ». Il contribue ainsi à la transition de la peinture orientaliste romantique, réalisée surtout à partir des bribes de la civilisation orientale qui arrivaient en France, à l'orientalisme des voyageurs, plus attentif à la réalité des lieux vus et vécus. Dans les années 1840, il commence à écrire ses *Souvenirs d'un voyage dans le Maroc*, texte qu'il abandonne et qui ne sera publié que plus de cent ans après sa mort, en 1999, à partir de plusieurs manuscrits.

Si au moment du voyage Delacroix est déjà un peintre connu et reconnu, ayant marqué la manière de voir l'Orient, ce n'est pas le cas de l'autre Eugène, Fromentin, ni

¹ Jules-Antoine Castagnary, *Salons (1857-1870)*, Paris, Bibliothèque Charpentier, 1892, p. 248.

² Michèle Hannoosh dans la préface d'Eugène Delacroix, *Journal*, édition de Michèle Hannoosh, Paris, José Corti, 2009.

de Gustave Guillaumet, qui font le voyage en Afrique lorsqu'ils sont encore des peintres en herbe, et dont les voyages sont plutôt les fruits du hasard, mais qui mettront de manière définitive l'empreinte sur leur œuvre. Après un demi-échec au prix de Rome de 1862, Guillaumet part en Italie avec un ami, mais le mauvais temps les détermine à changer de destination et d'abandonner le rêve italien pour l'Algérie. Fromentin décide à son tour de partir en Algérie suite à l'insistance de ses amis. Il va en Algérie avec le sentiment que son court séjour lui donnera les moyens de devenir peintre. En vérité, il le deviendra, il deviendra pour beaucoup l'orientaliste par excellence, celui qui ne saura jamais se défaire de cette étiquette, étiquette qui, au bout d'un moment, commence à lui peser. Mais l'époque des voyages (il en fera trois) est marquée par l'espoir que « Malgré Marilhat et Decamps, l'Orient reste à faire ». De retour en France il publie deux récits de voyage (*Un été dans le Sahara* et *Une année dans le Sahel*) qui connaissent un succès remarquable et qui cimentent sa carrière de peintre, car il sait comme aucun autre à se faire connaître en tant que peintre à travers ses écrits.

La carrière de Gustave Guillaumet se trouve elle aussi complètement sous l'influence des voyages (onze au total) qu'il a effectués en Algérie et qui lui ont valu la renommée de peintre orientaliste et lui ont offert l'occasion de publier quelques textes dans la Nouvelle Revue, textes repris dans un recueil publié après sa mort, mais selon ses propres projets : *Tableaux algériens*.

Le XIXe siècle représente une plaque tournante pour la présence de la ville dans la littérature et la peinture : son rôle s'accroît durablement suite aux mutations déterminées dans la société occidentale par le processus d'industrialisation. Les écrivains et les artistes commencent à accorder une attention spéciale à cette ville qui change sous leurs yeux et qui change également la vie de ses habitants. Ceci entraîne forcément des modifications dans le type de littérature pratiquée. La ville cesse d'être une simple toile de fond, un décor, elle devient protagoniste : les *Tableaux parisiens* de Baudelaire – remarque Françoise Chenet-Faugeras³ – font événement dans ce sens, tandis que la fin du siècle enregistre avec *Bruges-la-morte* de Rodenbach (1892) la première occurrence de l'expression *paysage urbain*. Si les mutations que connaissent les grandes villes européennes – notamment Paris, qui devient, selon l'expression de Walter Benjamin, la capitale du XIXe siècle – laissent leurs traces dans la littérature, il y a également un transfert d'image de la ville littéraire et/ou picturale, voire photographique, vers la ville réelle : on vit la ville, on la connaît et on l'expérimente à travers ses représentations, présentes et passées : « on ne voit peut-être la ville *réelle* contemporaine qu'à travers la description littéraire d'états passés de la ville⁴ ».

Les villes prennent leur place naturellement dans les récits de voyage, où elles peuvent être le but du déplacement, ou bien des étapes de l'itinéraire, mais leur découverte représente toujours un moment fort dans la confrontation avec l'altérité, humaine et urbaine. Surtout dans les récits de voyage en Orient la ville est, par excellence, un lieu de la confrontation de ces deux civilisations qui s'y voient mises en présence, l'une conquérante – la civilisation européenne – l'autre en retrait, la civilisation orientale. La ville représente un point névralgique, car, de par sa position stratégique en tant que siège de l'autorité politique, militaire mais aussi culturelle, c'est elle qui se fait envahir, voire détruire, la première, dans sa matérialité comme dans son esprit. Dans les territoires qui entrent sous l'influence européenne, on assiste ainsi tout

³ *L'invention du paysage urbain*, in « Romantisme », 1994, no 83, p. 27.

⁴ Philippe Hamon, *Voir la ville*, in « Romantisme », 1994, no 83, p. 5.

au long du siècle à un processus plus ou moins rapide et intense d'altération des villes arabes qui deviennent des villes coloniales.

Les récits des peintres français témoignent souvent de cette destruction qui soulève chez le voyageur lettré du XIXe siècle des questions à la fois esthétiques et éthiques. Les voyages des Européens lettrés, dont l'intérêt pour l'Orient se nourrit de lectures et d'images, sont autant de quêtes des faces cachées et/ou perdues des espaces qu'ils expérimentent après les avoir parcourus par procuration grâce à la littérature, souvent savante et d'exploration, et à la peinture. La réalité de ces villes ne correspond pas à l'image qu'on s'en fait d'avance et les villes coloniales « réinscrivent les limites conceptuelles du colonisateur, incapable de cartographier réellement la cité qu'il tente de s'approprier en raison de sa dimension cachée, invisible – laquelle peut se perdre dans les méandres de l'histoire, oubliée ou refoulée, et dont le plus souvent seules les traces sont encore visibles, saisissables, palpables »⁵. Pour les voyageurs européens les villes maghrébines sont à la fois un terrain presque vierge et un feuilleté de souvenirs : les descriptions littéraires manquent presque complètement, ou sont de date trop récente (et relèvent de la littérature à visée informative) pour avoir pu donner naissance à une image mythique de la ville arabe maghrébine. Pourtant, les voyageurs semblent ressentir le besoin de trouver dans ce Maghreb encore peu connu un repère urbain, à l'exemple des repères mythiques comme Paris, Rome, Jérusalem ou Constantinople. La ville qui suscite le plus d'intérêt de la part des Français, la première à être découverte et la plus accessible, est Alger, dont la prise marque le commencement de la colonisation française dans le Nord de l'Afrique. A partir de là semble se construire le mythe d'Alger, *Alger la blanche*, comme le rappelle Fromentin à plus d'une reprise, la ville qui avait été pour les turcs *Alger la guerrière*, selon le témoignage de l'un de ses premiers chroniqueurs, Renaudot⁶. On trouve ainsi dans les récits de voyage les premiers éléments d'une tentative de bâtir un mythe de la ville arabe. Le meilleur exemple en est peut-être la description que propose Fromentin au début d'*Une année dans le Sahel* :

Quelle ville, mon cher ami ! Les Arabes l'appelaient *El-Bahadja*, *la blanche*, et comme elle est encore la bien nommée ! A vrai dire, elle est *déshonorée*, puisqu'elle est française. L'enceinte hautaine de ses remparts turcs, *cette vieille ceinture ardente et brunie, est brisée partout*, et déjà ne la contient plus tout entière ; la haute ville a perdu ses minarets, et peut-être y pourrait-on compter quelques toitures. [...] N'importe, Alger *demeure toujours la capitale et la vraie reine* des Moghrebins. Elle a toujours sa casbah pour couronne, avec un cyprès, dernier vestige apparent des jardins du dey Hussein ; un maigre cyprès, pointant dans le ciel comme un fil sombre, mais qui, de loin, ressemble à une *aigrette sur un turban*. Quoi qu'on fasse, elle est encore, et pour longtemps, j'espère, El-Bahadja, c'est-à-dire la plus blanche ville peut-être de tout l'Orient. Et quand le soleil se lève pour l'éclairer, quand elle s'illumine et se colore à ce rayon vermeil qui tous les matins lui vient de la Mecque, on la croirait sortie de la veille d'un *immense bloc de marbre blanc*, veiné de rose. La ville est flanquée de ses deux forts, le fort Bab-Azoun, qui ne l'a pas défendue, et le fort de l'empereur, Bordji-Moulaye-Hassan, qui l'a fait prendre⁷.

⁵ (In)visibles cités coloniales. *Stratégies de domination et de résistance de la fin du XIXe siècle à nos jours*, sous la direction d'Aurélien Choné, Catherine Repussard et Laurence Granchamp, Orizons, 2014, p. 16.

⁶ M. Renaudot, *Alger, Tableau du Royaume, de la ville d'Alger et de ses environs. Etat de son commerce, de ses forces de terre et de mer, description des mœurs et des usages du pays*, Paris, Imprimerie et fonderie de Fain, 1830.

⁷ Eugène Fromentin, *Œuvres complètes*, Paris, Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, 1984, p. 192.

Fromentin sélectionne quelques éléments d'un mythe en train de se forger, et qu'il n'hésitera pas à reprendre à d'autres occasions, pour d'autres villes arabes : la ville-femme avilie par l'intervention des Européens (symbolisée par les toitures qui commencent à prendre la place des minarets), mais qui garde des vestiges de sa splendeur passée. Ces vestiges relèvent à la fois du patrimoine bâti et de la nature. Alger semble devenir le centre du monde maghrébin, en dialogue avec la ville symbole du monde musulman, La Mecque.

Même si suite à la colonisation et aux relations diplomatiques qui s'instaurent entre les Européens et les cités arabes, le Maghreb devient de plus en plus facile d'accès, il reste un monde qui ne se laisse pas facilement dévoiler. Le voyageur occidental ne sera jamais intégré, accepté par la ville arabe – une ville qui signifie, en plus d'une construction matérielle, de son architecture, une communauté régie par un certain esprit. Il gardera toujours une position extérieure : devant la ville, jamais dedans. Le peintre, plus que d'autres voyageurs, se retrouve devant la ville comme devant une toile. Ce « devant la toile » peut être compris dans deux sens complémentaires : devant la toile peinte, en tant que spectateur, portant un regard chargé d'attention esthétique, ou bien devant la toile à peindre en tant que créateur, artiste, portant un regard chargé d'intention esthétique. Devant le spectacle arabe, les peintres occupent ces deux postures à la fois : ils sont des spectateurs, mais spectateurs qui essaient de s'emparer des informations visuelles envoyées par l'environnement – urbain dans ce cas-ci – afin de les recomposer, de les adapter à l'esprit occidental, afin de les faire entrer dans les schémas de l'art moderne dans des toiles peintes à l'attention du spectateur occidental. Et cette tentative a quelque chose d'une gageure, car l'Orient semble se dérober, et le voyageur doit se contenter d'apparences. Eugène Fromentin essaiera de faire de nécessité vertu et de conjurer à sa manière cette impossibilité d'accéder à la substance : pour lui, trop pénétrer dans la ville arabe, surtout dans le rapport avec les femmes, relève d'une erreur esthétique : « Décrire un appartement de femmes ou peindre les cérémonies du culte arabe, est à mon avis plus grave qu'une fraude : *c'est commettre, sous le rapport de l'art, une erreur de point de vue* »⁸.

La confrontation avec la ville arabe soulève la question du point de vue et de la distance juste – cette distance que requiert tout tableau afin de se montrer sous le meilleur jour, afin de laisser percevoir l'intention inscrite dans la combinaison des formes et des couleurs. Quelle serait cette distance juste par rapport à la ville arabe ? Elle semble devoir être, au moins pour quelqu'un peu habitué au monde arabe et à son esprit, assez grande. De loin, de la mer, d'en haut, la ville arabe se montre comme un ensemble composé qui fait pâlir les villes européennes. La découverte d'une ville arabe se fait généralement en ménageant la surprise, sous le mode de la révélation. Nombreux sont les auteurs qui choisissent de mettre en exergue dans un premier temps une vue panoramique qui fait ressortir l'unité de la ville. Mais une fois cette distance « juste » franchie, dans un mouvement similaire à celui du spectateur qui s'approche trop d'une toile, le paysage se défait, les détails que la distance gommait font irruption et saisissent le regard, laissant voir des ruines peu spectaculaires et peu à même de contenter le goût des voyageurs européens.

L'une des premières descriptions d'Alger, réalisée déjà en 1830 par Renaudot, officier de la garde du Consul de France à Alger, dans un texte qui n'a pas d'ambitions littéraires, mais plutôt informatives, montre la fortune littéraire de la vue de la ville depuis une certaine distance, qui permet à l'œil d'embrasser l'ensemble :

---

⁸ *Ibidem*, p. 176.

Lorsque le vaisseau qui me portait parut en face d'Alger, je fus frappé du *spectacle* qu'offre cette ville, dont les maisons *blanchies* s'élèvent en *amphithéâtre au fond d'une baie demi circulaire*. Les hauteurs environnantes, sur lesquelles la ville est *étagée*, et qui paraissent en beaucoup d'endroits *se rattacher aux maisons*, les nombreux vergers plantés de vignes, d'oliviers et d'orangers, dont elle est entourée, forment un *tableau* qui, *vu de mer*, ne manque ni d'*agrément* ni même de *majesté*. Je restai quelque temps sur le pont en *admiration*. Enfin, je descendis à terre, j'entrai dans la ville et *l'illusion dont j'avais joui se dissipa* tout entière en traversant des rues étroites et sombres, sales et tortueuses, où l'on respire difficilement et dans la plupart desquelles deux personnes auraient peine à marcher de front⁹.

Ce passage pose déjà les repères qui reviendront dans la plupart des descriptions d'Alger depuis la mer, ou bien d'autres villes portuaires arabes, comme le Tanger de Delacroix : ville blanche construite en amphithéâtre, tableau majestueux etc. Mais la splendeur du paysage se défait dès qu'on pénètre dans la ville et qu'on découvre son altérité urbanistique. Pour Renaudot le choc sera plus grand que pour les peintres-voyageurs : même la blancheur des maisons, élément qui donne le cachet de la ville, devient, de près, dérangeante pour le regard de l'Européen qui la trouve trop monotone.

Pour rendre compte de ces deux hypostases du paysage, la distinction entre *paysage de ville* et *paysage urbain*, proposée par Marcel Roncayolo et Françoise Chenet-Faugeras¹⁰, peut fournir des pistes d'analyse intéressantes. Selon Roncayolo, le paysage de ville se construit à travers « une vision globale de la ville et dépendrait, comme limite, de la forme d'ensemble, visible, soulignée par un périmètre de l'objet¹¹ », tandis que le paysage urbain, dont l'avènement est plus tardif dans l'histoire et représente une manifestation de la modernité porteuse d'industrialisation et d'urbanisation, se définit par la vision partielle qu'il offre, vision nécessairement fragmentée et limitée, qui se baserait sur une multiplicité de points de vue. Le paysage urbain correspondrait, selon Roncayolo à la ville, « fragmentée et éclatée d'aujourd'hui » et ne serait « en quelque sorte qu'un résidu, un démembrement du paysage de ville¹² ».

En général, les premiers paysages proposés par les peintres-voyageurs correspondent à ces paysages de ville qui donnent l'illusion de la totalité ; lors d'un voyage il s'agit tout naturellement du premier contact avec la ville. Dans ce sens le paysage de ville semble se décliner sous trois formes principales: il y a tout d'abord le paysage vu depuis la mer, il y a ensuite le paysage qui se déploie devant le spectateur qui se trouve à un point privilégié en dehors de la ville et enfin le paysage depuis un point élevé situé au cœur même de la ville.

C'est cette unité du paysage que met en exergue Delacroix à l'heure de parler de la vue de Tanger depuis le bateau qui le mène au Maroc. L'apparition de la ville devant les voyageurs impatients est presque toujours préparée et en même temps retardée pour attirer l'attention du lecteur sur le fait qu'il se trouve devant un moment clé du texte. Ainsi, Delacroix entrevoit Tanger tout d'abord à travers le brouillard du matin, ensuite, la ville se précise grâce à l'action du soleil qui dissipe le brouillard :

Le soleil nous montra enfin le terme de notre traversée. Nous vîmes Tanger et sa casba placée comme en vedette au-dessus du port. De longues courtines crénelées en descendent

⁹ M. Renaudot, *op. cit.*, p. 10.

¹⁰ Pascal Sanson (dir.), *Le Paysage urbain. Représentations, Significations, Communication*, Paris, L'Harmattan, coll. Eidos, 2007.

¹¹ *Ibidem*, entretien avec Marcel Roncayolo, p. 15.

¹² *Ibidem*, p. 20.

jusqu'à la ville qui est resserrée dans une petite vallée qui s'étend et se relève un peu en partant du bord de la mer¹³.

La vue de Tanger depuis la mer donne au peintre l'occasion de procéder à une comparaison avec les villes portuaires européennes. La ville arabe – et le narrateur prend garde d'élargir l'analogie avec d'autres villes qu'il avait visitées lors de son voyage africain, parmi lesquelles Alger ou Oran – se caractérise par l'unité de forme et de couleur :

L'aspect d'une ville mauresque a quelque chose de charmant. Elle n'est pas hérissée, comme les nôtres, d'affreux toits pointus comme autant de menaces vers le ciel, et les murs n'en sont point criblés de fenêtres et de lucarnes qui à une certaine distance n'offrent à l'œil que de la confusion. Arrivez par mer devant Brest, Fécamps, Le Havre, ou tout autre port d'Europe, vous apercevrez confusément un tas de maisons grisâtres dans lequel l'œil ne distingue aucune forme. Les villes mauresques, au contraire sont entourées de hautes murailles qui en dessinent l'assiette et n'offre point à l'œil ces faubourgs et ces constructions misérables attenantes à la ville même qui empêche d'en saisir l'ensemble et de voir jusqu'où elle s'étend¹⁴.

Les mots clés de la description-synthèse de la ville portuaire arabe se trouvent dans le dictionnaire de la peinture : forme (simple et carrée), équilibre, couleur (blanc vif des bâtiments sur le vert ou le doré de la campagne, couleurs vives des étendards sur le blanc des maisons). Dans cette description le peintre semble se donner la tâche d'analyser la capacité de la ville de devenir paysage, paysage de ville évidemment sous le signe du panorama ou de la *veduta*.

C'est un paysage de ville intéressant par l'extrême simplification qu'offre le début d'*Une année dans le Sahel* : depuis le bateau qui le mène à Alger, le narrateur donne la formule la plus synthétique, presque abstraite, du paysage de ville : Alger devient « un triangle blanchâtre sur des plateaux verts » et le narrateur la « reconnaît » d'après son parfum. Il ne s'agit pas en fait ici d'un premier contact avec la ville, mais de reconnaissance d'une ville qu'il a déjà connue. Il s'agit de revoir et non plus de voir, revoir équivaut à voir la ville avec les yeux de maintenant et les souvenirs d'autrefois, ce qui favorise la mélancolie, « sentiment moderne par excellence »¹⁵. Le narrateur semble passer à côté de l'occasion de donner une description développée de la ville qui le charme ; cette description, il la fera plus tard, mais en changeant le point de vue, en choisissant un point de vue plus personnel, la maison-observatoire dans laquelle il s'installe, à Mustapha d'Alger. Depuis ce point fixe le peintre peut surveiller, à tout moment de la journée et observer tous les changements liés au passage du temps, l'environnement dans lequel s'inscrit la ville :

Alger se montre à l'autre extrémité du demi-cercle, au couchant, déployé de profil et descendant par échelons les degrés escarpés de sa haute colline. En avant, s'étendent les faubourgs, qu'heureusement je ne vois pas d'ici. Les bâtiments de la marine, jolie ligne architecturale animée de couleurs vives se reflètent avec des miroitements infinis dans des eaux du bleu le plus tendre, et je puis dire que je ne perds pas un seul trait regrettable de cette silhouette exquise¹⁶.

¹³ Eugène Delacroix, *Souvenirs d'un voyage dans le Maroc*, édition de Laure Beaumont-Maillet, Barthélémy Jobert et Sophie Join-Lambert, Paris, Gallimard, Art et artistes, 1999, p. 94.

¹⁴ *Ibidem*, p. 95.

¹⁵ Lombardo Patrizia, *Cities, Words and Images from Poe to Scorsese*, Palgrave Macmillan, 2003, p. 47.

¹⁶ Eugène Fromentin, *op. cit.*, p. 192.

Les récits de Fromentin offrent le nombre le plus important de paysages de ville, car le narrateur fait des promenades depuis Alger jusque dans des villes du Sahara. Le voyageur aime les moments où les villes – que ce soit Ain-Madhy, El-Aghouat ou Tadjemout – surgissent sur son chemin. C'est toujours une révélation, et il semble toujours découvrir les villes au bon moment, celui qui met en exergue leur splendeur et leur caractère. Il y a toujours, dans ce premier contact par le biais du genre de la *veduta*, une correspondance entre les attentes forgées lors de la rêverie sur la carte, ou sur les noms, et la réalité. Ainsi, le narrateur arrive à El-Aghouat, ville du désert, à midi, l'heure où l'ombre s'évanouit, comme il l'avait désiré, mais il ne se rend compte de cette heureuse coïncidence qu'après avoir eu « le temps de s'affermir un peu l'âme afin d'embrasser tout ce tableau d'un coup d'œil sûr, qui demeurât fidèle, et de s'en emparer pour toujours¹⁷ ». Se dirigeant vers Tadjemout, dans sa route à Ain-Madhy, le peintre saisit le moment où la distance entre l'observateur et la ville est optimale et lui fait découvrir un panorama caractérisé par une « monochromie sérieuse » et des lignes élégantes (« Je ne connais pas de village arabe qui se présente avec plus de correction ni dans des conditions de panorama plus heureuses que Tadjemout, quand on l'approche en venant d'El-Aghouat¹⁸ »). Tableau d'un moment car en s'approchant le panorama disparaît, pour laisser la place à une réalité qui n'a plus rien d'artistique, qui ne fait plus « paysage » :

A mesure que nous approchions, tournant les jardins pour entrer par l'est, l'aspect de Tadjemout changeait, les montagnes s'abaissaient derrière la ville, et tout ce tableau oriental se décomposant de lui-même, il ne resta plus, quand nous fûmes tout près, qu'une pauvre ville, mise en ruine par le siège, brûlée, aride, abandonnée, et que la solitude du désert semblait avoir envahie¹⁹.

Lorsqu'il s'agit de choisir soi-même son point d'observation, le peintre s'oriente, en général, pour ses heures de travail et d'observation, vers des lieux élevés, qui permettent au regard de porter loin :

Dès le soir, je me suis hissé sur la terrasse pour assister au coucher du soleil [...] de ce point élevé, et en me tournant de manière à regarder le nord, j'avais à mes pieds la place, avec la maison du commandant en face de moi, la fontaine et le lavoir ; par-dessus se déployait l'oasis²⁰.

C'est sur les hauteurs, le plus souvent au pied de la tour de l'Est, en face de cet énorme horizon libre de toutes parts, sans obstacles pour la vue, dominant tout, de l'est à l'ouest, du sud au nord, montagnes, ville, oasis et désert, que je passe mes meilleures heures, celles qui seront un jour pour moi les plus regrettables²¹.

Dans tous ces exemples sort en évidence l'insistance sur la position dans l'espace (les notations sont précises) du peintre, tout comme sur la manière dont il oriente son regard pour obtenir la meilleure perspective. Ce regard qui porte loin permet d'effacer les détails qui peuvent jurer dans l'ensemble, imprime souvent de la grandeur, offrant même les conditions pour la création de paysages héroïques.

---

¹⁷ *Ibidem*, p. 76.

¹⁸ *Ibidem*, p. 156.

¹⁹ *Ibidem*, 157.

²⁰ *Ibidem*, p. 83.

²¹ *Ibidem*, p. 224.

Lorsque la distance est franchie, les détails qu'elle estompait et qui pouvaient jurer avec ces images idéalisées, ces visions – comme les nomme Fromentin – refont surface, le tableau se défait pour laisser la place à une réalité parfois difficile à accepter : les villes arabes sont délabrées, l'architecture, très simple, peut désemparer le voyageur qui rêvait d'une image haute en couleurs. C'est le cas du Tanger de Delacroix comme du Tadgemout de Fromentin. Il revient au voyageur de palier la déception en modifiant son horizon d'attente. Il y a tout un travail à mener dans ce sens, travail qui suppose une modification de certains schémas artistiques qui ont modelé la vision du spectateur. Alain Roger essaie d'expliquer ce phénomène par la théorie de l'artialisation. Sans la médiation des lectures et de l'art, faute d'une schématisation artistique, le voyageur – ou, dans un sens plus large, toute personne confrontée à un espace nouveau, à une culture différente de la sienne – serait condamné à la difficulté de saisir un monde foncièrement autre, voire à la cécité, considère le promoteur de cette théorie²². Selon l'auteur du *Court traité du paysage*, toute expérience, qu'elle soit ou non esthétique, est « médiatisée, informée par des formes culturelles, modelée par des modèles artistiques »²³. Ce besoin de modèles à projeter sur une réalité étrangère se fait ressentir d'autant plus lorsque l'on perd les repères culturels auxquels l'on est habitué. Le voyage se donne ainsi comme un processus, plus ou moins conscient et intentionné, de confrontation du monde qu'on regarde avec un modèle artistique préalable ; il s'agit d'un va-et-vient entre l'acquis (ce que l'on sait d'avance) et le vécu (ce que l'on apprend sur place). L'artialisation suppose un changement de qualité de l'objet (naturel) sur lequel elle opère : ainsi le *paysage* est, selon Alain Roger, le résultat de la projection d'un schème artistique sur le *pays*, qui représente « le degré zéro du paysage »²⁴.

L'artialisation du paysage revêt deux formes : il y a d'une part l'artialisation *in situ* – dont la forme canonique est le jardin – qui suppose une intervention effective sur le *pays*, qui vise à en modifier les données physiques afin de le rendre compatible avec le modèle artistique, une mise en ordre de la nature selon un schème pictural ; d'autre part il y a l'artialisation *in visu*, qui n'a besoin que d'un schème artistique et du relais du regard. C'est ce deuxième type d'artialisation qui travaille le regard des peintres-voyageurs. La posture d'énonciation adoptée par les narrateurs, à savoir celle de peintre, accroît l'intérêt de l'artialisation dans les récits mentionnés.

Dans sa recherche du caractère archaïque, non perversi du monde oriental, l'Européen lettré court le risque de se sentir « dépayagé » lorsque, contre toute attente, contre le schème adopté et considéré comme adéquat, il se heurte à une réalité autre que celle qu'il avait imaginée. Au désespoir des voyageurs assoiffés d'Orient, celui-ci « meurt parce qu'il s'offre. A peine rencontré, il s'échappe déjà »²⁵. Sous l'influence de la civilisation européenne qui s'y infiltre, les territoires maghrébins changent d'aspect, s'occidentalisent, perdent le cachet qui faisait leur charme. Les trois narrateurs reviennent à quelques reprises sur la dégradation de l'Orient, bien que Fromentin et Guillaumet semblent accepter ce mal esthétique. L'imposition du pouvoir politique français et l'installation des colons français et européens a comme conséquence une transformation du paysage : le schéma européen s'impose notamment dans l'organi-

²² Alain Roger développe cette théorie notamment dans *Nus et paysages*, Aubier, 1978 et *Court traité du paysage*, Paris, Gallimard, 1997.

²³ Alain Roger, *Barbarus hic ego. Essai sur le dépaysement*, in György Tverdota (dir.), *Ecrire le voyage*, Paris, PSN, 1994, p. 18.

²⁴ Idem, *Court traité du paysage*, Paris, Gallimard, 1997, p. 18.

²⁵ Christine Peltre, *L'Atelier du voyage*, Paris, Gallimard, 1995, p. 56.

sation de l'espace urbain, menant à une sorte d'artialisation *in situ*, selon le schème dominant en Europe. Il y a une différence fondamentale entre la vision qui s'impose comme effet de la colonisation (l'imposition du modèle culturel européen) et celle des voyageurs cultivés, à la recherche de l'Orient de leurs rêves. Ce sont des changements qui déçoivent les voyageurs qui cherchent l'Autre, même si leur connaissance de l'Autre passe par une imprégnation de modèles culturels forgés toujours sur terre européenne.

Cette dualité occidentalisation-authenticité caractérise l'Alger de Fromentin, où uniquement la haute-ville a gardé sa spécificité africaine, surtout en ce qui concerne l'architecture. Et c'est vers ce vieux Alger que se dirigent les pas du narrateur, qui adopte, pour juger la situation, la posture du peintre qui juge le monde du point de vue pittoresque :

On a donc oublié la haute-ville, et j'y reviens après un long détour. En devenant inutile, elle échappe aux projets qu'on aurait eus à la rendre française, et la voilà sauvée des démolisseurs et des architectes. Le vieux Alger n'est pas détruit ; à considérer les choses au point de vue pittoresque, ce qu'on avait de mieux à faire, c'était de respecter ce dernier monument de l'architecture et de l'existence arabes, le seul peut-être, avec Constantine, qui subsiste en Algérie, non pas intact, mais reconnaissable²⁶.

Le discours du second récit fromentinien se caractérise par une analyse plutôt froide des changements qui affectent le Nord de l'Afrique : Fromentin semble s'abstenir de porter de jugement d'ordre moral sur les changements qui ont lieu, il donne l'impression de les considérer comme inévitables, bien qu'ils puissent être à la source de certaines déceptions et d'une nostalgie qui semble s'accroître au fil du récit. Même lorsque l'europanisation ne suppose pas une destruction du monde ancien, elle affecte l'esprit de la ville arabe, car son architecture est en consonance avec les lieux et les mœurs, et les maisons désertées par les autochtones et occupées par les Européens sont vidées de leur signification profonde.

Ce thème du changement sera repris, d'une façon plus imagée, avec la ville de Blidah, qui, suite à la colonisation française, avait vu son paysage – mais aussi ses mœurs – subir des mutations essentielles. La lettre qui lui est consacrée commence sous le signe de la dégradation, de la perte de ce qui avait fait son charme. De la beauté passée de Blidah – elle avait été la ville des roses, des jasmins et des femmes – il ne reste qu'un distique qui l'assimile à une petite rose ; ce distique, qui résumait autrefois son caractère, n'est plus qu'une trace d'une époque expirée. Le présent de la ville est placé sous le signe du grotesque : le narrateur reprend la métaphore de la ville-femme qu'on a déjà évoquée à propos d'Alger et l'assimile à une Mauresque vieillie, convertie à la mode occidentale, dont les vêtements trahissent la dégradation physique, mais aussi celle morale :

Blidah ressemble aujourd'hui, trait pour trait, à une Mauresque que je vois se promener dans la ville, qui a été belle et qui, n'étant plus, s'habille à la française avec un chapeau de mauvais goût, une robe mal faite et des gants fanés ; plus d'ombre dans les rues, plus de cafés ; les trois quarts des maisons détruites et remplacées par des bâtisses européennes ; d'immenses casernes, des rues de colonies ; au lieu de la vie arabe, la vie des camps, la moins mystérieuse des toutes, surtout dans la recherche de ses plaisirs. Ce que la guerre a

---

²⁶ Eugène Fromentin, *op. cit.*, p. 200.

commencé, la paix l'achève. Le jour où Blidah n'aura plus rien d'arabe, elle redeviendra une très jolie ville ; la nouvelle Blidah fera peut-être oublier l'ancienne le jour où ceux qui la regrettent auront eux-mêmes disparus. [...] Ce qu'il y avait de délicieux dans ce lieu de plaisance étant évanoui, il faut bien se consoler par le spectacle de l'utile. L'avenir effacera le passé, je le répète ; mais surtout il excusera le présent, qui, cela soit dit sans injustice, a besoin d'être excusé²⁷.

La transition de la ville arabe à la ville construite selon le moule européen suppose une mise ensemble d'éléments incompatibles qui rendent méconnaissable la première et la seconde difficile à entrevoir. Le narrateur essaie de reconnaître dans les décombres la beauté passée, mais la nostalgie que celle-ci lui inspire ne l'empêche pas d'accepter l'avenir, auquel il concède, gracieusement, une possible splendeur, qu'il trouve, par contre difficile à imaginer à partir des bribes du présent : « En attendant, j'erre au milieu de la ville informe, ne voyant pas encore ce qu'elle sera, cherchant ce qu'elle a cessé d'être et ne l'imaginant plus qu'avec effort »²⁸.

La Blidah de Fromentin est une ville palimpseste qui rassemble les souvenirs de pierre et les souvenirs du voyageur. On retrouve ce même phénomène chez Guillaumet, qui dès le titre du tableau, qui clôt d'ailleurs de manière symbolique le recueil, *Djézair (Alger)*, suggère, par la mise ensemble des deux termes – la translittération du nom arabe et le nom utilisé par les Français –, la confrontation des deux civilisations. Comme le narrateur fromentinien, celui de Guillaumet revient dans une ville qu'il avait habitée presque vingt ans auparavant et erre déboussolé, « dépayssé » dans un espace où il ne retrouve plus ses repères. Cette distance temporelle, qui relève d'un choix conscient des narrateurs, leur permet de prendre la mesure du désastre : s'ébauche une réflexion sur les ruines, sur la sur la mort d'une ville et ses possibilités de renaître. Il ne s'agit pas des ruines du temps, mais de celles de la guerre, et surtout de la paix. Le paysage de ville devient impossible, la seule modalité qui lui permet d'apparaître est celle du souvenir suscité par la promenade dans la ville fantôme : ce n'est plus un paysage de ville qu'on regarde, mais un paysage de ville qui hante le revenant. Guillaumet propose un paysage à vol d'oiseau, construit de souvenirs et réduit à sa formule essentialisée : ni l'espace qu'offrait le point de vue, ni la ville qui se déployait au regard du spectateur n'existent plus que dans la mémoire du promeneur : « Mon regard se reporte à la place qu'occupait dans ce vide un petit kiosque en forme de minaret, couronnant avec élégance la maison mauresque. De ce point, l'Alger d'alors, comparable à un immense bloc d'albâtre, échelonnait ses degrés jusqu'à la mer. »²⁹ Le narrateur déambule dans une ville morte, où il essaie de retrouver les traces du monde de jadis, un monde qui fait partie de son propre passé et que vingt ans ont suffi à rendre méconnaissable. Si le paysage de ville n'est plus possible dans ces conditions, la déambulation du narrateur assure les conditions de naissance du paysage urbain, chez Fromentin comme chez Guillaumet.

A partir des écrits de Delacroix, Fromentin et Guillaumet on peut suivre l'évolution de l'image de la ville d'Alger sur quelques décennies. La ville colonisée se caractérise par un développement, chaotique au moins dans un premier temps ; les trois peintres arrivent dans un Alger en plein processus de transformation, processus qu'ils surprennent à des étapes différentes. La ville apparaît comme un corps vivant, et souffrant ; elle est placée sous le signe du grotesque et de la dégradation : dégradation

²⁷ *Ibidem*, p. 263-264.

²⁸ *Ibidem*, p. 264.

²⁹ Gustave Guillaumet, *Tableaux algériens*, Paris, Librairie Plon, 1891, p. 270.

de l'architecture, des habits, mais aussi des mœurs. Ce développement introduit des besoins nouveaux dans la ville orientale, rompt le figement dans le temps, l'immobilité qui fait, selon les voyageurs européens, le caractère de la vie arabe. Ce développement se fonde sur l'urbanisation selon les règles des villes européennes. Selon Bertrand Lévy³⁰, l'urbanisme est avant tout un acte politique, urbaniser, c'est gouverner.

Même si le récit de Delacroix rend compte de son expérience marocaine, le souvenir de sa visite à Alger et des destructions qu'il y a observées, à peine un an et demi après la conquête, le font introduire un passage pamphlet qui avertit sur les répercussions de la systématisation abusive. La tonalité du texte de Delacroix ne laisse aucun doute, il condamne les destructions, au nom de la morale, au nom de l'esthétique mais aussi de l'(in)utilité pratique de ces changements :

J'ai vu en 1832 à Alger [...] les changements les plus bizarres : dans les superbes jardins du dey, les orangers avaient déjà la racine en l'air [...]. On s'empresse surtout à percer partout des fenêtres à notre mode sans s'inquiéter de l'horrible chaleur et le papier peint commençait à s'étaler sur les murs à la place des peintures. [...] La sape et la mine, ces instruments de progrès, ont fait justice des mosquées qui n'étaient bonnes qu'à encombrer la voie publique et on a eu le barbare courage et sous le même prétexte de bouleverser dans les environs des villes les cimetières maures [...]³¹.

L'Alger de Fromentin est celui du milieu du siècle, lorsque la ville basse est déjà francisée et cosmopolite, tandis que la ville haute subsiste presque sans connaître l'intervention des Européens. « La ville est et a toujours un centre, elle possède et exulte une congruence »³², rappelle Alexis Nouss ; la colonisation introduit dans un premier temps une duplication du centre et un remplacement. Il existe au début dans les villes colonisées des zones préservées, marginales pour les colonisateurs, mais qui deviennent centrales pour les voyageurs lettrés, tout en conservant leur centralité pour les indigènes. Entre les deux villes, considère Fromentin, il n'y a d'autres frontières que celles de la défiance et de l'antipathie, frontières plus puissantes que les murs et qui rendent la communication impossible : « La paix est faite en apparence, mais à quel prix ? Durera-t-elle ? et que produira-t-elle ? Grande question qui se débat en Algérie comme ailleurs, partout où l'Occident partage un pouce de territoire avec l'Orient, où le Nord se trouve, par des compétitions fortuites, face à face avec son éternel ennemi le Midi »³³. Les premiers souvenirs algériens de Guillaumet datent des années 1860, tandis que le texte parle d'une visite effectuée vingt ans après, lorsque la ville haute, celle dont parle Fromentin, est en voie de disparition sous l'emprise des colonisateurs.

A cause de ce changement de paradigme urbanistique, on assiste à un processus de muséification de la ville arabe dans ce qui subsiste de ses éléments authentiques. Confronté aux destructions massives, le voyageur se promène dans la ville comme un spectateur dans un musée d'archéologie et d'ethnographie : il se donne la tâche d'accumuler des données, de jouir d'un spectacle qui ne se jouera peut-être plus jamais. Chez Fromentin et Guillaumet, à la différence de Delacroix, la visite de la ville se fait sous le signe du souvenir, et, donc, de la nostalgie. Les deux orientalistes choisissent de

³⁰ Bertrand Lévy, *L'image confisquée. Recherche sur le rôle de l'histoire, de la presse et du discours politique dans la formation de l'image psychologique de la ville*, thèse de 3ème cycle, Paris 8, 1983, p. 14.

³¹ Eugène Delacroix, *op. cit.*, p. 110.

³² Alexis Nouss, *Plaidoyer pour un monde métis*, Textuel, 2005.

³³ Eugène Fromentin, *op. cit.*, p. 198.

ne pas rendre compte du premier contact avec le monde arabe, mais d'un énième. Cela leur permet de mettre en miroir un temps et une ville de jadis – placés sous le signe de l'authenticité – et un présent – sous le signe de la nostalgie, nostalgie de la ville, mais aussi nostalgie de leur propre passé.

THE (DIS)FIGURED ORIENT:
NINETEENTH CENTURY FRENCH PAINTERS FACED WITH THE ARAB CITY
(Summary)

Keywords: travel literature, painters, landscapes, orientalism, Arab city, imaginary.

In the 19th century, the theme of the city becomes more and more important in literature, and travel literature speaks of this growing interest. This paper will set out to analyse the hypostases of the city in travel literature, starting from three case studies, three authors who are first of all painters: Eugène Delacroix, Eugène Fromentin and Gustave Guillaumet. Landscapes or descriptions which concentrate on only one aspect of the city, we will ask ourselves which are the elements retaining the attention of the painters? We will make the distinction between *paysage de ville* and *paysage urbain*, in order to show the place occupied by the Arab city in the European imaginary, this neuralgic point where these two cultures meet and confront to one another. Can we speak about the construction of a myth of the Arab city?

MARIA MĂDĂLINA IRIMIA*

IPOSTAZE ALE ANTISEMITISMULUI LA „JUNIMEA” DIN IAȘI: TITU MAIORESCU, MIHAI EMINESCU ȘI VASILE CONTA**

Schimbările politice spectaculoase prin care a trecut spațiul românesc în intervalul 1859-1879 au adus în dezbateră publică probleme fundamentale ale noului stat modern, una dintre ele fiind construcția corpului cetățenesc. În cazul României, construcția statală a mers concomitent cu procesul de construcție a națiunii¹; și, astfel, încercările de definire a identității românești au fost strâns legate de discuțiile despre modernizare și democratizare, despre economia și administrația modernă, despre problemele sociale și instituționale ale noului stat.

Așa cum se știe, definiția identitară se exprimă atât prin însumarea unor atribute văzute drept caracteristice pentru o națiune, cât și prin evidențierea *a ceea ce nu este o națiune*. Identitatea negativă obținută prin profilarea alterității este aproape la fel de importantă în procesul de construire a națiunii ca și identitatea pozitivă². Or, în a doua parte a secolului XIX, evreii reprezentau, în discursul naționalist românesc, alteritatea absolută. Imigrația lor masivă pe teritoriile românești, în decursul secolelor XVIII-XIX, ponderea tot mai importantă în viața urbană, îndeosebi în domenii de activitate asimilate modernității, și perpetuarea diferențelor culturale i-au determinat pe oamenii politici și pe intelectualii publici să vorbească despre existența unei „probleme evreiești” care se cerea rezolvată.

„Problema evreiască” avea, de fapt, mai multe paliere³: unul *politic*, fiind dezbătută acerb posibilitatea acordării drepturilor cetățenești populației mozaice; altul *social*, în care disputele erau legate de oportunitatea și modalitățile includerii/excluderii

---

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

** Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ Dietmar Müller, *Cetățenie și națiune 1878-1882. Evreii ca alteritate în dezbateră cu privire la articolul 7 din Constituție*, în Venera Achim, Viorel Achim (coord.), *Minoritățile etnice în România în secolul al XIX-lea*, trad. Andrei Avram, București, Editura Academiei Române, 2010, p. 202.

² Naționalismul se construiește prin raportare la *celălalt*. În ultima parte a secolului XIX și în secolul următor, naționalismul a devenit *etnonaționalism*. Astfel, identitatea națională românească are la bază alteritatea; s-a născut prin opoziție cu *străinul* și s-a dezvoltat prin aducerea în prim-plan a argumentului vechimii și întâietății istorice în acest spațiu, adică a principiului *nativismului*. Mitul etnonaționalist apare sub forma unui confort psihologic și se ajunge la construirea unei imagini profund degradate a *out-groupului*, adversarul fiind tratat ca „semiuman sau neuman prin excelență”. Vezi Victor A. Shnirelman, *An Ethno-Nationalistic Myth: General Features*, în „Xenopoliana”, V, 1997, 1-4, p. 37.

³ Leon Volovici, *Ideologia naționalistă și „problema evreiască” în România anilor '30*, București, Editura Humanitas, 1995, p. 19.

evreilor din corpul social; apoi palierul *economic*, în care erau puse în chestiune rolurile îndeplinite de evrei în dezvoltarea noului stat; și, în fine, cel *cultural*, care se preocupa de compatibilitatea dintre cultura română, văzută ca expresie a unei etnii, și etniile conlocuitoare.

Intervenția în „chestiunea evreiască” a Junimii literare și politice, ai cărei membri erau adepții mișcării conservatoare, va marca decisiv procesul de emancipare a evreilor din țara noastră. Junimea s-a legitimat ca o mișcare dedicată tradiției, ordinii și moderației, cu o forță intelectuală care a făcut-o respectată de liberalii înșiși⁴. „Soluțiile” propuse la „problema evreiască” au fost alese toate din registrul conservator, dar cu diferențe importante, mergând de la moderat la radical, între diferiți intelectuali și/sau oameni politici junimiști.

„Problema evreiască” este un subiect istoriografic de o complexitate deosebită, încă de actualitate. Aceasta a beneficiat de o dezbatere reală în istoriografia noastră și, prin urmare, numărul cărților și articolelor publicate este impresionant. Despre Junimea și „problema evreiască” s-a scris relativ puțin. De referință rămâne studiul Martei Petreu intitulat „*Chestiunea evreiască la Junimea*”⁵, în care arată fațetele chestiunii evreiești din secolul XIX și redă atitudinile grupului junimist față de această problemă. Marta Petreu s-a axat pe relația dintre accesul la cetățenie și discursul xenofob al vremii, făcând un inventar al discursurilor antisemite din cadrul cenaclurilor de la Junimea. Autoarea își aprofundează studiul în volumul „*Evreofili și Evreofagi. Șapte autori despre chestiunea evreiască*”⁶. De asemenea, în același registru au scris și Ovidiu Morar, *Intelectuali români și „chestia evreiască”*⁷, Liviu Neagoe, *Intelectuali români și chestiunea evreiască. 1870-1910*⁸ și Lucian Butaru, în introducerea lucrării *Rasism românesc. Componenta rasială a discursului antisemit din România până la al Doilea Război Mondial*⁹, unde face o analiză a antisemitismului românesc și a evoluției sale. Deosebit de importantă ni se pare cartea istoricului William O. Oldson, *A Providential Anti-Semitism. Nationalism and Polity in Nineteenth Century Romania*¹⁰, care abordează tema antisemitismului intelectual la Junimea. Cea mai amplă cercetare dedicată acestei teme este teza de doctorat a lui Ioan Pop¹¹, coordonată de Marta Petreu, *Junimea și problema evreiască*, în care prezintă „chestiunea evreiască” atât ca filosofie politică de grup, cât și ca opțiune individuală, făcând o analiză a intervențiilor politice și publice ale junimiștilor pe această temă: P. P. Carp, Titu Maiorescu, Mihai Eminescu și Vasile Conta.

⁴ Vezi lucrările lui Ioan Stanomir, *Junimismul și pasiunea moderației*, București, Editura Humanitas, 2011 și *Spiritul conservator. De la Barbu Catargiu la Nicolae Iorga*, București, Editura Curtea Veche, 2008.

⁵ Marta Petreu, „*Chestiunea evreiască la Junimea*”, în Ladislau Gyémánt, Maria Ghitta et al. (coord.), *Dilemele conviețuirii: evrei și neevrei în Europa Central-Răsăriteană înainte și după Shoah*, Cluj-Napoca, Institutul Cultural Român, Centrul de Studii Transilvane, 2006.

⁶ Idem, *De la Junimea la Noica. Studii de cultură românească*, Iași, Editura Polirom, 2011.

⁷ Ovidiu Morar, *Intelectualii români și „chestia evreiască”*, în Aura Christy, Andrei Potlog (editori), *Problema evreiască*, București, Editura Ideea Europeană, 2012.

⁸ Liviu Neagoe, *Intelectualii români și chestiunea evreiască. 1870-1910*, în Lucian Nastasă, Dragoș Sdrobiș (editori), *Politici culturale și modele intelectuale în România*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2013.

⁹ Lucian Butaru, *Rasism românesc. Componenta rasială a discursului antisemit din România până la al Doilea Război Mondial*, Cluj-Napoca, Editura Fundației pentru Studii Europene, 2010.

¹⁰ William O. Oldson, *A Providential Anti-Semitism. Nationalism and Polity in Nineteenth Century Romania*, Philadelphia, The American Philosophical Society, 1991, capitolul *The Voice of Intelligentsia*, p. 99-138.

¹¹ Ioan Pop, *Junimea și problema evreiască*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Facultatea de Istorie și Filosofie, 2010.

Despre construcția discursului identitar românesc în a doua jumătate a secolului XIX și problematica emancipării evreilor, importante sunt articolele lui Constantin Iordachi, *The Unyielding Boundaries of Citizenship. The Emancipation of 'Non-Citizens' in Romania, 1866-1918*¹² și Dietmar Müller, *Cetățenie și națiune 1878-1882. Evreii ca alteritate în dezbaterile cu privire la articolul 7 din Constituție*. În cele două studii, putem urmări cum se manifestă conceptualizarea ideii de cetățenie în discursul public, bazată pe criterii excluderii minorității iudaice sau, mai bine zis, pe definirea calității negative *de a fi evreu*.

Intenția studiului de față este să ofere o nouă perspectivă în abordarea acestui subiect. Nu vom face un nou inventar al discursurilor și reprezentărilor antisemite din viața culturală și politică a Junimii. Din ceea ce s-a scris până acum, avem deja un portret al evreului din imaginarul Junimii. Ne interesează, în special, felul cum reprezentările privind evreitatea au jucat un rol în „soluțiile” și politicile propuse pentru „rezolvarea problemei evreiești”. Prin urmare, studiul se concentrează pe o serie de reacții la problema emancipării politico-juridice a evreilor. Încercăm să explicăm reticenta unor intelectuali și oameni politici la procesul de integrare și asimilare, inventariindu-le argumentele și soluțiile propuse.

De fapt, integrarea și asimilarea nu au legătură exclusivă doar cu emanciparea, ele nu au doar condiționări juridice, ci și psihologice, sociale și culturale. Abordarea acestor aspecte ne relevă că emanciparea politică și civilă a evreilor din România nu a fost însoțită de asimilarea în corpul național român; în realitate, lipsa asimilării justifică escaladarea resentimentelor antievreiești. În această direcție, Carol Iancu propune o ipoteză interesantă: „[...] dacă, înainte de 1878, lipsa asimilării pare a fi ceea ce justifică ostilitatea față de evrei, după această dată, ceea ce explică gravele măsuri legislative luate împotriva lor, este mai curând teama că se vor asimila”¹³.

Indubitabil, străinul este văzut ca un obstacol în calea realizării idealului național. Conform definiției lui Lucian Boia, „străin este de altfel [...] un termen generic, înglobând, indiferent de componenta etnică, pe cel care reflectă un alt sistem de valori decât cel în genere acceptat sau impus”¹⁴. Evreul era prototipul străinului prin excelență, atât intern, pentru că nu se asimilase la societatea românească, cât și extern, ca urmare a acuzațiilor și miturilor antievreiești prezente în imaginarul colectiv, care perpetuau ideea unei conspirații a burgheziei evreiești din România cu cea din alte țări¹⁵.

Legislația perioadei avută în vedere în acest studiu evidențiază inferioritatea juridică a străinului în ansamblu, până la 1864, iar pentru necreștini – evrei și musulmani – și după aceea. Practic, odată cu noul regim instaurat în 1866 se deschide „era excluderii”. Articolul 7 din Constituția României din anul 1866 lansează discursul despre identitatea națională românească bazat pe elemente xenofobe, legiferând că „numai străinii de rit creștin vor putea obține naturalizarea”¹⁶.

Pentru intelectualitatea românească, prejudecățile împotriva evreilor au devenit tot mai puternice, fiind definite și identificate cu esența culturii și tradiției românești. Motivați de forța emoțională a naționalismului romantic, intelectualii români manifestă

¹² Constantin Iordachi, *The Unyielding Boundaries of Citizenship. The Emancipation of 'Non-Citizens' in Romania, 1866-1918*, în „European Review of History. Revue Européenne d'Histoire”, vol. 8, nr. 2, 2001.

¹³ Carol Iancu, *Evreii din România (1866-1919). De la excludere la emancipare*, trad. C. Litman, București, Editura Hasefer, 1996, p. 235.

¹⁴ Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, Editura Humanitas, 2011, p. 253.

¹⁵ Leon Volovici, *op. cit.*, p. 26.

¹⁶ Constantin Iordachi, *op. cit.*, p. 168.

o ostilitate tot mai accentuată față de minoritatea evreiască¹⁷. După Congresul de la Berlin, „problema evreiască” se acutizează, în sensul apariției tezelor antisemite în discursul public. Același Carol Iancu arată că 1878-1879 sunt anii de vârf ai dezvoltării antisemitismului, „chestiunea evreiască” fiind subiectul principal în agenda politică românească, în presă și în scrierile politice și literare¹⁸.

Este important de subliniat că vechile atitudini medievale sunt înlocuite de alte manifestări antievreiești, pe care le numim generic antisemitism. Ca orice curent, el avea nevoie de o ideologie, iar în acest sens au lucrat trei mari teoreticieni ai rasei, care au dat antisemitismului un înveliș științific: Arthur de Gobineau, Friedrich Nietzsche și Houston Stewart Chamberlain¹⁹. Ideile lor vor fi adoptate necritic de unul din intelectualii junimiști, filosoful Vasile Conta, considerat întemeietorul antisemitismului românesc. În acest sens, el își propunea fundamentarea științifică a discriminării evreilor și nu pe criterii socio-economice, ci derivate din *principiul naționalităților* – expresie a unității de rasă și religie – ce stă la baza construcției unui stat și a unei națiuni omogene²⁰.

Evreii din România s-au implantat rapid în structurile noastre economice datorită predilecției lor pentru capitalism, evreul intrupând perfect „omul economiei de schimb”. Antisemitismul economic situează în epicentrul său această teză și face profilul profesional al evreului; ca atare, vor circula în epocă o serie de clișee antisemite provenite din spațiul literaturii populare, care se vor fixa în cel al literaturii culte. Evreii sunt denunțați ca provocatori de tulburări economice în sânul țării în care trăiesc; mai sunt acuzați de practicarea comerțului speculativ, de îmbogățirea prin orice mijloace, de practicarea neloială a concurenței, de dispreț pentru munca fizică, în special pentru cultivarea pământului²¹, de lipsa simțului demnității și ura contra tuturor popoarelor²².

Apariția și evoluția „chestiunii evreiești” trebuie corelate, conform opiniilor exprimate de marea majoritate a istoricilor, cu împrejurările complexe în care s-a realizat statul național român modern. Această problemă poate fi explicată printr-o analiză factorială triplă (factorul social, economic și politic). Mai ales aspectul social al problemei evreiești are la bază intensă imigrație evreiască în Principatele Române din secolul XIX. Carol Iancu menționează următoarele cifre: „În 1803 existau în Moldova circa 30.000 de evrei, în 1848 circa 60.000, iar la 1859 – 118.922”²³, adică aproape 9% din populația Principatului.

Valul de imigranți evrei a adus cu el probleme, cum ar fi aglomerările urbane și, implicit, probleme de ordin economic. Aspectul economic este un efect al problemei sociale, care a contribuit și el la conturarea unei *probleme evreiești*. Este cunoscută ipoteza lui W. Sombart care susține că evreii au fost întemeietorii capitalismului și pionierii civilizației moderne. În spațiul românesc, apariția burgheziei române trebuie corelată, după opinia lui Ștefan Zeletin, cu activitatea economică a evreilor, întrucât „cămătăria evreiască este cea care a desființat vechea noastră boierime și, odată cu ea, vechea orânduire socială, pregătind astfel trecerea la actuala organizare modernă”²⁴.

¹⁷ William O. Oldson, *op. cit.*, p. 99.

¹⁸ Carol Iancu, *op. cit.*, p. 235.

¹⁹ Max I. Dimont, *Evreii, Dumnezeu și istoria*, trad. Irina Horea, București, Editura Hasefer, 1997, p. 332.

²⁰ Leon Volovici, *op. cit.*, p. 34.

²¹ Hary Kuller, *Opt studii despre istoria evreilor din România*, București, Editura Hasefer, 1997, p. 116.

²² B. P. Hasdeu, *Industria națională, industria străină și industria evreiască față de principiul concurenței*, București, 1866, p. 30.

²³ Carol Iancu, *op. cit.*, p. 49.

²⁴ Ștefan Zeletin, *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric (1925). Neoliberalismul. Studii asupra istoriei și politicii burgheziei române*, ediție alcătuită de Cristian Preda, București, Editura Nemira, 1997, p. 69.

Astfel, mulți evrei începeau să găsească modalități de câștig, prin comerț sau alte practici ocupaționale conforme cu nevoile modernității. Iar capitalismul de camătă era, după părerea aceluiași autor, forma primitivă a capitalismului românesc și avea un rol distructiv în societățile agrare; mai grav, boierimea română devenea prada legitimă a cămătarilor evrei²⁵ și, odată intrată în relații economice cu negustoria evreiască, ea începea să se ruineze.

Fără îndoială, există o legătură între nașterea burgheziei române și declanșarea ostilităților împotriva evreilor și a retoricii antisemite. Corelația a fost remarcată de numeroși teoreticieni și istorici, printre care și Bernard Lazare, în studiul său, *L'Antisémitisme. Son histoire et ses causes* (1894):

La persécution officielle contre les Juifs ne commença qu'en 1856, lorsque la Roumanie se donna un régime représentatif et qu'ainsi le pouvoir tomba aux mains de la classe bourgeoise. C'est avec l'avènement de la bourgeoisie, je l'ai dit, que naquit l'anti-sémitisme, parce que cette classe bourgeoise, composée des commerçants et d'industriels était en concurrence avec les Juifs qui manifestaient exclusivement leur activité par le commerce et l'industrie, quand ce n'était par l'usure²⁶.

Populația evreiască, originară în cea mai mare parte din Polonia și Rusia, a adus odată cu ea și particularități cultural-religioase, adică practicile religioase tradiționale iudaice, limba idiș și portul vestimentar hasidic. Până în anii '50-'60 ai secolului XIX, putem vorbi de predominanța tradiției, ceea ce a însemnat pentru comunitățile evreiești o perioadă de autoizolare, disponibilitatea de a se integra în societatea majoritară fiind redusă, aproape inexistentă²⁷. Însă negoțul și meșteșugurile, ocupații preponderent evreiești, obligau, în ciuda constrângerilor interne amintite mai sus (limbă, port vestimentar), la contactul cu societatea gazdă. Sub impactul ideilor modernizatoare ale Haskalei, intersecțiile cu spațiul românesc devin tot mai frecvente, luând în special forma relațiilor economice.

Această situație explică modul în care, în acest răstimp, evreii au devenit pilonii marilor schimbări petrecute la noi. După anul 1866, în România era vizibil un început de viață capitalistă. În perioada 1866-1878 și după aceea, asistăm la un proces de urbanizare; evreii erau concentrați îndeosebi la orașe și târguri din cauza expulzărilor de la sate. Nu intenționăm să discutăm aici chestiunea legislației antievreiești din această perioadă; însă se cuvine menționat că numărul legilor și circularelor votate și aplicate împotriva evreilor ajunge la 200, vizând în principal domeniul militar, școlar și economic²⁸.

În măsura în care se integra deplin în structurile sociale și economice ale țării, minoritatea evreiască își reclama drepturile de egalitate și libertate civico-politice, ca în orice stat modern, ca drepturi ale omului. Tocmai prin implicarea în activitățile economice și prin arta de a întrebuița creditul, în ciuda vexațiunilor, evreii au adus contribuții importante la dezvoltarea societății românești. Excluderea și marginalizarea acestei minorități decurg tocmai din neîncrederea în capacitatea națiunii române de a se dezvolta în direcția capitalistă²⁹. Alte acuzații vor fi exprimate în cercurile antisemite nu doar de elita politică românească, ci și de elita culturală și intelectuală a țării.

²⁵ *Ibidem*, p. 116.

²⁶ Bernard Lazare, *L'Antisémitisme. Son histoire et ses causes*, Paris, Éditeur Léon Chailley, 1894, p. 206-209.

²⁷ Hary Kuller, *op. cit.*, p. 149.

²⁸ Carol Iancu, *op. cit.*, p. 215.

²⁹ Hary Kuller, *op. cit.*, p. 112.

Antisemitismul se consolidează ca un element al naționalismului românesc și va deveni, ca și în Germania, o parte a istoriei intelectuale a țării³⁰.

Diferitele poziționări față de „chestiunea evreiască” exprimă aproape în unanimitate un refuz față de emancipare, conform cu articolul 44 al Tratatului de la Berlin. Pentru a schița mai bine această mutație, ne propunem o incursiune în mediul intelectual de la Junimea, asociație culturală conservatoare care i-a reunit pe cei mai importanți intelectuali ai țării din ultima treime a secolului XIX. Vom vedea cum o parte din membrii săi participă la răspândirea unei stări de spirit antievreiești, unii dintre ei (cazul Vasile Conta) contribuind chiar la constituirea unei adevărate platforme ideologice a antisemitismului românesc. Tezele lor atrag atenția asupra pericolozității „factorului semit” ce ar rezulta din creșterea demografică masivă, pe fondul imigrărilor ilegale și abuzive, acapararea structurilor economice ale statului etc. Și totuși, fruntașii junimiști Titu Maiorescu și P. P. Carp, în intervențiile lor, au o atitudine înclinată spre umanism și toleranță susținând emanciparea evreilor.

Junimea, grupare politică

Junimea a fost cea mai importantă asociație culturală a secolului XIX, care a acționat nu doar în spațiul cultural, ci și în cel politic. Zigu Ornea vorbește despre dubla ipostaziere a Junimii, atât ca un curent de idei complex (literar, ideologic, cultural, politic), cât și ca stare de spirit a unei colectivități patronate de Titu Maiorescu³¹. Junimea a fost locul ideal pentru receptarea, recunoașterea și impunerea valorilor autentice³² și, după cum scria Panu, „era refractară la orice metodă impusă și la orice disciplină bazată pe forme”³³.

La aceste imagini standard furnizate de teoreticienii junimiști, precum și de criticii literari ai generației postjunimiste se adaugă, în opinia lui Sorin Alexandrescu, și o viziune din altă perspectivă; și anume Junimea ca grup de presiune care acționa politic și cultural pentru a-și impune vederile³⁴, miza fiind aceea de a ajunge la putere și de a o menține cât mai mult timp cu putință. Din perspectivă sociologică, conform aceluiași autor, Junimea apare ca grup intermediar între societate, politică și cultură, care își plasează adepții în domeniile importante ale vieții publice.

Junimea i-a reunit pe cei mai importanți intelectuali ai Moldovei, în frunte cu Titu Maiorescu, Petre P. Carp, Vasile Pogor, Iacob Negruzzi și Teodor Rosetti, și, după constituirea unei filiale la București în 1876, cărturari reprezentativi pentru întreaga țară. Mediul lor de formare și școlile de gândire din care au făcut parte au jucat un rol important. În acest sens, este cunoscut că mai toți junimiștii și-au făcut studiile în Germania (cu excepția lui Th. Rosetti, în Austria și Vasile Conta, în Belgia) și s-au impregnat de atmosfera ideologică a epocii postrevoluționare de acolo. Motivul care avea să-i unească pe acești tineri reveniți în țară era acela de a face din capitala Moldovei, un mediu cultural-științific și un centru de referință pentru societatea românească³⁵.

³⁰ Leon Volovici, *op. cit.*, p. 37.

³¹ Zigu Ornea, *Junimea și junimismul*, București, Editura Eminescu, p. 10-11.

³² *Ibidem*, p. 36.

³³ G. Panu, *Amintiri de la Junimea din Iași*, ediție îngrijită, prefată și tabel cronologic de Z. Ornea, Iași, Editura Polirom, 2013, p. 500.

³⁴ Sorin Alexandrescu, *Privind înapoi, modernitatea*, București, Editura Univers, 1999, p. 47-48.

³⁵ Zigu Ornea, *op. cit.*, p. 32.

Junimiștii erau exponenții unei doctrine conservatoare de factură modernă și militau pentru evoluția gradată a societății românești după modelul german (Germania era considerată, pe atunci, țara evoluției lente)³⁶; așadar, *evoluționismul* este baza concepției lor filozofice, politice și culturale, constituind o schimbare de paradigmă inedită pentru contextul secolului XIX³⁷. Rădăcinile ideologice ale junimiștilor erau, așadar, occidentale, referințele doctrinare provenind în principal din operele lui Goethe, Kant și Engels. Știm că ei au mai fost atașați de evoluționismul socio-elitist al lui Herbert Spencer, de filosofia materialistă propusă de Buckle și de pesimismul etic al lui Schopenhauer³⁸.

Debutul Junimii a constat într-o serie de reuniuni periodice, care se desfășurau, de regulă, la Maiorescu, Vasile Pogor și rareori la Iacob Negruzzi, unde aveau loc dezbateri serioase pe teme de cultură, într-o atmosferă degajată și jovială³⁹. În cadrul acestor conferințe, Titu Maiorescu a formulat teoria „formelor fără fond”, ca urmare a discrepanței dintre aparența și esența democrației române moderne, instalate după adoptarea Constituției de la 1866. Deceniul 1866-1876 este important pentru constituirea junimismului politic; era axat pe critica formelor fără fond și pe respingerea *antisemitismului* fracționist, tendință ilustrată de articolul *Contra Școalei Bărnuțiu*⁴⁰.

Tudor Vianu, în studiul dedicat *Junimii*, afirmă că aceasta „n-a fost atât o societate, cât o comunitate”⁴¹. Considerăm că afirmația se susține referindu-se doar la activitatea literară. În ceea ce privește activitatea politică a junimiștilor, lucrurile stau diferit. Este cunoscut că, odată cu implicarea în viața politică, alături de conservatori, grupul s-a fragmentat. Cercetarea noastră urmărește în principal acest aspect, adică viziunea junimistă în politică și soluțiile oferite incomodei „chestiuni evreiești”.

George Panu, unul din biografi Junimii, și-a redactat amintirile într-o notă predominantă critică. După cum remarcă Zigu Ornea, nu exactitatea l-a preocupat pe George Panu, ci atmosfera de acolo. Cu toate acestea, amintirile sale sunt o importantă sursă pentru istoria Junimii ieșene. Memoriile evocă și tensiunea antisemită care a pătruns în interiorul grupului literar. Aflăm că „evreul era considerat o ființă periculoasă din toate punctele de vedere: religios, economic și social”⁴² și că problema evreiască „dădea loc la discuții de ceasuri întregi”⁴³.

„La Iași toți eram mai mult sau mai puțin antisemiți și Junimea nu se deosebea în această privință”⁴⁴, spune G. Panu, căutând imediat să justifice această înclinație: „[...] era imposibil ca cineva să nu fie antisemit, punându-se din orice punct de vedere, fie acel al limbei și culturai, fie din al curățeniei moravurilor, fie din acel economic”⁴⁵.

Cu excepția lui P. P. Carp, „singurul, absolut singurul partizan de pe atunci al evreilor”⁴⁶, toți ceilalți junimiști importanți, spune Panu, debordau antisemitism:

³⁶ Bénédicte Kanner, *La société littéraire Junimea de Iassy et son influence sur le mouvement intellectuel en Roumanie*, Paris, Éditeur Bonvalot-Jouve, 1906, p. 55.

³⁷ Lucian Boia, *op. cit.*, p. 96, subcapitolul *Paradigma junimistă: detașarea de istorie*, p. 95-103.

³⁸ Zigu Ornea, *op. cit.*, p. 144-145, capitolul *Ideologia junimistă*, p. 119-214.

³⁹ Bénédicte Kanner, *op. cit.*, p. 39.

⁴⁰ Ioan Stanomir, *Junimismul și pasiunea...*, p. 49.

⁴¹ Ș. Cioculescu, V. Streinu, T. Vianu, *Istoria literaturii române moderne*, București, Editura Casa Școalelor, 1944, p. 159.

⁴² G. Panu, *op. cit.*, p. 239.

⁴³ *Ibidem*, p. 235.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 237.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 235.

Eminescu, „natură impulsivă, era teribil când îl puneai pe această temă”; Maiorescu, care „rar își exprima în chestia evreiască”, își dovedește antisemitismul „cu ocazia revizuirii articolului 7”; Pogor, care „se dezinteresa de chestie, dar nu-i iubea pe evrei”; Alecsandri, care „era un antisemit vesel și glumeț”⁴⁷; Negruzzi, care se individualiza ca „junimist antisemit pasionat, neastâmpărat”⁴⁸; Vasile Conta, „un antisemit îndârjit”, „care avea idei așa de absolute în această chestie” și, deși era conciliant de fel, „când venea vorba însă de evreu, nu-l mai cunoșteai, din bun și blând el devenea rău”⁴⁹.

În cele ce urmează, trecem în revistă intervențiile în dezbaterile publice și politice pe tema „problemei evreiești” avute de trei junimiști de prim rang: Titu Maiorescu, Mihai Eminescu și Vasile Conta, punând accentul pe „soluțiile” propuse de ei pentru ieșirea din impas.

Titu Maiorescu

Titu Maiorescu, liderul școlii literare Junimea și membru influent al partidului conservator, a fost catalogat de Panu drept antisemit datorită atitudinii față de art. 7 din Constituție. Însă, primele luări de poziție ale lui Maiorescu sunt ferm orientate către principiile lumii moderne, umanitate și liberalism. Este vorba de combaterea ideilor promovate de pașoptistul Simion Bărnuțiu, în numele unui naționalism xenofob. Mișcarea inițiată de școala bărnuțiană a avut o mare influență asupra maselor, întreținând, după spusele lui Eugen Lovinescu, „cele două incendii locale: separatismul și antisemitismul”⁵⁰. Studiul *Contra Școalei Bărnuțiu*, primul model al polemicii maioresciene, combate fanatismul naționalist al tezelor bărnuțiene și antisemitismul fracțiunii libere și independente din Iași. Textul este un model pentru întreaga schemă de gândire junimistă, care se raporta cu moderație la căile de dezvoltare ale națiunii române în cadrul european. Una din tezele bărnuțiene atacă comerțul practicat de evrei și ajunge să reclame chiar expulzarea acestora din țară. În replică, Maiorescu susține că „mulțimea străinilor și în special a evreilor din țara noastră este un simptom” datorat „unui mare rău”, adică „lipsa de activitate și lipsa de știință a poporului român”. Eliminarea evreilor însemna, în opinia criticului literar, „a ataca simptomul și a lăsa răul”, căci „evreii au fost reprezentanții părții celei bune, [...] au susținut la noi activitatea comercială” de care statul s-ar putea lipsi doar „atunci când vom fi tot așa de activi ca și dâșii”⁵¹.

Maiorescu oferă o analiză a *formelor fără fond* pornind de la existența unor discrepante, anomalii și contradicții. El invocă faptul că românii sunt un „popor încă incult, [...] cu un instinct ascuns, teluric, brutal” și susține că edificarea unei civilizații moderne se face prin „toleranță și știință”, „printr-o bună stare materială și morală”⁵². În acest sens, el apelează la *intelighenția* românească, văzută ca un aliat al procesului de modernizare: „Să nu ne atingem, să nu dezlegăm acest element diabolic! Apelul la acest instinct inamic naturei omenești – iată rezultatul fatal la care ne-ar duce Școala lui Bărnuțiu”⁵³.

⁴⁷ Exemplu edificator în cazul antisemitismului poetului Vasile Alecsandri este piesa *Lipitorile satelor*, care uzează de stereotipul negativ al evreului cârciumar, înșelător și otrăvitor al țăranului român.

⁴⁸ G. Panu, *op. cit.*, p. 238.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 241.

⁵⁰ Eugen Lovinescu, *Titu Maiorescu*, București, Editura Minerva, 1972, p. 173.

⁵¹ Titu Maiorescu, *Contra Școalei Bărnuțiu*, Iași, Edițiunea și Imprimeria Societății Junimea, 1868, p. 103-104.

⁵² *Ibidem*, p. 105.

⁵³ *Ibidem*, p. 106.

Maiorescu se declara public „evreofil” și gândea chestiunea evreiască din perspectivă economică, recunoscând meritele populației evreiești în acest domeniu. Implicarea lui în chestiunea evreiască până în anul 1878 s-a produs, am putea spune, în mod indirect, deoarece ea viza polemica avută cu fracțiunea liberă și independentă, care susținea idei xenofobe și avea ca program eliminarea evreilor din economie. După Congresul de la Berlin, problema evreiască se acutizează, întrucât recunoașterea independenței de stat a României depindea de respectarea principiului emancipării evreilor, stipulat în art. 44 al Tratatului de la Berlin. Maiorescu, devenit parlamentar în 1871, acuza antisemitismul liberalilor, exprimându-și părerea în discursul din 28 septembrie 1878: „[...] în chestia israeliților am vederi radical deosebite de cele ale fracțiunii libere și independente [...] și cred că sunt un bun patriot că le am așa”⁵⁴.

Această atitudine favorabilă evreilor se va menține până în anul 1879. Dovadă stă nota din jurnalul său intim, datată la 23 aprilie 1879, când spunea: „Eu însumi în Cameră sunt în situație nefavorabilă. În chestiunea evreiască sunt privit cu neîncredere în orice caz, ciudat. De fapt, eu nu cunosc și nu pricep deloc ura ce o au oamenii în contra evreilor. Sentimentul lor național e foarte puternic când vorbesc de rău despre evrei, dar niciodată destul de tare ca să facă ceva pozitiv pentru români”. Maiorescu concluzionează cu amărăciune: „[...] din simplă negație nu se produce niciodată o evoluție”⁵⁵.

Considerând articolul 7 din Constituție drept o greșeală a guvernului liberal, care „nu era bine să figureze deloc în constituțiunea noastră”, Maiorescu – ca și P. P. Carp – solicita urgentarea punerii în aplicare a condițiilor de la Berlin, motiv pentru care guvernul Brătianu avea să-l numească pe criticul literar „prieten al evreilor”. Astfel, el cere suprimarea discriminării religioase din conținutul Constituției. Următoarea dezbateri în „chestiunea evreilor” va fi în ședința Camerei din 7 februarie 1879, în care solicită aceeași „grabnică întrunire a Constituantei pentru revizuirea articolului 7”⁵⁶.

Discursul lui Maiorescu din 24 februarie 1879 tratează problema evreilor ca pe o polemică cu fracțiunea liberă și independentă, care amâna revizuirea. Însă, odată cu dezbaterile parlamentare din toamna anului 1879, poziția lui Maiorescu va fi una mai moderată, cum observă E. Lovinescu. Zigu Ornea, în schimb, cataloghează rezervismul său drept o schimbare cu 180 de grade față de vechea sa atitudine⁵⁷. Maiorescu se arăta scandalizat de presiunile Alianței Israelite Universale din străinătate, considerând că „astfel de acțiuni sunt greșite și nu fac altceva decât să ne revolte sentimentul național”⁵⁸. Autoproclamat „prieten al evreilor”, criticul literar îi sfătuiește pe evrei „să nu întindă coarda prea tare în momentul de față”⁵⁹. Soluția propusă de Maiorescu, în acord cu „sentimentul majorității țării”⁶⁰, era naturalizarea anumitor categorii de evrei, nu prin liste, ci prin cerere prealabilă și individuală. Doar astfel, considera Maiorescu, evreii puteau demonstra că solicită cetățenia din voință proprie, și nu sub presiune străină:

⁵⁴ Titu Maiorescu, *Asupra tractatului de la Berlin. Ședința Camerei de la 28 septembrie 1878*, în idem, *Discursuri parlamentare*, vol. II, 1876-1881, București, Editura Librăriei Socec & Co., 1897, p. 198.

⁵⁵ Idem, *Însemnări zilnice*, vol. I (1855-1880), cu o introducere, note, facsimile și portrete de I. Rădulescu Pogoneanu, București, Editura Librăriei Socec & Co., p. 325.

⁵⁶ Idem, *Asupra tractatului...*, p. 222.

⁵⁷ Zigu Ornea, *Viața lui Titu Maiorescu*, vol. I, București, Editura Cartea Românească, 1986, p. 397.

⁵⁸ Titu Maiorescu, *Chestia evreilor și articolul 7. Ședința de la 10 septembrie 1879*, în idem, *Discursuri parlamentare*, vol. II, p. 367.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 366-367.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 369.

Naturalizarea individuală implică în sine însăși cererea evreilor, manifestarea dorințelor lor de a fi cetățeni români; prin ea se va împiedica din capul locului răul sentiment că au venit în mijlocul nostru ajutați de presiunea străină sau de alianța israelită⁶¹.

Gândind problema în termenii conceptului *formelor fără fond*, Maiorescu, printr-un apel la prudență, cere revizuirea legii fundamentale considerând că imposibila conciliere interetnică s-a datorat însuși regimului politic inaugurat de Constituția de la 1866. În cele din urmă, Parlamentul avea să voteze, la 6 octombrie 1879, modificarea articolului 7 cu formularea: „Deosebirea de credinți religioase și de confesiuni nu constituie în România o piedică la dobândirea și exercitarea drepturilor civile și politice”⁶². În continuare, articolul prevedea ca naturalizarea să se acorde individual și în virtutea unei legi. Așa cum se știe, această prevedere nu a rezolvat „problema evreiască” și a păstrat piedicile împotriva emancipării. Până la 1918, în total au fost naturalizați în total 1.000 de evrei, dintre care 883 de soldați care participaseră la Războiul de Independență⁶³.

Ca o primă concluzie, considerăm afirmația lui G. Panu exagerată, întrucât diferitele luări de poziție ale liderului junimist față de „problema” evreilor relevă mai curând o atitudine ambivalentă, pe care o remarcă și E. Lovinescu. Cel din urmă observă că motivele care ar fi declanșat atitudinea restrictivă a lui Maiorescu față de evrei sunt legate de contactul cu electoratul ieșean, în majoritate antisemit⁶⁴; această *opțiune politică*, reprezentând vocea opiniei publice, a fost susținută chiar de ultimele sale discursuri⁶⁵. În schimb, criticul literar Constantin Popescu-Cadem arată că atitudinea prosemită a lui Maiorescu, pe care îl numește „permanentul filoiudeu”, era justificată de apartenența sa la loja francmasoneriei iudaice⁶⁶. Totuși, ne permitem să spunem că, alături de P. P. Carp, Maiorescu este unul din exemplele rezistenței în fața tentațiilor antisemite și xenofobe a epocii.

Mihai Eminescu

Dacă Maiorescu își arăta sentimentele sale filosemite cu o anumită considerație, Eminescu se situează la antipod de poziția criticului literar⁶⁷. Poetul se declară adversar al revizuirii articolului 7 și ia o atitudine fermă împotriva evreilor. A scrie despre antisemitismul eminescian presupune o abordare mai amplă, care să permită încadrarea manifestărilor poetului în contextul socio-politic și cultural al vremii. Numeroase studii⁶⁸ dedicate acestui subiect arată că atitudinile sale în chestiunea evreilor sunt ambigue, iar antisemitismul care se degajă din scrierile politice și literare face parte, mai degrabă, din ideologia lui naționalistă. Cum am stabilit în argumentarea studiului nostru, ne vom îndrepta atenția asupra diagnosticelor, analizelor și soluțiilor sale, bazate pe o bună cunoaștere a realităților vremii privind „problema evreiască”.

⁶¹ *Ibidem*, p. 371.

⁶² *MOF*, nr. 232 din 13 octombrie 1879, p. 6597.

⁶³ Carol Iancu, *op. cit.*, p. 191.

⁶⁴ Eugen Lovinescu, *op. cit.*, p. 331.

⁶⁵ Titu Maiorescu, *Chestia evreilor...*, p. 329.

⁶⁶ C. Popescu-Cadem, *Titu Maiorescu în fața instanței documentelor*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2004, p. 214.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ Vezi D. Murărașu, *Naționalismul lui Eminescu*, ediție de Stancu Ilin, București, Editura Atos, 1999; Marta Petreu, „Evreofili” și „evreofagi”. Șapte autori despre chestiunea evreiască, în idem, *De la Junimea la Noica. Studii de cultură românească*, Iași, Editura Polirom, 2011; Liviu Neagoe, *Intellectualii români și chestiunea evreiască...*

Problemă sensibilă, antisemitismul lui Mihai Eminescu impune o analiză riguroasă a concepției lui socio-politice. George Călinescu susține că „ideile politice ale lui Eminescu sunt îndeosebi germane, național-conservatoare”⁶⁹, iar Zigu Ornea arată că Mihai Eminescu „a descoperit în criticismul maiorescian destule puncte de vedere pe care și el le împărtășea”⁷⁰. Ioan Stanomir observă că gândirea socio-politică a lui Eminescu este emanația teoriei junimiste a *formelor fără fond* și a conservatorismului, dar care se particularizează prin accentul pus în special pe critica modernizării⁷¹. Astfel, repertoriul creației politice eminesciene se reduce la critica socială și la obsesia conspiratorului alogen, acel *hospes hostis*, străinul din interior, țapul ispășitor prin excelență, eternul vinovat de toate relele, despre care scrie și Oișteanu⁷². Evreul apare la Eminescu ca etalon al alterității absolute, abil infiltrat în economia statului. Vom judeca antisemitismul său în raport cu gândirea eminesciană, făcând o incursiune în publicistica sa, din care putem extrage diverse atitudini ideologice, sociale, culturale sau politice.

Eminescu era adeptul teoriei structurii statului de factură germană. Astfel, în viziunea eminesciană, statul era un organism cu două componente: corpul statului și sufletul statului⁷³. Sufletul statului se identifică cu poporul român, în special cu țărănimea pentru care poetul nutrea sentimente nobile. Eminescu dezvoltă și teoria păturii superpuse⁷⁴, „noțiunea cea mai importantă, crucială pentru înțelegerea lucrărilor, din analizele lui Eminescu”⁷⁵. Pe scurt, poetul consideră că poporul român riscă să fie condus de elemente parazitare, care se întrețin din exploatarea muncii țărănimii⁷⁶; iar consecințele acestui fenomen contribuie la degradarea biologică, declinul economic și dezintegrarea cultural-spirituală a poporului român⁷⁷. Critica eminesciană din cadrul acestei teorii se îndreaptă, în primul rând, asupra grecilor din Muntenia și asupra evreilor, despre care scria că „elementul evreiesc, improductiv cu totul, [...] e dintre toate cel mai uzurar, cel mai apăsător, cel mai corupător”⁷⁸. Această teorie justifică de ce poetul tratează toate problemele interne ale statului și în special „chestiunea evreiască” utilizând conceptul de muncă.

„Chestiunea evreiască”, în epoca în care a fost dezbătută pe toate fațetele, a pus în mișcare și talentul retoric eminescian. În studiul asupra problemei evreiești, poetul nu doar descrie și analizează niște stări de fapt. Ceea ce-l diferențiază pe Eminescu de majoritatea intelectualilor epocii, care își etalau discursurile acuzatoare la adresa evreilor, este faptul că poetul propune și mijloace de soluționare a „chestiunii evreiești”:

⁶⁹ George Călinescu, *Opera lui Mihai Eminescu*, vol. I, Chișinău, Editura Hyperion, 1993, p. 313.

⁷⁰ Zigu Ornea, *Junimea și junimismul*, p. 479.

⁷¹ Ioan Stanomir, *Spiritul conservator...*, p. 105.

⁷² Andrei Oișteanu, *Inventing the Jew. Antisemitic Stereotypes in Romanian and Other Central-East European Cultures*, University of Nebraska Press, 2009, p. 66.

⁷³ Mihai Eminescu, *[Esprimită în termenii cei mai generali...]*, în „Timpul”, 17 august 1878, în idem, *Opere. Publicistică. 1 noiembrie 1877 – 15 februarie 1880*, vol. X, studiu introductiv de Al. Oprea, ediție critică de Perpessicius, București, Editura Academiei RSR, 1980, p. 315.

⁷⁴ Într-un articol din „Timpul”, M. Eminescu susține că încă din copilărie a observat că asupra țării s-a suprapus o pătură de venetici. Vezi Mihai Eminescu, *[Materiale etnologice privind în parte și pe D. Nicu Xenopolus, criticul literar de la „Pseudo-Românul”]*, în „Timpul”, 8 aprilie 1882, în idem, *Opere. Publicistică. 1882-1883; 1888-1889*, vol. XIII, ediție critică întemeiată de Perpessicius, București, Editura Academiei RSR, 1985, p. 56.

⁷⁵ Bădescu Ilie, *Sociologie eminesciană*, Galați, Editura Porto Franco, 1994, p. 269.

⁷⁶ Leon Volovici, *op. cit.*, p. 33.

⁷⁷ Bădescu Ilie, *op. cit.*, p. 107.

⁷⁸ Mihai Eminescu, *[Dacă majoritatea...]*, în „Timpul”, 3 iulie 1879, în *Opere*, vol. X, p. 286.

A crea pentru evrei posibilitatea de-a ajunge la drepturi civile și politice fără a compromite nici un interes național și economic al românilor, a ridica piedeca absolută a religiei pentru a o-nlocui cu garanții și mai puternice, iată ținta la care trebuie să aspirăm cu toții⁷⁹.

Trebuie menționat că articolele sale critice încă de la început conțin un substrat economic și nu unul religios sau naționalist. E de remarcat că, în articolele care ating problema evreiască, Eminescu preia viziunea școlii istorice germane în cadrul căreia s-a format; de exemplu, în unele texte, poetul preia idei enunțate de Kant⁸⁰ cu privire la practicarea de către evrei a muncii neproductive și a speculei. Însă cele mai importante repere în „chestiunea evreiască” provin din Școala lui Gustav Schmoller. Folosind ca instrument metoda comparativă, Eminescu își propune să demonstreze că în România valul de imigranți evrei a adus cu el probleme de ordin social (aglomerări urbane) și, implicit, probleme de ordin economic. Istoricul Leon Volovici arată că antisemitismul eminescian s-a născut la Viena, „unul din primele focare ale antisemitismului european modern”, unde poetul și-a făcut studiile, însă considerăm că această relație de cauzalitate nu poate fi probată dacă luăm în considerare că și Titu Maiorescu studiasse tot la Viena⁸¹.

Ca și Maiorescu, Eminescu gândea „problema evreiască” în termeni economici, atitudinea negativă având drept cauză fundamentală ocupațiile neproductive ale evreilor. În percepția sa, evreul nu trebuia să capete drepturi, întrucât „el e veșnic consumator, niciodată producător, [...] el reprezintă concurența nesănătoasă a muncii rele, superficiale, cu munca dreaptă și temeinică”⁸². Eminescu afirmă că evreii formau un „stat dușman existenței noastre”, iar sub influența ideilor lui Fichte, atrăgea atenția asupra riscurilor ce rezultau din acordarea cetățeniei. Avansa teoria „statului în stat” (tot de natură fichteană), care susținea că evreii se foloseau de acțiuni subversive ca să eludeze legile în vigoare, subminând astfel autoritățile societății gazdă.

Acuzația de „stat în stat”, care a ocupat un loc important în toate discursurile antisemite din Europa, a fost împrumutată și de limbajul politic românesc; în ședința Camerei din 22 februarie/6 martie 1879, deputații Pantazi Ghica și G. Misail prezintă pericolul evreiesc sub această formulare⁸³. Conspirația mondială este un alt subiect preferat al antisemiților. Politica intervenționistă a Alianței Israelite Universale îl scandalizează și pe jurnalistul politic, care trece la atac: „Cât pentru români, egala îndreptățire a 600.000 de lipitori și precupeți este pentru ei o chestiune de moarte și de viață”⁸⁴. Eminescu recunoaște că sunt și evrei care merită cetățenia, însă nu admite ca „pentru numărul mărginit de evrei folositori țării, să dăm depline drepturi sutelor de mii de venetici neproductivi”⁸⁵.

Așa cum arată Marta Petreu, pentru poetul nostru național, problema evreiască este și o chestiune de *alteritate*⁸⁶, un rezultat al etnocentrismului autohton. În discursul său identitar, Eminescu recurge la imagini-stereotip ale evreului (evreul-cârciumar), care fac parte din imaginarul său tradițional. Mărcile de identificare etnică ale

⁷⁹ Idem, *[Oare roadele demagogiei]*, în „Timpul”, 8 iunie 1879, în *Opere*, vol. X, p. 268.

⁸⁰ Vezi Leon Poliakov, *Istoria antisemitismului*, vol. II, București, Editura Hasefer, 2007, p. 131-132.

⁸¹ Leon Volovici, *op. cit.*, p. 32.

⁸² Mihai Eminescu, *[Evreii și conferința]*, în „Curierul de Iași”, 9 ianuarie 1877, în idem, *Opere. Publicistică. 1870-1877*, vol. IX, studiu introductiv de Al. Oprea, ediție critică de Perpessicius, București, Editura Academiei RSR, 1980, p. 301.

⁸³ Carol Iancu, *op. cit.*, p. 237.

⁸⁴ Mihai Eminescu, *[Iarăși evreii...]*, în „Curierul de Iași”, 5 decembrie 1876, în *Opere*, vol. IX, p. 281.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ Marta Petreu, „Chestiunea evreiască”..., p. 82.

evreului – barba, perciunii sau costumul evreiesc tradițional –, Eminescu le considera elemente ale procesului de diferențiere, singularizare și de izolare ale etniei evreiești. El nu este de acord cu sintagma „evreul român”, întrucât acesta nu adoptase nici limba, nici obiceiurile noastre⁸⁷. Un demers pentru obținerea dreptului de naturalizare, credea el, era ștergerea acestor diferențe identitare și abandonarea ocupațiilor economice care atentau la unitatea și omogenitatea națiunii. Singura modalitate admisibilă ca evreii să ajungă la egalitate cu cetățenii statului român era ca aceștia să vorbească limba română și să „între în relații de căsătorie cu românii”⁸⁸.

Însă poetul se contrazice atunci când neagă că asimilarea s-ar putea realiza, deoarece el considera că evreii nu posedă niciun fel de înclinație psihoafectivă față de națiunile în mijlocul cărora trăiesc. Istoricul William Oldson observă că această nesiguranță a poetului arată că raționamentul său față de asimilarea evreilor la cultura română comportă două dimensiuni diferite. În primul rând, poetul naționalist a vrut să dea un avertisment contemporanilor săi, apreciind că pătrunderea evreilor în cultura română ar aduce cu sine o problemă gravă – „iudaizarea culturală”. În al doilea rând, Eminescu credea că românii nu posedă abilitățile economice necesare pentru a concura cu această comunitate⁸⁹. William Oldson observă că, „în ambele domenii, poetul credea că, din cauza abilității evreilor și incapacității românilor, organismul național ar fi fost absorbit, dacă nu distrus”⁹⁰. Atitudinea ambivalentă față de asimilarea evreilor era evidențiată de neajunsurile românești, cât și de cele evreiești. Fundamentul „chestiunii evreiești” era determinat de înapoierea economică și de lipsa de orice inițiativă antreprenorială a românilor înșiși⁹¹. Deși partizan al discriminării evreilor pe motive economice, Eminescu nu a fost de acord cu persecutarea evreilor pe rațiuni rasiale sau religioase. Gazetarul își manifestă convingerea că:

[...] intoleranța religioasă n-a existat niciodată în România. Acest considerat este de prisos, pentru că-l știu nu numai copiii, ci până și Alianța izraelită, căreia nu-i place a-l ști. [...] Toate confesiunile creștine și necreștine, posibile și imposibile, s-au bucurat pururea de cea mai mare toleranță religioasă pe pământul nostru⁹².

Ba mai mult, într-o notă manuscrisă reproducă de D. Murărașu, Eminescu ia poziție în favoarea emancipării evreilor, constatând cu tristețe că, „din nefericire, nimeni n-are curajul să propună singura soluție: tratarea pe picior egal a străinilor și ștergerea deplină a deosebirilor de confesiuni”⁹³.

Eminescu s-a implicat și în dezbaterile privind revizuirea Constituției în sensul solicitat la Congresul de la Berlin, considerând art. 44 din tratat „un amestec direct în afacerile interioare ale statului nostru”⁹⁴. Cu toate că utilizează un ton precaut, întrucât era în joc recunoașterea independenței României, jurnalistul politic se declară împotriva acordării cetățeniei evreilor în masă. Pornea de la premisa că efectele naturalizării evreilor ar fi profund disonante cu realitățile sociale și economice ale vremii. În acest sens, Eminescu nota:

⁸⁷ Mihai Eminescu, *[Dacă proiectul majorității...]*, în „*Timpu*”, 7 iulie 1879, în *Opere*, vol. X, p. 291-292.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 291.

⁸⁹ William Oldson, *op. cit.*, p. 119.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² Mihai Eminescu, *[Deosebirea între aceste două declarații...]*, în „*Timpu*”, 27 februarie 1879, în *Opere*, vol. X, p. 201.

⁹³ D. Murărașu, *op. cit.*, p. 163.

⁹⁴ Mihai Eminescu, *[Se știe că noi...]*, în „*Timpu*”, 17 februarie 1879, în *Opere*, vol. X, p. 189.

Dacă statul român ar fi puternic – ceea ce un stat liberal nu poate fi, căci el renunță la puterile sale în favoarea individului – dacă nația română ar fi economicște puternică – ceea ce o nație agricolă nu poate fi, căci valoarea producerii ei e mărginită într-un mod fatal – atunci chestiunea izraelită n-ar fi un pericol, ba nu s-ar fi născut niciodată⁹⁵.

Eminescu îi găsește pe evrei vinovați de sărăcirea țăranilor și mizeria claselor de mijloc și ajunge la concluzia că declinul evident în care se află România este produsul unei politici greșite a guvernului liberal, nepăsător față de problemele țăranimii exploatate. Poetul folosește termenul de „uzură”, prin care se înțelege acumularea imorală și ilegală de avere în detrimentul țăranilor, pe care evreii îi constrâng să renunțe la propriile bunuri în favoarea lor. Despre situația critică a țăranului român la sfârșit de secol XIX aflăm și de la Moses Schwarzfild:

[...] țăranii, în zorul de a-și achita împovărațiile și numeroasele contribuții ce cădeau ades ca din senin, „de teama bătaiei și a închisoarei”, [...] nu se mai gândesc, nu mai cercetează în ce condiții iau banii cu împrumut. Ca să aibe câțiva lei, se îndatorează și cedează cu anticipațiune toate produsele ce așteaptă să culeagă anul acela [...], nimic nu mai este al lor, orice product [...] trece în mâinile nesățiosului creditor⁹⁶.

Însă cronicarul precizează că nu evreii din Principate se dedau la activități de camătă, ci negustorii greci și epiroți.

Într-un articol care constată realitatea sociologică a fenomenul imigrațiilor, Eminescu formulează întrebarea: „Este utilă, este necesară o rasă care, direct sau indirect, îți nimicește poporul?”⁹⁷ El își expune temerea față de înmulțirea populației evreiești în raport cu scăderea natalității populației autohtone: „[...] populația evreiască crește în pătrat, a noastră dă îndărăt”⁹⁸ și al „spiritului de exclusivism al rasei evreiești”⁹⁹. Numărul evreilor crescuse de la 30.000 în 1848, la 550.000 în 1879¹⁰⁰, mare parte din ei deținând funcții administrative în orașe sau comerciale la sate. La final, poetul avertizează alarmant că, atunci când evreii vor căpăta drepturi cetățenești depline, „Moldova nu mai are de trăit decât vreo zece ani, Țara Românească, treizeci poate”¹⁰¹.

După cum am văzut, atitudinea antisemită a poetului junimist avea un fundament economic și social. Critica sa se îndrepta împotriva negustorilor evrei, care controlau comerțul și finanțele țării. Însă problema noastră nu este de a-l cataloga pe Eminescu drept antisemit, ci de a-i cunoaște concepția social-politică și economică, ce trebuie încadrată în limitele viziunii conservatoare și antilibérale.

Eminescu critică *politica evreiască* a guvernului liberal, care intenționa să acorde drepturi civile depline unei importante părți a minorității evreiești, deoarece, spunea el, „nu drepturile politice acordate evreilor sunt periculoase, ci acel drept civil pe care nu-l aveau, acela de a cumpăra proprietăți rurale”¹⁰². Posibilitatea de soluționare a problemei evreiești, Eminescu o întrevide prin rezolvarea problemei agrare, adică formarea unei

⁹⁵ Idem, *[Ieri și alaltăieri Camera...]*, în „Timpul”, 27 februarie 1879, în *Opere*, vol. X, p. 200.

⁹⁶ *** *Evreii din România în texte istoriografice*, antologie, introducere, selectarea textelor, note și comentarii, traduceri din limbile maghiară, germană și franceză, bibliografie și indici de Lya Benjamin, București, Editura Hasefer, 2002, p. 246.

⁹⁷ Mihai Eminescu, *[De câte ori se discută...]*, în „Timpul”, 1 noiembrie 1881, în idem, *Opere. Publicistică. 1 ianuarie – 31 decembrie 1881*, vol. XII, ediție critică întemeiată de Perpessicius, București, Editura Academiei RSR, 1985, p. 389.

⁹⁸ Idem, *[De când nația...]*, în „Timpul”, 24 iunie 1879, în *Opere*, vol. X, p. 278.

⁹⁹ Idem, *[Dacă proiectul majorității...]*, p. 291.

¹⁰⁰ Idem, *[Deosebirea între aceste două declarații...]*, p. 201.

¹⁰¹ Idem, *[Vechea imputare...]*, în „Timpul”, 19 iunie 1879, în *Opere*, vol. X, p. 272.

¹⁰² Idem, *[Dacă majoritatea...]*, p. 286.

clase țărănești puternice, prin îmbunătățirea stării lor materiale, morale și intelectuale¹⁰³. Poetul mai susține că numai o organizare conservatoare a țării ar putea impune măsuri protecționiste împotriva concurenței străine.

Sub aspect ideologic, Eminescu arată că „primejdia revizuirii art. 7 nu stă atât în însăși cestiunea israelită, cât în starea în care ne aflăm când ni se pune această cestiune”¹⁰⁴. Pentru Eminescu, remediile acestei boli, „mai mult acută decât organică”, care era „chestiunea evreilor”, nu puteau fi decât conservatoare. Odată administrate aceste remedii, evreii puteau fi siliți să emigreze în alte țări „unde semicivilizația e unită cu pseudoliberalismul”, întrucât, spunea Eminescu, evreii „fug de civilizația adevărată și de libertatea adevărată”¹⁰⁵.

În urma revizuirii art. 7 din Constituție la 13 octombrie 1879, în sensul dorit de conservatori, Eminescu susține iarăși că rezolvarea problemei evreiești nu se poate realiza decât în măsura în care e conformă cu interesele statului. Soluția pe care o propunea la acel moment era ca statul să ia o serie de măsuri organice, conservatoare. Acuzațiile poetului se îndreptau de această dată către C. A. Rosetti. Eminescu era îngrijorat de strategia liberalilor de a forma un partid „roșu” în Moldova, unde evreii înstăriți ar fi putut deveni alegători în Colegiile I și II, iar dat fiind numărul lor mare, ar fi putut înclina balanța în favoarea liberalilor¹⁰⁶. În legătură cu acest aspect, Lucian Butaru observă că „efectele antisemite sunt doar efecte secundare ale luptei pe care o purta cu interesele electoral-strategice, ascunse, ale liberalilor”¹⁰⁷.

Antisemitismul eminescian, „născut din panică și din compasiune față de populația românească surclasată economic, iar nu din ură, se dovedește maleabil”¹⁰⁸ și pro-asimilaționist. Eminescu nu se împotrivesc intrării străinilor în țară, atâta vreme cât fac o concurență pozitivă ocupațiilor productive și nu devin „elemente determinante, dominatoare în statul român”. În căutarea unei soluții definitive pentru problema evreiască, Eminescu a avut ca punct de plecare această idee, că românul trebuie să rămână elementul dominant al statului, precizând că modelul de dezvoltare urmat de statul nostru trebuia să pornească de la caracteristicile sale culturale, istorice și etnice¹⁰⁹.

Concluzionând, se poate spune că afirmația lui G. Panu despre Eminescu este veridică, date fiind verva satirică și patosul cu care a polemizat în chestiunea evreiască. Emoționalitatea lui se înscrie într-un trend naționalist aproape mistic. Articolele sale, scrise sub influența gândirii tradiționaliste, sunt o mostră a limbajului argumentativ specific eminescian și fac parte din logica discursului public construit într-o epocă de maximă tensiune socială. Așa cum am văzut, poetul s-a implicat pasional în toate chestiunile interne ale statului român și a propus soluții pentru situația economică și politică a țării. Devenită un „serial” al publicisticii eminesciene, „chestiunea evreiască” a fost abordată în aceeași termeni. Deși „cocheta” cu teoriile antisemite ale vremii, Eminescu a ales abordarea situației evreilor din perspectivă culturalistă (socială și economică)¹¹⁰. El însuși declara că nu era dominat de ura față de evrei, ci era mai

¹⁰³ Idem, *[Camerele actuale de revizuire...]*, în „Timpul”, 17 iulie 1879, în *Opere*, vol. X, p. 301.

¹⁰⁴ Idem, *[Cu cât trec una după alta zilele...]*, în „Timpul”, 23 iunie 1879, în *Opere*, vol. X, p. 277.

¹⁰⁵ Idem, *[Camerele actuale de revizuire...]*, p. 300-301.

¹⁰⁶ Idem, *[E cumplită starea de lucruri...]*, în „Timpul”, 19 iunie 1881, în *Opere*, vol. XII, p. 281.

¹⁰⁷ Lucian Butaru, *op. cit.*, p. 72, subcapitolul I.3., *Despre nașterea unui stat și despre problemele aferente. Mihai Eminescu și Congresul de la Berlin (1878)*, p. 64-87.

¹⁰⁸ Marta Petreu, „Chestiunea evreiască” ..., p. 83.

¹⁰⁹ William Oldson, *op. cit.*, p. 120.

¹¹⁰ Lucian Butaru, *op. cit.*, p. 82.

degrabă îndrumat de instinctul de conservare al poporului român; care pentru el era „legea supremă”¹¹¹ a națiunii române. Alternând mesajul de tip naționalist cu cel de tip antisemit, deși contradictoriu, discursul eminescian se diferențiază, așa cum am arătat, prin aceea că oferă o soluție structurată pe armonizarea relațiilor cu societatea gazdă, într-o formulă constructivă – asimilarea prin limbă și stil de viață.

Vasile Conta

Dintre antisemiții români ai jumătății de secolul XIX, filosoful și profesorul universitar ieșean Vasile Conta reprezintă marea excepție, întrucât a încercat să fundamenteze științific propria aversiune față de evrei, propagând-o în rândul maselor. Conform celor relatate de Panu, filosoful „avea idei așa de absolute” în „chestiunea evreiască” încât, deși era conciliant de fel, „când venea vorba însă de evreu, nu-l mai cunoșteai, din bun și blând el devenea rău”. Nu era vorba de antisemitism intelectual sau instinctual, ci de unul fundamentat pe „un vast material în contra evreilor” și „o doctrină implacabilă” pe care o construisese după modelul sistemului său filosofic¹¹².

Trebuie spus din capul locului că Vasile Conta nu a reprezentat punctul de vedere junimist față de „chestiunea evreiască”, deși aceasta devenea o problemă capitală a gândirii sale socio-politice. Disensiunile de opinii apar pe tema revizuirii faimosului articol 7 din Constituție. Alături de Xenopol, V. Conta are puncte de vedere diferite de ale conducătorilor Junimii politice¹¹³. Amândoi se înscriu în mișcarea liberală disidentă¹¹⁴, fapt care a accelerat sfârșitul colaborării cu Junimea, unde nu erau prea simpatizați. Atitudinea lui Vasile Conta era justificată de convingerea că emanciparea evreilor ar avea efecte fatale pentru națiunea română și, în acest sens, considera articolul 7 din Constituția de la 1866 o formă legitimă de autoapărare. Dar înainte de a lua în discuție atitudinile sale antisemite, considerăm că este necesar să evidențiem anumite aspecte legate de mediul său de formare, care ar fi putut contribui la dezvoltarea reacțiilor sale antievreiești.

Cu studii în Belgia, la Anvers, Bruxelles și Gand, V. Conta a devenit licențiat în drept, filosofie și economie politică. După ce și-a luat și doctoratul în Drept la Bruxelles, Conta a mai frecventat mediile academice din Anglia, Italia și Germania până la 1874, după care s-a întors la Iași, făcând parte din gruparea culturală Junimea și scriind în „Convorbiri literare”¹¹⁵. În perioada studiilor în străinătate, filosoful român a luat contact cu operele lui Spencer, Darwin, Buckle, J. S. Mill, A. Comte¹¹⁶, devenind adeptul materialismului și evoluționismului¹¹⁷. Cât despre atitudinea ostilă față de evrei, nu există informații care să susțină ipoteza că a existat o școală care l-a influențat în acest sens. Probabil și-a conturat această aversiune în timpul petrecut în mediul ieșean, oraș despre care știm, din relatările lui G. Panu, că era impregnat de antisemitism la vremea aceea. O altă posibilă motivație ar putea fi și descendența acestuia dintr-o familie de preoți moldoveni, ceea ce poate însemna că avea deja un bagaj de stereotipuri religioase

¹¹¹ William Oldson, *op. cit.*, p. 116.

¹¹² *Ibidem*, p. 241.

¹¹³ Zigu Ornea, *op. cit.*, p. 78.

¹¹⁴ *Ibidem*.

¹¹⁵ C. Săteanu, *Figuri din „Junimea”: cu 45 clișee și autografe*; M. Eminescu, T. Maiorescu, P. P. Carp, I. Negruzzi, V. Pogor, G. Hurmuzache, ș.a., București, Editura Bucovina, s.a., p. 201.

¹¹⁶ Alexandru Zub, *Junimea. Implicații istoriografice. 1864-1885*, Iași, Editura Junimea, 1976, p. 247.

¹¹⁷ Zigu Ornea, *op. cit.*, p. 138-139.

pe care le-a „popularizat” ulterior¹¹⁸. Cert este că antisemitismul „tranșant și ireductibil” al lui Conta l-a impresionat pe Panu, întrucât acesta scrie despre filosof că „nu se dădea înapoi înaintea oricărei soluții, oricât de extreme, numai ca să poată scăpa țara de evrei; căci Conta, neadmițând nici asimilare, nici măcar împăcare cu evreii, propunea ca singură soluție alungarea în masă, pe care el o credea posibilă”¹¹⁹.

Vasile Conta a intrat la Junimea „pe la 1876, când elementul antisemit a căpătat o mare forță”¹²⁰ și „era un om deja copt și format cu ideile proprii în toate chestiile, așa că era refractar la orice influență nouă”¹²¹, ne relatează G. Panu. De asemenea, aflăm că V. Conta nu s-a bucurat de prea multă simpatie în cercul Junimii maioresciene, deoarece filosoful „și-a păstrat toată independența și libertatea de cugetare la Junimea”¹²². Atitudinea „glacială” a junimiștilor față de V. Conta se explică prin faptul că aceștia nu acceptau decât filosofia corifeului junimist: Titu Maiorescu aparținea școlii idealismului filosofic, pe când „viul cugetător Conta” era adeptul școlii filosofice materialiste și pozitivist. Mai mult, viziunea fanatică în „chestiunea evreilor” îl îndepărtează pe Conta de ideologia și gruparea junimistă. Activitatea sa culturală și politică a durat opt ani, timp în care și-a scris opera filosofică și a luat parte la viața politică, fiind ales deputat de Iași din partea fracțiunii libere și independente și, timp de un an, ministru al Instrucțiunii Publice. Tot în acest interval de timp, V. Conta a fost și profesor la Facultatea de Drept din Iași.

Despre concepția social-politică a filosofului se poate spune că este extracția filosofiei sale materialiste, o îmbinare a celor două teorii emise de el: *Teoria fatalismului* și *Teoria undulațiunii universale*, ambele fiind mai întâi dezbătute în cadrul ceneclurilor de la Junimea și publicate în mare parte în „Convorbiri literare”¹²³.

În *Teoria fatalismului*, Conta încearcă să explice fenomenele psihice, sociale și cultural-spirituale în cadrul unui determinism universal, pe care îl numește *fatalism*. În analiza fenomenelor sociale, vădit influențat de operele lui Comte și Buckle¹²⁴ (de la Buckle preia ideea legității în viața socială), folosește ca sursă de inspirație atât statistica, cât și faptele istorice. Conta preia ideea că geneza unei națiuni este produsul mediului în care ea trăiește, printre cauzele determinante aflându-se și *rasa*, care „nu e decât o modificare a speciei care prin mediul în care a trăit mai mult sau mai puțin timp”¹²⁵. Conta atribuie națiunii legea fatalității pe care o va dezvolta în *Teoria undulațiunii universale*, arătând condițiile de manifestare a fatalității în cadrul unei națiuni. Printr-o expunere logică, Conta avansează ideea că întreaga existență este supusă *mișcării ondulatorii*, aceasta fiind subiectul *metamorfozei infinite* și *progresului*. Formele materiale vechi pot fi înlocuite de forme materiale noi; astfel, națiunile, ca și fenomenele sociale, dacă urmează calea ascendentă sau „curba suitoare”, se conservă și evoluează, însă dacă parcurg calea descendentă sau „curba coborătoare”, ele dispar. În capitolul *Emigrațiunea*, Conta dezvoltă aceste idei, susținând că rasele și națiunile lumii

¹¹⁸ Cătălin Turliuc, *Vasile Conta și modificarea articolului 7 al Constituției din 1866*, în Dumitru Vitcu, Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc, *Modernizare și construcție națională în România. Rolul factorului alogen, 1832-1918*, Iași, Editura Junimea, 2002, p. 278.

¹¹⁹ G. Panu, *op. cit.*, p. 241.

¹²⁰ *Ibidem*.

¹²¹ *Ibidem*, p. 227.

¹²² C. Săteanu, *op. cit.*, p. 202.

¹²³ Al. Zub, *op. cit.*, p. 213.

¹²⁴ Vasile Conta, *Teoria fatalismului. Teoria undulațiunii universale*, postfață de Petre Dumitrescu, Iași, Editura Junimea, 1995, p. 8.

¹²⁵ *Ibidem*.

trebuie să emigreze într-un alt spațiu sau să se încrucișeze cu altele pentru a urma „curba suitoare”, altminteri riscă să dispară și să fie înlocuite cu noi rase sau națiuni.

Junimistul continuă elaborarea sistemului său filosofic prin *Încercări de metafizică*, apărută în 1879, care este o completare a celor două teorii cu argumente de ordin religios. Conta atinge problema iudaismului și susține că religia iudaică este una exclusivistă și inferioară, în raport cu creștinismul, pentru că încurajează moralitatea și umanismul doar între membrii acelei religii. El vrea să sublinieze caracterul ascuns al religiei iudaice, făcând aluzie la pactul lui Dumnezeu cu Avram, și susține că evreii au

[...] un Dumnezeu național care dușmănește pe toate națiile, afară de rasa evreiască pentru care păstrează toate favorurile sale [...]. Ceea ce caracterizează mai cu seamă pe acest Dumnezeu național este că el făgăduiește să supuiască într-o zi toată lumea sub dominațiunea rasei evreiești ce va rămâne tot exclusivistă și în capul căreia se va găsi atunci Mesia cel așteptat¹²⁶.

Conta încearcă să arate pe baze științifice că lupta împotriva iudaismului este o necesitate, deoarece religia lor nu este decât un sistem de legi politice și sociale impuse de Dumnezeu lor particular. Conta mai spune că neamstecul evreilor cu alte etnii (prin căsătorie) este dovada respectării preceptelor divine conform pactului, în schimbul căruia Dumnezeu le garantase cucerirea lumii.

Acestea sunt principalele caracteristici ale concepției socio-politice a lui Vasile Conta, referitoare la evrei, în acord cu limbajul său filosofic. El atrage atenția că rasa românească „prea puțin viguroasă” a început să parcurgă „curba scoborătoare” și riscă să piară, drept pentru care propune elaborarea unei strategii comune pentru revitalizarea națiunii române. Prevăzând o catastrofă, Conta devine din teoretician un activist militant împotriva evreilor. El înființează în 1875, la Iași, o societate secretă, numită Liga Română „Viața”, a cărei misiune era „lupta împotriva coterpirii economice jidovești”¹²⁷.

Prima ședință are loc pe 5 octombrie 1875. Conta invocă „un mare pericol care amenință viitorul țării noastre”, apărut pe fondul ascensiunii „industriei jidovești”, și declară că Liga are ca scop „a combate prin toate mijloacele morale și economice comerțul și industria jidovească și a susține și-n multe pe aceea românească”. În expunerea de motive, Conta semnalează cauzele acestui „dezastru”. Ca și Eminescu, filosoful se arată îngrijorat de „mulțimea de evrei care au năvălit în țară”, mijloacele imorale și ilegale prin care au ajuns să posede bunuri, „uneltirile perfide pentru apăsarea și sustragerea avuțiilor naționale, împiedicând dezvoltarea comerțului și industriei indigene”¹²⁸. Având în vedere această stare de lucruri, se concepe Pactul Ligii Române „Viața”, alcătuit din 16 articole, în care se prevăd mijloacele de combatere a problemei „jidovimii acaparatoare”. Strategia era direcționată spre sabotarea comerțului evreiesc și conservarea industriei românești. Astfel, Conta recomanda membrilor de propagandă să-și procure articole de comerț exclusiv de la comercianții români sau străinii de rit creștin. Liga miza pe faptul că, odată slăbiți în puterea lor financiară, evreii n-ar mai fi emigrat în număr atât de mare pe teritoriul românesc¹²⁹, cu alte cuvinte, s-ar fi pus capăt imigrărilor excesive. Deși cu o scurtă durată de activitate, Liga Română „Viața” a fost un important mijloc de propagare a imaginii antisemit și a temelor sale predilecte, promovate de filosof.

¹²⁶ Idem, *Încercări de metafizică materialistă*, Iași, Editura Librăriei Școalelor Frații Șaraga, p. 77-78.

¹²⁷ Theodor Naum, *Antisemitismul lui Vasile Conta*, București, Editura „Facilei Românești”, f.a., p. 41.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 44-45.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 46-47.

Rezolvarea „chestiunii evreiești” în viziunea lui Conta era combaterea ei. Începută ca o teoretizare cu „date științifice”, continuată pe teren economic, prin înființarea unui organ de propagandă antievreiască, „lupta” închipuită de Conta ajunge și în Parlament. El și-a expus „doctrina implacabilă” în faimoasele sale discursuri rostite în Adunarea Deputaților pe tema revizuirii art. 7 din Constituție, fiind împotriva revizuirii. Argumentele aduse pentru a-și susține poziția provin din interpretarea sa asupra principiului naționalităților și a ideii de rasă, utilizate frecvent în discursul identitar european. Istoricul Dietmar Müller consideră că la baza discursului aripii radical-antisemite (din care fac parte alături de V. Conta și alți deputați precum D. Rosetti Tețcanu, Nicolae Blaremburg și senatorul V. Alecsandri) stătea *alteritatea* evreilor față de români, cu un profund caracter etnic și ontologic¹³⁰.

Deputatul Conta, adoptând un stil obiectiv, didactic, încearcă să explice justetea redactării articolului 7, spunând că acesta „este conform cu ideile cele mai pure, cu principiile cele mai sănătoase, de drept și de umanitate, în acord cu știința”¹³¹. Încă de la început enunță condiția imperios necesară pentru fondarea, existența și continuitatea unui stat: „[...] cea dintâi condiție pentru ca un stat să poată exista și prospera este ca cetățenii aceluia stat să fie din aceeași rasă, din același sânge”¹³². Astfel, principiul sângelui încadra norma de organizare a unui stat, iar ereditatea odată împământănită, cât și stabilirea unei linii descendente etnice creau premisele unei coexistențe ce conducea spre o absolută evoluție. Această teorie este contrară celei enunțate în *Teoria evoluției universale*, ale cărei idei le-am surprins la începutul acestui studiu.

Discursul lui Conta se leagă de potențialele evoluții de natură să periclitaze viitorul națiunii române în contextul unei dezvoltări continue a minorității evreiești; astfel că, inevitabil, se putea produce o ciocnire, un conflict de interese între națiunea dominantă și cea minoritară. Singurul principiu în baza căruia putea admite cetățenia este ca „acei străini să se amestece cu totul, așa încât la urma urmei să rămâie în Stat tot unul și același sânge”¹³³. Așadar, V. Conta întrevădea posibilitatea de rezolvare a naturalizărilor numai prin legăturile de căsătorie cu indigenii, rezultând ulterior legături de sânge.

Mai departe, Conta analizează articolul 7 din Constituție și afirmă că motivul pentru care nu se acordă cetățenia străinilor de rit necreștin, mai cu seamă evreilor, pe care îi numește în sens depreciativ „jidani”, este cel invocat mai sus: „[...] nu se contopesc cu noi și nu s-au contopit niciodată”¹³⁴. El mai susține că evreii sunt o nație distinctă și neasimilabilă, pe motiv că sunt mult prea încorsetați în preceptele religiei lor, care s-a metamorfozat într-o „organizare social teocratică”¹³⁵. Conta face referire la așa-zisa exclusivitate negativă a poporului evreu, despre care vorbește și în *Încercările de metafizică materialistă*. Privește cu scepticism ipoteza ca „jidanii cetățeni” „să facă și să execute legile în țara noastră”¹³⁶, întrucât, spune el, ei sunt mult prea atașați de organizarea și solidaritatea lor socială. Desigur, sunt binecunoscute prescripțiile religioase ale evreilor – care ar împiedica o astfel de căsătorie mixtă – și nicidecum o apetență specială pentru segregare sau autoexcludere. Dar această situație nu este lipsită

¹³⁰ Dietmar Müller, *op. cit.*, p. 215.

¹³¹ Vasile Conta, *Cine sunt jidani. Primejdia jidovească. Discursul lui Vasile Conta rostit în ședința Adunării Deputaților din 4 și 5 septembrie 1879*, Iași, 1914, p. 10.

¹³² *Ibidem*, p. 2.

¹³³ *Ibidem*, p. 5.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 6.

¹³⁵ *Ibidem*, p. 9.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 10.

de excepții, întrucât, în calea spre naturalizare, numeroși evrei din Iași au ales calea convertirii la creștinism.

Conta își continuă argumentația „științifică” în cel de-al doilea discurs, la ședința din 5 septembrie 1879, când pune accent pe „primejdia” pe care evreii o reprezintă pentru națiunea română. Filosoful dezvoltă ideile cuprinse în *Încercări de metafizică*, adresând interogația retorică: „Ce sunt jidanii, domnilor?”. Răspunsul său se concentrează asupra conceptelor de rasă, națiune și iubirea de patrie: „[...] sunt un popor deosebit, cu patrie deosebită, pe cât timp vor continua să rămână jidani”¹³⁷. Toate aceste elemente particulare îi împiedică să manifeste atașament față de o anumită patrie și să se asimileze. Făcând apel la această teorie a distinctivității poporului iudaic, Conta mai susține că scopul lor este să creeze o „împărăție jidovească”, Palestina, pe un teritoriu ideal, care poate fi România. De aceea, spune Conta, evreii au folosit ca strategie principiile pe care le promova Revoluția Franceză: libertate, egalitate, umanitate, ei rămânând în continuare fideli propriei jurisdicții civile și politice. Conta face referire la faptul că emanciparea evreilor francezi s-a bazat pe declarații mincinoase, încât să se ajungă la o conciliere a interdicțiilor religioase cu acordarea drepturilor cetățenești. Deputatul liberal afirmă că emanciparea din Franța a fost un plan bine instrumentat de evrei, folosind presa ca mijloc de manipulare și exploatare a guvernului și opiniei publice. El argumentează că, în acest scop, a fost creată și Alianța Israelită Universală, „care nu este decât un guvern al poporului jidovesc”¹³⁸. Această imputare nu este una nouă, după cum se știe, toți antisemiții percepend această organizație ca pe un nucleu al conspirației evreiești universale. Conta confirmă și el ipoteza vehiculată în presă, cum că unul din planurile imediate ale Alianței este să restabilească acea „Palestină mult așteptată și anunțată de Talmud”, în România. După opinia lui, acest plan avea sustenabilitate, spunând că „România, prin caracterul poporului său, prin starea sa economică, prin micimea ei ca stat, oferă multe avantaje pentru alianța israelită [...], pe când celelalte din Europa sunt prea mari și jidanii relativ prea puțini [...]”¹³⁹.

În ceea ce privește amenințarea pe care evreii o reprezintă pentru existența națională, Conta apelează la aceleași argumente de ordin economic ca și predecesorii săi, Hasdeu și Eminescu, invocând concurența neloială practică de ei și manoperele frauduloase prin care reușesc să acapareze economia. Conta prevestește alarmant că, dacă evreii ar beneficia și de forța politică, „numărul lor ar deveni din ce în ce mai mare. Atunci vor ajunge să ocupe pozițiunile cele mai înalte, funcțiile publice cele mai mari și să puie mâna pe puterea legislativă, încât [...] țara să devină jidovească”¹⁴⁰. Prin urmare, este de părere că și principiile au o structură ierarhică, iar principiul conservării națiunii ar trebui să primeze în fața principiilor umanitare lipsite de temelie, cum ar fi libertatea și egalitatea. Astfel, în numele prezervării identității naționale, Conta respinge revizuirea.

Plecând de la aceste premise ale antisemitismului pe care l-a promovat filosoful Vasile Conta, putem spune că acesta converge cu filosofia sa deterministă și cu rasismul ce-l caracterizează. Discursul lui formulat preventiv, în termeni militari, exprimă viziunea lui fatalistă: „[...] noi dacă nu vom lupta în contra elementului evreiesc, vom dispărea ca națiune”. G. Panu spunea că, prin acest discurs pasional, V. Conta a devenit

¹³⁷ *Ibidem* (ședința din 5 septembrie 1879), p. 13.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 27.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 30.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 33.

idolul Iașului, câștigând simpatia publicului în dauna fracționiștilor¹⁴¹. Cert este că acest discurs, precum și opera sa i-au conferit filosofului junimist titlul de teoretician al antisemitismului, primul cu o doctrină coerentă și având ca ingredient principal ura pe criterii rasiale.

Spre deosebire de Eminescu, care operează impropriu cu noțiunea de rasă, V. Conta își formulează întreaga argumentație pe teoria rasei și a purității sângelui, reciclată pe fondul unei tradiții antisemite care se împletește cu formarea statului român modern. Concluzia discursului lui Vasile Conta nu exclude însă posibilitatea ca, uneori, interesele celor două elemente componente ale națiunii să converge spre un ideal ce ar fi putut reuni crezul amândurora; însă această ipoteză poate fi susținută mai ales cu specificarea condiției de includere etnică, socială și religioasă. Viziunea sa amintește cazul celorlalte minorități prezente pe teritoriul statului român; după una, două sau trei generații acestea se autoasimilaseră, de regulă, prin intermediul căsătoriilor, dar și dintr-o atitudine de propriu voluntariat. Abordarea „chestiunii evreiești” în viziunea lui V. Conta nu definește foarte clar soluția, ci mai degrabă eventualele repercusiuni în cazul unei continue latențe a unui veritabil *cotropitor*.

Concluzii

Congresul de la Berlin părea că va schimba soarta evreilor din România și le va permite emanciparea. Însă dezbaterile intense pe tema modificării art. 7 din Constituția de la 1866, atât pe scena politică, precum și în spațiul public, nu doar că au amplificat „chestiunea israelită”, ci au generat tipul de discurs identitar românesc bazat pe antiteza cu minoritatea evreiască.

Mulți dintre politicienii și cărturarii vremii au amânat procesul de emancipare, văzut ca o subminare a interesului național. Rezistențele privind recunoașterea evreilor ca cetățeni egali în drepturi demonstrează evoluția fenomenului antisemit, argumentul rasial intrând pentru prima dată în discursul naționaliștilor români. Pentru elitele politice și intelectuale, criteriul excluderii a căpătat preponderență în stabilirea apartenenței la națiune și în instituirea condițiilor de acordare a cetățeniei, din considerentele prezervării specificului național. Junimea, asociația culturală și politică conservatoare, era eterogenă în materie de opinii privind „chestiunea evreiască”. Chiar dacă nu toți s-au raportat la fel față de acest subiect sensibil, este cert că a fost o preocupare unanimă. Pentru unii (P. P. Carp și Maiorescu), rezolvarea chestiunii evreilor era o prioritate, pentru alții (Eminescu și Conta), un obstacol în realizarea idealurilor naționale. Chiar și opiniile moderate merg pe o definiție etnicistă a națiunii, evreii fiind alteritatea afectată de discursul excluderii. În rezolvarea „problemei evreiești”, Maiorescu lăsându-se dus de valul majorității, formula o soluție de compromis; iar Eminescu, care gândea în termeni de asimilare, era dispus să le acorde cetățenia dacă „se vor preface trup din trupul nostru”. În schimb, pentru „antisemitul îndârjit” Vasile Conta, acceptarea evreilor în corpul națiunii române era prevăzută numai de situația în care evreul și-ar fi schimbat esența ființei, renunțând la a fi *evreu*.

Diferențele de poziționare, de la cele moderate la cele radicale, prefigurează diferitele tipuri de discursuri naționaliste din secolul XX. Personalitățile politice și culturale pe care le-am abordat în acest studiu vor fi luate ca referințe în dezbaterile din secolul XX. Conta, Hasdeu, Eminescu vor fi citați de radicali, inclusiv de legionari, în timp ce P. P. Carp și Maiorescu vor fi amintiți de moderați.

---

¹⁴¹ G. Panu, *op. cit.*, p. 242.

VOICES OF ROMANIAN ANTISEMITISM IN LATE 19th CENTURY:
THE CASE OF LITERARY SOCIETY „JUNIMEA” IN IAȘI
(Summary)

Keywords: Romania, Jews, citizenship, Congress of Berlin (1878), “Jewish problem”, Junimea.

Modern Romania was created in the mid of the 19th century, after the union of Moldova and Muntenia (1859) and the publication of a Constitution (1866). This significantly impacted the life of the important Jewish community of the new state. Article 7 of the Constitution precluded Jews to gain citizenship. Thus “a Jewish problem” was created, nationally and internationally. During the Congress of Berlin, the European Powers conditioned the recognition of Romania’s sovereignty with the emancipation of the Romanian Jews. The recommendations of the Congress, which requested citizenship rights for Jews, triggered fierce public and political debates in Romania. Different versions of nationalist discourses emerged, with few favorable to the idea of granting political rights to Jews. In these debates, “Junimea”, a very prestigious and influential cultural and political group, played an essential role. The members of Junimea were conservatives, but its leaders viewed the solution to “the Jewish problem” in different ways.

MARIUS CHELCU*

ORIGINEA, EVOLUȚIA ȘI FINALITATEA UNEI IDEI: DREPTUL DE STĂPÂNIRE A MOȘILOR DE CĂTRE ARMENII DIN MOLDOVA**

Soarta unui manuscris

Avocatul ieșean Grigore Buiuciu, membru al Junimii¹, a cărui carieră a atins apogeul în anul 1894, când a fost ales membru al Înaltei Curți de Casație și Justiție, a murit în luna decembrie 1912. Prin testament, el desemna Academia Română ca legatară universală, instituția fiind liberă să dispună de o parte a fondurilor sale bănești. Sumele de bani urmau să fie folosite de înaltul for pentru achiziții de obiecte de patrimoniu și pentru burse și recompense de care urmau să beneficieze, cu prioritate, cei interesați de limbile orientale: armeană, arabă, turcă și persană. Studiile orientale erau considerate de Grigore Buiuciu folositoare cunoașterii istoriei țărilor române, dar constata, cu regret, că spre acestea erau atrași prea puțini tineri². În plus, Academia Română a mai fost înzestrată și cu o parte din biblioteca testatorului, cu scopul ca aceasta să fie un început pentru alcătuirea unui fond de carte orientală³.

În anul 1914, a fost publicat, sub egida Academiei Române, un volum intitulat *Grigore M. Buiuciu 1840-1912*. Cartea a fost coordonată de Ion Bianu și era un omagiu adus memoriei generosului donator. La sfârșitul volumului era publicat și *Catalogul Bibliotecii Armenești Gr. M. Buiuciu*, conținând două capitole: A. *Cărți în limbi europene*⁴, majoritatea fiind studii de istorie și civilizație armeană și B. *Cărți în limbi orientale*, ultimul fiind redactat de Levon Lanis⁵. Catalogul oferea o imagine a valorii patrimoniului dăruit Academiei, iar volumul, în cuprinsul căruia a fost integrat și studiul lui N. Iorga, *Armenii și românii: o paralelă istorică*, era un îndemn spre studiile armenesti și orientale, așa cum sperase Grigorie M. Buiuciu că va rodi generozitatea sa.

La Biblioteca Academiei Române din București, în fondul de Manuscrise se păstrează câteva documente legate într-un caiet voluminos, intitulat *Documente Buiuciu*

---

* Cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași.

** Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală”, cod contract: POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ Gh. Panu, *Amintiri de la Junimea*, București, 1908, p. 107-108.

² Grigore M. Buiuciu 1840-1912. *Testament – Biografie. Familia Buiuciu. Armenii și românii: o paralelă istorică de N. Iorga. Catalogul Bibliotecii Armenești*, București, 1914, p. 2.

³ *Ibidem*, p. 3.

⁴ *Ibidem*, p. 78-92.

⁵ *Ibidem*, p. 93-113.

*privitoare la biserica armenească din Moldova. 1671-1898*⁶. Conținutul acestora, care sunt în fapt cinci memorii redactate în perioada 1833-1856, a reprezentat suportul cercetării de față. Caietul în care sunt adunate documentele prezentate în continuare nu a ajuns în patrimoniul Academiei Române imediat după moartea lui Grigore M. Buiuciu, așa cum s-a întâmplat cu biblioteca acestuia. Manuscrisul a fost primit de Academia Română abia în ședința din 10/23 octombrie 1918, în urma unei donații făcute de Ioan Buiuciu, fratele lui Grigore M. Buiuciu⁷. Donația a fost anunțată încă de la 28 aprilie 1917, printr-o scrisoare pe care Ioan Buiuciu o expedia lui Petru Poni, președintele de atunci al Academiei Române. În scrisoare se preciza că, printre hârtiile rămase de la răposatul său frate, Ioan Buiuciu a aflat o mapă cu însemnarea: *Lucrările lui Iacob Buiuciu în interesele comunității armene*. Mapa respectivă purta semnătura lui Grigore M. Buiuciu și mențunea „a se da Academiei”⁸. În aceeași scrisoare, Ioan Buiuciu enumera piesele de arhivă ce urmau să fie donate, între care se regăseau și *lucrări scrise și adunate de Iacob Buiuciu privitoare la indigenatul comunității armene*. Cuprinsul acestor lucrări privitoare la drepturile cetățenești ale comunității armene ne-au oferit calea pentru a descoperi originea, evoluția și finalitatea unei idei: dreptul de stăpânire a pământului de către armenii din Moldova.

Înainte de a trece la analiza celor cinci memorii, menționăm că autorul studiului *Familia Buiuciu*, publicat în volumul apărut în anul 1914, întru amintirea lui Grigore M. Buiuciu, mărturisea în prima notă că informațiile despre membrii acestei familii armenești au fost preluate după datele și documentele adunate de căminarul Iacob Buiuciu; și că acele documente au fost consemnate în memoriile pe care acesta le-a lăsat urmașilor săi⁹. Așadar, autorul studiului a cunoscut cuprinsul documentelor pe care le prezentăm acum înainte ca mapa cu acte moștenite de Grigore M. Buiuciu de la tatăl său, Iacob Buiuciu, să fie depuse la Academie în anul 1918¹⁰. Mai târziu, istoricul H. Dj. Siruni, în lucrarea *Armenii în viața economică a Țărilor Române*, publicată în anul 1944, în paragraful în care prezenta situația armenilor din Moldova în veacul al XVIII-lea, cita câteva pasaje din memoriile aflate în manuscrisul de la Biblioteca Academiei¹¹. Siruni nu amintește cine a fost autorul memoriilor, utilizându-le conținutul pentru a susține că armenii ar fi avut dreptul de a stăpâni moșii până în timpul domniei lui Alexandru Mavrocordat Firaris (1785-1786), când acest drept le-a fost anulat din pricina concurenței economice a grecilor și influenței acestora pe lângă domnii fanarioți¹².

⁶ BAR, Manuscrise, A. 3081.

⁷ *Ibidem*. Manuscrisul cuprinde, așa cum a fost înregistrat în foaia de primire, nouă capitole, în cuprinsul cărora au fost ordonate documentele. Începe cu scrisoarea lui Ioan Buiuciu către Petru Poni, președintele Academiei Române, prin care se face donația. Cel de-al treilea capitol cuprinde *Actele indigenatului comunității armene în Principatul Moldovei. 1671-1857*, apoi *Eforia centrală a comunității armene din Iași. 1855-1857*.

⁸ *Ibidem*, f. 1-2.

⁹ Grigore M. Buiuciu 1840-1912, p. 24, n. 1.

¹⁰ În acel volum a fost realizat un medalion și pentru Iacob Buiuciu, socotit, așa cum o dovedesc actele rămase de la el, cea mai însemnată figură a generațiilor armene din secolul XIX, fiind inițiatorul și liderul mișcării de emancipare a acestei comunități (*ibidem*, p. 24-38).

¹¹ La data la care a fost consultat de către istoricul armean, manuscrisul avea cota Mss. nr. 4604, cu denumirea *Documente Buiuciu* (H. Dj. Siruni, *Armenii în viața economică a țărilor române*, București, 1944, p. 64-65).

¹² *Ibidem*, p. 63.

Mișcarea de emancipare: protagoniști, evoluție, urmări

Indiscutabil, așa cum a fost notat și pe copertă, autorul manuscrisului de la Biblioteca Academiei a fost Iacob Buiuciu, nimeni altul decât tatăl avocatului Grigore Buiuciu și al lui Ioan Buiuciu. Prin avere, educație și prestigiu Iacob Buiuciu, sprijinit de fratele său mai mare, Măgărdici¹³, a ajuns, în perioada regulamentară, în fruntea comunității armenilor din Moldova; contribuia astfel la procesul de reorganizare a comunității prin alcătuirea unui statut menit să dea mai multă coerență acțiunilor acestei minorități. Statutul a fost redactat în anul 1840 și a fost aprobat de către comunitate la 3 martie¹⁴. Iacob Buiuciu a fost și inițiatorul acțiunii de organizare a învățământului în limba armeană și a includerii acestuia în sistemul de învățământ public, demersul său aflând sprijin din partea lui Gheorghe Asachi¹⁵. Noua formă de organizare a școlilor armenilor din Moldova a primit încuviințarea și din partea domnului Mihail Sturza la data de 8 noiembrie 1841¹⁶. Ca o întregire a acestor acțiuni de organizare a comunității și învățământului în limba armeană, Iacob Buiuciu s-a angajat cu energie și stăruință în mișcarea de dobândire a drepturilor civile și politice pentru coreligionarii săi¹⁷.

Primul memoriu din dosarul aflat în fondul Bibliotecii Academiei Române a fost redactat la Iași în luna ianuarie a anului 1833. Textul reprezintă varianta scrisă în limba română cu caractere chirilice¹⁸ însoțită de o copie ulterioară cu litere latine¹⁹. Autorul memoriului, a variantei cu litere chirilice, după duct și conținut, este Iacob Buiuciu. Textul era formulat în numele întregii nații armenilor, locuitori ai Principatului Moldovei, și era adresat generalului Pavel Kiseleff, președinte plenipotențiar al Divanurilor Moldovei și Țării Românești. În cuprinsul actului, a cărui formă finală a fost tradusă, probabil, în limba franceză, pentru a fi înmănată generalului rus, se menționa, de la început, vechimea locuirii armenilor în Moldova. Vechimii locuirii i s-a adăugat vechimea drepturilor acordate armenilor de domnii acestui principat. Între privilegiile istorice ale armenilor din Moldova era amintită libertatea cultului, dovedită prin ridicarea de biserici și mănăstiri, și dreptul de a deține imobile și moșii. Pentru veridicitatea dreptului deplin al armenilor de a stăpâni pământ, autorul memoriului aduce ca probă deținerea de către bisericile armenice din Suceava a unor moșii cu care fuseseră înzestrate de către ctitorii lor armeni²⁰. Alături de drepturile civile recunoscute din vechime armenilor din Moldova, autorul memoriului susține că aceștia ar fi beneficiat și de drepturi politice, afirmând că voievozi precum Aron Tiranul și Gașpar Grațiani ar fi fost armeni. Mai mult, sora celui din urmă domn ar fi fost ziditoarea uneia dintre bisericile armenice din Iași²¹.

¹³ Grigore M. Buiuciu 1840-1912, p. 29.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, p. 31-33.

¹⁶ *Colecția documentelor atingătoare de comunitatea armeană în Principatul Moldovei, de la 1841-1852*, Iași, 1853, p. 3-8.

¹⁷ O schiță a activității lui Iacob Buiuciu a fost publicată în Grigore M. Buiuciu 1840-1912, capitolul intitulat *Familia Buiuciu*, p. 23-38.

¹⁸ BAR, Manuscrise, A. 3081, f. 64 r.-65 v.

¹⁹ *Ibidem*, f. 66 r.-67 r.

²⁰ Pentru trecutul comunității armenilor din Suceava, studiilor lui N. Grămadă, *Aspecte de viață din trecutul orașului Suceava*, în *MMS*, 10-12, 1857 și Ștefan S. Gorovei, *Note de istorie medievală suceveană*, în „Suceava. Anuarul Muzeului Județean”, X, 1983, li s-a adăugat, de curând, cel al lui Alexandru Pânzar, *Note și observații despre armenii din Suceava. Vechiul cimitir armenesc de la Sf. Simeon*, în *Pro Bucovina. Repere istorice și naționale*, volum coordonat de Mihai-Bogdan Atanasiu și Mircea-Cristian Ghenghea, București, 2010, p. 49-75.

²¹ Face referire la biserica cu hramul Grigore Luminătorul, ridicată în secolul XVII, atunci când se constată o sporire a numărului membrilor comunității armenilor din Iași, pe fondul diminuării importanței

Iacob Buiuciu afirma, în același memoriu, că armenii și-au pierdut drepturile civile și politice din pricina vicisitudinilor istoriei: sărăcia provocată de războaie și lipsa vechilor acte pe care se întemeia dreptul lor de a stăpâni moșii. La toate acestea s-ar fi adăugat, profitând de slăbiciunea la care ajunsese comunitatea armeană, o hotărâre a boierilor din 28 decembrie 1785, prin care armenii din Moldova ar fi fost oficial deposedați de dreptul lor mai vechi de a cumpăra și deține moșii.

Acest memoriu a fost alcătuit în contextul în care Adunarea Obștească a Moldovei era convocată în vederea completării Regulamentului Organic, ce urma să devină baza organizării Principatului. Armenii solicitau drepturi civile și politice, așa cum beneficiau, la acea dată, armenii din Rusia, Austria sau Anglia. În ciuda argumentației și intervenției pe lângă Pavel Kiseleff în medierea acestui subiect, statutul juridic al comunității armenice din Moldova nu s-a modificat în perioada regulamentară, singurele câștiguri fiind aprobarea în 1840 de către domn a noului statut al organizării comunității și integrarea învățământului confesional armenesc în sistemul public. Cu toate acestea, Iacob Buiuciu nu s-a descurajat și, alături de acțiunea de reorganizare a comunităților și școlilor armenice, nu a încetat să întocmească memorii în care să susțină temeinicia acordării drepturilor depline pentru armenii din Moldova.

Cel de-al doilea text este o ciornă, redactată în limba franceză, a unui memoriu despre situația morală și materială a armenilor din Moldova. Aici, Iacob Buiuciu își etala cunoștințele despre trecutul emigrației armenice venite în spațiul de la nordul Mării Negre în trei valuri succesive. Primul val de emigrație a fost, potrivit autorului, cel din anul 1046, fiind provocat de invadarea Armeniei de către împăratul bizantin Constantin Monomahul. Următorul val a fost provocat în anul 1064 de invazia perșilor, iar cel de-al treilea, în 1342, de părăsirea capitalei Ani, în contextul pierderii oricărei speranțe de eliberare de sub asuprirea perșilor²². De asemenea, este amintită prigoana contra armenilor din anul 1551, din timpul domniei lui Ștefan Rareș, ca moment de altfel unic în persecutarea libertății cultului în Moldova²³.

Prezentând situația comunității armenice, Iacob Buiuciu preciza în memoriu că aceasta era formată, la data redactării documentului, din 800 de familii ce împărtășeau ritul armean oriental practicat în șapte biserici. Funcționau două biserici la Botoșani, una datând din anul 1350, una la Iași, ridicată în stil gotic, construită în 1395, alta la Roman, una la Târgu Ocna și tot câte una la Focșani și Galați. Autorul memoriului mai consemna că la Iași se mai aflau, la acea dată, și ruinele unei biserici incendiate în 1821²⁴.

Autorul deplângea starea materială și morală deplorabilă în care a ajuns comunitatea armeană din această țară în perioada fanariotă. Această situație a fost parțial

---

economice a Sucevei și apoi a tulburărilor de la sfârșitul aceluiași veac, care au afectat grav viața urbană din partea nordică a Moldovei (Marius Chelcu, *Cauze ale părăsirii Moldovei de către armeni la sfârșitul secolului XVII*, în *Istorie și societate în spațiul est-carpatic (secolele XIII-XX)*, volum editat de Dumitru Ivănescu și Marius Chelcu, Iași, Editura Junimea, 2005, p. 80-81).

²² BAR, Manuscrise, A. 3081, f. 68 r.-69 r.

²³ Este interesant că în memoriul lui Grigore Buiuciu nu apare și referirea la pretinsa persecuție a armenilor din timpul celei de-a doua domnii a lui Gheorghe Duca (Marius Chelcu, *Cauze ale părăsirii Moldovei*, p. 77-78).

²⁴ Iacob Buiuciu indică anul 1821 ca moment al distrugerii bisericii cu hramul Sf. Grigore Luminaătorul. Potrivit altor surse, dezastrul s-a produs în timpul marelui incendiu din 1827, care a mistuit o parte importantă a orașului Iași. În ciuda unor repetate încercări de restaurare eșuate din lipsa fondurilor, municipalitatea a decis, în 1899, dărâmarea acelor ziduri ca măsură de protecție a trecătorilor amenințați de prăbușirea lor iminentă (N. A. Bogdan, *Orașul Iași. Monografie istorică și socială, ilustrată*, ediția a II-a, Iași, 1913-1915, p. 240; Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 433).

ameliorată după 1840, atunci când comunitatea a primit un nou regulament. Prin noul statut, donațiile și veniturile bisericii armenie au fost mai bine gestionate, ca dovadă fiind notate și sumele în galbeni aflate în vistieria lăcașurilor de cult. Iacob Buiuciu pune, așadar, în evidență contribuția sa la îmbunătățirea stării materiale și culturale a comunității prin gestionarea fondurilor bisericii și prin înființarea școlilor armenie și includerea lor în sistemul de învățământ public. Dincolo de aceste realizări, pe baza vechimii locuirii și a contribuției lor la starea materială și spirituală a principatului, armenii, chiar dacă apreciau protecția de care beneficiau din partea guvernului local, își doreau totuși obținerea de drepturi similare cu cele ale moldovenilor. După conținut, această ciornă, care nu conține vreo dată de redactare, putem bănuși că a fost scrisă de către Iacob Buiuciu în climatul anului revoluționar 1848.

Un al treilea memoriu a fost redactat în luna ianuarie 1853²⁵. La fel ca în cazul documentului precedent, în dosar s-a păstrat o ciornă în limba franceză a unui text care urma să fie adresat domnitorului Grigore Al. Ghica. În numele comunității armenie, Iacob Buiuciu își pune nădejdea că, prin bunăvoința acestui domn înclinat spre fapte modernizatoare, se vor obține, în sfârșit, drepturi cetățenești depline pentru armeni. Erau reluate argumentele istorice bazate pe vechimea comunității și existența unor vechi privilegii recunoscute de voievozii Moldovei, dar încălcate de domnii fanarioți și de boierii greci. Iacob Buiuciu amintea domnului că menținerea îngrădirilor juridice pentru armeni contravine nu doar drepturilor legitime ale acestora, dar și principiilor moderne la care au aderat țările civilizate și chiar Valahia; fiindcă în țara soră de peste Milcov armenii aveau dreptul să cumpere și să dețină moșii. Oricât de binevoitor ar fi fost Grigore Al. Ghica și de înclinat către aplicarea ideilor înnoitoare, el nu a dat totuși curs solicitării comunității armeniești.

Iacob Buiuciu nu a abandonat cauza, tenacitatea acestui armean fiind cunoscută în epocă. El a arătat perseverență nu doar în susținerea drepturilor comunității, ci și în afacerile particulare, unde a urmărit cu încăpățănare să-și afle dreptatea, timp de aproape două decenii, într-un proces cu logofătul Iorgu Ghica²⁶. Iar la dosarul obținerii drepturilor cetățenești pentru armeni el a continuat să adune noi dovezi și să-și construiască mai bine discursul. Nu a greșit fiindcă, după câțiva ani, stăruința îi va fi deplin răsplătită. Următoarea ocazie pentru înfățișarea dorințelor armenilor s-a ivit la întrunirea Divanurilor ad-hoc, atunci când s-a pus în discuție inclusiv problema acordării de drepturi depline locuitorilor Moldovei aparținând altor confesiuni decât cea ortodoxă. În acel context al dezbaterii drumului pe care avea să-l urmeze Moldova sub oblăduirea Puterilor Garante și profitând de abolirea cenzurii, memoriul lui Iacob Buiuciu era publicat în „Buletin. Foaie oficială”²⁷. Este al patrulea text, avându-și rădăcina în cele anterioare, începând cu cel adresat generalului Kiseleff în anul 1833; și din acest motiv este și cel mai amplu și mai bine documentat²⁸. Este o tipăritură pe două file,

²⁵ BAR, Manuscrise, A. 3081, f. 74 r.-78 v.

²⁶ Grigore M. Buiuciu 1840-1912, p. 35-37.

²⁷ BAR, Manuscrise, A. 3081, f. 197 r.-198 r. Din rațiuni ce țin de calitatea imaginii, oferim în anexă transcrierea după o tipăritură care se păstrează la ANI, Documente, CDLI/21.

²⁸ Acest document a fost semnalat și comentat prima dată de Sergiu Selian, *Un document necunoscut despre armeni și argumentele lui istorice*, în *RI*, tom VIII, 1997, nr. 1-2, p. 95-107. Autorul publică integral documentul descoperit într-un „Buletin. Foaie oficială” din noiembrie 1857 al ședințelor Adunării ad-hoc a Moldovei, însoțindu-l de note generoase în care reperează sursele istorice folosite, fără a identifica autorul memoriului. Independent de cercetarea lui Sergiu Selian și dintr-o altă perspectivă, dar având la bază aceeași tipăritură identificată de noi la ANI, Documente, CDLI/21, am susținut comunicarea *Dreptul de stăpânire a pământului de către armenii din Moldova în perioada de dinaintea Unirii Principatelor la Internațional*

textul imprimat fiind structurat în două părți. Prima secțiune este un manifest intitulat: *Memoriu despre temeiurile care necontestat îndrituiesc pe Nația Armeană a avea toate drepturile civile și politice și de a cumpăra moșii de veci în Principatul Moldovei*. Actul a căpătat forma unei declarații prin care comunitatea armeană din Moldova solicita, în cuprinsul a zece puncte, să fie recunoscută membrilor ei egalitatea în drepturi civile, politice și economice. Cele zece puncte ale manifestului sunt urmate de un paragraf intitulat *Supliment*, ce cuprinde trimiteri la sursele bibliografice și documentare pe care se întemeiază cererile din memoriu²⁹. Apoi, într-o *Anexă* sunt enumerate datele unor acte domnești acordate armenilor din Moldova, cel mai vechi datând din anul 1743, iar cel mai recent din 1820: mărturii documentare care, la data redactării memoriului, se aflau în posesia unor membri ai comunității³⁰. Cea de-a doua secțiune a tipăriturii o reprezintă o scrisoare adresată de patriarhul din Constantinopol catolicosului (întâistătorul) tuturor armenilor. Este o epistolă prin care patriarhul ecumenic recunoștea apropierea dintre cele două biserici, iar reproducerea acestui text se dorea, de bună seamă, a fi proba supremă prin care armenii din Moldova încercau să arate că segregarea lor pe teme religioase nu-și avea rostul.

Dar iată, pe scurt, ce conțineau cele zece puncte ale acestui memoriu, pe care îl putem considera cel mai bine alcătuit din șirul celor redactate de către Iacob Buiucliu. În primul paragraf se invoca vechimea coloniei armene din Moldova, stabilită aici înaintea apariției statului medieval. În cel de-al doilea punct, pentru a-și întemeia cererea de a li se acorda depline drepturi civile și politice, era amintită loialitatea de care au dat dovadă armenii de-a lungul istoriei Moldovei, iar al treilea argument era folosul pentru societate pe care l-au avut dintotdeauna ocupațiile pe care armenii le-au practicat: comerțul, agricultura, precum și sprijinul pe care l-au acordat statului membrii mai înstăriți ai comunității în momentele mai dificile. Făcând aici o paranteză, constatăm că apelul la trecut pentru revendicarea unor drepturi nu s-a manifestat doar în timpurile moderne. În Polonia secolului XVII, armenii din Liov au adunat mărturii istorice pentru a proba că strămoșii lor au sprijinit Coroana polonă în lupta cu Ordinul Teutonic. Tot acel discurs bazat pe fapte de odinioară era menit să demonstreze patriotismul armenilor din Polonia și, în definitiv, să le justifice solicitarea unor drepturi egale cu ale catolicilor³¹.

La mijlocul secolului XIX, armenii din Moldova socoteau cu atât mai îndreptățită solicitarea drepturilor civile și politice, fiindcă în cel de-al patrulea punct al *Memoriului* se invocau vechi drepturi, egale cu ale moldovenilor, care însă le-ar fi fost știrbite în

Conference on Romanian – Armenian Cultural Heritage, care a avut loc la București, la 29-30 octombrie 2013, textul comunicării urmând a fi publicat în limba engleză în volumul conferinței.

²⁹ În cuprinsul suplimentului, pentru a certifica vechimea comunității armene, sunt făcute trimiteri la lucrări de istorie, geografie și statistică, aflate în circulație în timpul redactării memoriului. Între aceste lucrări, cea a prusacului J. F. Naigebaur, fost consul la Iași, apare cel mai frecvent în cuprinsul *Suplimentului* (vezi Johann Ferdinand Neigebaur, *Beschreibung de Moldau und Walachei*, 2. Aufl., Breslau, Kern, 1854). De altfel, putem bănui că informațiile generoase pe care Naigebaur le oferă despre armeni în cuprinsul lucrării sale au fost preluate chiar de la Iacob Buiucliu și de la alți frunțași ai comunității în perioada misiunii sale la Iași (despre activitatea lui Neigebaur vezi: Victor Papacostea, *Un observator prusian în Țările Române acum un veac*, București, 1942; și *Călători străini în țările române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, IV, 1841-1846, vol. editat de Daniela Bușă, Paul Cernovodeanu, Adriana Gheorghe, Adrian-Silvan Ionescu, Bogdan Popa, Marian Stroia, Raluca Tomi, Șerban Rădulescu Zoner, București, Editura Academiei Române, 2007, p. 234-236).

³⁰ Cu mențiunea că, de-a lungul vremii, multe acte s-au pierdut sau au fost distruse în incendii, iar unele dovezi asemănătoare erau, la acea dată, publicate în colecția *Uricariul* fondată de Theodor Codrescu.

³¹ Alexandr Osipian, *The Lasting Echo of the Battle of Grunwald: the Uses of the Past in the Trials between the Armenian Community of Lemberg and the Catholic Patricians in 1578-1631*, în „Russian History”, 38, Brill, 2011, p. 243-280.

1785. De altfel, acest an este văzut ca un adevărat dezastru. În ciuda restrângerii drepturilor, armenii au continuat, susține Iacob Buiuciu în *Memoriu*, să fie devotați țării prin ocupații aducătoare de prosperitate și prin faptele de cultură pe care le-au săvârșit în timpul din urmă.

În cel de-al șaselea punct al memoriului, ca o concluzie a stării de fapt descrise în paragrafele anterioare, pornind de la vechime, folos public, existența unor drepturi anterioare și, peste toate, uzând de dreptul natural și moral, modern, al unei comunități de a se bucura drepturi egale, armenii solicitau dreptul de a cumpăra moșii. Împărțășirea de către armeni a dreptului deplin de proprietate – susținea mai departe alcătuitorul documentului – ar fi fost și în interesul statului care obținea astfel sprijinul lor deplin.

Pentru a da consistență acțiunii, Iacob Buiuciu menționa că armenii moldoveni au înștiințat puterile europene, de la care aveau nădejdea că vor primi susținere pentru a schimba situația în care se aflau³². Se mai amintea că, prin voința puterilor europene, la *Conferința de la Constantinopol*, din februarie 1856, au fost ridicate unele interdicții în domeniul proprietății pentru străinii ce locuiesc în Principate. Anularea restricțiilor se referea la catolici. Situația aceasta îi îndemna pe armeni, ca locuitori ai țării, să solicite cu și mai multă fermitate recunoașterea aceluiași drepturi pentru ei.

În ultimele două paragrafe ale *Memoriului* se menționează că armenii au dovezi care le certifică statutul special pe care l-au avut până în anul 1785, iar ca argument suprem, în ultimul paragraf se afirma că religia armeană este recunoscută de Biserica Ortodoxă, fiindcă armenii se închină numai dogmelor răsăritene.

Întemeindu-se pe cererile din *Memoriu*, Iacob Buiuciu s-a adresat unor membri ai Divanului, pentru a le cere ajutor pentru cauza armenilor. Având ca bază textul memoriului, membrii Divanului Ad-hoc au luat în discuție cererile armenilor în zilele de 12 și 13 noiembrie 1857. O dovadă a intensității dezbaterilor din acel for este și conținutul unui discurs rostit de Mihail Kogălniceanu, la 12 noiembrie 1857. Cu acel prilej, Kogălniceanu afirma că etnia și credința nu trebuiau să fie motiv pentru obținerea cetățeniei române și pentru exercitarea drepturilor politice. Totuși, în același discurs, Kogălniceanu, recunoscut ca un susținător al cauzei armenilor, critica tendințele autonomiste ale unor grupuri, dând exemplul pretenției „națiunii armenice”³³. Așadar, formula de „națiune armeană”, așa cum apare și în titlul memoriului redactat de Iacob Buiuciu, tipărit și încredințat spre dezbateri adunării consultative moldovene, îi provoca lui Kogălniceanu, dincolo de convingerile înnoitoare pe care le împărtășea, o anume îngrijorare și chiar o stare de nemulțumire. Cu același prilej și în aceeași măsură, mahnire îi stârnea lui Kogălniceanu și atitudinea comunității evreiești, fiindcă o parte a membrilor ei se prevalau, într-un mod excesiv, considera omul politic român, de statutul de supuși străini. Cunoscându-le cererile, inclusiv prin intermediul unor memorii de felul documentului redactat de către Iacob Buiuciu, Mihail Kogălniceanu pretindea celor două grupuri etnico-religioase, fără a le nega legitimitatea obținerii drepturilor

³² Se referea la cererea adresată în luna ianuarie a anului 1833 „de toată nația armenilor” administrației de ocupație rusești. În contextul Războiului Crimeii și a consecințelor acestuia, la 11 ianuarie 1853 armenii înaintau domnului Moldovei un memoriu (BAR, A/3018, f. 74-78). Textul a fost redactat în limba franceză și este foarte asemănător cu cel aflat în discuția noastră. În acel protest erau amintite vechile drepturi politice și civile, dar și cele de stăpânire a pământului, care s-ar fi păstrat până în anul 1792 (sic!) (H. Dj. Siruni, *Armenii în viața economică*, p. 65-66).

³³ Aceste idei au fost incluse în programul pașoptist *Dorințele partidei naționale în Moldova*, la întocmirea căruia rolul lui Mihail Kogălniceanu este recunoscut (Dumitru Vitcu, *Emanciparea evreilor români în gândirea și practica politică kogălniceniană*, în SAHIR, II, București, 1997, p. 127).

civile, deplină loialitate, spunând că: „și pentru unii și pentru alții, eu nu am drepturi politice. Și unora și altora, eu le zic: dacă sunteți națiune armeană, n-aveți nimic de-a face cu drepturile nației române!”, pentru ca evreilor să le reproșeze, tot atunci: „Voi, care în timpuri nenorocite n-ați luat parte la durerile noastre, ci v-ați tras sub steaguri străine, voi pentru mine nu puteți fi pământeni”³⁴. Reiese limpede din această reacție că, în acel moment, chiar și pentru Kogălniceanu, dobândirea deplinei egalități în drepturi și calitatea de cetățean pentru armeni și evrei urma să fie condiționată de o deplină asimilare, iar paralela între condiția armenilor și cea a evreilor era încă de neocolit. Kogălniceanu era atunci purtătorul de cuvânt al unei poziții politice bine conturate în dezbaterile din jurul acordării de drepturi civile și politice locuitorilor Principatelor: aceea de a cere tuturor celor care aspirau la calitatea de cetățean să facă pași concreți către integrare în corpul social, prin renunțare la elementele care îi diferențiau, de la port, până la statut juridic privilegiat oferit de calitatea de supus străin, garantându-le în schimb libertatea de exprimare religioasă, drepturi civile și politice.

Iacob Buiuciu a reușit, într-o oarecare măsură, să-i atragă de partea sa pe Mihail Kogălniceanu și pe Costache Negri, care au susținut pentru armeni egalitatea în drepturi cu moldovenii, și îndeobște pentru toți creștinii, dar cu condiția ca armenii să nu se mai denumească „națiune armeană” și să renunțe la protecția vreunei puteri străine³⁵. Discuția, în general favorabilă cauzei, a durat două zile întregi și s-a încheiat prin rezoluția din 14 noiembrie 1857, după care, cu o majoritate de 39 voturi contra 35, Divanul ad-hoc a amânat rezolvarea chestiunii, găsind că ea este mai mult de competența celei dintâi Adunări Legislative³⁶.

Părea o nouă înfrângere, dar nici de această dată Iacob Buiuciu nu a renunțat. Memoriul l-a reformulat în limba franceză și cu el a plecat la Paris, pentru a-l înmâna reprezentanților Puterilor Garante³⁷. Acesta este cel de-al cincilea și ultimul act redactat în favoarea legitimității acordării de drepturi cetățenești armenilor din Moldova. La 7/19 august 1858, conferința încheia convenția cuprinzătoare a principiilor de organizare a Principatelor Unite Moldova și Valahia. Între aceste principii, la Art. 46 se afla următoarea dispoziție: *Moldovenii și Valahii de orice rit creștin se vor bucura deopotrivă de drepturile politice.*

Lua sfârșit, așadar, după un sfert de veac, un anevoios drum în care Iacob Buiuciu, aflat în fruntea comunității armenilor din Moldova prin calitățile și realizările sale în organizarea modernă a comunității și a școlii, a dovedit deplină stăruință în aspirația de a obține pentru coreligionarii săi, ca locuitori vechi și folositori acestei țări, drepturi depline.

Nu vom încheia demersul nostru înainte de a încerca să lămurim un detaliu prezent în toate cele cinci texte redactate între anii 1833 și 1857: invocarea dreptului pe care l-ar fi avut armenii din Moldova de a stăpâni moșii înaintea anului 1785, când acel drept, printr-un abuz al boierilor și domnului fanariot, le-ar fi fost retras.

Dreptul armenilor de a cumpăra moșii, între aspirație și realitate

Dreptul de a cumpăra și stăpâni moșii era, de bună seamă, în șirul drepturilor civile, cel mai râvnit de către armeni. Solicitarea acelui privilegiu se întemeia pe invocarea existenței acestuia înaintea anului 1785, dublată de utilitatea publică a

³⁴ M. Kogălniceanu, *Discursuri parlamentare în epoca Unirii*, ediția a VI-a, București, 1959, p. 30 și urm.

³⁵ Idem, *Texte social-politice alese*, volum coordonat de Dan Berindei, București, 1967, p. 207-209.

³⁶ Grigore M. Buiuciu 1840-1912, p. 34.

³⁷ BAR, Manuscrise, A. 3081, f. 214 r.- 215 v.

ocupațiilor pe care armenii le practicau dintotdeauna și de calitatea de creștini recunoscută de Biserica Ortodoxă. Vom încerca să vedem dacă doleanțele armenilor, exprimate în memoriile redactate de Iacob Buiuciu, în privința dreptului de a cumpăra moșii, sunt adevărate sau realitățile istorice și dovezile la care s-a făcut trimitere au fost inventate sau interpretate forțat.

Dar înainte de a analiza veridicitatea afirmațiilor din memorii, credem că este utilă identificarea mai atentă a originilor preocupării lui Iacob Buiuciu pentru obținerea de către armeni a dreptului de a cumpăra moșii. Privind trecutul familiei Buiuciu, vom descoperi că atenția acordată de Iacob Buiuciu acestei teme are rădăcini mai adânci. Tatăl său, negustorul Hagi Manciuș Asfădur (Bogdan) Buiuciu, a părăsit orașul natal Rusciuc în timpul războiului ruso-turc dintre anii 1809-1812, pentru a se stabili la nord de Dunăre, mai întâi în Țara Românească; pentru ca apoi, trecând prin Moldova, să se statornicească în Bucovina austriacă³⁸. Alegerea Bucovinei nu a fost întâmplătoare, fiindcă acolo armenilor li se recunoștea dreptul de a cumpăra moșii, spre deosebire de Țara Românească, unde acest drept putea fi dobândit cu condiția renunțării la orice altă protecție străină, și de Moldova, unde acest drept nu le era îngăduit armenilor decât cu condiția renunțării la ritul lor și trecerea la ortodoxie. Stabilit în Bucovina, Hagi Manciuș a vrut să cumpere de la administrația austriacă fosta moșie a mănăstirii Sfântul Ilie de lângă Suceava, unde intenționa să practice sericicultura și să înființeze o fabrică de mătase. Diferite piedici puse de funcționarii care preferau ca acea moșie să nu fie vândută, ci exploatată în regie, au făcut ca tranzacția să nu mai aibă loc. Din acel moment, Hagi Manciuș a renunțat să mai cumpere moșii; dar aceste încercări nereușite și piedicile întâmpinate au rămas cu siguranță vii în memoria familiei, devenind pentru Iacob Buiuciu tema centrală în solicitarea de drepturi civile pentru armeni.

Înainte de toate, în memoriile redactate de el, am văzut că anul 1785 pare hotărâtor în schimbarea destinului comunității armenesti, pretinzându-se că atunci au fost anulate drepturile vechi, egale cu ale ortodocșilor, inclusiv în domeniul stăpânirii pământului³⁹. Totuși, ne întrebăm dacă au avut într-adevăr armenii, înaintea Unirii Principatelor, drepturi depline în domeniul stăpânirii pământului, așa cum susținea Iacob Buiuciu în memoriile sale. Toate mărturiile vechi, documentare sau narative, contrazic această afirmație. Armenii s-au bucurat într-adevăr de drepturi de stăpânire, dar restrictive, nu depline, și în nici un caz în domeniul stăpânirii moșiilor. Dacă totuși au existat câteva cazuri, atunci acelea au fost excepții, născute tocmai din calitatea deosebită a celor care au primit o derogare de la regula generală; dar și acele excepții sunt greu de dovedit fără să fi existat, în prealabil, o convertire la ortodoxie.

Până în epoca Unirii Principatelor armenii au avut cu adevărat dreptul de a cumpăra bunuri imobiliare situate în cuprinsul orașelor, un drept de care s-au bucurat în permanență, la fel ca toți locuitorii orașelor, indiferent de apartenență confesională sau etnică, cu excepția musulmanilor. În afara vetrelor orașelor, armenii au avut doar dreptul de a deține suprafețe cultivate cu vie. De această excepție a cumpărării terenurilor cultivate cu vie s-au bucurat nu doar armenii, ci și alți creștini, alături de

³⁸ Grigore M. Buiuciu 1840-1912, p. 24.

³⁹ În conștiința armenilor din Moldova, perioada fanariotă a rămas ca un regim de restricții pentru comunitate, obstrucțiile fiind provocate de concurența economică dintre armeni și greci. Ultimii au găsit în fanarioți un sprijin pentru activitățile lor economice, în detrimentul negustorilor și meșterilor având altă apartenență confesională. Totuși, înrăutățirea poziției armenilor în economia Moldovei s-ar fi petrecut mai cu seamă în ultima parte a secolului XVIII; de aici și identificarea domniei lui Alexandru Mavrocordat Firar (1784-1785) cu apogeul constrângerilor juridice (H. Dj. Siruni, *op. cit.*, p. 62-63).

ortodocși, precum catolicii sau protestanții. De altfel, istoria viticulturii în Moldova este strâns legată de istoria comunităților catolice, protestante și armene. La începutul secolului XVIII, Dimitrie Cantemir vorbea *Despre ceilalți locuitori ai Moldovei* și îi amintea și pe armeni care, spunea el, „sunt socotiți drept supuși, ca și târgoveții și negustorii din alte orașe și târguri ale Moldovei, și plătesc domnului același bir ca ei; totuși, la fel ca și credincioșii de rit romano-catolic, au și ei lăcașuri sfinte tot atât de mari și tot atât de frumoase ca bisericile ortodocșilor, bucurându-se de liberul exercițiu al credinței lor”⁴⁰. Potrivit acestei mărturii, armenii stabiliți în Moldova aveau, la vremea aceea, drepturi civile comparabile cu cele ale orașenilor, iar libertatea cultului le era respectată.

Abordarea mai temeinică a problemei stăpânirii moșiilor de către populația urbană ar putea oferi, credem, câteva deslușiri nu doar în domeniul cunoașterii statutului juridic pe care l-au avut de-a lungul timpului diferite categorii de orașeni, ci și asupra cunoașterii mai largi a urbanității din Moldova. În privința dreptului de stăpânire, orașenii puteau deține clădiri și terenuri din cuprinsul vetrei târgurilor, precum și terenuri cultivate cu vie, pomi sau grădini de zarzavaturi în hotarul târgului. Totuși, dreptul orașenilor de a cumpăra și de a stăpâni suprafețe mai întinse de pământ situate în afara teritoriului urban era unul restrictiv, de el beneficiind doar orașenii creștini de confesiune ortodoxă. Chiar dacă între stăpânii unor sate sau a unor părți de sate întâlnim și locuitori ai orașelor, cel mai adesea mari negustori, aceștia, așa cum o dovedesc mărturiile scrise, nu erau armeni sau catolici⁴¹. Exista totuși o excepție; stăpâniri funciare puteau deține doar așezămintele bisericești, drept conferit și confirmat de-a lungul timpului de domnii Moldovei⁴². Era o politică de toleranță religioasă promovată de domnie de-a lungul timpului, fiind o atitudine care a garantat așezarea și existența în cuprinsul orașelor a unor comunități alogene, precum cea a armenilor. Așadar, armenii puteau cumpăra moșii, dar nu pentru a le stăpâni ei, ci pentru a le dărui bisericii lor.

Pornind de la aceste constatări, în ciuda discursului cuprins în memorii, anul 1785 nu a adus știrbire vreunui drept mai vechi al armenilor de a cumpăra moșii, fiindcă un astfel de drept individual nu poate fi atestat în vechime. Data nu este totuși întru totul arbitrară. 1785 este anul adoptării uneia dintre cele mai importante legiuri în materie funciară, cunoscută sub denumirea de *Sobornicescul hrisov*. Partea I a acelei legiuri cuprindea dispoziții referitoare în special la daniile de moșii, vii, case, locuri de casă, livezi și altele. De asemenea, mai conținea referiri la schimburi, vânzări și zălogiri. Prin acel act, la alcătuirea căruia marii boieri au fost chemați să se pronunțe, se urmărea în esență protejarea micilor stăpâni de pământ care, confrunțați cu dificultăți diverse, erau adesea dispuși să-și cedeze pământul prin daniile, în fapt prin vânzări fictive, ocolindu-se în acest fel rigorile dreptului de preemțiune⁴³. Raportarea armenilor la acest act, ca

⁴⁰ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, traducere după originalul latin de Gh. Guțu, introducere de Maria Holban, comentariu istoric de N. Stoicescu, studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu, București, Editura Academiei, 1973, p. 297.

⁴¹ Atât în colecția de documente privitoare la istoria orașului Suceava (*Suceava file de istorie. Documente privitoare la istoria orașului 1388-1918*, vol. I, întocmit de Vasile Gh. Miron, Mihai-Ștefan Ceașu, Ioan Caproșu și Gavril Irimescu, București, 1989), cât și în cele privitoare la istoria orașului Iași (Ioan Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. I-X, Iași, 1999-2008) nu am aflat cazuri în care vreun orașean armean sau catolic să fi stăpânit sate sau părți de sate.

⁴² La 19 ianuarie 1673, domnul Moldovei, Ștefan Petriceico, confirma Episcopiei din Suceava privilegiul de a nu plăti anumite dări pentru bunurile produse pe pământul aflat în preajmă; mai mult, interzicea încălcarea pământului pe care acest așezământ îl avea împrejur, inclusiv tăierea lemnului (*Suceava file de istorie*, p. 325-326).

⁴³ *Sobornicescul hrisov, 1785, 1835, 1839*, ediție critică, București, Editura Academiei, 1958.

hotărâtor în anularea unor vechi drepturi pe care ei le-ar fi avut în dreptul de stăpânire a pământului, poate fi înțeleasă eventual prin importanța *Sobornicescului hrisov* în domeniul funciar. Menționăm că textul legii a cunoscut mai multe reeditări și că raportarea instanțelor de judecată la această legiuire s-a făcut chiar și în perioada regulamentară⁴⁴. În fapt, *Sobornicescul hrisov* a fost abrogat abia la 12 decembrie 1865, prin *Codul Civil*, în articolul 1912⁴⁵. Cu toate acestea, nicăieri în text nu se face trimitere la armeni și la interzicerea dreptului acestora de a cumpăra moșii.

Dincolo de această realitate, în memoria armenilor din Moldova s-a fixat data adoptării *Sobornicescului hrisov* ca hotărâtoare pentru pierderea vechilor drepturi civile și politice. O descriere a circumstanțelor adoptării legiurii din 1785, din perspectivă armeană, aflăm din cuprinsul primului memoriu alcătuit de Iacob Buiuciu în anul 1833 și înaintat administrației de ocupație rusești⁴⁶. Acolo erau rememorate greutatea economice ale membrilor comunității, provocate de războaiele și prădăciunile din secolul XVIII. Se invoca faptul că, în acele vremuri tulburi, armenii ar fi pierdut multe acte pe care se întemeiau drepturile lor de stăpânire, iar unii boieri pământeni ar fi profitat de această situație pentru a le uzurpa stăpânirile. Pentru a legitima acele rapturi, unii boieri, afirmă Iacob Buiuciu, ar fi găsit prilejul să facă obștească socotință, adică să adopte prevederile *Sobornicescului hrisov*, în anul 1785 decembrie 28, menționând „că adică această nație armeană nu s-ar cuveni ca să aibă asemenea dreptăți”⁴⁷.

Alături de prestigiul pe care l-a avut *Sobornicescul hrisov* în practica judiciară legată de proprietatea pământului, indicarea de către armeni a anului adoptării sale ca început al „nenorocirilor acestei nații” ar mai putea avea o explicație. Discuția despre drepturile de stăpânire ale armenilor cunoaște o anumită înviorare în jurul anului 1785, în contextul măsurilor luate de guvernatorul Bucovinei, Enzelberg, pentru organizarea teritoriului ocupat de Austria în 1775. Cu acel prilej, documentându-se despre realitățile dintr-un spațiu unde, alături de români, locuiau câteva comunități alogene importante, precum armenii sau evreii, austrieccii au solicitat informații de la domnul și boierii Moldovei, despre vechile drepturi și obiceiuri ale acelor comunități⁴⁸. Acesta este contextul în care, în 1782, cu doi ani înaintea adoptării *Sobornicescului hrisov*, Sfatul Moldovei răspundea unei întrebări foarte precise a guvernatorului Enzenberg, informând autoritățile austriece că: „Armenii și jidovii n-au avut după dreptate a cumpăra moșii la țară de veci, nici au; iar casă, dughene la târguri au putut și pot cumpăra, și spre deosebire de evrei, armenii pot cumpăra și vii”⁴⁹. Este interesant acest

⁴⁴ Nu a fost abrogat nici de *Codul Calimach* și a rămas în vigoare și după *Regulamentul Organic*, continuând să fie aplicat, se pare, destul de des. La cererea instanțelor de judecată, textul a fost tipărit prin încuviințarea lui Mihail Sturza, la 29 noiembrie 1834. Dar au fost consultați juriști pentru lămurirea punctelor care puteau da naștere la interpretări și nelămuriri pentru instanțe. În ediția din 1835, s-au tipărit lămuririle și adăugirile jurisconsultilor, pe prima coloană a paginii fiind redat hrisovul din 1785, iar pe a doua coloană adnotările. Această ediție din 1835 a fost retipărită în 1852 în Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. II, și a fost reprodușă de S. G. Longinescu în *Istoria dreptului românesc din vremile cele mai vechi și până astăzi*, București, 1908, p. 269-282; din anaforale și text au mai reproduș St. Gr. Berechet, *Hrisoave legislative din secolul al XVIII-lea*, Iași, 1930, p. 36-77, și Ion Peretz, *Curs de istoria Dreptului român*, vol. IV, *Hrisoavele domnești*, București, 1931, p. 57-69.

⁴⁵ *Sobornicescul hrisov*, ed. cit., p. 13.

⁴⁶ H. Dj. Siruni, *Armenii în viața economică*, p. 66.

⁴⁷ *Ibidem*. Trimiterea din actul adresat administrației rusești se face foarte precis la *Sobornicescul hrisov*, al cărui text definitiv a fost adoptat la acea dată. Cu toate acestea, în textul juridic nu am aflat un astfel de paragraf care să-i excludă pe armeni de la dreptul de a stăpâni moșii în Moldova.

⁴⁸ Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, III, ediția a II-a, București, 1929, p. 184.

⁴⁹ Th. Codrescu, *Uricariul*, XI, p. 263.

răspuns dat guvernatorului fiindcă, în primul rând, armenii și evreii sunt tratați împreună, fiind supuși acelorași constrângeri juridice în materie de drept de proprietate asupra pământului. Diferența apare doar în cazul cumpărării terenurilor cultivate cu vie. Așadar, iată o altă probă a inexistenței unei egalități a armenilor în domeniul dreptului de proprietate cu cel al ortodocșilor și a fixării eronate, în memoriile lui Iacob Buiuciu, a anului 1785 ca moment al depozitării de drepturi a armenilor din Moldova. Prin urmare, o reglementare mai strictă a regimului transferurilor de moșii, la care s-a adăugat discuția stimulată de procesul de organizare a Bucovinei de către austrieci au făcut ca în conștiința armenilor din Moldova să apară ideea că, anterior anului 1785, ei ar fi avut drepturi politice și civile mai largi.

Ca o concluzie a cercetării ce ne-a fost prilejuită de redescoperirea a cinci documente păstrate într-un manuscris aflat la Biblioteca Academiei din București, am putea aprecia că ceea ce astăzi considerăm o mistificare a realității istorice, prin răstălmăcirea sau plâsmuirea unor dovezi, pentru secolul XIX reprezenta o încercare onorabilă de a legitima obținerea unor drepturi cetățenești. Pentru armeni, miza era la fel de importantă ca aceea a românilor, emanciparea. Dacă românii își puneau speranța în sprijinul Puterilor Garante pentru realizarea unirii statale, comunități precum cea a armenilor foloseau aceleași împrejurări pentru a li se garanta, în cuprinsul viitoarei construcții statale, drepturi egale. De aceea, făceau apel la tradiția istorică, la invocarea principiilor moderne; dar, pentru ca demersul să fie și mai convingător, apelau și la invocarea unor drepturi mai vechi, care ar fi fost între timp încălcate. Astfel că, la o analiză temeinică, cerința armenilor de a li se oferi dreptul de a cumpăra moșii, fiindcă acel privilegiu li s-ar fi retras după anul 1785, se dovedește neîntemeiată. Reexaminând statutul juridic pe care l-a avut această comunitate de-a lungul timpului, dar și mărturiile istorice, inclusiv cele indicate ca dovezi de către alcătuitoarea memoriilor, încheierea este contrară existenței dreptului armenilor din Moldova de a cumpăra și stăpâni moșii. În ciuda acestei realități, la data întocmirii celor cinci documente, orice amănunt trebuia utilizat pentru a susține aspirația armenilor de a deveni cetățeni cu drepturi depline.

Reprezentanții puterilor europene s-au întrunit în perioada 10/22 mai – 7/19 august 1858 și, în urma analizării rezoluțiilor Divanurilor ad-hoc, au adoptat Convenția de la Paris. Acel document nota principiile de organizare și modernizare a noii entități denumită Principatele Unite ale Moldovei și Țării Românești; iar între acele principii, alături de separația puterilor în stat, pentru modernizarea societății se cerea desființarea privilegiilor de clasă, egalitatea în fața legii, drepturi politice, deocamdată doar pentru locuitorii creștini, incluzându-i aici și pe armeni, și libertatea individuală. Așadar, prin Convenția de la Paris, armenii își atingeau obiectivul anunțat prin memoriile întocmite de Iacob Buiuciu, fiindu-le recunoscute drepturile cetățenești, inclusiv în domeniul stăpânirii pământului. Recunoașterea acestui statut a declanșat, așa cum își imagina Mihail Kogălniceanu în intervenția din timpul dezbaterilor Divanului ad-hoc, o accelerare a procesului de asimilare a armenilor, subiect care ar merita o tratare specială.

*

*

*

La finalul acestui studiu redăm și textul *Memoriului* publicat în „Buletin. Foaie oficială” cu prilejul dezbaterilor care au avut loc în cadrul Divanului ad-hoc, în toamna anului 1857, după o variantă care se păstrează în fondul Documente de la Arhivele

Naționale Iași⁵⁰. Acest text a fost editat de către Sergiu Selian⁵¹, care a reușit o adevărată arheologie bibliografică, reperând fiecare trimitere făcută de autorul memoriului în cuprinsul paragrafului intitulat *Supliment*. Au fost identificate și redată integral pasajele din lucrările: Conrad Malthe-Bruun, *Précis de la Géographie Universelle ou Description de toute les partie du monde*, Bruxelles, 1829; *Notations statistiques sur la Moldavie par le prince Noicolas Soutzo, Grand-Logothète et Chevalier de plusieurs ordres*, Iași, 1849; D. Gusti, *Geografie pentru școalele primari din Moldova*, ediția a opta, Iași, 1854; Salomon Tronkoul, élève de l'Ecole arménienne nationale de Paris, *Notice sur les Arméniens de la Moldavie*, în „Maseaș Aghavni – La Colombe du Massis” („Porumbelul Araratului”), nr. 5/1857, Paris, p. 97-103; J. F. Naigebaur, *Beschreibung der Moldau und Walachei*, Breslau, 1854; *Colecția documentelor atingătoare de comunitatea armeană în Principatul Moldovei de la 1841-1852*, Iași, Institutul Albinei, 1853; *Don patriotique de son excellence Isaie Trankoul, serdar arménien de Jassy en Moldavie*, în „Maseaș Aghavni – La colombe du Massis”, 6/1855. Sergiu Selian a însoțit aceste lămuriri bibliografice și cu notițe din trecutul comunității armenilor din Moldova. Selian nu l-a identificat pe Iacob Buiuciu ca autor al memoriului și, de asemenea, nu a cunoscut nici celelalte patru variante ale acestui document, devenit pentru armenii din Moldova primei jumătăți a secolului XIX o adevărată cartă de libertăți.

ANEXĂ

MEMOAR

despre temeiurile care necontestat îndrituiesc pe nația armeană a avea toate driturile țivile și politice și de a cumpăra moșii de veci în Prințipatul Moldovei

a) Vechimea colonizației armenie în acest Principat este dovedită cu cele mai antice acturi care arată locuința armenilor pe pământul Moldaviei mai înainte de domnia lui Bogdan Dragoș v(oi)v(od) din anii 1352. Vezi Suplementul, n. 1.

b) În toate epohile de răsculare în deosăbitele staturi, această nație purure au ținut tactul unei liniștite purtări, suferind în răbdare orice apăsări a timpurilor. Vezi Suplementul, n. 2.

c) Ocupația armenilor în acest Principat este dovedit folositoare statului prin înflorirea negoțului și a agriculturii și prin osăbite contribuții la toate nevoile țării, dovadă vechile hrisoave cu care au fost chemați sub făgăduința unor privilegii mai favorabile decât a însuși moldovenilor. Vezi Suplementul, n. 3.

d) Activ să dovedește că armenii până la anul 1785 au fost împărțășiți de toate driturile țivile și politice, întocmai ca moldovenii, de vreme că și chiar tronurile țarei au fost ocupate de această nație și în care prilejuri au și lăsat mai multe monumente de binefaceri. Vezi Suplementul, n. 4.

e) După nenorocirile anului 1785, nația armeană fiind desbrăcată de driturile patriotice ale pământenilor, totuși n-au contenit a dovedi statului o desăvârșită credință, ce mai ales sporind industria lor practică, au îmbogățit comerțul și au rădicat la perfecție

⁵⁰ ANI, Documente, CDLII/21.

⁵¹ Sergiu Selian, *Un document necunoscut*, p. 95-107.

agricultura pământului, asemenea au înființat mai multe institute școlastice pentru țivilizație, ca așa să poată fi pregătiți la orice întrebuințare în folosul patriei. Vezi Suplementul, n. 5.

f) După această răbdare și după strecurarea atâtor ani de suferinți, nația armeană crede astăzi că și firește după regula naturei și moralicești, după o dreaptă cugetare, s-au familiarizat în totul cu drepturile politice ale moldovenilor, încât chiar interesul statului cere o unită îndrituire a armenilor întru toate privilegiile, ca așa să-și poată întări influența morală prin răsplătirea unei nații ce purure au luat parte la toate greutățile. Asămine, să-și întărească interesul material prin învoire armenilor de a cumpăra fondosuri în moșii de veci, ca așa să fie legați pe vecie în sprijinul patriei. Tot asămine, Moldavia va câștiga un agiutoriu politic prin chemarea armenilor la slujbile patriei, căci prin înmulțirea populației sub o singură legătură de credință către guvern să sporește numărul oamenilor de trebuință. Vezi Suplementul, n. 6.

g) Pe lângă toate driturile active care cer rădicarea aceștii nații, apoi ce mai vie nădejde este răzămata în agiutoriu Puterilor Aliate, care cunoscând credința armenilor ce viețuiesc în deosebite staturi și considerând că pretutindene armenii sînt nedeosăbiți, nici în driturile țivile și politice, nici în acele de proprietari, negreșit că nu vor îngădui o asămine osândă numai pentru nația armeană viețuitoare în Moldavia, care numai după nenorocirile unui timp au rămas dizbrăcată de driturile vechimei. Vezi Suplementul, n. 7.

h) La Conferențele din Constantinopoli, după bunăvoința tuturor Puterilor Aliate, s-au mărginit învoirea și chiar a străinilor de a-și avea proprietăți în acest Principat, după cum lămurit arată Protocolul încheiat. Prin urmare dacă străinii, ce n-au făcut nicio parte la neapăratele nevoi ale țarei, au rămas a se bucura de un asămine drit, cu cât mai vârtos această națiune care purure au fost jertfă pentru înflorirea celor privitoare la adevăratul folos a Moldaviei. Vezi Suplementul, n. 8.

i) Că moșii de veci au avut armenii dovedesc actele și hrisoavele care păstrează și astăzi, pe care unele s-au păzit de la ei la vreme de războaie, iar parte s-au supus silei a le vinde, care aceasta au urmat până la anul 1785, după care apoi s-au rădicat aceste drituri. Vezi Suplementul, n. 9.

k) Religia lor este recunoscută de Biserica Ortodoxă și să închină numai dogmilor răsăritene. Vezi Suplementul, n. 10.

SUPLEMENTU

complimentaru memoarului carele realizază temeuriile
ce sprijinesc driturile nației armene în Prințipatul Moldaviei

1. Vechimea colonizației:

- a. Maltens Ercunde, din 1849, fila 46.
- b. Statistica prințului Neculai Suțo, din 1849, fila 50-51.
- c. Neugebauer, tomul I, din 1854, fila 82-83.
- d. Geografia, D. Gusti, fila 85-86.
- e. Porumbul din Masis, n. 5, din anul curent, fila 97-102. Tipărit în Paris.

2. Supunerea desăvârșită către guvern:

- Neugebauer, tomul I, fila 83.

-
3. Ocupația lor principală:
    - a. Comerțul, Neugebauer, tomul II, fila 6-11-231 și 246.
    - b. Agricultură, Neugebauer, tomul II, fila 242.
    - c. În general comerțul, agricultură și prăsire de vite, hrisoavele ce se vor arăta mai gios.
    - d. Contribuire la nevoile țării; hrisovul lui Hăul* și acta lui Grigorovici în vistierie.
  4. Driturile lor țivile și politice:

Letopisețele publicate în Iași, în anul 1852, arătând că și tronurile țării au fost ocupate de câtră unii din această națiune.
  5. De la încetarea driturilor de a cumpăra moșii, continuația lor în următoarele:
    - a. Supunerea; Neugebauer, tomul I, fila 83.
    - b. Industria, Academia comerțianților, din 1797, tomul I, fila 976.
    - c. Comerțul și agricultura; hrisoavele domnești.
    - d. Plecarea la învățătură; Scoalele de aice din țară, din Moscva, din Paris, Padua, Calcuta, Bombai și altele. Naigebauer, tomul II, fila 223, 224 și 368.
    - e. Contributori la școli. Colecția documentelor armene, publicate în Iași, la 1853, fila 51, 54, precum și Porumbul din Masis, din anul 1855, n. 6, fila 121, 124, tipărit în Paris.
  6. Dritul egale în toate staturile, precum și în Valahia:
    - a. Jurnalul Pazmaveb din Veneția, din anul 1843, fila 349-352.
    - b. Legiuirile Obșteștei Adunări din Valahia.
  7. Jărtva Puterilor Aliate producând cel mai de căpitenie folos acestui Principat, fără îndoială are a chema pe țară la recunoștință spre a da drituri egale supușilor lor. Unde ar rămâne glasul unei nații care din veacuri face parte neexceptat cu pământenii țării?
  8. Cumpărare de moșii de veci:
    - a. Presa franceză, fila 134, art. 13 și 15.
    - b. Idem ..., fila 138, 139, art. 18.
  9. Proprietăți în moșii:
    - a. Hrisoavele lui Hristea Buzatu armanu.
    - b. Idem ... lui Vasilie Misir, idem.
  10. Religia ortodoxă a armenilor:
    - a. Epistola patriarhului grecesc, Mihail.
    - b. Cartea rossiană din 1799, din vremea lui Pavel I.
    - c. Traducerea ei din București, de la anul 1850.
    - d. Ofisul gospod cu n. 658, din 1848 noiembrie 24, a domnului Mihail Sturza v(oie)v(od), carele decretează a să rădica în politia Bacăului o biserică de ritul armean ortodox. Publicat prin Buletinul, n. 94, din 1848.

Anexă

Hrisoavele domnești slobozite armenilor de domnii acestui Principat,
care să păstrează în mâinile lor, afară de acele pierdute și arse din vremele războaielor și
a celor publicate prin *Uricari*

7252 <1743> octombrie 30, Matei Ioan Neculai;
7256 <1748> mai 25, Constantin Neculai;
7256 <1747> noiembrie 7, Grigorie A. Ghica;
7263 <1755> iunie 27, Ioan Teodor;
7265 <1757> iulie 2, Scarlat Ghica;
7268 <1760> ianuarie 1, Ioan Teodor;
1764 septembrie 23, Grigore A. Ghica;
1764 octombrie, Grigore A. Ghica;
1765 octombrie 6, Grigore A. Ghica;
1766 februarie 12, Grigore A. Ghica;
1796 februarie 5, Alexandru Calimah;
1799 septembrie 24, Alexandru Calimah;
1803 martie 7, Alecsandru C. Moruz;
1814 mai 10, Alecsandru Calimah;
1820 octombrie, Mihail Grigorie Suțu.

Sus arătatele hrisoave cuprind următoarele:

- a) Dovedesc că armenii au fost folositori cămării gospod.
- b) Folositori alijverişului lăcuiitorilor țării, prin prăsire de vite, agricultură, industrie și comerț.
- c) Purure plecați de a plăti statului birul, aceasta au îndemnat pe guvern de a-i aşăza la ruptele Vistieriei.
- d) Dritu de protimis la înposesuire de moșii cu osăbite considerații, îndrituindu-i de a nu ieși de pe orice moșie, având voie a șade pe ea fără să-i poate scoate cineva.
- e) Îi îndatorește a aduna armeni oricât de mulți din alte staturi.
- f) Îi îndatorește a invita pe armenii împrăștieți din acestu stat în străinătate, de a să reîntoarce în Moldova.
- g) Li să dă privilegiu că atât ei, cum și a lor slugi să fie giudecați numai de Domnescul Divan, fără a să amesteca dregătorii ținuturilor în a lor pricini.

Mihail arhiepiscopul grecescu din Constantinopol scrie epistolă subscrisă de nouăsprezece episcopi și mitropoliți către catolicosul armenilor Grigorie, arătând bucurie despre ortodocsia Bisericii Armenești.

Cu mila lui Dumnezeu!

Mihail arhiepiscopu de Constantinopol a Romei nouă și patriarh universal, către preosfințitul părintele Grigorie, iubitul și prețuitul catolicos al tuturor armenilor, bucurie în Domnul.

Iubitule în Domnul și prețuitule de noi catolicose, cuvintele tale cele sfinte de multe ori le auzirăm și salutăm de departe în rândul nostru, după datina salutării Domnului ucenicilor, reciproca noastră dragoste și unanimitate, căci acea dragoste o avem de legătură ce încorporează și unește un trup către un scumpu șef, Domnului și Mântuitorului nostru, Isus Hristos. Acest trup care odinioară era înfrumusețat și

împodobit prin legătură de dragoste, să arăta urātu prin a sa dizbinare, îndepărtarea diferenței și a distanței noastre unul de altul, iar acum s-au întins efectul voințelor noastre dând locul a întruni cu plăcere legătura dragostei voastre, și s-au izbutit prin comunicație și unire de a tămădui zădarnicile loviri a dizbinărei întâia, iar de falșile împotriviri ce se făcură pentru unul și același prețuit trup a lui Hristos, ferindu-ne și retrăgându-ne, adică: cum că în privirea faimei sale altele avură-ți și altele avurăm noi.

Pentru care de pe scrisoarea adresată aice nouă s-au triimes cătră binecuvântatul și de Dumnezeu încoronatul puternicul împăratu. Am aflat de la preosfinția ta ortodocsia voastră și plăcuta cerire a unirei cu noi, drept care m-am bucurat în bucuriia puterilor cerești după cuvântul lui D(umne)zeu, care ne-au poroncit aceasta că este D(umne)zeul tuturor și bucuriia întreagă pentru cei sufletești și mijlocul divinilor și mântuitoarelor sale taine sperăm și credem, că după cum este chiar dreptu și plăcut lui D(umne)zeu, ne înțălegem spre mărirea lui în o Biserică a preosfințitului său nume prin laudă unanimă și comună.

Fie harurile Domnului nostru Isus Hristos între voi și între noi, amin.

Mihail, cu mila lui D(umne)zeu arhiepiscopul din Constantinopoli, Roma nouă.
Chirilă, cu mila lui D(umne)zeu, patriarh al păzitului de D(umne)zeu oraș Antiohie.
Stefan, supus arhiepiscop al capitaliei Chesariea din Capadocia.
Teodor, mitropolitul Aracliei.
Ioan, mitropolitul Chisicheii.
Ioan, mitropolitul Nicomediei.
Ioan, supusul mitropolit a Maltei.
Nicolai, mitropolitul Niceii.
Ioan, mitropolitul Clodiopolului.
Ioan, supusul mitropolit al Igheniei.
Ioan, mitropolitul Aracliei.
Lucas, supusul mitropolit al Mochisei.
Gheorghe, supusul mitropolit al Adrianopolului.
Constantin, mitropolitul Vlamiei.
Teodor, supusul mitropolit al Coloniei.
Teodor, supusul mitropolit al Nazianzei.
Teodor, supusul mitropolit al Metimului.
Ioan, supusul mitropolit al Lacedemoniei.
Vasilie, supusul mitropolit al Aparanienilor.
Mihail, supusul arhiepiscop din Durațo.

* Hrisovul domnului Ioan Sandu Sturza din 1828 iunie 20 doveditor că Acsanti Hăul, pe lângă că au slujit statului, apoi au înlesnit și pe vistierie cu banii în vreme de război, pentru care i s-au dat privilegiul de a fi scutit de orice dări și havalele, atât el, cât și urmașii lui, din neam în neam, și altele.

ORIGIN, EVOLUTION AND FINALITY OF AN IDEA:
ARMENIANS' LANDED PROPERTY RIGHTS IN MOLDOVA
(Summary)

Keywords: Armenian community, civil rights, economic rights, political rights, property rights.

Our research starts from the contents of a document preserved in the *Manuscripts* collection of the Romanian Academy Library. The most important document is a manifesto entitled *Memoir about the grounds that indisputably entitle the Armenian Nation to all civil and political rights to buy landed properties in the Principality of Moldova*. The document is a declaration by which the Armenian community of Moldova require, in ten paragraphs, for its members to be acknowledged equality in terms of civil, political and economic rights. The ten points are completed with a paragraph entitled *A Supplement*, including references to the historical and bibliographic sources which the requests of the memoir rely upon. Then, in an *Annex*, the dates of some princely deeds for the ethnic Armenians of Moldavia are enumerated; these are documentary evidence which, at the time of the memoir, were the property of some of the community members.

Thus, taking into consideration the wording of the *Memoir* and the bibliographic references that it indicates, we believe that the text was written and printed between 1856-1857, during the ad-hoc Assembly and the reunion of the ad-hoc Divans in Moldova. A proof of the fact that the document was known by the participants in those consultative assemblies is one speech that Mihail Kogălniceanu gave on the floor of the Moldavian Assembly on 12 November 1857.

A point by point analysis of the solicitations of the memoir, on the basis of documentary and narrative information dating from the 17th and 18th centuries, offered us an answer related to the righteousness for the Armenians to invoke older rights in the field of landed property that they would have had and which would have been violated before. The proofs show that the Armenians, beyond the hopes and the requests they had in the mid-1800s, had never enjoyed before, as they pretended, full landed property rights.

VASILICA ASANDEI-MÎRZA *

METODE ȘI MIJLOACE DE CERCETARE ARHEOLOGICĂ ÎN ROMÂNIA LA SFÂRȘITUL SECOLULUI XIX ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI XX**

Demersul meu se înscrie într-un proiect mai amplu, cu tema *Arheologie și muzeologie în România la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX (metode și concepții)*. În cadrul acestuia, vom studia atât metodele de lucru ale arheologilor, cât și mijloacele de care au beneficiat pentru a-și atinge obiectivele. Mai exact, pe baza izvoarelor existente, voi cerceta cea de-a doua jumătate a secolului XIX, studiul meu având însă ca limită cronologică anul 1916. Îmi întemeiez investigația îndeosebi pe fondurile arhivistice (fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice de la Arhivele Naționale București, Arhiva Muzeului Național de Antichități deținută de Institutul „Vasile Pârvan” al Academiei Române, fondurile Rectoratului și ale Muzeului de Antichități din Arhivele Naționale Iași), dar și pe studiul actelor normative extrase din Monitorul Oficial. Evident, mi-am completat informațiile cu ajutorul articolelor și volumelor monografice apărute până acum¹.

În România, evoluția arheologiei și, implicit, a metodelor ei de cercetare a cunoscut un ritm mai lent de dezvoltare dacă o comparăm cu școala germană de profil. Dar, prin studiile universitare făcute în Germania, Austria sau în Franța, intelectualii români au preluat metodele de acolo, încercând să le aplice și în spațiul românesc. Ca o regulă parcă, intelectualii români, educați în Vestul continentului (influențați mai ales de mediile istoriografice germane), în spiritul istoriei culturale, s-au întors în țara de origine pentru a crea o școală de aceeași factură. Cu precizarea că, în acel context social și istoric, arheologii români, la fel ca și alți confrăți europeni contemporani, erau conduși de paradigma națională, prin care încercau să explice etnogeneza propriului popor². Puși față în față cu descoperirea obiectelor preistorice, pasionații de arheologie

---

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

** Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ În anul 1874 a intrat în vigoare *Regulamentul asupra explorărilor și cumpărărilor de obiecte antice*, în 1892, *Legea descoperirii monumentelor și obiectelor arheologice* și în 1913, *Legea conservării și restaurării monumentelor istorice*. Vezi *MOF*, nr. 187/24 noiembrie 1892 și nr. 21/28 aprilie 1913; Irina Achim, *Vechi muzee arheologice de sit*, I. *Studiu de caz: Histria*, în *SCIVA*, tomul 61, 1-2, 2010, p. 118.

² „Un exemplu particular din epocă ar fi descoperirea antichităților din Dobrogea, o regiune preluată de la Imperiul Otoman în 1878, un an după independența Principatelor. Descoperirea în Dobrogea a monumentului Tropaeum Traiani, «certificatul de naștere al românilor [care a produs] entuziasm în mediul intelectual», a condus la un val de excavări arheologice (1882-1890) conduse de Gr. Tocilescu. Dar, după

din a doua jumătate a secolului XIX au avut dificultăți în a oferi date clare despre vârstă sau despre utilitatea artefactelor; de vină erau lipsa de cunoștințe temeinice și absența unui organism central, care să sistematizeze cercetarea și să formeze specialiști³.

Până la formarea celor două Catedre de arheologie, la Universitățile din București și Iași, în 1877, respectiv 1895, de către Al. Odobescu și Teohari Antonescu, cercetarea arheologică a fost lăsată la latitudinea persoanelor pasionate de colecționarea obiectelor găsite întâmplător, în diferite regiuni ale țării, fără a utiliza vreun criteriu științific pentru realizarea săpăturii sau pentru interpretarea contextului descoperirii. Cel mai elocvent exemplu în acest sens îl constituie entuziastul Cezar Bolliac, deținător de mijloace financiare necesare cercetărilor, dar nu și de metode adecvate, după cum îl criticau rivalii săi. El impulsiona totuși curiozitatea generală pentru arheologie: timp de un deceniu, în ziarul său „Trompeta Carpaților”⁴, a publicat rezultatele campaniilor sale, dar și informații despre excursiile sale arheologice, în lucrări cum ar fi *Călătorie arheologică în România*⁵ și *Excursiune arheologică din anul 1869*⁶.

În documentele de arhivă, cererile adresate de acesta sunt cele mai numeroase. Frecvent, el cerea bani pentru excursiile arheologice pe care intenționa să le facă sau îi prezenta ministrului Cultelor situația în care se aflau diverse locuri cercetate, declarând că „orice monument istoric voi găsi în săpăturile mele aparțin de-a dreptul Muzeului Național, cum și planurile toate ce voi ridica pe această linie vor aparține ministerului, către care îmi voi da raportul în fiecare lună”⁷. Am observat că a fost foarte rar refuzat de autorități, de fiecare dată acordându-i-se între 1.000 și 2.000 de lei pentru expedițiile sale⁸. Chiar și așa, Bolliac nu ezita să vândă Ministerului colecția sa de numismatică sau să „ofere”, sub formă de donație, piese antice descoperite în excursiile plătite de aceeași instituție. Spre exemplu, drept mulțumire pentru donația făcută, i se mai acordau 1.000 de lei

---

efervescența inițială ritmul cercetărilor a încetinit” (Dragoș Gheorghiu, Christian F. Schuster, *The Avatars of a Paradigm: A Short History of Romanian Archaeology*, în Peter F. Biehl, Alexander Gramsch, Arkadiusz Marciniak (Hrsg.), *Archäologien Europas/Archaeologies of Europe*, New York, München, Berlin, Waxmann Münster, 2002, p. 291).

³ Nu este indicat să cităm aici inițiativele arheologice amatoriste, dintre ele meritând totuși menționate acelea care, în timp, au devenit obiective științifice majore. Dintre acestea se remarcă așezarea neo-eneolitică de la Vădastra, în Oltenia, descoperită și cercetată de Cezar Bolliac, ori situl de la Cucuteni, în Moldova, care – descoperit în 1884 și studiat apoi de intelectualii români – a devenit celebru și a fost cercetat sistematic de profesorul Hubert Schmidt din Berlin, în anii 1909-1910; putem adăuga la descoperiri, în Transilvania, Turdaș, pe Mureșul inferior, și săpăturile de la Ariușd, aproape de Brașov, executate de F. Laszlo, între 1907 și 1913. Vezi Vladimir Dumitrescu, *Vasile Pârvan. Le fondateur de l'école roumaine d'archéologie préhistorique et protohistorique*, în „Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne”, nouvelle série, tome XXVI, nr. 1-2, 1982, p. 27.

⁴ „Deși articolele sale din *Trompeta Carpaților* sunt adesea confuze sau chiar fanteziste, marcate de structura de poet și jurnalist a autorului, Bolliac ocupă un loc important în istoria cercetării prin aceea că el a realizat importanța arheologiei preistorice, capabilă să fundamenteze «cunoștința că pe aceste locuri exista istorie pe când nu era istoria»” (Mircea Babeș, *Marile etape ale dezvoltării arheologiei în România*, în *SCIVA*, tomul 32, nr. 3, iulie-septembrie 1981, p. 321).

⁵ Cezar Bolliac, *Călătorie arheologică în România de la 20 Martie până la 22 Aprilie 1858*, București, Typographia Jurnalului Național, 1858.

⁶ Idem, *Excursiune arheologică din anul 1869*, București, Tipografia Națională, 1869. Am ales citarea lucrărilor originale găsite la Biblioteca Academiei Române, deoarece ediția din 2005, Cezar Bolliac, *Excursiuni arheologice*, antologie, prefată și realii de N. Georgescu, studiu introductiv, note, comentarii și glosar de Mariana Marcu, notă asupra ediției, verificarea și colajarea realiiilor de Doina Rizea, București, a fost negativ recenzată de Dragoș Măndescu în revista *SCIVA*, 58, nr. 3-4, 2010, p. 409-415.

⁷ Arhivele Naționale ale României, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice (în continuare, ANR, fond MCIP), dosar 120/1875, f. 22.

⁸ *Ibidem*, dosar 120/1875, f. 43, 46.

pentru viitoarele cercetări, din fondul prevăzut la buget pentru „excursiuni arheologice”⁹. Și nu era singurul care proceda astfel, în acea perioadă dezvoltându-se un limbaj specific acestui tip de cereri adresate ministrului¹⁰.

Un moment important pentru schimbarea acestei situații incerte a statutului patrimoniului arheologic a fost înființarea Muzeului Național de Antichități la 25 noiembrie 1864 și crearea, în 1869, a unui Comitet Arheologic Român, „menit să asigure controlul și să ofere girul științific asupra explorărilor antichităților”. În perioada 1869-1877, președintele Comitetului a fost Cezar Bolliac. În 1871, muzeul a intrat în administrația Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, în 1874 promulgându-se un decret privind „controlul asupra explorărilor și cumpărătorilor de obiecte antice”. Ministerul își rezerva dreptul de a da autorizații de cercetare „persoanelor competente, amatorilor dezinteresați și cunoscători care vor face asemenea excursiuni numai în interesul științei și al istoriei naționale, și spre a înavuți Muzeul Național cu asemenea colecțiuni”¹¹. Dacă cererea merita interesul, era trimis un reprezentant al Muzeului ca să supravegheze săpăturile și, în unele cazuri, Ministerul asigura fondurile necesare pentru căutarea obiectelor¹². În cazul în care Muzeul primea donații de diverse obiecte găsite în țară, publica mulțumirile în Monitorul Oficial¹³.

Majoritatea descoperirilor arheologice, în particular a celor preistorice, erau complet întâmplătoare. Ele ieșeau la iveală din pricina unei ploii ușoare, a plugului, a lucrărilor efectuate de muncitorii căilor ferate, a săpării noilor morminte sau a scoaterii pietrișului necesar la șoselele din județe¹⁴. Un exemplu în acest sens era descoperirea arheologică semnalată în revista „Convorbiri literare”: „Săpându-se la șosea județeană Iași – Vaslui, în punctul numit Baba-Necula, s-a găsit de locuitorul Vasile Lungu din comuna Cucuteni două obiecte de aur [...]. Tot în acel loc a mai găsit locuitorul Ioan Sușan o altă bucată de metal împletită în două vițe [...]. Din nenorocire însă, în loc de a se prezenta acești locuitori cu aceste prețioase lucruri la persoane care să știe nestimata lor valoare, ei necunoscând legile actuale asupra aflării de comori și crezând că trebuie să împartă jumătate cu Statul, le ascunseră și le mistuiră”¹⁵. Aflați într-o perioadă a colectării, mai puțin a contextualizării, oamenii nu se stingeau să caute special astfel de obiecte pentru a le vinde amatorilor de antichități¹⁶.

În cazurile cele mai fericite, Ministerul era semnalat de către Prefectura acelui loc, despre contextul descoperirilor și trimiterea pieselor spre analiză la Muzeul Național de Antichități. Acesta a constituit, în ultimele decenii ale secolului XIX, precum și în primele decenii ale secolului următor, instituția care a autorizat, organizat și condus săpături arheologice. De asemenea, s-a implicat în repertorierea vestigiilor arheologice

⁹ *Ibidem*, dosar 120/1875, f. 100, 102, 148.

¹⁰ Pentru o abordare nouă a acestei chestiuni, vezi Andi Mihalache, *Contribuții la istoria ideii de patrimoniu. Surse, evoluții, interpretări*, Iași, Editura „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, p. 152, în special p. 174-176.

¹¹ Mircea Angheliniu, *Evoluția gândirii teoretice în arheologia românească. Concepte și modele aplicate în preistorie*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2003, p. 87.

¹² Andi Mihalache, *op. cit.*, p. 173.

¹³ ANR, fond MCIP, dosar 11/1888, f. 16. Pentru o analiză profundă a acestor aspecte, vezi Andi Mihalache, *op. cit.*, p. 159-164.

¹⁴ *Ibidem*, dosar 143/1871, f. 139; dosar 120/1875, f. 46, 100, 198; dosar 11/1888, f. 12, 27; dosar 10/1891, f. 27.

¹⁵ Acest lucru se întâmpla cu un an înainte de promulgarea unui decret privind „controlul asupra explorărilor și cumpărătorilor de obiecte antice”. Semnează un anume „X” (CvL, anul VII, 1 aprilie 1873 – 1 martie 1874, Iassi, 1874, p. 363, 364; Andi Mihalache, *op. cit.*, p. 150).

¹⁶ Andi Mihalache, *op. cit.*, p. 151.

de pe cuprinsul țării, a militat pentru valorificarea patrimoniului arheologic prin publicații de circulație internațională și s-a preocupat constant de îmbogățirea colecțiilor proprii, prin achiziții de noi piese, dar și prin susținerea apariției muzeelor locale și chiar a muzeelor de sit¹⁷. Anual, Muzeul Național de Antichități dispunea de un buget de excursii și achiziții de colecții arheologice, de 10.000 lei¹⁸. De o cercetare serioasă, prin săpătură, nu putea fi vorba, chiar dacă deciziile unora dintre cei preocupați sunau promițător: „Da, am zis-o și o voi repeta până când voi putea fi auzit, că misiunea noastră este să dăm istoriei timpiei dacilor, până unde ei pot intra în istorie, și să dăm științelor arheologice pre omul Carpaților, preistoric, anteistoric”; sau: „Nici într-un alt secol științele arheologice n-au făcut atâta progresu, nu s-au adâncitu atâta în știință, ca în secolul nostru, și mai cu seamă de vreo trei decenii încoace. Cu nimicu altu noi nu ne putem prinde în acest cor al arheologilor Europei, ca venind cu idee exacte despre ființa dacilor. Așa dară aci mai cu seamă trebuie să țintească fiecare arheolog român”, declara Bolliac¹⁹. Interesul exclusiv pentru antichitatea clasică și pentru civilizația romană avea să conducă la adevărate distrugerii ale siturilor preistorice „tot ce nu era Roman era barbar și, prin urmare, bun de aruncat, bun de sfărâmat”. De aceea, mult timp, obiectele aparținând altor epoci nu au fost cercetate sau au fost distruse²⁰. Aceste lucruri se întâmplau din cauza imitării altor situații similare. „Inspirați de francezi, care puneau accent pe componenta galică a etnogenezei lor, românii recurgeau la dacism.” Este bine cunoscută insistența cu care Cezar Bolliac prezenta așezările neolitice, cum ar fi cea de la Vădastra, drept realizări ale strămoșilor daci. De altfel, introdusese și sintagma *olăria dacă preistorică*²¹. Observațiile lui au cunoscut treptat o îmbunătățire și o revenire asupra celor spuse, dacă avem în vedere descoperirile făcute în timpul excursiei din 1872 (București – Galați – Tirighina – Iglița – Zimnicea – Turnu Măgurele – Ghighen – Celei – Vădastra); cel mai important lucru este că, de la sfârșitul acestei călătorii, la Vădastra a fost făcută prima descriere a unei stratigrafii din literatura arheologică românească, recunoscută chiar și de Al. Odobescu²².

O altă informație în acest sens privea săpăturile de la Cucuteni. Cercetarea sitului, inaugurată în 1885, a fost considerată o „tentativă de excavare”. Chiar și așa merită amintită activitatea anticarilor ieșeni N. Beldiceanu și Gr. C. Buțureanu, ambii profesori secundari, responsabili de săpăturile în câteva situri neolitice, printre care și cel de la Cucuteni, pentru care Ministerul a acordat un fond de 5.000 de lei în anul 1895. Din acest fond au fost efectuate și câteva sondaje în așezările preistorice de la Răbăia, Rafaila și Epurenii (jud. Vaslui), partea principală a sumei fiind totuși alocată pentru săpăturile de la Cucuteni; iar rezultatul a constatat în decopertarea unei jumătăți din stațiunea de pe Cetățuia. Din actele justificative trimise de Gr. C. Buțureanu Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice reiese că: 1.500 lei au folosit la cheltuielile de săpături, în primul trimestru, 500 lei pentru aparatul de fotografiat, 300 lei pentru aparate „de precizie”, 200 lei instrumente de săpat și 360 lei plata suplinitorului

¹⁷ Irina Achim, *op. cit.*, p. 119.

¹⁸ ANR, fond MCIP, dosar 143/1871, f. 34.

¹⁹ Cesar Bolliac, *Excursiune arheologică din annulu 1869*, p. 64, 65.

²⁰ Mircea Angheliniu, *op. cit.*, p. 83.

²¹ „Dorind să-i impună pe daci drept inițiatorii absoluți ai istoriei românilor, Bolliac îi «îmbătrânește», descoperindu-le urmele până și în siturile epocii de piatră. Proceda astfel conștient fiindcă preistoria nu avea încă un public, preocupările pentru ea abia obținând statutul de știință. Se convinsese de acest lucru văzând dezinteresul pentru expoziția organizată la el acasă” (Andi Mihalache, *op. cit.*, p. 147, 148).

²² Dragoș Măndescu, în loc. cit., p. 411.

lui N. Beldiceanu. Raportul rezultat în urma cercetărilor conține fotografii cu obiectele de lut sau piatră, schelete umane, planuri ale zonei cercetate, toate extrem de importante pentru reconstituirea felului în care s-a lucrat. Chiar și așa, contemporanii care îi critică, mai ales Al. Odobescu, le reproșează lipsa cronică de rigoare metodologică²³.

Și Teohari Antonescu, în contextul venirii lui Hubert Schmidt²⁴ pentru cercetările arheologice de la Cucuteni, critică maniera în care s-au făcut săpăturile: „Stațiunea din Cucuteni a avut nefericirea să fie mai întâi răscolită de către răposaii Beldiceanu, Buțureanu și alții în mai multe rânduri; rezultatul acestor cercetări îl cunoașteți: o mare parte din stațiune a fost cu adevărat nimicită, iar taina științifică, pe care aceste resturi preistorice o ascundeau, a rămas încă nedeslegată”. Acesta explică, într-un raport adresat Ministerului, și metoda de lucru a lui Hubert Schmidt, prezentând obiectele găsite, precum și concluziile cercetării: „Cercetând în partea de vest a așezării, de o formă trapezoidală, care rămăsese neatinsă de cei dinaintea sa, acesta a tăiat 11 șanțuri de lungimi diferite, cuprinse între 3 și 35 m, în lărgime de 1 m până la 6 m, iar în adâncime până la fața stâncii. Prin săparea acestor șanțuri în diferite părți până la stâncă, Dl S. a putut să-și dea mai bine seama despre suprapunerea diferitelor pături de cultură. Cu modul acesta a putut el să descopere o neîntreruptă durată de viață a stațiunii, care se întinde din epoca neolitică mai nouă până în epoca de bronz, lucru care nu se știa de nimeni până acum”²⁵. Publicarea rezultatelor obținute de Hubert Schmidt ne dezvăluie, indirect, stadiul arheologiei și al metodelor de cercetare din România: „În România lipsesc cu totul cercetările preistorice de teren; în contrast cu țările învecinate, solul românesc a rămas încă intact”²⁶ [...]. În România se resimte în mod deosebit golul din cunoștințele noastre în privința evoluției preistorice a Europei de sud-est, după ce în țările învecinate – Ungaria, Galiția, Rusia, Bucovina, Bulgaria, Serbia, Bosnia – cercetarea preistorică de teren a fost începută în mod energic de către specialiști profesioniști. Poate că exemplul din 1909-1910 va avea urmări bune, dar această dorință se va îndeplini doar când cercurile largi ale populației vor deveni conștiente de importanța descoperirilor preistorice, dacă se va deștepta, în cercurile învățaților și amatorilor, interesul pentru întemeierea de societăți, pentru conservarea monumentelor preistorice și dacă se vor reuni mijloacele statului și cele particulare pentru formarea și sprijinirea specialiștilor cărora trebuie să li se încredințeze descoperirea și ocrotirea descoperirilor preistorice”²⁷.

Săpăturile lui Hubert Schmidt au făcut subiectul mai multor studii de specialitate, nefiind cazul să le menționez și aici. În schimb, am observat că Ministerul acorda de fiecare dată bani pentru cercetările și tezaurele arheologice descoperite la Cucuteni, susținând activitatea desfășurată în așezările preistorice din Moldova și achiziționând colecțiile personale ale lui N. Beldiceanu și Gr. C. Buțureanu, după ce aceștia încetaseră din viață²⁸. Totuși, generalizarea făcută de Hubert Schmidt era exagerată. În România, unele cercetări sistematice fuseseră deja începute, aducând și rezultate notabile. Dacă ne referim mai ales la investigațiile lui Dimitrie C. Butculescu în Ialomița, Teleorman,

²³ Vasilica Asandei, *Un manuscris inedit despre cercetările efectuate la Cucuteni în 1895*, în „Historia Universitatis Iassiensis”, nr. 1/2010, p. 172.

²⁴ „Numele arheologului german Hubert Schmidt a rămas legat de preistoria din România mai ales prin săpăturile pe care le-a întreprins în anii 1909-1910 în celebra stațiune de la Cucuteni și prin valorificare exemplară a rezultatelor în monografia publicată în 1932” (Nicolae Ursulescu, Mădălin-Cornel Văleanu, *Prima publicație a lui H. Schmidt despre săpăturile de la Cucuteni*, în *CI*, XXIV-XXVI, 2010, p. 11.

²⁵ ANR, fond MCIP, dosar 2749/1909, f. 6, 7, 24.

²⁶ Nicolae Ursulescu, Mădălin-Cornel Văleanu, *op. cit.*, p. 15.

²⁷ *Ibidem*, p. 25, 26.

²⁸ ANR, fond MCIP, dosar 676/1895, f. 1; dosar 2749/1909, f. 4r.

Argeș, Dâmbovița și Muscel, toate aprobate de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, putem spune că acesta poate fi considerat un precursor al studiilor arheologice de la noi²⁹. Dimitrie C. Butculescu a fost primul arheolog român preocupat de stratigrafie, dovadă fiind cercetările începute în 1868 și încheiate în 1873, la Măgura Calomfirescu, unde distinge „două straturi atribuite la două epoci diferite foarte caracteristice”³⁰; precum și alte cercetări de importanță asemănătoare, dublate de o colecție care cuprindea 1.088 de obiecte provenite din săpăturile făcute în țară și străinătate³¹. Autorizarea și finanțarea investigațiilor sale veneau din partea Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, dar și din fonduri personale, cu mențiunea că obiectele găsite erau duse la Muzeul Național de Antichități; sau măcar o bună parte dintre acestea, atunci când nu era susținut financiar de către stat³².

O altă etapă se leagă de activitatea lui Alexandru Odobescu. Trecând peste biografia lui, putem constata că, abia începând cu acel moment, în România încep a se contura idei privitoare la utilizarea unei metode științifice în cercetarea arheologică. Totul începe însă cu o critică la adresa predecesorilor, diletanți sau anticari: „[...] nu în preumblări de câteva ore cu oameni adunați în pripă de vătășelul satului, prin adimenirea bacșișului și a cinzecii de rachie, nu în zorul unei văratice călătorii de plăcere se studiază o movilă, astfel încât rezultatele dobândite să poată fi de folos științei, să poată servi de baza neîndoioasă la comparațiuni etnologice, la teorii de istorie primordială”. Apoi, Odobescu alege un alt mod de cercetare, care să cuprindă descoperirile din întreaga țară în toată complexitatea lor, prin chestionarul arheologic adresat învățătorilor din toate regiunile țării³³. Păstrează totuși o metodă practică și de anticari, aceea de desena artefactul în contextul descoperii sale³⁴. Astfel, a alcătuit o bază de date pentru întocmirea unor hărți arheologice a județelor respective și a clasificat cronologic și etnografic diferite artefacte, raportându-le mai întâi Ministerului Instrucțiunii și apoi valorificând informațiile prin publicarea lor³⁵. Din cauza schimbării de metodă în cercetarea pe care o iniția, a fost socotit un „arheolog de cabinet”. Într-adevăr, a acordat mult timp analizei și interpretării corecte și atente a ruinelor și obiectelor arheologice descoperite, nu întotdeauna de el. Totuși, viziunea odobesciană era superioară comparativ cu aceea a predecesorilor săi, el utilizând metoda de cercetare sistematică și critică³⁶.

Alexandru Odobescu propunea patru opțiuni metodologice: „modul analitic, care va descrie, pe rând, fiecare categorie de tradițiuni și monumente, fără ca să țină seama nici de timpul, nici de locul în cari ele au avut rând pe lume; sistemul chronologic, care

²⁹ Alexandru Păunescu, *Din istoria arheologiei românești pe baza unor documente de arhivă*, îngrijire ediție, traduceri și procesare Alexandra-Cristina Păunescu, București, Editura Agir, 2003, p. 60.

³⁰ Butculescu a descoperit la Măgura Calomfirescu cea mai importantă așezare eneolitică din Câmpia Română, aparținând acelei culturi ce avea să poarte mai târziu numele Gumelnița (*ibidem*, p. 63, 64).

³¹ *Ibidem*, p. 61.

³² *Ibidem*, p. 60.

³³ Gheorghe Alexandru Niculescu, *Disciplinary Identity and Autonomy at the Beginnings of Archaeology in Romania*, în Gábor Klaniczay, Michael Werner, Ottó Gecser (eds.), *Multiple Antiquities – Multiple Modernities. Ancient Histories in the Nineteenth Century European Cultures*, Frankfurt/New York, Campus Verlag, 2011, p. 397.

³⁴ Așa procedează și Al. Odobescu când colaborează cu desenatorul elvețian H. Trenk, în excursia din județele Vâlcea și Argeș (Andi Mihalache, *op. cit.*, p. 158).

³⁵ Al. Odobescu a reușit să tipărească doar răspunsurile învățătorilor din fostul județ Dorohoi, sub titlul *Rămășițe antice din județul Dorohoi*, alte informații fiind comunicate cu prilejul unor congrese internaționale de arheologie și antropologie. Vezi Vasile Chirica, Marcel Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. 1, Iași, 1984, p. 13, 14.

³⁶ Alexandru Păunescu, *op. cit.*, p. 57.

dorește să înșire faptele arheologice de pre ordinea în care timpul le-a dat naștere; metoda geographic le va clasifica în datini și monumente din țările în care s-au format; metoda lexicografică va lua forma dicționarului de antichități”. Sistematizarea căuta, în fond, „a urmări cultura din popor în popor, de pe rândul secolilor în care ele se prezintă și la fiecare din ele a cerceta care din materialele arheologice, ce ne sunt acum toate cunoscute, au luat dezvoltări mai caracteristice și mai importante”³⁷.

Nu departe de concepția lui Odobescu se aflau și opiniile discipolului său Grigore Tocilescu, încrezător în menirea ilustrativă și complementară a arheologiei față de izvoarele scrise. În asemenea caz, „instrumentele, armele, podoabele hainelor, modul de îngropăciune ale unui popor sunt decisive pentru starea lui culturală, despre gândirile și sentimentele sale, despre traiul și calitățile lui, despre legăturile comerciale, despre treapta întregii civilizațiuni ce el a atins, ba uneori chiar superioare oricărei tradițiuni istorice”³⁸.

Grigore Tocilescu se dedică cercetărilor din Dobrogea, făcând săpături la monumentele greco-romane de la Adamclisi, Tomis, Callatis, Troesmis, studiind totodată și valorile antice din centrul Dobrogei sau limesul Tansalutan³⁹. El participa și la supravegherea cercetărilor din celelalte zone ale țării, acolo unde era trimis de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice. Misiunea sa era aceea de a evalua modul în care se lucra sau de a trage deja concluzii despre obiectele descoperite fortuit. Mijloacele bănești de care avea nevoie pentru desfășurarea activităților sale erau asigurate din fondurile Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice. I se decontau deplasările în țară și în străinătate plus retribuirea celor care îl ajutau în campaniile arheologice. De multe ori se acordau credite extraordinare pentru descoperiri sau lucrări de arheologie ori se atribuiu fonduri special destinate unor cercetări; de exemplu, cel pentru Limes, de 5.000 de lei, pentru fiecare campanie⁴⁰. Mâna de lucru era asigurată, după o practică obișnuită în acea perioadă, prin colaborarea cu persoane de înaltă calificare, ingineri, fotografi, arhitecți și desenatori (ca personal specializat); iar cea mai mare parte a săpăturilor efectivi era obținută prin colaborarea cu Ministerul de Război, fiind vorba de soldați din unități militare aflate în împrejurimi și, după caz, de lucrători civili⁴¹. Nu trebuie să omitem și

³⁷ „Odobescu înțelegea arheologia, în sens larg, ca «istorie a culturii popoarelor», având a se ocupa în egală măsură de antichitățile etice (credințe, obiceiuri, instituții etc.) și de cele estetice (obiecte, monumente, mai ales cele de artă) și, de aici, insuficienta încredere în valoarea documentului arheologic propriu-zis pentru o reconstituire istorică, independentă de orice text scris, lucru care i-a fost reproșat de către cercetători din acest domeniu” (Mircea Babeș, *Marile etape ale dezvoltării arheologiei în România*, în *SCIVA*, tomul 32, nr. 3, iulie-septembrie 1981, p. 322; Mircea Anghelinu, *op. cit.*, p. 90).

³⁸ Metodă de cercetare pe care o adoptă și în cercetarea monumentului de la Adamclisi (Vasile Barbu, Cristian Schuster, *Grigore G. Tocilescu și „Cestiunea Adamclisi”*. *Pagini din istoria arheologiei românești*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2005, p. 116; Mircea Anghelinu, *op. cit.* p. 94).

³⁹ Numit în 1881 profesor de istorie antică la Universitatea din București și, concomitent, director al Muzeului Național de Antichități, Gr. Tocilescu a fost întotdeauna preocupat de cercetarea și valorificarea descoperirilor sale, iar rolul lui de mentor a fost elocvent ilustrat prin excursiile arheologice organizate cu studenții Facultății de Litere, la cetățile antice din Dobrogea; deplasările de acest fel aveau scopul de „a da cursului de istorie nu numai caracterul teoretic, dar și practic” (C. Protopopescu-Argeș, *Excursiunea arheologică a studenților universitari din București 1896*, București, 1896).

⁴⁰ ANR, fond MCIP, dosar 676/1895, f. 1; dosar 264/1897, f. 3, 36.

⁴¹ Irina Achim, *Grigore Tocilescu și antichitățile creștine de la Tropaeum Traiani. Remarci asupra cercetărilor savantului după documente de arhivă*, în *SCIVA*, 58, nr. 3-4, 2007, p. 4. La săpăturile de la Adamclisi și Iglia, din 1891, Gr. Tocilescu a avut parte de sprijinul a 40 de soldați din Regimentul 33 Dorobanți, plătiți cu suma de 900 lei, timp de 60 de zile, iar în 1897 l-au ajutat 50 de soldați din Batalionul 5 de Vânători, plătiți cu 894,40 lei. Vezi ANR, fond MCIP, dosar 10/1891, f. 2, 16; dosar 168/1898, f. 6.

prezența la săpături a muncitorilor zilieri, lucru întâlnit în actele de decontare a unor sume de bani⁴².

În privința misiunii arheologiei în general, Tocilescu încă utiliza descoperirile preistorice ca alternativă la sursele scrise, ele venind să completeze lacunele lăsate de „noțiunile restrânse și incomplete” din inscripțiile antice. Artefactele aveau rolul de a „vorbi unde istoria tace și unde numai arheologia are cuvântul”; dar și de a completa schema evoluționistă. În ciuda originalității propriilor sale tehnici de cercetare, Tocilescu reproșa arheologiei din trecut dezinteresul față de contextul descoperirilor și aceasta pe drept cuvânt. Metodologic, el se arată conștient, în declarații cel puțin, de importanța recuperării și interpretării în context a vestigiilor, ca și de particularitățile arheologiei preistorice⁴³.

În documente se găsesc informații privitoare la metoda folosită în anul 1882, la Iglia (Troesmis), în cele două fortărețe, cunoscute bine din izvoare: era vorba de un castru de legiune și de unul dintre cele mai vechi municipii din Dobrogea⁴⁴. Blamată va fi metoda utilizată aici în 1889, de dărâmare a zidurilor și extragere a pietrelor cu inscripții din menționatele fortărețe; la fel cum făcuseră și ceilalți înaintea lui, căutători de comori și arheologii diletanți. Deși nu mai întâlnim la Tocilescu acest tip de comportament, s-au pus însă întrebări privitoare la conservatorismul său, arătat față de colaborarea sa cu arheologi străini, mai experimentați în săpături arheologice⁴⁵.

Din păcate, cercetările întreprinse de acest pionier al arheologiei românești au avut o serie de carențe. Erau determinate de limitele metodologice proprii epocii în care Gr. Tocilescu se formase științific, de dificultățile de a face față suferinței sale cardiace, dar și complexelor probleme pe care singur și le crease prin desțelenirea entuziastă și rapidă a atâtor viitoare domenii de specializare ale arheologiei românești. Instrucțiunile pe care le dădea unuia dintre colaboratorii săi exprimă destul de clar metoda sa de săpătură: „[...] procură-ți un ciur cu care în prezența D-tale să se strecoare pământul [...] spre a găsi obiecte, [...] nu dărâma vreun zid, nu sparge vreun obiect și notează într-un ziar pe fiecare zi ceea ce sapi și ceea ce se găsește, ca și locul unde s-au găsit obiectele”⁴⁶. Respectarea documentului arheologic și precizia înregistrării reprezentau totuși – chiar în absența metodei stratigrafice – un progres notabil față de cercetările arheologice ale predecesorilor lui⁴⁷. De altă parte, un element absolut modern al

⁴² Vasile Barbu, Cristian Schuster, *op. cit.*, p. 29.

⁴³ Mircea Angheliniu, *op. cit.*, p. 95, 96.

⁴⁴ Distrusă în mare parte pe la mijlocul secolului XIX, pentru valorificarea pietrei din ruinele păstrate, mai apoi vândută ca material de construcție la Brăila și Galați (Vasile Barbu, Cristian Schuster, *op. cit.*, p. 29; Cristina Georgeta Alexandrescu, Christian Gugl, *Troesmis și romanii la Dunărea de Jos. Proiectul Troesmis 2010-2013*, în „Peuce”, s.n., XII, *Studii și cercetări de istorie și arheologie*, Tulcea, 2014, p. 289-306).

⁴⁵ Se pare că „n-a făcut niciodată acest lucru distr-un egoism feroce, dorind să publice totdeauna singur ceea ce descoperea. [...] Prin contactul pe care l-a avut de nenumărate ori cu arheologi străini (germani, italieni sau francezi), este imposibil să fi fost străin de noul mod de efectuare a săpăturilor arheologice” (Vasile Barbu, Cristian Schuster, *op. cit.*, p. 31).

⁴⁶ Alexandra Ștefan, *Istoricul Muzeului Național de Antichități – Institutul de Arheologie*, II. *Progresul arheologiei și muzeografiei în România în perioada 1881-1927*, în SCIVA, nr. 2, t. 35, aprilie-iunie 1984, p. 121. În acest material am utilizat foarte des articolul Alexandrei Ștefan, deoarece, până la momentul de față, nu am reușit să văd Arhiva Muzeului Național de Antichități, iar sursele textului citat sunt în exclusivitate din această arhivă.

⁴⁷ Tocmai aici s-a iscat marea controversă asupra cercetărilor lui Tocilescu. Chiar cei care au consultat arhiva și manuscrisele lui Grigore Tocilescu, nu au găsit vreo referire asupra poziției vreuneia dintre piesele descoperite și nici punctele diferite în care s-au făcut săpături în prima campanie (Vasile Barbu, Cristian Schuster, *op. cit.*, p. 116).

concepției sale era preocuparea care l-a determinat să folosească hărți la scările 1/50.000 și 1/20.000 și planuri de orașe; de aceea, în 1891, solicita Ministerului de Război „să însărcineze un ofițer de geniu cu facerea planului topografic al localității Adamclisi”⁴⁸ și al împrejurimilor ei, iar în 1892 începea valoroasa colaborare cu inginerul topograf Pamfil Polonic. Acesta reușește, în perioada 1892-1902, să realizeze un număr impresionant de săpături în stațiuni cu o stratigrafie uneori dificilă și complexă; totodată, efectua cercetări periegetice de sute de kilometri, privind drumurile romane, valurile etc. Toate aceste investigații de teren se concretizau, conform înțelegerii cu Gr. Tocilescu, în rapoarte detaliate săptămânale, însoțite de numeroase ridicări și schițe topografice ori planuri de detaliu pentru cele mai importante obiective, reconstituiri etc.⁴⁹. În sfârșit, trebuie adăugat, ca element pozitiv, grija lui Tocilescu pentru consolidarea monumentelor dezvelite prin săpături, un exemplu în acest sens constituindu-l „lucrările pentru acoperirea cu ciment a zidurilor dezgropate de la Adamclisi”; dar și metodele propuse pentru cercetare ca plan de lucru și prezentate pe larg în lucrarea *Monumentul de la Adamclisi*⁵⁰. Metoda de cercetare a lui Tocilescu a fost amendată și criticată de către contemporanii acestuia. Astfel, este acuzat de către Teohari Antonescu, fostul său elev, de lipsa unui sistem de cercetare la castrul de la Drobeta și la Adamclisi; Antonescu îi mai reproșează necunoașterea metodei stratigrafice, inexistența martorilor cercetării, neaducerea săpăturii la nivelul solului viu, inexistența unui inventar al lucrurilor descoperite și, din acest motiv, imposibilitatea de a le stabili valoarea științifică⁵¹.

O concepție – diferită de cea a lui Gr. Tocilescu și în aceeași măsură mai apropiată de cea a lui Vasile Pârvan – a manifestat George Murnu⁵², în domeniul modului de abordare și al practicării săpăturilor arheologice și această evoluție își găsește explicația în primul rând în progresul general european. Scurtul episod dedicat cercetărilor de teren de la Tropaeum Traiani⁵³ „ocupă un loc semnificativ în istoria arheologiei clasice românești, printr-un plus de rigoare, prin acuitatea informațiilor/observațiilor de detaliu și a interpretării elementelor tehnicii constructive a monumentelor prin reclamarea stratigrafiei și prin publicarea mult mai rapidă și circumstanțială a cercetărilor”⁵⁴. George Murnu este primul la care găsim o detaliere a

⁴⁸ „În scopul acesta de 25 mai – 1 iunie 1891 am studiat partea topografică a localității și, după mai multe sondaje, am constatat că: ruinele reprezintă o cetate romană [*castrum stativum*] de formă poligonală cu lățime de 300 metri și lungime de 400 metri, având în partea SE o altă fortăreață adiacentă cu o lățime de 90 metri și o lungime de 115 metri” (ANR, fond MCIP, dosar 244/1892, f. 3-6).

⁴⁹ Rolul lui Pamfil Polonic în aceste cercetări a fost determinant. Lucrările lui au fost folosite din plin în publicațiile și comunicările susținute de Gr. Tocilescu (Alexandru Păunescu, *op. cit.*, p. 66, 67).

⁵⁰ Vasile Barbu, Cristian Schuster, *op. cit.*, p. 114; Alexandra Ștefan, *op. cit.*, p. 121.

⁵¹ În lucrare ne este prezentat pe larg conflictul dintre Teohari Antonescu și Gr. Tocilescu, cu referire la campania anti-Tocilescu, susținută de articole din „Adevărul”, „Tribuna conservatoare”, „Epoca” și „Convorbiri literare”. Din păcate, nu întâlnim citată decât o singură dată, și aceasta pentru a marca câteva repere biografice ale lui Gr. Tocilescu, lucrarea lui Vasile Barbu și Cristian Schuster, apărută în 2005, care ar fi fost extrem de utilă pentru contextualizarea chestiunilor ridicate de autori. Vezi Teohari Antonescu, *Scrieri arheologice uitate*, ediție concepută și realizată de Emil Păunescu (cu concursul dr. Dimitrie Ovidiu Boldur), Giurgiu, Editura Pelican, 2011, p. 32, 59. „Din cercetarea Arhivei și Manuscriselor lui Grigore Tocilescu, n-am găsi nicio referire asupra poziției unora dintre piesele descoperite. Ba mai mult, nu se pot preciza nici cele două puncte diferite în care s-au întreprins săpături în prima campanie” (Vasile Barbu, Cristian Schuster, *op. cit.*, p. 116).

⁵² „Pentru că G. Murnu, la vremea când a obținut această catedră, nu făcuse singur nici măcar o săpătură arheologică, deși avea ceva peste 40 de ani.” Despre modul neonorabil prin care a ajuns la Universitate, în 1909, luându-i Catedra de arheologie lui Tocilescu, vezi *ibidem*, p. 44.

⁵³ ANR, fond MCIP, dosar 2661/1910, f. 3-15.

⁵⁴ Alexandra Ștefan, *op. cit.*, p. 128.

metodelor de cercetare utilizate în acea vreme: „Așa-zisele săpături arheologice sunt o întreprindere pe atât de grea și migăloasă, pe cât de complicată. Pentru practicarea lor nu trebuie numai răbdare și stăruință multă, ci și experiență destulă de lucruri și oameni și pe lângă cunoștințe tehnice, nu mai puțin spirit practic și organizator. De aceea trebuesc nu numai mijloace materiale, ci și personalul conștiincios și priceput. O conducere tehnică serioasă, se înțelege de la sine, e lucru bun, e chiar indispensabil uneori. Aceasta însă nu-i de ajuns: conducătorul tehnic, chiar dacă e bine pregătit, ceea ce a fost o excepție în cazul de față [este vorba despre cercetările de la Cetatea Tropaeum (1910) – subl. n.], trebuie supravegheat și condus la rândul său, ci fiind doar un element auxiliar, un sfetnic prețios, dar nu și fac-totum (mai ales că la noi n-a fost decât un mercenar și nu om de știință) – deci prezența celui ce face săpăturile e necesară [...]. Săpăturile arheologice, pe lângă alte condițiuni, presupun și ținerea unui jurnal în toată regula. În el trebuiesc inventariate pe loc toate descoperirile, de orice natură ar fi ele. [...] cer nu numai etichetarea, numerotarea, înregistrarea și chiar arătarea precisă a locului unde s-au găsit, ci și descrierea, uneori fotografierea sau desenarea lor. Și această muncă trudnică și îngrijită nu se face numai pentru importanța obiectelor în sine, ci și fiindcă prin ele se poate stabili natura unor ruine și epoca din care datează ele și în genere diferite straturi ale cetății și că, prin urmare, din simple curiozități devin documente științifice”⁵⁵. La fel de problematică rămâne, și pentru această perioadă, chestiunea cercetărilor de la Tropaeum Traiani. Documentele arată că G. Murnu, ca director al Muzeului Național de Antichități după decesul lui Tocilescu, prelua arhiva de la familia defunctului, care conținea planurile, însemnările, clișeele și fotografiile provenite de pe șantierele arheologice. Doar așa pot fi explicate articolele-studii pe care G. Murnu le publică destul de repede despre Cetatea de la Adamclisi. „Așa-zisele cercetări de teren și săpăturile pe care pretinde G. Murnu că le-a făcut nu sunt cu nimic justificate. *Via principalis*, la care Gr. G. Tocilescu a lucrat ani de zile, nu putea fi cercetată prin săpături într-o singură campanie. [...] Totuși a făcut și un lucru bun prin aceasta, că a pus în circulația științifică o parte din descoperirile lui Tocilescu, chiar dacă aceasta s-a făcut printr-un rapt intelectual.”⁵⁶

În urma demisiei lui George Murnu, Vasile Pârvan a fost numit director al Muzeului Național de Antichități în 1910. Distanța de circa două generații care îl despărțea de Grigore Tocilescu, progresele de concepție și de metodă apărute în acest răstimp, dar și propriul său spirit critic i-au permis lui Pârvan să remarce o serie de neajunsuri ale activității marelui său predecesor la direcția Muzeului. Pentru remedierea acestora, s-a angajat într-o acțiune de anvergură, vizând încadrarea de arheologi specializați – pe care-i forma în prealabil la Seminarul de istorie antică al Facultății și pe propriile șantiere –, promovarea noilor metode de cercetare pe teren și realizarea unui program judicios de săpături arheologice, subordonat necesității de clarificare a unor probleme fundamentale ale istoriei naționale⁵⁷. La Pârvan nu întâlnim doar

⁵⁵ Descrierea continuă cu modul în care au fost realizate săpăturile de la Tropaeum Traiani, George Murnu semnalând toate neregulile pe care le-a găsit în momentul începerii campaniei și punând accentul pe maniera lui de lucru: „Spre a face lumină și a pune orânduială în haosul astfel rezultat, am căutat dintru început să găsesc o bază de operație de la care, apoi plecând, să înaintez în mod sistematic în interiorul cetății, câștigând mereu teren, bucată cu bucată, fără salturi, fără preferințe, convins fiind că întreg cuprinsul cetății Tropaeum e vrednic de cercetare temeinică și amănunțită” (George Murnu, *Noi săpături în cetatea Tropaeum (1910)*, în *BCMI*, an 3, 1910, p. 155, 156).

⁵⁶ Vasile Barbu, Cristian Schuster, *op. cit.*, p. 129-130.

⁵⁷ Alexandra Ștefan, *op. cit.*, p. 129; idem, *Vasile Pârvan, istoric al antichității clasice în România, fondator al școlii naționale de arheologie și epigrafie*, în *SCIVA*, nr. 3, t. 33, iulie-septembrie 1982, p. 302, 303.

inițierea unor metode de cercetare arheologică. Prin *Cronicile* sale publicate în revista „Viața românească” (1906-1907), el aduce unele completări și nuanțări în chestiuni de teorie și de metodă istorică⁵⁸.

Încă din 1915, Pârvan vorbea cu mândrie la Academie despre „Muzeul Național de Antichități – cu școala arheologică ce am întemeiat-o pe lângă el”. Primul Război Mondial avea să îi stopeze însă activitatea, majoritatea angajaților (inclusiv directorul) fiind mobilizată, iar muzeul funcționând în capitala ocupată sub conducerea provizorie a lui Ioan Bogdan⁵⁹. Ideea fundamentală imprimată de Vasile Pârvan discipolilor și colaboratorilor săi consta în recunoașterea rolului de prim ordin al arheologiei în procesul de reconstituire a istoriei naționale, ca singur suplinitor posibil al insuficienței sau totalei absențe a izvoarelor scrise. Din punctul de vedere al metodei de cercetare și al tehnicii de săpătură, sunt de recunoscut, tot lui Vasile Pârvan, introducerea sistematică a primelor principii de cercetare stratigrafică, utilizarea tuturor categoriilor de documente arheologice în studierea unei civilizații și, în fine, introducerea analizei riguroase de monument. Cercetările arheologice ale Muzeului Național de Antichități nu s-au limitat numai la săpături sistematice în situri preistorice, getice și greco-romane; ele au implicat și ample cercetări de suprafață, ce urmăreau adunarea unui material documentar – arheologie și fotografie – cât mai bogat și, în perspectivă, alcătuirea hărții arheologice a Daciei⁶⁰. Trebuie menționat și faptul că, în ciuda numeroaselor demersuri ale direcției pentru sporirea fondurilor de săpătură, sumele au fost întotdeauna insuficiente față de necesitățile muzeului. V. Pârvan a reușit totuși să suplinească, parțial, aceste carențe prin obținerea unor subvenții, uneori importante, fie de la Academia Română, fie de la Comisiunea Monumentelor Istorice sau de la unele autorități județene. La îndemnul aceluiași director, muzeul a abordat, pentru prima dată în mod sistematic, problemele preistoriei, inițiind în 1915 o importantă serie de cercetări de teren. În completare, se luau în evidență, prin eforturile lui I. Andrieșescu, colecțiile publice și particulare din întreaga țară; același Andrieșescu a contribuit substanțial, în anii următori, la formarea tinerilor asistenți preistoricieni din școala lui Vasile Pârvan⁶¹.

Cercetări însemnate au fost realizate în orașele grecești de pe litoral. Inițiate de Vasile Pârvan, la Histria, în 1914, unde s-a creat un adevărat șantier-școală, la care au participat, sub directă îndrumare, aproape toți tinerii săi colaboratori între anii 1914 și 1916, aceste săpături au inclus în 1915 și Callatis. Mă refer la cercetările deschise aici de D. M. Teodorescu, la zidul de incintă, la bazilica romano-bizantină adiacentă, în movila semicirculară de pe terenul geamiei tătarăști și lângă primărie. Tot în 1915 s-a deschis șantierul arheologic de la Tomis, având ca prim obiectiv incinta cetății. Aici au lucrat, pe lângă V. Pârvan, D. M. Teodorescu, D. Popescu, P. Nicorescu, G. G. Mateescu, H. Metaxa și S. Lambrino, efectuând, în 1915-1916, o serie de cercetări la suprafață, în împrejurimile orașului, pentru studierea localităților cu urme greco-romane și pentru

⁵⁸ Al. Zub, *La pensée historique de Vasile Pârvan*, în „Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne”, nouvelle série, tome XXVI, nr. 1-2, 1982, p. 20.

⁵⁹ În perioada imediat următoare aveau să părăsească muzeul șase membri ai acestei valoroase echipe: P. Nicorescu, D. M. Teodorescu, D. Voiculescu, I. Andrieșescu, G. G. Mateescu, S. Lambrino; au plecat prin demisie, pentru a ocupa posturi mult mai bine salarizate în învățământul secundar (Alexandra Ștefan, *Istoricul Muzeului Național de Antichități – Institutul de Arheologie*, p. 130).

⁶⁰ Proiectul fusese conceput și de Gr. Tocilescu, dar primele foi, cuprinzând sectoarele Motiștea și Călărași, au fost realizate abia în anii '20, datorită cercetărilor lui R. Vulpe și Vl. Dumitrescu (*ibidem*, p. 136 și idem, *Vasile Pârvan, istoric al antichității clasice în România...*, p. 316-317).

⁶¹ Alexandra Ștefan, *Istoricul Muzeului Național de Antichități – Institutul de Arheologie*, p. 136.

strângerea monumentelor epigrafice și sculpturale⁶². Astfel, dacă până în 1914 nu se făcuseră cercetări sistematice în niciunul dintre orașele grecești de pe coasta tracă a Pontului Euxin, în următorii doisprezece ani Vasile Pârvan și asistenții Muzeului acoperiseră, prin șantiere, toate centrele grecești de pe litoralul românesc. Studiile lor arheologice, istorice și epigrafice au conturat direcțiile principale și au constituit repere valoroase pentru cercetările ulterioare în acest domeniu⁶³.

Primul șantier-școală al lui V. Pârvan a fost deschis la Ulmetum⁶⁴ unde, între 1911 și 1914, au lucrat D. M. Teodorescu, M. Doraș, H. Metaxa, P. Papazol, G. G. Mateescu, P. Nicorescu și alți colaboratori, fie în castelul roman de la Diși-Pudac (1913)⁶⁵ [fig. 1, 2, 3] și în fortificațiile romane târzii de la Kiose Aidin și Devegikioi, unde săpăturile efectuate în anii 1915-1916 de D. M. Teodorescu și G. G. Mateescu s-au desfășurat în paralel cu cercetările de suprafață ale acelorași între Silistra și Turtucaia. Publicarea rezultatelor acestor săpături, binecunoscute specialiștilor noștri, a atins, în bună parte, scopul stabilit inițial de directorul Muzeului. Aduceau o contribuție de cea mai mare importanță pentru cunoașterea diferitelor aspecte ale istoriei acestei zone de graniță a imperiului, în epoca romană timpurie și, în special, în cea romană târzie⁶⁶.

În toate rapoartele sale, Vasile Pârvan, reclama fondurile insuficiente acordate de Stat pentru cercetări arheologice, condițiile improprii de locuit și dificultatea procurării hranei și a apei pentru personalul săpăturilor; dar nu omitea descrierea celor descoperite și a metodei folosite în fiecare nou șantier. Un exemplu relevant îl găsim în raportul său către ministru: „Și în acest an, ca și în 1914, rezultatele săpăturilor au răsplătit peste orice așteptare atât osteneala, cât și banii întrebuințați. Activitatea noastră, potrivit metodei pe care consecvent o aplicăm încă de la începutul săpăturilor noastre arheologice în România, a fost îndreptată în două direcții: stabilirea și eliberarea liniei fortificate cu ziduri și degajarea interiorului pe linia intrărilor și străzilor antice în cetate”⁶⁷.

După cum putem observa, informațiile capătă consistență și importanță odată cu trecerea timpului, atât prin pregătirea specializată a personajelor aduse în discuție, cât și prin progresele cunoașterii. Cu siguranță, acest studiu nu are pretenția de a fi unul absolut novator; nu elimină nici riscul repetițiilor, ca în mai toate variantele despre aceeași temă sau același subiect. Am încercat să prezint rolul deosebit al fiecărei etape și să aduc nu atât un plus de informație la ceea ce era deja cunoscut, cât mai ales o mai bună înțelegere a surselor, din prisma unui doctorand care, aflat la început de drum, abia

⁶² Acest raport conține date privitoare la creșterea și organizarea colecțiilor Muzeului central și a secțiunilor provinciale, săpăturile de la Histria, de la Tomis, Callatis, Chiose-Aidin, Cadichioi și Vetren. Găsim informații referitoare la fondurile pe care le-a avut la dispoziție în anul 2015, reclamând, încă o dată, insuficiența acestora; la achiziția colecției preistorice a lui Gr. C. Butureanu; la organizarea secției preistorice a Muzeului Național de Antichități; la obiectele preistorice din colecția prefecturii din Durostor; descrierea campaniilor din anul 2015 (Vasile Pârvan, *Raport asupra activității Muzeului Național de Antichități în cursul anului 1915 înaintat domnului ministru al Instrucțiunii și Cultelor de directorul muzeului*, București, 1916).

⁶³ Alexandra Ștefan, *Istoricul Muzeului Național de Antichități – Institutul de Arheologie*, p. 139.

⁶⁴ „Sub direcțiunea sa, Muzeul Național de Antichități – a devenit, după cuvintele sale proprii, «singura instituție superioară de cercetări științifice din domeniul arheologiei în România» – a început o serie de săpături importante [...] și, evident, cele de la Ulmetum și, unde metoda utilizată de Pârvan poate fi criticată, dar fără această metodă eu nu cred că astăzi noi am fi vorbit de *Pompei-ul românesc*” (Alexandru Suceveanu, *170 années d'archéologie en Roumanie*, în „Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne”, nouvelle série, XLVIII-XLIX, 2004-2005, p. 13).

⁶⁵ Rapoartele cu privire la descoperirile urmelor de caste romane la Ekrene și Diși-Pudac (sud Balcik). Vezi ANR, fond MCIP, dosar 3158/1913, f. 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83.

⁶⁶ Alexandra Ștefan, *Istoricul Muzeului Național de Antichități – Institutul de Arheologie*, p. 140.

⁶⁷ Vasile Pârvan, *Raport asupra activității Muzeului Național de Antichități în cursul anului 1915...*, p. 18.

descoperă că subiectul tezei sale se înscrie în seria celor foarte complexe. Îmi asum această alegere, cu încrederea că izvoarele inedite, neconsultate încă, vor face cât mai curând parte din citările mele.

MEANS AND METHODS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN ROMANIA
AT THE END OF THE 19th AND THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY
(Summary)

Keywords: archaeological, pioneering, historical monuments, the collecting of antiques, cultural heritage, competing research methods.

The issues we wish to bring forward regard the way in which archaeological research was conducted in Romania, the pioneers of such research and the means needed to fulfil their aim in the above-mentioned time frame. I will specifically pursue the direction outlined by the already existing sources, which capture such information throughout the 19th century. I will refer to the second half of the century, when the contributions brought by Cezar Bolliac begin being signalled, finishing documentation at the beginning of the 20th century, in 1916, also proposed in the project as the chronological limit.

In the last decades of the 19th century, archaeology ceases to be the mere collecting of antiques as exotic memorabilia and acquires the auxiliary role of historical research. At this stage a more general interest towards the national archaeological heritage materializes, and protecting historical monuments becomes an objective pursued more and more insistently. The pioneering pursuits of the likes of Bolliac, Odobescu and Tocilescu, of inconsistent quality, help shape a preliminary map of the archaeological sites belonging to several ages, many of which were scientifically exploited subsequently. We can only speak about the structuring of the archaeological research and the making of systematic working rules, however, in the first decades of the 20th century.

ANEXE

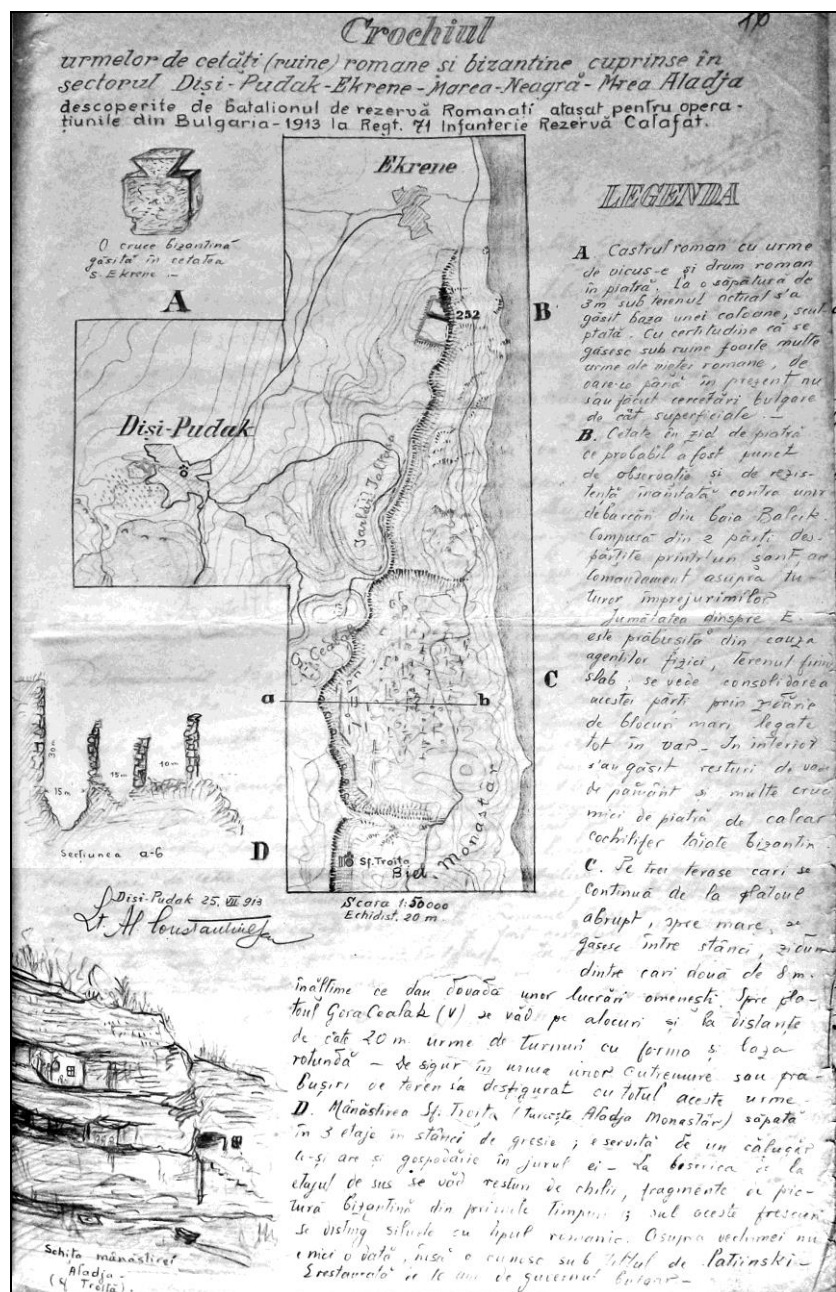

Fig. 1. Raport cu privire la descoperirile urmelor de caste romane la Ekrene și Diși-Pudak, sud Balcik (ANR, fond MCIP, dosar 3158/1913, f. 78)

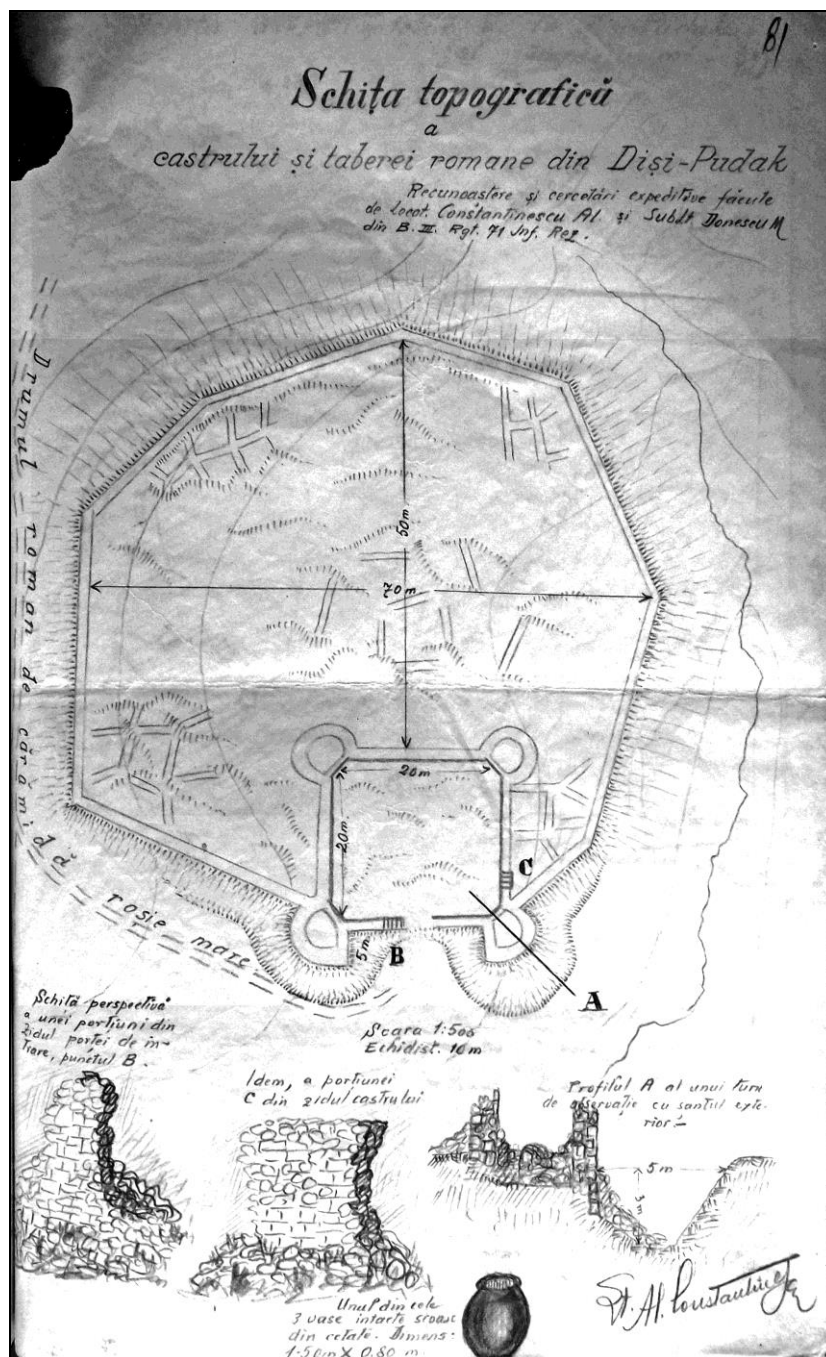

Fig. 2. Schița topografică a castrului Diși-Pudac (ANR, fond MCIP, dosar 3158/1913, f. 81)

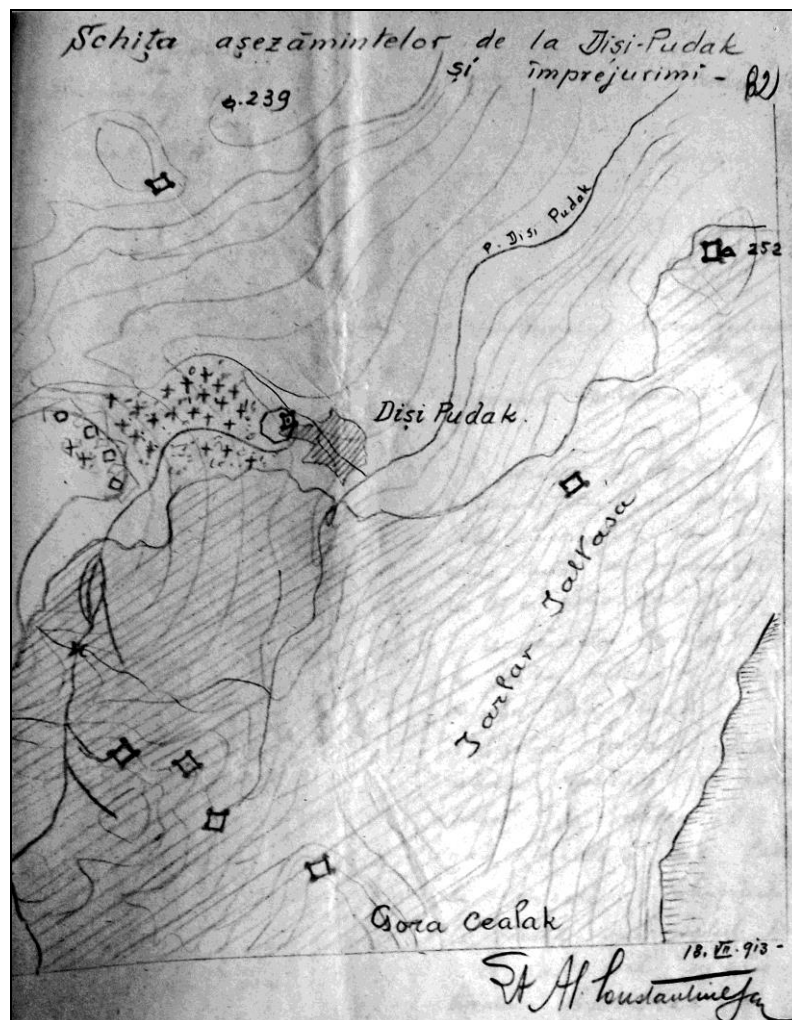

Fig. 3. Schița așezămintelor de la Diși-Pudac
(ANR, fond MCIP, dosar 3158/1913, f. 82)

EMILIA CHISCOP*

POLITICI DE SĂNĂTATE PUBLICĂ ÎN PRESA IEȘEANĂ DE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI XIX ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI XX

Considerații generale

Presa de informație de la începutul secolului XX reprezintă o sursă generoasă pentru cei interesați de cercetarea sănătății publice, dar și un mijloc de educare a comportamentelor și de promovare a unui mod de viață pozitiv. Mai puțin afectate de politica și interesul de partid, știrile și relatările din sănătate prezintă, credem, o acuratețe și o obiectivitate mai mare decât relatările pe teme politice, abordate prin prisma orientării editoriale a publicației – liberală sau conservatoare. În concluzie, imaginea conturată de presa primei decade a secolului XX este una reală, în concordanță cu problemele de viață socială, dificultățile economice și nivelul de educație a populației majoritar rurale din România acelei perioade.

Sănătatea era reflecția nedorită a realităților economice și sociale. Sărăcia, insalubritatea, lipsa resurselor combinată cu absența bunelor deprinderi din sate, dar și din orașe, creau contextul adecvat pentru înflorirea epidemiilor. Favorizate de un sistem sanitar defectuos și de lipsa unor reglementări sanitare consistente, bolile infecțioase decimează o populație cu un nivel de trai redus, pradă alcoolismului. Rezultatele în statisticile vremii sunt îngrijorătoare. Despre toate aceste aspecte, presa relatează constant, încercând să schimbe comportamente, să informeze, să prevină, să preseze autoritățile pentru adoptarea unor politici reformatoare. Publicațiile apărute în Iași în primul deceniu al secolului trecut nu se deosebesc prea mult, din punctul de vedere al subiectelor și abordărilor, de presa modernă din zilele noastre, cu rol în formarea și educarea societății civile.

Epidemiile

Bolile infecțioase erau, cu siguranță principala sursă de îmbolnăvire și principala cauză de mortalitate la sfârșitul de secol XIX și începutul secolului XX. „Curierul de Iași”, care își preluase numele redactorului-șef, Theodor Balassan, apărând sub titlul de „Curierul Balassan”, publica în 1892 cele mai recente statistici medicale, apărute în „Monitorul Oficial” nr. 229 din 1892, la 19 ianuarie. Potrivit acestora, România fusese decimată în 1889 de „șapte molime mari: variolă, scarlatină, pojar, angină difterică, febră tifoidă, disenterie, tuse măgărească”¹.

---

* Doctorand, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași.

¹ „Curierul Balassan”, 20 martie 1892, p. 1, *Statistica Medicală a Țării*.

Tot „Curierul Balassan” deschidea ediția din 27 septembrie 1892 și dedica aproape întreaga pagină întâi epidemiei de holeră care se apropia de granițele Austro-Ungariei, amenințând România². Asemenea abordărilor întâlnite și în presa modernă de astăzi, doar că într-o limbă veche și fără titluri de-o șchioapă, articolul, al cărui autor nu îl cunoaștem deoarece semnează *Apărătorul Sănătății*, descrie cauzele bolii, simptomele, explică în ce constă caracterul ei infecțios și prezintă 15 sfaturi practice de prevenire. Autorul propune și măsuri pe care autoritățile trebuiau să le adopte pentru a întârzia pericolul extinderii epidemiei: control minuțios la graniță și monitorizarea sau oprirea călătorilor din zonele afectate.

În primul an al secolului, „Evenimentul”, unul din cele mai reprezentative cotidiane ieșene ale vremii, de orientare conservatoare, abordează problemele sănătății publice cu prilejul demisiei medicului primar al Iașului, dr. Rojniță, în fața ministrului de Interne și cu prezentarea candidaturilor la această funcție. Ziarul invocă mortalitatea și morbiditatea cauzate de bolile infecțioase, de lipsa de igienă publică³. O amplă analiză privind starea de sănătate a populației vom găsi la începutul anului 1901, având la bază anuarul statistic pe 1900. Aflăm de aici că 88% din îmbolnăviri raportate sunt cele de paludism (friguri), cauzate de bălțile și apele mocirloase, pe locul următor situându-se pelagra, neîncadrată însă în procente⁴.

O abordare similară întâlnim în „Viitorul”, care publica pe 12 martie 1902 un interviu cu dr. Petrini Galați despre epidemiile de febră tifoidă și de anghină difterică⁵. Principala lor cauză – spunea dr. Petrini – erau conductele de apă „nеспălate” de cinci ani. Știrile sanitare sunt urmărite cu consistență de cotidian. Patru zile mai târziu, „Viitorul” consemnează o epidemie de „morbili” în cătunul Grajduri, comuna Valea Satului, soldată cu cinci decese într-o singură zi⁶. Starea epidemică atacă atât oamenii, cât și vitele. Din același număr al „Viitorului” aflăm despre o epizootie de febră aftoasă din Iași, care îmbolnăvise 753 de vite din noiembrie și până în martie. Din fericire, epidemia s-ar stins – consemnează știrea – „ca urmare a măsurilor luate de dr. veterinar Buzinchi”. Nu a fost aceasta nici prima și nici ultima epidemie ce decimase animalele, sursa esențială a țăranului, pentru muncă și hrană. Cu doi ani înainte, o epizootie de febră aftoasă lovise Moldova la nord și la sud, extinzându-se în Botoșani și Tulcea⁷.

Alături de relatări scurte și descriptive, bolile epidemice constituie o temă ce antrenează jurnaliștii epocii în analize care își propun să explice cauzele acestei stări de lucruri și să contribuie la îndreptarea ei. O ediție a cotidianului „Liberalul”⁸ publica pe pagina întâi o cronică detaliată a situației sănătății copiilor de țărani, victime ale subnutriției, lipsei de educație în domeniu și bolilor infecțioase. Măncarea fără carne, nutriția insuficientă „se citește pe fețele lor palide”, spunea autorul (necunoscut), care punea bolile infecțioase și pe seama fatalismului sătenilor, ignoranței lor traduse prin convingerea că măsurile sanitare ar fi fost, oricum, absolut inutile.

² Idem, 27 septembrie 1892, p. 1, *Instrucțiuni apărătoare în contra cholerei*.

³ „Evenimentul”, 24 septembrie 1900, p. 1, *Noul medic șef al orașului*.

⁴ Idem, 5 ianuarie 1901, p. 1, *Situația județului Iași*.

⁵ „Viitorul”, 12 martie 1902, p. 2, *Interviu cu dr. Petrini Galați despre cauza epidemiilor*.

⁶ Idem, 16 martie 1902, p. 3, *Ultimele informațiuni*.

⁷ „Liberalul”, 21 aprilie 1900, p. 3, *Ultimele informații*.

⁸ Idem, 22 martie 1901, *Starea copiilor de la țară*.

Comportamentele și sănătatea

Despre rolul superstițiilor în starea precară a ieșenilor, „Viața Românească” publica în 1906 un articol despre sarea în alimentație⁹, de dr. Tătușescu (prenumele nu îi este publicat). Autorul informa publicul despre rolul indispensabil al sării în organism, pentru dezvoltarea normală și impactul asupra rinichilor pe care lipsa de sare l-ar putea avea. Tătușescu combate superstițiile medicale potrivit cărora vinul întărește, motiv pentru care era prescris până și copiilor sau bătrânilor, indiferent de vârstă sau afecțiune; sau carnea care, în cazul unei alimentații supra-carnivore, poate conduce la „artrism”, o boală cu impact până la două generații. În „Gazeta Moldovei”, H. Solomovici¹⁰ scria despre rolul apei, igienei și lipsei de educație în răspândirea epidemiilor: se bea apă cu cana cu care a băut bolnavul, săpun nu se găsește pentru a menține igiena. Medicul relatează despre o vizită a sa în casa unui țăran cu un copil cu difterie, hrănit la sân alături de un copil sănătos! Câteva luni mai târziu, în aceeași publicație, întâlnim articolul *Măinile și igiena*¹¹, unde același autor avertizează publicul despre rolul mâinilor în transmiterea bolilor infecțioase.

Acesta este atât de adevărat încât chirurgii mari, cu toată rigoarea antisepsiei, care constă în a-și freca mâinile 10-15 minute cu sapon și apă caldă, apoi cu alcool, sublimat, au ajuns de a nu avea încă încredere în sterilitatea suprafeței mâinilor lor și întrebuintează la operațiuni mari mănuși de mătăasă sau de cauciuc, care se dezinfectează și se sterilizează în tava unde mâna însăși nu se poate pune.

Starea de sănătate, ca efect al sărăciei și politicilor precare

Una din cele mai complete și profunde analize asupra stării de sănătate a ieșenilor, marcate de bolile infecțioase, oferă, tot în revista „Viața Românească”, autorul Nicolae Lupu. Analiza lui contextuală, însoțită de cauze și efecte, creează un tablou complet al vieții românești de la începutul secolului trecut, conferind acestei reviste a intelectualității ieșene un rol major în înțelegerea nu doar a tematicii în discuție, ci a perioadei istorice în ansamblul său. Dr. Nicolae Lupu, medic primar în județul Fălciu, pune sănătatea de la sate în oglindă cu starea economică a acestora:

Aici se vede un popor care după ce o jumătate de an a cultivat lanuri întinse de grâu aurit pentru străinătatea îndepărtată nu are ce mânca. Aici se vede satul pipernicit cu bordee sărace și locuitorii suferind de frig, la poalele pădurii bogate. Aici se văd turme întinse de oi și locuitorii zdrențăroși și goi. Rău hrăniți, rău îmbrăcați, rău adăpostiți, locuitorii rurali ai României sunt ținuti strâns sub ghiara nemiloasă a mizeriei. Și la zâmbetul fioros al sărăciei aleargă din toate părțile boalele și dezolarea¹².

Munca prost plătită, inexistența unor legi care să protejeze țăranii împotriva abuzurilor și cămătăriei – erau sursele sărăciei, ale nivelului de trai inferior al țăranului și ale stării sale de ignoranță, explică medicul Nicolae Lupu. Iar lipsa de igienă descrisă pe larg, alimentația de slabă calitate, calitatea apei de băut, îmbrăcăminte precară explică procentul ridicat al morbidității, în principal al mortalității. Bolile infecțioase ca tuberculoza și pelagra găseau teren propice în corpurile vulnerabile ale sătenilor. Iar

⁹ „Viața Românească”, nr. 8, octombrie 1906, *Regimul sării*.

¹⁰ „Gazeta Moldovei”, 26 aprilie 1904, *Apa și tifosul Iașului*.

¹¹ Idem, 19 iulie 1904, p. 1, *Măinile și igiena*.

¹² „Viața Românească”, nr. 9, noiembrie 1906, *Rolul medicinei față cu boalele care isvorăsc din starea economică a sateanului*.

vulnerabilitatea lor s-ar fi datorat nu doar nutriției proaste, ci și consumului exagerat de alcool, estimat la 9 litri pe cap de locuitor. Nu întâmplător, 35% din copii mureau în primul an de viață.

Analiza lui Nicolae Lupu se bazează pe propria experiență de practician, pe munca sa de teren. Cu acest prilej, el a constatat că situația reală a îmbolnăvirilor era mult mai gravă decât cea din statisticile de incidență a bolilor. Efectele sărăciei și îmbolnăvirilor aveau impact nu doar asupra dinamicii sociale, ci și asupra degenerării rasei, concluzionează dr. Lupu. Prin degenerarea rasei el înțelegea „lipsa de dezvoltare a indivizilor adulți”, arătată de evidențe: potrivit statisticilor prezentate în Parlament, între 1891 și 1898 numărul tinerilor apti pentru serviciul militar ar fi scăzut de la 8% la 5%. Articolul reprezintă o veritabilă analiză de politici de sănătate a populației și propune soluții pentru redresare, în planul reglementărilor. Astfel, dat fiind că igiena precară e o cauză importantă a epidemiilor, autorul propune autorităților să adopte norme de igienă stricte privind reglementarea standardelor pentru locuințe și pentru construcția fântânilor, în așa fel încât apa să nu fie transmițătoare de microbi. Remarcabil pentru perioada avută în vedere este conceptul modern de medicină preventivă, pe care autorul îl aduce în discuție. Însă prevenirea nu se poate face fără medici ancorați în realitățile țaranului, spune Nicolae Lupu, criticând slaba pregătire a medicilor de plasă, deconectați de pacienți „pe care îi disprețuiesc, considerându-i sălbatici”: „Medicul rural caută să dezerteze cât mai repede de la postul său. Preferă să fie scriitori birocrati la oraș mai degrabă decât medici ai țăranimii”.

Ca om de știință, medicul era văzut ca „propovăduitor al științei igienice în marea masă a poporului”. Ca medic, să lupte „împotriva cauzelor primordiale ale boalelor”; iar ca om și ca cetățean, este dator să lupte din toate puterile pentru „împiedicarea populației rurale de a merge la ruină”. El trebuie să știe că „sănătatea și starea bună a satelor este temelia unei națiuni și puterea unui stat”, pentru că satele produc „populațiunea, energia, și ideile originale, aceste materii prime ale vieții sociale, după cum tot ele produc alimentele și materiile prime ale manufacturii și, fără aceste produse, și statul, și națiunea se pierde”.

Doctorul Lupu critică politica de recrutare a medicilor, nu pe bază de vocație, ci la întâmplare, mizându-se pe candidați care „n-au găsit posturi măcar de scriitori în administrațiile sanitare din orașe”. El subliniază nevoia de a avea „un medic rural bine plătit, pus în condițiuni bune de muncă, înconjurat de un personal inferior bine pregătit și având instalațiuni bune și material suficient”.

Un alt autor al „Vieții Românești” abordează problema resurselor umane din sănătate prin prisma pregătirii deficitare. Doctorul M. Manicatiade¹³ spune că, în viziunea sa, fiecare bolnav reprezintă „o problemă de dezlegat”, „o măsură de igienă”; iar aceste probleme reclamă mai întâi un „spirit de observațiune bine dezvoltat”, ca să poată culege cât mai multe din elementele necesare, un fond cât mai mare de cunoștințe solid stabilite”. În realitate însă, de cele mai multe ori, se observă „un stoc mai mult sau mai puțin mare de cunoștinți amețite, neadâncite, nesistematizate, care scade în fiecare an, fiind fost învățate pe dinafară” și „o prăpastie între aceste cunoștințe și aplicațiunea lor practică, participarea lor la formarea unei judecăți”. Comentatorul vine cu exemple concrete din practica medicală studențească, pentru a demonstra interesul eronat al examinatorilor pentru detalii și memorie, iar nu pentru judecata cazului medical și atenta examinare a pacienților.

---

¹³ Idem, nr. 1, martie 1906, *Cronica medicală (pentru ce medicul rural nu-și poate face datoria)*.

Prăpastia dintre cunoștințe și aplicarea lor în practică este exemplificată cu decizia consiliului de igienă a unui oraș (nu precizează numele acestuia) care ar fi decis, pentru a combate o epidemie de cori (vărsat de vânt), dezinfecția localurilor din școală și lăsarea ușilor deschise; deși se știa că „microbul acestei boale, necunoscut însă, trăiește numai o oră, mult două, afară din corpul omului, și se transmite aproape totdeauna de la un copil la altul”.

Alcoolismul

O temă recurentă în presa de informație și de opinie a vremii este alcoolismul. Pe fondul sărăciei și al subnutriției sau alimentației deficitare, al ignoranței și lipsei de educație, consumul exagerat de alcool este văzut drept una din cauzele principale ale sănătății șubrede a populației rurale, crizei demografice, degenerării rasei, pe scurt – al distrugerii țărânimii. Remarcabil este că mai toate ziarele dedică articole sau sprijină lupta contra alcoolismului. Presa a demonstrat astfel că poate avea de timpuriu un rol esențial în educarea audiențelor, combaterea relelor obiceiuri și promovarea unui stil de viață sănătos. Campaniile anti-alcool sunt, probabil, printre cele mai moderne teme de *life-style* din presa perioadei cercetate, iar abordările sunt variate și creative, de la interviuri, știri, articole informative cu impactul viciului asupra sănătății sau promovarea unor personalități care detestaseră viciul. Un exemplu din ultima categorie îl întâlnim în „Curierul Balassan”, care publica în 1892 un articol despre efectele nocive ale fumatului – un viciu probabil nu atât de răspândit precum consumul de alcool –, vorbind despre marii scriitori francezi care combătuseră tutunul¹⁴! Articolul arăta, de pildă, că Goethe, un nefumător convins, care spunea că cel mai mult urăște fumatul, „avea o mare energie de viață, voință olimpică și veselă idee de viață”. Iar un alt fanatic anti-fumător, Balzac, declara că „fumatul distruge corpul, atacă spiritul și tâmpește popoarele”. Promovarea unor modele pentru descurajarea comportamentelor nesănătoase este una din strategiile moderne cele mai răspândite în campaniile sociale de educare comunitară și modelare comportamentală¹⁵. În cotidianul ieșean „Opinia”, pe pagina întâi a unei ediții din 1899, articolul *Urmările beției* comenta nevoia introducerii învâțământului antialcoolic. Cotidianul „Liberalul” a condus în primul an al secolului XX o campanie de presă pe această temă, popularizând activitatea Asociației medicilor. Regăsim în acest demers rolul cotidianului de avocat al societății civile, în sensul contemporan al termenului. „Se știe că chestiunea cea mai însemnată care va face obiectul discuțiilor Congresului «Asociației medicilor din țară» este alcoolismul. Această chestiune, interesând în gradul cel mai înalt țara românească”, va avea la discuții reprezentanți ai tuturor instituțiilor statului – scria „Liberalul” la 5 mai 1900¹⁶. În același număr, ziarul informa publicul despre decizia Ligii contra alcoolului¹⁷ de a demara o campanie militantă împotriva monopolului alcoolului. Ca urmare a ședinței din 2 mai a ligii, Scarlat Pastia a propus ca „liga să înceapă o agitație în favoarea monopolului alcoolului spre a zădărnici mișcarea începută de Asociațiunea comercianților de băuturi spirtoase contra aceluiași monopol”. Comitetul ligii anunța că va adresa petiții M.S. Regelui, președintelui Consiliului de miniștri și miniștrilor de Interne și Finanțe.

¹⁴ „Curierul Balassan”, 29 iulie 1892, p. 1, *Trebuie oare să fumăm?*

¹⁵ American Psychological Association, *Changing Behavior through TV Heroes*, october 2004, vol. 35, no. 9, disponibil on-line la adresa <http://www.apa.org/monitor/oct04/tvheroes.aspx> (accesat la 12.04.2015).

¹⁶ „Liberalul”, 5 mai 1900, p. 3, *Contra alcoolismului*.

¹⁷ *Ibidem*, *De la Liga contra alcoolului*.

O remarcabilă campanie de presă de combatere a alcoolismului a avut săptămânalul „Gazeta Moldovei”, una dintre cele mai moderne publicații ale perioadei, autodeclarată revistă independentă de informație, neasociată cu vreo doctrină de partid. În tradiționala rubrică de pe pagina întâi, „Anchetele noastre”, unde „Gazeta Moldovei” publica materiale de creație proprie – investigații sau analize – menite să confere personalitate revistei, o serie de articole au fost dedicate de autorul Ion Maxim luptei antialcoolice¹⁸. Articolul vorbește despre curentul antialcoolic de la Iași care era susținut de cei mai distinși savanți și câștigase aderenți în toată țara. Curentul ieșean considera băuturile spirtoase drept otravă și propaga abținerea completă.

În opoziție cu trendul ieșean, curentul bucureștean considera că diminuarea cererii de alcool era nerealistă din cauza comportamentelor de consum, dar și a intereselor statului care încasează venituri pe urma taxelor pe băuturile spirtoase. Fără a se poziționa de o parte a unuia din cele două curente de opinie, comentatorul – în postura sa de moderator independent – considera dezbaterea pe tema alcoolului benefică pentru găsirea unei soluții în scopul stopării unui fenomen care distrugea țărâtimea. Tot la rubrica „Anchetele noastre”, jurnalistul Vasile Scânteie, unul dintre cei mai reputați ziariști ieșeni ai perioadei, publica o lună mai târziu un articol¹⁹ despre cei patru mari factori care afectau descreșterea demografică; fuseseră evidențiați de locotenent colonelul Constantin Langa, fost primar al Iașului: „Primul este alcoolismul, care este cauza principală a distrugerii și sărăciei populației noastre”. Autorul susținea combaterea alcoolismului prin instituirea monopolului pe băuturi spirtoase și prin introducerea unor criterii de selecție în vânzarea de băuturi, permisă abștinenților și celor cu purtare bună. Propunerea este fără îndoială cu totul remarcabilă, dat fiind că verificarea consumatorilor (*screeningul*) în vânzarea produselor cu risc (alcool, droguri, arme) este una din cele mai utilizate metode de reglementare și restricționare a consumului în multe state europene, precum și în Statele Unite. Așadar, după alcool, cel de-al doilea factor în descreșterea demografică era – potrivit aceluiași articol – pelagra, care împingea victimele spre sinucidere și nebunie. Urmau în ordine, corul, anghina difterică și scarlatina.

Autoritatea locală și sănătatea publică

Presa ieșeană relatează nu doar despre tabloul epidemiologic al Iașului și al țării, dar și despre serviciile medicale, despre implicarea autorităților guvernamentale pentru apărarea sănătății publice, sau despre normele în vigoare. În privința măsurilor luate, municipalitatea reglementase regimul alimentelor scoase la vânzare și al spațiilor comerciale – în efortul de a asigura standarde de siguranță alimentară și igienă, cu rol esențial în prevenirea epidemiilor de boli infecțioase.

Pe 31 martie 1900, de exemplu, cotidianul „Evenimentul” de Iași deschidea ediția cu un bilanț al investigațiilor efectuate la laboratorul înființat în 1894: un fel de institut de sănătate publică al vremii, unde se analizau alimentele – laptele, untul, vinul, rachiul. Articolul în discuție spune că în 1899 se efectuaseră 855 de analize, iar din cele 358 de diverse probe alimentare, 146 nu îndeplineau condițiile cerute de igiena alimentară, însemnând o proporție de 41%. Analizele mai indică însă și încercări de încălcare a reglementărilor: autorul relatează că, dacă untul nu se falsifică, în schimb vinul se

¹⁸ „Gazeta Moldovei”, 13 aprilie 1903, p. 1, *Anchetele noastre. Lupta antialcoolică*.

¹⁹ Idem, 19 mai 1903, p. 1, *Anchetele noastre. Descreșterea populației*.

contraface pe scară largă – din 42 de probe, 20 erau falsificate²⁰. Pe aceeași temă, cotidianul „Liberalul” sugera inechități sau lipsă de consecvență în aplicarea normelor sanitare. De pe prima pagină a ediției din 5 mai 1900²¹, aflăm că, deși „legea sanitară prevede anume industriile cari pot fi permise în centrul orașului îndepărtând pe cele insalubre sau primejdioase”, totuși funcționează în centrul orașului, pe bulevardul Ferdinand, afacerile domnilor Finkelstein și Glanzstein: depozite de materiale, movile de strujituri, 60 de tejghele de lucru, „cuptori pentru care se fac zilnic focuri mari”. „Ceram să se ia măsuri urgente pentru suprimarea pericolului”, solicita jurnalistul – al cărui nume nu îl cunoaștem – asumându-și rolul de avocat al publicului cititor. Tot despre rolul autorității locale în îmbunătățirea igienei și a salubrității, „Gazeta Moldovei” dedică o ediție a rubricii *Anchetele noastre* unui interviu cu vicepreședintele Camerei de Comerț Iași, V. Ștefănescu²². Jurnalistul Ion Maxim îl interviuează pe „domnul V. Ștefănescu, amabil și îndatoritor ca întotdeauna” – pe care îl mai numește „distinsul vicepreședinte” –, cu privire la comerțanții de carne de la abator care îi solicitaseră să îi reprezinte la primar, cerând păsuire pentru normele sanitare; ei pretindeau că sunt dezavantajați în raport cu comerțanții din comunele vecine Iașului, care nu plăteau taxe la abator și nici nu se supuneau acelorași norme. Vicepreședintele Camerei le răspunde comerțanților, prin intermediul „Gazetei Moldovei”, că primarul a fost informat despre plângerea lor și a promis să împace ambele părți.

Publicațiile de informație înștiințau cu regularitate despre măsurile impuse de autoritățile sanitare pentru creșterea condițiilor de igienă și salubritate. De exemplu, din „Liberalul”, aflăm că, în martie 1900, primăria ordonase „să se dezinfecteze prin vapori hainele și așternuturile vechi puse în vânzare”²³. Apoi, într-o ediție din 19 martie 1902 a ziarului „Viitorul”, citim despre decizia consiliului sanitar al comunei Aroneanu de a înlocui și repara conductele defectuoase de apă²⁴. O altă știre din aceeași zi informează că „Serviciul Sanitar Superior ceruse prefecturii județului să ia măsuri pentru stârpirea omizilor în livezile care înconjoară casele sătenilor”²⁵.

Politică medicamentului

Un subiect aproape absent din paginile ziarelor este cel referitor la politica medicamentului. Dintr-o ediție a „Liberalului” din 1900 aflăm, dintr-un advertorial, ce putea fi ușor confundat de cititorul neavizat cu un articol obiectiv, că cel mai practic tratament pentru dinți era Lilol:

[...] în ziua de azi se cere un adevărat curaj spre a recomanda un nou remediu, aproape zilnic se emit pe piață astfel de recomandări și lăudate de fabricile lor, și după scurt timp nu se mai pomenește de existența lor. [...] După mulți ani de îndelungată practică și cercetări științifice, dento-medicale, s-a găsit un mijloc epocal pentru perfecta conservare a gurei și dinților descoperit de dentistul doctor Hertig's numit Lilol” – „un remediu complet”²⁶.

Dat fiind că în paginile de publicitate ale tuturor ziarelor și revistelor vremii apar reclame și anunțuri la siropuri miraculoase, alifii sau diverse alte leacuri, ca cel de mai

²⁰ „Evenimentul”, 31 martie 1900, p. 1, *Ce consumă Iașul*.

²¹ „Liberalul”, 5 mai 1900, p. 1, *Un abuz primejdios*.

²² „Gazeta Moldovei”, 4 august 1903, p. 1, *Anchetele noastre. Comerțanții și salubritatea orașului*.

²³ „Liberalul”, 24 martie 1900, p. 3, *Ultimele informații*.

²⁴ „Viitorul”, 19 martie 1902, p. 3, *Ultimele informații*.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ „Liberalul”, 19 aprilie 1900, p. 3, *Cel mai practic tratament pentru dinți, Lilol*.

sus, tragem concluzia că prevederile referitoare la comercializarea substanțelor medicamentoase erau fie absente, fie precare. Totuși, din „Liberalul” anului 1900 aflăm despre tentativa unei comisii desemnate de Ministerul de Interne, nu de către cel al Sănătății, de a controla prețul de vânzare al anumitor produse farmaceutice și curative. Tentativa este însă aspru criticată de „Liberalul”, într-o relatare de pe pagina a doua, într-un limbaj mai puțin licențios: „S-a scremut muntele și a ieșit un șoarece. Iată cum se poate caracteriza opera prea mult onoratei comisii ce a fost însărcinată de Ministerul de Interne să înlocuiască noul tarif farmaceutic, pe cât de necomplet, pe atât de nechibzuit”. Articolul dă ca exemplu decizia comisiei de a stabili prețul de vânzare la cozile de cireșe „care se prescriu poate o dată într-un an” și a trecut cu vederea piramidonul, „un medicament care trece zilnic prin mâna farmacistului”. La fel, articolul arată că morfina fusese taxată pentru un gram și zece grame și nu fusese taxată pentru un centigram, deși cel mai des era prescrisă în cantități de sub 10 centigrame²⁷.

Serviciile de sănătate

Sănătatea ieșeană era guvernată de autoritatea locală, prin medicul șef al orașului, numit cu sprijin politic. „Evenimentul” relatează, de exemplu, în 1900, despre alegerea dr. Socor, profesor de 20 de ani la Catedra de fiziologie, ca șef al secției de Oftalmologie de la Sf. Spiridon. Acesta era și medicul șef al orașului, având sprijin conservator²⁸.

La nivel local și județean exista însă și instituția serviciului sanitar, condusă de un director general, care aprobau politici publice și decizii mari la nivelul unității administrative pe care o reprezenta.

Serviciile medicale ambulatorii erau furnizate de cabinete medicale particulare, care cumpărau spațiu publicitar la revistă pentru a-și informa clienții. Doctorul Vitner, ce fusese intern al spitalelor în București, trata „boale chirurgicale și de femei, specialist în boale generice”, în cabinetul său de pe strada Alexandru Lăpușeanu, unde oferea consultații de la 9 la 10:30 și de la 1 la 3 după-amiaza²⁹. Iar un alt medic, dr. Iancu Goldenstein, fost medic-operator la I-a Clinică de Ginecologie și Obstetrică a Universității din Viena și specialist în maladiile feminine și în cele urologice, oferea consultații în sediul de pe Bulevardul Ștefan cel Mare 39, de la 8 la 10 a.m. și de la 2 la 4 p.m.³⁰. Inclusiv vaccinările erau furnizate tot de cabinete medicale, cum preciza o știre de tip advertorial apărută pe 5 mai 1900 tot în „Liberalul”: „Vaccinări și revaccinări, cu limfă proaspătă garantată de institutul vaccinogen din București practic, Dr. Steuerman, medic al societății fraterne din Păcurari, strada Albă nr 14. Se eliberează buletine. Pentru vaccinări la domiciliu a se adresa cereri prin poștă”³¹. Așadar, nu existau reguli ori ghiduri emise de autoritățile sanitare care să prevadă obligativitatea vaccinărilor, efectuate doar la cerere, de populația care își putea permite să plătească.

Spitalele aveau, aparent, o capacitate redusă și tratau doar cazuri grave de boli cronice sau infecțioase. Jurnalistul Ștefan Bujor informa, în „Gazeta Moldovei”, în ianuarie 1903³², că un nou spital pentru tratarea sifilisului va fi înființat în județul Iași; urma să fie instalat în clădirea fostului Lazaret de la Ungheni, prin inițiativa dr.

²⁷ Idem, 3 mai 1900, p. 2, *Noua taxă farmaceutică*.

²⁸ „Evenimentul”, 24 ianuarie 1901, p. 1, *La Facultatea de Medicină*.

²⁹ „Liberalul”, 21 aprilie 1900.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Idem, 5 mai 1900.

³² „Gazeta Moldovei”, 13 ianuarie 1903, *Înființarea unui nou spital pentru județul Iași*.

V. Roșculeț, medicul primar al județului, care solicitase acest lucru directorului general al serviciului sanitar, dr. Petrini Galați. Ziaristul argumenta necesitatea spitalului cu detalii despre bolnavii de sifilis din Iași, în număr de 500, tratați în general de medicii de plasă, un fel de echivalent al medicilor de circumscripție de azi. Pacienții nu beneficiau de tratament suficient și nici de monitorizare, cu efect în planul compliancei, care ar fi fost mult mai bine asigurată în regim spitalicesc.

Jurnalistul Ion Maxim publica în „Gazeta Moldovei” în 1903, în cadrul rubricii *Anchetele noastre*, un bilanț al Spitalului de Copii „Caritatea”³³. Așezământul, înființat cu 23 de ani înainte de Elena Cuza, a spitalizat în decursul unui an (1902-1903) 504 creștini și 159 israeliți. De consultații zilnice beneficiaseră 9.587 copii, din care 4.512 creștini și 3.295 israeliți. În aceeași perioadă, fuseseră efectuate 231 operații chirurgicale, din care 87 în serviciu (în clinică – n.r.) și 144 în dispensar (regim ambulatoriu – n.r.). Serviciul medical fusese încredințat dr. Russ, un „eminent practician”, „secondat de Dr. Immerwol, a cărui reputație în boale de copii este destul de bine stabilită”. Dr. Russ era și medic primar al Spitalului Sf. Spiridon, precum și inspector al Băilor³⁴, iar doctorul Brăescu, medic primar la Sf. Spiridon și el, fusese numit director al Stabilimentului de hidroterapie, însărcinat cu inspectarea întregii stațiuni balneare, cu sediul în Iași. Pentru a servi mai bine nevoile asistenței maternale, doi medici ieșeni, Bejan și Teodorescu, propuseseră înființarea unei școli de moașe rurale cu durata de trei luni, axată pe cunoștințe practice, dar și teoretice de anatomie și fiziologie³⁵.

Asigurările de sănătate

Asigurările de sănătate constituie un subiect neobișnuit în presa perioadei. Am întâlnit o relatare în „Liberalul”, datând din 1901, care intitulează asigurarea medicală drept o taxă pe boală. Articolul tratează felul cum e cheltuit bugetul asigurărilor la Spitalul CFR, care pare să fi fost una dintre rarele instituții care introduseseră asigurările. Potrivit articolului, fiecare angajat de la spital plătea 5% din salariu pentru Casa de Ajutor³⁶. „Din fondul acestei case se plătesc ajutoarele și trebuie să se dea și concursul medical, care la CFR este absolut necesar din cauza numeroaselor accidente la care sunt expuși funcționarii.” Autorul consideră măsura salutară dacă „întrebuințarea fondului acesteia ar fi făcută într-un mod rațional și conform scopului propus”. „Capii acestui serviciu se preumblă cu lunile în țară și în străinătate, sub diferite pretexte, având leafă, diurne și liber parcurs, iar nenorociții funcționari, cu leafă de 50-100 lei lunar, nu au voie nici măcar să fie bolnavi, fără a li se reține 5% din salariu pentru ajutor și concurs medical.”

Dinamica populației și sănătatea publică în cifre

Cu un astfel de tablou al sănătății publice, dinamica populației era marcată la sfârșit de secol XIX și început de secol XX de o mortalitate infantilă sporită și o limită de viață scăzută. Presa publică statisticile medicale ale țării pe pagina întâi, arătând astfel importanța acestui indicator de dezvoltare generală a României. În „Curierul Balasan” apărea, pe 20 martie 1892, cea mai recentă statistică medicală³⁷, datând din

³³ Idem, 2 iulie 1903, *Spitalul de Copii Caritatea*.

³⁴ Idem, 2 iulie 1903.

³⁵ Idem, 26 aprilie 1904, *Noua școală de moșit din Iași*.

³⁶ „Liberalul”, 2 martie 1901, *Taxa pe boală*.

³⁷ „Curierul Balasan”, 20 martie 1892, p. 1, *Statistica medicală a țării*.

1888-1889, inițial publicată în „Monitorul Oficial” nr. 229 din 19 ianuarie 1892. Potrivit acesteia, populația României la 1888 era de numai 5.472.400 suflete. Sporul de nașteri înregistrat în același an era de 60.984 rezultând un total de 5.536.384 oameni la 1 ianuarie 1889. Dintre aceștia, 82.6318 locuiau în mediul urban și 4.710.066 în sate. În 1889, sporul populației a fost de 70.353, născându-se 213.222 și murind – consemnează revista – „numai” 142.869³⁸.

Mortalitatea în mediul rural a fost de 243 la mie în 1889, iar în oraș, de 33,8 la mie. „Curierul” evidențiază că numărul deceselor în 1889 a scăzut cu 15.805 față de 1888. 534 de medici îngrijeau de cele aproape 5,5 milioane de locuitori, ceea ce însemna o medie de peste 10.000 de locuitori la un medic. Realitatea era însă mult mai dramatică la țară, unde, potrivit statisticii publicate în „Curierul”, un medic servea 40.257 de locuitori.

Potrivit aceleiași surse, țara avea 112 spitale cu 4.204 paturi în total, din care doar 6 spitale erau întreținute de stat, 38 erau administrate de județe, 21 de către comune, 14 de Epitropia Sf. Spiridon Iași, iar alte 22 de spitale aveau finanțare și administrare privată. Farmacii erau doar 162 în România dintre cele două veacuri, mai precis în 1888-1889.

Șapte molieme mari au atacat România în 1889: variolă, scarlatină, pojar, angină difterică, febra tifoidă, disenteria și tusea măgărească. 16,3% dintre bolnavii de variolă au murit la sate, iar la oraș, proporția deceselor a fost 11,3%. Rata mortalității cauzate de scarlatină a fost de 41% în orașe, iar angina difterică a cauzat 1.337 de îmbolnăviri și o mortalitate de 45%³⁹!

În 1903, „Gazeta Moldovei” publica trenduri demografice bazate pe statisticile ultimului deceniu, la rubrica *Anchetele noastre*⁴⁰, sub semnătura jurnalistului Nicolae Maxim. Dacă în 1893 numărul nașcuților era 2.473 pe an, în 1901 a scăzut la 2.125. Ilustrativ pentru evoluția demografică dar și pentru obsesia antisemită din presa și dezbaterile publice ale vremii era mențiunea că numărul nașcuților de etnie română este constant mai mic decât al evreilor. Autorul motivează dinamica populațională prin respectarea cu rigurozitate a preceptelor igienice de către familiile de evrei.

„Iașul, un oraș bolnav”, era concluzia jurnalistului Blag, exprimată în titlul articolului său, publicat în „Gazeta Moldovei” la 13 ianuarie 1906⁴¹. Bazat pe un interviu cu ministrul de Interne Vasile Lascăr, articolul descria un oraș în care tifosul, scarlatina și anghina apar regulat, rezultând în statistici îngrijorătoare: 34 de nașteri și 32 de decese la 1.000 locuitori, cele mai proaste statistici din Europa! Prin comparație, la București se înregistraseră 29 nașteri și 24 decese, iar la Viena – 31 nașteri și 11 decese. „Iașul e un oraș al morții”, mai spunea autorul, relatând despre stadiul precar al medicinei din capitala Moldovei, unde medicii erau prost plătiți și împovărați de muncă, într-un peisaj în care mizeria și sărăcia păreau epidemiile perpetue, ce le atrăgeau pe toate celelalte.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ „Gazeta Moldovei”, 17 februarie 1903, p. 1. *Populațiunea Iașului*.

⁴¹ Idem, 13 ianuarie 1906, p. 1, *Iașul, un oraș bolnav*.

HEALTH POLICY IN PRINT MEDIA OF THE LATE NINETEENTH AND EARLY
TWENTIETH CENTURY IN THE CITY OF IAȘI
(Summary)

Keywords: health policy, public health, health services, Romanian media, Iași, newspapers, the 19th-20th century.

The goal of this paper is to analyze how the newspapers and magazines of the last century reported on health and health policy. In this respect, I thoroughly read and analyzed the following newspapers and magazines published and distributed in Iași, available now at Iași Central University Library: “Curierul Balassan”, “Evenimentul” of Iași, “Opinia”, “Viitorul”, “Liberalul”, “Viața Românească” and “Gazeta Moldovei”. My analysis shows that print media was a general source of information on public health, but also a means of educating behaviors and promoting healthier lifestyles. Less affected by political and party interests, health news and reports were more accurate and objective than those on political issues highly influenced by publication's editorial orientation – liberal or conservative.

Romanian media in the late nineteenth and early twentieth century offers important relevant about public health and population dynamics, representing a key historical source. Despite their inherent subjectivity, articles provide a realistic and credible perspective on most prevalent health topics. Subjectivity itself is an important source of knowledge of Romanians mentalities, prejudices, provides color and atmosphere which help us reconstruct and humanize the past. Our analysis of media articles leads to the conclusion that public health was seen as an important part of everyday life. As a result, health issues are often published on the front page – which is a relevant indicator of health problems' importance, severity and frequency. Like today's media, the newspapers of the 19th-20th century embraced a variety of styles, from short news stories to extensive reporting and commentaries. The high frequency of commercials about health services and remedies shows that public health and access to health services was suffering from severe lack of regulation and was rather seen as trading good, rather than a public good or a human right.

DIEGO CIOBOTARU*

**DESPRE MODERNIZARE ÎN RITMURI CAZONE:
MILITARIZAREA VIETII PUBLICE ÎN ROMÂNIA INTERBELICĂ****

Secolul XX a fost marcat profund de cele două mari conflagrații mondiale, precum și de totalitarismele ce i-au dat un profil aparte. Născute din trauma războiului, comunismul și fascismul au adoptat lupta ca model de acțiune pe plan politic, aceasta fiindu-le mai mult un crez decât un instrument real în construirea lumii noi pe care o anunțau. Prinsă în „vâltoarea” schimbărilor sociale și politice ale veacului XX, România a trecut prin ambele experiențe politice, manifestate prin transformări notabile la nivelul societății. Instaurarea comunismului după 23 august 1944 este strâns însă legată de toate „derapajele” democrației interbelice, exploatate intens de conducerea PCR. „Democrația dirijată” dintre cele două războaie mondiale, creșterea acțiunii coercitive a statului față de proprii săi cetățeni, experimentarea autoritarismului monarhic și a dictaturii militare au dus la asocierea tot mai strânsă a etatismului cu mobilizarea social-politică a populației. După cum notează politologul Vladimir Tismăneanu, evoluția țărilor din Europa Centrală și de Est, începând cu a doua jumătate a anilor '30, mai precis îndepărtarea lor de modelul democratic liberal, le-a vulnerabilizat în confruntarea de după 1945 cu ofensiva comunistă¹. În acest studiu nu ne propunem decât să surprindem câteva din tendințele de instalare, în viața publică dintre cele două războaie mondiale, a unui set de norme și practici cu specific cazon. Ele i-au deprins pe români cu un tip de disciplină socială pe care „democrația populară” avea să o aducă la paroxism.

De la onoare la ordine

Potrivit istoricului ieșean Mihai Chiper, începând cu a doua jumătate a secolului XIX, societatea românească devenea tot mai fascinată de conduita și uniforma militară, iar voci importante ale armatei se pronunțau în favoarea unui model de societate cazonă, tipic german. Pe parcursul câtorva decenii, până în preajma Primului Război Mondial, viața publică din Vechiul Regat era marcată, așadar, de un intens curent militarist, datorat mai ales introducerii serviciului militar obligatoriu² și

---

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

** Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ Vladimir Tismăneanu, *Despre comunism. Destinul unei religii politice*, București, Humanitas, 2011, p. 52.

² Mihai Chiper, *O societate în căutarea onoarei. Duel și masculinitate în România (1859-1914)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012, p. 43 și 46; idem, *A fi ofițer. Onoare și imagine de sine în*

dezvoltării preocupărilor legate de educația fizică a tineretului școlar³. Aceste două măsuri sunt strâns legate de „spiritul epocii”; iar după cum scrie și Sergiu Iosipescu, elitele culturale și politice au acordat o atenție sporită organizării militare, în vederea realizării idealului național, ca parte a proiectului de modernizare instituțională importat din apusul Europei⁴.

Un rol determinant în acest proces l-a avut principele (ulterior regele) Carol I, ale cărui preferințe pentru armata prusacă, în care acesta se formase, aveau să triumfe asupra influențelor franțuzești promovate de clasa noastră politică. Așadar, în anul 1868, debutează reformarea sistemului militar românesc, fiind legiferată apariția armatei permanente, a formațiunilor teritoriale (trupe de „dorobanți” și „călărași”), a milițiilor, a gărzilor orășenești și a gloatelor la sate. Ultimele trei reprezentau armate de „linia a doua”, având rolul de rezervă în caz de conflict armat, și erau destinate, totodată, restabilirii ordinii și asigurării pazei la nivel local⁵. Obținerea independenței de stat a constituit un nou episod de seamă în organizarea armatei române, reformele adoptate între anii 1878 și 1914 fiind inspirate din cadrul legislativ german: un gest firesc în condițiile aderării României la Tripla Alianță în anul 1883. Creșterea anuală a bugetului armatei, permanentizarea serviciului militar obligatoriu și fortificarea teritoriului erau măsuri defensive susținute atât de formațiunile aflate la putere cât și de opoziție; astfel, se credea că românii vor face față amenințărilor externe, tânărul stat român independent percependu-se ca un impediment în fața expansiunii imperiilor vecine⁶.

O altă caracteristică a perioadei este interesul pentru disciplinarea socială a tinerei generații, școala românească adoptând în acest sens principii și metode cazone. Se știe că fenomenul de încadrare a educației în formele și organizațiile ostășești apăruse de timpuriu în foarte multe state europene. În timpul războaielor napoleoniene, Germania experimentase deja acest model, preluat mai târziu și de francezi („batalioanele școlare”), în urma campaniei militare dezastruoase din anii 1870-1871, ca „rețetă de întărire a organizării statale”⁷, după cum se pronunța Constantin Kirițescu în lucrarea dedicată istoriei educației fizice, *Palestrica*. Nu în ultimul rând, și Marea Britanie adopta măsuri de militarizare a sistemului de învățământ, ca răspuns la provocările tot mai mari aduse de administrarea imensului imperiu colonial, pentru a inculca un anumit conformism social viitorilor săi cetățeni și a le asigura baza de cunoștințe preregimentare⁸.

De asemenea, în spațiul românesc, reformele modernizatoare din sistemul de învățământ și fascinația autorităților pentru dezvoltarea completă a generațiilor viitoare au fost tributare aparatului ofițeresc și spiritului promovat de forțele armate. Acestea

România modernă (1859-1918), în Andi Mihalache, Silvia Marin-Barutcieff (coord.), *De la fictiv la real: imaginea, imaginarul, imagologia*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2010, p. 649-679.

³ Vezi mai ales capitolul *Educația fizică în școală și în pregătirea militară*, în Lucian Popescu, *Educația fizică și sportul în România. Cadrul organizatoric și legislativ din perioada contemporană*, Iași, Universitatea Alexandru Ioan Cuza, 2007, p. 8-26.

⁴ Sergiu Iosipescu, *Armată și societate, reformă și modernizare în România secolului al XIX-lea*, în Petre Otu (coord.), *Reforma militară și societatea în România (1878-2008). Relaționări externe și determinări naționale*, București, Editura Militară, 2009, p. 14 și 20.

⁵ Maria Georgescu, Sergiu Iosipescu, *Reforma organismului militar între modelul francez și cel german (1878-1916)*, în Petre Otu (coord.), *Reforma militară și societatea...*, p. 48-49.

⁶ *Ibidem*, p. 48-49, 51-52 și 69-71.

⁷ Constantin Kirițescu, *Palestrica. O istorie universală a culturii fizice. Origini, evoluție, concepții, metode, probleme, împliniri*, București, Editura Uniunii de Cultură Fizică și Sport, 1964, p. 539.

⁸ C. B. Otley, *Militarism and Militarization in the Public Schools, 1900-1972*, în „The British Journal of Sociology”, vol. 29, nr. 3 (septembrie 1978), p. 321-339.

erau singurele cadre specializate, într-o oarecare măsură, în a transmite cunoștințe și instrucțiuni de gimnastică (și chiar de igienă corporală) necesare fortificării fizice a elevilor, dar și „formării unui corp profesional și a unei armate cu o bună pregătire fizică”⁹. Astfel că, în paralel cu exercițiile de gimnastică, instrucția militară a fost asociată programei școlare; astfel, noțiuni de tir și scrimă se executau în cadrul aceleiași ore didactice, până la elaborarea reformelor lui Spiru Haret din domeniul educațional¹⁰. Și în acest domeniu modelul francez a atras mai mult, sistemul „batalioanelor școlare” fiind introdus în școlile românești sub forma detașamentelor de „mici dorobanți”¹¹.

Până la Haret, militarizarea școlii era proclamată politică de „stat și țară” în urma adoptării „Legii pentru introducerea instrucției militare obligatorii în școlile primare, secundare și profesionale de băieți” (7 martie 1906). Prin acest demers legislativ, școala românească adopta uniforme și grade inspirate din mediul cazon, dar și exerciții de familiarizare a tinerilor cu exigențele armatei și cu armamentul folosit („tragerea la țință cu carabina”, „tragerea cu arma de război cu cartușe oarbe” ș.a.)¹². Astfel, putem afirma că apariția ideilor modernizatoare privind practicarea educației fizice și sportului, dar și a primelor norme privind educația școlară, sub aspectul impunerii unei conduite civice moderne, au intrat sub patronajul „epoleților”; iar pentru o perioadă îndelungată, armata și școala românească vor forma un tandem, legitimat prin prisma unui discurs public bazat pe ordine și disciplină.

Experiența Marelui Război

Primul Război Mondial a fost o experiență traumatizantă pentru „bătrânul continent”. Istoricul David Stevenson, specialist britanic în istoria Marelui Război, consideră că tocmai această intensă militarizare a vieții publice și creșterea influenței decizionale a cadrelor armatei au permis rapida declanșare a ostilităților. Totodată, Stevenson notează că militarizarea politicii internaționale după anul 1905 a făcut inevitabilă izbucnirea primei conflagrații mondiale. În plus, competiția pentru înarmare, diplomația bazată pe riscuri și familiarizarea opiniei publice cu iminența războiului au accelerat deciziile de participare activă la confruntări¹³.

Imensele sacrificii umane și materiale din anii 1914-1918 au produs schimbări decisive la nivelul reprezentărilor sociale. După cum afirmă tânărul istoric clujean Gheorghe Negustor, „mutații profunde se petrec pe toate planurile, șocul este puternic, iar sensibilitatea umană reacționează imediat”, lăsând în urmă consecințe de lungă durată, printre care se evidențiază apariția, la un nivel extins, a traumelor psihice suferite de combatanți¹⁴. Gh. Negustor mai precizează că Marele Război s-a desfășurat pe alte coordonate decât confruntările armate anterioare: instrumentalizarea dezvoltării tehnologice în scopuri beligerante a dus la un angajament total în război, astfel că, în tranșee, s-au folosit tehnici și tactici de luptă noi, care maximizau brutalitatea atacului

⁹ Lucian Popescu, *op. cit.*, p. 11 și 14.

¹⁰ *Ibidem*, p. 20.

¹¹ Constantin Kirițescu, *op. cit.*, p. 539-540.

¹² *MOF*, partea I, nr. 269 din 7/20 martie 1906, p. 9623-9625, respectiv nr. 24 din 1 martie 1909, p. 217-226, *apud* Lucian Popescu, *op. cit.*, p. 23.

¹³ David Stevenson, *Militarization and Diplomacy in Europe before 1914*, în „International Security”, vol. 22, nr. 1, 1997, p. 126-129.

¹⁴ Gheorghe Negustor, *Lupta și nebunia: nevrozele și disciplina militară în timpul Marelui Război, în Disciplina socială și modernitatea în societatea modernă și contemporană (sec. XVI-XXI)*, editor Toader Nicoară, Cluj-Napoca, Editura Accent, 2011, p. 266-267.

și, implicit, pagubele în rândul inamicilor¹⁵. Citându-l pe Eric J. Reed, Gh. Negustor analizează impactul distructiv al armamentului modern asupra mentalului individual și colectiv, arătând că „soldatul trimis pe front intră într-o nouă viață, care e absolut diferită de cea dinainte, iar soldații devin ciudați pentru oamenii și lucrurile din trecut, și chiar pentru ei înșiși”¹⁶. Pentru aceștia, „lungile perioade din tranșee, sentimentul izolării și al uitării, zgomotul infernal provocat de noile arme, imaginile terifiante de pe câmpul de luptă” vor contribui la perturbarea psihicului, mutilând un număr impresionant de combatanți. Nu trebuie uitat că victime în acest război au fost civilii, copiii și femeile, suferind datorită diverselor forme de manifestare ale violenței¹⁷. Pentru statul român, angajat relativ târziu în conflict, Marele Război a adus pierderi foarte grele, în comparație proporțională cu restul beligeranților. Conform datelor Departamentului de Război al SUA, unanim acceptate de cercetătorii perioadei, România a înregistrat o proporție de 71,4% victime, din totalul celor 750.000 de oameni mobilizați; adică peste jumătate de milion de morți, răniți, prizonieri și dispăruți, dar și cea mai ridicată rată a pierderilor în rândul populației civile din toate țările beligerante¹⁸.

Alipirea unor provincii cu populație majoritar românească (Bucovina, Basarabia, Transilvania) a avut un impact emoțional puternic, iar speranțele într-un nou început erau imense. Încă din timpul ostilităților, elitele politice promiteau măsuri de ameliorare a vieții oamenilor de rând, astfel că reconfigurarea social-politică a României s-a dovedit tributară desfășurării sinuoase a Marelui Război. Prin adoptarea reformei agrare și a votului universal, un vechi sistem social și politic își dădea ultima suflare. În locul său se ridica treptat un segment important de populație care datora războiului abia încheiat ascensiunea ei socială. Printre altele, extinderea bazei de selecție a cadrelor militare va contribui și la modificarea opțiunilor matrimoniale, astfel că, în perioada de după război, tot mai mulți părinți făceau un titlu de glorie din faptul că au „ajuns fericirea de a căsători o fată după un subofițer din armată”¹⁹.

Apelul la experiența frontului va fi o constantă a petițiilor adresate monarhului, în special în perioada regelui Carol al II-lea. Era o formă de sensibilizare a acestuia față de problemele cotidiene, neșansa și nedreptatea zilnică fiind pusă în antiteză cu „eroismul” din tranșee²⁰. Se cerea schimbarea din temelie a societății, lichidarea vechilor rânduiri

¹⁵ *Ibidem*, p. 267. Interesant de văzut este și cazul angrenării în luptă a detașamentelor de femei care, într-o formă organizată, pe bază de voluntariat, au participat la confruntările armate. Pentru detalii privind cazul Rusiei țariste, vezi studiul Mellisei K. Stockdale, *My Death for Motherland Is Happiness: Women, Patriotism, and Soldiering in Russia's Great War, 1914-1917*, în „American Historical Review”, vol. 109, nr. 1, februarie 2004, p. 78-116.

¹⁶ Eric J. Leed, *No Man's Land. Combat and Identity in World War I*, Cambridge University Press, 1979, p. 2-4, *apud* Gheorghe Negustor, *Lupta și nebunia: nevrozele și disciplina militară în timpul Marelui Război*, p. 267.

¹⁷ *Ibidem*, p. 267-269.

¹⁸ Francisco Veiga, *Istoria Gărzii de Fier (1919-1941). Mistica ultranaționalismului*, București, Humanitas, 1995, p. 19-20.

¹⁹ SJAN Iași, fond Primăria orașului Iași, dosar 62/1938, f. 48.

²⁰ Cităm din petiția unui ieșean, Ioan Popa, adresată regelui Carol al II-lea: „[...] 7 băieți și 5 fete [am – n.n.] din care 2 actualmente sub arme, unde și subsemnatul mi-am făcut datoria în campaniile din 1913 și de Reîntregire, când în luptele din Dobrogea mi-am lăsat sângele, fiind hotărât să-mi apăr țara ca orice cetățean care se simte bun român [...]. Majestate, pentru cele arătate, viu în fața Măriei Voastre a vă ruga știind că sunteți singurul sprijin și ajutor a celor nevoeși și încercați de soartă [...]. Deci așa cum subsemnatul mi-am făcut cu prisosință datoria și am înscris în cartea gloriei scumpei noastre Țări cu sângele meu, așa am învățat și pe viitorii ostași în număr de 7 să se poarte fiind devotați [...]”.

Relevantă este și intervenția unui fost combatant, Gheorghe Acasandrei, pe care o reproducem fragmentar: „Maiestate, am avut îndrăsneala și curajul a cere înaltul sprijin al Măriei Voastre pentru că știu că sunteți

și edificarea unei „lumi” noi, în care omul simplu să ocupe locul central²¹. Astfel, după cum notează și Ioan Scurtu, începând cu anul 1918, „politica a intrat în viața cotidiană a milioane de români”²². Sfârșitul conflagrației lasă în urmă o societate românească transformată sub toate aspectele vieții publice/cotidiene și o populație marcată profund de sacrificiile cerute pentru realizarea idealului național.

Pacea a însemnat un prim pas spre redobândirea „normalității” colective și individuale, după confruntările și epidemiile ce seceraseră populația și lăsaseră în urmă invalizi, orfani, văduve și multă, foarte multă durere²³. Cifrele vorbesc de la sine. Potrivit statisticilor vremii, în România anului 1920 erau înregistrați oficial 35.717 invalizi de război, 55.906 văduve și 360.728 de orfani din aceeași cauză²⁴; la care se adaugă peste o jumătate de milion de morți, răniți, prizonieri și dispăruți. Problema I.O.V. (invalizi, orfani și văduve de război) a fost, de-a lungul întregului interbelic, cel puțin la nivel discursiv, una de prim plan. Clasa politică a încercat ameliorarea situației acestora prin adoptarea unor măsuri de protecție socială, însă, aproape de fiecare dată, lipsa fondurilor a îngreunat „bunele intenții” ale aparatului de stat²⁵.

Acțiunile de tip „vigilante” și „militarizarea” marxismului

Încheierea oficială a ostilităților nu a coincis cu „pacificarea” populației, cultura războiului fiind înlocuită de cea a violenței. Legătura dintre aceste două realități reprezintă un subiect încă deschis interpretărilor istoriografice: unii cercetători ai perioadei susțin legătura de cauzalitate între aceste două manifestări, în timp ce alții optează pentru individualizarea cultului violenței, considerându-l un fenomen distinct, „o ruptură cu trecutul”, începutul a ceea ce va atinge apogeul în perioada celui de-al Doilea Război Mondial²⁶.

Revenind la perioada de final a Marelui Război, trebuie spus că, atunci, Europa era încă în dezordine, iar până la confirmarea oficială a noilor realități geopolitice, haosul pusese stăpânire pe întinse regiuni ale continentului. Lipsa autorității de stat a facilitat forme organizate de manifestare a violenței armate, care se substituiau insti-
tuțiilor legitime ale statului și promiteau asigurarea ordinii, de cele mai multe ori sub

---

Regele țăranilor și al muncitorilor, cunoscut Înalțul Suflet de dreptate care-L aveți încă din anul 1911 când am făcut serviciul militar cu gradul de sergent la compania 3-a din regimentul 8 Vânători, iar Măria Voastră pe atunci cu gradul de Locotenent comandați plutonul I din acea companie și eu făceam parte din acel pluton și companie, așa că am avut norocul și fericirea o vară întreagă să cunosc înalta bunătate a Măriei Voastre. Iar în timpul marelui războiu am făcut parte din Batalionul I Vânători de Munte comandat onorific de Măria Voastră, iar ca comandant activ pe dl Maior Bădulescu Virgil. La o inspecție făcută la acel Batalion la Târgu Neamț și băile Oglinzi, la o temă de crochiu dată în fața Măriei Voastre, am fost recomandat că sunt acel Acasandrei care făceam parte din plutonul dela Batalionul 8 Vânători pe care Măria Voastră făceați instrucție cu noi pe muntele Furnica. A treia oară am fost cunoscut de Măria Voastră în urma luptelor de la Cireșoia când ați venit cu buna noastră Mamă astăzi pierdută pentru vecie din această lume [...]” (*ibidem*, f. 60, respectiv 70 și urm.).

²¹ Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX: 1918-1948*, Iași, Tipo Moldova, 2010, p. 22, respectiv Dana Beldiman, *Armata și Mișcarea Legionară (1927-1947)*, București, Institutul Național pentru Studierea Totalitarismului, 2002, p. 25.

²² Ioan Scurtu, *Viața cotidiană a românilor în perioada interbelică*, București, Editura RAO, 2001, p. 262.

²³ Gheorghe Negustor, *Atitudini și manifestări din timpul maladiilor 1914-1918*, în „Caiete de antropologie istorică”, anul IX, nr. 2 (17) (*Probleme de ecologie istorică*), Cluj-Napoca, Editura Accent, iulie-decembrie 2010, p. 92-93 și Ioan Scurtu, *Viața cotidiană...*, p. 251-252.

²⁴ Ioan Scurtu, *Viața cotidiană...*, p. 251.

²⁵ *Ibidem*, p. 252 și 254.

²⁶ Robert Gerwarth și John Horne, *The Great War and Paramilitarism in Europe, 1917-1923*, în „Contemporary European History”, vol. 19, august 2010, p. 267.

standardul luptei pentru obținerea independenței naționale²⁷ sau în numele „luptei de clasă”²⁸. După cum arată Francisco Veiga, în acele zile, armele erau foarte ușor de procurat, iar peste noapte apăreau miliții și contramiliții; în orice caz, erau formațiuni ce purtau costume regionale și se autoproclamau „eliberatoare”. Îndeosebi în Europa Centrală și de Est, atentatele, răfuielele etnice, reajustarea brutală a hărților etnice și masiva demobilizare a unor oameni obișnuiți să ucidă au condus la apariția „pistolarilor”, la acțiuni de tip „vigilante”, la reapariția fenomenului de „haiducism”: unul cu tradiții îndelungate mai ales în zona balcanică și care era susținut, „de pe margine”, de populația civilă. Deseori, aceste grupări declanșau conflicte pe graniță, mai ales că noile frontiere nu erau delimitate într-un cadru politic oficial și nici nu erau asumate de beligeranți²⁹.

De asemenea, un puternic val revoluționar traversa Europa, „stafia comunismului” fiind o realitate palpabilă începând cu anii Primului Război Mondial. România nu făcea notă discordantă în acest tablou revoluționar, deseori greve și demonstrații ale muncitorilor marcând anii 1919-1920³⁰. „Militarizarea” marxismului se concretiza prin revoluția bolșevică din Rusia țaristă, extinsă în exterior tot pe cale armată³¹; astfel că, în martie 1919, Ungaria devenea Republică Sovietică, iar Bavaria, pentru o scurtă perioadă, împărțea aceeași soartă. Tot în 1919, reprezentanții partidelor comuniste europene se întruneau în primul congres al Internaționalei a III-a. Cu acest prilej, Lenin proclama lupta prin toate mijloacele posibile, inclusiv pe cale insurecționară, pentru răsturnarea burgheziei mondiale și pentru formarea unei republici sovietice internaționale, ca stadiu de tranziție către abolirea definitivă a statului. Prin intermediul maximaliștilor din Partidul Socialist, România va fi reprezentată în Comintern începând din anul 1921, iar Partidul Comunist, rezultat din sciziunea mișcării noastre muncitorești, va reprezenta interesele radicale ale Moscovei. Or, se știe că „stânga” politică modernă a fost relativ marginală în societatea românească. Modernizarea lentă a țării și dezvoltarea târzie a unui proletariat industrial urban, activ din punct de vedere politic, au marcat serios evoluția mișcării socialiste și manifestările sale organizatorice³². Totuși, nemulțumirile crescând față de evoluția „catastrofală” a societății favorizau apariția mișcărilor comuniste și coagularea unui public favorabil schimbărilor radicale, revoluționare³³.

Apărând și psihoza unui posibil atac bolșevic, autoritățile statului au dispus izgonirea soldaților ruși cu ajutorul armatei. Ulterior, soldații au întors armele împotriva

²⁷ Julia Eichenberg, *The Dark Side of Independence. Paramilitary Violence in Ireland and Poland after the First World War*, în „Contemporary European History”, vol. 19, august 2010, p. 231-232.

²⁸ Michael M. Boll, *The Emergence of the Petrograd Red Guard (March-June, 1917): A Study in the Radicalisation of the Petrograd Proletariat*, în „The Journal of Modern History”, vol. 51, nr. 3, septembrie 1979, p. 1163-1165. Vezi și Tsuyoshi Hasegawa, *The Formation of the Militia in the February Revolution: An Aspect of the Origins of Dual Power*, în „Slavic Review”, vol. 32, nr. 2, iunie 1973, p. 303-322.

²⁹ Francisco Veiga, *op. cit.*, p. 41 și 81. Strict pentru cazul Rusiei țariste, recomand studiul lui Joshua Sanborn, *The Genesis of Russian Warlordism: Violence and Governance during the First World War and the Civil War*, în „Contemporary European History”, vol. 19, august 2010, p. 195-213.

³⁰ Armin Heinen, *Legiunea „Arhanghelului Mihail”. Mișcare socială și organizație politică. O contribuție la problema fascismului internațional*, ediția a II-a, traducere din germană de Cornelia și Delia Eșianu, control științific Florea Ioncioaia, București, Humanitas, 2006, p. 88.

³¹ Vezi Jacob W. Kipp, *Lenin and Clausewitz: The Militarization of Marxism, 1914-1921*, în „Military Affairs”, vol. 49, nr. 4 (octombrie 1985), p. 184-191.

³² Vladimir Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, traducere de Cristina Petrescu și Dragoș Petrescu, *Postfață* de Mircea Mihăieș, Iași, Polirom, 2005, p. 61.

³³ Paul Niculescu-Mizil, *De la Comintern la comunism național. Despre Consfătuirea partidelor comuniste și muncitorești, Moscova, 1969*, București, Editura Evenimentul Românesc, 2001, p. 13-14.

muncitorilor români suspectați de bolșevism, care solicitau demilitarizarea unor întreprinderi și libertate de organizare. Deși erau sprijinite din umbră de socialiști, grevele au fost reprimare din fașă de trupele aflate încă pe picior de război; de altfel, ele vor contribui și la prăbușirea Republicii Sovietice Ungare conduse de Béla Kun.

Pregătirea premilitară și apărarea pasivă

Primul Război Mondial a determinat mutații la nivelul mediului politic, iar dezbaterile privind natura, evoluția și mai ales dimensiunile unui nou conflict de proporții similare au antrenat toate partidele ce s-au succedat la guvernare. Astfel, după cum arată și Petre Otu, politicienii și cadrele superioare ale armatei române erau conștiente de fragilitatea păcii din Europa și din lume. Cei menționați nu dădeau dovadă de naivitate, neîncrezându-se în regulile dreptului internațional și nici în tratatele încheiate la Versailles: percepute de mulți doar ca un armistițiu pentru refacerea forțelor, în vederea ciocnirii finale între foști beligeranți³⁴.

Între timp, pe baza experienței celor cinci ani de ostilități, a apărut conceptul de „națiune armată”, teoretizat de Erich Ludendorff, autorul lucrării *Războiul total*. În opinia lui, factorul primordial al relațiilor dintre state devenea războiul, iar susținerea acestuia până la final trebuia să angajeze întreaga populație. După înfăptuirea unității naționale, România și-a schimbat statutul geopolitic și geostrategic, preluând din mers acest nou principiu. S-a ajuns repede la o concluzie cvasiunanimă, că statul român nu putea rezista decât apelând la conceptul de „națiune armată”, adică la organizarea ei din vreme, pentru eventualitatea unui alt război. Totalitatea resurselor urmau a fi angajate în concretizarea acestei politici. Întărirea capacității defensive a statului român rămânea doctrina militară până la debutul ostilităților celui de-al Doilea Război Mondial. Iar „premilităria” și „apărarea pasivă” reprezentau doar o parte din materializarea acestui concept în cadrul societății românești interbelice.

Prin „Legea asupra organizării națiunii și teritoriului pentru timp de război”, nr. 1245/1933, au fost introduse reglementări privind protecția populației și a bunurilor în caz de conflict armat, dar și încadrarea tuturor membrilor societății în diverse organizații paramilitare. Regulamentul „Apărării Pasive contra Atacurilor Aeriene”, aprobat prin Înaltul Decret Regal nr. 468 din 28 februarie 1933, stabilea atribuțiile ministerelor, localităților urbane și rurale, întreprinderilor și instituțiilor, dispunând înființarea comisiilor de apărare pasivă la nivelul județelor, municipiilor, orașelor și comunelor rurale, precum și la nivelul întreprinderilor și instituțiilor. Totodată, prin adoptarea acestui plan de mobilizare națională au fost instituite măsuri preventive, de salvare în caz de război, în condițiile în care „[...] lipsa de pregătire și prevedere a făcut ca în timpul Marelui Război foarte mulți locuitori din orașele mari să-și găsească moartea în majoritatea cazurilor din lipsa de pregătire, din timp de pace al felului de a se păzi [...]”³⁵. Exercițiile de „apărare pasivă” se desfășurau lunar, „[...] având în vedere necesitatea deprinderii locuitorilor cu semnalele de alarmă și încetarea ei, precum și dirijarea spre adăposturile contra bombardamentelor aeriene [...]”³⁶. Erau deci organizate pentru a reda publicului un scenariu cât mai aproape de realitățile războiului. Urma să se planifice trimestrial un exercițiu inopinat la nivelul întregii țări, anunțat direct de

³⁴ Petre Otu, *Evoluția reformei de la un război la altul (1919-1939)*, în idem (coord.), *op. cit.*, p. 141 și 157.

³⁵ SJAN Iași, fond Primăria municipiului Iași, dosar 316/1938, f. 26 f.-v.

³⁶ *Ibidem*, f. 6.

Ministerul Aerului și Marinei³⁷, populației fiindu-i cerută „desăvârșita supunere și încredere în măsurile luate”. În caz contrar, autoritățile luau măsuri severe, persoanele ce nu executau dispozițiile fiind luate în evidența Chesturii de Poliție și trimise în judecată³⁸. Pentru a populariza cât mai bine noțiunile teoretice, în școli a fost introdusă „ora de apărare pasivă”, iar prin țară a rulat filmul de propagandă națională *Războiul Viitor*³⁹. La nivel edilitar, pentru a veni în sprijinul acestor măsuri, s-a decis și amenajarea de adăposturi în interiorul imobilelor, încă din momentul construcției lor⁴⁰. Concomitent, prin adoptarea „Decretului-lege pentru unificarea și simplificarea măsurilor financiare excepționale” (din 1 aprilie 1937), clădirile, precum și terenurile de instrucție ce se aflau în proprietatea județelor și a comunelor și care erau utilizate de structurile Armatei, treceau în proprietatea „deplină și exclusivă a Statului, spre a servi scopurilor militare”⁴¹. Un caz interesant este al Bisericii Golia din Iași: după punerea în practică a acestei legi, lăcașul revenea garnizoanei din localitate; în această locație s-a stabilit în permanență un pluton de soldați, iar curtea interioară a fost reconfigurată pentru „adunarea soldaților și alte exerciții”⁴².

De asemenea, pregătirea premilitară a reprezentat o altă ipostază a conceptului de „națiune armată”, având ca finalitate formarea conștiinței naționale a tineretului și practicarea, într-un cadru organizat, a exercițiilor fizice și militare⁴³. Acest program a fost inițiat de colonelul Virgil I. Bădulescu, directorul Oficiului Național pentru Educație Fizică, datorită solicitării Senatului Cultural al Ministerului Instrucțiunii Publice și Cultelor. Proiectul referitor la educația fizică a tineretului și la pregătirea lui în vederea prestării ulterioare a serviciului militar a fost înaintat de Bădulescu la data de 3 decembrie 1933, în condițiile în care, în Europa, existau deja diferite forme de pregătire preregimentară. Într-un final, s-a decis adoptarea modelului polonez, deoarece corespundea aproape în totalitate obiectivelor noastre. De asemenea, a contat că, în iulie 1933, la invitația organizației de pregătire preregimentară poloneză „Strzelec” („Trăgător”) ⁴⁴, o delegație a Ministerului Apărării Naționale a participat la un curs de informare în acest sens.

La 28 aprilie 1934 a fost promulgată „Legea pentru pregătirea premilitară”, programul fiind obligatoriu pentru toți tinerii de naționalitate română cu vârsta cuprinsă între 18 și 20 de ani. Se dorea întărirea simțămintelor morale și naționale, dezvoltarea spiritului de ordine și disciplină cetățenească, a aptitudinilor fizice și a cunoștințelor

³⁷ *Ibidem*, f. 26.

³⁸ *Ibidem*, f. 6 și 7.

³⁹ SJAN Iași, fond Prefectura Iași, dosar 27/1938, f. 2.

⁴⁰ SJAN Iași, fond Primăria municipiului Iași, dosar 295/1940, f. 2 f.-v.

⁴¹ *Ibidem*, dosar 168/1938, f. 78.

⁴² *Ibidem*, f. 18.

⁴³ O lectură complementară asupra acestui fenomen găsim în excelenta lucrare a lui Bogdan Popa, *Educație fizică, sport și societate în România interbelică*, Cluj-Napoca, Editura Eikon, 2013, p. 148-232.

⁴⁴ În Polonia, pregătirea preregimentară era condusă de un organism oficial creat pentru acest gen de manifestări. Organizația „Strzelec” a fost fondată încă din 1908, când viitorul mareșal și șef de stat Józef Piłsudski a pus bazele, în regiunea austriacă a Poloniei, unei grupări, în aparență de tir și sport, dar care sub o formă conspirativă milita pentru cauza independenței. Treptat, după obținerea independenței statale, organizația s-a extins, răspândindu-se în toată țara; iar tendința principală a devenit încadrarea și organizarea tineretului, considerat „rezerva” statului. În cadrul structurilor sale, durata pregătirii era de cel puțin trei ani, tinerii polonezi fiind înregimentați începând cu vârsta de 16 ani. Mai mult, în sistemul de învățământ se desfășurau anual 150 de ore practice și teoretice. Pregătirea militară se realiza în funcție de vârstă și cuprindea următoarele categorii: „Zuchow” (până în 14 ani), „Orlat” („Puii de vultur”, până la 16 ani), „Junakow” (18 ani), „Strzechow” (21 ani), „Reserwistow” (tinerii ce terminaseră stagiul militar). Detalii în Lucian Popescu, *op. cit.*, p. 135-136.

militare în vederea chemării „sub drapel”. Durata efectivă a pregătirii premilitare era de 40-50 de ședințe anuale, desfășurate de regulă în zilele de sărbătoare, după slujbele religioase, la acestea adăugându-se și o perioadă anuală de concentrare de 4-7 zile. Programul se desfășura sub îndrumarea Ministerului Apărării Naționale, în colaborare cu Ministerul Instrucțiunii, al Cultelor și Artelor, Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirii Sociale, Ministerul Agriculturii și Domeniilor, Finanțelor, Lucrărilor Publice și Comunicațiilor. Sub aspect didactic, pregătirea premilitară organiza ședințe ce vizau educația morală, fizică, națională, cetățenească, igienică, dar și instrucția elementară militară. Educația fizică și activitățile sportive aveau un rol esențial, contribuind în mare măsură la regenerarea fizică, întărirea spiritului de disciplină și propagarea cultului pentru muncă. Nu întâmplător, fiecare ședință, atât la început cât și la sfârșit, era însoțită de intonarea imnului *Hotarul Sfânt*.

Activitatea individuală era consemnată în livretele personale, iar fiecare participant beneficia, la terminarea serviciului premilitar, de una din următoarele calificări: cu pregătire premilitară completă, incompletă sau fără (pentru tinerii care înregistrau mai mult de 12 absențe). Printre altele, tinerii premilitari erau utilizați în scopuri civice, pe timpul vacanțelor școlare, fie în localitățile natale, fie în cadrul unor tabere special constituite pentru desfășurarea muncii obștești⁴⁵, în conformitate cu ordinul Ministerului Educației Naționale⁴⁶. Totodată, premilitarii erau folosiți pentru regularizarea cursurilor de râuri⁴⁷, pentru paza stadioanelor și a plantațiilor făcute pe terenurile armatei, pentru asanarea bălților, pentru salubritatea anumitor zone din orașe, dar și pentru executarea tranșeelor colective publice, necesare bunei desfășurări a activităților ce țineau de „apărarea pasivă”⁴⁸. În mod previzibil, nu erau scutiți nici de participarea la diferite campanii agricole⁴⁹. Din punct de vedere imagistic, defilările cu ocazia sărbătorilor naționale și religioase⁵⁰, serbările de afirmare premilitară⁵¹ și concursurile sportive reprezentau principalele manifestări publice ale acestora.

Din tranșee în viața politică: Averescu și Liga Poporului

Deloc surprinzătoare, victoria lui Alexandru Averescu în alegerile din noiembrie 1919 oferă o imagine de ansamblu asupra perpetuării modelului cazon dincolo de

⁴⁵ SJAN Iași, fond Primăria municipiului Iași, dosar 261/1938, f. 1-2.

⁴⁶ *Ibidem*, dosar 175/1941, f. 19.

⁴⁷ „Direcțiunea Apelor, Ministerul Lucrărilor Publice și Comunicații a proiectat regularea cursului Bahluiului dela Erbiceni [...] folosindu-se premilitarii” (*ibidem*, dosar 261/1938, f. 14).

⁴⁸ *Ibidem*, dosar 175/1940, f. 33-34, 42 și 51.

⁴⁹ „Pentru acoperirea nevoilor urgente ale muncilor agricole, Președintele Consiliului de Miniștri a decis ca ședințele premilitare să se suspende până la 1 septembrie [...], muncile agricole să fie făcute de premilitari cu ordine și disciplină. Se vor face dese inspecțiuni pentru ca să se evite irosirea muncii sau abuzurile, raportând săptămânal constatările [...]”.

Apel către Premilitarii Universitari și Școlari:

Situația grea ce apasă pe umerii Țării cere energia tuturor, manifestată prin fapte. Tot tineretul premilitar rural a depus, depune și va depune muncă ordonată și disciplinată, pentru ajutorul muncilor agricole. [...] Nu toți dintre voi au executat în viață munci agricole – dar toți veți putea ajuta aceste munci la: încărcat, cărat, treerat etc. Aveți ocaziunea să dați exemplu viu de ceea ce poate face tineretul intelectual în cadrul muncii câmpului, când Țara este în grea cumpănă.

Tineretul premilitar universitar și școlar, înscrieți-vă voluntar la Subinspectoratele de cari depindeți, pentru a colabora la muncile agricole. Țara va afla, după rezultatul răspunsului vostru, cum palpită în voi dragostea de pământ.” (*ibidem*, f. 94.)

⁵⁰ *Ibidem*, dosar 261/1938, f. 30.

⁵¹ *Ibidem*, f. 49 v.

tranșee, inventându-se un adevărat mit în jurul mareșalului⁵². În primii ani de după război, se va accentua patrimonializarea victoriilor din 1917. După cum notează Ilarion Țiu, „în tranșee, în marșurile și în înfruntările armate, soldații de origine țărănească dobândiseră noi reprezentări de sine și ale comunității naționale”⁵³. Potrivit istoricului amintit, datorită experienței din Marele Război, valorile cazone sunt impregnate în cotidianul rural, în gândirea socială și în vocabularul activ⁵⁴. Astfel că, în comunitățile rurale tradiționale și refractare la practici noi, conflictul armat facilitează apariția unor practici și simboluri noi, laicizate, legate de cultul eroilor. Iar bisericile și autoritățile locale vor contribui decisiv la rememorarea ritualică a celor dispăruți. Istoricul Andrei Pippidi observă că acum, pentru prima dată, sacrificiul celor mulți și anonimi – „morții noștri” – primea un omagiu explicit, propaganda de stat preamărind „crima săvârșită din patriotism” și obținând respectul public pentru aceștia⁵⁵. Simbioza dintre cadrul public, laic în aparență, și viziunea religioasă asupra sacrificiului de sine, promovată de slujitorii altarului, va impregna o „finalitate civică” morții; de aici și interesul crescut față de monumentele și troițele destinate rememorării ciclice a „martirajului” patriotic, pentru ridicarea lor deschizându-se uneori credite⁵⁶. Aici se organizau „pelerinaje” ale elevilor de școli generale și licee, iar foștii ostași rememorați propria experiență a frontului, omagiindu-se colegii secerăți de gloanțele inamice⁵⁷. De aceea, sărbătorile religioase și laice închinat cultului eroilor devin forme etatiste de educare civică a urmașilor, combătându-se astfel bagatelizarea ulterioară a acestui reper⁵⁸. În consecință, de-a lungul perioadei interbelice, s-au constituit nenumărate organizații de resort: „Asociația Cercetașilor din Război”, „Societatea Veteranilor din Război” (autoproclamată a „făuritorilor României Mari”⁵⁹), „Asociația Decoraților *Bărbăție și Credință*” și, nu în ultimul rând, „Cultul Eroilor”. Războiul devine o permanență în memoria colectivității, un reper constant în viața publică⁶⁰.

Liga Poporului, vehiculul electoral al mareșalului Averescu, garanta prin personalitatea conducătorului că societatea românească va fi reconstruită de un militar cu „mână dură”, obișnuit cu sacrificiile războiului. Averescu se bucura de o enormă popularitate în rândul țăranilor demobilizați, foști combatanți, care nu aveau încredere în clasa

⁵² Ioan Scurtu, *Viața cotidiană...*, p. 265.

⁵³ Lavinia Betea (coord.), Cristina Diac, Florin-Răzvan Mihai, Ilarion Țiu, *Viața lui Ceaușescu. Ucenicul Partidului*, București, Adevărul Holding, 2012, p. 27-28.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Andrei Pippidi, *Despre statui și morminte. Pentru o teorie a istoriei simbolice*, Iași, Polirom, 2000, p. 19-20.

⁵⁶ „[...] Asociația Cercetașilor României, sub-centrul Iași, a hotărât să ridice în orașul și județul Iași troițe pentru a însemna locurile unde au fost așezări cercetășești în timpul *Marelui Război*, cari să amintească generațiilor viitoare munca depusă de cercetăși și sacrificiile făcute de ei pentru realizarea unității naționale. Au ridicat deja troițe la Sculeni și Miroslava; doresc una lucrată artistic la Iași în curtea bisericii Sft. Neculai Domnesc, au aprobare de la Mitropolie și de la Monumentele istorice [...]. Primăria aprobă 13.000 lei, contribuie la un act de pioasă amintire și pentru valoarea artistică a troiței, orașul va câștiga încă un monument de artă, prin deschiderea unui credit extraordinar [...]” (SJAN Iași, fond Primăria orașului Iași, dosar 10/1938, vol. II, f. 92-93.)

⁵⁷ Ioan Scurtu, *Viața cotidiană...*, p. 238.

⁵⁸ Andi Mihalache, *Mănuși albe, mănuși negre. Cultul eroilor în vremea dinastiei Hohenzollern*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2007, p. 235. Pentru o perspectivă *in extenso* asupra evoluției acestui fenomen în spațiul românesc recomandăm capitolul intitulat *Semnificații civice și funerare în comemorările Primului Război Mondial*. De asemenea, opinii similare găsim în articolul lui Gheorghe Negustor, *Cultul morților, cultul eroilor? Sacralitatea și laicizarea morții în timpul Primului Război Mondial*, în *Oficiul Național pentru Cultul Eroilor, Eroi și morminte*, vol. II, coord. Cătălin Fudulu, Buzău, Editura Alpha MDN, 2008, p. 120-129.

⁵⁹ SJAN Iași, fond Primăria municipiului Iași, dosar 205/1938, f. 27.

⁶⁰ Ioan Scurtu, *Viața cotidiană...*, p. 238.

politică, acuzată că ar fi profitat financiar de pe urma suferinței lor. Întorși cu o nouă imagine de sine din tranșee, aceștia cereau dreptate socială, desființarea „politicianismului”, cinste în viața publică și pedepsirea „procopsiților războiului”⁶¹. Totodată, foștii combatanți erau îngrijorați de lumea nouă în care pășeau, total transfigurată de conflict. Alegându-l pe Averescu, foștii combatanți sperau că cele îndurate pe front să capete un sens, să fie valorizate și rememorate cum se cuvine⁶². Mareșalul promova cultul uniforme și defilările armatei, ca să susțină mitul victoriei în război, cu care el se confunda. Muzica militară, interpretată de fanfarele garnizoanelor locale, se instala în cotidianul interbelic; astfel că, de sărbători, dar și la fiecare sfârșit de săptămână, în grădinile publice ale marilor orașe răsunau acorduri de gen, pentru buna dispoziție a locuitorilor aflați la promenadă. Guvernarea Averescu se mai distinge prin repressiunile întreprinse împotriva acțiunilor „stângiste” și populare, dar și prin aplicarea cenzurii și militarizarea unor obiective strategice, printre care căile ferate⁶³. Alături de cenzură, utilizarea discreționară a „stării de asediu” a fost o constantă politică a guvernelor interbelice, dublată de intervenția armatei împotriva feluritelor manifestații de protest. Aceste coordonate indică fragilitatea democrației dintre cele două mari conflagrații mondiale, care trebuia apărută în mod excepțional, de autoritățile militare și civile⁶⁴.

Liga Poporului nu a fost unica formă de exprimare a militarismului imediat după încheierea Primului Război Mondial, „spiritul epocii” ducând la apariția unor organizații naționaliste, cu un discurs uneori de extremă dreapta și cu un stil de acțiune marcat de război: „Partidul Ordinii”, „Liga Frăției de Cruce” (înființată la Cluj, în vara anului 1919), „Garda Conștiinței Naționale” (Iași), „Blocul Cetățenesc pentru salvarea țării”⁶⁵ (înființat în anul 1930 și condus de Gheorghe Forțu), „Frontul Ostășesc Naționalist”⁶⁶. De regulă, membrii acestor grupări erau recrutați din rândurile soldaților demobilizați sau ale veteranilor de război, aceștia fiind organizați pe detașamente de șoc antisocialiste: sunt formațiuni ce au prefațat structurile fasciste de mai târziu, observă Armin Heinen⁶⁷. Autoritățile guvernamentale s-au folosit de ele pentru a reprimă puseurile bolșevizante. Bunăoară, Averescu acorda un sprijin voalat „Gărzii Conștiinței Naționale” în reprimarea structurilor existente la Iași. Garda (în care va activa și Corneliu Zelea Codreanu în primul an de studenție) iniția felurite provocări împotriva „stângiștilor” locali, beneficiind de sprijinul armatei și de complicitatea poliției. Membrii acestei formațiuni acționau ca trupe de șoc, „spărgând” grevele muncitorilor și atacând ziaristii ieșeni cu opțiuni socialiste⁶⁸. Noul „naționalism” apărut după Primul Război Mondial a preluat din tranșee ideea potrivit căreia violența practică în numele idealurilor populare conferă legitimitate; de aceea, se orienta decisiv către mase, optând pentru măsuri energice, în spirit militar⁶⁹.

⁶¹ Armin Heinen, *op. cit.*, p. 90.

⁶² Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *op. cit.*, p. 26-27; Dana Beldiman, *op. cit.*, p. 26.

⁶³ Francisco Veiga, *op. cit.*, p. 46-47.

⁶⁴ Detalii în Hans-Christian Maner, *Parlamentarismul în România (1930-1940)*, București, Editura Enciclopedică, 2004, p. 342-358.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 45.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ Armin Heinen, *op. cit.*, p. 440.

⁶⁸ Ion Agrigoroaiei, *Împotriva organizațiilor naționaliste de extrema dreaptă (1919-1920)*, în *CI* (serie nouă), VIII, 1997, *apud* Francisco Veiga, *op. cit.*, p. 50-51.

⁶⁹ Armin Heinen, *op. cit.*, p. 98.

„Șoimii Carpaților”

Lângă aceste materializări ale spiritului epocii, merită reținut și cazul „Asociației Transilvane pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român” (ASTRA). Înființată la Sibiu la finele anului 1861, pentru emanciparea culturală și politică a ardelenilor, ASTRA va avea, după Unire, un cuvânt important de spus în promovarea noilor ideologii. Astfel, prin intermediul organizației, ofițerii desfășurau acțiuni de promovare a culturii în rândul soldaților aflați în subordine, programând cursuri de alfabetizare, donații de cărți sau înființarea unor cercuri culturale în cadrul unităților militare⁷⁰. În anul 1928, sub egida asociației, dr. Iuliu Hațieganu înființa, după modelul mișcării pragheze Sokol, organizația pentru tineret „Șoimii Carpaților”, în care pregătirea premilitară ocupa un rol de prim plan⁷¹. Cercetătoarea Maria Bucur o plasează în registrul organizațiilor extracurriculare eugeniste, ce milita pentru reorganizarea societății românești și pentru cultivarea aptitudinilor fizice; era întrucâtva similară cercetașilor existenți în alte țări⁷².

Primul pas l-a reprezentat recrutarea unui grup restrâns de tineri între 18 și 35 de ani („șoimani”) și pregătirea lor ca viitori conducători de noi unități. Printre altele, cei selectați în primul val urmau să deprindă noțiuni de psihologie, istorie națională, „educație sufletească”, muzică; dar se inițiau și în chestiuni de organizare, educație fizică, igienă și prim ajutor, învățând de la specialiști în domeniu. Așadar, se căuta o metodă de educare în spiritul moralității și curajului, o formă de antrenare în probleme de igienă publică și personală, pretinzându-se o anumită deschidere față de „responsabilități eugenice viitoare”⁷³.

Ulterior, după ce numărul tinerilor aderenți a cunoscut o traiectorie ascendentă, „șoimani” și „șoimanele” au fost împărțiți, pe baza calităților fizice și psihice, în unități de tip ostășesc: cete, grupe, centurii și cohorte-legiuni, conduse de căpitani, prefecți și tribuni. Organizația se individualiza prin uniformă festivă, insignă, drapel, deviză („Totul pentru binele neamului”) și jurământ⁷⁴; iar, de cele mai multe ori, membrii foloseau costume populare tradiționale, caracteristice diferitelor zone ale Transilvaniei⁷⁵. De asemenea, de la nivel central se promova vigoarea fizică și morală, stimularea conștiinței naționale și disciplinarea tinerilor, ca în final să fie formată o „generație gata de sacrificiu, fie chiar vărsare de sânge [...] în serviciul idealului național nou: eternitatea unei Români Mari și puternice [...]”. După cum transmitea conducerea

⁷⁰ Dragoș Ștefan Petrescu, *Asociații și instituții culturale în România interbelică* (teză de doctorat), Iași, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, 2004, p. 89.

⁷¹ Potrivit unui articol publicat de Hațieganu în paginile revistei „Transilvania”, „ideologia șoimilor – este cea biopolitică – pornind din convingerea că educația se face mai bine după legile biologice. Educația – este trăire. Educația șoimănească este trăirea după doctrina biologică individuală și națională. Se tinde la o prosperitate fizică și morală a individului și a națiunii prin valorificarea forțelor fizice, morale și intelectuale, punându-se aceste forțe ale individului în serviciul colectivității. Această valorizare de forțe individuale în serviciul colectivității se asigură prin formarea unei conștiințe și răspunderi biologice și naționale. Energiile intelectuale fizice și morale trebuiesc conservate, refăcute, augmentate și astfel transmise generațiilor viitoare” (Iuliu Hațieganu, *Șoimii Carpaților*, în „Transilvania”, nr. 4, iulie-august 1936, p. 233, *apud* Dragoș Ștefan Petrescu, *op. cit.*, p. 93).

⁷² Maria Bucur, *Eugenie și modernizare în România interbelică*, traducere de Raluca Popa, prefață la ediția în limba română de Mihaela Miroiu, Iași, Polirom, 2005, p. 246-247.

⁷³ *Ibidem*, p. 247.

⁷⁴ „Voi păstra nepătat căminul familiei mele, voi veghea asupra a tot ce ar putea pune în pericol vigoarea fizică și spirituală a generațiilor viitoare [...], voi sta de pază împotriva oricăror pericole pentru sănătatea celorlalți” (*ibidem*).

⁷⁵ Dragoș Ștefan Petrescu, *op. cit.*, p. 93-95.

organizației, „șoim înseamnă un român sănătos moral, gata oricând să jertfească totul și viața chiar pentru binele neamului. Șoimul este cetățeanul soldat în serviciul familiei, școlii, neamului, țării și regelui. Șoimul este un străjer al țării [...]”⁷⁶. Spre mijlocul anilor '30, organizația „Șoimii Carpaților” cuprindea aproximativ 20.000 de tineri⁷⁷, bucurându-se, din punctul de vedere al activităților cultural-sportive, de recunoaștere pe plan intern și extern.

Radicalizarea grupărilor politice: „Armatele de partid”

Și totuși, aceste formațiuni nu aveau o vizibilitate publică accentuată. În contextul în care evreilor li se acorda cetățenia română, profesorul universitar ieșean Alexandru C. Cuza pune bazele unei structuri politice care coagula ideile antisemite din sfera publică, folosindu-se de propria structură paramilitară („lăncierii” sau „cămășile albastre”, după culoarea uniforme). Apariția Ligii Apărării Național-Creștine (LANC), în martie 1923, a fost un moment-cheie în radicalizarea discursului politic de dreapta. Mai exact, constituie reflectarea impactului puternic pe care „Marșul asupra Romei” l-a avut asupra societății românești interbelice, naționaliștii români văzând în lovitura de stat a „fraților latini” din Italia o formă de comuniune doctrinară și de reviriment al mișcării antisemite. A. C. Cuza considera că armata este o școală, iar „serviciul armelor dezvoltă în noi unele sentimente de valoare permanentă, precum e sentimentul onoarei și al datoriei, sentimentul de disciplină și de subordonare a individualității noastre, în vederea unor scopuri generale, care nu se pot atinge decât prin conlucrarea maselor”⁷⁸. Astfel, „pe simțul onoarei și al datoriei, pe disciplină și solidaritate se vor întemeia însă pururea societățile omenești”, nota el încă din anul 1902; atunci analiza principiul „națiunei armate”, impus – în opinia sa – popoarelor moderne din necesitățile de existență ale unei faze de dezvoltare. Cu gândul la „elementele noastre populare”, A. C. Cuza arăta interes pentru „educațiunea militară”, armata fiind percepută nu numai ca o „școală de educațiune”, ci și de învățături practice, pentru a forma soldatul, „în timpul său liber de după îndeplinirea datoriilor ostășești [...], un și mai bun gospodar”⁷⁹. Având în vedere aceste idei, organizarea LANC și a formațiunilor sale paramilitare indică radicalizarea unui segment de populație, care vedea în organizarea militarizată a statului român de după Marea Unire singura alternativă la sistemul politic aservit intereselor „străinătății”.

Ca să își atingă scopurile, A. C. Cuza și adepții săi – între care se individualizează Corneliu Zelea Codreanu – au apelat la proteste, la înarmarea mișcării studențești și la o luptă deschisă împotriva partidelor politice democratice. Mișcarea studențească afiliată LANC promova ideea continuării războiului în interiorul granițelor naționale, pentru

⁷⁶ „Vigoarea fizică și morală asigură eternitatea neamului – conștiința națională este stimulentele ce ne unește și ne duce la biruință – disciplina este forța ce transformă libertatea în putere – este elementul de valorificare a tuturor energiilor biologice. Prin infiltrarea acestei ideologii se tinde la formarea unei generații gata de orice sacrificiu, fie chiar vărsare de sânge – oferirea vieții. Individul moare ca națiunea să trăiască. Individul se jertfește ca națiunea să devină mare, puternică și glorioasă. Șoim înseamnă un român sănătos moral, gata oricând să jertfească totul și viața chiar pentru binele neamului. Șoimul este cetățeanul soldat în serviciul familiei, școlii, neamului, țării și regelui. Șoimul este un străjer al țării” (Iuliu Hațieganu, *art. cit.*, p. 234, *apud* Dragoș Ștefan Petrescu, *op. cit.*, p. 96).

⁷⁷ Maria Bucur, *op. cit.*, p. 248.

⁷⁸ A. C. Cuza, *Naționalizarea meseriilor. Reorganizarea Școalei de Arte și Meserii din Iași. Învățarea meseriilor în armată. Studiu economic*, Iași, Tipografia „Dacia” P. Iliescu & D. Grossu, 1902, p. 3 (33).

⁷⁹ *Ibidem*, p. 3-4 (33-34).

eradicarea tarelor mediului politic, considerat corupt, cosmopolit și aservit evreimii. Ocuparea Universității din Iași și ciocnirile cu armata, chemată a repune în drepturi autonomia instituției de învățământ, au făcut ca intervenția soldaților să fie un factor de asigurare a ordinii publice. De asemenea, în aripa tânără a LANC s-a impus conduita conspirativă, sub îndrumarea lui C. Z. Codreanu planificându-se un set de atentate împotriva unor personalități ale vieții publice: era o formă de justiție socială („haiducism”), fenomen cu o tradiție înrădăcinată în istoria spațiului românesc. Treptat, gruparea lui Codreanu acționa cu mai multă spontaneitate, intrând în conflict cu A. C. Cuza. Dacă Zelea Codreanu și radicalii LANC-ului se îndrepta în direcția organizării cvasimilitare a formațiunii, Cuza dorea păstrarea structurii existente, ce apropia Liga de formațiunile politice tradiționale⁸⁰. Conflictul dintre cei doi s-a acutizat, iar Codreanu și aderenții săi vor părăsi într-un final formațiunea. Își propuneau „revitalizarea” mișcării naționaliste printr-un nou stil de a face politică, bazat pe cultul ierarhiei, al disciplinei și pe elanul generației tinere⁸¹.

La nivel european, perioada anilor 1926-1927 este marcată și ea de „militarizarea” vieții politice. Astfel, la conducerea unor state europene, reprezentanți ai castei militare dețineau puterea, Francisco Veiga considerând că fenomenul reprezintă „contraatacul vechilor elite împotriva instalării politicii de masă”, deci o întoarcere la un sistem bazat pe conservatorism. Astfel, „la modă” era mitul „chirurgului cu mână de fier”, al „salvatorului patriei”, al liderului cu viziune modernizatoare, înconjurat de consens popular și care nu disprețuia ideea de dialog, inclusiv cu reprezentanții „stângii” politice, mai subliniază Veiga. Horthy (Ungaria), Mussolini (Italia), Primo de Rivera (Spania), generalul Tankov (Bulgaria) și Kemal Atatürk (Turcia) sunt reprezentanții de seamă ai acestui curent paneuropean. De asemenea, loviturile de stat militare din Grecia și „înghețarea” sistemului parlamentar de către Józef Piłsudski în Polonia intră tot în această tipologie⁸².

Radicalizarea grupărilor politice românești, de această dată democratice, este în strânsă legătură cu manifestările similare din Europa, cel puțin cu cele din zona central-estică a „bătrânului continent”. Prin imensa manifestare de la Alba Iulia din 6 mai 1928 („Marșul asupra Bucureștiului”), Partidul Național-Țărănesc (PNȚ) anunța o schimbare de tactică pe scena noastră politică, inițiind un protest de masă la adresa guvernului liberal. Prin capacitatea de mobilizare, conducerea PNȚ urmărea instalarea unui guvern propriu, iar în cazul unui refuz din partea Regentei, formațiunea nu excludea eventualitatea unei lovituri de stat⁸³. De asemenea, începând din același an, aripa tânără a PNȚ constituia „roatele de voinici”, formațiuni rustice și paramilitare, cu rol în susținerea electorală a partidului și în apărarea membrilor acesteia pe durata campaniilor electorale⁸⁴. Cunoscute drept „cete de tineri”, „gărzi civile” sau „Gărzile Maniu”, acestea erau acuzate de conducerea PNL că ar contribui la subminarea autorității statului și că ar întreține un „adevărat război civil”. În mod oficial, acestea au fost dizolvate în septembrie 1934, de către delegația permanentă a PNȚ⁸⁵. Totuși și PNL era

⁸⁰ Armin Heinen, *op. cit.*, p. 120 și 127.

⁸¹ Francisco Veiga, *op. cit.*, p. 77-79.

⁸² Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *op. cit.*, p. 153; Francisco Veiga, *op. cit.*, p. 88-89 și 93.

⁸³ Ion Mihalache: „Fraților, nu ați venit aici pentru a asculta discursuri lungi, ci pentru a auzi un ordin: Puneți baionetele și încolonați-vă! Să ia aminte Regenta! Dacă nici de această dată nu înțelege, vom ordona: La asalt!”, în Francisco Veiga, *op. cit.*, p. 101.

⁸⁴ Hans-Christian Maner, *op. cit.*, p. 177; Armin Heinen, *op. cit.*, p. 446.

⁸⁵ Armand Călinescu, *Însemnări politice, 1916-1939*, ediție îngrijită și prefăță de Al. Gh. Savu, București, Editura Humanitas, 1990, p. 227.

angrenat în constituirea de asemenea organizații, dovadă fiind „Gruparea H”, condusă de Victor Iamandi, care folosea ca semn distinctiv cămășile galbene. Potrivit discursului oficial al liberalilor, gruparea apăra regimul democratic împotriva mișcărilor anarhiste care foloseau forța ca instrument de intimidare a opozanților⁸⁶. „Armatele de partid”, sintagmă aparținând istoricului Hans-Christian Maner, ilustrau perfect „radicalizarea raporturilor politice din interiorul partidelor”⁸⁷. Aceste organizații auxiliare întăreau forța combativă a formațiunilor pe care le reprezentau, fiind încă o dovadă a militarizării vieții publice interbelice.

Aripa radicală a LANC, condusă de C. Z. Codreanu, va înființa în luna mai a anului 1927 o formațiune proprie, Legiunea Arhanghelului Mihail. Organizație naționalistă, Legiunea își propunea promovarea elementului etnic românesc și o nouă restructurare a statului. Legionarii adoptau ca formă de exprimare publică religiozitatea, astfel că procesiunile, rugăciunile, cultul icoanei Sf. Arhanghel Mihail, postul și limbajul aferent defineau activitatea incipientă a grupării. O altă permanentă a discursului legionar era necesitatea apărării țării de pericolul extern (cel mai adesea fiind vorba de regimul bolșevic), cât și de „dușmanii din interior” (evrei, adepți ai „stângii” politice, elita politică aservită masoneriei). Iar soluția gândită pentru a preîntâmpina un atac iminent era militarizarea deplină a societății: instrucția premilitară, o industrie proprie de război, precum și eficientizarea tehnică, morală și materială a armatei erau primii pași în această direcție⁸⁸.

În cadrul Legiunii, un rol important îl aveau Frățiile de Cruce (FDC), funcționând ca „pepinieră”. Elevii care aveau la programul legionar participau la excursii, beneficiau de pregătire paramilitară și organizau lecturi tematice. De asemenea, ei luau parte la ceremonii încărcate de ritualism, dar în cadrul FDC. Nu se practica îndoctrinarea politică, ci o formă de socializare ludică, senzația de „a se juca serios” entuziasmând mulți dintre adolescenții epocii. În linii mari, radicalizarea tineretului român și adeziunea la Mișcarea Legionară sunt urmările crizei profunde prin care trecea democrația liberală după război. La nivel european, dezamăgirea tineretului față de politicianism s-a manifestat similar, înregistrându-se o creștere vizibilă a influenței acestora în viața cotidiană, de cele mai multe ori sub „umbrela” unor formațiuni militarizate ce promovau extremismul politic⁸⁹. Întocmai s-au petrecut lucrurile și în cazul Mișcării Legionare. Tineretul ce adera la gruparea condusă de Corneliu Zelea Codreanu se simțea marginalizat social și nu găsea coordonatele unui nou ideal, care să le mobilizeze energiile creative și elanul specific vârstei. În Codreanu și gruparea sa, o parte a tineretului vedea incipitul propriilor aspirații, salvarea unei generații „pe care războiul și o tinerețe nefericită au maturizat-o și au încercat-o de timpuriu”⁹⁰, după cum scrie Armin Heinen.

Pentru mișcarea sa, C. Z. Codreanu stabilea șase legi fundamentale – expuse în *Cărticica șefului de cuib*. La o analiză atentă, ne dăm seama că ele calchiază cutumele

⁸⁶ Hans-Christian Maner, *op. cit.*, p. 176-177.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 176.

⁸⁸ Armin Heinen, *op. cit.*, p. 190.

⁸⁹ Vezi Aline Courtot, *Youth movements in France in the 1930s* și Arthur Marwick, *Youth in Britain, 1920-1960: Detachment and Commitment*, în „Journal of Contemporary History”, vol. 5, nr. 1, *Generations in Conflict*, 1970, p. 2-22, 23-25, respectiv 37-51; Andrzej Micewski, *Polish Youth in the Thirties*, în „Journal of Contemporary History”, vol. 4, nr. 3, *Urbanism*, 1969, p. 155-167; Frederick C. Tubach, *German Voices. Memories of Life during Hitler's Third Reich*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 2011, p. 42-59; Robert Soucy, *Centrist Fascism: The Jeunesses Patriotes*, în „Journal of Contemporary History”, vol. 16, nr. 2, aprilie 1981, p. 349-368.

⁹⁰ Armin Heinen, *op. cit.*, p. 159.

militare: legea disciplinei, legea tăcerii, legea muncii, legea educației, legea ajutorului reciproc și legea onoarei. De la bun început, mișcarea a promovat o autoritate constituită, strict ierarhizată, în care rolul central îl ocupa conducătorul de necontestat, Codreanu. Salutul, spiritul milităresc și uniforma aminteau de modelul italian, dar și de acela german al NSDAP⁹¹. Un moment important, cu funcție de ritual și element de integrare în colectivitate, îl reprezenta jurământul de credință către Dumnezeu, monarhie, patrie și „Căpitan”⁹². Discursul oficial al Legiunii este unul cazon, la fel ca și manifestările ei publice: „marșuri patriotice” însoțite de cântece mobilizatoare, lupte electorale concepute drept campanii militare. Uniforma era o componentă esențială a acestor apariții, dar și o formă de ierarhizare, fiecare grad legionar reflectându-se prin semnele distinctive ale portului și prin decorații și gradații de rang, după model militar⁹³. Totuși, chiar dacă în aparență Legiunea se prezenta ca o structură ermetică, rigidă și conformistă, faptele lui Codreanu și ale echipei sale trădează multă spontaneitate și impulsivitate. „Căpitanul” cerea de la aderenții mișcării să respecte ordinea, dar, de cele mai multe ori, atât el cât și membrii Legiunii luau decizii după primul impuls, la fel ca în perioada în care era conducător al tineretului radical al LANC⁹⁴. Însuși atașatul pe probleme de politică economică de la Legația germană din București, ministrul Karl Clodius, observa că mișcarea, deși avea simpatii filogermane, „era slab organizată pentru a fi în stare de ceva mai mult decât acțiuni izolate”⁹⁵. Iar „decapitarea” Legiunii de către regele Carol al II-lea scotea la suprafață efemeritatea construcției politice a lui Codreanu. În urma asasinării „Căpitanului”, un mare număr de tineri activiști, izolați în provincie, lipsiți fiind de instrucțiuni precise, au început să activeze pe cont propriu, pe baza unor zvonuri⁹⁶.

După instalarea Gărzii de Fier la guvernare, cultul violenței căpăta un aspect cvasi-oficial. Uneori, în stradă, aveau loc ciocniri între armată și structurile militarizate ale legionarilor, conflictele degenerând în „învălmășeală din cauza zgomotului” armelor⁹⁷. Bande înarmate de legionari, compuse din zece membri fiecare, maltratau evreii ieșeni din Podul de Fier și Târgul Cucului. Până și populația de rând era nemulțumită de faptul că „fiind chiar român te vezi mereu hărțuit și legitimat pe străzile orașului de-abia ce a început a se însera. Patrulele de legionari ce fac serviciul de pază și control în raza orașului procedează și la legitimarea militarilor de orice grad. Această situație produce o stare de nemulțumire în rândul militarilor [...]”⁹⁸, după cum arată o notă informativă a Legiunii de jandarmi Iași trimisă Prefecturii. Totuși, la nivelul sătenilor din județ nu era conștientizată schimbarea de regim, mulți dintre aceștia fiind mulțumiți de creșterea rolului armatei în viața de zi cu zi⁹⁹. În schimb, în orașul Iași, evreii trăiau „într-o permanentă frică, temându-se să nu fie arestați de poliția legionară”;

⁹¹ Hans-Christian Maner, *op. cit.*, p. 47, respectiv Armin Heinen, *op. cit.*, p. 132.

⁹² Dana Beldiman, *op. cit.*, p. 33-37.

⁹³ Armin Heinen, *op. cit.*, p. 212.

⁹⁴ Francisco Veiga, *op. cit.*, p. 51 și 83.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 251.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 261.

⁹⁷ SJAN Iași, fond Prefectura Iași, dosar 4/1940, f. 12.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ Pentru a evidenția acest fenomen, reproducem un pasaj dintr-o notă informativă a Legiunii de jandarmi Iași din data de 31 octombrie 1940: „[...] oamenii de la țară – nu știu că în prezent este schimbare de regim și că acum este stat legionar [...]. Un ofițer stând de vorbă cu o săteancă i-a declarat că: *de l-ar ține pe bărbatul său cât mai mult la concentrare, pentru că acum n-are nici o grijă, armata ară, strânge, i-aduce acasă și are și ajutor bănesc de la primărie*” (*ibidem*, f. 25).

astfel, nu mai ieșeau decât în timpul zilei, iar imediat ce se însera se adăposteau în locuințe. O bună parte a populației românești aproba măsurile de forță, considerând că, în lipsa evreilor, „se poate respira un aer mai curat la spectacole și în restaurante”¹⁰⁰.

O problemă a perioadei era ușurința cu care se procurau armele; iar în plină „stare de asediu” și prohibiție de gen, descinderile și perchezițiile Poliției scoteau la iveală cantități considerabile de armament deținut ilegal de civili, precum și uniforme ale armatei¹⁰¹. Un caz mai special îl reprezintă cel al legionarilor, mai exact al „spărgătorilor de fronturi” și al „Armatei Răsbunătoare a Patriei terorizate”¹⁰², care, după înlăturarea Gărzii de Fier de la guvernare, aveau misiunea de a-l readuce la putere pe Horia Sima. Potrivit datelor Prefecturii, legionarii încercau obținerea de certificate că nu făcuseră politică, pentru a se infiltra în Poliție, ca „să pună mâna pe putere la momentul oportun”¹⁰³. Astfel, legionarii care fuseseră în fruntea instituțiilor publice „păstrau încă uniforma și revolverul”¹⁰⁴. Rapoartele teritoriale ale prefecturii ieșene menționau 11 preoți legionari înarmați, implicați în „rebeliune”¹⁰⁵, sau episoade în care simpli învățători și, uneori, chiar directori de școli suspendau cursurile pentru că, spuneau ei, „începe lupta”¹⁰⁶. Totuși, se precizează că, în comunele din Plasa Copou (Iași), s-au distribuit membrilor fostei Mișcări Legionare pistoale automate Walter și Bereta, dar acestea nu fuseseră găsite la perchezițiile Poliției. Spre deosebire de studențele cazate în căminul „Regina Maria”, mulți dintre posesori le-au predat autorităților în mod voluntar¹⁰⁷. Potrivit Poliției locale, studențele ar fi ascuns revolve și cartușe în incinta căminului, „în camera unde este depozitat săpun [...] printre hainele și bagajele lor sau chiar printre saltele”¹⁰⁸. Mai optimist, șeful Biroului de Siguranță Iași transmitea Prefecturii că legionarii vor încerca prin toate mijloacele, „prin ordine și disciplină cetățenească” (sic!), să obțină bunăvoința opiniei publice¹⁰⁹.

Regimul carlist sau festivitatea ca formă de guvernare

Regele Carol al II-lea a perpetuat modelul „militarizat” al epocii, promovând cultul uniforme albe și elegante, salutul roman și însemnele puterii personale. Uniforma devenea o parte componentă a vieții de zi cu zi în epocă, diferențiată după statutul social, după rolul avut de fiecare instituție sau funcționar în parte și după partidul aflat la guvernare¹¹⁰. Astfel, prin decret-lege publicat în Monitorul Oficial nr. 42/1939, Carol al II-lea impunea funcționarilor publici portul unei uniforme speciale și insignele

¹⁰⁰ *Ibidem*, f. 52.

¹⁰¹ *Ibidem*, dosar 4/1941, vol. II, f. 13.

¹⁰² *Ibidem*, dosar 5/1941, vol. I, f. 75.

¹⁰³ *Ibidem*, dosar 2/1941, f. 21.

¹⁰⁴ Vezi cazul „actualului casier al comunei Mogoșești, Gh. Șt. Anton, înfocat legionar” care „face în continuare propagandă legionară, mai păstrează încă uniforma și revolverul” (*ibidem*, dosar 5/1941, vol. I, f. 46).

¹⁰⁵ *Ibidem*, f. 130 și 132.

¹⁰⁶ *Ibidem*, f. 41.

¹⁰⁷ *Ibidem*, vol. II, f. 284 și 286.

¹⁰⁸ *Ibidem*, dosar 21/1941, f. 19.

¹⁰⁹ „Legionarii grupului Sima au primit ordin să nu întreprindă absolut nimic, pentru că orice încercare de atentate sau lovituri în masă vor fi socotite ca o abatere gravă și ca o trădare a disciplinei legionare. Ei vor încerca pe toate căile prin ordine și disciplină cetățenească să capteze din nou opinia publică [...]” (*ibidem*, dosar 3/1941, f. 102).

¹¹⁰ De exemplu, în anul 1938, Titus Fragulea, prefectul de Iași, transmitea în județ directiva ca „toți ofițerii de poliție, agenții și gardienii de la aceeași instituție să poarte la brațul stâng banderola cu semnele Partidului Național Creștin”, aflat la guvernare în acea perioadă (*ibidem*, dosar 57/1938, f. 30).

atribuite postului deținut¹¹¹; iar Ministerul de Interne trimitea în teritoriu lămuriri privind aceste noi directive¹¹². Bunăoară, uniforme „Frontului Renașterii Naționale” urmau a fi executate doar în anumite magazine și ateliere, conform directivelor centrale¹¹³: „de primă calitate, culoare albastră, croială ireproșabilă: pantalon, veston, caschetă, centuri, banderolă și broderiile respective [...], manta postav superior”¹¹⁴. Prețurile fiind mari, se crea și o anume concurență, *Croitoria civilă și militară I. Pencovici* (situată în București) oferind, de exemplu, și „înlesniri de plată”¹¹⁵. Cu toate acestea, din teritoriu, funcționarii se plâneau de dificultățile de a-și procura uniforme din cauza salariilor mici, dar și de imposibilitatea de a le achiziționa pe bază de referate și mandate de plată¹¹⁶. Alteori, cadrele de frunte ale „Frontului Renașterii Naționale” (FRN) raportau că unii funcționari purtau semne distinctive, „la care funcțiunea nu le dă dreptul”. De la „centru” se cerea un control ierarhic strict, semnalarea și sancționarea oricărei noi abateri de la dispozițiile regulamentului¹¹⁷. Șefii de serviciu erau somați să trimită secretarului general al FRN rapoarte nominale cu funcționarii prezenți la manifestări, cei absenți nemotivat erau penalizați și trecuți într-un dosar special de evidență, folosit atunci când se eliberau certificatele de bună conduită sau când se acordau recompense¹¹⁸. Chiar și salutul funcționarilor publici era reglementat explicit, fiind executat prin „ridicarea brațului drept în sus și pronunțarea cuvântului *Sănătate*”¹¹⁹. De multe ori, ca gest de frondă la adresa regimului carlist, „cuziștii” foloseau salutul FRN, doar că, în locul formulei oficiale, rosteau cuvântul *Isbândă*¹²⁰.

„Frontul Renașterii Naționale” și „Garda Națională” subordonată acestuia¹²¹, organizația muncitorească „Muncă și Voe bună” (variante românească a programului italian „Dopolavoro”, respectiv a „Kraft durch Freude” – „Forță prin bucurie”), „Cercetășia” (ulterior „Straja Țării”) au fost instrumentele de mobilizare cazonă a populației în jurul conducătorului său¹²². În timpul regimului de autoritate monarhică, mișcarea sportivă se subsuma cultului regal, iar defilările, exercițiile fizice și stadioanele pline erau expresia cotidiană a puterii noului sistem¹²³. Cu toată această desfășurare de forțe, se petreceau și episoade tragice, din cauza organizării deficitare a manifestărilor¹²⁴.

¹¹¹ SJAN Iași, fond Primăria municipiului Iași, dosar 348/1939, f. 7.

¹¹² „D-I Comandant al Gărzii Naționale ne face cunoscut, prin adresa nr. 2405/1939, că eșarfa primarului se poarte purta: a) la ținuta de țară se va încinge peste mijloc, cuprinzând partea inferioară a pieptarului, astfel ca insigna FRN să rămână în întregime vizibilă; b) la celelalte ținute – de serviciu și de ceremonie – se va înlocui centura de piele și cea de mătase prin eșarfă [...]” (*ibidem*, f. 53).

¹¹³ *Regulamentul asupra uniformei Frontului Renașterii Naționale*, în Regatul României, *MOF*, partea I, *Legi, decrete*, p. 865-885, *apud* SJAN Iași, fond Primăria municipiului Iași, dosar 348/1939.

¹¹⁴ SJAN Iași, fond Primăria municipiului Iași, dosar 348/1939, f. 10.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ *Ibidem*, f. 43.

¹¹⁷ *Ibidem*, f. 87.

¹¹⁸ *Ibidem*, f. 93.

¹¹⁹ *Ibidem*, f. 5.

¹²⁰ SJAN Iași, fond Prefectura Iași, dosar 2/1940, f. 65.

¹²¹ Radu Florin Bruja, *Carol al II-lea și Partidul unic: Frontul Renașterii Naționale*, Iași, Editura Junimea, 2006, *passim*.

¹²² Emil Ghibu, Ion Todan, *Sportul românesc de-a lungul anilor. O istorie a sportului din România*, București, Editura Stadion, 1970, p. 60.

¹²³ Pe 24 mai 1933, Carol al II-lea venea la serbările din Cernăuți însoțit de Armand Călinescu. Cel din urmă consemna: „La stadion este găsit un ucrainean comunist sub tribună. Sub tribuna publică se găsește un proiectil de 75 mm și o lampă de spirt. Se pregătea o mașină infernală” (Armand Călinescu, *op. cit.*, p. 169).

¹²⁴ „Cu prilejul serbărilor tineretului (8 iunie 1936 – n.n., D.C.), pe platoul Cotrocenilor se prăbușește o tribună care cuprindea cinci mii persoane. Sunt 700 răniți, din care unii foarte grav. Sunt și mulți morți. Mare

Spre finele anului 1937, guvernul Gh. Tătăărăscu pune toate activitățile de tineret, inclusiv cele sportive, sub controlul organizației Straja Țării¹²⁵.

„Garda Națională” era structura anexă a FRN, fiind înființată după modelul organizației paramilitare finlandeze „Sutkor”. Cea din urmă fusese constituită în 1919, pentru apărarea „ordinii legale împotriva violențelor dezlănțuite de comuniști [...] și pentru a răspândi virtuțile unui patriotism luminat”¹²⁶. Potrivit perspectivei carliste, apariția „Gărzii Naționale” era o strictă necesitate în condițiile acțiunii de regenerare morală a FRN, proces care trebuia ferit de eventuale „reapinderi a spiritelor prin mijloace folosite în trecut”: aluzie la extremismele politice ce fascinau deja tineretul. „Garda Națională” urma să acționeze acolo unde „nici armata, nici poliția nu puteau fi folosite în acest scop”, având menirea de a fi „corpul de ordine care sprijină în fiecare clipă ținuta morală a noului regim politic”¹²⁷. Gărzii îi revenea sarcina educării populației pentru apărarea pasivă împotriva atacurilor aeriene; de asemenea, ea asigura serviciul de ordine pe timp de război, neavând „menirea de a fi a doua sau a treia armată, nici de a organiza vreun atribut polițienesc”¹²⁸ și nici de a fi „militărie la cataramă”¹²⁹, după cum privea lucrurile Armand Călinescu. În timp de mobilizare, Garda Națională se ocupa de siguranța locală, prin acțiuni informative și contrainformative; trebuia să apere ordinea și să reprime „cu armele” orice tentativă de revoltă sau acte de sabotaj, „energic, fără considerente și fără teamă de consecințe”¹³⁰. În caz de evacuare a populației spre zone din interiorul țării, Garda Națională menținea liniștea și ordinea în convoi, până la locul de destinație. Concomitent, Garda trebuia să militeze pentru „temeinica așezare a societății românești ca stare morală, culturală și economico-financiară”, ca bastion al românismului și creștinismului, în lupta împotriva diferitelor „secte” religioase¹³¹. Pe timp de pace, membrii organizației colectau informații în legătură cu siguranța publică, în probleme ce țin de minorități etnice și religioase, dând astfel o mână de ajutor autorităților polițienești¹³².

O parte a formațiunilor erau dotate cu „arme portative” (pușcă și grenade); dar mai întâi membrii Gărzii trebuiau pregătiți din punct de vedere moral, spre a nu se transforma în simpli „mercenari”. Din aceste motive, la recrutare aveau prioritate persoanele cu experiență în armată, echipele și grupele fiind conduse de foști gradați, iar

---

scandal pe chestiunea răspunderilor. Sunt arestați toți arhitecții primăriei, precum și ajutorul de primar general” (*ibidem*, p. 305-306).

¹²⁵ Paul D. Quinlan, *Regele playboy: Carol al II-lea de România*, traducere de Mona Antohi, București, Humanitas, 2008, p. 240.

¹²⁶ SJAN Iași, fond Frontul Renașterii Naționale, dosar 21/1939, f. 41.

¹²⁷ *Ibidem*, f. 45-46.

¹²⁸ *Ibidem*, f. 46.

¹²⁹ „Să realizăm o atmosferă nouă, un suflet nou: în subsidiar și ca divertisment de ordin disciplinar pentru că întreaga noastră acțiune trebuie să se desfășoare sub egida unei nestrămutate discipline morale și fizice, impuse și de uniforma ce o purtăm și care să fie mișcată de ici colo, astfel decât în grupuri desordonate. Înțelegem că acest divertisment departe de a supăra pe cineva, să fie prin felul lui de aplicare privat și cerut ca necesitate organică. Nu recomandăm programe obositoare prin conținut și deasa lor repetare și nici să-i zicem așa: militărie la cataramă” (*ibidem*, f. 83).

¹³⁰ *Ibidem*, dosar 40/1939, f. 6.

¹³¹ „Minarea religiei creștine fiind un atentat îndreptat contra bazei de rezistență morală a românismului, activitatea sectelor religioase va fi urmărită și acțiunea lor stingherită prin mijloacele legale de care dispunem [...]” (*ibidem*, f. 2).

¹³² „Esențial este ca formațiunea noastră să știe tot ce se petrece în localitate, cine vine, cine pleacă, unde se duce. Apoi, ce se vorbește, cine vorbește, unde vorbește și ce efect au vorbele asupra populației. O mână de oameni, cu suflet românesc și neadormiți la datorie, vor fi oricând în măsură să cunoască tot ce se petrece în satul lor [...]” (*ibidem*, f. 3).

companiile și batalioanele de ofițeri de rang inferior intrați în rezervă¹³³. Uniforma membrilor Gărzii era formată din costumul național, peste care se așeza „pieptarul”¹³⁴. Organizația reprezenta un mijloc de disciplinare socială a maselor, de educare morală, socială și cetățenească, națională și religioasă. Ulterior, pe măsură ce statul român se dezintegra sub presiuni externe, „Garda Națională” a fost subordonată direct armatei, spre a servi mai departe interesele țării¹³⁵.

A defila, a supraveghea

Sărbătorile politice și religioase ale perioadei stau sub semnul festivismului și formalismului de tip ostășesc. Fie că vorbim de manifestări ce țin strict de simbolistica religioasă (Boboteaza, Paștele, Crăciunul) sau de evenimente cu puternică încărcătură politică și civică, autoritățile civile și militare asistau mereu la ceremonii, după rânduiri riguroase. Discursurile oficialităților locale erau strict reglementate de conducerea Ministerului de Interne¹³⁶. Ba chiar și dispunerea participanților sublinia fascinația pentru ordine a „mai-marilor” urbei. De exemplu, în 1938, în programul oficial privind serbarea Bobotezei, se arăta că sfințirea apelor în fața Catedralei Mitropolitane din Iași era făcută după următoarea dispunere în spațiu a oficialităților prezente: Înalt Preasfinția Sa Mitropolitul Nicodim, împreună cu soborul de preoți luau loc în partea dinspre apus a mesei, iar autoritățile militare și civile în partea de sud a acesteia. Drapelele autorităților civile și militare urmau a fi dispuse în partea de nord a mesei, de unde se oficia slujba, corul Catedralei fiind amplasat în balcon. Trupele erau așezate în curtea Catedralei și pe strada Ștefan cel Mare: după sfințirea apelor, un preot le dădea binecuvântarea, prin stropirea cu agheazmă. După acest moment solemn, soldații defilau prin fața conducerii militare, administrative și religioase a Iașului¹³⁷. În Vinerea Mare, detașamente ale armatei erau înșirate în fața Catedralei Mitropolitane ieșene, luând parte la înconjurarea bisericii cu Sfântul Epitaf, timp în care muzica miliară intona ruga Prohodului Domnului. Slujba Învierii repeta același ceremonial, o companie de onoare cu drapel și muzică venea în fața Mitropoliei, interpretând imnurile bisericești specifice, de îndată ce I.P.S.S. Nicodim adresa celor adunați la slujbă mesajul „Hristos a înviat!”. Interesant este și formalismul civic, mai exact disciplinarea asistenței și adaptarea ținutei după rigorile ceremoniei și ale mediului din care oamenii proveneau. Astfel, în Vinerea Mare, civilii participanți la Prohod trebuiau să poarte ținuta de ceremonie, cu mănuși negre și decorații, iar cadrele armatei uniforma de serviciu. La slujba Învierii, civilii purtau aceeași ținută de ceremonie, dar, de această dată, decorațiile erau asortate cu mănuși albe. De asemenea, la acest eveniment, militarii erau obligați să poarte decorațiile dobândite¹³⁸. Finalul ceremoniilor de acest fel era rezervat unui moment solemn, mai exact retragerea cu torțe a armatei de la Palatul Administrativ (sau Mitropolie) până

¹³³ *Ibidem*, f. 7.

¹³⁴ *Ibidem*, f. 33.

¹³⁵ *Ibidem*, dosar 55/1939-1940, f. 41.

¹³⁶ Semnificativ este cazul ordinului telegrafic cifrat nr. 495/15.05.1939, emis de ministrul de Interne Armand Călinescu, adresat Prefecturii Iași și redirecționat către primării și conducerea Armatei. Vom reproduce câteva rânduri din acest act: „Vă rog să luați toate măsurile ca, cu prilejul sărbătorii eroilor, cuvântările ocazionale ce se vor rosti fie de ofițeri, fie de șefii autorităților civile să nu cuprindă aprecieri sau aluzii ofensatoare la adresa altor naționalități cu care am fost în război. Se vor mărgini la preamărirea eroismului în general” (SJAN Iași, fond Primăria municipiului Iași, dosar 168/1939, f. 212).

¹³⁷ *Ibidem*, dosar 11/1938, f. 1.

¹³⁸ *Ibidem*, f. 17.

la cazarmile din Copou. Un loc deosebit în ciclicitatea ritualurilor politice îl ocupa Ziua Eroilor, legată de sărbătoarea religioasă a Înălțării Domnului. În timpul regelui Carol al II-lea, Ziua Eroilor era strâns legată de cultul monarhului, manifestările patriotice ale străjerilor, premilitarilor și ale structurilor politice aflate în subordinea acestuia fiind deturnate în interes propriu și folosite pentru glorificarea regimului. Cu ocazia comemorării ostașilor căzuți pe front, autoritățile locale recomandau civililor purtarea unei haine negre, iar soldaților a uniformei de serviciu¹³⁹. Doliul colectiv devenea o componentă a solemnităților publice, preluându-se simbolistica religioasă. După instalarea regimului Antonescu, spiritul cazon se va intensifica, astfel că și ținuta va fi mult mai strict reglementată de autoritățile centrale și locale. Prefectul de Iași, colonelul D. Căptaru, cerea civililor să poarte la manifestările publice frac, vestă, cravată și mănuși albe, decorații și cruci mari fără cordon (în Vinerea Mare, respectiv cu cordon la slujba Învierii Domnului), iar magistraților roba și decorațiile. Militarilor le era impusă ținuta kaki, adică purtarea vestonului, „pantaloniilor de cismă, sabie atârnată de curelușe, mănuși roșii, șapcă, decorațiuni și mari cruci fără cordon Vineri, cu cordon Sâmbătă”¹⁴⁰.

„Crima de stat” a fost pretextul de a se înăspri controlul militar asupra societății. De aceea, uciderea lui C. Z. Codreanu, la sfârșitul lui noiembrie 1938, a fost urmată de alte represalii, legionarii fiind urmăriți, executați și expuși în centrul diferitelor localități. Cu multe luni înainte, pe 15 aprilie 1938, se adoptase deja „Legea pentru apărarea ordinii în Stat”¹⁴¹. Și mai devreme, prin ordinul nr. 165/1938 emis de Inspectoratul General al Justiției Militare (din cadrul Ministerului Apărării Naționale) tuturor Corpurilor de armată, se pusesse în aplicare Înalțul Decret nr. 865 din 11 februarie 1938, referitor la instituirea stării de asediu pe întreg teritoriul țării. Datorită acestui ordin, în competența autorităților militare treceau toate atribuțiile legate de soluționarea infracțiunilor contra ordinii publice¹⁴².

La 5 mai 1938, pentru menținerea unui control mai strict, prefectul județului Iași solicita ministrului de Interne, în persoana lui Armand Călinescu¹⁴³, suplimentarea efectivelor Legiunii de jandarmi; se aștepta probabil la anumite reacții după măsurile antilegionare luate și după dizolvarea partidelor politice¹⁴⁴. La rândul său, Armand Călinescu solicita autorităților locale, Legiunii de jandarmi și Chesturii de Poliție ca la manifestările festive dedicate sărbătorii de 10 Mai „ordinea să nu fie tulburată în nici un fel”¹⁴⁵. Ulterior, prefectul de Iași, colonelul Sava Caracaș, dispunea redactarea unei liste cu persoanele care votaseră împotriva Constituției carliste și o trimitea Ministerului de Interne și Poliției de Siguranță, spre a se lua măsuri contra opozanților politici¹⁴⁶. Atmosfera generală era favorabilă unor asemenea inițiative: în fiecare comună au fost recrutați sau trimiși agenți informatori¹⁴⁷; în plus, cenzura,

¹³⁹ *Ibidem*, f. 34.

¹⁴⁰ *Ibidem*, dosar 11/1941, f. 8.

¹⁴¹ SJAN Iași, fond Prefectura Iași, dosar 3/1938, f. 20.

¹⁴² *Ibidem*, dosar 57/1938, f. 64.

¹⁴³ Datorită măsurilor ferme adoptate în timpul mandatului său, într-un manifest al Uniunii Naționale a Studenților Români-Creștini, Armand Călinescu era numit „polițist și educator” pentru că, din perspectiva acestor susținători ai legionarismului, „[...] înaintea universităților s-au deschis închisorile [...], colegii noștri au fost bătuți și chinuți în beciurile poliției [...], societățile noastre au fost scoase în afara legii [...], căminele și cantinele noastre au fost luate de sub conducerea studențimii și puse sub prigoana baionetelor [...]” (*ibidem*, dosar 5/1938, f. 72).

¹⁴⁴ *Ibidem*, dosar 1/1938, f. 6.

¹⁴⁵ *Ibidem*, f. 19.

¹⁴⁶ *Ibidem*, f. 77.

¹⁴⁷ *Ibidem*, f. 140.

„atributul autorității militare”, era legiferată, iar cenzorii numiți de Ministerul de Interne acționau la ordinele comandanților militari¹⁴⁸. Se recomanda o strânsă colaborare între autoritatea militară și Prefecturile de județe, ele transmițând datele despre starea de spirit către Chestura de Poliție și Legiunile de jandarmi¹⁴⁹.

Pe tot cuprinsul țării, cadrele Poliției și Jandarmeriei, „pe răspunderea domnilor Prefecți de județe”, luau măsuri contrainformative pentru asigurarea siguranței statului¹⁵⁰. Dispozițiile coercitive se înăspreau, același colonel Sava Caracaș ordonând celor aflați în subordine „să se lase jandarmilor libertatea de acțiune polițienească pe teren, fără a fi obligați la diverse lucrări birocratice inutile serviciului de poliție”¹⁵¹. Apoi, la ordinul lui Armand Călinescu, cerea percheziționarea „simpatizanților cunoscuți”, asupra cărora plana bănuiala că ar deține arme și materiale de propagandă¹⁵². Autoritățile locale au interzis până și fotografierea sau pictarea diferitelor obiective, fotografii ambulanți sau amatori putându-și desfășura activitatea doar pe baza unui permis special, eliberat de conducerea militară regională¹⁵³. Cu ocazia zilei de 1 Martie, până și mărțișorul, considerat „simbolul primăverii”, era indexat la capitoul propagandă politică, iar purtarea acestuia interzisă¹⁵⁴. Se instituia și moda certificatelor de „bună conduită”, spre a descuraja acțiunile împotriva regimului; erau sinonime cu libertatea de expresie în limitele trasate de autorități. Oricât de nepopulare păreau, aceste hotărâri se bazau pe anumite realități: potrivit rapoartelor despre starea de spirit a populației, tot mai multe organizații lucrau „conștient sau inconștient pentru promovarea propagandei comuniste”¹⁵⁵; iar la nivelul omului de rând era „formulată convingerea că, într-un fel sau altul, se va dezlănțui un nou mare războiu”¹⁵⁶.

În vederea combaterii „propagandei subversive, a curentelor de agitație și a încercărilor de a tulbura ordinea publică”, ministrul de Interne Armand Călinescu decretase ca în fiecare județ să se constituie câte un Consiliu de colaborare, care trebuia să analizeze principalele pericole pentru regiunea din subordine. Astfel, prefectul, șeful autorității polițienești, reprezentantul garnizoanei, comandantul Legiunii de jandarmi și comandantul Companiei de Grăniceri¹⁵⁷ aveau obligația de a se întâlni, pentru

¹⁴⁸ *Ibidem*, f. 213.

¹⁴⁹ *Ibidem*, dosar 2/1938, f. 384.

¹⁵⁰ *Ibidem*, dosar 1/1938, f. 281.

¹⁵¹ *Ibidem*, f. 354-355.

¹⁵² *Ibidem*, dosar 2/1938, f. 237.

¹⁵³ *Ibidem*, dosar 1/1938, f. 369.

¹⁵⁴ Ordin telegrafic al Ministerului de Interne, nr. 13626 din 24 februarie 1938, către Cabinetul Prefectului: „Vă aducem la cunoștință că nu se aprobă portul mărțișoarelor separate cu prilejul zilei de întâi Martie, cari sunt confecționate astfel încât ar putea constitui vreun mijloc de propagandă politică. Toate mărțișoarele sunt socotite ca insigne politice și toți cei ce vor fi dovediți că le poartă vor fi deferiți justiției, împreună cu actele dresate conform art. 324 din Codul Penal, care sancționează asemenea fapte. De asemenea, nu este admis nici portul mărțișoarelor confecționate de partidele politice sau organizații cu tendințe politice” (*ibidem*, dosar 2/1938, f. 27).

¹⁵⁵ Cităm din *Starea de spirit a populației. Notă 2*: „Organizațiunilor cu firme inofensive ca: Blocul democratic, front unic, front antifascist, precum și orice asociațiune sau instituțiune cu caracter economic, cultural, sportiv și chiar religios, care în aparență nu sunt periculoase, însă în fond lucrează conștient sau inconștient pentru promovarea propagandei comuniste [...]” (*ibidem*, dosar 1/1938, f. 29 v.).

¹⁵⁶ „[...] (despre săteni – n.n.) cari, prin simplitatea vederilor lor, au formulat convingerea că, într-un fel sau altul, se va dezlănțui un nou mare războiu [...]”. De remarcat că sătenii, mai ales cei bătrâni, odată cu discuțiunile ce le poartă în jurul acestor evenimente povestesc momentele prin care au trecut în timpul războiului mondial, menționând că nu ar dori să mai fie vreodată un nou război. Se simte aceeași stare de neliniște din cauza zvonurilor care circulă relativ la războiul ce urmărește să-l provoace cancelarul Hitler prin intențiunile sale de anexa Cehoslovacia de Germania [...]” (*ibidem*, f. 278).

¹⁵⁷ *Ibidem*, dosar 204/1939, f. 2.

consultări, în ședințe lunare. Concomitent, s-a decis instalarea pazei militare la toate edificiile publice și „instalațiunile de interes general”, precum și organizarea de patrulare puse în subordinea circumscripțiilor de Poliție¹⁵⁸. În urma emiterii Decretului regal din 30 septembrie 1938, primarii erau puși în funcție pe o perioadă de șase ani, iar în unele localități (Iași, Craiova ș.a.) la conducere erau numite cadre superioare ale armatei. Generalul de brigadă Constantin Ionescu, distins în Marele Război cu Ordinul „Mihai Viteazul”, sublinia, în discursul său de instalare, că va sprijini „cu deosebită fermitate tot ceea ce, rezultând din obligațiile și posibilitățile municipiului, va fi în interesul apărării orașului în caz de războiu”¹⁵⁹. Pe măsură ce noua conflagrație mondială se apropia, autoritățile locale luau noi măsuri administrative de militarizare, în vederea implicării noastre într-un posibil război. De aceea, s-a dispus mobilizarea pe loc a funcționarilor publici, necesari bunei desfășurări a serviciilor locale¹⁶⁰, plus dotarea unui grup, selecționat dintre acești birocrați „din ce mai devotați, cu armele necesare pentru paza și siguranța Instituțiilor”¹⁶¹.

Legionarii nu au fost singurii vizati de aparatul de stat. Odată cu instaurarea „dictaturii regale”, se luau măsuri represive și împotriva cetățenilor evrei, acuzați de adeziune la comunism; deopotrivă, se puneau bazele legislației antisemite și ale procesului de „românizare” a vieții publice¹⁶². Activitățile publice ale „stângii”, în special cele comuniste, justificau marile desfășurări de forțe ale structurilor de menținere a ordinii publice. La Iași, bunăoară, celebrarea zilei de 1 Mai era un asemenea prilej. Începând cu 30 aprilie seara, Legiunea de jandarmi supraveghea intens ordinea în județ, în special în zona podurilor, a „lucrărilor de artă de pe șosele” și a căii ferate. Batalionul I avea misiunea de a întări paza la obiectivele aflate în gestiune, iar Chestura de Poliție să mențină legătura cu gara Iași și cu atelierele CFR Nicolina, fixând numărul forțelor de ordine de la aceste puncte strategice. De asemenea, Chestura plasa agenți informativi proprii în aceste două zone în care se preconizau posibile manifestări ale comuniștilor ieșeni¹⁶³. Comandamentul Garnizoanei Iași asigura posturi de pază la Uzina electrică, la Castelele de apă, la Oficiul Telefonice și la Poștă, iar structurile polițienești – întărite cu patrulare de jandarmi – făceau razii în cuprinsul orașului întreaga noapte de 30 aprilie spre 1 mai. În ziua cu pricina, Legiunea de jandarmi era consemnată la Chestura de Poliție, toate regimamentele din localitate devenind active cu începere de la ora șapte dimineața; de asemenea, era ținută sub arme și câte o unitate de alarmă. Tot de la ora șapte dimineața, un magistrat militar se afla în sediul tribunalului și un altul la reședința Chesturii, alături de un procuror civil. Nu în ultimul

¹⁵⁸ *Ibidem*, f. 1.

¹⁵⁹ SJAN Iași, fond Primăria municipiului Iași, dosar 188/1938, f. 10.

¹⁶⁰ *Idem*, fond Prefectura Iași, dosar 203/1939, f. 2.

¹⁶¹ *Ibidem*, dosar 293/1940, f. 10.

¹⁶² Comisia Internațională pentru studierea Holocaustului în România, *Raport final*, Iași, Polirom, 2005, p. 49-53. Vezi capitolul *Fundalul și precursorii Holocaustului. Rădăcini ale antisemitismului românesc. Antisemitismul Ligii Apărării Național-Creștine și al Gărzii de Fier. Politicile antisemite ale Guvernului Goga și ale dictaturii regale*. Relevantă este și telegrama cifrată nr. 265/1940, transmisă de Ministerul de Interne în teritoriu: „Avem onoarea a vă face cunoscut că Marele Stat Major are informațiuni că, în Moldova, activitatea comuniștilor este desfășurată aproape exclusiv de evrei și camuflată de activitatea diverselor asociații evreiești. Ca atare, vă rugăm a stabili imediat toate asociațiile, căminurile și instituțiile evreiești – cu sau fără personalitate juridică – din județul Dvs. și a ne trimite observațiile ce aveți de făcut pentru fiecare în parte, din punctul de vedere al ordinii și siguranței Statului, cât și al comunismului” (SJAN Iași, fond Prefectura Iași, dosar 5/1940, f. 4).

¹⁶³ SJAN Iași, fond Prefectura Iași, dosar 2/1938, f. 300.

rând, un al doilea procuror civil se afla la dispoziția autorităților locale, fiind în alertă pe tot parcursul zilei de 1 Mai¹⁶⁴.

După destrămarea statului român creat în 1918 și după abdicarea regelui Carol al II-lea, trăsăturile regimului de autoritate monarhică se vor perpetua în practica politică a generalului Ion Antonescu și a guvernului său de militari. După cum arată Andrei Pippidi, în perioada antonesciană, cultul armatei este celebrat și ca o compensație pentru umilirea națională adusă de capitularea fără luptă din 1940, „ca o expresie a aspirațiilor de revanșă, ca un simbol tangibil al ideii de patrie eternă”¹⁶⁵. Totodată, Serge Moscovici observa că, în perioada antonesciană, omniprezența soldaților dădea un aspect de cazarmă amplasamentului urban, completându-se cu imaginea stadionului, folosit pentru numeroasele serbări cu substrat cazon. „[...] Cum o nenorocire nu vine niciodată singură, s-a produs la București, în toamna anului 1940, un puternic cutremur de pământ. Apoi au apărut pe stradă soldații germani, în uniformă feldgrau. În fine, a urmat teroarea Gărzii de Fier, care a executat, în celele de închisoare, mai bine de șaizeci de personalități eminente, aparținând istoriei României. Ceea ce nu modifica doar starea de spirit a populației, ci și aspectul exterior al orașului. Acesta semăna când cu o cazarmă populată cu uniforme civile și militare, când cu un stadion, pe care se succedau adunările populare și ritualurile de celebrare a noului stat [...]”¹⁶⁶.

Concluzii

Strategiile de militarizare a vieții publice au fost o componentă a practicii politice interbelice. Regimurile ce s-au perindat la conducerea statului român au folosit armata ca instrument de control social, cu scopul de a înregimenta populația, subordonând-o propriilor interese. Alături de cenzură, utilizarea discreționară a „stării de asediu” a fost o obișnuință a guvernelor interbelice, dimpreună cu înăbușirea violentă a manifestațiilor de protest. Deducem de aici fragilitatea democrației dintre cele două conflagrații mondiale, una ce trebuia mereu apărută, în mod excepțional, de autoritățile militare și civile. În urma succeselor militare din Marele Război, societatea românească devenea tot mai fascinată de conduita și uniforma militară. De la nivelul maselor, în special din rândul foștilor combatanți, adepți ai paternalismului etatist, care manifestau neîncredere față de elita politică, se cerea instaurarea unui cadru militar în fruntea statului. Întorși cu o nouă conștiință de sine din tranșee, veteranii erau în căutarea unei ere de dreptate socială, solicitând eradicarea „politicianismului” și purificarea vieții publice. Radicalizarea unor importante segmente ale populației a dus la modificări importante pe scena politică, partidele politice extremiste lansând pe piață programe de guvernare maximaliste. Valorile cazon adoptate în timpul stagiului militar au influențat în mod negativ percepția cetățeanului asupra vieții politice, disciplinarea socială din cazărmi determinând o vulnerabilitate accentuată față de soluțiile voluntariste de guvernare. Cultul uniforme, „demonstrațiile de forță” cu prilejul sărbătorilor naționale, pătrunderea muzicii militare în viața cotidiană, toate acestea perpetuau mitul victoriei din război și păstrau vie memoria confruntărilor din Primul Război Mondial. Și totuși, în pofida discursului bazat pe ordine, pe disciplină cazonă și pe reconstrucția „dirijată” a statului, există foarte multe discrepanțe în planul practicii; unde, de cele mai multe ori, s-a acționat haotic, în funcție de necesitățile de moment sau de capriciile conducătorilor.

¹⁶⁴ *Ibidem*.

¹⁶⁵ Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 235.

¹⁶⁶ Serge Moscovici, *Cronica anilor risipiți. Poveste autobiografică*, traducere de Magda Jeanrenaud, Iași, Polirom, 1999, p. 141.

ABOUT MODERNIZATION AT THE ARMY'S TEMPO:
MILITARIZATION OF PUBLIC LIFE IN INTERWAR ROMANIA
(Summary)

Keywords: the cult of the uniform, militarization, ideological radicalism, political violence.

The strategies of militarization of public life represented a component of the interwar political practice. The regimes that succeeded each other at the helm of the Romanian state used the army as an instrument of social control, with a view to regimenting the population to their own interests. Together with censorship, the discretionary utilization of the "state of emergency" was a political constant of the interwar cabinets, along with the violent crushing of protest movements. These coordinates indicate a fragility of the democracy existing in the period between the two World Wars, one that had to be exceptionally defended by the military and civil authorities. The army values adopted during the military service influenced in a negative way the population's perspective upon political life; the social discipline of the barracks led to increasing vulnerability towards the voluntarist and extremist ruling solutions. The cult of the uniform, the "demonstrations of force" on the occasion of the national holidays, the penetration of military music in everyday life, all of them perpetuated the myth of the war victory and kept alive the memory of World War I confrontations. And yet, in spite of the discourses based on order, army discipline and "directed" reconstruction of the Romanian state, many discrepancies appear at the practical level; here, most of the times the action was chaotic, consistent with the temporary needs or the leaders' caprices.

CĂTĂLINA MIHALACHE*

**POLITIQUES CULTURELLES, PRATIQUES SOCIALES,
EXERCICES IDENTITAIRES : FESTIVITÉS SCOLAIRES
EN ROUMANIE AU VINGTIÈME SIÈCLE**

Les pratiques commémoratives du milieu scolaire appartiennent à ce qu'on pourrait appeler, dans les termes des dernières décennies, « le curriculum caché » – une forme d'apprentissage tout aussi consistante que les leçons ou les examens formels, mais à des enjeux académiques apparemment insignifiants. Elles ne fixent pas d'informations vérifiables, mais des émotions, attachements, attitudes, options identitaires et des formes d'expression consensuelles. Les connaissances « scientifiques » véhiculées à cette occasion ne dépassent pas, d'habitude, le contenu normal d'une leçon d'histoire, se limitant à le résumer et à le confirmer du point de vue social. Conçues pour éduquer les élèves, en réalité ces manifestations commencent par discipliner les éducateurs et ont comme finalité d'offrir à la communauté entière un modèle de conduite civique. Les convictions qu'elles affichent et entretiennent, les opinions publiques qu'elles valorisent et l'exercice social qu'elles amènent de manière régulière dans la vie de l'école sont les véritables motivations de la célébration, et non l'événement historique proprement dit.

Dès le XIXe siècle, l'école a été directement invitée à organiser de telles activités commémoratives, en fournissant, à la fois, des effectifs massifs de public docile et des acteurs présents dans toutes les étapes d'une fête nationale. Chaque communauté scolaire pouvait générer, à échelle réduite, mais en respectant l'hierarchie institutionnelle et les prestiges locaux, sa propre fête. De telles expérimentations, destinées à un public restreint, insistaient sur la rigueur scénique et sur le message éducatif-civique. De cette manière, l'école a réussi à conserver l'essence de l'hommage dû aux événements et aux personnages mémorables, même dans des conditions des plus difficiles¹. L'ambiance de ces fêtes s'est prouvée extrêmement attractive et a survécu à des évolutions historiques bouleversantes.

Dans n'importe quelle école, le 24 janvier reste même aujourd'hui *le jour de l'union*, et les enseignants doivent organiser au moins un événement collectif lié à l'histoire de l'élection du prince régnant Al. I. Cuza (Alexandre-Jean Cuza). Mais, toujours à *l'union* fait référence la fête nationale célébrant la date du 1er décembre 1918.

---

* Chercheuse à l'Institut d'Histoire « A. D. Xenopol » de Iași.

¹ Le 24 janvier 1938, un observateur attentif notait dans son journal: « L'anniversaire de l'Union des Principautés Roumaines a eu lieu seulement dans les écoles. Au centre de la ville on n'a plus chanté et dansé la Ronde de l'Union ». En 1943, à la même date, il notait que l'union a été « célébrée en silence par les Roumains. La famine, la misère provoquées par la guerre, auxquelles s'ajoute le grand nombre de blessés et de pertes de vies humaines, tout ça fait que le peuple roumain soit triste. Seulement par ci, par là, dans les écoles, on a chanté et dansé la Ronde de l'Union » (G. T. Kirileanu, *Însemnări zilnice. 1906-1960* [Notes quotidiennes. 1906-1960], édition soignée par Constantin Pangrati, Bucarest, Albatros, 2004, p. 188, 207).

Cette répétition commémorative crée encore assez de confusions. En effet, beaucoup d'élèves semblent avoir des incertitudes en ce qui concerne ces unions répétées et les célébrations correspondantes. Il est possible que justement l'insistance des enseignants² ait contribué, en définitive, à entretenir ces imprécisions de mémorisation. Pour combattre ces insuffisances, les professeurs, les élèves et les auteurs de livres scolaires ont été menés à rivaliser dans l'exercice de quelques schémas narratifs des plus concis qui transforment l'histoire en simple calendrier annoté. Mais l'effet semble être le contraire, car, en éliminant presque totalement l'explication, l'information perd sa justification et son statut de support de la mémorisation.

En observant avec moins de rigidité les leçons « sur l'union » qui expliquent du point de vue historique les deux commémorations, on peut voir que les élèves rencontrent un obstacle supplémentaire, car il leur est difficile de réduire le jour du 1er décembre à une personne emblématique. Les autres unions sont plus faciles à retenir et exprimer puisqu'on peut les évoquer, à la rigueur, par la simple invocation des deux grands et distincts personnages historiques, Michel le Brave et Alexandre-Jean Cuza.

L'idée de célébrer un événement par la simple reprise d'une leçon d'histoire semble décevoir également les enfants et les adultes car la fête et l'apprentissage³ se nuisent réciproquement. Le spectacle se transforme dans une autoconsidération, ce qui contredit les attentes générales, de sortir de la routine d'une journée banale d'école. Le scénario minimal pour une telle festivité est devenu, le long du dernier siècle, une composante non disputée du patrimoine scolaire. Ce scénario commence par le discours du directeur sur « l'importance du jour », continue avec une série de chansons patriotiques ou folkloriques et par des poésies dédiées à l'événement – éventuellement une « saynète », petite pièce de théâtre – et finit avec la bien connue « Ronde de l'Union » ; celle-ci est dansée par la plupart des personnes présentes, en annulant comme ça la différence initiale entre le public et les acteurs, entre « la direction » et les subordonnés. Indispensable aux cérémonies publiques du 24 janvier, « la ronde » a été transférée aussi vers la célébration de la fête du 1er décembre. Ce n'est pas seulement une contagion récente. Même avant la réalisation effective des grands actes de l'union de 1918, les gens exprimaient ainsi leur besoin de solidarité.

Pour comprendre comment les rituels définitoires de cette célébration se sont-ils cumulés dans le temps, nous devons rappeler les interventions décisives – mais non exclusives – du ministre Spiru Haret⁴. Le spécifique haretien consistait dans

² Par exemple, à la session de juin 2002 de l'examen national de capacité (C.É.P.), à l'épreuve écrite de l'Histoire des Roumains, les élèves finissant le collège devaient différencier avec précision tous les trois moments historiques encadrés normalement dans l'histoire de l'union des Roumains. Le sujet II.1. demandait aux élèves de compléter correctement la proposition : « En 1600, Michel le Brave a mis sous la même direction la Valachie, la Transylvanie et ... » (5 points). Le sujet V demandait : « Présentez deux facteurs qui ont favorisé l'union réalisée, en 1859, par la double élection d'Alexandre-Jean Cuza et mentionnez deux conséquences de cet événement sur la situation intérieure des Principautés » (12 points). Et le dernier sujet, de composition (noté avec 16 points sur un total de 100), demandait aux candidats : « Présentez, en 1-2 pages, le renforcement de l'État national unitaire roumain, en faisant référence : au moment final (cadre d'organisation, mois, an) de l'union de chaque province – la Bessarabie, la Bukovine et la Transylvanie – à la Roumanie; à la réforme politique et à la réforme économique réalisée jusqu'en 1923 ; aux trois stipulations de la Constitution de 1923 ». Pratiquement, un tiers de la note finale représentait l'appréciation de la correcte connaissance des unions roumaines, la plus politisée et étatisée que possible.

³ Dans son sens punitif, répétitif, de mémorisation surveillée, aux enjeux scolaires mesurables, « l'apprentissage » est une activité fatigante et qui exclut totalement les suggestions ludiques. La dissociation entre « leçon » et « fête » illustre, de la manière la plus convaincante, la différence entre la dimension normative et celle formative de l'école.

⁴ Ministre des Cultes et de l'Instruction Publique entre les années 1897-1899, 1901-1904 et 1907-1910.

l'encouragement constant « des activités extrascolaires », groupées surtout dans la zone de l'enseignement primaire et notamment dans le milieu rural. Sa politique scolaire était animée par un généreux idéal de civilisation et activation du monde des villages et des artisans des villes. Elle se proposait d'encourager par toutes les voies non seulement « le bon élève », mais surtout « le bon citoyen »⁵, enthousiasmé par les valeurs nationales et capable de les entretenir dans son propre horizon de vie. L'enseignement de l'histoire avait le but explicite de convaincre, de confirmer la valeur d'une identité collective, de la diffuser sous des formes attrayantes, voire exubérantes.

Dans la circulaire ministérielle de 1897, pour « l'éducation patriotique des écoliers et la fête de 10 Mai », Haret accordait totale autorité à une pratique déjà familière, mais pas encore enregistrée sous son aspect normatif : « je désire que nous établissions aussi, dès cette année, la coutume des fêtes patriotiques dans les écoles »⁶. Le jour du 10 mai lui semblait le plus adéquat, étant un symbole cumulatif de plusieurs événements : « l'intronisation », « l'indépendance » et la « proclamation du Royaume ». Le ministre n'a pas imposé des programmes-standard, mais a recommandé que les fêtes contiennent des chansons patriotiques, des conférences publiques et, le plus possible, « des pèlerinages à des endroits historiques ». Pratiquement, la circulaire n'innovait que par la transformation de certaines formes de célébration déjà connues dans des activités obligatoires. Confiant dans la dose d'inventivité et conformisme des futurs « acteurs », le ministre leur accordait quelque espace de manœuvre pour l'identification des meilleurs moyens, convaincu que les enseignants allaient respecter de toute façon leur mission formatrice, à savoir de déterminer chez les enfants « une plus grande appréciation des événements importants de notre histoire, par rapport à ceux de l'histoire des autres peuples [...] ». Haret avait expressément demandé aux éducateurs : « *efforcez-vous de les convaincre que leur pays est le meilleur pays, que leur peuple est le plus courageux, le plus noble, le plus énergique de tous les peuples. Ne craignez pas de faire des excès là-dessus; si loin que vous alliez, mieux ce sera.* Essayez aussi de faire imprimer profondément dans l'esprit des jeunes que l'époque où nous vivons est une des plus grandes époques de notre histoire; que notre Souverain est un des plus grands de tous ceux qui aient occupé jusqu'à présent le Trône du pays, que jamais le peuple roumain n'a eu une meilleure et exacte conscience de sa valeur; [...] que jamais n'a-t-il occupé une plus haute position parmi les peuples de l'Europe [...]. Lutte pour ne pas laisser s'enraciner dans leur esprit l'habitude de trouver du mal dans tout ce qu'ils voient et tout ce qui les entoure dans leur pays (s.p.n. C.M.) »⁷.

⁵ Ces formulations paraphrasent le titre de la plus significative investigation à ce sujet, l'ouvrage de Mirela-Luminița Murgescu, *Între „bunul creștin” și „bravul român”. Rolul școlii primare în construirea identității naționale românești (1931-1878)* [Entre « le bon chrétien » et « le brave Roumain ». Le rôle de l'école primaire dans la construction de l'identité nationale roumaine (1831-1878)], Iași, Editura A'92, 1999. Bien qu'elle analyse un segment temporel antérieur à celui qui nous intéresse directement, Mirela Murgescu propose un système d'interprétation et une ouverture méthodologique extrêmement profitables pour notre recherche (voir, par exemple, *Introducere. Identitate națională, memorie colectivă și școală primară* [Introduction. Identité nationale, mémoire collective et école primaire], dans *ibidem*, p. 9-15).

⁶ Ne nous laissons pas séduits par la formule ministérielle du début absolu – « dès cette année » – car elle privilégiait la volonté du décideur au détriment de la réalité courante. Les fêtes patriotiques occasionnelles étaient depuis longtemps connues dans les écoles roumaines, sans être toutefois « réglementées ». Après l'émission de cet acte, non plus, les cérémonies dédiées au jour du 10 mai ne sont pas devenues tout de suite et spontanément l'obligation annuelle de chaque école.

⁷ Voir *Circulara ministerială nr. 3253 din 22 aprilie 1897 către licee, gimnazii, universități, etc. pentru educația patriotică a școlarilor și serbarea de 10 mai* [Circulaire ministérielle nr. 3253 du 22 avril 1897 adressée aux lycées, collèges, universités etc. pour l'éducation patriotique des élèves et la célébration de la fête du 10 mai], dans *Operele lui Spiru C. Haret, publicat de comitetul pentru ridicarea monumentului său*

Le texte faisait référence aux écoles secondaires, fréquentées par le pourcentage réduit des élèves capables (du point de vue matériel et intellectuel) de continuer leurs études au-delà du niveau élémentaire. L'année suivante la stipulation a été étendue au niveau des écoles primaires aussi⁸. L'ordre apparemment inverse des circulaires montre que, dans la vision des gouvernants, les fêtes étaient un instrument formatif éprouvant⁹ et non une occasion à peu près désuète d'activer les plus petits, comme il pourrait paraître plus d'un siècle après.

Apparemment surpris par le succès de son initiative, le ministre concluait, après l'analyse des informations venues du pays, que « la fête scolaire du 10 Mai a été une réussite parfaite [...]. Elle a été une fête générale à laquelle dans beaucoup de localités s'est associée toute la population »¹⁰. Observant les résultats, il a adopté un ton plus impératif qui masquait les intentions coercitives, sous la devise du respect de la volonté populaire: « quand une simple recommandation, comme la circulaire du 22 avril, bénéficie d'un tel accueil dans presque toutes les villes et les bourgs et jusqu'aux villages les plus lointains, c'est la meilleure preuve que l'idée vient au moment opportun. *C'est pourquoi le Ministère prendra des mesures pour que la fête du 10 Mai devienne une fête permanente* (s.p.n. C.M.) »¹¹. Les années suivantes, Haret a persévéré en ce sens¹², ses biographes notant le fait qu'il « s'ingéniait à organiser lui-même » des événements « d'intérêt national », comme « les fêtes annuelles de Războieni ou Călugăreni et surtout la majestueuse fête du 2 juillet 1904 pour la commémoration de 400 ans de la mort d'Étienne le Grand »¹³. Ainsi, pour marquer le semi-centenaire de l'union de la Moldavie avec la Valachie, le ministre a demandé, par une circulaire du septembre 1908, que les directeurs des écoles primaires et secondaires se préparent « dès maintenant » pour attirer le plus de public – surtout les parents des élèves – et, éventuellement, pour célébrer la fête pendant deux jours, vu que le 24 janvier « sera un jour de samedi ». Par un certain scrupule scientifique, il recommandait que les inévitables conférences publiques soient « le

[Les Œuvres de Spiru C. Haret, publiées par le comité organisé au but d'ériger son monument], vol. I, Bucarest, « Cartea Românească », f.a., p. 235-237.

⁸ Voir « Convorbiri didactice » [Entretiens didactiques], an IV, nr. 5-6, 15 juin – 15 juillet 1898, p. 302-303.

⁹ Comme ça elles étaient perçues en France, aussi, pendant la troisième République, où les instituteurs avaient l'obligation d'organiser « les fêtes civiques » de toute l'année. Comme ils cumulaient, d'habitude, certaines fonctions administratives dans le territoire (secrétaires de mairies), ils avaient, une fois de plus, l'autorité nécessaire de servir l'État par chaque détail du programme des festivités scolaires (voir Jean Combes, *L'école primaire sous la III-e République*, Bordeaux, Édition Sud-Ouest, 2002, p. 138-140).

¹⁰ Direction Départementale des Archives Nationale d'Histoire (DDANH), fonds du Rectorat de l'Université « Al. I. Cuza » Iași, dossier 631/1896, f. 217.

¹¹ *Ibidem*, f. 217 r.-v.

¹² Il a encouragé avec insistance de telles actions – à côté des autres activités extrascolaires qu'il souhaitait rendre permanentes – en stimulant toute une littérature de flatterie ou d'autoéloge des personnes directement impliquées, surtout dans la presse didactique; d'ailleurs cette habitude est gardée jusqu'à présent (voir, par exemple, « Tribuna învățământului » [La Tribune de l'Enseignement – Revue nationale de science, éducation et culture]. Les relations pouvaient être rencontrées, avec des formules déjà stéréotypes, partout : dans les journaux officiels « Albina » [L'Abeille], « Convorbiri didactice » [Entretiens didactiques] ou « Revista generală a învățământului » [Revue Générale de l'Enseignement], aussi bien que dans les publications locales, comme « Propășirea » [Le Progrès] (du département de Neamț), « Școala poporană a Olteniei » [L'École populaire de l'Olténie], « Școlarul » [L'Écolier] (Alexandria) etc., voir Alina Ștefania Bruja, *Sărbătorirea zilei de 10 Mai în școala românească haretistă* [La célébration du jour du 10 Mai dans l'école roumaine pendant la direction du ministre Haret], dans Gh. Cliveti, Adrian-Bogdan Ceobanu, Ionuț Nistor (coord.), *Cultură, politică și societate în timpul domniei lui Carol I. 130 de ani de la proclamarea Regatului României* [Culture, politique et société pendant le règne de Charles I. 130 ans depuis la proclamation du Royaume Roumain], Iași, Casa Editorială Demiurg, 2011, p. 296.

¹³ *Biografia lui Spiru Haret* [La biographie de Spiru Haret], dans les *Operele lui Spiru C. Haret...*, vol. I, p. XLII.

moins déclamatoires que possible et qu'elles soient basées sur des faits »¹⁴, ce qui suggère que, d'habitude, les choses ne se passaient pas comme ça.

Mais l'histoire de la célébration annuelle obligatoire du jour de 24 janvier dans les écoles avait commencé quelques ans auparavant, dans la période 1902-1903¹⁵. La preuve en est un dossier de rapports, ramassés de tout le pays, par lesquels les directeurs des écoles répondaient à « l'ordre du Ministère nr. 916 du 31 janvier 1903 » qui leur demandait de présenter le déroulement de cet anniversaire dans leur école, organisé selon « l'Ordre nr. 312 publié dans le Moniteur Officiel le 16 janvier 1903 ». Un des rapports rappelait que dans une école (le collège « Alecu Donici » de Fălticeni), on avait célébré l'Union de la même manière que l'année antérieure quand on avait organisé pour la première fois cette fête »¹⁶. Depuis le simple discours prononcé dans la salle de classe et jusqu'à la réunion de plusieurs écoles, en procession à travers les villes, pour la réalisation d'un spectacle commun, toute la série connue d'actions anniversaires a été pratiquée à cette occasion¹⁷. Dans certaines localités ce fut aussi un bon motif de divertissement pour les notabilités locales : « la salle était comble, tout ce que la ville a de plus distingué, tous les parents des élèves, aussi bien que les autorités civiles et militaires ont pris part à cette belle fête »¹⁸.

Il y a eu également des personnes très peu touchées par l'importance du moment qui n'ont vu dans cet ordre qu'une autre responsabilité bureaucratique. La direction d'une école de filles de Bucarest rapportait, par exemple, que « le jour du 24 janvier a été célébré dans cette école seulement par des vacances, étant donné que la circulaire publiée dans le Moniteur Officiel ne donnait des précisions en ce sens que pour les écoles secondaires et primaires, pas pour les écoles professionnelles où l'on n'enseigne pas le cours d'Histoire. Autrement, nous nous serions conformés nous aussi à cet ordre circulaire »¹⁹. Plus

¹⁴ Voir la *Circulara ministerială nr. 61431 din 13 septembrie 1908 către directorii de școli primare și secundare pentru serbarea zilei de 24 ianuarie 1909* [Circulara ministériel nr. 61431 du 13 septembre 1908 à l'attention des directeurs d'écoles primaires et secondaires pour la célébration du jour du 24 janvier 1909], dans *ibidem*, vol. III, p. 52-53.

¹⁵ Toujours en 1902-1903, la postérité du prince régnant qui avait accompli l'union a éveillé un intérêt sans précédent. Le point de départ historiographique a été l'ouvrage d'A. D. Xenopol, *Domnia lui Cuza Vodă* [Le règne du Prince Cuza] auquel est liée aussi l'initiative très disputée de la construction d'une statue de Cuza à Iași (pour l'histoire de cette statue et les enjeux politiques qu'elle a entraînés, voir Al. Zub, *Posteritatea lui Cuza Vodă* [La postérité du Prince Cuza] dans Leonid Boicu, Gheorghe Platon, Alexandru Zub (coord.), *Cuza Vodă în memoriam*, Iași, Editura Junimea, 1973, p. 581-626 et Andi Mihalache, *Mănuși albe, mănuși negre. Cultul eroilor în vremea Dinastiei Hohenzollern* [Des gants blancs, des gants noirs. Le culte des héros pendant le règne de la Dynastie Hohenzollern], Cluj-Napoca, Limes, 2007, p. 150-199). Du point de vue chronologique, au moins, le geste festif projeté par Haret semble avoir anticipé ces actions en hommage et avoir contribué indirectement à les appuyer ultérieurement. Mais celle qui apporté à la fête de l'union une dose supplémentaire de militantisme a été en grande mesure « la Ligue pour l'unité culturelle des Roumains ». Elle s'est lancée dans la vie publique par un appel en ce sens, doublé d'un anniversaire mémorable, le 24 janvier 1891. La Ligue a continué tous les ans la double célébration – de l'union et de son propre début public – tout en culminant à une vraie campagne de célébration du semi-centenaire de 1909 (voir Vasile Netea, C. Gh. Marinescu, *Liga culturală și Unirea Transilvaniei cu România* [La ligue culturelle et l'Union de la Transylvanie à la Roumanie], Iași, Junimea, 1978, p. 47, 84, 215). Haret même a été un adepte et un des dirigeants remarquables de la Ligue (*ibidem*, p. 225).

¹⁶ Le Service des Archives Nationales Historiques Centrales (en suite SANHC), fonds du Ministère des Cultes et de l'Instruction Publique, dossier 348/1903, f. 42.

¹⁷ Certains ont essayé de se faire remarquer par des improvisations ingénieuses. Par exemple, au Lycée Internat de Iași, le soir de la fête, « on a écrit sur le frontispice du bâtiment aux grandes lettres de feu électrique „24 janvier”, mots qui, de sur le sommet du Lycée, ont brillé jusqu'à tard dans la nuit au-dessus de toute la ville » (*ibidem*, f. 3).

¹⁸ *Ibidem*, f. 28. Il s'agissait de l'action organisée au Lycée « I. C. Brătianu » de Pitești.

¹⁹ *Ibidem*, f. 116. Il s'agit de « L'École professionnelle de filles nr. 3 » de Bucarest.

précisément, ceux qui n'avaient pas compris l'ordre du ministre s'étaient à peine habitués à la fête obligatoire du 10 mai et ils ne comprenaient pas que le 24 janvier devenait, au moins à l'école, une seconde fête nationale. À Turnu Severin, le corps didactique avait participé, préventivement, au *Te-Deum*. Mais à l'école professionnelle de filles « on n'a fait aucune fête pour le jour du 24 janvier. Comme nous n'avons pas reçu d'ordre en conséquence – ni cette année, ni les années précédentes – nous ne l'avons pas considérée comme une fête scolaire (s.a.) comme dans le cas du jour du 10 Mai que nous avons toujours célébré, conformément aux rapports antérieurs (s.p.n. C.M.) »²⁰.

À Iași, les actions anniversaires organisées par les écoles ont occasionné une vraie manifestation populaire. Après la réunion des élèves et des enseignants à l'église Talpalari, pour le *Te-Deum*, la colonne a défilé, les drapeaux en tête, jusque dans la Place de l'Union²¹; d'ici « ils ont parcouru les rues Unirea (*L'Union*) et Ștefan cel Mare (*Étienne le Grand*), en chantant des chants patriotiques jusqu'à la statue du grand voïvode Ștefan », où le professeur Gr. Buțureanu a tenu un discours enthousiasmé. En parlant des difficultés que les Roumains ont dû vaincre jusqu'à ce qu'ils « aient réussi à faire l'union tellement souhaitée », l'orateur a exprimé librement, « dans les applaudissements des élèves et de l'immense public, son désir de pouvoir célébrer, le plus vite possible, l'Union de tous ceux qui parlent la douce et belle langue roumaine »²². Toutes les relations concernant cet événement notaient la participation enthousiaste des habitants, impressionnés par le spectacle offert : « les rues étaient effectivement bondées de monde [...], l'enthousiasme des élèves avait électrisé même la population hétéroclite de la seconde capitale du Pays »²³; « devant la foule [trouvée dans la Place de l'Union] [...], avec un enthousiasme indescriptible, les élèves des écoles ont chanté diverses chansons nationales et ont dansé la Ronde de l'Union »²⁴. À la fin, l'invocation fidèle du passé glorieux – « dans le même endroit où, en 1859, avaient dansé la Ronde de l'Union M. Kogălniceanu et les autres hommes patriotes de la Moldavie » – a permis aux participants un moment de rêverie collective, « quand ils ont goûté pour un instant au bonheur et à la joie de nos parents et de nos ancêtres »²⁵.

De tels moments permettent de comprendre plus facilement la signification historique et politique que le jour du 24 janvier avait déjà, à la veille de la guerre²⁶.

²⁰ *Ibidem*, f. 119. D'autres écoles professionnelles aussi semblent avoir raté le moment et donnent ensuite diverses explications. Par exemple, l'école de filles de Pitești, « Ion, Maria și Constantin Teiușeanu », rapportait que le jour du 24 janvier « n'a été célébré d'aucune manière, vu que, conformément à l'adresse du Service Sanitaire nr. 31, les cours ont été arrêtés depuis le 9 janvier jusqu'au 1er février, à cause des épidémies de la ville » (*ibidem*, f. 122). Mais, comme on l'a vu, l'interdiction n'a pas affecté tout le monde, car le Lycée « I. C. Brătianu », de la même localité, a organisé une fête scolaire réussie.

²¹ Où la statue du prince régnant Alexandre-Jean Cuza, inaugurée à peine en 1912, n'existait pas encore.

²² *Ibidem*, f. 58 (rapport envoyé par la direction du Collège « Alexandru cel Bun » de Iași).

²³ *Ibidem*, f. 2 bis; citation du rapport envoyé par le « Lycée Internat » de la ville. L'allusion à la « population hétéroclite » du point de vue ethnique fait référence à la nombreuse communauté juive qui habitait Iași pendant ces années.

²⁴ *Ibidem*, f. 7 v.; fragment du rapport envoyé par le « Lycée National » de Iași.

²⁵ *Ibidem*, f. 58 v.

²⁶ L'anniversaire avait déjà un caractère obligatoire, et les absences éveillaient des soupçons. Dans son *Journal*, G. T. Kirileanu notait le jour du 24 janvier 1915 : « Mr. Iorga me donne un coup de fil et me demande de déjeuner ensemble car il veut me confesser une chose très désagréable [...]. Il me dit qu'il avait invité le prince Nicolas à la Fête de l'Union du Théâtre National et que la reine lui avait répondu par son officier d'ordonnance que, pendant la période de deuil, la famille ne pouvait participer à aucune fête, comme si une fête patriotique était un divertissement (s.p.n. C. M.) » (G. T. Kirileanu, *œuvre citée*, p. 51). Il s'agissait du deuil institué à la mort du roi Charles I.

Remarquons, de plus, la connotation spéciale que cet anniversaire avait pour les habitants de Iași.

L'Inconséquence des célébrations

Au cours des années 1916-1919, le jour du 24 janvier a acquis des significations plus amples²⁷, bien que l'organisation effective des fêtes, avec le cérémonial complet, n'eût pas été toujours possible. L'abandon de la capitale et la retraite des dirigeants du pays à Iași donnait plus de poids aux anniversaires, la ville se considérant autorisée à incarner l'idée de l'union, tout d'abord grâce aux événements de 1859, et, en second lieu, grâce aux sacrifices demandés par la guerre en cours. Après 1918, on peut dire que les habitants de Iași accusent un vrai complexe de supériorité, en soutenant qu'« ici », dans leur ville, s'étaient réalisées toutes les grandes unions des Roumains²⁸ ; elle faisait ainsi concurrence à d'autres endroits prestigieux comme Alba Iulia ou Bucarest. Le long du temps, les manifestations patriotiques de la ville se sont associées de plus en plus étroitement à cette idée, vu la réunion des participants autour de la statue d'Alexandre-Jean Cuza.

Les réunions publiques de ces années étaient marquées par l'état de siège et, en général, par le soupçon des autorités devant toute initiative politique. Dans ces conditions, seulement les manifestations attentivement organisées pouvaient être présentes dans la rue, mais toutefois leur déroulement n'était pas toujours prévisible. D'habitude, le cérémonial « des fêtes nationales »²⁹ de cette époque était centré autour de quelques moments-clé, comme le service religieux et les discours des autorités, accompagnés, selon le cas, par le défilé des troupes et une procession des institutions et des corporations sur un parcours établi à l'avance. Les éventuelles conférences et moments artistiques se déroulaient dans des espaces clos comme le Théâtre National, l'Université ou les écoles représentatives. « La Ronde » n'était pas toujours une séquence clairement prévue par les organisateurs. Même si c'était la preuve de la totale

²⁷ Bien qu'il n'eût pas encore été légiféré en tant que fête officielle, en 1918 ce jour était déjà considéré une présence obligatoire sur la liste des fêtes « nationales et royales », mais aussi de celles « judiciaires » ou de « repos dominical », en honorant ainsi « l'Union des Principautés » (voir *Calendarul nostru pe 1918* [Notre calendrier de l'année 1918], Bârlad, Imprimerie C. D. Lupășcu, p. 15-16.

²⁸ En 1920, un journal local racontait les festivités du 10 mai, en parlant de « Iași, la Capitale de l'Union de tous les Roumains », en reprenant ainsi la formule utilisée par le maire par intérim, Mihai Negruzzi, dans le télégramme vers le Roi (voir « Evenimentul » de mercredi 12 mai 1920, p. 2). Ce qui est intéressant est que, de toute l'intrigue de la double élection du prince Cuza, les habitants de Iași ont choisi exactement le jour qui ne leur a pas appartenu, le 24 janvier, quand le sort de l'union se décidait, non sans émotions, à Bucarest. De cette manière, le fait réel a été dénaturé par son interprétation politique, imposée « du centre » et acceptée avec conviction par les autorités locales.

²⁹ Le sens de l'expression « fête nationale » était, à cette époque-là, différent par rapport à nos jours. Aujourd'hui on parle de l'unique fête nationale de la Roumanie, établie par la Constitution à une certaine date (le 1er décembre). Dans le royaume roumain existaient plusieurs jours décrétés « fêtes nationales ». Rythmiques (annuelles) ou purement occasionnelles, elles rendaient hommage, tout d'abord à la monarchie et aux principaux moments du calendrier religieux orthodoxe. « National » pouvait signifier, non seulement l'officialisation de l'acte commémoratif par le texte de la loi, mais surtout sa diffusion réelle (ou au moins, désirable) sur tout le territoire du pays. Situation où nous pouvons nous demander – par analogie avec ce qui se passait en France, par exemple – s'il est plus indiqué de parler d'une seule fête ou des milliers de fêtes qui la composent, en réalité, par des cérémoniaux déroulés simultanément mais de manière autonome en plusieurs endroits ? Voir Mona Ozouf, *La fête révolutionnaire (1789-1799)*, Paris, Gallimard, 1988, p. 27. Les relations *post-factum* sur ces événements, surtout celles publiées dans la presse, préfèrent valoriser d'habitude justement la multiplication du scénario rituel, mettant en valeur la spécificité du cadre local et l'orgueil de chaque communauté.

implication émotionnelle et physique des participants, elle mettait en danger l'ordre désiré par les organisateurs qui voulaient discipliner, tant bien que mal, les masses difficilement contrôlables³⁰.

La triste réalité de la guerre a ombragé les anniversaires de 1917 et 1918, réduits, en principe, à un *Te-Deum* où étaient invités les représentants des autorités³¹. Toutefois, la proclamation de l'émancipation de la République Moldave de la suzeraineté de la Russie a radicalement changé l'orientation de l'opinion publique. Dans son journal, Gheorghe Gh. Mârzescu avait d'abord noté que le 24 janvier 1918 avait été « le plus triste anniversaire des Principautés ». Mais l'annonce de la décision du Conseil du Pays de Kichinev a transformé ce jour dans « une grande fête dans la rue », où l'on voyait « des Roumains s'embrasser » ou « pleurer de joie »³². Même le sceptique C. Argetoianu, méfiant à l'égard des sentiments patriotiques des bessarabiens, remarquait la même chose: « le fait que [la proclamation de l'émancipation de la suzeraineté de la Russie] a été accomplie le jour même de l'Union des Principautés – une simple coïncidence – a profondément ému la ville de Iași »³³.

Dans les conditions encore impropres de 1919 – qui ne permettaient pas « d'accorder au jour du 24 Janvier la solennité qui lui convient » – les autorités de Iași ont introduit tout de même dans le programme la traditionnelle procession de la Place de l'Union où allait être prononcé un discours et on allait danser la ronde³⁴. Ce qui s'est passé exactement, car les organisateurs connaissaient la recette d'une fête de succès: « les élèves des écoles et le public *se sont mis à danser avec passion la ronde de l'union*, autour de la statue de Cuza, au milieu de l'enthousiasme de l'assistance (s.p.n. C.M.) »³⁵. Les significations de ce jour étaient déjà sensiblement enrichies, par une recontextualisation d'ailleurs prévisible: « le jour du 24 janvier était célébré jusqu'à présent comme la date où l'on avait réalisé l'union des pays-frères, par l'élection du colonel Alexandre-Jean Cuza en tant que prince régnant des Principautés roumaines. Mais aujourd'hui, quand tous les pays roumains, dont certains s'étaient éloignés, occupés par les étrangers depuis des siècles, se sont réunis sous le sceptre de Ferdinand Ier, le premier Roi de tous les Roumains, le jour du 24 janvier acquiert une importance particulière. *Il devient un symbole, le symbole d'une nouvelle union de tout le peuple roumain* (s.p.n. C.M.) »³⁶.

³⁰ La fête publique reste « le rendez-vous par excellence » des membres d'une communauté, un spectacle de tous, lequel, malgré la routine, garde sa capacité de restaurer des sens, des symboles et des convictions (Ozana Cucu, *Trăirea sărbătorilor între meditație și petrecere* [Vivre les fêtes entre méditation et divertissement], Bucarest, Eminescu, 2001, p. 76, 87 etc.).

³¹ De la presse locale nous savons seulement que la parution des journaux a été arrêtée ce jour-là, car le 24 janvier 1917, « étant l'anniversaire des Principautés Roumaines », a été jour férié (« Opinia » [L'Opinion] du mardi 24 janvier 1917, p. 1, et « Evenimentul » [L'Événement] du même jour, p. 2). En lisant « Opinia » du jeudi 25 janvier 1918, nous apprenons, d'une petite note au coin de la première page, qu'à l'honneur « de la fête nationale un service religieux sera officié demain à la Cathédrale Métropolitaine, par le Bienheureux Métropolitain, entouré par le clergé de la cathédrale ». Sur la même page, à la rubrique « Informațiuni » [Informations], le lecteur était aussi invité à ne pas oublier la vraie signification du respectif jour: « si aujourd'hui nous ne pouvons pas célébrer ce jour-ci comme il faudrait, qui sait, peut-être demain nous allons célébrer l'union de tous les Roumains » (*ibidem*).

³² Gheorghe Gh. Mârzescu, *œuvre citée*, p. 220, 222.

³³ Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri* [Pour ceux de demain. Souvenirs du temps de ceux d'hier], vol. IV, Ve partie, 1917-1918, éd. par Stelian Neagoe, București, Humanitas, 1993, p. 119.

³⁴ Voir *Serbarea Unirii la Iași* [La fête de l'Union à Iași], dans « Evenimentul » de jeudi le 24 janvier 1919, p. 2.

³⁵ Article du journal « Evenimentul », numéro de samedi le 26 janvier 1919, p. 1.

³⁶ *Ibidem*, le numéro de jeudi le 24 janvier 1919, p. 1. Cette formule a été largement diffusée et reprise tout de suite à toutes les petites festivités du moment. Dans une relation sur *La grande fête organisée par le*

Le cérémonial consacré, en principe, à la remémoration du jour du 24 janvier 1859 a contaminé aussi la célébration d'autres événements associés à l'idée d'unité nationale. En 1919, quand on a fêté un an d'union de la Bessarabie à la Roumanie, un inspecteur scolaire qui avait assisté à « la belle fête nationale » de l'école secondaire de Râșcani (en Bessarabie) décrivait dans son rapport un transfert rituel de significations. Après le *Te-Deum* à l'église, après la série des chansons et poésies présentées par les élèves, après que les représentants des autorités civiles et militaires avaient parlé de « l'importance de ce jour », on a continué avec « la ronde dansée dans la cour de l'école par tous les participants à la fête »³⁷. C'était, en réalité, un prolongement de la fête dédiée au jour du 24 janvier de la même année, quand le déroulement des festivités locales avait donné lieu à de vrais événements mondains comme une continuation du spectacle scolaire. Dans la ville de Bălți, par exemple, la direction du « Lycée Roumain de Garçons annonçait une fête consistante, suivie, à 17 heures, par la Ronde de l'Union, dansée sur le parvis du théâtre »³⁸. La première commémoration de la Grande Union a été, donc, subordonnée à l'anniversaire familial du jour du 24 janvier (1859), consacré depuis des années déjà comme fête de l'unité, d'autrefois ou de l'avenir. Bien que l'idéal eût été atteint, les contemporains restaient toujours encrés dans le passé, pour transférer l'événement dans le registre des désirs d'autrefois, des promesses héritées et, finalement, accomplies.

Si en 1919 la symbolistique anniversaire avait déjà assimilé les réalisations récentes, l'année suivante, un décret décidait que la date du 24 janvier devienne « la fête nationale de l'Union de tous les Roumains »³⁹. Et pendant la séance du 5 février 1920, Nicolae Iorga proposait, dans sa qualité de président de l'Assemblée des Députés, de légiférer cette décision. Le rapport sur le projet de loi exposait très clairement la motivation de l'acte: pendant des années on avait célébré le jour du 24 janvier à la mémoire des événements passés pendant le règne de Cuza et « à l'attente de la grande Union », ce qui autorisait, maintenant, son choix en tant que « fête nationale de *cette Union* (s.p.n. C.M.) »⁴⁰. Le texte rappelait également les initiatives commémoratives précédentes : « dans les écoles, Spiru Haret a demandé qu'on donne une importance particulière à la fête nationale du 24 janvier; dans le cadre de la *Ligue Culturelle* on fêtait aussi ce jour »⁴¹.

Cercle Culturel « Progressul » (Le Progrès) le jour du 24 janvier pour la commémoration du grandiose acte de « l'Union » à Târgu Frumos, dans l'enceinte de l'École de Filles de cette localité, le même journal réitérait : « si pendant 60 ans ce jour avait évoqué l'union de la Moldavie avec la Munténie, aujourd'hui le 24 janvier signifie [...] l'acte de „l'Union” des Roumains de partout dans un État roumain grand et puissant » (ibidem, le numéro de samedi le 2 février 1919, p. 1). « La Maison de Discussion et lecture „Simion Bărnuțiu” de Tătărași [quartier de banlieue de Iași], ensemble à la Coopérative de Consommation et à la Banque Populaire du même nom », avait tenu « le jour du 24 janvier a.c. sa première réunion culturelle, en célébrant l'Union de Tous les Roumains » (ibidem, le numéro de mercredi le 30 janvier 1919, p. 2).

³⁷ Dans ce cas on a prévu aussi une fête champêtre : « une promenade à travers champs où les élèves, filles et garçons, ont récité beaucoup de poésies, on a chanté des chansons roumaines, on a joué à divers jeux et, à la fin, en défilant deux par deux, les élèves sont rentrés à l'école en chantant *Deșteaptă-te, române !* (*Réveille-toi, Roumain !*) (DDANH, fonds de l'Inspectorat Scolaire Régional Iasi, dossier 4/1919, f. 59).

³⁸ Ibidem, f. 61.

³⁹ Voir le Décret nr. 397, publié dans le « Moniteur Officiel » nr. 230 du 8 février 1920, p. 11853, ayant comme article unique la décision suivante : « le jour du 24 Janvier calendrier julien (8 Février) sera la fête nationale de tous les Roumains ».

⁴⁰ « Les débats de l'Assemblée des Députés », nr. 31, du 8 février 1920, p. 412.

⁴¹ Ibidem. La proposition avait changé le programme des députés vu que le lendemain était le 24 janvier (vieux calendrier) et il fallait que la décision fût approuvée aussi par le Sénat pour être promulguée en

Même si on ne peut pas lui attribuer en exclusivité la paternité de cette initiative, nous devons préciser que Nicolae Iorga s'était remarqué, depuis des années, comme un des partisans de l'inclusion d'Al. J. Cuza dans le panthéon national. Mécontent de l'insuffisance de la commémoration du semi-centenaire de l'union, Iorga s'est directement impliqué dans la collecte des fonds pour l'élévation de la statue du prince régnant à Iași⁴². L'idée bénéficiait des campagnes en hommage antérieures qui avaient entraîné des noms influents de la vie publique roumaine, comme A. D. Xenopol et Spiru Haret. Iorga pouvait ainsi se substituer symboliquement à ces personnalités, comme héritier de droit des grands éducateurs du peuple.

Malgré ces textes normatifs qui semblent avoir atteint en grande partie leur but⁴³, l'histoire des fêtes ultérieures de l'union n'a pas été si nette qu'on puisse le croire. Un journal du Conseil des Ministres de 1921 stipulait « qu'on arrête le travail et on officie le *Te-Deum* dans tout le pays à l'occasion des fêtes nationales suivantes: le 10/23 Mai, la Proclamation de l'Indépendance (1877), *jour où va être commémorée aussi l'Union de tous les Roumains (1859 et 1918)* et la Proclamation du Royaume (1881) [et à] ... Jour anniversaire des Héros morts pour la Patrie (l'Ascension du Seigneur) (s.p.n. C.M.) »⁴⁴. Les détails donnés par les autorités du territoire étaient encore plus fermes, défiant la logique minimale du calendrier. Par exemple, la préfecture communiquait à la mairie de Iași que « l'anniversaire du jour du 24 Janvier sera célébré cette année le jour du 10 Mai »⁴⁵ (sic !) Le cumul d'hommages attribué au jour du 10 Mai – bien que, la même année on eût déjà célébré, à part, le jour du 24 janvier – suggère l'effort de délimiter, tant bien que mal, *la nouvelle* union par rapport à celle du siècle passé et de placer le symbole de l'unité (aussi bien que celui de l'indépendance) toujours sous l'emblème de la monarchie⁴⁶. On a même véhiculé l'idée de fixer définitivement l'anniversaire de l'union à la date du 10 mai. Après le décalage de la célébration d'une décennie de la grande union, on a annoncé que les cérémonies « allaient se dérouler avec faste le jour du 10 Mai 1929, pour qu'ensuite l'union aille être célébrée chaque année le

temps utile. La votation s'est déroulée d'une manière enthousiaste. À la proposition du président de l'Assemblée, N. Iorga, on n'a plus fait appel au vote par billes, en considérant suffisant « de voter par des acclamations ».

⁴² Andi Mihalache, *œuvre citée*, p. 167-168. D'ailleurs Iorga était un important représentant de la « Ligue pour l'unité culturelle de tous les Roumains » qui s'était identifiée, dès le début (1891), avec l'anniversaire insistent de la date du 24 janvier 1859.

⁴³ En 1939, la préfecture de Iasi continuait d'organiser comme d'habitude le *Te-Deum* à la cathédrale Métropolitaine, en invitant toutes les notabilités de la ville, y compris les directeurs des écoles, à assister à ce service religieux « à l'occasion de l'anniversaire de l'Union de Tous les Roumains » (DDANH, fonds de l'École technique professionnelle de filles nr. 2, Iași, « Sf. Sava », 1879-1950, dossier 36/1939, f. 19).

⁴⁴ Acte publié dans le « Moniteur Officiel » du 23 mars 1921, p. 12471.

⁴⁵ DDANH, fonds de la Mairie de la Ville de Iași, dossier 11/1921, f. 6.

⁴⁶ En 1925, pour la célébration du jour du 10 Mai on a utilisé toute une série d'interprétations historiques, en omettant justement sa signification initiale, celle de l'instauration de la dynastie. Un ordre circulaire du commandant de la garnison de Iași, adressé à la mairie de la ville notait : « Dimanche, le 10 Mai 1925, jour anniversaire de la Proclamation de l'Indépendance de la Roumanie 1877, de la Proclamation du Royaume Roumain 1881, de la Commémoration et l'Anniversaire de l'Union des principautés 1859 et de l'Union de Tous les Roumains (la réunification du peuple 1918), sera célébré per l'office d'un *Te-Deum* à la Cathédrale Métropolitaine, à 10h 30 et le défilé dans la Place de l'Union (DDANH, fonds Mairie de Iași, dossier 11/1925, p. 22). En 1928, on préconisait de « fêter, entre le 10 et le 17 mai, l'anniversaire des 10 ans de la réalisation de l'union de toutes les provinces roumaines autour de la patrie-mère » (*ibidem*, dossier 11/1928, p. 8), ce qui n'a plus été réalisé. Pratiquement, l'anniversaire des 10 ans de l'union a été décalé pour l'année suivante.

10 Mai, avec les autres grandes fêtes du peuple roumain »⁴⁷. En dépit de tout cela, le discours officiel ne se retrouvait que partiellement dans les pratiques courantes⁴⁸.

Un autre dossier de rapports, cette fois-ci du département de Iași, présentait avec assez de précision un répertoire presque complet des fêtes scolaires, contenant des possibles innovations, dérogations ou obstacles capables d'affecter ou non leur organisation. Le zèle idéologique augmentait la symbolistique déjà chargée de l'événement et, implicitement, l'importance des propres actions: « Sachant à l'avance que *toutes les fêtes nationales se concentrent pour être célébrées le jour du 10 Mai et comme cette année-ci on fête le même jour, pour la première fois, l'union de tous les Roumains [...]*, beaucoup de jours à l'avance, oralement et par des affiches collées dans le village, nous avons informé les gens sur la fête du 10 Mai organisée par l'église et l'école (s.p.n. C.M.) »⁴⁹. La description effective des choses passées prouvait une routine bien maîtrisée, trahissant des imitations plus ou moins consistantes du cérémonial du 24 janvier ou, au moins, des contaminations par les pratiques destinées au « Jour anniversaire des Héros ». L'excès de significations annulait, d'une certaine façon, l'unicité de l'événement, en le réduisant, dans les petites communautés scolaires, à une simple occasion festive.

Dans le rapport de l'école rurale de Rădeni (commune Roșcani) on peut lire comment on a « adopté », à cette occasion, des séquences entières du programme du jour de 24 janvier (sauf la bien connue ronde de l'Union)⁵⁰. La reprise a été favorisée

⁴⁷ Voir, *Alipirea Ardealului se va serba la 10 mai* [L'Annexion de l'Ardeal sera célébrée le 10 mai] dans « Opinia » de vendredi 23 novembre 1928, p. 3. Toutefois, les autorités ont organisé aussi des actions pour la date du 1er décembre, quand toutes les écoles devaient participer le matin aux « services de *Te-Deum* officiés dans les églises, dans la présence des autorités », et l'après-midi à « des fêtes scolaires, pendant lesquelles un professeur allait parler de l'importance de l'acte de l'union » (idem, le numéro de mercredi, novembre 1928, p. 4.) Probablement la dernière fois où l'on a associé l'union à la fête de la monarchie a été en 1946, quand on parlait de « la célébration du jour du 10 Mai, jour de l'Union, assimilé au jour du 9 Mai, anniversaire de la Victoire », le peuple étant « reconnaissant pour l'annexion de l'Ardeal » (DDANH), fonds de la Préfecture de Iași, dossier 62/1946, p. 66.

⁴⁸ Une décennie après la Grande Union, les enseignants – tellement attentifs aux célébrations annuelles – préconisaient seulement un simple anniversaire du jour du 24 janvier en tant que fête nationale de l'union de « tous les Roumains » (voir le *Calendarul învățătorilor pe 1929* [Calendrier des maîtres d'école pour l'année 1929], Fălticeni, Imprimerie « I. Benedit », p. 5) équivalue à « l'Union des Pays Roumains » (*ibidem*, p. 12). En ce qui concerne la date du 1er décembre de la même année, on notait seulement que c'était le jour anniversaire de l'union « de l'Ardeal avec l'Ancien Royaume », enregistrant comme pratique recommandable l'habitude de rappeler aux « élèves cet acte majestueux » (*ibidem*, p. 11). Il semble que la nature spéciale des célébrations du 24 janvier, marquées par l'initiative civique et par l'émulation locale et non par la commande politique des autorités centrales, a été maintenue aussi après la légifération de la fête. Les festivités avaient lieu « dans tout le Pays, selon des programmes spéciaux, entamés par les institutions et les Sociétés Culturelles » (*ibidem*, p. 12).

⁴⁹ Les affirmations appartiennent à un principal de l'école du village Spinoasa (commune Erbiceni, département de Iași), M. Dimitriu (DDANH, fonds de l'Inspectorat Scolaire Régional Iași, dossier 13/1921, f. 142 r.-v.) Des autres rapports aussi se dégage le sentiment d'une fête accomplie « sur commande ». Un enseignant qui avait parlé aux villageois de l'importance de l'événement, rappelait « l'union de tous les Roumains, que nous avions l'ordre de célébrer en même temps que la fête du 10 Mai (n.s. C.M.) » (voir le rapport signé par le maître d'école Teodor Păduraru, de l'école Valea Oilor, commune Bălțați, dans *ibidem*, f. 105 v.).

⁵⁰ Certains documents étaient très explicites dans ce sens, notant qu'« à la fin du programme, on a demandé aux élèves de danser „la Ronde de l'Union” (s.p.n. C.M.) », ce qui s'est passé à l'école de Sorca (*ibidem*, p. 126v.). Parfois, les organisateurs ont cherché de faire une distinction entre les deux moments historiques, en précisant qu'on a dansé « la ronde de la grande Roumanie » – à l'école primaire de filles nr. 1 « Carmen Sylva » de Iași, par exemple (*ibidem*, f. 88). « La Ronde de l'Union » a été un ingrédient essentiel mentionné aussi dans d'autres cas : à l'école primaire de filles nr. 9 « Al. Lambrino » (*ibidem*, f. 90), à l'école primaire de filles nr. 2 « Regina Elisabeta » (*ibidem*, f. 115 bis) – toutes les deux de Iași – ou à l'école du village Valea Oilor (commune Bălțați) (*ibidem*, f. 105 v.).

par l'existence de certains éléments communs pour n'importe quelle fête patriotique, comme la participation au *Te-Deum*, l'intonation de l'Hymne Royal et de quelques autres « chants nationaux », le discours de l'instituteur sur le passé historique difficile et sur le présent prospère. En comparant les relations sur les deux fêtes, on peut déduire que le discours prononcé par l'instituteur Ioan I. Platon avait été, en fait, un et le même; au moins c'est ce qu'on a déclaré aux supérieurs hiérarchiques. Le rapport présentait la solennité du moment du 10 mai de cette manière: « dans un discours clair et beau [l'instituteur] montre et décrit l'historique des pays Roumains, leur passé, leur état d'avant l'union, décrit le régime phanariote, le mal et le bien résulté de ce régime; en arrivant aux événements de l'union, il les décrit d'après la chronologie historique, en accentuant les beaux et les difficiles exploits passés et accomplis par les grands hommes du temps; il montre le fruit de l'union et l'espoir que tout le pays a mis dans cette sainte union qui date depuis l'époque de Mircea cel Bătrân [Mircea le Vieux] (sic !) et Mihai Viteazul [Michel le Brave] »⁵¹. Le spécifique des deux fêtes était assez faiblement souligné, par la poésie *La moartea lui Cuza* [À la mort de Cuza] et les chansons *Hora Țărilor unite* [La Ronde des Pays réunis] ou *Zece Mai* [Dix Mai]. Tous les deux moments festifs, du mois de janvier et de mai, faisaient des références assidues aux événements récents, plus importants, il est vrai, dans le second cas⁵². Un des intervenants a esquissé une histoire actualisée de la réalisation de la Grande Roumaine, à partir de « l'expédition des Roumains de 1913 » et continuant avec « notre action pendant la Guerre Mondiale »⁵³.

Les cérémonies des écoles villageoises contenaient parfois, à l'occasion des fêtes du 10 mai, des séquences rappelant plutôt les rituels du « Jour des Héros », comme la procession aux tombes des soldats ou au monument qui leur était dédié⁵⁴.

⁵¹ *Ibidem*, f. 92 v. Il résulte des rapports que le jour du 24 janvier 1921, l'instituteur avait tenu exactement le même discours – probablement qu'il avait eu, à peu près, le même public – omettant seulement de mentionner Michel le Brave (*ibidem*, f. 14).

⁵² *Les combats de Mărășești, Le Soldat et le drapeau, Les vainqueurs, Sur notre drapeau et Aujourd'hui, frères Roumains* ont été des poésies et des chansons présentées à toutes les deux fêtes. Pour le 10 mai on avait préparé un programme beaucoup plus ample, ce qui a permis d'étendre le sujet guerrier et patriotique à d'autres « productions artistiques », comme *Aujourd'hui, frères Roumains, La mort brave, La mère des blessés, La voix de la patrie, Braves enfants de la Roumanie, La ronde de l'année 1918*. La fête du 24 janvier avait contenu elle aussi assez de renvois à l'actualité ou à des événements ultérieurs à l'année 1859; évidemment, accompagnés de réitations ou de chœurs, comme *Mon pays, Soldat roumain, La Bessarabie* (*ibidem*, f. 14, respectivement 92 r.-v. et 93). Le scénario des moments festifs pouvait être enrichi à l'aide des matériaux didactiques spécialement projetés, comme les pièces de théâtre proposées par Nicolae I. Antonovici dans son ouvrage *România în războiul european. Șase tablouri naționale alegorice reprezentând fazele îndeplinirii idealului nostru național (pentru teatru și serbări)* [La Roumaine pendant la guerre européenne. Six tableaux nationaux allégoriques représentant les phases de l'accomplissement de notre idéal national (pour théâtre et fêtes)], Bârlad, Lupașcu, 1920.

⁵³ Le même orateur (Vasile Sevastian, le principal de l'école de Rădeni) a considéré qu'il était bien de faire la relation entre la grande histoire du peuple et l'histoire de la petite communauté en fête. Par exemple, il rappelait, « dans un autre ordre d'idées », que le même jour « c'est aussi l'anniversaire de la banque populaire *Le secours du villageois*, de la localité, qui venait de fêter « 20 ans d'existence » (*ibidem*, f. 93 v.).

⁵⁴ En 1921, le « Jour des Héros » n'allait être fêté que le 9 juin (nouveau calendrier). Certains l'ont pourtant anticipé. À l'école de la commune Coarnele Caprei, après la fin proprement dite de la fête du 10 mai, tous les participants étaient sortis, « musique en tête », dans la champs voisin, et se sont mis à danser « une belle ronde *autour du monument* » (s.p.n. C.M.) (*ibidem*, f. 96 v.). Le geste respectif exprimait, probablement, le besoin des personnes présentes de lier l'union (et la victoire) aux sacrifices de la récente guerre. Le rapport de l'école du village Sticlăria (com. Scobinți) mentionnait comme un insuccès le fait que « vu qu'il n'y a pas de morts de guerre [dans la localité], les participants « se sont limités à fêter ce jour dans la salle de classe, non dans la cour de l'école » (*ibidem*, f. 110 v.).

La distribution occasionnelle d'aliments ne semble pas tout à fait liée à l'idée de repas mortuaire de commémoration pour ceux qui étaient tombés pour la patrie⁵⁵, mais surtout au scénario complet d'une fête mémorable⁵⁶, ce scénario contenait également des excursions⁵⁷, de petits dons⁵⁸ ou des jeux⁵⁹ pour les enfants. Ce qui semble avoir dominé par-dessus tout était le désir naturel des participants de se réjouir tout simplement de quelques heures différentes des constantes de la vie quotidienne : « à la fin de la fête, chacun est parti chez soi avec le souvenir du beau jour où l'on avait passé quelques heures agréables au milieu des enfants (sic !) »⁶⁰.

Pourtant, ont été enregistrés également des échecs. Dans certaines localités, le public auquel étaient destinées « les productions artistiques » des fêtes avait manqué presque en totalité. Cette fois-ci ce n'était pas à cause du mauvais temps. Au contraire, le beau jour de printemps semble avoir contribué à l'absence des villageois, partis aux travaux des champs. Le fait que le jour anniversaire avait eu lieu au cours de la semaine, sans coïncider à une fête religieuse, réduisait dès le début l'audience rurale. C'est, au moins, une possible explication qui sort en évidence : « comme ils étaient [...] au champ, à 20-30 km de loin, les paysans se sont rendus au sarclage avec armes et bagages, dès la semaine passée, et dans le village ne sont restés, à peu près, que les enfants d'école »⁶¹. La faible participation des paysans à ce type de festivité était un fait assez fréquent que certains journalistes interprétaient de manière plus critique : « ce n'est pas seulement le travail pour l'existence qui les a arrêtés et les arrête de prendre part à de telles fêtes, mais le peu d'amour qu'ils ont pour l'école et le pays où ils vivent »⁶².

⁵⁵ Le fait que la fête du 10 mai s'achevait, dans certains endroits, avec un festin donné par les notabilités, ne renvoie pas obligatoirement aux habitudes funèbres orthodoxes mais, au contraire, à une effusion festive et à une forme d'autorécompense des organisateurs pour l'effort fait; voir, en ce sens, le rapport de l'école de Hălceni (commune Șipote) qui s'achevait avec la précision : « à la fin on a donné un « repas » pendant lequel Mr. Botez, le principal de l'école de Chișcăreni et Mr. Gh. Mihăilescu, avocat, ont porté des toasts au roi, au pays et au peuple » (*ibidem*, f. 127).

⁵⁶ Le principal de l'école du village Spinoasa (commune Erbiceni) a été très explicite là-dessus : « à la fin on a distribué aux enfants des bagels et du fromage doux pour que le souvenir de ce jour leur reste dans la mémoire (s.p.n. C.M.) » (*ibidem*, f. 143).

⁵⁷ La rapport de l'école du village Cărnăeni (commune Țigănași) précisait qu'après le programme officiel de l'église, « on a fait une excursion avec les enfants dans la forêt de Frăsinești „Stejară”, où on a pris le repas avec les enfants, on a fait des récitation, des jeux etc. » (*ibidem*, f. 135). Pratiquement, dans ce cas la fête s'est transformée en pique-nique et celui-ci en « excursion » parce que l'endroit choisi se trouvait à 2-3 km distance du village. La manifestation avait été d'autant plus attractive qu'il y avait eu la participation des écoles réunies de Cărnăeni et de Țigănași. Les élèves de l'école de Sorca, ensemble à ceux de Sculeni se sont rendus, à la fin du programme, à l'église de Frăsuleni, la musique en tête et suivis par les villageois, « à l'endroit destiné à la fête dans la forêt de Frăsul » (*ibidem*, f. 126). Les élèves de Cornești (commune Miroslava) se sont réunis eux aussi avec ceux de l'école de Ciurbești (de la même commune) et « sont partis à travers le village, en chantant, vers la forêt » (*ibidem*, f. 134 r.-v.).

⁵⁸ À la fête citée ci-dessus qui avait réuni les écoles de Sorca et Sculeni, « les messieurs Vasile Radu et Constantin Vlad de Sculeni ont donné la somme de 100 lei aux élèves de l'école de Sorca pour s'acheter des cahiers, afin de récompenser l'amour avec lequel ces élèves avaient exécuté le programme de la fête, en les encourageant d'être sages et s'appliquer à apprendre pour être appréciés par tout le monde » (*ibidem*, f. 126 v.).

⁵⁹ Les enfants du village Cornești ont joué à « oina », un jeu de balle roumain (*ibidem*, f. 134 v.), et ceux des écoles réunies de la commune Șipote « ont amusé le public en interprétant des jeux de gymnastique comme : la course entravée, la course en sacs et le foot-böl » (sic !) (*ibidem*, f. 127).

⁶⁰ « Le beau temps » a permis que la fête se déroule dans la cour de l'église du village Uricani (commune homonyme), avec la participation du maire de la localité qui a loué les élèves pour leur effort (*ibidem*, f. 133 r.-v.).

⁶¹ *Ibidem*, f. 110 v.

⁶² *Ibidem*, f. 119 v.

Les choses pouvaient être encore plus graves, comme il résulte du rapport de l'école de la commune Andrieșeni : « le fait que les villageois n'ont pas du tout participé ce n'est pas si douloureux pour nous que l'absence des autorités qui doivent leur servir d'exemple, lesquelles sont même obligées de sentir ce devoir, et qui ne l'ont pas senti, étant préoccupées avec leurs propres intérêts. Ainsi que toute notre préparation a été inutile [...] »⁶³.

Indifféremment des raisons politiques et administratives qui avaient motivé l'officialisation de cette fête, les organisateurs ont compté, avec succès, sur la particulière force symbolique du jour du 10 Mais, capable de subsumer à la royauté toute une série d'événements historiques, depuis la guerre d'indépendance jusqu'à celle de « l'unification », depuis la proclamation du royaume jusqu'à la réalisation de la Grande Roumanie.

Le 24 janvier 1859, une postérité modèle

Finalement, malgré les oscillations des premières années de la Grande Roumanie, le 24 janvier est resté le jour de l'union par excellence⁶⁴. Dans les provinces récemment entrées dans le royaume, les autorités ont été, dès le début, très vigilantes et ce qui concerne l'évaluation des efforts des enseignants qui promouvaient la culture nationale et la loyauté envers la dynastie. L'apprentissage le plus rapide de la langue roumaine, de l'histoire et des chansons patriotiques était rigoureusement vérifié par les inspecteurs scolaires. La juste célébration des fêtes nationales était considérée une preuve indubitable de civisme. Et les responsables des établissements scolaires des nouvelles provinces s'y sont conformés. « Le lycée privé juif de garçons de la ville de Bălți », par exemple, s'est adressé expressément au Directorat d'Instruction Publique de Bessarabie pour prendre acte « des fêtes nationales et religieuses qui sont obligatoires à être célébrées dans les lycées privés juifs ». Saisissant, à son tour, l'importance de la question, le Directorat a dirigé l'adresse vers le Ministère de l'Instruction, en sollicitant l'envoi « d'un tableau des fêtes nationales pendant lesquelles les écoles ne feront pas de cours »⁶⁵.

Les procès-verbaux d'inspection concernant les écoles de Bessarabie des années 1919-1920 illustrent les efforts des autorités d'implanter les fêtes nationales dans les nouveaux territoires du royaume. Les recommandations étaient insistantes : « je prie les membres du corps didactique de prendre à temps toutes les mesures pour que le jour du 24 janvier vieux calendrier (6 février nouveau calendrier), la *Fête de l'Union de tous les Roumains*, soit célébré en grande pompe (s.p.n. C.M.) »⁶⁶. Des vérifications spéciales ont été faites pour surveiller la mise en pratique des dispositions. Un exemple serait le contrôle effectué à l'école du « village Coșerîța, département de Soroca », le 6 février

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ Dans le calendrier des fêtes d'entre-deux-guerres, le jour du 24 janvier était appelé « La fête de l'union » et le jour du 10 mai « Le jour de l'Indépendance », toutes les deux étant, conformément à la loi, des célébrations obligatoires dans les écoles. Voir Mirela-Luminița Murgescu, Silvana Răchieru (ed.), *Copilăria și adolescența altădată. Tinerii de azi cercetează istoria de ieri. Concursul istoria mea – Eustory, ediția I, 2000*, [L'enfance et l'adolescence d'autrefois. Les jeunes d'aujourd'hui étudient l'histoire d'hier. Le concours mon histoire – Eustory, 1ère édition, 2000], Bucarest, Dominor, 2003, p. 127. Il s'agit d'un fragment de l'ouvrage *Copilăria și adolescența în Teregovă anilor 1920-1970* [L'enfance et l'adolescence dans la Teregovă des années 1920-1970], où est cité *Manualul serbărilor școlare* [Le manuel des fêtes scolaires], Bucarest, 1936, p. 137.

⁶⁵ DDANH, fonds de l'Inspectorat Scolaire Régional Iași, dossier 4/1919, f. 21.

⁶⁶ *Ibidem*, dossier 3/1919, f. 94, procès-verbal d'inspection à l'école du hameau Pogora, département de Soroca, daté 23 janvier 1920 (nouveau calendrier).

1920, « pour assister à la fête nationale *l'Union de tous les Roumains* en conformité avec les ordres reçus à l'avance (s.p.n. C.M.) ». Ici, l'inspecteur a constaté qu'on avait célébré un *Te-Deum* auquel avaient participé trop peu de villageois et que « la fête scolaire n'a plus eu lieu ». La situation lui a semblé inadmissible. Il a demandé impérieusement « qu'à l'avenir les fêtes nationales soient faites avec le faste indiqué. À part le service religieux, on doit organiser des fêtes avec récitations et chansons nationales. *Sans ces fêtes scolaires, les fêtes nationales passent et ne laissent aucune trace dans l'âme et dans le cœur du Roumain* (s.p.n. C.M.) »⁶⁷. Après une autre inspection, dans le village Unchitești (département de Soproca), on a noté dans le procès-verbal : « comme demain 24 janvier – vieux calendrier (6 février – nouveau calendrier) c'est la fête nationale *l'Union de tous les Roumains*, monsieur l'instituteur fera des efforts à célébrer ce jour en grande pompe; il tiendra une conférence populaire dans laquelle il parlera de l'importance de cette grande fête – *Aussi grande que la fête de la Résurrection de Notre Seigneur* (s.p.n. C.M.) »⁶⁸.

Même si l'on insistait sur l'équivalence symbolique entre le 24 janvier et la Grande Union de 1918, sous le rapport de l'information historique à l'usage des écoliers, ces moments étaient nettement différenciés, présentés dans des leçons spéciales, qui ne se confondaient pas⁶⁹. Même dans les discours adressés aux paysans se précisaient deux unités d'exposition distinctes, départagées du point de vue de la situation temporelle et des acteurs principaux. Les discours se construisaient autour de deux grands thèmes cumulatifs : *l'union des Principautés – le Prince Al. I. Cuza – la Roumanie – le passé glorieux*, respectivement *la guerre pour la (re)unification – le Roi Ferdinand – le Royaume roumain – le présent prospère*. Le premier thème était dominé par l'idée de l'union, tandis que le second contenait plusieurs représentations historiques : la guerre et le sacrifice national, la dynastie et le réformisme modernisateur⁷⁰. Le présent n'était pas détaché, mais joint à un passé mémorable et le complétait ; car, à la différence du temps historique, linéaire et cumulatif, le temps de la commémoration, de la fête, est circulaire, permettant des déplacements imaginatifs dans un continuum généreux. D'où qu'ils soient venus, tous ceux qui y sont mentionnés peuvent devenir, par invocation ou par leur présence effective, contemporains.

Au cours de la diffusion du modèle de célébration du jour du 24 janvier dans le milieu rural, surtout dans les nouvelles provinces, on a insisté sur un certain parallélisme entre celui-ci et le registre temporel du christianisme orthodoxe, mis ainsi au service de l'idée nationale. L'idée de l'union a été rapprochée de celle de la résurrection chrétienne, non seulement comme une simple exagération d'un employé zélé, mais pour représenter de manière plus convaincante un état d'esprit : la

⁶⁷ *Ibidem*, f. 136.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 139.

⁶⁹ Un inspecteur rapportait, entre autres : « j'ai donné une leçon pratique d'histoire sur le thème de l'Union des Principautés » (*ibidem*, dossier 1/1919, vol. II, f. 340 v., procès-verbal d'inspection à l'école de la commune Conovca, département de Hotin), et un autre affirmait qu'il « a tenu une leçon de lecture au contenu historique : Ion Roatã et l'Union » (*ibidem*, dossier 3/1919, f. 126, procès-verbal d'inspection dans le village Chetrosu, département de Hotin, du 12-13 février 1920).

⁷⁰ Par exemple, la circulaire émise par l'Inspectorat Scolaire du Département de Botoșani nr. 676 du 30 novembre 1919, recommandait un nombre de 22 sujets pour « les conférences et les entretiens des réunions populaires ». La liste commençait avec : « 1. Dans la nuit des temps (temps difficiles, luttes avec les étrangers, la vie sociale, garde de la foi) ; 2. L'éveil du peuple ; 3. L'Union des Principautés ; 4. Le Royaume de la Roumanie ; 5. Vers l'accomplissement de l'idéal national (la guerre mondiale, ses causes, le résultat obtenu) » (*ibidem*, dossier 1/1919, vol. III, f. 761).

redécouverte, la revitalisation, un nouvel apprentissage de l'identité nationale par et ensemble aux nouveaux citoyens du royaume. Le rituel religieux était, d'ailleurs, un ingrédient décisif des cérémonies qui définissaient les fêtes de la communauté, jusqu'à l'installation du régime communiste.

Un élément absolument indispensable à la fête nationale était « le mot », le discours assumé par l'autorité qui organisait l'événement. D'habitude, le privilège et l'obligation de prononcer le discours étaient distribués par voie hiérarchique, en commençant avec les représentants de l'administration, en continuant avec ceux de l'Église, de l'école ou de l'armée, s'il y avait le cas. Dans une école, la prononciation du discours était attribuée soit au directeur, soit à un professeur d'histoire respecté. Mais, quel qu'il fût l'orateur, le discours supposait une exposition prévisible, adaptée au public, à la situation et au talent de parler de la personne respective. Ce n'était pas une conférence proprement dite, son but étant seulement en petite mesure *instructif*, à savoir de transmettre des connaissances de culture générale, mais plutôt *formatif*, de confirmation des vérités identitaires et des solidarités que celles-ci entretiennent. Les discours étaient des variations sur le thème donné, du même genre que le sermon qui rend accessible le texte biblique, et la participation affective et la prestance scénique du locuteur étaient beaucoup plus intéressantes que le message proprement dit.

La contribution spécifique de l'école à une fête de l'entière communauté était l'implication directe des élèves et des enseignants qui s'assumaient, d'une manière propre, l'énonciation des idées-clé. Les moyens étaient à la limite des consignes scolaires obligatoires, supposant la mémorisation et la déclamation expressive, des chansons et d'éventuels aménagements scéniques (théâtre, danse). La prestation publique des élèves permettait une démonstration convaincante de l'utilité de l'établissement scolaire et évidenciait les mérites personnels de ceux impliqués. C'était une évasion permise du programme quotidien, de l'anonymat et de la monotonie. La célébration restait, en bonne mesure, un exercice d'autorité et de conformité avec certains rôles sociaux; et la composante ludique, confiée à l'innocence des enfants, atténuait les éventuels excès d'ordre hiérarchique, susceptibles de nuire à la solidarité de groupe⁷¹.

Probablement ce dernier aspect explique la popularité des « rondes de l'union » qui ont survécu pendant la période de l'après-guerre parce que leurs vertus « démocratiques » convenaient à la propagande. Le public les attend même aujourd'hui, sur les scènes des communautés plus grandes ou plus petites, malgré les bien connues connotations démagogiques ou électorales. Ce modèle de célébration⁷², celui haretien et puis celui d'entre-deux-guerres, dont fait partie aussi *la ronde*, s'est perpétué

⁷¹ Voir les commentaires occasionnés par l'anniversaire du bicentenaire de la révolution française, dans le volume spécial dédié à l'événement par la revue « Le Débat » (novembre-décembre 1989, nr. 57).

⁷² Une décision du Ministère de l'Instruction obligeait tous les membres du corps didactique de participer à la préparation des célébrations de ce type. Les directeurs des écoles étaient directement responsables pour l'organisation au moment opportun des « fêtes qui commémorent les événements importants de l'histoire nationale ». Le programme devait contenir obligatoirement « un discours tenu par un des professeurs ou des instituteurs de l'école » sur « l'importance de l'événement commémoré ». Le refus de celui nommé par le directeur pour exécuter cette tâche allait être « considéré un refus de service légalement établi et sera mentionné en conséquence ». En outre, les enseignants étaient « obligés de participer à ces fêtes, l'absence immotivée étant sanctionnée par la diminution du salaire de la paye d'une journée de travail et, en cas de récidive, par des punitions disciplinaires ». Le document était signé par le Ministre Constantin Angelescu et daté le 29 janvier 1937 (SANHC), fonds du Ministère de l'Instruction, dossier 578/1937, f. 1. L'insistance des autorités de transformer l'enthousiasme patriotique et le bénévolat en obligation de service indique aussi une certaine réserve du personnel didactique, excédé probablement par tellement de responsabilités extrascolaires qui compromettaient, par leur quantité même, l'authenticité de la participation à un événement mémorable.

imperturbablement, aussi bien dans les composantes des discours assumés par les autorités, que dans les représentations réalisées par les élèves.

L'abolition de la monarchie et les excès de la première décennie communiste semblaient annuler complètement les anciennes pratiques scolaires. Mais, peu à peu, on est revenu, à cet égard aussi, à une certaine normalité. L'anniversaire du centenaire de l'union, en 1959, a été le moment qui a déclenché ce tournant⁷³. Les années suivantes, on n'a plus jamais eu une campagne d'une telle envergure, mais la persévérance a eu un impact plus durable que la célébration surdimensionnée. Sans qu'on s'en rende compte, la fête dédiée au jour du 24 janvier est entrée même dans le répertoire des enfants de maternelle, à côté des autres activités patriotiques organisées à l'occasion du 1er Mai (jour international des « travailleurs »), du 23 Août, du 30 Décembre (jour de la proclamation de la République Populaire Roumaine)⁷⁴. Les intrusions propagandistiques – allant jusqu'à l'association de cette fête à la date du 26 janvier quand on célébrait de manière toujours plus encomiastique l'anniversaire de Nicolae Ceaușescu – n'ont pas réussi à détruire la popularité de la « petite » union et du prince régnant Alexandre-Jean Cuza. Il y a, certainement, une distribution régionale préférentielle pour ces sympathies, plus évidente après 1990, quand les initiatives commémoratives ne dépendent plus exclusivement de l'agenda politique centrale⁷⁵.

⁷³ « Conformément à la décision du Comité Central du Parti des Travailleurs Roumains concernant la célébration du Centenaire de „l'Union des Principautés Roumaines”, qui aura lieu à la fin de l'année 1958, se sont formés des comités d'organisation des programmes en hommage dans tout le pays. Les autorités locales ont demandé aux „responsables avec le travail éducatif” des séries de conférences, des réunions festives des „travailleurs” et „des programmes artistiques” conclus avec „des rondes paysannes/la Ronde de l'Union” mis en scène de manière adéquate „dans les communes” ».

⁷⁴ Voir Livia Cicean, *Educarea conduitei patriotice la copii* [L'éducation du comportement patriotique chez l'enfant], dans Anton Vasilescu (coord.), *Grădinița și educația moral-politică și patriotică. Culegere metodică* [L'école maternelle et l'éducation moral-politique et patriotique. Recueil méthodique], Bucarest, 1977, p. 18. Les enfants étaient familiarisés à l'idée unioniste surtout par l'intermédiaire du conte *Moș Ioan Roată și Unirea* [Père Ioan Roată et l'Union] écrit par Ion Creangă, et ensuite ils étaient habitués de l'associer à l'intonation des chansons patriotiques (voir Julieta Alexandru, *Îndrumări metodice privind activitățile de educație moral-politică și patriotică în grădiniță* [Conseils méthodiques concernant les activités d'éducation moral-politique et patriotique à la maternelle], dans *ibidem*, p. 45, 50).

⁷⁵ À l'occasion d'un anniversaire récent de l'union de 1859, le maire de Iași, Gh. Nichita, a lancé la proclamation « La Roumanie est née à Iași ! Le 24 janvier – fête nationale légale de Roumanie ». L'action de recueillir des adhésions a commencé avec les invités habituels qui visitent la ville ce jour-ci, des politiciens d'élite du moment, le président de la Roumanie en tête. Même le Métropolitain de la Moldavie et de la Bukovine y a souscrit. Affichée sur le site de la mairie, la sollicitation n'a recueilli pourtant, les premiers dix jours, que moins de 600 signatures. On a recueilli, semble-t-il, un nombre plus grand d'adhésions sur les listes ouvertes dans la ville. De toute façon, l'enthousiasme des habitants n'a pas été à la mesure de l'investissement politique. On peut plutôt identifier dans cette initiative une ancienne lamentation autoconsolante, propre aux intellectuels de la ville : « en sacrifiant leur capitale, les Moldaves ont donné aux Roumains un pays » (voir <http://www.primaria-iasi.ro/http://www.primaria-iasi.ro/content.aspx?lang=RO&item=1381&nid=563>, consulté à la date de 20.03.2010). Un court sondage d'opinion dans les rues de la ville, publié le 27 janvier 2010, complétait l'aspect nostalgique avec un autre, plus pragmatique : « je ne sais pas si, par cette reconnaissance, les politiciens penseront de plus à la zone de la Moldavie, leurs problèmes étant plutôt d'intérêt personnel » (Romica Iloaia, 46 ans, ouvrier). La motivation historique a été présente chez tous ceux attirés par ce sujet qui ont fait preuve de connaître suffisamment de choses sur les unions des Roumains. Pourtant, dans la logique ascendante du passé glorieux, le moment de 1918 est resté le plus significatif, bénéficiant nettement de l'avantage d'avoir été décrété comme jour emblématique de l'État roumain : « tout comme la France a le jour du 14 juillet, les États Unis – le 4 juillet, nous avons le 1er décembre comme jour national » (Emilian Rusu, 47 ans, technicien). Le sondage a été publié dans le « Ziarul de Iași » [Journal de Iași] du 27 janvier 2010 (<http://www.ziaruldeiasi.ro/pulsul-orasului/sinteti-de-acord-ca-ziua-de-24-ianuarie-sa-fie-sarbatoare-nationala-ni63me>, consulté à la date de 20.03.2010).

CULTURAL POLICIES, SOCIAL PRACTICES, IDENTITY EXERCISES:
SCHOOL FESTIVITIES IN TWENTIETH CENTURY ROMANIA
(Summary)

Keywords: school festivity, commemoration, cultural identity, civic culture.

Commemorative practices in the school environment are part of what we could call, in the discourse of the recent decades, the “hidden curricula” – a form of learning at least as dense as the formal courses or examinations, but with apparently insignificant stakes. They do not implement verifiable information, but emotions, affections, attitudes, identity options and recommendable, consensual forms of expressing them. The “scientific” knowledge that is circulated on this occasion does not usually exceed the regular content of a “classical” history lesson, but just summarizes it and confirms it socially. Conceived with a view to educating the pupils, these events actually start by imposing discipline to the educators and have the ultimate target of providing the whole community with a model of civic conduct. The convictions that they display and they feed, the public opinions they exploit and the social exercise that they regularly introduce in the school’s life are the real motivations of the celebrations, and not the historical event by itself.

School has been insistently requested, since the 19th century, to participate in such commemorative events, as it provided massive contingents of both docile audience and actors, present in all the sequences of a “national” festivity. Furthermore, each school community could generate, at a small scale, but observing the institutional hierarchy and local prestige, its own festivity. Such arrangements, meant for a limited audience, insisted, on the other way, on stage rigour and on the civic educational message. The school managed to preserve thus the essence of the tribute-paying act due to memorable events and characters, even under the most difficult conditions. The typology of these festivities proved to be extremely attractive, surviving quite upsetting historical developments.

Les initiateurs ont persévéré. La proclamation est devenue exposition de motifs pour un projet de loi qui proposait que le 24 janvier devienne fête légale. Il a été approuvé avec une quasi-unanimité dans le Sénat, le 23 novembre 2010 (<http://webapp.senat.ro/pdf/10L539EM.pdf>, consulté à la date de 29.12.2010). Mais la Chambre des Députés n’a pas reçu la proposition avec autant d’enthousiasme, ainsi que la loi n’a pas été promulguée.

ALEXANDRU D. AIOANEI*

NAȚIONALIZAREA ÎNTREPRINDERILOR INDUSTRIALE ÎN REGIUNEA MOLDOVEI ȘI DRUMUL SPRE ECONOMIA PLANIFICATĂ**

Consecințele economice ale războiului și problema naționalizărilor în Europa după 1945

În vara lui 1945, Europa era un continent în ruine. Prețul pentru victoria aliaților a fost unul foarte mare: orașe distruse, linii de comunicații perturbate, comerțul exterior paralizat¹. Producția industrială a Belgiei, Franței și Olandei a ajuns, spre finalul războiului, la 30-40% din valoarea de dinainte de începerea ostilităților, în timp ce în Italia a scăzut până la 20%. Aproximativ 800.000 de vagoane au fost avariate și 300.000 scoase cu totul din uz². Ceea ce s-a întâmplat în Vestul Europei reprezintă doar o fațetă a dezastrului, pagubele provocate în Est ridicând la un nivel superior proporțiile catastrofei. În Uniunea Sovietică au fost distruse 1.700 de orașe, iar în Grecia au dispărut de pe fața pământului 1.000 de sate. La sfârșitul războiului, Iugoslavia a rămas fără 50% din stocul de animale. Trei sferturi din căile ferate poloneze erau inutilizabile. Peste toate acestea, se estimează că pierderile omenești, înregistrate între 1939 și 1945, s-au ridicat la aproximativ 36,5 milioane de persoane³.

Pe acest fond, toate guvernele și-au focalizat atenția pe chestiunea reconstrucției. Fiecare stat în parte a adoptat o strategie pentru refacerea economiei sale, existând însă și o serie de constante pe care le vom prezenta în textul de față. Unele țări, așa cum a fost Marea Britanie, s-au pregătit de acțiune cu mult timp înainte. Sir William Beveridge a prezentat guvernului londonez, încă din noiembrie 1942, un plan de acțiuni pentru perioada imediată finalizării conflictului. Planul era centrat pe ideea de securitate socială și de implicare a statului prin ajustări fiscale⁴. Cele mai multe țări însă, așa cum a fost și Franța, au constituit comisii speciale după încetarea confruntărilor. S-au propus

---

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

** Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ Shepard B. Clough, Thomas Moodie, Carol Moodie (eds.), *Economic History of Europe: Twentieth century*, London, Macmillan, 1969, p. 326.

² *Ibidem*, p. 327.

³ Tony Judt, *Epoca postbelică. O istorie a Europei de după 1945*, traducere Georgiana Perlea, postfață Mircea Mihăieș, Polirom, 2008, p. 31.

⁴ Shepard B. Clough, *European Economic History: The Economic Development of Western Civilization*, ed. II, New York, Mc. Graw-Hill, 1968, p. 337.

planuri de dezvoltare ce se întindeau pe parcursul mai multor ani. Așa cum vom vedea, din cuprinsul acestor strategii, nu au lipsit uneori și măsurile de naționalizare. La Paris, în 1946, Jean Monet a prezentat un proiect de reconstrucție, modernizare și dezvoltare⁵, în contextul în care tot mai multe state, pe fondul dificultăților financiare, al inflației și urgentării reconstrucției, au luat în serios soluția centralizării economiei⁶.

În cele mai multe cazuri, guvernele au considerat că le revine de drept sarcina de a stabili prioritățile și obiectivele de îndeplinit. Dintr-o anumită perspectivă, în aproximativ toate statele au existat un set standard de măsuri menite a stimula economia: credite avantajoase, politici fiscale sau investiții forțate cu ajutorul inflației⁷. Anumite domenii au fost considerate prioritare, făcând obiectul unor presiuni susținute în favoarea naționalizării. Dacă ne raportăm din nou la Franța, planul Monet și-a focalizat strategia pe minele de cărbuni, pe industria metalelor feroase, pe energia electrică, pe industria cimentului, pe construcția de utilaje agricole și pe refacerea transportului de persoane. Acestea au fost și domeniile în care guvernul provizoriu al generalului de Gaulle a operat primele naționalizări. Astfel, au trecut în proprietatea statului Banca Franței, o serie de bănci comerciale, minele de cărbuni, companiile de electricitate, uzinele Renault și compania Air France. În cazul Franței, Consiliul Rezistenței, între ai cărui membri se regăseau persoane cu puternice orientări comuniste, a desfășurat campanii serioase pentru susținerea naționalizărilor⁸.

Franța nu a fost singura țară din Vestul Europei care a operat naționalizări. În Marea Britanie, guvernul laburist condus de Clement Attlee a trecut în proprietatea statului industriile oțelului, cărbunelui, plus gazul, electricitatea, telefonica, și transportul intern. De asemenea, a fost naționalizată și Banca Angliei. În Italia, această misiune a revenit Institutului pentru Reconstrucție și Industrie. Au fost vizate, în primul rând, proprietățile dobândite sau care au beneficiat de investiții în perioada fascistă. Printre marile unități industriale naționalizate în Italia, s-au numărat și uzinele Alfa Romeo. În Norvegia și Suedia au fost naționalizate unele companii, precum cele de electricitate, dar mult mai târziu, la începutul anilor '60. În toate țările unde au fost aplicate astfel de măsuri, la guvernare se aflau partide de factură socialistă. Au fost și guverne care nu au considerat necesară trecerea în proprietatea statului a unor ramuri industriale, cum este cazul Olandei, Germaniei, Belgiei sau Statelor Unite⁹.

Finalul războiului a pus țările din estul Europei în fața unei noi provocări, aceea a relației cu Marele Frate, care avea o viziune și un comportament diferit de anglo-americanii ce eliberaseră Vestul continentului. Prezența trupelor sovietice în țările din jumătatea răsăriteană a continentului, precum și schimbările geopolitice care au rezultat de aici au influențat semnificativ evoluția economică a zonei. Aici, războiul perturbase serios activitatea economică, prin distrugerea instalațiilor industriale, a comunicațiilor și prin imposibilitatea cultivării terenurilor agricole în zonele proxime liniei frontului. Peste toate acestea, un rol important în agravarea situației l-a jucat în Est schimbarea, uneori radicală, a granițelor naționale¹⁰.

⁵ *Ibidem*, p. 345.

⁶ Shepard B. Clough, *op. cit.*, p. 490.

⁷ *Ibidem*, p. 492.

⁸ *Ibidem*, p. 495-496.

⁹ *Ibidem*, p. 496.

¹⁰ E. A. Radice, *The Collapse of German Hegemony and its Economic Consequences*, în M. C. Kaser, E. A. Radice, *The Economic History of Eastern Europe, 1919-1975. Interwar Policy, the War and Reconstruction*, vol. II, Clarendon Press, Oxford, 1986, p. 495.

Evoluția țărilor din estul Europei în primii ani postbelici a fost influențată de mai mulți factori. Printre aceștia se numără distrugerea căilor de comunicații, fapt care a afectat în primul rând aprovizionările. Un alt factor a fost ajutorul consistent primit de țările ocupate în trecut de Germania și Italia (Cehoslovacia, Polonia, Albania și Iugoslavia), din partea United Nations Relief and Rehabilitation Agency (UNRRA), în comparație cu datoriile impuse statelor foste aliante ale Berlinului (Romania, Bulgaria și Ungaria), în special de către URSS¹¹. Așa cum am afirmat deja, nu trebuie să excludem din această ecuație și prezența trupelor sovietice în regiune. Nu de puține ori, așa cum este cazul României, această prezență s-a transformat în ocupație. De altfel, istoricii occidentali operează o anumită diferență între statele care au fost victime ale ocupației naziste și cele care au luptat alături de Hitler. Acest lucru a influențat într-o oarecare măsură și politicile postbelice. Dacă în Iugoslavia, Polonia sau Cehoslovacia reformele economice, agricole sau monetare au afectat îndeosebi domeniile controlate de germani sau italieni, în Ungaria sau România, Uniunea Sovietică și-a însușit, de multe ori arbitrar, instalații industriale și capitaluri în contul distrugerilor de război¹².

Ajutoarele primite din partea UNRRA au jucat un rol important în țări precum Iugoslavia, Cehoslovacia, Albania, chiar și Ungaria. Acestea au beneficiat, pe lângă sume de bani, de utilaje, unelte agricole și îngrășăminte pentru agricultură. Unele estimări susțin că, în Iugoslavia, 5 milioane de persoane au fost salvate de la foamete prin reabilitarea sistemului de transport cu ajutorul UNRRA¹³. În acest peisaj, România nu avea o imagine foarte bună pe piața financiară internațională și nu a beneficiat de împrumuturi guvernamentale. Bucureștiul a contractat doar câteva împrumuturi de la bănci private din Elveția (17 milioane de dolari) și din Statele Unite (7 milioane de dolari)¹⁴.

Poziția dominantă a Uniunii Sovietice în Estul Europei a avut consecințe economice importante. Includerea statelor estice, în sfera de influență a URSS, a generat transformări radicale la nivel social, politic și cultural¹⁵. Problema naționalizărilor face parte din acest peisaj. Fronturile populare, care au apărut în aceste state în anii 1944-1945, au evitat să vorbească de la început despre naționalizare. Au fost însă unele situații în care s-a pus problema unor măsuri care să vizeze proprietățile cetățenilor din statele foste inamice sau din unele domenii-cheie. „Manifestul Comitetului Polonez pentru Eliberare” pronostica, înainte de finalul războiului, confiscarea averii germanilor și trecerea temporară în administrarea statului a unor părți din industrie, comerț sau a unor bănci, dar cu promisiunea normalizării vieții economice. În cazul Ungariei, „Programul de la Szeged” a anunțat naționalizarea minelor, sondelor de petrol și a stațiilor de alimentare. În România, programul Frontului Național Democratic din septembrie 1944 includea naționalizarea Băncii Naționale, a altor 18 bănci comerciale și a marilor unități industriale. Ulterior, liderii Frontului, care era controlat de comuniști, au revenit asupra acestor probleme, renunțând la unele dintre solicitări¹⁶.

În toate statele, din spatele Cortinei de Fier, au rămas importante proprietăți ale germanilor sau ale cetățenilor de etnie evreiască ce fuseseră deportați. Confiscarea acestora a devenit un act de naționalizare, care a permis respectivelor guverne să-și

¹¹ *Ibidem*, p. 498.

¹² *Ibidem*, p. 518-519.

¹³ R. Nötzel, *International Finance and Monetary Reforms*, în M. C. Kaser, E. A. Radice, *op. cit.*, p. 524-526.

¹⁴ *Ibidem*, p. 529.

¹⁵ W. Brus, *Postwar Reconstruction and Socio-Economic Transformation*, în M. C. Kaser, E. A. Radice, *op. cit.*, p. 572.

¹⁶ *Ibidem*, p. 596-597.

însușească numeroase unități economice, fără a crea impresia că săvârșesc un abuz. În plus, în cele mai multe dintre zonele industrializate, muncitorii erau favorabili naționalizărilor¹⁷.

Deseori, eliminarea inițiativei private în economie s-a derulat pe o perioadă de mai mulți ani, iar în unele state, precum Polonia, s-a stabilit chiar plata unor compensații. În Cehoslovacia, naționalizarea a început în 1945 cu proprietățile cetățenilor fostelor state inamice. După 1948, s-a intrat într-o nouă fază, în care au fost confiscate toate întreprinderile cu peste 50 de salariați, urmate de cele cu peste 20 de angajați. În 1950, a fost reorganizat și sistemul bancar după modelul sovietic. În Polonia, procesul a început în 1946 și a continuat până în 1949, când, de asemenea, sistemul bancar a fost adaptat modelului sovietic¹⁸.

În Iugoslavia, între noiembrie 1944 și iunie 1945, au fost confiscate toate proprietățile deținute de germani, italieni sau criminali de război. Pe parcursul anului 1946 au fost sechestrate proprietățile persoanelor care absentau din țară. Iar pe 7 noiembrie 1946 a fost adoptat actul naționalizării, în urma căruia statul își extindea controlul asupra întregii industrii, a băncilor, a comerțului intern și extern. La finalul anului 1947, Bulgaria a naționalizat 95% din întreaga industrie¹⁹. În ceea ce privește Ungaria, minele de cărbuni au trecut sub administrarea statului în decembrie 1945: în martie 1948, toate fabricile cu peste 100 de angajați au fost naționalizate; astfel, în 1952, statul controla 97% din valoarea globală a industriei²⁰.

Trecerea de la economia de piață la economia planificată în România

Subiectul naționalizării întreprinderilor industriale și unităților financiare nu a beneficiat până în prezent de abordări numeroase. În general, studiile de istorie economică asupra perioadei comuniste sunt dispartate și limitate în abordare, fie că vorbim de dimensiunea cronologică, geografică sau evenimentială. Istoriografia problemei nu beneficiază de o monografie, cercetătorii care s-au ocupat de subiect publicând doar articole sau studii focalizate pe anumite regiuni²¹. Naționalizarea a făcut obiectul unor lucrări și în perioada de dinainte de 1989, redactate evident în spiritul epocii²². Mai

¹⁷ *Ibidem*, p. 599.

¹⁸ *Ibidem*, p. 603-604.

¹⁹ *Ibidem*, p. 605-606.

²⁰ *Ibidem*, p. 606-607.

²¹ Cezar Avram (coord.), *Naționalizarea principalelor mijloace de producție în fața istoriei*, Craiova, Editura M. J. M., 2002; Zoltán Bartos, *Naționalizarea în fostul județ Mureș. 11 iunie 1948*, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2009; Ioan Bucur, *Naționalizarea și starea de spirit din România 1944-1953*, în *AT*, III, nr. 1-2, 1994; Delia Cora, *Din istoria pregătirii naționalizării din iunie 1948. Controlori economici sau informatori politici?*, în vol. Ion Zăineanu (coord.), *Instituții și locuri, oameni și fapte din istoria românilor*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2012; idem, *Naționalizarea farmaciilor particulare din Oradea. Aprilie 1949*, în vol. Ion Zăineanu (coord.), *Istorie – tradiții – destine*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2013; Eusebiu Narai, *Naționalizarea principalelor mijloace de producție în județul Severin*, în „Banatica”, Reșița, XVIII, 2008; Adrian Onofrei, *Naționalizări în județul Năsăud*, în „Revista Bistriței”, XV, Cluj-Napoca, Editura Accent, 2001; Elena Perdichi, *Naționalizarea la Radio*, în „Analele Sighet”, 6, *Anul 1948 – instituționalizarea comunismului*, București, Fundația Academică Civică, 1998; Ion Zăineanu, *Naționalizarea școlilor confesionale și particulare din municipiul Oradea (1948-1949)*, în „Crisia”, XXX, Oradea, 2000.

²² Vezi G. Sonea, *Naționalizarea principalelor mijloace de producție în România*, București, 1968; Constantin Bărbăncioru, Ion Călin, Nicolae Nit, Vladimir Osiac, Ileana Petrescu, *Naționalizarea – premisă a industrializării în Oltenia*, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1968; Gh. Dolgu, *Semnificația naționalizării principalelor mijloace de producție în România*, în *Naționalizare și progres social*, București, 1974.

precizăm că, recent, a fost susținută o teză de doctorat la Oradea, despre istoria naționalizărilor în Bihor²³.

În iunie 1948, tranziția spre „dictatura proletariatului” era finalizată din punct de vedere juridic. Monarhia fusese abolită în ultimele zile ale anului 1947, în februarie 1948 PCR absoarbe PSD, iar în aprilie s-a votat o nouă constituție care instituia *de jure* Republica Populară Română și transforma Camera Deputaților în Marea Adunare Națională. Puterea politică era în mâinile celor care se erijau în apărătorii și reprezentanții muncitorimii. În paralel cu derularea acestor transformări politice, au început și schimbările structurale în arhitectura societății. O măsură care a generat o astfel de schimbare majoră a fost naționalizarea unităților industriale și a instituțiilor financiare, proprietatea particulară fiind considerată definitivă pentru societatea veche, condamnată să dispară, odată cu instituirea noilor legi de organizare a statului²⁴. Acest subiect nu poate fi tratat decât în contextul politico-economic de după al Doilea Război Mondial. România era o țară cu teritorii ce suportaseră distrugerii masive, cu regiuni lovite de secetă, cu o Armată Roșie care trebuia întreținută, cu un climat politic tensionat și datorii de război imense. În acest cadru, după preluarea puterii, comuniștii au declanșat ofensiva asupra economiei, prima piedică fiind proprietatea privată.

Pentru noii guvernanți, această evoluție a evenimentelor era inevitabilă, chiar necesară. Ocupația sovietică, ravagiile provocate de lupte și foametea ce a urmat au afectat și mai mult situația Moldovei, paralizând orice activitate economică importantă și coborând radical nivelul de trai. Situația județelor moldovene în primii ani de după al Doilea Război Mondial era una cu totul specială, iar lipsa unui program coerent de ajutorare și de refacere a accentuat discrepanțele dintre această regiune și alte zone ale țării. Aceste decalaje sunt evidențiate și de statisticile prezentate în inventarul unităților industriale realizat în 1947. Au intrat în vizorul noilor autorități întreprinderile cu mai mult de cinci angajați inclusiv proprietarul și a căror producție era mecanizată. Pentru îndeplinirea acestei misiuni, s-au făcut formulare speciale, urmărindu-se îndeosebi înregistrarea unităților industriale care produceau forță motrice, care aveau instalații și motoare consumatoare de energie, dar și cele care fabricau articole chimice (cum ar fi farmaciile) sau aparate de măsură și precizie²⁵.

Rezultatele inventarului au arătat că în România funcționau, la acea dată, 40.641 de unități industriale private ce cuprindeau 649.188 de muncitori²⁶. Dintre acestea, în zona Moldovei activau 5.088. Pentru a face o comparație, în Muntenia erau 6.327 de întreprinderi, iar în Transilvania – fără Banat, Crișana și Maramureș – activau 11.746²⁷. După cum observăm, existau diferențe majore între regiuni, fără a lua în considerare criza alimentară și stricăciunile produse de război. Din cele 5.088 de unități economice din regiunea Moldovei, cele mai multe erau situate în județul Bacău – 821, după care urmau județele Neamț cu 634 și Putna cu 601. În județul Iași au fost inventariate 418 unități industriale. Cele mai puține erau în județele Fălciu – 190, Tutova – 278 și

²³ Delia Florea Cora, *De la proprietatea privată la proprietatea comunistă. O istorie a naționalizărilor în Bihor (1948-1954)*, conducător științific prof. univ. dr. Mihai Drecin, Universitate din Oradea, 2014 (teză de doctorat).

²⁴ Nicoleta Ionescu-Gură, *Stalinizarea României. Republica Populară Română 1948-1950: transformări instituționale*, București, Editura ALL, 2005, p. 25.

²⁵ Victor Axenciuc, *Evoluția economică a României. Cercetări statistico-istorice 1859-1947*, vol. I, București, Editura Academiei Române, 1992, p. 62.

²⁶ ANB, fond CC al PCR, Secția Economică, vol. I, dosar 10/1947, f. 1-2.

²⁷ *Ibidem*, f. 5.

Vaslui – 251²⁸. În ceea ce privește numărul de muncitori, cifrele ne oferă o imagine care nu respectă procentele numărului de fabrici. De exemplu, în Muntenia – care avea doar cu 1.000 de fabrici mai multe față de Moldova – numărul de muncitori era aproximativ dublu. În județele din Banat, cele aproximativ 2.000 de fabrici aveau o populație muncitoare de 64.757 de persoane, față de 57.568 cât avea Moldova la cele 5.000 de unități industriale²⁹. Acest lucru demonstrează că, în zone precum Banat sau Muntenia, industria nu era dispartă în unități mici, cu un număr mic de angajați și neproductive, așa cum se arăta situația în Moldova. Aceeași logică se aplică și în județele dintre Prut și Carpați. De exemplu, județul Covurlui, chiar dacă avea doar 317 fabrici, numărul muncitorilor depășea 7.000. Județele din Moldova cu cel mai mare număr de muncitori erau Bacăul, cu 14.860 de persoane încadrate în unități economice, și Neamț, cu 12.793 de salariați³⁰.

În discursurile epocii, nu atât importanța economică a naționalizării era subliniată, cât mai ales resorturile ei politice. Într-o broșură de popularizare din acea vreme, se afirma că naționalizarea s-a făcut împotriva moșierimii care, pe lângă terenuri, avea și un număr important de fabrici. Propagandiștii Partidului erau atenți la ce se întâmpla în vestul Europei și bagatelizau trecerea în proprietatea statului a unor ramuri industriale din Franța sau Anglia³¹. Naționalizarea unităților economice industriale și financiare s-a desfășurat în logica principiilor de organizare a statului stipulate în noua constituție. Adoptată pe 13 aprilie 1948, noua lege fundamentală prevedea la articolul 11 că, atunci când interesul general o cerea, „mijloacele de producție, băncile și societățile de asigurare, care sunt proprietate particulară a persoanelor fizice sau juridice, pot deveni proprietatea statului, adică bun al poporului”³². Chiar dacă unele prevederi lăsau o urmă de speranță micilor întreprinzători, cum ar fi articolul 13, în care se spunea că „Statul acordă protecție inițiativei private pusă în slujba intereselor generale”, câteva rânduri mai jos era definită natura noului sistem economic. La articolul 15, se preciza clar: „Statul îndrumă și planifică economia națională în vederea dezvoltării puterii economice a țării, asigurării bunei stări a poporului și garantării independenței private”³³.

Noile proiecte ale Partidului au presupus și o creștere a sarcinilor ce reveneau diferitelor lui structuri. Spre exemplu, odată cu anul 1948 și cu introducerea economiei planificate în 1949, un rol foarte important revenea Secției Economice a CC al PMR. În noul context, misiunea acesteia era de a studia problemele de politică economică și de a urmări aplicarea liniei generale a Partidului în acest domeniu. În fond, Secția Economică a Comitetului Central era un mijlocitor între aparatul de stat și conducerea Partidului. Funcționarii din cadrul acestei secții primeau informări de la diverse instituții, după care redactau raportări către forurile superioare. Pentru eficientizarea activității acestei secții, s-a propus înființarea unor comisii pe diferite domenii, precum: politică economică generală, industrie, comerț, mine și petrol, agricultură, silvicultură, cooperatie. Aceste comisii erau completate cu personalul și tehnica necesară desfășurării activității³⁴. Secțiile

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, f. 6.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *** *Ce trebuie să știm despre naționalizare*, București, Editura Partidului Muncitoresc Român, 1948, p. 5-7.

³² *** *Prevederile de ordin economic ale noii constituții*, în „Probleme economice”, nr. 3, aprilie 1948, p. 9.

³³ *Ibidem*.

³⁴ ANB, fond CC al PCR, Secția Economică, dosar 45/1948, f. 1-3.

Comitetului Central nu puneau în discuție politica Partidului, ele nu erau structuri directe, ci doar de control. Aveau totuși posibilitatea de a sesiza inclusiv membrii guvernului, însă doar în chestiuni de specialitate, fără a pune la îndoială politica partidului³⁵.

Confiscarea unităților industriale și a instituțiilor financiare s-a produs după un plan stabilit foarte minuțios și în secret. O inițiativă, care a anunțat într-o oarecare măsură ceea ce avea să se întâmple în iunie, a fost trecerea în proprietatea statului a Domeniilor Coroanei și a tuturor bunurilor și imobilelor deținute de membrii familiei regale, pe 27 mai 1948. Pentru pregătirea acțiunii a fost înființată o Comisie Superioară de Naționalizare, alcătuită din reprezentanți ai Consiliului Economic Superior, Ministerului Industriei, Ministerului Afacerilor Interne, Ministerului de Finanțe și ai Ministerului de Justiție. Aceasta a fost sprijinită de o comisie tehnică și alte 35 de comisii care activau la nivel de județe³⁶.

Pregătirea naționalizării s-a realizat în secret și cu mare rapiditate, pentru a nu genera mișcări de opoziție puternice. Oficial, decizia de a trece activitatea economică în patrimoniul statului s-a luat la Plenara CC al PMR din 9-11 iunie 1948. În ultima zi a plenarei, pe 11 iunie, în ședința Consiliului de Miniștri, a fost adoptat proiectul de lege; în aceeași zi, la ora 11,25, Marea Adunare Națională s-a întrunit pentru a vota legea. Practic, naționalizarea s-a înfăptuit într-o singură zi. Cu două zile înainte de adoptarea legii, reprezentanții Partidului au fost trimiși în teritoriu, acolo unde membrii oficiilor economice județene au sigilat birourile și seifurile cu documente și bani ale întreprinderilor și au făcut inventarierea sub pretextul unui control obișnuit. Instrucțiunile cu aplicarea legii naționalizării nr. 119/1948 au fost remise către prefectii județelor și primari abia pe 24 iunie³⁷.

Textul legii conținea, la primul articol, obiectul procesului de naționalizare: „Se naționalizează toate bogățiile subsolului care nu se găseau în proprietatea Statului la data intrării în vigoare a Constituției Republicii Populare Române, precum și întreprinderile individuale, societățile de orice fel și asociațiunile particulare industriale, bancare, de asigurări, miniere, de transporturi și telecomunicații”³⁸. La articolul 11 era prevăzută posibilitatea acordării de despăgubiri prin înființarea Fondului Industriei Naționalizate, valoarea acestora urmând să fie stabilită de magistrați. Și totuși, articolul 13 a permis Guvernului să se eschiveze de la plata acestora. În articolul menționat, se preciza că din valoarea despăgubirilor se vor scădea „datoriile întreprinderilor neprevăzute în pasivul acestora, precum și acele izvorând din evaziuni fiscale sau alte operațiuni contrare legii, ca și pierderile provenite din reaua administrație a acestor întreprinderi, înainte de naționalizare”³⁹.

Partidul a conștientizat la acea dată imposibilitatea de a administra toate unitățile industriale. Prin urmare, naționalizarea s-a concentrat doar pe anumite întreprinderi, alese pe baza unor criterii cum ar fi numărul de angajați, forța motrice, importanța fabricii în domeniul de producție respectiv⁴⁰. Au existat câteva domenii cărora regimul

³⁵ Nicoleta Ionescu-Gură, *op. cit.*, p. 232-234.

³⁶ Ștefan Marițiu, *Naționalizarea și starea de spirit din România în anul 1948*, în „Analele Sighet”, 6, 1998, p. 167.

³⁷ Cezar Avram (coord.), *Naționalizarea principalelor mijloace de producție în fața istoriei*, Craiova, Editura Craiova, 2002, p. 30-31.

³⁸ *Legea nr. 119 din 11 iunie 1948 pentru naționalizarea întreprinderilor industriale, bancare, de asigurări, miniere și de transporturi*, publicată în *MOF*, nr. 133 bis, din 11 iunie 1948.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ G. Sonea, *op. cit.*, p. 61.

le-a acordat o atenție specială. De exemplu, după aplicarea legilor naționalizării din 11 iunie 1948, a trecut în proprietatea statului 80% din industria energetică, 80% din industria prelucrătoare și 58% din industria extractivă⁴¹.

În cadrul Plenarei CC, Gheorghe Gheorghiu-Dej susținea necesitatea politică și economică acestei măsuri. În ropot de aplauze, liderul comunist demonstra modul în care menținerea economiei de piață ar fi fost un „atentat la adresa democrației”. Naționalizarea unităților industriale însemna, pentru secretarul PMR, anularea oricăror mijloace prin care adversarii noului regim mai puteau acționa. În contextul dat, interesantă era rugămintea lui Gheorghiu-Dej de la finalul discursului, care solicita urgentarea votului pe acest proiect de lege⁴². A fost adoptat în cadrul Plenarei fără dezbateri, toți cei prezenți fiind de acord cu versiunea lui Gheorghe Gheorghiu-Dej. O poziție interesantă a avut-o Petru Groza. Cu toate că acesta deținea mari proprietăți funciare și chiar unități industriale, în cadrul Plenarei a mulțumit conducerii PMR pentru „măsura revoluționară” adoptată și pentru încrederea ce i-a fost acordată pe timpul guvernării⁴³. La ora 14,00 era programat să se anunțe prin radio ordinul guvernului; moment în care, potrivit regiei evenimentului, ar fi trebuit să înceapă mitingurile în toate întreprinderile naționalizate, toți muncitorii fiind obligați să rămână în fabrică până la terminarea manifestațiilor⁴⁴.

În dimineața zilei de 11 iunie 1948, telefoanele anunțau că totul decurgea normal, fără incidente. Comisiile care s-au ocupat de preluarea fabricilor au fost obligate să raporteze la București care era atitudinea muncitorilor, dacă spiritul acestora de muncă a fost stimulat, ce manifestări de opoziție au existat, cum s-a prezentat noul director. Pentru a se evita o aliere a muncitorilor cu proprietarii și orice alte complicații, s-a decis plata salariilor la timp, cu toate că acest lucru ar fi însemnat eforturi consistente din partea noii conduceri⁴⁵.

Naționalizarea întreprinderilor în Moldova

Naționalizarea s-a produs după același scenariu în toate zonele țării. Printr-o circulară din data de 9 iunie, Ministerul Afacerilor Interne solicita prefecturilor și instituțiilor militarizate să acorde tot sprijinul în procesul de preluare a întreprinderilor de către stat. Polițiștii, jandarmii, pompierii sau grănicerii aveau dreptul să rechiziționeze orice mijloc de transport dacă se iveau situații problematice și aveau nevoie să se deplaseze rapid pentru intervenții⁴⁶. Pe 10 iunie au fost convocați la Comitetul Central șefii comitetelor județene de partid și instructorii CC. În timpul ședinței, acestora li s-au comunicat indicațiile privind desfășurarea acțiunii pe teren și au fost alcătuite comisiile județene pentru naționalizare. Din cele 35 de comisii, 18 urmau să se ocupe de mai multe județe⁴⁷.

La Câmpulung, pe 10 iunie la 11,30 seara, când ajungea delegatul de la București, toate persoanele implicate în acțiune erau deja convocate la ședință. La ora 4,30 au fost

⁴¹ *Ibidem*, p. 95.

⁴² Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvântări*, 1951, p. 177-178.

⁴³ *** *Stenogramele ședințelor Biroului Politic al Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român, 1948*, vol. I, studiu introductiv Ioan Scurtu, București, Arhivele Naționale ale României, 2002, p. 46-47.

⁴⁴ Gheorghe Onișoru, *România în anii 1944-1948. Transformări economice și realități sociale*, București, Fundația Academia Civică, 1998, p. 72.

⁴⁵ ANB, fond Comitetul Central al PCR, Secția Economică, dosar 50/1948, f. 5.

⁴⁶ Bartos Zoltá, *Naționalizarea în fostul județ Mureș (11 iunie 1948)*, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2009, p. 62-63.

⁴⁷ Adrian Onofrei, *Naționalizări în județul Năsăud*, în „Revista Bistriței”, XV, 2001, p. 324.

convocați prefectul și secretarul Consiliului sindical județean, după care a fost formată comisia de naționalizare. La ora 6, în dimineața zilei de 11 iunie, în sala Primăriei din Câmpulung, delegatul de la București a avut o întâlnire cu toți cei care trebuiau să pună hotărârea în fapt pe teritoriul județului. Aceștia au primit materialele necesare, hrana și transportul fiindu-le asigurat din timp; iar la ora 10,30 au plecat în localitățile județului. La întreprinderile din județ paza a fost asigurată de un jandarm și un polițist, la cele din oraș, pe lângă aceștia, fiind instituită și pază de partid, plus echipe de control. Vechii paznici au fost nevoiți să treacă prin verificări acerbe. Până pe 22 iunie toate fabricile din județul Câmpulung au fost preluate de noua conducere. Confiscarea fabricilor nu a decurs fără incidente; la Stulpicani, proprietarul a cerut să fie angajat ca funcționar, susținând că nu are mijloacele necesare întreținerii, fapt care a atras simpatia câtorva muncitori. Raportorul susține că reprezentanții Partidului au vorbit cu muncitorii, explicându-le pericolul menținerii fostului proprietar ca și angajat⁴⁸.

Unele informații raportate de N. E. Frocan evidențiază atât calitatea oamenilor puși să conducă noile fabrici, cât și interesul imediat al puterii. De exemplu, au fost cazuri în care directorii au refuzat să preia conducerea fabricilor, pe motiv că știau carte foarte puțină sau că aveau probleme cu alcoolul. În alt caz, Frocan susține că a fost combătută o manifestare „nesănătoasă” a muncitorilor, care au solicitat salarii mai mari. Iar la fabricile de lapte, pentru că nu au existat persoane specializate, foștii patroni au fost lăsați mai departe să conducă, deși acestea intraseră în proprietatea Rom-Lacta⁴⁹. Chiar dacă avea în subordine și județele Rădăuți și Suceava, delegatul N. Froca a decis să-și desfășoare activitatea de la Câmpulung, acesta fiind, din cele trei, județul cu cele mai multe fabrici (35). În Suceava și Rădăuți existau 22-25 de întreprinderi ce urmau a fi naționalizate⁵⁰. Raportorul mai susținea că în timpul cât el cu delegații de partid se aflau într-o ședință, în cursul nopții, prin oraș, au circulat zvonuri cum că s-ar fi deschis granița spre Cernăuți și că țara noastră era alipită URSS-ului⁵¹.

În județul Rădăuți au fost naționalizate 10 fabrici de cherestea, 6 mori și 4 fabrici diverse, în total 22 de întreprinderi. Acțiunile au decurs fără incidente⁵². În Suceava au fost naționalizate un număr similar de unități industriale, cele mai multe fiind fabrici de cherestea și prese de ulei. Fabricile de spirt, bere și abatorul din Burdujeni nu funcționau la momentul naționalizării. Raportorul susținea că fabrica de la Solca ar fi putut fi reactivată, doar că mai avea nevoie de materii prime și de o sumă de 300.000 de lei; acesta mai atrăgea atenția că oamenii nu prea erau ajutați și că utilajul se deteriora dacă fabrica nu era pusă în funcțiune, o situație similară fiind întâlnită și la Abatorul din Burdujeni. Un caz ieșit din comun, care demitizează vigilența Partidului, s-a petrecut la Câmpulung, unde jandarmii și-au făcut treaba din punctul de vedere al securității, însă membrii de partid au fost acuzați de delăsare⁵³.

Se pare că instrucțiunile de la centru au venit recomandări ca ședințele din 10 iunie să fie organizate la aceeași oră peste tot. Delegatul Comitetului Central la Bârlad scria în raportul său cum a ordonat ca, la Bârlad și la Huși, ședințele să aibă loc în același timp, la ora 23,00. La Huși, ședința cu responsabilii pentru naționalizare a ținut până la ora 2,30, după care la ora 4,00 s-a constituit Comitetul Județean pentru Naționalizarea

⁴⁸ ANB, fond CC al PCR, Secția Economică, dosar 50/1948, f. 104.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 105.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 131.

⁵¹ *Ibidem*, f. 133.

⁵² *Ibidem*, f. 134-136.

⁵³ *Ibidem*, f. 138.

Întreprinderilor; pentru ca, la ora 6,00, controlorii economici și noii directori să primească ultimele instrucțiuni. La ora 8, deja pe teren, delegațiile sigilau clădirile fabricilor fără a întâmpina vreo opoziție. La Huși au fost naționalizate trei întreprinderi fără incidente. La Bârlad însă, s-au descoperit nereguli însemnate în gestiunea unor întreprinderi. Foștii proprietari au primit ordin ca în patru zile să completeze sumele de bani ce lipseau din contabilitate, în caz contrar riscând să fie arestați⁵⁴. Pentru asigurarea ordinii și a succesului operațiunii au fost aduși la Bârlad toți membrii de partid și s-au luat măsuri pentru a se plăti salariile muncitorilor⁵⁵.

La Dorohoi, la ora 6,00 dimineața, s-au luat măsuri pentru sigilarea întreprinderilor și au fost convocați noii directori pentru a primi instrucțiuni. La ora 8,30 aceștia au plecat spre întreprinderile naționalizate, având de parcurs câte 80-100 km pe drumuri cu noroi și desfundate. La ora 12,00 noii directori au intrat în fabrici și au îndepărtat vechea conducere, fără a perturba activitatea de producție. În zilele imediat următoare naționalizării, au fost trimiși îndrumători pentru a face propagandă în favoarea trecerii fabricilor în administrația statului. Industria județului era reprezentată de o fabrică de ceramică, una de săpun și câteva prese de ulei și mori⁵⁶.

În județele Putna, Roman și Bacău procesul de preluare a întreprinderilor a decurs în general fără incidente. De la noua conducere, muncitorii au avut în special revendicări sociale. Salariații de la fabrica de zahăr din Săscut au întrebat când vor crește salariile și dacă fabrica va suporta contravaloarea unei mese pe zi. Răspunsul noilor autorități a venit sub formă de acuze către noul director, căruia trimisul Partidului îi reproșa că nu prelucrase suficient problema naționalizării cu muncitorii⁵⁷. La Roman, șase fabrici au fost preluate de Ministerul Afacerilor Interne și nouă de către Ministerul Industriei; iar la Bacău 18 de către Ministerul de Interne (adică erau subordonate autorităților locale) și 40 de către Ministerul Industriei⁵⁸. O serie de incidente s-au petrecut în Piatra Neamț; după naționalizare, la fabrica de celuloză, au apărut pe ziduri inscripții cu „Jos comuniștii” sau „Sus Truman”. La Fabrica de mucava, la câteva zile după 11 iunie, o explozie era să arunce în aer magazia unde se depozitase combustibilul. De asemenea, la unele fabrici de cherestea, muncitorii cereau făină, pe motiv că fostul proprietar le dădea; în plus, aproape toți cereau cartele pe puncte pentru alimente⁵⁹.

Nici în județul Covurlui nu au existat incidente, muncitorii primind bine naționalizarea. Dar cu toate că au fost organizate și mitinguri, entuziasmul lor nu s-a reflectat și în creșterea productivității muncii. La Galați au fost naționalizate 46 de întreprinderi. În general, acestea nu se prezentau într-o stare foarte bună. Instalațiile erau vechi, iar clădirile deteriorate și răspândite în toate zonele orașului; drept pentru care, aprovizionarea de la gară se desfășura destul de greu. La Galați existau două fabrici mari de textile și 11 mici, raportorul susținând că în viitorul imediat acestea trebuiau concentrate⁶⁰.

În toamna anului 1948 a avut loc un recensământ al întreprinderilor din Iași, fiind vizate îndeosebi cele comerciale, industriale, de credit, de transport sau atelierele meșteșugărești⁶¹. Potrivit statisticilor Camerei de Comerț și Industrie Iași, în noiembrie

⁵⁴ *Ibidem*, f. 110-111.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 112.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 162.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 45.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 46.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 47.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 53-54.

⁶¹ ANI, fond Camera de Comerț Iași, dosar 627/1948, f. 11.

1948 erau înregistrate la Registrul Comerțului 750 de firme individuale⁶². Foarte multe, am putea spune astăzi, în raport cu cele 18 întreprinderi naționalizate sau de stat. Printre unitățile economice importante supuse naționalizării, găsim: fabrica „Textila”, fabrica de spirt „11 iunie”, moara „1 Mai”, întreprinderea pentru exploatarea și industrializarea lemnului, întreprinderile textile „Victoria” și „Țesătura”⁶³.

Naționalizarea întreprinderilor industriale a fost precedată de o campanie de defăimare a proprietarilor acestora. Ziarul „Lupta Moldovei” publica periodic articole în care îi acuza pe proprietarii acestor unități economice că împiedicau funcționarea economatelor sau că refuzau să respecte prevederile contractului colectiv de muncă⁶⁴. Ulterior, după trecerea fabricilor în patrimoniul statului, ziarele comuniste au început să sublinieze transformarea radicală pe care o suferise viața muncitorilor. Potrivit presei de partid, la nici câteva zile de la naționalizare, angajații întreprinderilor începuseră deja să resimtă beneficiile acestui proces⁶⁵. Propaganda oferea o imagine triumfalistă, chiar dacă din teritoriu veneau semnale clare că muncitorii întâmpinau serioase probleme cu aprovizionarea, iar acolo unde ei solicitau salarii mai mari, directorii erau acuzați că nu prelucraseră îndeajuns problema naționalizării. A existat însă o piață a zvonurilor care dovedește prezența anumitor temeri în rândurile populației. Funcționarilor le era teamă că vor fi concediați în masă, urmând să fie încadrați doar cei ce corespundeau politic. O situație care contrazicea imaginea oferită de presa oficială a apărut la Galați, unde muncitorii susțineau că, până la 11 iunie, atunci „când aveau o nemulțumire mergeau la patron”, dar în noua situație nu știau ce o să facă⁶⁶.

În regiunea Moldovei, absența unor incidente majore în timpul naționalizării poate fi explicată și prin faptul că o parte însemnată a unităților industriale era reprezentată de mori, prese de ulei sau ateliere. Aceste unități aveau un număr mic de salariați, erau dispartate, iar activitatea le era mult îngreunată de sistemul de cote și de restricțiile impuse de guvern. Fabricile mari întâmpinau serioase probleme de producție din cauza dezorganizării transporturilor, a lipsei de materii prime și de combustibil. Cel mai probabil, în situația în care aceste fabrici ar fi lucrat la capacitate maximă, cu profit pentru proprietar și cu avantaje financiare pentru muncitori, lucrurile ar fi stat probabil altfel. Imediat după naționalizare, guvernul a realizat o inventariere a fabricilor naționalizate. Din aceste statistici rezultă clar lipsa mării industriei în Moldova. Spre exemplu, la categoria întreprinderi chimice și chimico-alimentare erau amintite cinci fabrici: două de zahăr (Sascut și Roman), una de ulei (Galați), una de spirt (Ghidigeni, jud. Tutova) și una de grăsimi de oase (Putna, Rădăuți). Aceasta din urmă avea 182 de muncitori⁶⁷. Cea mai importantă uzină electrică era la Galați, după care urmau cele de la Focșani și Vaslui⁶⁸. Uzine siderurgice nu existau în Moldova, ci doar o fabrică de prelucrare a materialelor siderurgice plus șantierul naval, ambele la Galați⁶⁹. În ceea ce privește morile, la Iași era cea mai mare unitate de acest profil din Moldova, fiind urmată de aceea din Bacău⁷⁰. Industria hârtiei era ceva mai bine reprezentată prin cele

⁶² *Ibidem*, f. 13-59.

⁶³ *Ibidem*, f. 69-71.

⁶⁴ „Lupta Moldovei”, an III, nr. 306, 1 iulie 1947, p. 3.

⁶⁵ „Opinia”, an XLI, nr. 545, 8 iulie 1948, p. 1.

⁶⁶ Ștefan Marițiu, *op. cit.*, p. 172-173.

⁶⁷ ANB, fond CC al PCR, Secția Economică, dosar 18/1945, f. 2-3.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 4.

⁶⁹ *Ibidem*, f. 8-9.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 10.

două combinate de la Piatra Neamț și Onești⁷¹. Din punctul de vedere al rezervelor naturale, Bacăul era județul cel mai bogat, fiind sigurul cu exploatare petroliere și miniere⁷². Industria textilă era reprezentată de fabrica de postav Buhuși și de fabrica „Textila” din Iași⁷³. Acestea erau întreprinderile cele mai importante din Moldova la momentul instituirii economiei planificate.

Efectul legii din 11 iunie 1948 a fost extins până în 1949. Imediat după întreprinderi, au intrat în patrimoniul statului cinematografele, spitalele, farmaciile, laboratoarele medicale și o parte din fondul de locuințe. În vara lui 1949 a fost monopolizat comerțul exterior⁷⁴, aceasta după ce în martie debutase colectivizarea agriculturii și erau confiscate ultimele mari proprietăți funciare. Tot în perioada februarie-martie 1949 au fost adoptate o serie de măsuri care extindeau prevederile legii naționalizării asupra unităților industriale, de transport sau construcții care nu fuseseră confiscate în iunie 1948⁷⁵. Proprietatea devenea acum doar un simbol al lumii vechi, o relicvă a unei organizări socio-economice dispărute din cauza propriilor slăbiciuni și contradicții.

*
*   *

Naționalizarea unor ramuri industriale a fost un fenomen amplu, parte a procesului de redresare economică a țărilor din Europa după al Doilea Război Mondial. Dimensiunea dezastrului, crizele alimentare și inflația galopantă au făcut ca populația dintr-un număr însemnat de țări să vadă centralizarea drept unică soluție, naționalizându-se domeniile de bază ale economiei. În țări precum Franța, Marea Britanie sau Italia, marii angajatori industriali au intrat în proprietatea statului. De reținut este că, în aceste state, naționalizarea a fost pusă în practică de guverne stângiste. Acest fapt ar fi singura similitudine cu cele întâmplate în Estul continentului, unde măsura a fost departe de a se fi bazat pe rațiuni economice.

Măsura trecerii unităților industriale și financiare în proprietatea statului sau în limbajul epocii „naționalizarea mijloacelor de producție” a fost o măsură eminate politică. Liderii comuniști au afirmat constant, pe parcursul anilor 1944-1948, că dușmanii socialismului, pierzând pârgurile puterii, s-au refugiat în domeniul economic pentru a conlucra la distrugerea noului edificiu „democrat-popular”. Or, această măsură a naționalizării a avut ca prim scop eliminarea oricărui suport economic pentru eventualele acțiuni de opoziție. Apoi, prin natura sa, comunismul se definea prin eliminarea proprietății private, ca măsură obligatorie în edificarea societății socialiste. Naționalizarea „mijloacelor de producție” a generat și o modificare structurală a societății. Relațiile de grup și interpersonale, ierarhiile simbolice și mobilitatea socială, toate acestea au căpătat o noi dimensiuni odată cu instituirea controlului total asupra economiei. În fond, naționalizarea întreprinderilor industriale, a unităților financiare și de asigurări, apoi a spitalelor și școlilor a marcat decesul vechii societăți liberale și nașterea noii societăți comuniste. Acest proces s-a derulat ca urmare a schimbărilor de substanță survenite în sistemul de proprietate, ca structură de bază a oricărei societăți.

---

⁷¹ *Ibidem*, f. 11.

⁷² *Ibidem*, f. 12-14.

⁷³ *Ibidem*, f. 16.

⁷⁴ Maria Mureșan, Dumitru Mureșan, *Istoria economiei*, București, Editura Economică, 1998, p. 326.

⁷⁵ G. Sonea, *op. cit.*, p. 108.

THE NATIONALIZATION OF INDUSTRIAL-BASED ENTERPRISES
IN THE REGION OF MOLDAVIA AND THE PATHWAY TO PLANNED ECONOMY
(Summary)

Keywords: Moldavia, nationalization, planned economy, reconstruction.

1948 is the year which brings along an important shift in terms of Romania's political and social system. On the last day of the year 1947, the Republic was proclaimed, in February the Communist Party merged with the Socialists through assimilation and in April a new Constitution was voted to authorize all these changes. Following all these alterations the only political party on the scene focused on the system of property.

In its Marxist-Leninist approach the party was against any form of private economic initiative. Thus, through a well organized and secret action, Romanian Communists nationalized "the primary means of production" in a single day, on June 11, 1948. The process reveals a different way to tackle the problem in comparison to other communist States in Eastern Europe, where the economy was gradually transferred to State administration the action taking place over several years. Even some democratic countries, such as France or Italy have resorted to nationalizations after World War II. However, in their case, the measure had been taken on purely economic and not ideological grounds.

The analysis of confiscation actions which involved transferring financial and industrial establishments in the region of Moldavia to State ownership, without any kind of compensation outlines the mechanism of the new regime which managed successfully to carry out its objectives due to its highly popularized ideology, a thorough preparation on the part of the central structures associated with a high level of negligence among local structures. Industrial enterprises nationalization did not face serious opposition in Moldova, perhaps due to the fact that the traces of the war were still present. With the nationalization process of production, commercial and financial units the path towards planned economy had been irreversibly traced.

GEORGIANA LEȘU*

**LITERATURA DE INSPIRAȚIE ISTORICĂ
DIN ROMÂNIA „DEMOCRAȚIEI POPULARE”.
CAZUL TUDOR VLADIMIRESCU****

Referindu-se la specificul literaturii din spațiul balcanic, scriitorul albanez Ismail Kadaré sesiza relația specială pe care o au locuitorii acestei zone cu ideea de adevăr. Kadaré observa existența unei percepții mai degrabă artistice asupra geografiei, istoriei și memoriei; ea este specifică unui spațiu în care mitul se învecinează permanent cu istoria. Oamenii au nevoie de asemenea melanjuri de adevăr cu minciună din cauză că ele le oferă *efectul de real* specific ficțiunii¹. Asemenea narațiuni reușesc să redea, într-o manieră simplă și inteligibilă, o realitate complexă și greu descifrabilă, pe care o schematizează, aducând-o la nivelul de înțelegere al publicului larg.

În anii comunismului, imaginarul românesc a fost cu atât mai mult predispus reprezentărilor istorice de factură literară cu cât regimul a încurajat, deși nu în mod direct sau explicit, colaborarea dintre textul istoric și literatură, cele două ajungând să servească împreună acelorași cauze. Ca mijloc de negociere a capitalului simbolic, discursul istoric din România „democrat-populară” a jucat un rol activ în procesul de legitimare a puterii². În sprijinul acestuia a venit însă literatura, un mijloc mai eficient

---

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

** Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ Rodica Binder, *Cu Ismail Kadaré. Balcanii și literatura*, în „România literară”, nr. 40, 2003, disponibil pe http://www.romlit.ro/cu_ismail_kadaré_-_balcanii_i_literatura, accesat la 1.03.2015.

² Referințele la moștenirea trecutului au fost utilizate de liderii comuniști pentru a demonstra necesitatea politicii actuale, pe care o vedeau ca o continuatoare a dezideratelor din secolele anterioare. În acest sens, Gheorghe Gheorghiu-Dej făcea apel la ideea „exploatării” țăranilor, de-a lungul istoriei, spre a-i orienta pe istorici spre studiul răscoalelor. PMR le găsea rezolvarea în procesul de transformare socialistă a agriculturii: „Neuitate sunt în amintirea poporului nostru răscoala de la Bobâlna din 1437, cea a lui Gheorghe Doja de la 1514, răscoalele conduse de Horia, Cloșca și Crișan la 1784 în Ardeal, de Tudor Vladimirescu la 1821 în Oltenia și Muntenia, mișcările țăărănești din 1888-1892 și marile răscoale din 1907” (Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Sarcinile Partidului Muncitoresc Român în lupta pentru întărirea alianței clasei muncitoare cu țărănimea muncitoare și pentru transformarea socialistă a agriculturii. Raport la ședința plenară a CC al PMR din 3-5 martie 1949*, în *Articole și cuvântări*, ediția a III-a, București, Editura pentru literatură politică, 1953, p. 262). Același lider reamintea și evenimentele de la 1848, pentru a reitera ideea revoluționară de la care Partidul considera că se revendică și pe care o vedea pusă în practică în regimul „democrației populare”: „A trecut de asemenea un secol de când Bălcescu și alți conducători ai revoluției din 1848 au formulat programul lor de prefaceri democratice [...]. Dar cele mai multe din aceste cerințe, cu tot caracterul lor limitat, nu au putut fi traduse în viață, deoarece revoluția din 1848 s-a săvârșit sub hegemonia burgheziei [...]. Desăvârșirea revoluției burghezo-democratice în România a devenit posibilă numai sub hegemonia proletariatului, atunci când clasa

de popularizare datorită accesibilității și predispoziției către universuri imaginabile, plauzibile, verosimile. Pe scurt, operele literare din anii comunismului românesc au ficționalizat istoria, încadrând-o într-o schemă ideologică de care regimul a profitat din plin.

Literatura, între istorie și realism socialist

Literatura a fost structurată pe bazele realismului socialist și s-a aflat sub același control ideologic precum întreaga cultură a vremii³. Poezia și romanul au trebuit, așadar, să își găsească un loc în tiparele înguste ale realismului socialist. Scriitorilor le-au fost recomandate noi subiecte de inspirație, precum realizările noului regim, aspecte ale vieții proletare, alături de o nouă manieră de raportare la trecut. Cei care și-au îndreptat atenția spre literatura de inspirație istorică au fost la rândul lor nevoiți să respecte direcția generală pe care arta o urma, răspunzând în același timp și provocării de a integra în ficțiune interpretările istoriografiei vremii.

Fiind nevoită să respecte estetica proletcultistă, literatura de inspirație istorică a atras atenția teoreticienilor vremii. Abordarea poate cea mai cunoscută îi aparținea lui Georg Lukács, criticul considerat cel mai de seamă reprezentant al esteticii marxiste. Studiul său dedicat romanului istoric, apărut în 1955⁴, propunea o interpretare a relației scriitorului cu istoria dintr-o perspectivă preponderent socială⁵. Criticul marxist îl aprecia pe Walter Scott, evidențiind ajutorul dat de romanul istoric răspândirii reprezentărilor despre trecut⁶. Preceptele sale au fost interpretate de criticii români ca o recomandare de respectare a proporțiilor între personalități și cotidian, între sistemul de valori al „păturilor sociale de sus” și cel al „curentelor de jos”⁷. Una dintre cele mai cunoscute teoretizări ale literaturii de inspirație istorică îi aparținea lui Nicolae Tertulian

---

muncitoare a României, punându-se în fruntea celorlalte forțe populare, a cucerit un rol hotărâtor în viața de stat [...]. Dar istoria ne învață că păstrătorii și moștenitorii adevăratelor tradiții naționale ale poporului nostru, ai tradițiilor luptei sale pentru un viitor mai luminos, suntem noi, oamenii muncii, noi – partidul oamenilor muncii – și nu exponenții acelor clase care au trădat revoluția în 1848, iar apoi, timp de un veac, au împiedicat realizarea cerințelor ei” (idem, *Raportul politic al Comitetului Central la Congresul Partidului Muncitoresc Român. 21 februarie 1948*, în *op. cit.*, p. 168).

³ O discuție despre controlul ideologic exercitat asupra literaturii în anii comunismului implică o periodizare adecvată. În cercetarea noastră, am utilizat „împărțirea” vieții literare după modelul folosit de cercetătoarea Anneli Ute Gabanyi: anii în care se pun bazele noii politici culturale (1948-1952), o etapă de relativă relaxare ideologică (1953-1957), urmată de o „nouă eră glaciară” (1958-1959) și „liberalizarea controlată” (1960-1965), desfășurată pe fondul relaxării relațiilor dintre Est și Vest și al schismei dintre Uniunea Sovietică și Republica Populară Chineză, ce se prefigura încă din 1960 (vezi Anneli Ute Gabanyi, *Literatura și politica în România după 1945*, București, Editura Fundației Culturale Române, 2001). Alte cercetări, precum cea a lui Cristian Vasile, consideră intervalul 1948-1953 o primă perioadă a istoriei vieții culturale, sub comunism, menționând că unii istorici au optat să o prelungească până în 1955 (Cristian Vasile, *Literatura și artele în România comunistă. 1948-1953*, București, Editura Humanitas, 2010, p. 295). Precizările referitoare la fluctuațiile politice prin care a trecut literatura română în acei ani sunt interesante tocmai pentru a reda, pe de o parte, măsura în care anumite opere se conformau perfect cerințelor; iar pe de alta, particularitățile apariției anumitor lucrări, întrucât studiul unei epoci în care ideologia a fost un factor atât de decisiv, trebuie să țină permanent seama de contextul politic.

⁴ György Lukács, în *Dicționar politic. Arhiva marxistilor pe internet*, pe https://www.marxists.org/romana/dictionar/l/Lukacs_Gyorgy.htm, accesat la data de 20.04.2015.

⁵ Idem, *Romanul istoric*, traducere de Ion Roman, prefață de Nicolae Tertulian, București, Editura Minerva, 1978, p. 257.

⁶ David Lowenthal, *Trecutul e o țară străină*, traducere de Radu Eugeniu Stan, București, Editura Curtea Veche, 2002, p. 260.

⁷ Nicolae Tertulian, *Prefață*, în Georg Lukács, *Romanul istoric*, p. XIV.

și era cuprinsă în broșura intitulată *Probleme ale literaturii de evocare istorică*. O simplă lectură îi relevă însă cititorului de astăzi falsitatea unuia dintre principiile enunțate de criticul literar: „Orice încercare de a transplanta idei și năzuințe specifice unei anumite perioade istorice într-o altă perioadă istorică cu alte condiții economice – și deci cu alte idei și năzuințe – nu poate fi calificată decât ca o manifestare a unor concepții antiștiințifice, vulgarizatoare”⁸. Afirmția apare cu atât mai ironică cu cât întreaga literatură și istoriografie a acelor vremuri a reinterpretat trecutul pe baza raționamentelor specifice prezentului „democrat-popular”. Pe de altă parte, criticul atrăgea atenția asupra unor criterii importante pentru narațiunea de inspirație istorică, cum ar fi: construirea personajelor de așa natură încât să exprime tipicul clasei sociale de apartenență⁹, evitând însă idealizarea lor¹⁰. Nu în ultimul rând, raporturile dintre clasele sociale trebuiau studiate, în accepțiunea criticului, în conformitate cu particularitățile acestora, dar și cu cele ale perioadei istorice în care se desfășura acțiunea¹¹. Cerințele erau, așadar, pe cât de restrictive pe atât de generale, întrucât interpretarea operelor vremii era deseori arbitrară. Dacă unii scriitori au fost apreciați pentru construcția anumitor personaje negative, alții, care au ales același tipar, au fost admonestați. O critică o formula chiar Nicolae Tertulian care, referindu-se la nvela *Dreptul la viață* a lui Eusebiu Camilar, publicată în „Viața Românească”, nr. 8-9 din anul 1952, îl acuza pe scriitor că ar fi condamnat personajul chiaburului printr-o „frazologie moralistă”, pe motiv că ar fi „furat dreptul la viață al nepotului său”¹². O astfel de perspectivă, bazată pe precepte morale în descrierea personajelor, a dominat însă literatura realismului socialist. Atât personajele pozitive, cât și cele negative beneficiau de însușiri potrivite grupului din care făceau parte.

Rigorile permanent schimbătoare au determinat scriitorii să-și încadreze narațiunea în formule extrem de rigide, dar care își puteau păstra valabilitatea dacă li se aplicau lecturi diferite. Marea provocare căreia trebuiau să-i facă față a fost să aducă în scenă evenimente din trecut, situate într-un cadru narativ considerat conform, care să respecte un echilibru între personajele de prim-plan și masele populare. Sarcina cu adevărat grea era aceea de a reda portretul unui lider pe care să nu-l absolutizeze și pe care să-l insereze într-un context social descris convenabil. Ilustrarea unui personaj istoric nu a fost deloc ușoară pentru scriitori. Fiind nevoiți să jongleze între a face apologia unui erou¹³ și a ilustra, într-o manieră considerată corectă, rolul liderului în cadrul unui eveniment, nu de puține ori încercările lor au fost supuse criticilor¹⁴. Pentru a veni în sprijinul scriitorilor, rolul pe care o personalitate îl putea avea în istorie a fost stabilit și pus în coordonate exacte, urmând a fi ulterior aplicat tuturor evenimentelor

⁸ Idem, *Probleme ale literaturii de evocare istorică*, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă (E.S.P.L.A.), 1954, p. 13-14.

⁹ *Ibidem*, p. 41.

¹⁰ *Ibidem*, p. 13.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, p. 38.

¹³ Literatura realismului socialist a avut tendința de a prezenta personajul pozitiv ca pe un erou, ceea ce a dus chiar la confuzie între sensul cuvântului *personaj* și sensul cuvântului *erou*. Astfel a luat naștere și sintagma bizară de erou negativ.

¹⁴ În acest sens, însuși Miron Constantinescu, care transmitea în 1956 salutul Comitetului Central al PMR adresat scriitorilor cu ocazia deschiderii lucrărilor primului lor congres, îndemna pe criticii literari la exigență. Aceștia, susținea liderul comunist, trebuiau să fie combativi și să scoată în evidență acele „tendințe de cocoloșire a lipsurilor” de care sufereau unele cărți (Miron Constantinescu, *Salutul Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român adresat Congresului Scriitorilor din RPR*, în *Lucrările primului congres al scriitorilor din Republica Populară Română*, București, E.S.P.L.A., 1957, p. 8).

trecutului. Astfel, liderii erau apreciați în măsura aspirațiilor acestora de a exprima nevoile dezvoltării economice ale societății, cu toate că aceeași ideologie se pronunța hotărât împotriva oricărui cult al personalității¹⁵. Personajelor le-a fost oferită șansa de a fi eroizate, individualizându-se prin legătura cu masele, pe care trebuia să le îndrume către și în revoluție¹⁶. Pe aceste linii directe a fost creat mitul liderului, purtător al stindardului revoluționar și reprezentant al dorințelor maselor. Aceste cerințe au fost enunțate de însuși Stalin care, într-un interviu acordat în anul 1931, vorbea despre rolul personalităților în istorie din perspectiva materialismului istoric: un individ ce înțelege corect condițiile istorice în care trăiește și conștientizează necesitatea de a le modifica; totodată, Stalin îi considera pe cei care, în perioada de început a regimului, au negat rolul personalității în istorie, niște vulgarizatori ai marxismului¹⁷.

În literatura română au apărut astfel eroi de inspirație istorică precum Tudor Vladimirescu ori Nicolae Bălcescu, dar fără a se pierde din vedere cadrul social descris în lucrările de istorie sau în articolele revistelor de specialitate. Lupta dintre clase putea căpăta astfel o imagine mai concretă în ochii unui cititor de literatură care, fără a fi interesat în mod deosebit de părerile cercetătorilor, avea acces la o cultură istorică de nivel mediu. Alături de istorie, literatura putea legitima un regim care creiona prezentul comunist ca fiind inevitabil și benefic. Puterea ficțiunii a fost dintotdeauna mult mai mare decât cea a descrierii pe baza surselor științifice, astfel că maniera în care literatura a acționat în beneficiul propagandei a fost una mult mai eficientă, dată fiind capacitatea ei de convingere, una mult mai mare. Ținând cont că ideile pe care politica vremii le transmitea istoricilor aveau drept scop „educarea maselor”, privim literatura ca pe un instrument complementar și, totodată, privilegiat. Ea dispunea de capacitatea de a construi stereotipuri și de a le inculca în mentalul colectiv. Regimul nu putea deci să nu aprecieze în mod deschis scrierile literare cu fundal istoric¹⁸.

Poeții, dramaturgii și romancierii vremii au abordat teme inspirate din istoriografia privitoare la epoca modernă și au descris, prin puterea ficțiunii, o lume în care boierimea huzurea, în care burghezia folosea cu cinism ocaziile revoluționare pentru a-și proteja interesele economice, în care regele și familia regală erau moșierii principali ai țării și în care viața celor mulți era un coșmar de neimaginat. Prin contrast, toate acestea conturau imaginea unui prezent socialist luminos, cititorii aflând cu această ocazie

¹⁵ Conceptul de *personalitate în istorie* a fost bine explicat și delimitat din punct de vedere teoretic, fiind concentrat în jurul ideii de conformitate între necesitatea istorică și acțiunea umană. În fața „legilor economice obiective de dezvoltare a societății”, liderului îi era oferită doar șansa de a se evidenția prin ideile și aspirațiile care „exprimă just nevoile dezvoltării economice a societății” (M. Rozental, P. Iudin, *Mic dicționar filozofic*, București, Editura de Stat pentru Literatură Politică, 1954, p. 514).

¹⁶ Pentru a evita interpretarea într-o manieră greșită a rolului unui lider, Nicolae Tertulian descoperea elementul esențial pe care un scriitor ar fi trebuit să îl aibă în vedere ilustrând o personalitate istorică: legătura acestuia cu masele. Marxism-leninismul își exprima astfel admirația pentru personalitățile revoluționare care avuseseră încredere în „forța creatoare a maselor”, după cum afirma autorul (Nicolae Tertulian, *Probleme ale literaturii de evocare istorică*, București, E.S.P.L.A., 1954, p. 45).

¹⁷ Kevin M. F. Platt, David Brandenberger (eds.), *Epic Revisionism. Russian History and Literature as Stalinist Propaganda*, Madison, WI, The University of Wisconsin Press, 2006, p. 3.

¹⁸ În raportul susținut de Mihai Beniuc în cadrul primului congres al scriitorilor, acesta aprecia importanța deosebită pe care o avea activitatea scriitorilor preocupați de evenimentele revoluționare din jurul anului 1848, de personalitatea lui Nicolae Bălcescu sau de răscoalele țărănești din 1907 (Mihai Beniuc, *Literatura din RPR și perspectivele ei de dezvoltare*, în *Lucrările primului congres al scriitorilor din Republica Populară Română...*, p. 21). Poetul evidenția, cu această ocazie, care fuseseră subiectele preferate de autorii literaturii de inspirație istorică până în anul 1956, dar și care erau temele cărora regimul le acorda o mai mare importanță.

despre binefacerile „democrației populare”¹⁹. Literatura istorică a anilor '50 îi ilustra astfel pe regi în nuanțe caricaturale: grași, cu urechile clăpăuge, ridicoli în tot cazul. Monarhia era vizualizată prin apel la imagini respingătoare din imaginarul colectiv, precum parazitul, fiind considerată o instituție reacționară și depășită istoric; iar reprezentantul ei, regele, era pus în directă legătură cu imaginea negativă a capitaliștilor germani, intens vehiculată de literatura istorică de popularizare²⁰. Stigmatizările imagistice ale unor categorii sociale au fost folosite atât în proză, cât și în poezie, cea din urmă făcând apel și la reprezentări zoomorfe. În acest fel, a fost vehiculată ideea conform căreia dușmanul nu era om, ci fiară, iar ura și dorința de a ne descotorosi de el era legitimă²¹.

Eugen Negrici considera că efectele literaturii realist-socialiste asupra României actuale sunt mult mai dramatice. Într-una dintre lucrările de bază privitoare la istoria literară a comunismului românesc, autorul afirmă că eficiența literaturii în discuție a constatat în înveninarea cititorului, promovând ura și invidia, conținute în repetatele damnări ale acelor vremuri: „Urâți! Urâți! Căci nimic nu-i mai sfânt / Ca ura strajă vieții pe pământ”²². Negrici vorbea despre supraviețuirea unei înclinații maniheiste în înțelegerea fenomenelor politice, despre persistența urii față de cei bogați și mai ales față de cei bogați și străini, o ură care a dus la nașterea a ceea ce întâlnim astăzi în România la tot pasul, resentimentarul²³.

Pentru a creiona evenimente din istoria modernă a românilor, scriitorii s-au văzut, așadar, nevoiți să accepte numeroasele constrângeri ale realismului socialist. Iar răsplata pentru o lucrare „reușită” putea fi extrem de ispititoare, întrucât anii „democrației populare” au adus o schimbare radicală a statutului scriitorului și o îmbunătățire a nivelului de trai pentru artiștii care se conformau cerințelor estetice ale Partidului²⁴; iar

¹⁹ Maniera în care dogmele le erau furnizate copiilor prin intermediul literaturii destinate lor a fost tratată într-o apariție recentă aparținând Simonei Preda. Alături de un studiu de caz dedicat revistei „Cutezătorii”, autoarea face o incursiune în propaganda pentru copii din întreaga perioadă a comunismului românesc. Vezi Simona Preda, *Patrie română, țară de eroi!*, București, Editura Curtea Veche, 2014.

²⁰ Gheorghe Țugui, Mircea Popa, *Hohenzollernii în România*, București, Editura Politică, 1962, p. 11, 13.

²¹ Fernanda Osman, *Reprezentări ale dușmanului în poezia propagandistică din secolul XX*, în Andi Mihalache, Silvia Marin-Barutcieff (coord.), *De la fictiv la real. Imaginea, imaginarul, imagologia*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2010, p. 830.

²² Versurile îi aparțin poetului Eugen Frunză, laureat al Premiului de Stat în 1952. Poetul s-a născut în 1917, în Cehia de astăzi și s-a remarcat printr-o activitate intensă de susținere a regimului comunist. Încă din 1945 a devenit, pentru scurt timp, secretar al Partidului Comunist Român, iar în 1946 a fost numit prefect al județului Rădăuți. Din 1947 și-a început activitatea în presa centrală, fiind, rând pe rând, redactor cu probleme agrare la „Scânteia”, redactor-șef adjunct la „Flacăra”, „Albina”, „Contemporanul”, redactor-șef la „Flacăra” și director al Editurii Tineretului, până în 1963. Între 1953 și 1955 a fost secretar al Uniunii Scriitorilor. Între anii '60 și '80 a încercat să își înnoiască poezia, renunțând la tonul agitatoric anterior (Aurel Sasu, *Dicționarul biografic al literaturii române*, volumul I: A-L, București, Editura Paralela 45, 2006, p. 600-601). Poezia la care ne referim se numește *Act de acuzare* și face parte din volumul *Zile slăvite. Versuri*, apărut la E.S.P.L.A., în 1951, într-un tiraj de 6.000 de exemplare. Poezia vorbea despre așa-numitele „atrocități” săvârșite de trupele americane în Coreea.

²³ Eugen Negrici, *Literatura română sub comunism*, București, Editura Fundației Pro, 2002, p. 20.

²⁴ Jurnalul Pericle Martinescu nota indignat la data de 23 decembrie 1949 că a fost plătit cu 12.000 de lei pentru un studiu de 30 de pagini despre edițiile lui Eminescu, scris pentru revista „Viața Românească”. Aceasta în timp ce Veronica Porumbacu, doar ca salariată a revistei, încasa 15.000 de lei pentru o poezie, iar Vera Călin 5.000 de lei pentru o recenzie de două pagini (Pericle Martinescu, *7 ani cât 70*, București, Editura Vitruviu, 1997, p. 103). În același registru scria despre răsplata consistentă pe care o primise noul poet național al regimului, A. Toma. Cu ocazia împlinirii vârstei de 75 de ani, Editura de Stat, al cărui director era însuși poetul, a publicat un volum cu versurile acestuia, într-un tiraj de 25.000 de exemplare, a câte 100 de lei, ceea ce înseamnă că autorului îi reveneau dintr-o dată 2.500.000 de lei, contravaloarea unei case în centrul orașului (*ibidem*, p. 124).

literatura a obținut chiar un statut privilegiat²⁵. Personajele istorice preferate de scriitori au fost în mod deosebit cele revoluționare, precum Tudor Vladimirescu și Nicolae Bălcescu. Ne oprim, în cele ce urmează, asupra personalității celui dintâi, după cum a fost construită în reprezentările literare. Ne ghidăm, așadar, după motivele și temele promovate de scriitori în literatura de inspirație istorică și după influența extra-estetică pe care acestea au avut-o, exemplificând prin așa-numita *răscoală* condusă de Tudor Vladimirescu²⁶.

Răscoala condusă de Tudor Vladimirescu

Romanele, poeziile și piesele de teatru dedicate imaginii lui Tudor Vladimirescu au profitat de însemnătatea pe care personajul o deținea în imaginarul istoric al momentului. Fiind unul dintre eroii de marcă ai panteonului construit de regimul comunist, Tudor a devenit extrem de popular în urma alegerii sale pentru bancnotele postbelice²⁷. Cinematografia „democrat-populară” și-a îndreptat la rândul ei atenția către personalitatea acestuia, turnând o producție apărută în 1963, sub regia lui Lucian Bratu, după un scenariu semnat de scriitorul Mihnea Gheorghiu. Filmul *Tudor* a adus laolaltă actori cunoscuți, dar a reprezentat o șansă și pentru nume mai puțin apreciate în lumea cinematografilei, cum a fost cazul controversatei actrițe Lica Gheorghiu²⁸, interpreta rolului Aristiței. Regimul și-a revendicat imaginea lui Tudor Vladimirescu încă din perioada de sfârșit a celui de-al Doilea Război Mondial, prin popularizarea întoarcerii în țară a Diviziei Tudor Vladimirescu, formată în Uniunea Sovietică din prizonieri de

---

Cât despre recompensele prin intermediul Premiilor de Stat, Pericle Martinescu nota, în 1951, cazul premiilor aferente anului 1949: clasa I: 500.000 de lei, clasa a II-a: 200.000 de lei. În total, au fost 18 premii clasa I, adică 9 milioane de lei și 25 de premii clasa a II-a, adică 5 milioane de lei, ajungându-se la un total de 14 milioane de lei în premii. Interesant era, în accepțiunea jurnalistului, faptul că premiile mari au fost încasate de scriitorii și artiștii pentru care o astfel de sumă nu reprezenta ceva extraordinar (Mihail Sadoveanu, A. Toma, Boris Caragea, Petru Dumitriu etc.). În schimb, premiații din lumea muncitorilor (ingineri, inovatori) abia dacă primeau 80.000 de lei, în cel mai bun caz. Pentru romanul *Mitrea Cocor*, de exemplu, Mihail Sadoveanu a încasat jumătate de milion de lei, după ce anterior mai primise cel puțin un milion de lei în urma tipăririi cărții (*ibidem*, p. 228).

²⁵ Opinia este susținută și de Ion Ianoși, cel care considera că, în întregul spectru al culturii române, literatura s-a aflat multă vreme în prim-plan ca pondere, rol și șansă de influențare a publicului (Ion Ianoși, *Uniunea scriitorilor în sistemul culturii socialiste și segmentul literar în tranziția românească*, în Adrian Miroiu (ed.), *Instituții în tranziție*, București, Editura Punct, 2002, p. 231).

²⁶ Vom folosi termenul *răscoală*, prezent în majoritatea scrierilor vremii. Ne-am raportat atât la perspectiva preponderent ideologică, pe care am regăsit-o în cursul de istorie predat la Școala Superioară de Științe Sociale „A. A. Jdanov”, cât și la perspectiva istorică, consacrată de colecția de documente editate sub redacția lui Andrei Oțetea. Ambele perspective priveau evenimentele din anul 1821 ca pe o *răscoală*, cu amendamentul că autorii primei lucrări foloseau denumirea de *răscoala poporului*. Era însă un curs tipărit în 1952, încă în epoca stalinistă. Vezi *Descompunerea feudalismului și începuturile capitalismului în țara noastră. Răscoala poporului condusă de Tudor Vladimirescu (1821). Curs „Istoria RPR”, lecția nr. 6*. București, Editura Partidului Muncitoresc Român, 1952 și Andrei Oțetea (redactor responsabil), *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821. Documente interne*, volumul I, București, Editura Academiei RPR, 1959.

²⁷ În 1947, cu ocazia stabilizării monetare, imaginea lui Tudor Vladimirescu a fost aleasă pentru bancnota de 1.000 de lei. Aceasta a fost valabilă până în 1948, când i-a luat locul o bancnotă cu stema țării (George Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin C. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București, Editura Sport-Turism, 1977, p. 349-350). Odată cu reforma monetară din 1952, Tudor Vladimirescu a devenit imaginea extrem de cunoscută de pe bancnota de 25 de lei (*ibidem*, p. 339).

²⁸ Despre dorința lui Gheorghe Gheorghiu-Dej de a construi o carieră cinematografică pentru fiica sa și despre capriciile actriței Lica Gheorghiu își amintea Paul Cornea în dialogul memorialistic pe care l-a avut cu Daniel Cristea-Enache (*Ce a fost. Cum a fost. Paul Cornea de vorbă cu Daniel Cristea-Enache*, Iași, Polirom/Cartea Românească, 2013, p. 317-324).

război români. Tudor era, ca și Horia, Cloșca și Crișan – considerați „revoluționarii” secolului XVIII –, reprezentantul ideii de revoluționar de dinaintea momentului 1848.

Literatura inspirată din evenimentele anului 1821 s-a încadrat într-o matrice eroizantă și a popularizat idei sociale regăsite și în lucrările de istorie. Lui Tudor Vladimirescu i se construia o imagine de revoluționar-martir, iar suferințele lui și participarea masivă a țaranilor la răscoală au constituit subiecte centrale în fiecare dintre aceste lucrări. Un autor care a ales să se oprească asupra acestui subiect a fost Lascăr Sebastian, în drama *Cu pâine și sare*²⁹. Lucrarea insistă pe boierii veseli, inconștienți de pericolul răscoalei conduse de Tudor Vladimirescu. Piesa a fost pusă în scenă la Teatrul Municipal din București, la data de 5 noiembrie 1949³⁰. Un alt autor care s-a oprit asupra personalității lui Tudor Vladimirescu a fost prolificul scriitor de literatură istorică, Mihnea Gheorghiu³¹. În poemul *Întâmplări din marea răscoală* și în piesa de teatru *Tudor din Vladimiri*, el a prezentat răscoala, dar și contextul social care a produs-o, punând accent pe blamarea boierilor, a domnului și a instituției Bisericii³². Poetul Mișu Dragomir a publicat în 1954 poemul *Tudor din Vladimir*³³, un elogiu realist-socialist adus personalității lui Tudor Vladimirescu. În încercarea de a realiza o frescă a lumii fanariote, Mișu Dragomir a construit un poem profund marcat de rigorile realismului socialist și a transmis un mesaj în acord cu clișeele privitoare la literatura de inspirație istorică. A tratat subiectul într-un mod simplu, preferând o poetică a clarității, fără însă a sedimenta artistic faptele³⁴.

²⁹ Sebastian Lascăr a fost pseudonimul sub care a publicat Sebastian Salmen, născut pe 14 octombrie 1908 la București. A avut activitate în perioada ilegalistă, conducând o revistă săptămânală de satiră și umor, „Pinguinul”, scoasă cu sprijinul Partidului dar suprimată după patru numere. Ca urmare a amenințărilor legionare, a plecat în URSS, unde a rămas până în 1946. Întors în țară a lucrat la Agerpres, apoi a fost regizor la Teatrul Muncitoresc și la diferite teatre din țară până în 1955, când a devenit redactor-șef de secție la revista „Flacăra”. A colaborat la reviste precum „Contemporanul”, „Viața Românească”, „Gazeta literară” și „România literară”, unde a susținut, din 1968 până în 1974, rubrica *Pescuitorul de perle* semnată sub pseudonimul Profesorul Haddock, foarte gustată în epocă. A publicat o serie de traduceri din Vergiliu, Horațiu, Juvenal, Petrarca, Leopardi, Lermontov, Garcia Lorca, Unamuno, France, Flaubert, J. London (Aurel Sasu, *Dicționarul biografic al literaturii române*, volumul II: M-Z, Pitești, Editura Paralela 45, 2006, p. 550).

³⁰ Teatrolugul Ioan Massoff o vedea ca pe o piesă din care regia a eliminat umorul (Ioan Massoff, *Teatrul românesc. Privire istorică*, vol. VIII, *Teatrul românesc în perioada 1940-1950*, București, Editura Minerva, 1981, p. 543).

³¹ Mihnea Gheorghiu a fost poet, prozator, dramaturg și eseist. S-a născut la 5 mai 1919, în București. În 1944 a fost redactor-șef al „Scânteii Tineretului”, iar din 1948, profesor și șef de catedră la Universitatea din București, până în 1950. Între anii 1954 și 1969 a fost profesor și șef de catedră la Institutul de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București. În perioada 1961-1963 a fost redactor-șef al revistei „Secolul 20”, pentru ca, între 1963 și 1965, să fie în fruntea Consiliului Cinematografic. În anii '70 a fost președinte al Academiei de Științe Sociale și Politice, președinte al Uniunii Cineaștilor din România și membru corespondent al Academiei. A scris scenarii de film pentru *Porto Franco* (1962), *Tudor* (1963-1964), *Zodia Fecioarei* (1967), *Pădurea Pierdută* (1972), *Cantemir. Mușchetarul român* (1974), *Hyperion* (1975), *Tânase Scatiu* (1976), *Burebista* (1980).

³² Poemul *Întâmplări din marea răscoală* a apărut la E.S.P.L.A., în 1953. A fost urmat de una dintre piesele care i s-au jucat, drama *Tudor din Vladimiri*, apărută la E.S.P.L.A., în 1955 (Aurel Sasu, *op. cit.*, volumul I, p. 643-644).

³³ Mișu Dragomir a fost pseudonimul scriitorului Mihail C. Dragomirescu, născut pe 24 aprilie 1919, la Brăila. A fost poet, prozator și traducător. A debutat în 1933 în „Revista tineretului creștin”. A fost responsabil cultural în cadrul Organizației Tineretului Progresist (1945-1946), redactor la ziarul „Înainte” din Brăila (1946-1948) și la „Viața Românească” (1948-1954), redactor-șef la „Tânărul scriitor” (1954-1956), redactor-șef la redacția de scenarii a Centrului Cinematografic București (1956-1958) și redactor-șef la „Luceafărul” (1958-1960). Vezi Aurel Sasu, *op. cit.*, volumul I, p. 514-515. Poemul *Tudor din Vladimir* a apărut la Editura Tineretului, în 1954.

³⁴ Marin Bucur (coord.), *Literatură română contemporană*, volumul I, *Poezia*, București, Institutul de Istorie și Teorie Literară „George Călinescu”, Editura Academiei RSR, 1980, p. 233.

Anii răscoalei conduse de Tudor Vladimirescu au fost estetizați și în romane. În primul rând, momentul a fost evocat în romanul pe care Camil Petrescu l-a dedicat personalității lui Nicolae Bălcescu, *Un om între oameni*³⁵, în care nara câteva evenimente, precum fuga boierilor din fața răscoalei. Același subiect a fost ilustrat și de prozatorul B. Jordan, autorul unei voluminoase lucrări în trei volume, *Zile și nopți în furtună*³⁶, prin intermediul căreia propunea o amplă mistificare a răscoalei și a personalității lui Tudor Vladimirescu. Scriitorul a intenționat să realizeze un roman-frescă, format din episoade epice ample, reușind să construiască o narațiune bine primită de critică³⁷.

În 1960, scriitorul Paul Constant publica romanul *Tudor Vladimirescu*³⁸: o lucrare concentrată asupra personalității revoluționarului, ce descria evenimentele începând de la cele premergătoare răscoalei până la sfârșitul acesteia. Acțiunea nu s-a oprit odată cu moartea lui Tudor, la fel cum, în logica regimului, năzuințele de la 1821 au fost continuate de pașoptiști și realizate abia în regimul „democrației populare”. Odată cu Tudor nu mureau și idealurile răsculaților, ele fiind concretizate de comuniști.

Deși Tudor Vladimirescu și pandurii săi nu au fost surse de inspirație pentru scriitorii consacrați, precum Camil Petrescu, Zaharia Stancu, Petru Dumitriu, răscoala de la 1821 a fost însă un eveniment extrem de prezent în propaganda „democrației populare”. Motivele și temele vehiculate de scriitori au fost mereu aceleași și par să fi avut un scop comun: transformarea lui Tudor Vladimirescu în erou revoluționar, în paralel cu blamarea vechii organizări sociale de la începutul secolului XIX. Între elementele comune ale lucrărilor mai sus menționate se află și reconstituirea acțiunii: au fost descrise astfel evenimentele premergătoare mișcării, personalitatea lui Tudor Vladimirescu în mijlocul răscoalei, sfârșitul acesteia și, eventual, câte o privire încrezătoare spre generațiile viitoare, cărora mersul istoriei le transmitea obligația de a duce mai departe programul de la 1821. Întreaga desfășurare a evenimentelor era plasată într-un cadru social marcat de opoziția dintre traiul precar al țăranilor și luxul boierilor, văzut întotdeauna ca risipă.

³⁵ Camil Petrescu, *Un om între oameni*, volumul I, București, Editura Tineretului, 1953.

³⁶ B. Jordan a fost pseudonimul lui Iordache Bucă, nume de familie pe care l-a schimbat în 1938 în Botna. S-a născut la 22 februarie 1903, în județul Galați. În perioada interbelică a fost învățător și funcționar la Fundația Culturală, sectorul Școli Țărănești. Încă din 1945 a fost membru în Frontul Plugarilor. A fost și consilier cultural la Ministerul Educației și Învățământului (1948-1951). Între 1937 și 1952 a publicat numeroase manuale pentru învățământul primar. A debutat încă din perioada interbelică și a devenit membru al Asociației Scriitorilor Români în 1935. A primit premiul pentru cel mai bun roman social cu *Pământul ispitelor*, în 1934 (Aurel Sasu, *op. cit.*, volumul I, p. 817-818). Romanul *Zile și nopți în furtună*, a apărut în trei volume, între 1959 și 1961, la Editura Militară.

³⁷ Cunoscutul critic literar Perpessicius, care îi prefața romanul, aprecia schimbarea pe care opera lui B. Jordan a cunoscut-o după 23 august 1944 și îl apropia de Mihail Sadoveanu și de Camil Petrescu, datorită revizuirii concepției despre viață „sub influența ideologiei clasei muncitoare”. Criticul aprecia modul în care autorul a ilustrat cadrul social al răscoalei, epoca numită a „destrămării feudalismului și a dezvoltării capitalismului”. Situându-l pe același nivel cu Camil Petrescu, Perpessicius afirma: „Tudor e un om între oameni” (Perpessicius, *Prefață*, în B. Jordan, *Zile și nopți în furtună*, vol. I, p. 8-9).

³⁸ Sub pseudonimul Paul Constant a publicat scriitorul Paul Constantinescu, născut la 29 ianuarie 1895, la Craiova. Ca poet a debutat cu *Visul unei nopți de vară*, iar ca prozator cu o schiță umoristică în revista „Veselia” (1911). A editat reviste precum „Vremea” (1928) și „Provincia literară” (1932-1934). A publicat romanele cu subiect istoric: *Iancu Jianu* în 1940, *Haiducii* în 1957, *Tudor Vladimirescu* în 1960, alături de volumul *Stâlpi de foc. Povestiri din zilele revoluției din 1848*, în 1967 (vezi Aurel Sasu, *op. cit.*, volumul I, p. 374-375). Romanul *Tudor Vladimirescu* a apărut la Editura Tineretului, în 1960, reprezentând un punct culminant al interesului autorului pentru primii ani ai secolului XIX. După publicarea romanului dedicat lui Iancu Jianu, subiectul a fost dezvoltat în romanul *Haiducii*, a cărui acțiune se petrecea în perioada de dinaintea răscoalei lui Tudor Vladimirescu.

Tot pe fundal revoluționar-sacrificial apărea și intervenția abuzivă a forțelor străine în politica internă a Țării Românești, unul dintre motivele pentru care răscoala eșua.

Eroul din Vladimiri

Tudor Vladimirescu, personajul central, a fost înzestrat de scriitori cu toate atributele Binelui. Imaginea creată lui a fost aceea a revoluționarului prin excelență, a vizionarului și a eroului care pornește conștient pe un drum la capătul căruia îl așteaptă moartea³⁹; dar care se sacrifică pe sine pentru înaltul ideal al dreptății sociale. Personajul a fost redat pe larg, într-o manieră complexă, fiind caracterizat de la exterior către interior, de la general către particular. Chiar și mediul înconjurător rezona cu calitățile fizice și revoluționare ale liderului. Astfel, Paul Constant situa locuința personajului într-un cadru natural de o frumusețe simplă, în ținutul Cloșanilor, într-o căsuță de bărne, de pe povârnișul Rugetului, cu priveliște spre munții Godeanu⁴⁰. Peisajul se arăta prietenos și primitiv cu Tudor și cu oastea sa de panduri și haiduci, după cum ne asigură Mihnea Gheorghiu: „Domnu-Tudor a venit / cu panduri și cu haiduci. / Cântă păsările-n lunci! [...] Cântă păsările-n crâng!”⁴¹ În plus, în același poem, calul lui Tudor era unul alb⁴², având aceeași culoare și în romanul lui Paul Constant, de această dată pentru a pune în valoare atitudinea blândă a personajului față de animale: „– Mai îngăduie și tu, băiatule, că acum te adăp și te pun cu botul la iesele [...]. Îi vorbea ca unui om de care te ajuți și te înțelege”⁴³. Se evidențiază astfel un anumit profil sufletesc al lui Tudor, catalogându-l definitiv ca personaj pozitiv, prin corelația cu un animal extrem de popular în basmele românești. Această creionare a mediului înconjurător, alături de ilustrarea anumitor trăsături fizice este un artificiu textual cunoscut, naratorul semnalizând în mod explicit atitudinea sa față de personaje și manipulând dibace atributele acestora. În acest fel, poziționarea cititorului poate fi ușor subordonată perspectivei narative⁴⁴.

La conturarea personajului, contribuie și referințele la părinții acestuia. În drama lui Mihnea Gheorghiu, tatăl lui Tudor are și el puteri impresionante, demonstrate într-un episod de luptă cu un urs răpus în „trântă bărbătească”⁴⁵: este un fel de anticipare a virtuților fiului. Imaginea tatălui a fost adusă în discuție și în romanul *Tudor Vladimirescu*, dar numai la nivel simbolic, prin intermediul inelului de pe deget, pe care Tudor îl avea de la părintele său și care, alături de hanger, constituiau singura lui avere⁴⁶. În romanul de mare întindere al lui B. Jordan, tatăl lui Tudor este mult mai prezent în acțiune, ca vestitor al faptelor fiului. Personajul se numea Constantin dar era cunoscut, ca în celelalte lucrări, sub numele de Ursul, datorită aceleiași întâmplări: victoria asupra unui urs la vânătoare, în munții Parângului⁴⁷.

³⁹ În romanul lui Paul Constant, personajul mărturisește: „De cum m-am ridicat în revoluție, m-am gândit la moarte, așa că nu mă sperie apropierea ei, chiar dacă aș ști că asta s-ar întâmpla mâine” (Paul Constant, *Tudor Vladimirescu*, București, Editura Tineretului, 1960, p. 193).

⁴⁰ *Ibidem*, p. 71.

⁴¹ Mihnea Gheorghiu, *Întâmplări din marea răscoală*, București, E.S.P.L.A., 1953, p. 70-71.

⁴² *Ibidem*, p. 10.

⁴³ Paul Constant, *op. cit.*, p. 13.

⁴⁴ Piotr Fast, *Ideology, Aesthetics, Literary History. Socialist Realism and its Others*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 1999, p. 59.

⁴⁵ Mihnea Gheorghiu, *Tudor din Vladimiri*, București, E.S.P.L.A., 1955, p. 23.

⁴⁶ Paul Constant, *op. cit.*, p. 260.

⁴⁷ B. Jordan, *Zile și nopți în furtună*, volumul I, București, Editura Militară a Forțelor Armate ale RPR, p. 11.

La polul opus apărea imaginea mamei sale, pe care o aducea în acțiune Mihnea Gheorghiu. Din postura unei femei care, deși îi este alături fiului, nu reușește să înțeleagă vizionarismul și spiritul de sacrificiu, ea regretă opțiunea lui Tudor, din cauza căreia nu se căsătorește, nu se bucură de o viață așezată și liniștită⁴⁸. Pe de altă parte, mamei din romanul lui B. Jordan, deși îi este greu să se despartă de propriul copil, era aceea care îl îndemna să plece în lume, să învețe, în speranța unui alt viitor, altul decât cel de acasă, marcat de griji și de nedreptăți: „Câtă de învață, că poate așa ai s-o duci mai bine ca noi. Săptămâna trecută zapciul ni-o luat calul pentru că n-am plătit dajdia pe trei ani. Stai aici, învață și muncește”⁴⁹. Tudor putea fi, în imaginația unui cititor al anilor '50, un prototip al copilului care își părăsea căminul părintesc pentru o soartă mai bună, aidoma atâtor tineri care, în anii comunismului, își schimbau viața mutându-se la oraș. Tudor Vladimirescu purta cu mândrie moștenirea tatălui, preluând de la mamă vocația sacrificiului de sine. Mai mult decât atât, prin intermediul părinților eroului, B. Jordan mitiza originile sociale modeste ale revoluționarului muntean. El apărea în ochii cititorilor ca provenind dintr-o familie care, deși formată din țărani liberi, sufereau de pe urma nedreptăților fiscale. La rândul lor, celelalte personaje confirmau apartenența de clasă a lui Tudor: „Ce om! Trebe să fie dintr-ai noștri, din țărani, spuse unul”⁵⁰; „Puil de țăran are tragere de inimă spre carte, spunea cu necaz boierul [...]”⁵¹.

Autorul a încercat să îl situeze pe Tudor într-o familie modestă, care nu scăpase de birurile nedrepte. Într-o societate cu gândire maniheistă, în care apartenența de clasă reprezenta un factor imposibil de trecut cu vederea, personajelor provenind din familii boierești nu li se acorda nici o altă șansă decât aceea de a se „evita” sau ameliora originea socială. În cazul de față, scriitorul a încercat să își vadă personajul într-un mediu familiar și prietenos pentru țărani, fiind integrat în această categorie socială. Exista chiar și un episod al pericolului prin care trec părinții lui Tudor, acela de a deveni clăcași. Scriitorul ilustra astfel o situație în care pământul familiei de la Vladimiri era dorit de medelnicerul Preda Săulescu, în baza unor înscrisuri vechi, care îl confirmau ca proprietar al acelui loc⁵². De altfel, atât în romanul de față, cât și în cel al lui Paul Constant sunt cazuri în care boierii sau chiar domnii revendicau ilegal pământul țăranilor, furându-le acestora actele de proprietate. Într-o astfel de situație este pusă și familia personajului principal. Dar tatăl lui Tudor, ridicându-se la nivelul imaginii de erou care îi era conturată, nu se lasă intimidat⁵³.

Crearea personajului principal este însă cel puțin surprinzătoare în romanul lui B. Jordan. Dacă inițial Tudor era fiul unor țărani liberi, deloc înstăriți, aflați chiar în pericolul de a-și pierde pământul și a intra în servaj, după tiparul obișnuit al personajului pozitiv care nu putea aparține unei clase avute, pe parcursul romanului, eroul acumulează totuși proprietăți. Activitatea lui din timpul războiului ruso-turc îi era răsplătită, astfel că Tudor își încropea o oarecare stare, despre care autorul spune că „avea să sporească treptat”. Mai mult, banii acumulați nu proveneau în întregime de pe urma războiului, ci și din unele „combinații de negoț”⁵⁴. Proprietățile Vladimirescului au crescut considerabil, astfel că, într-un episod în care Tudor își scria diata, naratorul le

⁴⁸ Mihnea Gheorghiu, *Tudor din Vladimiri*, p. 23.

⁴⁹ B. Jordan, *op. cit.*, p. 27.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 78.

⁵¹ *Ibidem*, p. 31.

⁵² *Ibidem*, p. 12.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 154.

enumera: „acareturile din Mehedinți, casele, morile și viile, locurile de prăvălie și de case din Cerneți, via din Poiana hoțească, cu casele și vasele de vin din dealul Curilei, moara din Pleșuva și cea de pe Topolniță, cumpărăturile de moșie de la munte, în Dălboca și Cloșani, piatra de moară de pe apa Tismenei, cureaua de moșie din Călnic, toate hainele, arăturile și tacăturile de masă, argintăria și armele, acareturile și viile din Vladimiri”⁵⁵. Tudor mai avea și servitori, dintre care erau aduși în acțiune chelăreasa Roza, îngrijitoarea odăilor și feciorul Marian⁵⁶. Starea lui Tudor era completată și de obiceiuri care îl apropiau de lumea micii boierimi: dimineața, chelăreasa îi servea pe o tavă de argint dulceață de chitră și cafea, folosea alifii frumos mirositoare aduse din străinătate pentru a-și aranja părul⁵⁷, fuma ciubuc⁵⁸, apela la ajutorul feciorului pentru a se îmbrăca⁵⁹ și era chiar arendaș al unor moșii, cele de la Ploștina și Cătunu⁶⁰. Nu în ultimul rând, Tudor ar fi ctitorit și o biserică, în satul Prejna, cu scopul afirmat de autor de a se „achita de cele sufletești”⁶¹. Caracterizarea făcută de B. Jordan este cel puțin surprinzătoare, însă scriitorul miza pe ideea că valoarea unui lider revoluționar depindea și de puterea lui de a-și depăși „limitele de clasă”.

Situat în contextul mai relaxat ideologic de la începutul anilor '60, autorul a realizat un personaj complex, nu atât de schematic după cum o cereau preceptele jdanoviste. Fără a-l deturna însă pe Tudor de la canonul impus de realismul socialist, B. Jordan îl situa pe Tudor în împrejurări noi. Prezentarea lui pare surprinzătoare, întrucât romanul nu este unul neconform cu realismul socialist; este la fel de maniheist ca întreaga literatură supusă acestui canon și începe într-o nuanță extrem de propagandistică, prin încercarea de a-l scoate pe Tudor Vladimirescu în afara unei clase sociale blamate de regim. Evoluția eroului este deci extrem de interesantă și neașteptată. Cu adevărat uimitoare ni se pare calitatea sa de arendaș, în condițiile în care cei ce practicau respectiva meserie apăreau în mod constant ca personaje negative în literatura de inspirație istorică a epocii. Arendașii erau înfățișați doar ca indivizi dornici de înavuțire, nemiloși cu țărani; pe scurt, exploatare descriși în tușe cât se poate de dure. Faptul că personajul ar fi acumulat ceva venituri este iarăși surprinzătoare, alături de apelativul „boierule” cu care pandurul Dumitru Gîrbea se adresa lui Tudor⁶². În plus, preocuparea acestuia pentru negoț este din nou atipică, în condițiile în care negustorii (promotori ai capitalismului) au fost, deseori, alăturați boierilor, de partea personajelor negative. Cu toate acestea, autorul a reușit să îi păstreze lui Tudor latura pozitivă: neinteresat de bunurile materiale, el era foarte darnic cu slugile din gospodărie, dând fiecăruia „după vrednicie și credință”, și chiar ajuta fete sărace din sat, asigurându-le zestre. Acumularea de bunuri nu îl mulțumea, scopul lui în viață fiind altul: „Nu-i aduseseră fericire, liniște, un cămin cald. Era tot singur pe lume și era adânc încredințat că așa va rămâne până la capătul zilelor”⁶³. Spiritul lui era cel al unui luptător, deloc cenzurat de aspecte materiale: „[...] pe mine mă atrage veșnic lupta. Uneori mi se pare că eu nu m-am născut pe lume decât pentru asta. E în ființa mea ceva care nu mă lasă să mucelesc

⁵⁵ *Ibidem*, p. 216.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 217.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 202.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 214.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 187-188.

⁶¹ *Ibidem*, p. 155.

⁶² *Ibidem*, p. 143.

⁶³ *Ibidem*, p. 216.

locului”⁶⁴. Autorul construiește chiar un episod romanțat în care pune zbuciumul interior al personajului pe seama destinului: „Mama îmi povestea, când eram mic, că mă născu într-o noapte cu furtună. [...] Se vede că de asta nu aud în sufletul meu decât vuiet de furtuni”⁶⁵. Canoanele vremii au fost așadar respectate, Tudor rămânea un personaj pozitiv, neinteresat de acumularea bogățiilor; însă diferența față de textele de la începutul anilor '50 – în care situația materială a personajului era cu totul evitată, iar anumite obiceiuri precum fumatul, băutul cafelei sau apelarea la ajutorul slugilor formau un apanaj categoric al personajelor negative – este frapantă. Vocația lui revoluționară rămânea de nepotolit, bunurile materiale deținute neputându-și schimba convingerile. Tudor era așadar arendașul drept, negustorul cinstit, boierul blând: personaje pe care literatura realismului socialist rareori le-a cunoscut. Prin aceasta, romanul lui B. Jordan se remarcă dintre celelalte opere inspirate de evenimentele anului 1821.

Celălalt roman, apărut în aceeași perioadă, a fost cel semnat de Paul Constant. Pare, la rândul lui, rezultatul unei oarecare relaxări ideologice, dar aceasta vizează mai mult chestiunea Bisericii, instituție care nu mai era blamată atât de ferm. B. Jordan realizează însă cel mai surprinzător portret al lui Tudor, care uimește cu atât mai mult cu cât primele pagini ale romanului îl poziționează cât se poate de aproape de condiția țăranului român, împovărat de grija traiului de zi cu zi.

Portretizarea personajului principal a fost una gradată, extinsă pe întreaga desfășurare a acțiunii și plasată pe o structură care urmărește eroul de la aparență către esență. Exterioare lui au fost și caracterizările făcute în mod direct de către alte personaje, ele contribuind la accentuarea calităților lui Tudor, dar și la conturarea imaginii de lider, oferind premisele necesare construirii unui mit. În romanul lui Paul Constant, Iordache Olimpiotul vorbea despre încrederea pe care o putea avea în Vladimirescu, fiind convins că nu poate fi „călcător de jurământ”; îl considera, deopotrivă, un personaj misterios, greu de pătruns, despre care nu poți ști „ce zace în sufletul lui”⁶⁶. Tot pentru a sugera ideea de vitejie și pentru a crea aspectul de bun comandant de oști, B. Jordan contura un personaj impresionant de la prima vedere: „Iată un om!, își spunea în sine caimacamul, privind statura dreaptă a lui Tudor, mersul lui sigur și căutătura cutezătoare”⁶⁷.

Construcția mitului s-a realizat într-un mod direct, prin intermediul evenimentelor concrete care l-au implicat pe Tudor Vladimirescu de-a lungul acțiunii. Această caracterizare a fost structurată pe două paliere: pe de o parte, erau deciziile luate de personaj pe parcursul războaielor, iar pe de altă parte, scriitorii speculau atitudinile politice ale lui Tudor, gândurile sale privitoare la situația țăranilor, la privilegiile boierești și la politica externă. Personajul nu putea fi unul pozitiv prin excelență, luându-și drept sarcină, după cum afirma cu claritate, „să scap poporul de împilările și jaful asupritorilor”⁶⁸, țel căruia i-a dedicat întreaga sa energie. Un aspect comun lucrărilor dedicate lui Tudor este că el nu dormea decât rareori, sugerându-se astfel frământările care îl dominau și excesul de conștiință ce-l definea. Avea insomnii nu din cauză că nu ar fi avut răgazul necesar odihnei, ci pentru că responsabilitatea pe care o purta nu îi permitea nici un moment de relaxare⁶⁹. Liderul era văzut lucrând indiferent de

⁶⁴ *Ibidem*, p. 212.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 122.

⁶⁶ Paul Constant, *op. cit.*, p. 137.

⁶⁷ B. Jordan, *op. cit.*, p. 109.

⁶⁸ Mihnea Gheorghiu, *Tudor din Vladimiri*, p. 66.

⁶⁹ Pentru mitul insomniei creatoare, vezi Eluned Summers-Bremner, *O istorie culturală a insomniei*, traducere de Laura Savin, București, Editura Art, 2008, p. 136-180.

momentul zilei sau al nopții, iar de cele mai multe ori, în timp ce oastea făcea popas, el se plimba, gândindu-se la problemele revoltei pe care o conducea. Totodată, îi îndemna pe oșteni să-și refacă forțele după drumurile lungi: „Că de-o săptămână nu știe ce-i odihna! [...] Ce să doarmă? Adineauri i-am văzut ferestrele luminate. Mi-a spus Stoica din poartă că «șade și scrie poruncile noastre»”⁷⁰. Nu irosește așadar nici un moment: „Toată noaptea aleargă el de colo-colo. Nici acu, că poposirăm, nu-i stă murgul!”⁷¹ Imaginea liderului care lucrează neîntrerupt pentru popor și a cărui lumină de la fereastră nu se stinge niciodată era, de altfel, una extrem de populară și prezentă în imaginarul „democrațiilor populare”. Paul Constant a fost autorul care a folosit cel mai puțin clișeul neodihnei, însă îl prezenta pe Tudor ca având remușcări pentru timpul pierdut dormind⁷². Personajul rezista într-un mod aproape supraomenesc oboselii, fără a se resimți nici după un drum lung și greu. Complementar, în romanul *Tudor Vladimirescu*, meniul era pe cât se poate de modest, apropiindu-l de viața celor săraci, pentru binele cărora pornise în luptă: „[...] să-și mintă burta cu o frântură de mălai”. Aceste atribute cât se poate de mundane, cum este în cazul de față nevoia de a se hrăni, au fost explicate de narator în așa fel încât apar ca mici detournări ale personajului de la condiția sa de salvator; ca niște necesități care mai mult îl încurcau și îi distrăgeau atenția de la problemele cu adevărat importante: „Își împăcase vrăjmașul din burtă, putea să gândească mai slobod”⁷³.

Naratorii au adus în preajma lui Tudor și personaje feminine. Astfel, a apărut posibilitatea unui episod romantic cu Tinca, fiica vechiului pandur Pârveu, sau chiar o aventură cu domnița Elenca, în vremea tinereții lui. Mihnea Gheorghiu a construit personajul Tinca, prototipul de femeie româncă, cinstită, frumoasă, muncitoare și care, fiind îndrăgostită de Tudor, a ales să meargă alături de el cu oastea, acceptând faptul că el nu o poate iubi. Răscoala reprezenta în momentul respectiv un țel cu mult mai important decât propria lui fericire. A fost astfel creionat cuplul revoluționar perfect, dedicat unui ideal. Scriitorul îi conferea lui Tudor Vladimirescu un plus de tărie de caracter și de devotament față de cauza pentru care lupta, în momentul în care accepta ca Tinca să se alăture oastei, dar hotăra să își țină în frâu sentimentele: „Tu... o să fii pentru mine floarea aceea. La mai mult nu am dreptul... acum. Chiar dacă mi-ar cere-o sufletul... Chemarea mea e alta”⁷⁴. Pe de altă parte, scriitorul Paul Constant construia în jurul personajului o poveste de dragoste împlinită, dar pe care o situa în tinerețea lui Tudor, pentru a nu concura cu activitatea lui revoluționară. Ca să-și umanizeze oarecum personajul, inventa, așadar, o iubire între el și jupânița Elenca, soția clucerului Glogoveanu, la curtea căruia slujea. Amintindu-și de femeia iubită, personajul devenea nostalgic: „Cât era de frumoasă și cât suflet cuprindea în trupul ei firav! [...] Își însoțea gândul cu armonia sunetului de clopot, înfiripând vechea poveste de dragoste, singura lui dragoste în viață, de care nu credea că are să-și mai aducă vreodată aminte”. Totuși, iubirea nu îi putea distra prea mult atenția, astfel că Tudor revenea la proiectele sale și pleca la drum mai iute, rușinat de amintirea Elencăi „ca de o slăbiciune care nu i se mai potrivea. [...] Făptura jupâniței a pălit, închizându-se sfioasă ca într-o cadră la poalele căreia n-avea cine să mai îngenunche”⁷⁵.

⁷⁰ Mihnea Gheorghiu, *Tudor din Vladimiri*, p. 102.

⁷¹ *Ibidem*, p. 111.

⁷² Paul Constant, *op. cit.*, p. 74, 166.

⁷³ *Ibidem*, p. 79.

⁷⁴ Mihnea Gheorghiu, *Tudor din Vladimiri*, p. 110.

⁷⁵ Paul Constant, *op. cit.*, p. 10-12.

Paul Constant a fost singurul autor care a încercat o apropiere între erou și un personaj feminin. În cazul dramei lui Mihnea Gheorghiu, atașamentul lui Tudor față de Tinca se datora mai mult aprecierii față de vrednicia acesteia, fără a se gândi la ea cu aceeași tandrețe și fără a-i aduce în discuție frumusețea. În fapt, personajul Tinca nu are un chip aparte, are doar calități morale; este companionul perfect, tipul ideal de femeie, potrivit și eticii „democrat populare”. Imaginea Tincăi se aseamănă cumva cu cea a tovarășei de viață și se suprapune peste cuplul-model Lenin – Nadejda Krupskaja⁷⁶. E drept, ea apare în acțiune în perioada în care Tudor începuse deja răscoala, astfel că, într-o poveste încadrată perfect tiparului realist socialist, ar fi fost imposibil pentru scriitor să pună în scenă o iubire care să distragă cititorul de la faptele esențiale, acelea ale luptei de clasă.

Același registru a fost urmat și de B. Jordan, dar cu personaje diferite. În viziunea lui Jordan, personajul numit de astă dată Elenco, soția aceluiași boier Glogoveanu, nu numai că nu are o aventură cu Tudor, dar mai mult, acesta o disprețuiește, știind că este o femeie de moravuri ușoare. De aceea este înfățișată în tușe puternic negative: se simțea atrasă de Tudor, omul de încredere al soțului său⁷⁷; era peste măsură de risipitoare și iubitoare de lux⁷⁸; iar din cauza relației cu caimacamul Craiovei, făcuse pe ascuns și un avort⁷⁹. Risipitoarea Elenco, de altfel extrem de frumoasă și seducătoare⁸⁰, își primea pedeapsa în roman: ea se îmbolnăvea și, cu toate că doctorii o sfătuiau să meargă la Viena să se trateze, Tudor știa că „n-o poate lecui nici un doctor din lume. Boala de care suferea era una din acelea care nu iartă. Mai știa că aici au dus-o patimile

⁷⁶ În amintirile sale despre Lenin, cea care i-a fost soție își amintea de perioada petrecută împreună, preponderent din perspectiva activităților revoluționare, a preocupărilor politice ale lui Lenin, a încercărilor pe care le-au depășit în ilegalitate. Viața ei în cuplu era marcată de lungi conversații, de planuri revoluționare și vise grandioase (vezi N. K. Krupskaja, *Amintiri despre Lenin*, București, Editura Politică, 1960). Nadejda Krupskaja nu vorbea niciodată despre nevoile personale în fața lui Lenin, era tovarășa perfectă, supusă complet personalității liderului, cunoscut pentru irascibilitatea sa. Între ei a funcționat o complicitate de idealuri, iar momentele de intimitate au fost înlocuite de adunările conspirative ținute în apartamentul lor din Geneva, din perioada exilului. Mai mult, Nadejda a acceptat relația soțului cu Inessa Armand, o militantă feministă care întruchipa tot ceea ce ea nu era: frumusețe, eleganță, o feminitate de tip franțuzesc, dar și un mare interes față de fericirea personală. Nadejda o cunoștea și o accepta (Marius Stan, *Passione d'amore: Asctul Lenin și marile lui iubiri*, disponibil online pe <http://www.contributors.ro/global-europa/passione-damore-ascetul-lenin-%C8%99i-marile-lui-iubiri/>, accesat la data de 23.03.2015). Mariajul lor a continuat astfel în pofida sentimentelor lui Nenin pentru Inessa. Cei doi au fost transformați ulterior în cuplul revoluționar ideal, folosit ca tipar pentru legăturile amoroase dintre oameni pe întreaga perioadă a regimului comunist; de altminteri, cu toate că Lenin a susținut în primă fază emanciparea feministă promovată de Alexandra Kollontai, s-a dovedit apoi a fi extrem de pudic și de refractar față de orice formă de libertinaj.

⁷⁷ B. Jordan, *op. cit.*, p. 31.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 53.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 70.

⁸⁰ Capacitățile de seducție ale personajelor feminine au fost deseori asociate, în literatura realismului socialist, personajelor negative. Eleganța și puterea de a capta atenția bărbaților atârnau ca o vină asupra personajelor din înalta societate. În literatura vremii, frumusețea văzută în manieră pozitivă era doar cea a țărăncilor: o frumusețe simplă, care nu seduce, care atrage prin ideea de curățenie și puritate. Iată cum o descria B. Jordan pe Elenco, oferind perspectiva sa personajului principal, lui Tudor: „Tudor își aminti iar de Elenco, de chipul ei de grecoaică, tăiat parcă din marmură cenușie și de ochii ei negri, adânci și misterioși, care duceau pe om la zăcare și au o tresărire. [...] Totul în ființa ei era perfecțiune. Părul ei unduios, cu luciri metalice, ochii de cărbune cu scântei albastre, gura ca migdala desfăcută, toaletele care-i scoteau în relief mlădierea lină a corpului, umbrele nostalgice de pe chipul ei învăpăiat – toate, toate scoteau din minți pe cel ce o privea o clipă” (*ibidem*, p. 207). Elenco stărnise invidia tuturor boieroaicelor, chiar și a vornicesei Tarsița Filipescu, una dintre celebrele frumuseți ale Bucureștiului, care păli în fața Elenei Glogoveanu la sosirea în București a generalului Kutuzov. Faimosul general a fost întâmpinat cu pâine și sare de către Elenco, fiind fermecat de ea și „uitând să guste întâi din pâine și sare” (*ibidem*).

ei nestăpânite, firea ei libertină și tirană, petrecerile”⁸¹. Starea fizică a personajului feminin era așadar interpretată în registru moral. Viața de desfrâu ar fi fost cauza îmbolnăvirii, ceea ce îi anula și șansele de vindecare; părea o pedeapsă a destinului.

Dar eroul din romanul lui B. Jordan fusese la rândul lui îndrăgostit, de astă dată de Maria, fata preotului din satul lui, pe care o iubise încă din copilărie, dar cu care îi era interzis să se căsătorească întrucât erau veri⁸². Orice posibilitate a unui episod romantic era deci exclusă, deși Tudor se mai gândea încă la ea. Remarcăm totuși maniera în care autorul o descrie pe Maria, asemănător oarecum cu imaginea Tincăi. Unde ar fi diferența? Tinka nu era neapărat frumoasă; nu a fost descrisă decât prin prisma calităților morale, dar prezentarea lor miza pe aceeași idee a fetei simple, a țărâncii române, frumoasă în mod spontan și cuviincioasă. La polul opus era Elena Glogoveanu, la care totul părea făcut pentru a seduce; în vreme ce Maria este descrisă ca orice țărancă, în port oltenesc: purta un vâlnic cărmiziu, o bundă de miel, ie înflorată cu arnici și un testemel de mătase galbenă pe cap⁸³; avea ochii verzi „ca pruna crudă” și părul de culoarea „paiului de grâu dat în copt”⁸⁴. Prin figura Mariei autorul făcea apel la natură, la asocieri populare românești, familiare, ca pruna și grâul, pe când Elenco întruchipa estetica epocii fanariote, părăd o sculptură greacă⁸⁵. Era într-un fel o frumusețe nerealistă, care dădea impresia de rece; și care, deși puternic seducătoare, îndepărta privitorul. Elenco era un trofeu, pe când Maria era îmbinarea perfectă între frumusețe, suflet ales și bună cuviință, toate izvorâte din originea ei socială. Maria ar fi putut fi „tovarășă” perfectă pentru Tudor, dacă legăturile de rudenie nu le-ar fi stat în cale. Atât ea, cât și Tinka puteau fi suprapuse cu succes peste modelul femeii din „democrația populară”. Puterea de seducție apărea ca o deprindere burgheză, lipsită de sens într-o societate în care femeile intrau masiv pe piața muncii. În accepția realismului socialist, un personaj cochet și seducător nu avea cum să fie unul pozitiv nici măcar la 1821; iar Tudor, eroul dedicat cauzei poporului, nu s-ar fi putut îndrăgosti decât în limita unei anumite moralități.

O altă ocazie pe care scriitorii au construit-o pentru ca Tudor Vladimirescu să își exprime sentimentele, de această dată cele de patriotism, a fost șederea la Viena. Din cauza dorului de țară, perioada petrecută acolo a fost înfățișată ca o adevărată provocare. În momentul în care primea o scrisoare din țară, Tudor spera că, deschizând-o, va găsi și „un firișor din pământul țării”⁸⁶.

Dar cea mai puternică valorizare a personajului se făcea pe parcursul acțiunii, prin intermediul gesturilor, al afirmațiilor și al modului în care se raporta la mersul „răscoalei”. În mod evident, Tudor a fost înzestrat de către scriitori cu viziune revoluționară. El era racordat la urgențele răscoalei și la scopurile ei ultime, având o perspectivă deterministă, care îi oferea credința în schimbare și pe care își baza îndemnul la luptă: „Vremea în care ni se va mântui neamul dospește și cât de curând aluatul o să dea peste albie. Dreptățile care ni se cuvin nu trebuie așteptate de la mila nimănui, ci ni le vom lua singuri”⁸⁷. Tudor era un bun tactician, iar atunci când i-a fost înaintată propunerea de a ridica norodul într-o oaste, a dat dovadă de chibzuință, privind

⁸¹ *Ibidem*, p. 195.

⁸² *Ibidem*, p. 82.

⁸³ *Ibidem*, p. 173.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 215.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 207.

⁸⁶ Paul Constant, *op. cit.*, p. 27.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 6.

în ansamblu posibilele implicații ale „răscoalei”, de la alegerea anumitor ostași, până la stabilirea momentului potrivit pentru acțiune: „Nu de vitejia lui mă îndoiesc, dar de priceperea în ale ostășiei. Ca să o deprindă trebuie vreme. Și apoi nici să ai oaste învățată nu-i destul. Trebuie să știi să alegi ceasul și să-ți cunoști bine dușmanul”⁸⁸. În acest fel, personajul era încadrat în canonul realist socialist al liderului, obligat să respecte norme concrete. Tudor trebuia așadar să întrușipeze pe conducătorul iscusit și vizionar, capabil de a conduce masele – în cazul de față oastea – pe un drum sigur și chibzuit, sporind șansele de succes al demersului lor.

În același registru, liderul lua decizii înțelepte pe parcursul desfășurării evenimentelor, demonstrând echilibru în judecăți, dar și o bună înțelegere a relațiilor dintre state. De exemplu, Tudor Vladimirescu era sigur că Rusia nu va interveni în favoarea mișcării lui antiotomane; dar nu reușea să îi convingă de acest lucru pe Alexandru Ipsilanti și pe Iordache Olimpiotul: „Înțelege și dumneata că țarul este prins în alte necazuri pe care nu le-ar mai putea spori. Știi bine că am fost la Viena pe tot timpul cât se ținea sfatul împăraților, însă despre un astfel de ajutor nu s-a dat nici o făgăduială. Și nici că se putea da, câtă vreme nu se adunaseră pentru altceva decât ca să se lege între ei că, acolo unde s-a ridicat vreo răzmeriță care să le amenințe tronul, să alerge cu toții și s-o înăbușe”⁸⁹. De aceeași chibzuință ar fi dat dovadă și în raportarea la pericolul unei intervenții turcești; astfel că, pentru a evita o posibilă reacție militară din partea Imperiului Otoman, ar fi ales să pună în fruntea mișcării sale aspectele sociale: „ușurarea dăjdiilor, dreptatea judecăților, clăcuiala și nartul de muncă omenesc”; recunoștea cu luciditate riscul pe care l-ar presupune o înfruntare cu turcii: „Eu sunt dușman domnilor și boierilor. Singur n-am să pot face nimic și nici nu sunt într-atât de rățâcit încât să cred că mă pot măsura acum cu împărăția turcească și s-o birui”⁹⁰. Această afirmație a lui Tudor uimește, întrucât anul în care apărea romanul, 1960, deschidea și o perioadă de supremație a lui Andrei Oțetea în interpretarea evenimentelor din 1821. Paul Constant era însă mai apropiat de teza rolleriană, plasând inițiativele lui Tudor într-un context prin excelență social și mai puțin național.

Imagina de conducător militar și de strateg politic a lui Tudor a fost adusă în discuție și în drama lui Mihnea Gheorghiu. Într-un context în care liderul-martir vorbea cu seninătate despre iminența morții sale, primea de la părintele Ilarion un sfat lămuritor în privința menirii sale în cadrul evenimentelor revoluționare: „Nu mai ești un simplu ostaș, ci comandirul. Și un comandir trebuie să știe să mânuiască nu numai sabia, ci și politică”⁹¹. Rolul de îndrumător al maselor – atribuit oricărui lider în concepția marxist-leninistă – era folosit așadar pentru a mitiza nu atât pe Tudor, cât mai ales răscoala lui. Trecutul era astfel instrumentat, folosindu-se raționamente ale prezentului, cum ar fi conceptul de alegeri libere și de câștigare a legitimității. Tot în virtutea acestui raționament, personajul Tudor Vladimirescu considera că singura autoritate care îi putea condamna faptele era poporul: „Pe mine are cine să mă tragă la judecată... Și ăștia nu pot fi decât oastea mea și țara, nu dumneata sau stăpânul dumitale. Numai ei îmi pot fi pârâșii și numai față de ei sunt îndatorat să-mi dau socoteala de ce-am făcut, fie bine, fie rău”⁹². Era accentuată încă o dată ideea conform căreia efortul lui Tudor ar fi fost pus în slujba poporului, fără a avea vreun interes personal. Scopul ultim era așadar schimbarea

⁸⁸ Mihnea Gheorghiu, *Tudor din Vladimiri*, p. 35.

⁸⁹ Paul Constant, *op. cit.*, p. 142.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 206.

⁹¹ Mihnea Gheorghiu, *Tudor din Vladimiri*, p. 87.

⁹² Paul Constant, *op. cit.*, p. 258.

socială într-un mod dramatic: „O armie să strângem, cât mai mare, / Să surpe osândirea din bătrâni, / Să fie țara slobodă sub soare, / Și acești clăcași, pe țarină stăpâni”⁹³.

Toate aceste concepte moderne, cum ar fi legitimitatea survenită din voința populară, alături de amplele reforme sociale pe care Tudor le-ar fi propus, sunt cumva străine evenimentelor de la 1821⁹⁴. Cetățeanul „democrației populare” afla din aceste romane că lupta pentru reformele de mare anvergură avea o istorie veche în spațiul românesc; astfel că transformările survenite în societate odată cu instaurarea regimului comunist, prin intermediul colectivizării și al naționalizării, trebuiau văzute drept inevitabile. Tocmai această legitimitate pe care scriitorii mizau a fost folosită pentru a-i atribui lui Tudor Vladimirescu apelativul de domn, dat de țărani. La nivel simbolic, poporul făcuse deja alegerea și știa cine trebuia să-i fie conducătorul. Paul Constant a compus de altfel o scenă în care Tudor primea de la unul dintre căpitani săi căciula cu fundul de postav alb specifică domnului, ca simbol al alegerii lui de către oastea ce și-l dorea drept șef: „Oastea... Adunarea poporului de țărani care te-a ales și te întărește domn peste țară, ca s-o ridici din nevoi!”⁹⁵ Lui Vladimirescu îi erau atribuite idei politice moderne, despre dreptul poporului de a-și alege liderul: „Nu, oameni buni. Eu voi răsturna nelegiuirea, împilarea și jaful. Vom înscăuna dreptățile patriei. Pe domn și-l va alege mai apoi poporul, după vrerea inimii și mai ales a înțelepciunii sale”⁹⁶. Un discurs politic modern, care implică anumite practici, cum ar fi aceea a alegerilor democratice, era situat în contextul anului 1821, neconcordând prea bine cu realitățile României comuniste.

Toate celelalte trăsături ale personajului Tudor Vladimirescu devin secundare în comparație cu funcția lui mesianică, aceea de a conduce „răscoala”. Imaginat ca un conducător dedicat și chiar aspru, adică impunând o disciplină revoluționară obligatorie în momentele decisive, eroul nu ezita să îi ucidă, fără să stea pe gânduri, pe căpitani care îi ieșeau de sub ascultare. Cu toate acestea, nu părea un lider nedrept și crud, ba dimpotrivă. Execuțiile au fost efectuate întotdeauna în scop justițiar, fiind pedepsiți jefuitorii și cei care se alăturaseră mișcării din interese pur materiale. În literatura realist socialistă, așa-numita revoluție se ghida după legi ce țineau de o anumită moralitate și care, nerespectată, aducea cu sine pedepse pe măsură: „V-am săturat să mai prădați casele și bisericile și să mai nesocotiți legile revoluției pe care vi le-am spus în atâtea rânduri și le știți?”⁹⁷ În același timp, atitudinea necruțătoare a lui Tudor era pusă pe seama cerințelor excepționale ale momentului și a nevoii de a face dreptate la modul exemplar. În situațiile contrarii, liderul era apropiat de oastea sa, jucând uneori chiar un rol de părinte al țăranilor-ostași. Se promova o viziune martiologică, aceea a liderului care alege să se sacrifice din proprie inițiativă, chiar cu o anumită bucurie: „Părinții nu-și

⁹³ Mihnea Gheorghiu, *Întâmplări din marea răscoală*, p. 46.

⁹⁴ Interpretările istorice recente scot la iveală că obiectivele sociale ale lui Tudor, pentru care beneficia de sprijinul Adunării norodului, nu au vizat înlăturarea boierimii sau limitarea privilegiilor acesteia. El viza înlăturarea unor practici abuzive de natură administrativă și fiscală, aflate chiar în discordanță cu tradiția și pravilele țării (Cristian Ploscaru, *Originile „Partidei Naționale” din Principatele Române*, I, *Sub semnul politicii boierești (1774-1828)*, Iași, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2013, p. 622). În schimb, literatura realist socialistă insista atât de mult pe acest aspect social al revoluției încât îi prezenta pe țărani reticenți la ideea unei colaborări dintre Tudor și o parte a boierimii, situând clasele sociale pe poziții ireconciliabile. Scriitorii au făcut astfel apel la metafore, pentru a descrie o incompatibilitate funciară între clasa exploatatoare și aceea exploatată. Boierii erau numiți lupi, în antiteză cu țăranii asociați cu mieii (Paul Constant, *op. cit.*, p. 56). O înțelegere ar fi fost astfel imposibilă, împotriva firii.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 163.

⁹⁶ Mihnea Gheorghiu, *Tudor din Vladimiri*, p. 85.

⁹⁷ Paul Constant, *op. cit.*, p. 167.

precupețesc niciodată bucătura pe care o întind copiilor și mai mare bucurie pentru ei nu este decât să-i știe îndestulați și ocrotiți de necazuri [...]”, răspundea Tudor unui clăcaș care îl îndemna să se odihnească⁹⁸. La rândul lor, pandurii aveau încredere în liderul lor și îl apreciau; după B. Jordan, edificator era un episod din cadrul războiului ruso-turc, în care Tudor participase cu pandurii săi, alături de ruși: „Cu Tudor mergem și la moarte, spuneau ei”⁹⁹. Admirația camarazilor și-o câștigase în lupte, el fiind cel care „se avânta acolo unde ciorchinele de oameni era mai des”, „cu hangerul ridicat deasupra capului”; cu toate că în jurul lui „curgeau gloanțele ca ploaia”, eroul îi secera pe turcii care cădeau „ca pologii de grâu în dreapta și în stânga”¹⁰⁰. Pandurii îl asemuiesc cu un leu, el câștigându-și totodată și respectul armatei țarului: „Bravo! Bravo! Strigau rușii, văzând cum Tudor îi dă peste cap pe turci”¹⁰¹. O astfel de atitudine îi întărea imaginea de lider, atrăgându-i atașamentul acelora pe care, în mod simbolic, îi considera copiii săi. Tudor Vladimirescu se bucura și de sprijinul populației, îndeosebi al țăranilor săraci. La trecerea sa prin sate, oamenii se strâneau să îl asculte, iar după capturarea acestuia la ordinul lui Alexandru Ipsilanti, se lansa zvonul conform căruia Tudor urma să fie dus la Târgoviște pentru a fi înscăunat domn; persista convingerea că, dacă s-ar fi aflat adevărul despre capturare, poporul s-ar fi răsculat¹⁰². Nu în cele din urmă, un aspect care îi completează personalitatea și care este de-a dreptul surprinzător, dacă îl situăm în contextul ateismului comunist, este apelul lui Tudor Vladimirescu la ajutorul divin. Voia lui Dumnezeu este de mai multe ori invocată pe parcursul acțiunii, termenul de creștin fiind folosit într-un sens pozitiv; chiar și legământul făcut de Tudor cu Iordache Olmepiotul era binecuvântat de preot, pentru a fi întărit: „Ca să-și aibă mai multă putere și să fie știut și de Dumnezeu [...]”¹⁰³.

Un cititor al anilor '50 recunoștea în Tudor Vladimirescu atât atributele liderilor politici ai prezentului, cât și calitățile unui erou din basme. Panteonizat într-un registru tradițional și popular, personajul era înzestrat cu o putere fizică de invidiat și cu un acut spirit de sacrificiu. În același timp, îi erau adăugate atribute inerente contextului politic în care fuseseră redactate aceste lucrări: „originea sănătoasă”, detașarea față de interesele personale, vizionarismul, spiritul revoluționar, abilitatea de a îndruma masele, înțelegerea rolului său de lider, încrederea în puterea mișcărilor sociale de a schimba organizarea existentă, alături de o perspectivă deterministă asupra mersului evenimentelor. Ca un adevărat erou, Tudor Vladimirescu murea împăcat, rămânând fidel convingerilor sale. În romanul lui Paul Constant este ucis cu lașitate, dar în momentul morții el își păstrează pumnii încheștați, simboluri ale forței lui interioare și ale luptei duse până la capăt¹⁰⁴.

Reactualizată constant, amintirea lui Tudor Vladimirescu era extrem de utilă regimului comunist; astfel că Mihnea Gheorghiu, în încheierea poemului său, făcea o punte între 1821 și ziua de 23 august 1944: „Leat '44! August, prin păduri: / Eram la Colentina – minte țin, / Când a intrat Divizia de Panduri / În București, trecând spre Debrețin. / E mult de când porni pe Jii zăporul / Să apere norodul ars de sete. În țară, astăzi, e stăpân poporul / Și-i pavază bogatei sale vetre. / Iar când pe uliți, drept,

⁹⁸ *Ibidem*, p. 229.

⁹⁹ B. Jordan, *op. cit.*, p. 125.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 148.

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² Paul Constant, *op. cit.*, p. 263.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 90.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 278.

sunându-și pașii, / Ostașii țării noi trec azi în șir, / Mă'ndrept să-i văd mai bine: / Trec urmașii / Slugerului pornit din Vladimiri!"¹⁰⁵

*

*   *

Imaginea creată lui Tudor a fost așadar aceea a unui revoltat dedicat cauzei, iar acțiunile sale fiind interpretate în cheie excesiv socială. Prin intermediul acestui personaj, istoria anului 1821 era popularizată intens, impunându-se reprezentări durabile în imaginarul românesc; dintre care unele persistă până astăzi, datorită literaturii, a bancnotei de 25 de lei sau a filmului *Tudor*. Tudor Vladimirescu a fost o transfigurare simbolică a tipologiei liderului de partid, servind propagandei într-un mod direct, la fel ca Nicolae Bălcescu. Același devotament revoluționar dus până la uitarea de sine, aceeași pricepere în conducerea „răscoalei”, același spirit de sacrificiu și aceeași dialectică a istoriei i-au apropiat pe cei doi lideri revoluționari. Diferența dintre ei a constat în faptul că Nicolae Bălcescu a fost văzut mai degrabă ca prototip al ascetului revoluționar care îndură cu stoicism suferințele anilor de detenție, pe când Tudor Vladimirescu era viteazul prin excelență, avatar al feților frumoși din basme.

Reprezentările literare ale anului 1821 evoluează așadar în funcție de cerințele politice și, bineînțeles, de perspectiva scriitorilor. Imaginea lui Tudor Vladimirescu a cunoscut schimbări, devenind mai complexă înspre anii '60. Cu toate acestea, schema maniheistă specifică realismului socialist a fost păstrată în toate lucrările avute în vedere, cercetarea lor putând dovedi eficiența deosebită a reprezentărilor ficționalizate. Cele două romane de mare întindere, aparținând lui B. Jordan și lui Paul Constant, au furnizat interpretări care, amestecate cu adevărurile istorice, puteau fi extrem de eficiente ideologic.

HISTORICAL LITERATURE FROM PEOPLE'S REPUBLIC OF ROMANIA. TUDOR VLADIMIRESCU, HISTORICAL CHARACTER AND HERO (Summary)

Keywords: communism, history, literature, uprising, Tudor Vladimirescu.

Since the communist regime granted history a major importance, historical themes were used due to their symbolic value in order to gain legitimacy. The historical discourse helped the regime to promote a different understanding of the past. But, alongside with history, literature had an important contribution in spreading historical concepts.

The historical literature from communist Romania followed the historiography in transmitting to the public important representations of the past. This type of literature proved to be a more efficient mean of disseminating historical concepts, since it was more accessible and had the tendency to focus on the imaginary. The literary works of the communist regime transformed history and included it into an ideological frame, in order to legitimate the communist reality. Romanian writers started to build heroes inspired from historical characters such as Tudor Vladimirescu or Nicolae Bălcescu. They portrayed these characters by using the power of fiction but also by taking into consideration the official historiographical directives of that time. In the following paper we focus on the personality of Tudor Vladimirescu, as it was found in the socialist realism literature from communist Romania. We follow the themes used by the writes in order to portrait Tudor Vladimirescu as a great revolutionary hero. Finally, we try to understand the impact of these literary representations on the public's interpretation of the past.

¹⁰⁵ Mihnea Gheorghiu, *Întâmplări din marea răscoală*, p. 76-77.

OANA MIHAELA TĂMAȘ*

ISTORIOGRAFIA ROMÂNEASCĂ A MARELUI RĂZBOI (1944-2014). CONTINUITATE ȘI INOVAȚIE**

Disprețuită și apreciată deopotrivă, istoria istoriografiei este chemată în mod cu totul special să descopere și să analizeze efortul creator al istoricilor din trecut, făcând astfel posibilă istoriografia modernă a zilelor noastre. Nu există temă de investigație care să nu presupună, ca punct de pornire, rezolvarea „istoriografiei problemei” sau ceea ce literatura anglo-saxonă definește *the state of the art*. Nu toate subiectele istorice beneficiază însă de o analiză istoriografică de amploare, unele chiar suferind din acest punct de vedere, cum, într-o măsură sau alta, este și cazul Primului Război Mondial. În cele ce urmează, vom efectua o analiză a cercetărilor consacrate Primului Război Mondial în perioada 1944-2014, spre a oferi o scurtă prezentare a tendințelor și perspectivelor din care a fost abordat unul dintre evenimentele istorice cu cel mai mare impact în istoria universală a ultimilor 100 de ani.

Abordarea unei teme atât de complexe presupune în mod obligatoriu o conturare a contextului istoric în care s-a desfășurat cercetarea istoriografică despre Marele Război. La un secol de la izbucnirea conflagrației nu cunoaștem încă, nici măcar aproximativ, care au fost subiectele predilecte ale istoricilor, cum au scris și cum s-au poziționat față de climatul politic existent. În România, la fel ca în toate statele cu regimuri totalitare, istoriografia a avut de suferit de pe urma contextului politic existent. Intervenția noastră își propune să analizeze raportul dintre politică și istorie, modul cum a evoluat scrisul istoric și care au fost temele predominante în această perioadă; nu vom ocoli nici subiectele care nu au fost cercetate, pentru ca apoi să reconstituim traseul urmat de istoriografia românească după înlăturarea regimului comunist.

La începutul anilor '60 s-a sesizat o oarecare expansiune a istoriei istoriografiei, atât în țară, cât mai ales în străinătate, expansiune concretizată câțiva ani mai târziu după o serie de tatonări prealabile, în organizarea unei Comisii de Istoria Istoriografiei la Congresul Internațional de Istorie, desfășurat la București în 1980. Trecând la radiografierea cercetărilor de istoria istoriografiei românești din vremea comunismului, observăm că debutul lor se produce într-un context relativ fast, determinat de noile opțiuni ideologice din deceniul al șaptelea, când se încerca o redimensionare teoretică a

---

* Cercetător, Academia Română – Filiala Cluj-Napoca, Centrul de Dezvoltare Universitară și Managementul Cercetării, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca.

** Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, beneficiar Academia Română – Filiala Cluj-Napoca.

regimului. Mai precis, a fost o perioadă în care semnificațiile anului 1918 erau pentru prima dată „scoase de la naftalină”. Astfel, cercetătorii clujeni M. Dan, Pompiliu Teodor și Aurel Răduțiu au efectuat o interesantă incursiune în istoriografia românească urmărind evoluția ideii de unitate¹.

La fel ca și în alte cazuri de istorie contemporană, istoriografia Primului Război Mondial a fost supusă unor presiuni. Acest fapt s-a datorat complexității celor întâmplate la finele războiului, respectiv a actului unirii, dar mai ales factorilor care conlucraseră la realizarea lui (partide politice, personalități marcante ale vieții politice, sociale, militare, religioase, monarhie etc.), dintre care unii nu erau dezirabili în ochii guvernanților comuniști.

După cum era și firesc, istoricii români au acordat o deosebită atenție celor petrecute în timpul războiului, numărul studiilor și lucrărilor dedicate acestui eveniment fiind considerabil. Analiza noastră se bazează pe 339 cărți/lucrări generale și 2.361 articole², pe care le-am împărțit în patru etape, corespondente întrucâtva celor mai importante faze din evoluția comunismului românesc, iar ultima perioadei post-comunismului: 1) 1944-1965 – tranziția spre instaurarea „democrației-populare” și perioada stalinistă, de abandonare a valorilor naționale; 2) 1966-1971 – deschiderea și liberalizarea limitată a regimului; 3) 1972-1989 – o istorie a maselor; instrumentarea sentimentului național și includerea lui în cultul conducătorului; se declanșa „revoluția culturală” românească; 4) 1990-2014 – liberalizarea scrisului istoric.

În analiza istoriografiei românești referitoare la perioada 1944-1989, trebuie să implicăm și cercetarea structurilor tematice și a ariilor de interes pe care le-au avut în vedere istoricii români. În cercetarea noastră despre Marele Război, am folosit ca instrument de lucru *Bibliografia istorică a României*, volumele I-XIII, care acoperă, în bună parte, lucrările publicate în perioada cercetată. Repartizarea titlurilor este următoarea (vezi și graficul 1):

Studii și lucrări publicate în perioada 1944-2014

Etapă	1944-1965	1966-1971	1972-1989	1990-2014
Număr	23	63	933	1.681

Am realizat o tematizare a conținutului, în sensul identificării subiectelor și tematicilor majore, preferate de scrisul istoric românesc, din perioada 1944-2014. Am identificat cinci teme majore, iar unde am considerat că e necesar, am recurs la împărțirea în subteme, spre a ilustra tendințele istoriografiei românești și evoluțiile ei. Prima temă am dedicat-o scrierilor despre *dimensiunea factologică și evenimențială a războiului*, unde am urmărit scrierile despre aspectele politico-diplomatice, motivația României de a intra în război, anii neutralității, desfășurarea operațiunilor militare, voluntarii și prizonierii războiului. Cea de-a doua temă, *pregătirea și realizarea unității politico-statale românești*, a fost împărțită în opt subteme, care cuprind studii despre semnificația și importanța anului 1918, unirea provinciilor românești, naționalitățile și

¹ Gabriel Moisa, *Direcții și tendințe în istoriografia românească 1989-2006*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2007.

² Cele 2.700 de cărți și studii identificate despre Primul Război Mondial în România reprezintă aproximativ 85% din numărul total al publicațiilor pe acest subiect. Urmează să fie publicată o bibliografie a Primului Război Mondial.

minoritățile, recunoașterea Marii Uniri, dar și așa-zisul rol al maselor în „lupta pentru unitatea națională”, o temă care, așa cum vom vedea, va fi specifică anilor '70-'80. Tema a treia este dedicată *personalităților* din timpul războiului, iar în tema a patra sunt incluse studiile privind viața comunităților necombatante, aspectele social-politice și religioase din spatele frontului, reflectarea războiului în cultura noastră. O temă, a cincea, am dedicat-o *memorialisticii, jurnalelor și amintirilor* despre marele eveniment de la începutul secolului XX.

Etapa 1944-1965 (vezi graficul 2)

Din 1948, doctrina biruitoare a internaționalismului proletar a pus capăt unei epoci istoriografice de mare diversitate și profesionalism. Câțiva ani, actele politice și evenimentele anilor războiului au fost subiecte tabu sau au fost radical distorsionate, conform directivelor proletcultiste ale lui Mihail Roller. Implicit, recuperarea istoriografică a războiului a început târziu³.

Un subiect delicat al istoriografiei din perioada regimului Dej a fost anul 1918. Abia pe la sfârșitul anilor '50, evenimentul a fost catalogat timid drept unul pozitiv în istoria românilor, dar numai în contextul sublinierii „rolului major al maselor” în realizarea Marii Uniri din 1918. De acum, momentul 1918 își va face treptat loc în preocupările istoricilor români, devenind, abia în 1968, un atu important al noii puteri politice. În perioada 1944-1965, s-au publicat doar 17 articole despre Primul Război Mondial, din cele aproximativ 3.000 de studii de istorie⁴. Predomină acelea despre Unirea Transilvaniei cu România, într-o proporție foarte mare, de 41%.

Etapa 1966-1971 (vezi graficul 3)

Anii 1966-1971 au fost cei mai faști pentru investigarea Marelui Război. Perioada s-a caracterizat printr-o relativă relaxare dogmatică, tradusă printr-o cenzură mai discretă a activităților culturale. Toate instituțiile, în frunte cu Academia Română, și-au dobândit o oarecare autonomie și s-a produs o reînnoire a elitei intelectuale prin reintegrarea masivă a celor eliminați brutal în anii '50, alături de formarea unor tineri cercetători, în toate „ramurile de activitate”. Prin urmare, fenomenul relaxării a devenit real și în rândul cercetării istoriei⁵.

Revenirea regimului la o serie de accente naționale deschidea istoricilor români noi posibilități de investigare a trecutului. Primii ani ai regimului Ceaușescu sunt cunoscuți sub numele de *liberalism ideologic*. Ulterior, toate temele de cercetare au început însă a fi strict controlate, ținându-se seama de faptul că numai „partidul este adeptul adevărului obiectiv nemistificat, partizanul înfățișării veridice a realității, atât cu luminile, cât și cu umbrele ei”. După o oarecare liberalizare a scrisului istoric, lucrurile au luat o turnură majoră în sens negativ, regimul supraveghind cu strictețe domeniul în discuție.

³ Valer Moga, *Anul 1918: un traseu istoriografic de nouă decenii*, în *Anul 1918 în Transilvania și Europa Central-Estică*, coord. Valer Moga, Sorin Arhire, Cluj-Napoca, Editura Academiei Române, Centrul de Studii Transilvane, 2007, p. 13-14.

⁴ Nu se poate da un număr exact al studiilor publicate în această perioadă, deoarece volumul I al *Bibliografiei istorice a României* cuprinde anii 1944-1969.

⁵ Gabriel Moisa, *Istoria Transilvaniei în istoriografia românească, 1965-1989*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003, p. 45.

Istoria a fost folosită din plin de Ceaușescu, atât pentru emanciparea lui de sub tutela Moscovei, cât și pentru industrializarea României în cadrul lagărului socialist. Două au fost subiectele repuse în discuție: problema Basarabiei și cea a Transilvaniei, ambele fiind mulți ani niște tabuuri ale perioadei postbelice. Transilvania a intrat mai întâi în sfera de „interes” propagandistică, apoi în aria preocupărilor științifice. Dar, evident, că tot ce se discuta și se scria despre Transilvania trebuia să se desfășoare într-un cadru permanent controlat și numai în termenii acceptați de regim. Ziua de 1 decembrie 1918 devenea brusc, după ani de tăcere, evenimentul crucial al istoriei românilor, cel care contribuise decisiv la păstrarea ființei naționale. În această perioadă, 25% din publicațiile despre război sunt despre Unirea Transilvaniei și a Banatului, un procent mare în comparație cu alte subiecte. A fost o perioadă în care s-au publicat studii despre semnificația unirii în literatura Transilvaniei sau despre folclor, presă și rolul culturii în reușita procesului de unificare cu Regatul. Astfel, dacă am lua în considerare ce s-a scris despre Transilvania în acest interval, fără să ținem seama de subiect, proporția ar fi de peste 60%.

La 28 noiembrie 1968, avea loc la Alba Iulia o mare adunare populară, la care a participat și Nicolae Ceaușescu. Manifestarea se dorea o rememorare a zilei de 1 decembrie 1918, punându-se bazele unui adevărat cult al anului 1918⁶. Nu întâmplător, la sărbătorirea semicentenarului unirii Transilvaniei au participat unii dintre supraviețuitorii anonimi care înfăptuiseră Marea Unire. Tot atunci apăreau două monografii științifice consacrate evenimentului care, cu toate limitele lor obiective și subiective, marcau un progres față de situația anterioară și deschideau orizonturi noi cercetării în acest domeniu⁷.

În legătură cu lucrările și studiile dedicate unirii Transilvaniei cu România, instituția de control (cenzura) semnala că „se aglomerau o serie de date și acțiuni care duceau la concluzia că rolul hotărâtor în realizarea unirii l-a avut burghezia transilvăneană, Partidul Național Român”⁸. Concluziile cenzurii cu privire la istoriografia perioadei 1966-1971 erau următoarele: a crescut numărul lucrărilor de istorie (volume, studii, articole) care nu au primit „bun de tipar” în forma în care fuseseră trimise pentru control; editurile și redacțiile au renunțat să publice unele studii, cauza fiind „orientarea lor generală necorespunzătoare”, însă acestea au fost mai puține la număr; alte studii, mai numeroase, care tratau greșit anumite probleme, au putut să apară doar după ce au fost refăcute structural. Aceste constatări ale organelor de cenzură arată că istoricii priveau trecutul mai puțin prin lentila directivelor de partid și mai mult prin prisma adevărului istoric⁹.

Dacă perioada 1944-1965 oferă un număr modest de contribuții pe tema Marelui Război, nu același lucru se întâmplă în intervalul 1968-1989. Între 1965 și 1971 s-au pus bazele, cel puțin aparent, unor schimbări încurajatoare. Liberalizarea istoriografiei românești a fost ținută în permanență sub control, fiind menținută atât timp cât a folosit regimului¹⁰.

⁶ Gabriel Moisa, *Istoria Transilvaniei în istoriografia românească, 1965-1989*, p. 54-55; Zevedei-Ioan Drăghici, *Jurnalul unei aniversări: semicentenarul unirii Transilvaniei cu România (Alba-Iulia, 1 decembrie 1968)*, în „Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis”, 4, 2012, p. 319-332.

⁷ Alexandru Porțeanu, *Considerațiuni asupra istoriografiei române privitoare la anul 1918*, în *1918. Sfârșit și început de epocă*, Zalău, Editura Lekton, 1998, p. 29.

⁸ Ion Zăine, *Istorie și cenzură în comunism. O analiză a instituției de cenzură privind scrisul istoric*, în *Statutul istoriei și al istoricilor în contemporaneitate*, coord. Gabriel Moisa, Sorin Șipoș, Igor Șarov, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2014, p. 209.

⁹ *Ibidem*, p. 216.

¹⁰ Gabriel Moisa, *Istoria Transilvaniei în istoriografia românească, 1965-1989*, p. 61.

Etapă 1972-1989 (vezi graficul 4)

Din nefericire, așa-zisa relaxare ideologică nu a durat mult. O nouă etapă în istoria istoriografiei noastre se înregistrează după 1971, având urmări dintre cele mai nefaste, concretizate îndeosebi în aservirea sentimentului național față de cultul șefului de stat. Acest tip de presiune asupra istoriografiei s-a făcut simțită încă din ultimii ani ai „domniei” lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, dar a fost instituționalizat de Nicolae Ceaușescu¹¹. În 1971, lucrurile au luat o nouă turnură, prin implicarea secretarului general în scrisul istoriei, deoarece este anul în care era declarat patriarhul istoriografiei românești. Istoricii au primit „sugestii” prin care le-au fost trasate limitele în care își puteau desfășura activitatea. Ceaușescu a avertizat chiar, prin intermediul discursurilor sale, că nu mai putea exista decât o singură istorie, precum și o concepție unică despre scrierea ei. Nici o altă versiune nu mai putea exista în afara celei oficiale, controlate de Partid¹².

Istoriografia a fost subordonată Academiei de Științe Sociale și Politice, care la rândul său depindea direct de Comitetul Central al PCR. Astfel că, în anii 1973-1974, au fost introduse planurile de muncă în domeniul cercetării. Acestea erau încadrate într-un program unic, la nivel național, ceea ce însemna că istoricii trebuiau să producă opere științifice circumscrise unor teme dictate de la centru. Odată cu anul 1984, discursul oficial a pedalat aproape exclusiv pe lupta seculară a poporului pentru desăvârșirea statului unitar național român, astfel că anul 1918 a intrat în prim-planul cercetărilor istorice. S-a descoperit, chiar, că orașul Alba Iulia fusese ales pentru momentul decisiv al unității naționale nu în 1918, ci cu sute de ani mai înainte: Mihai Viteazul era primul care se gândise la acest fapt atât de important pentru identitatea noastră! Ultimii ani ai regimului Ceaușescu (1988-1989) s-au caracterizat printr-o instrumentalizare exacerbată a scrisului istoric românesc, istoria mitizantă devenind ultimul bastion al rezistenței ideologice în fața sinistrelor realități zilnice¹³.

Ca urmare a acestor direcții impuse, scrisul istoric despre Marele Război a fost orientat în mod clar spre aportul maselor în război. Din cele 920 de studii privitoare la prima conflagrație mondială, am identificat o temă specifică etapei la care ne referim, și anume „rolul maselor în realizarea unirii”; sunt scrieri care cuprind aproape 11% din totalul publicațiilor din această perioadă. Complementar, se diminuează rolul personalităților istorice, numărul studiilor ce le sunt dedicate fiind de aproape 6%; poate să ni se pară un procent mare, doar că personalitățile despre care se vorbește nu sunt oameni politici sau membri ai familiei regale, ci, în mare măsură, eroi militari, personalități culturale, soldați, țărani (oameni de rând, în general, remarcați în anumite contexte). La început, ideea a părut ca fiind extrem de generoasă, dar de fapt, s-a „tradus” prin eliminarea vechilor elite din istorie, locul lor fiind luat de un singur personaj providențial: Nicolae Ceaușescu. La mijlocul anilor '80, cercetările referitoare la Marea Unire au reprezentat un ultim moment de glorie al „Epocii de Aur”. Menționăm totuși că a fost reluată o temă abordată cu ceva timp în urmă, anume a reflectării momentului 1918 în literatură¹⁴. O contribuție deosebită pe tema istoriei istoriografiei Marelui Război se datorează profesorului Nicolae Bocșan, care a analizat critic istoriografia Unirii. Istoricul clujean

¹¹ Florin Müller, *Politică și istoriografie în România, 1948-1964*, Cluj-Napoca, Editura Nereamia Napocae, 2003, p. 14.

¹² Gabriel Moisa, *Istoria Transilvaniei în istoriografia românească, 1965-1989*, p. 65.

¹³ *Ibidem*, p. 84.

¹⁴ *Ibidem*, p. 20-21.

aprecia bogăția titlurilor, dar avertiza că, la un eventual bilanț al cercetărilor, nu trebuie omise biografiile și memorialistica¹⁵.

Etapa 1990-2014 (vezi graficul 5)

După 1989, a urmat un proces de reaşezare sau chiar de transformare discursivă, care a schimbat semnificativ profilul științei istorice. A început o nouă etapă în scrisul istoric, au erupt noi teme, neabordate. De exemplu, scrierile despre istoria mentalităților au devenit o temă-vedetă în primul deceniu al postcomunismului. Asistăm, în mod evident, la o democratizare și liberalizare a temelor de cercetare, deși unii istorici au fost de părere că a existat o puternică rezistență la tendințele de modernizare¹⁶. În mod previzibil, căderea regimului Ceaușescu nu a adus cu sine apariția spontană a unei noi generații de istorici, însă reconversia conceptuală din anii '90 este evidentă. Istoria familiei, a cuplului și a sensibilităților au fost noile teme abordate cu precădere, fără însă a fi ignorate temele clasice, supuse unor noi lecturi. Această tendință se poate observa și în privința Marelui Război, mai ales în ultimul deceniu al secolului XX. Abordările au fost dintre cele mai variate, fie că sunt chestiuni legate de stadiul editării documentelor, de memorii, de viața cotidiană în vreme de război. Mai concret, au fost publicate 1.706 de studii vizând perioada 1914-1918. Asistăm la o diversificare a perspectivelor, dar istoria militară înregistrează totuși o proporție destul de mare, fiind publicate peste 350 de studii (operațiunile militare și teatrele de război au cel mai mare procent – 20,87). O explicație a creșterii numărului de studii de istorie militară a Primului Război Mondial ar putea fi existența unei publicații de specialitate, „Revista de istorie militară”. Numărul publicațiilor care tratează viața comunităților necombatante, a familiei, a dimensiunii socio-economice a războiului este în creștere, ajungând la o proporție de 15,36% din numărul total de apariții. Observăm astfel subiecte inedite de cercetare, cum ar fi activitatea medicilor în război sau prezența preoților/clericilor pe fronturi. Mulți autori au în vedere editarea memoriilor de război, a jurnalelor de campanie sau amintiri ale populației combatante.

Evidenta diversificare a studiilor și cărților din această etapă, comparativ cu perioada comunistă, se explică prin înlăturarea cenzurii și posibilitatea abordării fenomenului în discuție din alte unghiuri, dar și prin creșterea numărului de specialiști, ca urmare a sporirii numărului de studenți la facultățile de istorie din unele centre universitare (București, Cluj, Iași)¹⁷.

Mai observăm că, deși cantitativ scrisul istoric despre Primul Război Mondial este semnificativ în anii comunismului, după 1990 au fost reluate multe din subiectele deja abordate¹⁸. Au fost reevaluate teme precum semnificația Marelui Război, recunoașterea Marii Uniri sau desfășurarea operațiunilor militare; iar în privința personalităților acelui timp, își fac loc în scrisul istoric oamenii politici ai momentului, dar și familia regală a României. Sunt însă aspecte care nu au fost încă abordate sau nu îndeajuns cercetate.

¹⁵ Nicolae Bocșan, *Istoriografia Unirii (1918)*, în „Tribuna”, 1985, 29, nr. 48, p. 1, 6.

¹⁶ Toader Nicoară, *Aspecte și probleme ale istoriografiei românești contemporane*, în „Simpozion. Comunicările celui de-al VIII-lea simpozion al românilor din Ungaria”, Gyula, 2009, p. 9, 19.

¹⁷ Vezi și Gheorghe Iacob, *The Second Hundred Years War (1914-2014). Geopolitical Implications for Romania*, în „Transylvanian Review”, vol. XXIII, nr. 4, 2014, p. 3-11.

¹⁸ Claudiu Lucian Topor, *Avatarurile istoriografice ale „Marelui Război”. Perspectiva românească: de la anii stalinismului la căderea comunismului*, în vol. *Arheologie și Istorie în spațiul carpato-balcanic*, Denis Căprăroiu (ed. coord.), Mircea Angheliniu, Iulian Oncescu, Radu Cărciumaru (ed.), Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2011, p. 469-477.

ROMANIAN HISTORIOGRAPHY OF THE GREAT WAR (1944-2014).
CONTINUITY AND INNOVATION
(Summary)

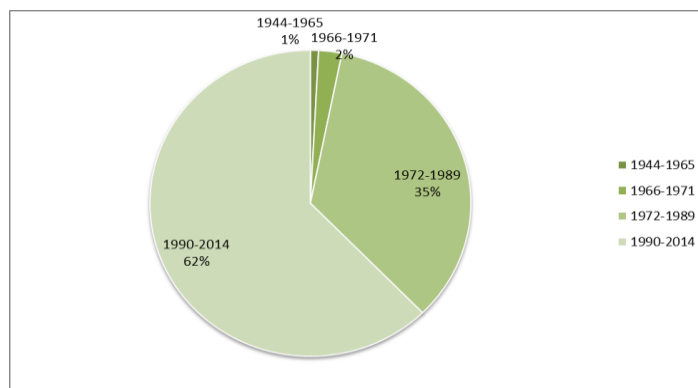
Keywords: World War I, historiography, communist period, political influence.

100 years after the start of the conflict, we do not know yet, not even with a degree of approximation, which were the favourite topics of the historians, in the communist period, how they wrote and what positions they took in relationship to the existing political climate. In this study, we plan to carry out an analysis of the historiographical production concerning World War I, and we will investigate the manner in which the political climate influenced the historical writing on the topic, on the basis of a wide quantitative and qualitative analysis of the historical writing.

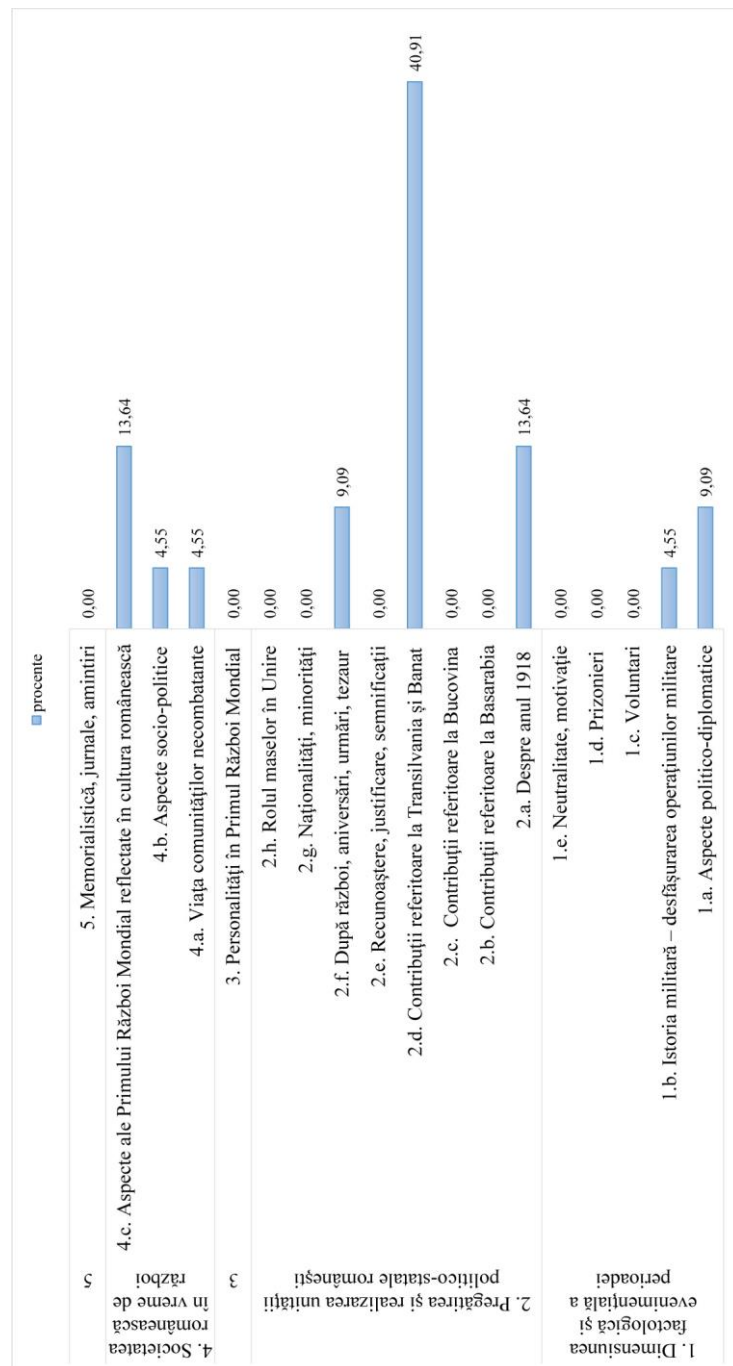
Moving on to the inventorying of the Romanian historical historiographical research, during the communist regime, we notice that their debut occurs in a rather beneficial historiographical context, determined by the new options of the political regime, which attempted a theoretical resizing of its basis and structures. This was a time when the year 1918 and everything it meant in the history of modern Romania was, for the first time, taken out “from the closet”. At the beginning of the 60s, a certain expansion of the field of history of historiography was noticeable, both in the country and especially abroad, an expansion materialized a few years later, after a series of preliminary explorations, with the setting up of a Commission for the History of Historiography at the International History Congress which took place in Bucharest in 1980. This period noticed an unchaining of the topic 1918 from the chains of the ideological taboo; in 1968, for the first time after 1948, they celebrated with pomp, half a century from the great event. A new stage in the history of Romanian historiography is recorded after 1971, with some of the worst consequences for historical research, consequences that consisted in the unnatural emphasis of the national feeling for serving the interest of the leader, given that this idea became almost the only propagandistic reserve for the head of state. We have noticed that there is no qualitative nor quantitative analysis of the historiography of World War I. However, there is no critical analysis of this historiographical production which could facilitate the contemporary historian’s access to a published source. Thus it is needed to reconsider critically and to evaluate the qualitative and quantitative contribution produced by the Romanian historiography on this topic. Such an endeavour is needed with a view of separating the valid contributions, useful even today for researching World War I, from the flawed texts that have been instrumentalised and compromised as an effect of the ideological and propagandistic pressure of the communist period.

ANEXE

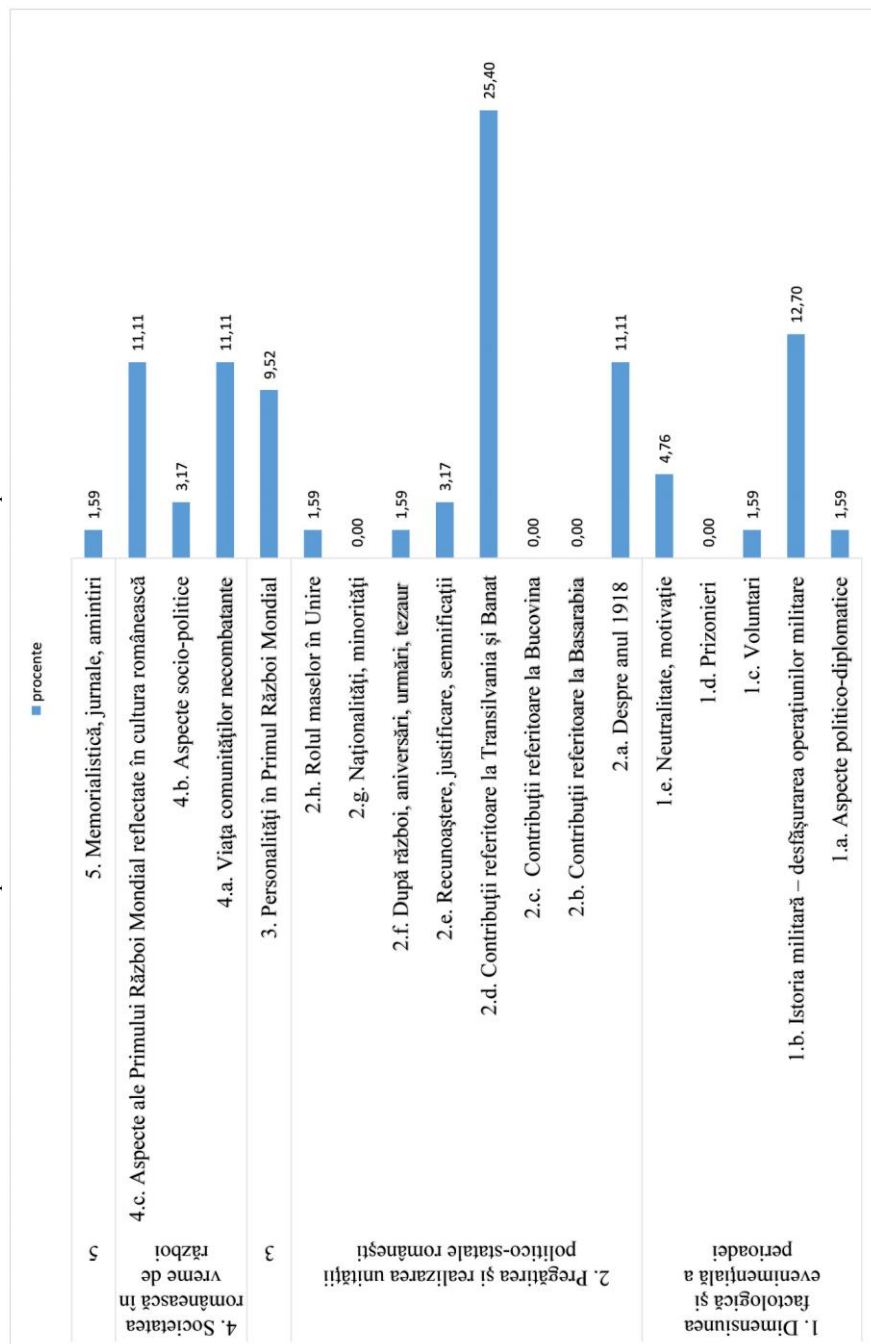
Graficul 1. Numărul studiilor și lucrărilor publicate în perioada 1944-2014 despre Primul Război Mondial

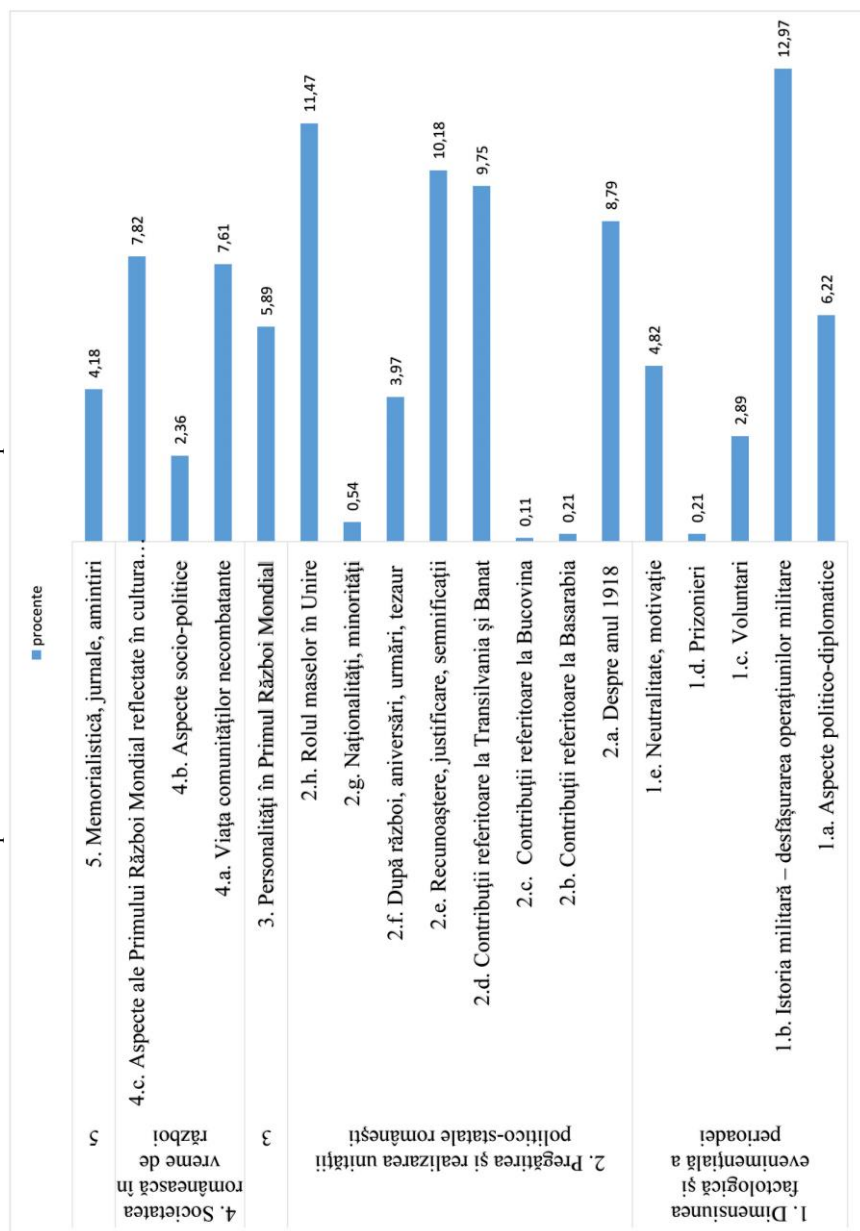
Graficul 2. Tematica preferată de scrisul istoric românesc din perioada 1944-1965

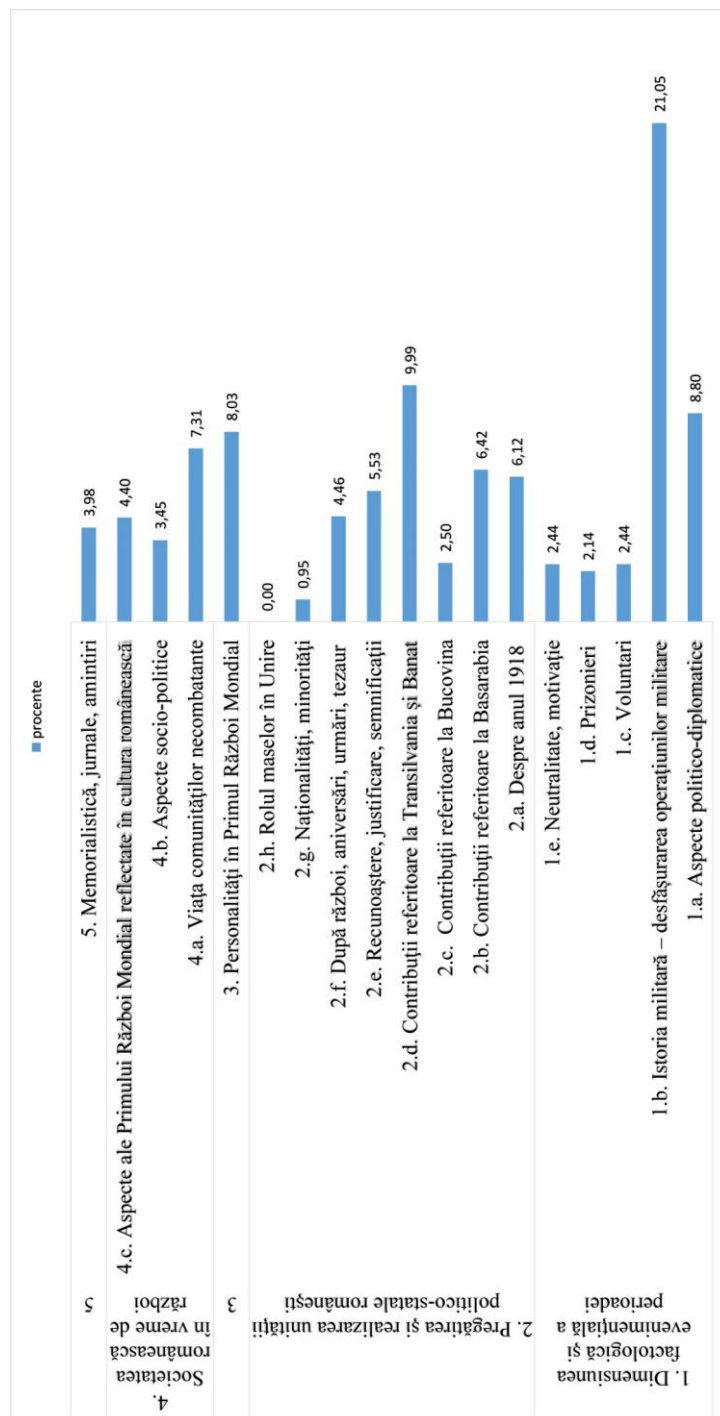
Graficul 3. Tematica preferată de scrisul istoric românesc din perioada 1966-1971

Graficul 4. Tematica preferată de scrisul istoric românesc din perioada 1972-1989

Graficul 5. Tematica preferată de scrisul istoric românesc din perioada 1990-2014

ANDI MIHALACHE*

MĂȘTILE ADEVĂRULUI: DE LA TEORIA ISTORIEI LA STUDIUL DE CAZ**

Unde se termină trecutul

La noi, după atâta limbă de lemn, oamenii nu-și mai simt cuvintele. De aceea, trecutul pe care îl numim azi „istoric” nu-i ușor de găsit și nici nu-i prea bucuros de cunoaștere. Nu vrea să fie un deșeu al prezentului. Nu-i o „urmă” sau „reminiscență” și nici o „proteză” a reamintirii nu mai vrea să fie. Ne-a părăsit și nu dă de înțeles că ar dori să mai primească vizite. Iar la comemorări, trimite în locul său un văr de-al doilea, manualul de clasa a IV-a. Prin urmare, ca să-i batem totuși la ușă, trebuie să călătorim mult, întrebând de el niște trecuturi de ieri, mai învecinate cu noi și mai guralive. Căci fiecăruia din ele i-a lăsat, în fugă, câteva adevăruri greu de dus. De aceea, când îl zărim în sfârșit, nu prea avem ce-l întreba. Trecutul acesta este ursuz și scump la vorbă, tăcerile lui privindu-ne de sus. Atât de mult au sporovăit despre el deceniile mai tinere încât lui, marele trecut, un actor cu majusculă, nu-i mai rămâne decât postura de „context”. Povestea lui trăiește acum în atâtea altele și el știe că nici una n-o să fie vreodată numai și numai a lui. Îmbătrânit peste măsură, trecutul de cursă lungă se salvează însă printr-un șiretlic. Imediat ce află că cei din viitor au mare nevoie de el, nu le dă nici un indiciu despre locul unde se află. Se înconjoară repede de câteva legende vechi, cu care, de fapt, copilărise. Ascuns în spatele lor, este greu de dibuit și de adus la târgurile de carte. Întâmpinați astfel, ne întoarcem în actualitate cu mâna goală. Este limpede că nu avem nici o istorie de pus în colivie și că trecutul nostru abia începe.

Rândurile de față sunt mai curând recapitulative decât inovatoare. Provin din vechi lecturi și discuții cu alți colegi din anii începutului meu, plini de experimente, naivități, eșecuri. Gândurile culese atunci mi-au folosit totuși, ca profesor¹, dar cred că mai mult mie decât studenților. În fine, esența cursului stătea în efortul de a sublinia confuzia dintre *a demonstra* o afirmație, pe de o parte, și *a-i găsi un sens*, pe de alta²; sau, poate mai prudent, de a lămuri deosebirea dintre *istoria cronologică*, a anilor de

* Cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași.

** Expert științific în cadrul proiectului „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală”, cod contract: POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ Mulțumesc Facultății de Istorie, din Universitatea „Al. I. Cuza” Iași, pentru oportunitatea de a preda, timp de 12 ani, cursul *Curențe și idei în istoriografia contemporană*.

² Una dintre cărțile de căpătâi ale aceluia timp era Alexandru Zub, *Istorie și finalitate. În căutarea identității*, Iași, Editura Polirom, 2004, 272 p.

domnie, și aceea *evenimențială*, a marilor întâmplări rămase în memoria colectivă³. De regulă, istoricii disting, dintr-o multitudine de amănunte, anumite cauze și niște efecte pe măsură. Nimic special, am spune, dacă unele *consecințe* nu ar fi prezentate drept *scopuri*, ca și cum eroii evocărilor noastre le-ar fi urmărit dintotdeauna⁴. Căci motivațiile actorilor istoriei nu decid și interpretarea pe care posteritatea o dă celor petrecute odinioară. Multe din greșelile cercetătorilor pot fi însă iertate. Pentru că, atunci când se învechesc, unele certitudini decad și miros a minciună. Multe falsuri sunt deci foste adevăruri⁵. Și când cele din urmă par prea bine statuate, încep să ne plictisească și le numim clișee. Este cumva normal, căci în istorie ne confruntăm mereu cu câte o mirare de ultimă generație. Una dintre ele a trezit-o, în anii '80, eșecul lui Umberto Eco de a face credibilă acțiunea din *Numele trandafirului*. Nu-i cerea nimeni personaje ori acțiuni aieva. Din păcate, tocmai informațiile aparent secundare, de ordin ambiental – neconforme anului 1327, când se petreceau aventurile din roman –, compromiteau transportarea cititorului într-un Ev Mediu plauzibil⁶. Problema este că intenția autorului nu a fost una restitativă, povestea putând fi situată în oricare altă epocă. Însă publicul reacționează automat în favoarea veridicității ori de câte ori un scriitor își plasează narațiunea în afara prezentului⁷. Există un fel de ecologie a trecutului istoric, pe care oamenii nu vor să-l abandoneze cu totul ficțiunii. Nu așteptăm de la ea mai multă informație, ci doar un plus de înțelegere.

Il n'y a pas de hors-texte

Trecutul ca text? De unde și până unde? Pentru că, observă Antoine Prost, cartea de istorie este un text închis în el însuși, indiferent față de posibilitățile săi cititori; are o coerență internă imperturbabilă, care insinuează că argumentarea cercetătorului ar fi fără cusur⁸. Să ne deslușim pe scurt. În anii '60, structuralismul urmărea doar constante atemporale, neperisabile și sincrone, transformând analiza structurii interne a textului într-un scop în sine⁹. Decontextualizându-se totul la modul extrem, istoricii nu aveau deci șansa unui împrumut metodologic; de altfel, în acea vreme circula o întrebare și totodată o glumă: „[...] dacă un text cade noaptea în pădure, face oare zgomot?”. Ea

³ Mi-a plăcut această categorisire simplă, operată de Alexandru Dragomir, *Cinci plecări din prezent. Exerciții fenomenologice*, București, Editura Humanitas, 2005, p. 242.

⁴ Mark Hewitson, *History and Causality*, New York, Palgrave Macmillan, 2014, p. 117-141.

⁵ Despre hibridizările ficțiunii cu inserții de adevăr, vezi cazul lui Walter Scott, analizat de Ann Rigney, *Imperfect Histories. The Elusive Past and the Legacy of Romantic Historicism*, Ithaca and London, Cornell University Press, 2001, p. 14-58.

⁶ Mihai Gramatopol, *Romanul istoric și farsa lui Umberto Eco*, în idem, *Antichitate și modernitate*, Brașov, Editura Orientul Latin, 2000, p. 227-239.

⁷ „Ranke had at first been inspired by Sir Walter Scott's romantic novel *Quentin Durward*, but not to emulate Scott, and write novels himself. Instead, he began to immerse himself in the history of the period about which Scott had written, in particular in the work of the chronicler Philippe de Commines, and rapidly concluded that Scott had not done justice to it” (vezi Robert Harrison, Aled Jones, Peter Lambert, *The Institutionalisation and Organisation of History*, în Peter Lambert & Phillipp Schofield, *Making History. An Introduction to the History and Practices of a Discipline*, New York, Routledge, 2004, p. 12-13).

⁸ Antoine Prost, *Douze leçons sur l'histoire*, Paris, Éditions du Seuil, 1996, p. 265-269.

⁹ În lucrarea lui, *Scriitura și diferența* (1967), Jacques Derrida lansează un dicton celebru în epocă, „totul începe prin citat”. Referindu-se la empirism, el își sintetiza programul de lucru printr-o butadă a lui Montaigne: „[...] e mai interesant să interpretezi interpretările decât să interpretezi lucrurile”. Despre scepticismul său privitor la disponibilitatea textului de a ni se deschide, citim, mai pe larg, în Guy Petitdémange, *Filosofii și filosofii ale secolului al XX-lea*, traducere de Victor Dumea, București, Chișinău, Editura Cartier, 2003, p. 428-445.

ironiza o analiză textuală ostilă investigației diacronice sau istoricizante, orice formă de evoluție părănd atunci că relativizează postulatele comparative ale lingvisticii. Ba mai mult, istoricii erau criticați din cauză că genul de scriitură pe care îl practică este prea retoric, adică uzează în exces de niște detalii, puține la număr, prin care nu reconstituie trecutul, ci creează doar o falsă senzație de concretitudine: așa-numitul *efect de real*, ca să respectăm terminologia lui Roland Barthes. Încă din 1967, Barthes era convins că ținta istoricului, intrat într-o criză a povestirii, nu mai era *realul*, ci *inteligibilul*¹⁰. Aneantizată de structuralism, istoria nu avea cum să reacționeze; oricum, nu la fel de emfatic. Nu putea decât să aștepte acutizarea controverselor filosofice, unul din curentele care se desprindeau în asemenea împrejurări servindu-i, cu siguranță, o mică nuanță binevoitoare, o așchie argumentativă; de care slujitorii lui Clio s-au putut agăța rapid, renovându-și metodele de lucru. Bogdan Ghiu și Ciprian Mihali ne povestesc despre facultatea-test, deschisă în ianuarie 1969 la Vincennes, sub supravegherea poliției; aici venea Michel Foucault, la 22 februarie, ca să-și susțină conferința *Ce este un autor?* Publicul se cam plictisise însă de „moartea autorului”, deși multă vreme izgonirea acestuia din text părea o formă de a exclude subiectivitatea din exegeză; de aceea, ignora acum pledoaria conferențiarului pentru „reînvierea” omului. Foucault era atacat de Jean d’Ormesson, care îi sugera că istoria recentă putea fi mai obiectivă decât structuralismul, tocmai prin spontaneitatea ei necodificată și prin înseși rupturile impuse instantaneu, cu un an în urmă:

[...] aș dori să-mi închei intervenția, amintind fraza devenită celebră, scrisă în luna mai de un student pe tabla neagră a unei săli de la Sorbona, și care îmi pare a exprima însăși esența criticii, deopotrivă filosofică și științifică, proprie structuralismului nongenetic: „Structurile nu coboară în stradă”, adică: nu structurile fac vreodată istoria, ci oamenii, chiar dacă acțiunea acestora are întotdeauna un caracter structurat și semnificativ¹¹.

Părerile emise de hermeneuți sau filosofi au fost mai degrabă reformulate în stil redundant decât diferențiate la modul extrem¹². Departajarea dintre istoria-povestire și istoria-discurs nu avantaja vreuna din somitățile în polemică; mai degrabă emitea definiții livrestice despre statutul istoriei¹³; dar punea, totuși, într-o lumină nouă, investigația surselor ei. Ca să se ajungă la o conciliere, a fost nevoie de ceva timp¹⁴ și de câteva inovații epistemice: prima a rezultat din rivalitatea celor două școli britanice de filosofia limbajului, Cambridge și Oxford, tranșată cumva în favoarea celei din urmă, grație lui John Langshaw Austin; a doua a fost vestita *linguistic turn*, numită astfel după o antologie editată de Richard Rorty în 1967¹⁵; a treia a fost încercarea de a transfera

¹⁰ Roland Barthes, *Le discours de l’histoire*, în „Social Science Information”, august 1967, 6, p. 63-75.

¹¹ Michel Foucault, *Ce este un autor? Studii și conferințe*, traducere de Bogdan Ghiu și Ciprian Mihali, Cluj-Napoca, Editura Idee Design & Print, 2004, p. 58.

¹² Întregul evantai de teorii este rezumat de Hayden White, *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore & London, The John Hopkins University Press, 1987, p. 26-57.

¹³ „Subiectivitatea” *discursului* este dată de prezența unui egou, din al cărui punct de vedere se derulează faptele. „Obiectivitatea” *narațiunii* provine din absența oricărei referiri la narator: evenimentele se înșiruie, impersonal, într-o ordine cronologică și, nestructurate de un povestitor, dau senzația că se auto-povestesc (*ibidem*, p. 3).

¹⁴ Ne gândim la o apariție interbelică (1923), mai precis la cartea lui Ernst Cassirer, *Filosofia formelor simbolice*, vol. I, *Limbajul*, traducere de Adriana Cîntă, Pitești, Editura Paralela 45, 2008, 316 p., care se ocupă de problema limbajului în evoluția filosofiei.

¹⁵ Richard Rorty, *The Linguistic Turn. Essays in Philosophical Method*, The University of Chicago Press, 1967, 393 p. Potrivit acestui trend, realitatea nu este exterioară vorbirii despre ea, fiind construită chiar prin

observația participantă, tipică antropologiei americane din anii 70, în câmpul de investigație textuală al istoricilor, care doreau ca prin analiza limbajului dintr-o perioadă oarecare să și-o apropie mai mult, cercetând-o cumva „din interior”, din intimitate; a patra ar fi apariția volumului editat de Lynn Hunt în 1989, tomul dând și numele curentului ce va impulsiona apropierea istoricilor de analiza de discurs: *The New Cultural History*. Dar să le luăm pe rând.

A denumi, a diferenția

În 1962, când apărea o carte despre teoria actelor de limbaj, *Cum să faci lucruri cu vorbe*, la doi ani de la dispariția autorului ei, John Langshaw Austin, nimeni nu-și imagina că ea va avea vreo tangență cu istoria¹⁶. Filosof al limbajului, Austin activase pe timpul războiului în MI6, contraspionajul britanic, ulterior revenind la preocupările de bază ca profesor la Oxford¹⁷; un Oxford rival cu Cambridge și la accent capitol al analizei vorbitului, pentru că acolo, la Cambridge, sub tutela lui Bertrand Russell, se căuta o logică universală a limbajului, o cheie omnivalabilă de înțelegere a fenomenului. Austin riposta, întemeind o nouă știință, *pragmatica*¹⁸, axată pe studiul limbajului curent și pe instrumentările sale retorice, performative; inițiativa lui era continuată de așa-numita *turnură lingvistică* de care pomeneam mai înainte, aceasta remarcându-se prin conceperea unei noi relații între cuvânt și lucru¹⁹; iar schimbarea se întemeia pe următoarea axiomă: cuvintele nu sunt simple etichete aplicate lucrurilor, ele făcând parte din lucrurile înseși; altfel spus, cuvântul nu rămâne în afara lucrului pe care îl caracterizează, ci pare că îl constituie, că îl creează aici și acum, de îndată ce îl rostim.

Dezbateră ocupând prim-planul cu destulă autoritate, istoricii căutau și ei o utilitate acestei provocări intelectuale: ajungeau astfel să se interese de latura implicită, necontrolată și non-intențională a limbajului politic²⁰. Erau încurajați în această direcție

---

vocabularul care o cuprinde. Iar motivația venea din prezumția că limbajul este un sistem de semne autonom, care produce semnificații imprevizibile și polivalente, nesupunându-se intențiilor noastre de a o controla. În Franța, acest curent a avut ecouri slabe, receptarea lui fiind alta, crede Christophe Prochasson; documentul de arhivă era perceput în continuare ca *text* și nu ca *discurs*, structura lui internă părând mai credibilă decât raportarea speculativă la realitățile pe care acel manuscris le avea în vedere. Christophe Prochasson, *Autour de l'histoire culturelle*, în „Les Cahiers du Centre de Recherche Historiques”, *Regards sur l'histoire culturelle*, 31, 2003, <http://ccrh.revues.org/305>, consultat la 10 octombrie 2009.

¹⁶ John Langshaw Austin, *Cum să faci lucruri cu vorbe*, traducere de Sorana Corneanu, Pitești, Paralela 45, 2005, 156 p.

¹⁷ Datele biografice sunt furnizate de Vlad Alexandrescu, în prefața cărții lui J. L. Austin (*ibidem*, p. 9-10).

¹⁸ Pragmatica descrie utilizarea unor formule de către interlocutori care își propun să acționeze unii asupra altora. Vezi Oswald Ducrot & Jean-Marie Schaeffer, *Noul dicționar enciclopedic al științelor limbajului*, traducere de Anca Măgureanu, Viorel Vișan, Marina Păunescu, București, Editura Babel, 1996, p. 500.

¹⁹ Cristoph Reinfandt, *Reading Texts after the Linguistic Turn: Approaches from Literary Studies and Their Implication*, în Miriam Dobson, & Benjamin Ziemann (eds.), *Reading Primary Sources. The Interpretations of Texts from 19th and 20th Century History*, London, New York, Routledge, 2009, p. 37-54.

²⁰ De aceea, nu suntem hotărâți dacă limbajul generează realitatea sau doar o reflectă. Convingerea că nu există realitate în afara limbajului care o construiește a căpătat numele de „turnură lingvistică”. Vezi Christian Delacroix, *Linguistic turn*, în Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia, Nicolas Offenstadt (sous la direction de), *Historiographies. Concepts et débats*, tome I, Paris, Éditions Gallimard, 2010, p. 476-490. Oprindu-se asupra vieții publice de la sfârșitul Vechiului Regim francez, Reinhart Koselleck repertoriază noțiunile care se permanentizau acum în exprimările curente, spunând că „[...] pentru cuvintele citate, specifice vocabularului de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, este faptul că ele constituie o abundență de exprimări și sensuri menite să provoace situații noi. De atunci există numeroase concepte care nu numai că reunesc sensuri noi, ci, mai mult, articulează speranțe și așteptări pe care istoria de până atunci nu-și permisese să le cuprindă. Conceptele devin anticipări (s.n., A.M.)”. Vezi Reinhart Koselleck, *Conceptele și istoriile lor. Semantica și pragmatica limbajului social-politic*, traducere de Gabriel H. Decuble și Mari Oruz, București, Editura Art, 2009, p. 260.

de unele intervenții conciliatoare, ce redefiniu structuralismul în așa fel încât să îl împace cu studierea trecutului. În 1964, Jean Starobinski venea cu unele precizări susceptibile să liniștească spiritele:

Că un sistem nu este constituit din suma părților lui, că sensul întregului este immanent fiecăruia dintre elementele constitutive – aceasta este intuiția de bază a structuralismului. [...] structuralismul nu este decât o vigilență dispusă să țină seama de interdependența și de interacțiunea părților în sânul întregului. [...] consider structuralismul drept complement indispensabil conștiinței istorice. Nu există istorie decât în relieful operelor, instituțiilor, relațiilor umane²¹.

Peste aproape un deceniu, în 1973, Starobinski revenea, constatând că „structuralismul a fost acuzat de dispreț față de istorie”. El socotea că este o culpabilizare nedreaptă, „căci structuralismul nu ne invită să întoarcem spatele istoriei: el recuză un cauzalism lax, care nu se străduiește să definească îndeajuns faptele, evenimentele, instituțiile pe care pretinde că le explică. În schimb, structuralismul încearcă să ofere interpretării istorice materialul cel mai «fiabil», cel mai solid constituit. Să precizăm: renunțând la pretențiile totalitare ale viziunilor cauzaliste asupra lumii, care se concentrează să aibă un răspuns la toate, structuralismul nu vrea să rămână captiv al unui pozitivism îngust, care se teme să depășească simpla colectare de date observabile”²².

În paralel, atenția istoricilor era atrasă de marea vogă a metodelor de tip *thick description* pe care Clifford Geertz și emulii săi le impuseseră în antropologie; în fond, americanii pretindeau nu atât empatie, cât mai mult o curiozitate „arheologică” față de obiectul lor de studiu; doar așa specialistul putea avea acces la acele subînțelesuri ce defineau tacit o civilizație încă tribală, caracterizând-o într-o măsură mult mai mare decât trăsăturile vizibile pentru oricine. De la colegii lor antropologi, istoricii preluau, în mod deosebit, ideea autonomiei factorului cultural²³ și langajier față de determinările exterioare, de ordin economic sau politic, marcând o importanță de distanțare față de istoria mentalităților, tributară schemelor explicative de stânga²⁴. De la Clifford Geertz,

²¹ Jean Starobinski, *Gesturile fundamentale ale criticii*, traducere de Angela Martin, București, Editura Art, 2014, p. 214-215.

²² *Ibidem*, p. 111.

²³ În cartea sa, *Narațiune și imaginar*, extrem de utilă pentru cei interesați de anatomia lărgită a culturilor istorice, Ioan Vultur își așază expunerea sub semnul teoriilor lui Clifford Geertz. De la antropologul american prelua conceptul de *cod cultural*: o conștiință comună, un sistem dominant de sens; o reprezentare globală a realului, existentă, în formă sintetică, cu nuanțări și diferențe, în conștiința individuală a fiecărui subiect; codul sprijină o ordine pe care o prezintă ca „natură a lucrurilor”, ca situație de la sine înțeleasă, încă de la începutul lumii; tinde să naturalizeze un sistem de convenții, să-l considere ca singurul posibil și să-l eternizeze. În tălmăcirea lui Vultur, acest cod oferă individului niște noțiuni fundamentale pe care le adoptă încă din copilărie, în conformitate cu ele apreciind sau respingând diversele aspecte ale vieții cotidiene ori sociale. Datorită codului cultural, se conturează *cunoașterea împărtășită*, adică acel ansamblu de idei, credințe și perspective comune întregii societăți (Ioan Vultur, *Narațiune și imaginar. Preliminarii la o teorie a fantasticului*, București, Editura Minerva, 1987, p. 75). Vezi și Ana Zăstroiu, *Importanța elementului narativ în proza fantastică*, în „Philologica Jassyensia”, an III, nr. 2/2007, p. 325-339.

²⁴ În formularea concepției sale, Clifford Geertz se distanțează de scepticismul lui Claude Levi Strauss, care se recunoscuse oarecum învins: antropologul nu ar avea revelații, fiind mereu obligat să rezolve ghicitori; ia contact fie cu oameni complet opaci din cauză că nu se occidentalizaseră defel, fie, dimpotrivă, cu sălbatici pe care îi înțelege mai mult decât și-ar dori, pentru că i-a contaminat deja cu propria cultură. Iată ce spune Geertz, desprinzându-se de metoda observației participante, practică de înaintașii săi: „Nu prin asaltarea directă a citadelor vieții sălbatice, încercând a penetra fenomenologic viața lor mentală (o pură imposibilitate), poate fi scrisă o antropologie validă. Ci reconstituind intelectual conturul acelei vieți din rămășițele «arheologice» acoperite de mizerie, reconstruind sistemele conceptuale care, din adâncurile ei, o animă și îi dau formă”. Vezi Clifford Geertz, *Interpretarea culturilor*, traducere de Ciprian Șiualea, Cluj-Napoca, Editura Tact, 2014, p. 72.

se revendică istoricii notorii, cum ar fi Robert Darnton, Roger Chartier ori Natalie Zemon Davies. Deși Geertz a fost acuzat că ar confunda cauza unui fapt cultural cu înțelesurile lui, ei i-au dus mai departe ipotezele, mizând pe interpretarea *a ceea ce se spune, nu a ceea ce se face* într-o societate²⁵. Așa că istoricii caută în documentele de arhivă ceea ce Geertz văzuse printre sălbatici: rutina ca formă de „textualizare” a unor ritualuri, în opinia lui tocmai banalul încercând realitatea fadă cu niște semnificații polivalente și trainice²⁶. Antropologia nu era deci utilă doar ca posesoare de soluții ori sugestii, folosind istoricilor și ca avertisment ori contraexemplu: rezultatele ei sunt esențializate, anistorice, izvorând din preocuparea lor de a decela constate sociale, permanente, arhetipuri imemorale. Problema este că istoricii înșiși sunt deseori adepții involuntari ai explicațiilor de factură teleologică ori anacronică, datorită faptului că ei știu finalul evenimentelor cercetate și le judecă succesiunea din perspectiva acestui deznodământ deja cunoscut²⁷. Astfel se explică succesul „arheologiei” lui Michel Foucault, ostil istoriografiilor tradiționale, unidirecționate, omogenizante. Până la el, discontinuitatea era sinonimă cu dezordinea temporală, cel mai mare inamic al istoricului. Odată cu Foucault, abordarea se inversa, discontinuitățile factuale ale trecutului devenind ele însele instrumente de lucru, revelatoare ale schimbărilor fundamentale dintr-o societate²⁸. Mizând pe serii factuale scurte, pe cauzalități fragmentare și pe accentuarea „defecțiunilor” din evoluția unui fenomen, Foucault demonstrează că istoricul își securizează munca, operând mai ușor diferențieri, cronologii, etapizări²⁹.

Marii eroi, mari anonimi

Revendicându-se parțial de la gândirea lui Foucault și mai ales de la cercetările acestuia privind marginalii, în 1976, Carlo Ginzburg ilustra, prin intermediul *micro-istoriei*³⁰, teoriile filosofului francez³¹. În fine, din această mixtură de corelări și coincidențe metodologice, apărea, în 1989, volumul *The New Cultural History*, editat de Lynn Hunt, profesoară la University of California, din Los Angeles. Tomul nu iniția

²⁵ T. G. Ashplant & Gerry Smyth, *Schools, Methods, Disciplines, Influences*, în idem (eds.), *Exploration in Cultural History*, London, Sterling, Pluto Press, 2001, p. 20-23.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Jean François Soulet, *Istoria imediată*, traducere de Mircea Platon, București, Editura Corint, 2000, p. 76.

²⁸ Michel Foucault, *L'archéologie du savoir*, Paris, Gallimard, 1969, p. 16-17.

²⁹ O analiză amplă a arheologiei foucauldienne găsim la Mathieu Potte-Bonneville, *Michel Foucault. Neliniștea istoriei*, traducere de Irina Balotescu, București, Ideea Europeană, 2010, 286 p.

³⁰ Proiectul lui Carlo Ginzburg nu a rămas fără *feed back*, sărăcia ori extrema fragmentare a surselor din anumite epoci găsind un precedent onorabil și o justificare teoretică în conceptul de *micro-istorie*. Vezi Jill Lepore, *Historians Who Loved Too Much. Reflections on Microhistory and Biography*, în „The Journal of American History”, vol. 88, nr. 1 (June 2001), p. 129-144; István Szijártó, *Four Arguments for Microhistory*, în „Rethinking History”, 6:2 (2002), p. 209-215.

³¹ Carlo Ginzburg, *Brânza și viermii. Universul unui morar din secolul al XVI-lea*, traducere de Claudia Dumitriu, București, Editura Nemira, 1997, p. 7-22. Ginzburg opera foarte multe delimitări, precizând cu cine *nu* trebuie confundată micro-istoria: cu istoria mentalităților așa-zis colective; cu istoria unor idei produse de o clasă ori impuse acesteia; cu studiul culturilor dominante și subalterne, aflate într-o prezumtivă tensiune; cu definirile macrosociale ale antropologiei culturale; și nici cu acea fantasmatică ce transcende ierarhiile unei lumi premoderne. Pe seama lui Menocchio nu se pot face generalizări, ci dezmințiri: el nu reprezintă un țăran tipic, nu întruchiează o gândire de clasă subordonată și nici de clasă insurgentă; nici nu exemplifică, servil, o cultură dominantă oarecum vulgarizată, fie pe calea colportajului, fie pe aceea a oralității. Menocchio este un personaj sincretic, pe alocuri de neînțeles, straniu, nepredictibil; manifestă o individualitate neîncadrabilă social ori discursiv, anunțând-o pe a noastră, modernă. El este simptomul unor începuturi în care ne recunoaștem, dar cu care nu mai putem stabili filiații explicite.

această opțiune metodologică, luând mai degrabă act de existența ei. De exemplu, în 1987, apăruse cartea *Ficțiunea în documentele de arhivă. Istorisirile din cererile de grațiere și povestitorii lor în Franța secolului al XVI-lea*, scrisă de Natalie Zemon Davies³². Autoarea s-a inspirat dintr-o lucrare a lui Emmanuel Leroy Ladurie³³ (apărută în 1985), îndeosebi din „deprinderile de povestitori cu care locuitorii satelor din Pyrenei de la începutul secolului al XIV-lea au fost înzestrați”³⁴. Căutându-și propriul eșantion de surse, Zemon Davies se oprea la textele juridice din secolul XVI, încercând „o analiză culturală a textelor de grațiere” ca „să înțeleagă regulile creației acestora”³⁵. De aici se desprindea și dilema ei: faptele descrise în documente se produsese chiar așa ori oamenii le relataseră, cu premeditare, ca să corespundă versiunii acceptabile pentru autorități? Davies crede că acele apeluri la clemență erau niște *tranzacții narrative*, ele fiind revelatoare pentru o idee de probitate tranzitorie; aceasta făcea trecerea de la *certitudinile prestabilite* prin memorie, tradiție și autoritate, la *adevărurile descoperite* prin exerciții intelectuale cum ar fi îndoiala, comparația, contra-exemplul, autentificarea:

De câte ori citesc aceste scrisori regale de iertare și grațiere – arhivele din Franța gem de ele –, mă minunez de calitatea literară a acestor texte, sau, aș spune, de calitatea lor „ficțională”, adică de reușita autorilor de a da episoadelor unei crime formă de povestire [...]. Istoricii au folosit și folosesc în continuare variate mijloace de studiere a acestor scrisori, fără ca structura literară a acestora să intre în sfera lor de interes [...]. Eu aș încerca o abordare diferită. Intenționez să așez aceste aspecte „ficionale” ale documentelor în centrul analizei. Prin „ficionale” nu înțeleg elementele lor imaginate, ci [...] elementele lor alcătuitoare, configurative și modelatoare: arta de a meșteșugi narațiunea. În cadrul dezbaterilor [...] despre relația „realului” și „istoricului” cu „ficonalul”, cred că putem fi de acord cu Hayden White atunci când afirmă că lumea nu „se prezintă percepției pur și simplu sub forma unor istorisiri bine alcătuite, cu o temă centrală, cu începutul, mijlocul și sfârșitul adecvate”. Cât privește diversele eforturi de definire a caracterului narațiunii istorice, cred că ne putem alinia opiniilor lui Roland Barthes, Paul Ricoeur și Lionel Gossman, conform cărora redarea unor părți selectate de limbaj, detaliu, ordonare, dintr-o perspectivă modelatoare, devine un lucru necesar în alcătuirea unei relatări care este, atât pentru scriitor cât și pentru cititor, veridică, reală, plină de sens și/sau explicită. [...] Recursul la literatură nu a conferit însă în mod necesar o notă de neverosimil unei povestiri. El poate prea bine să-i aducă un plus de verosimil sau un adevăr moral. La fel, nici configurarea sau înfrumusețarea unei istorii nu însemna neapărat contrafacere; unde anume se trage linia, iată una dintre controversele creatoare ale vremii. A cerceta aspectele „fictive” ale scrisorii de grațiere după definiția din secolul al XVI-lea nu însemna automat a depista o fraudă. [...] ochiul meu de istoric nu va zăbovi asupra morfologiilor povestirii, asupra producțiilor dintr-o gramatică universală sau asupra ordonării funcțiilor, „indiciilor” și propozițiilor pe care le găsim în orice epocă sau loc. Caut, în schimb, mărturii despre modul de a nara al oamenilor din secolul al XVI-lea (cazul particular al scrisorilor de grațiere), despre ce anume se considera a fi o povestire bună, despre cum structurau o temă anume, și cum, prin narațiune, se găsea o logică în imprezibil, ceva ce conferea coerență experienței imediate. [...] Mă voi întoarce la una și aceeași întâmplare relatată însă de alte persoane, încercând astfel să clarific măsura în care veridicitatea istorisirii se afla în legătură directă cu dezno-dământul și ce valoare de adevăr le acorda, în general, societatea³⁶.

³² Natalie Zemon Davies, *Ficțiunea în documentele de arhivă. Istorisirile din cererile de grațiere și povestitorii lor în Franța secolului al XVI-lea*, traducere de Diana Cotrău, București, Editura Nemira, 2003, 268 p.

³³ Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou, sat occitan de la 1294 până la 1324*, vol. 1-2, traducere de Maria Carpov, București, Editura Meridiane, 1992.

³⁴ Natalie Zemon Davies, *op. cit.*, p. 7.

³⁵ *Ibidem*, p. 8.

³⁶ *Ibidem*, p. 15-17.

Din acest amplu citat întrezărim efectele îndepărtate ale dezbaterilor structuraliste: finalmente, ele au avut și câteva consecințe și în practica cercetării istorice. Nu au schimbat radical metodele de lucru, inspirând însă altele, complementare, dimpreună cu subiecte și delimitări prea puțin prizate până atunci. În același timp, scrisorile de grație ne mai relevă ceva: erau produsul unei întregi civilizații, nu al unor grămălici însingurați. Toate reflectă, așadar, o anumită *cultură a adevărului*, deopotrivă împărtășită de judecători și de inculpați. Cele două părți, acuzații și acuzatorii, colaborează deci la construirea unei noțiuni comune de adevăr³⁷. Aceste documente ne ajută să conștientizăm că reconstituirea trecutului, imediat ori ba, nu a fost de la bun început opera unor specialiști ai domeniului: teologia și jurisprudența au excelat inițial în restabilirea faptelor, prima smulgându-le din text, iar a doua exact invers, textualizându-le³⁸. Simțul trecutului vine așadar din direcții neprevăzute, socoteala cronicărească a trecerii anilor necontribuind cu mare lucru la geneza istoriografiei moderne. Prezumțiile Nataliei Zemon Davies au dat idei și cercetătorilor altor secole: individul anonim are arta lui de a rămâne semnificativ, din cauză că banalitățile și hazardurile existenței lui pot sugera definiții macro-sociale³⁹.

Investigațiile istoricului au avut în vedere dimensiunea perlocuționară⁴⁰ a documentului, concentrându-se asupra sintagmelor scăpate cumva de sub controlul formulelor de conveniență. Atenția specialiștilor s-a reorientat ulterior de la obiectul lor de studiu către ei înșiși⁴¹, de la textul documentelor la verbiul cu care cercetătorii îl comentează. Așa s-a ajuns la niște auto-chestionări permanentizate: ce timpuri ale verbului folosesc ei?, ce indicatori temporali preferă?, cum se armonizează argumentarea de la nivel secvențial cu aceea macro-textuală⁴²? Exemplificăm cu ideea de *eveniment istoric*, căci el

³⁷ Când și când, adevărul a fost perceput ca o puțință de armonizare cu alte informații nou venite; ca expresie a nevoii noastre de a da trecutului un sens; ca rezultat al unor verificări și comparații; ca puțință de a ne oferi certitudini globale, ignorând revelațiile de ultimă oră etc. (vezi Enrico Castelli Gattinara, *Verité*, în Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia, Nicolas Offenstadt (sous la direction de), *Historiographies. Concepts et débats*, tome II, Paris, Éditions Gallimard, 2010, p. 927-940). Reinhart Koselleck surprindea trecerea de la *historia naturalis* (un bilanț descriptiv al cunoștințelor despre lume, împărțite între regnul vegetal, animal și astral) la *istoria naturală* (la fel de anistorică, cu clasificări decontextualizate dar foarte diversificate și ramificate), la *arheologia naturii*, propusă de Kant, care dădea istoriei naturale o dimensiune temporală. Dintr-o altă paradigmă venea filiația stabilită între *istoria sacră*, atemporală, aceea a marilor gesturi divine, urmată de aceea seculară, zisă și *istoria mântuirii* umane, decurgând epigonic din prima, adică asumându-și istoricitatea; totul se termina apoi cu *istoria empirică a lumii*, cu istoria „universală” cum îi spunem acum (vezi Reinhart Koselleck, *Conceptul de istorie*, traducere de Victor Neumann și Patrick Lavrits, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2005, p. 60-75).

³⁸ Geneza noțiunii moderne de adevăr are loc la intersecția unor schimbări de episteme și de practici care nu aveau reconstituirea trecutului în centrul preocupărilor. Bunăoară, în vremurile Renașterii, mult căutatul adevăr nu era o chestiune de cunoaștere, ci o unealtă de identificare a unei infracțiuni. Vezi Donald R. Kelley, *Foundations of Modern Historical Scholarship. Language, Law, and History in the French Renaissance*, New York & London, Columbia University Press, 1970, p. 241-309.

³⁹ Michèle Perrot, *Fait divers et histoire au XIXe siècle*, în „Annales. Économies, Sociétés, Civilisations”, 38e année, nr. 4, 1983, p. 911-917.

⁴⁰ John Austin, *op. cit.*, p. 86, 116. Austin înțelege prin act perlocutoriu „însoțirea cuvintelor cu acțiunea”, „obținerea unor efecte prin spunerea a ceva”. Poate fi vorba de o afirmație performativă, opusă celei constatative, prin care enunțul vrea să fie simultan cu acțiunea pe care o desemnează. De exemplu, discursurile oficiale din timpul comunismului mizau pe verbe care dădeau iluzia unui progres neîntrerupt, mimând verbal simultaneitatea vorbei cu fapta: înălțăm, construim, realizăm, îndeplinim, depășim etc.

⁴¹ Din anii '70 ai secolului XX, biografiile istoricilor sunt chemate să dea seamă despre felul în care aceștia și-au gândit opera. Vezi Jaume Aurell, *Autobiographical Texts as Historiographical Sources: Rereading Fernand Braudel and Annie Kriegel*, în „Biography”, volume 29, number 3, summer 2006, p. 425-445.

⁴² Jean Leduc, *Quelques aspects du l'écriture du temps chez les historien français de la seconde moitié du XXe siècle*, în „Revue d'histoire du XIXe siècle”, nr. 25/2002, p. 21. Mai utilă ni se pare însă, pentru

[...] nu poate fi identificat cu semnificațiile pe care i le conferă cei care îi vor urma [...]. În măsura în care evenimentul nu deține puterea de a dicta modul în care va trebui să fie narat, nici consecințele pe care să le aibă, el nu își poate selecta naratorii. Printre ei vor figura atât cei care vor încerca să întindă la maxim raza lui de acțiune și drepturile pe care el le autorizează, cât și cei ce vor încerca să le minimalizeze. Cel care se angajează într-un asemenea demers va fi obligat numai să recunoască prin ce anume este el moștenitor a ceea ce a avut loc, prin ce anume se vede astfel situat de către eveniment, cu sau fără voia lui [...], adică să se recunoască pe el însuși drept constructor al istoriei ce îi urmează evenimentului, un constructor de semnificații printre alții⁴³.

Multe subînțelesuri, puține adevăruri

Până în secolul XVIII – remarca Herbert Schnädelbach – cuvintele „știință” și „filozofie” erau folosite cu același înțeles, preocuparea pentru teoria cunoașterii născându-se din criza metafizicii hegeliene. După 1831, spune el, accentele se deplasau încet de la științele care cumulau judecăți despre ceva anume la acelea care puneau totul sub semnul întrebării, investigând realitatea în temeiul unor proceduri fixate aprioric⁴⁴. Criza metafizicii din secolul XIX nu a asigurat însă triumful metodologiilor empiriste în veacul următor. Decantarea unor teorii cu aplicabilitate pentru istorici s-a datorat dezacordurilor dintre filosofi limbajului: ultimii erau și ei împărțiți într-o tabără care susținea că adevărul reiese din buna relație dintre cuvânt și lucru, crezând că vocabularul își propune să reprezinte corect realitatea (de unde și denumirea de școală reprezentativistă), și o tabără care socotea că limbajul nu este altceva decât un set practici sociale, niște „atribuiri de adevăr”; de altfel, sensul unui text nu era, după Heidegger, proprietatea lui intrinsecă, ci una dobândită, acordată⁴⁵, adică adevărul nu desemna o proprietate particulară și mai ales relațională, care să lege intrinsec o afirmație de lumea pe care o descrie⁴⁶. Acest relativism va fi exacerbat de pragmaticul Rorty, care credea că hermeneutica nu este atât de interesată de scoaterea adevărului din „starea de ascundere”, despre care vorbea Heidegger, înțelesurile provizorii ale unui text putând fi subordonate, fără prea multe remușcări, scopurilor noastre mereu schimbătoare. Și aceasta pentru că sensurile lui trebuie mereu ajustate și complementarizate cu mesajele altor texte. Radicalismul său provoca și disputa cu Umberto Eco, argumentele aruncate în luptă redimensionând accepțiile adevărului în așa fel încât acesta să ridice semne de întrebare și istoricilor; ei se vedeau totuși obligați să-și delimiteze noi sfere de interes și noi metode de a le cerceta, dar asumându-și mai explicit subiectivitatea abordării, „situarea” perspectivei din care își investigau sursele. Altfel spus, noile crezuri scientiste rămăneau, tacit, fenomenologice, adevărul istoric neputând fi cu totul străin de mijloacele cu care îl căutăm⁴⁷. Căci metoda nu e un simplu

înțelegerea problematicii, cartea aceluiași Jean Leduc, *Les historiens et le temps. Conceptions, problématique, écritures*, Paris, Éditions du Seuil, 1999, p. 207-310.

⁴³ Isabelle Stengers, *Inventarea științelor moderne*, traducere de Claudiu Constantinescu, Iași, Polirom, 2001, p. 71.

⁴⁴ Herbert Schnädelbach, *Introducere în teoria cunoașterii*, traducere de Mihai Radu Solcan, Pitești, Paralela 45, 2007, p. 6-10.

⁴⁵ George Bondor, *Adevăr hermeneutic și metodă fenomenologică în Fînă și timp*, în George Bondor & Cornel Bîlbă (coord.), *Adevăr hermeneutic și locuri obscure*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2008, p. 62.

⁴⁶ Richard Rorty, *Obiectivitate, relativism și adevăr. Eseuri filosofice*, I, traducere de Mihaela Căbulea, București, Editura Univers, 2000, p. 275-279.

⁴⁷ „Fenomenologia e pusă la lucru pentru a nu descrie ceva care ne este deja întru totul vizibil, ci tocmai ceea ce nu se arată, lucrurile care se găsesc disimulate prin chiar modul lor de a fi. [...] Observăm din

set de reguli, ea mulându-se pe toate modurile de a fi ale realului⁴⁸. Ceea ce nu înseamnă că nu au existat mereu încercări de emancipare de sub această tutelă⁴⁹. Istoria recentă este însă mai puțin receptivă la asemenea despărțiri, de vreme ce cercetătorul scrie pentru un cititor deloc pasiv, ultimul fiind el însuși actor în acest trecut neîncheiat încă⁵⁰.

Adevărurile istoricului au apărut cu greu, stând în umbra unor dispute filosofice, cum ar fi: lumea există în sine sau numai pentru o conștiință? Polemicile de acest fel generau și paradigme de cunoaștere, dublate de feluri anume de citire a surselor. Prea îndatorați medierii oferite de Sfinții Părinți, catolicii generaseră o pasiune pentru *implicitul* textului. În replică, urmașii lui Luther se vedeau mai obiectivi, pe motiv că mizau numai pe *explicitul* acestuia⁵¹. Aceste deosebiri stăteau la originile unor concepții opuse despre scriitura istorică: în secolul XIX, școala „culturalistă” a lui Karl von Lamprecht, de la Leipzig, și aceea „pozitivistă” a lui Leopold von Ranke, de la Berlin⁵², transpuneau cele două poziționări majore față de interpretarea Bibliei⁵³. Prima pune accentul pe multiplele semnificațiile ale unui text, cea de-a doua, dimpotrivă, evita orice abatere de la litera documentului. Savanții nu erau însă lăsați în turnul lor de fildeș, societatea propulsându-i, cu o oarecare întârziere, în momente când opiniile lor nu se bucurau de o notorietate reală. Bunăoară, marea vogă socială a pozitivismului venea abia după Primul Război Mondial, odată cu descoperirea mormântului lui Tutankhamon (1922) și cu marele succes al romanelor Agathe Christie. Căsătorită a doua oară cu un arheolog, scriitoarea făcea din personajul-detectiv un fel de cercetător, eminent empirist; obsedat să reconstituie faptele pas cu pas, Hercule Poirot se

---

nou că falsul se dovedește a fi o formă derivată și deviată a adevărului, după același model al raportului dintre fenomen și aparență” (George Bondor, *Adevăr hermeneutic și metodă fenomenologică*..., p. 50-51).

⁴⁸ *Ibidem*, p. 67.

⁴⁹ Christian Ferencz-Flatz, *În ce sens este și în ce sens nu este indispensabilă cercetarea istorică în fenomenologie*, în Christian Ferencz-Flatz & Paul Marinescu (coord.), *Timp, memorie și tradiție. Studii de fenomenologia istoriei*, București, Zeta Books, 2012, p. 40. Autorul spune că fenomenologia nu a reușit o „turnură istorică”, transformarea ei în exegeză datorându-se nu soluțiilor pe care le-ar fi propus, ci asimilării criticilor care i-au fost adresate.

⁵⁰ Omul este de la bun început în adevăr ori nu mai ajunge niciodată acolo, credea Heidegger. Insistând pe distanța dintre ceea ce este inițial *corect* și ceea ce este apoi *adevărat*, filosoful german își scuză cumva imposibilitatea retragerii din propriul timp. Sunt observații prin care el justifică, arată Sorin Borza, colaborarea cu regimul nazist (Sorin Borza, *Heidegger și Istoria. A seduce și a soma*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2003, p. 51).

⁵¹ „Noțiunea de hermeneutică, înțelegând prin aceasta disciplina sau tehnica interpretării textelor sacre, juridice sau literare, s-a constituit abia la mijlocul secolului al XVII-lea în Germania. [...] Numele acesta era nou în domeniul activităților erudite, dar el desemna o activitate ale cărei antecedente duceau până în Antichitate. Pe măsură ce între Homer și lectura textului s-a mărit distanța temporală, înțelegerea textului nu a mai fost posibilă decât cu ajutorul unor explicații lexicale și gramaticale; o întreagă activitate «critică» se impunea pentru rectificarea cuvintelor deformate de copii, pentru explicarea termenilor învechiți sau eliminarea versurilor interpolate: o activitate de *restituire* a textului; în fine, pentru ca Homer să-și păstreze autoritatea morală, era necesar să se dea un nou sens – alegoric – comportamentelor eroilor săi, pe care oamenii unei epoci și ai unei morale diferite nu puteau să le considere exemplare în literalitatea textului. [...] Însă avântul hermeneuticii, sub numele ei nou și vechi totodată, în Germania secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, corespundea unei tendințe legate de Reformă și de prima modernitate. [...] Hermeneutica este concepută ca o tehnică a întoarcerii la sensul primar și pur, despovărat de adăugirile și de alterările prin care a trecut de-a lungul secolelor” (Jean Starobinski, *op. cit.*, p. 116-117).

⁵² Serinela Pintilie, Claudiu Lucian Topor, *Istoricii români și lumea germană în a doua jumătate a secolului XIX*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2008, p. 111-130.

⁵³ „[...] atitudinea pozitivistă respinge metafizica în baza ideii conform căreia domeniul cognosibilului este limitat la ceea ce este dat în mod pozitiv. Cunoașterea omenească este astfel identificată cunoașterii științifice, fiind acceptate doar enunțurile care aparțin științelor naturii, așadar cele care pot fi probate empiric [...]” Despre critica pozitivistă aplicată metafizicii, vezi George Bondor, *Dosare metafizice. Reconstrucție hermeneutică și istorie critică*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2013, p. 123.

comporta ca un istoric: nu ceda speculațiilor neacoperite de probe și nici coincidențelor prea spectaculoase⁵⁴. Altfel spus, a descoperi un adevăr presupunea, pentru el, să dezlegi o enigmă, folosindu-te la început chiar și de indicii false. O altă exemplificare a uzajelor sociale ale trecutului ne-o dă însăși Școala Analelor: apărută în Franța interbelică, s-ar fi putut revendica de la manifestul fraților Goncourt; în 1857, publicând *Portraits intimes du XVIIIe siècle*, ei pledau pentru o „mică istorie”, care să redea viața cotidiană a fiecărei epoci în specificul și detaliile ei mondene, pitorești, surprinzătoare⁵⁵; dar cum în anii '30 marxismul era, în Est, ideologia unui regim politic ostil lui Hitler, iar în Vest o teorie socială sub-utilizată, motivația antifascistă a primat: „il n'y a d'histoire que du present!”. Astfel, din simpatie față de Uniunea Sovietică și nu numai, discipolii lui Lucien Febvre și Marc Bloch și-au fundamentat investigațiile pe ideile lui Karl Marx⁵⁶. Dar „Analele” și-au luat ulterior revanșa, învățându-ne că istoria politică nu era deloc sinonimă cu istoria statului⁵⁷.

Judecățile *deductive* și prudente, din aproape în aproape, rivalizează, de când lumea, cu acelea prea speculative, fie *inductive*, fie *inferențiale*⁵⁸. Deducțiile par că ne

⁵⁴ Înainte de a se căsători, o rudă o întreba dacă nu confundă dragostea cu fascinația pentru meseria de arheolog. Mai relevant mi se pare însă fragmentul în care Agatha Christie povestește cum și-l imaginase pe Hercule Poirot: „[...] m-am decis să aleg un detectiv belgian, pe care l-am lăsat să se dezvolte de la sine. Trebuia să fi fost inspector de poliție la viața lui, ca să aibă o anumită experiență în materie de crime. De asemenea, trebuia să fie meticulos, ordonat, mi-am zis eu, în timp ce făceam curățenie la mine în cameră. Un omuleț ordonat. Așa îl vedeam, un omuleț ordonat și pedant, aranjând mereu câte ceva, preferând perechea individului și pătratul cercului” (vezi Agatha Christie, *Autobiografia*, traducere de Adania Folea, București, Editura Rao, 2012, p. 355, 581).

⁵⁵ Edmond și Jules Goncourt, *Germinie Lacerteux*, București, Editura Minerva, 1981, p. XXXI.

⁵⁶ Despre amplitudinea acestei opțiuni teoretice găsim multe detalii în Philip Daileader & Philip Whalen (eds.), *New Historical Writing in Twentieth Century France. French Historians, 1900-2000*, Oxford, Blackwell Publishing, 2010, 610 p.

⁵⁷ André Burguière, *The Annales School. An Intellectual History*, Ithaca & London, Cornell University Press, 2009, p. 250. Acest curent a avut ca impuls aspirația de a studia societatea în manifestările ei mai puțin explicite, codificate, ascunse; nu înainte de a ști ce căutăm și de a formula întrebări, renunțând la descoperirea trecutului din aleatoriul arhivelor. Marc Bloch îi dădea o tentă mai sociologică, Lucien Febvre una mai psihologizantă. De aici au plecat și departajările naive, dintre istorie, care ar contabiliza faptele explicite, pe de o parte, și etnografie, care le-ar sonda pe acelea inconștiente, pe de alta; ori antiteza dintre *convingere*, exprimată explicit, în contrast cu *mentalitatea* manifestată involuntar. Reacțiile critice s-au coagulat în timp și pot fi sintetizate prin câteva observații nu lipsite de teme: 1) individul nu este un simplu rezumat al societății, având niște variabile pe care micro-istoria le va releva: ființa umană nu suportă pasiv Istoria și valorile ce i se impun, ci se autonomizează, fie și printr-o cultură a tergiversării, a pastişării, a echivocului; 2) s-ar fi impus o distincție între ideea de *mentalitate* (idee comună împărtășită involuntar de o colectivitate) și aceea de *reprezentare* (care dezvoltă viziuni concurente asupra aceleiași realități, deși utilizează în acest scop valori unanim împărtășite); 3) accentul pe elemente inerte, sporadice și necuantificabile nu poate fi o garanție a științificității cercetărilor; 4) membrii unei categorii sociale nu pot gândi uniform ca și cum ar fi multiplicarea unui singur individ; 5) statisticile care înregistrează recurența unor atitudini nu ne ajută să surprindem singularitățile, adică micile rupturi care pot anunța marile schimbări; 6) reprezentările despre lume nu pot forma un ansamblu omogen și stabil, deoarece nu toate comportamentele unui om pot fi explicate printr-o structură mentală unică; 7) nu toate faptele noastre cotidiene sunt pre-semnificate, teleghidate de un „eu” colectiv care le dirijează; 8) un text singular nu dezvoltă receptări stereotipe, putând avea mai multe tipuri de public, cu pre-lecturi dintre cele mai variate. Vezi André Burguière, *L'anthropologie historique et l'école des Annales*, în „Les Cahiers du Centre de Recherche Historiques”, *Réflexions historiographiques*, nr. 22, 1999, <http://ccrh.revues.org/2362>, consultat la 11 octombrie 2009; Roger Chartier, *La nouvelle histoire culturelle existe-t-elle?*, în „Les Cahiers du Centre de Recherche Historiques”, *Regards sur l'histoire culturelle*, 31, 2003, <http://ccrh.revues.org/291>, consultat la 10 octombrie 2009.

⁵⁸ Cartea scrisă de Jean Michel Adam împreună cu Françoise Revaz pleacă de la următoarea constatare: o simplă succesiune de acțiuni nu formează un tot omogen, o povestire. Pentru a constitui o unitate purtătoare de sens, acțiunile trebuie să comporte nu numai o înlănțuire cronologică, ci și o determinare cauzală, adică să ia naștere una din alta. Istoria, în care cei doi autori văd „imitarea” unei acțiuni trecute,

scutesc de riscuri, noi mărginindu-ne să spunem că din faptul X nu rezultă, drept consecință, decât faptul Y. Altfel spus, premisele unei demonstrații susțin îndeaproape concluziile la care ajungem⁵⁹. Precierile inductive sunt de obicei asociate cu David Hume: în 1748, savantul le repera acolo unde se foloseau cazuri particulare, ca să se argumenteze anumite generalizări ce depășeau vizibil cadrul observațiilor empirice, controlabile⁶⁰. Mult mai scandalooasă este însă inferența: derivarea unui enunț dintr-altul, pentru a se admite o judecată – al cărei adevăr nu este verificat direct – în virtutea similarității ei cu judecăți anterioare, considerate din start ca fiind adevărate. Orice am spune, vor persista veșnic tensiunile dintre *relatare* (ce s-a întâmplat), *argumentare* (pe ce anume mă bazez) și *interpretare* (de ce s-a întâmplat?). Cum scriem totuși istoria? O povestim sau o explicăm⁶¹? Și cui dăm mai multă atenție: aspectului veritativ sau celui fiduciar⁶²? Problema este că nu optăm decisiv pentru nici una dintre aceste soluții, frecventându-le succesiv pe toate: „Noi credem că în lumea reală trebuie să conteze principiul de Adevăr (Truth), în timp ce în lumile narative trebuie să conteze principiul de încredere (Trust). Și totuși și în lumea reală principiul de Încredere e tot atât de important cât și principiul de Adevăr”⁶³. Și dăm întâietate evenimentului revigorant ori cotidianului rutinier? În cartea lui François Dosse, întrebarea pare inutilă, dat fiind că faptul rutinier poate să ajungă oricând o piatră de hotar în autopercepția unei societăți. De exemplu, sosirea unui tren în gara Ciotat devenea un mega-eveniment din cauză că, în 1895, era filmată de frații Lumière și era apoi proiectată la Grand Café din Paris:

trebuie să fie una și întreagă, imbinând obligatoriu *ordinea cronologică* și *necesitatea logică*. În *antichitate*, autorii de epopei credeau că singularitatea epocii povestite și unicitatea actorului – pe scurt, o singură perioadă, un singur erou – erau suficiente pentru a garanta coerența deplină a acțiunii refăcute din cuvinte. În *cronicile medievale*, faptele luate în considerare nu erau legate decât prin simpla lor înșiruire în timp. Cronicile nu pot fi considerate povestiri, pentru că întâmplările narate nu alcătuiesc vreun lanț causal și nu garantează unitatea acțiunii, spun Adam și Revaz. Acestea citează doar un număr de evenimente, fapte felurite fiind realizate de agenți istorici diferiți, în locuri variate. Nici un proiect comun nu motivează succesiunea întâmplărilor care, în consecință, nu au decât un statut de eveniment. Cronicile sunt deci simple enumerări ale unor fapte consecutive: s-a întâmplat că X, apoi s-a produs evenimentul Y. Unitatea timpului nu este și unitatea acțiunii, concluzionează Jean Michel Adam și Françoise Revaz (vezi Jean-Michel Adam, Françoise Revaz, *Analiza povestirii*, traducere de Sorin Părvu, Iași, Institutul European, 1999, p. 27-28).

⁵⁹ Istoria nu poate pretinde că este științifică în sensul științelor fizicii. Nu poate onora protocolul ipoteză-testare, nu folosește raționamentul deductiv și nu își poate demonstra opiniile pe baza unui proces experimental și obiectiv, care să producă fapte controlabile. Vezi Alun Munslow, *Deconstructing History*, London & New York, Routledge, 1997, p. 4.

⁶⁰ Marie-Dominique Popelard & Denis Vernant, *Marile curente în filosofia științelor*, traducere de Ion Vezeanu, Iași, Institutul European, 1999, p. 72-73.

⁶¹ „La réflexion sur les espèces du récit qui mène à envisager le rapport au réel de l'histoire du point de vue de sa réception et non de sa production confère en effet à celle-ci la possibilité d'être un artefact discursif. Il suffit de croire ce qu'elle raconte; elle tient sa légitimité d'histoire de cette disposition et non de la réalité objective et vérifiable de son contenu. Elle peut être un «faire croire» qui devra déployer les moyens discursifs de cette persuasion” (vezi Catherine Darbo-Peschanski, *L'Historia. Commencements grecs*, Paris, Éditions Gallimard, 2007, p. 410). Leopold von Ranke (1795-1886) nu era de acord cu modul în care Iluminismul explica anumite fenomene din cauză că savanții secolului XVIII mizau prea mult pe individ, pe voința și caracterul lui. Ranke era de părere că actorii istoriei sunt parte a unui întreg social, determinat de timp și de spațiu, voința personală contând prea puțin în declanșarea unor evenimente (vezi, mai pe larg, Frederick C. Beiser, *The German Historicist Tradition*, Oxford University Press, 2011, 614 p.)

⁶² François Hartog sugerează deosebirea dintre *povestire*, care ordonează formal evenimentele, în succesiunea lor temporală și logică, pe de o parte, și *discurs*, care încearcă să extragă din faptele unei povestiri niște concluzii cu valabilitate universală, pe de alta (François Hartog, *Évidence de l'histoire. Ce que voient les historiens*, Paris, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 2005, p. 85).

⁶³ Umberto Eco, *Șase plimbări prin pădurea narativă*, traducere de Ștefania Mincu, Constanța, Editura Pontica, 1997, p. 117.

obișnuitul năștea astfel extraordinarul, în cazul nostru dându-se startul industriei cinematografice⁶⁴. Odată apărut și televizorul, arăta Pierre Nora, crește simțitor nu importanța faptelor mediatizate ci audiența acestora; în opinia lui Nora, ele nu sunt transmise ci produse; așa că evenimentul în sine nu mai contează, cel puțin nu în simpla lui factualitate; esențială este preluarea lui într-o povestire al cărei public sporește, fiecare luând-o pe cont propriu, ca detaliu autobiografic⁶⁵. Din punct de vedere metodologic, nu mai apreciem Evenimentul, pentru că rupe violent ritmicitățile imper-turbabile ale calendarului. Îl prețuim ca revelator cultural⁶⁶; el indică, mai mult istoricilor decât contemporanilor săi, o reprezentare dominantă despre timp. Pusă în dificultate de un fapt abia survenit și greu asimilabil valoric, viziunea temporală până atunci în vigoare bate în retragere: fie devine obiectul antitezei cu epoca abia instaurată, întorcându-se abia mai târziu, ca nostalgie, fie se altoiește pe caracteristicile altor vremuri, mult mai vechi. A doua variantă este cea mai frecventată, prezentul degenerat transformându-se într-un trecut reînnoit. Astfel, din 1789, Vechiul Regim al Bourbonilor împrumută aparențele Romei republicane. Regimurile istoricității sunt deci niște „procedee” de împăstrare imagistică a duratei. Doar astfel, Revoluția Franceză își putea atribui origini antice, cu pretenția că ar actualiza (și pune sub ochii parizienilor) timpurile lui Iulius Caesar. Cu ce rămânem din toate aceste transfigurări? Încă din 1988, într-un articol din „Le Débat”, Marcel Gauchet sesiza o schimbare de paradigmă în științele sociale, recunoscând că istoria politică devenise o istorie globală⁶⁷.

Probitatea și deghizările ei

În lumina abordărilor culturaliste, istoria istoriografiei nu se mai încadrează în aceea a ideilor, pe motiv că emițătorul unor versiuni despre trecut nu își dovedește relevanța dacă nu stabilim cum îi erau receptate scrierile. Spre deosebire de un simplu text, discursul istoric presupune deci existența unui destinatar, de la care se așteaptă un *feed back*⁶⁸. Rezultă deci tranzații narrative în care cititorul devine coautorul unor interpretări pe care le negociază în spațiul public. Ținând cont apoi și de distanța care

⁶⁴ François Dosse, *Renaissance de l'événement. Un défi pour l'historien: entre Sphinx et Phénix*, Paris, Presses Universitaires de France, 2010, p. 318.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 318. Se mută deci accentele: *histoire de la politique* este umbră de *histoire du politique*, constata Jacques Le Goff; altfel spus, datările și periodizările devin mai puțin relevante, o mare curiozitate trezind emoțiile, valorile, superstițiile, prejudecățile și fricile cu care societatea își fundamentează explicațiile despre evenimentul cel mai recent.

⁶⁶ Jacques Le Goff, *Les «retours» dans l'historiographie française actuelle*, în „Les Cahiers du Centre de Recherche Historiques”, *Réflexions historiographiques*, nr. 22, 1999, <http://ccrh.revues.org/2322>, consultat la 11 octombrie 2009. Despre același fel de *come back* vezi Penelope J. Corfield, *Historians and the return to the Diachronic*, în Gelina Harlaftis et alii (eds.), *The New Ways of History. Developments in Historiography*, London, New York, I. B. Tauris Publishers, 2010, p. 18: „Space itself is not only located in Time, it is integrally yoked with it. So the anti-philosopher Jacques Derrida's attempt at rejecting temporality as purely 'metaphysical' and substituting *chora* (or *khōra*) as an atemporal spatiality, remains a curiosity that has not won converts. Indeed, it may be noted that even postmodernist theorists who approve his views, do themselves offer a narrative of sorts”.

⁶⁷ Mass-media au augmentat considerabil publicul unui eveniment. Nu a crescut deci numărul faptelor ieșite din comun, ci sensibilitatea noastră față de cele vizionate. Prin urmare, este greu să mai scrii istorie recentă fără să te apropii puțin de istoria culturală (vezi Philippe Poirier, *Introduction à l'historiographie*, Paris, Éditions Belin, 2009, p. 90, 93-100, 151-157).

⁶⁸ Umberto Eco socotea că trebuie să fim spectatorii, nu doar cititorii unei cărți. Este vorba așa-numitul Cititor-Model „pe care textul nu numai că-l prevede ca pe un colaborator, dar pe care și caută să-l creeze” (vezi Umberto Eco, *Șase plimbări prin pădurea narativă*..., p. 15).

separă cunoașterea de simpla percepție⁶⁹, se impune deosebirea dintre *informația istorică* (verificată, clasificată, editată, omologată academic), *opinia istorică* (imediată, spontană și distorsionată, verificabilă prin sondaje; ea confundă certitudinea socială cu adevărul științific) și *semnificația istorică* (formulată în timp, nu pentru a explica ci a justifica un fapt istoric; vulgarizează și esențializează informația istorică, transformând-o în prejudecată sau loc comun; fiind uneori politizată, instrumentată și ritualizată, stabilizează și stereotipizează un trecut anume). Datorită confuziilor dintre ordinea cronologică a faptelor și aceea a efectelor create de ele, sau dintre cauzele unui fenomen și motivațiile actorilor săi, istoricii încearcă analogii și, de aici, pronosticuri⁷⁰. Le este greu să accepte coincidențele, ghinioanele, cele trei ceasuri rele. Și totuși există momente când virtualul, puțin probabilul și încă neîntâmplatul se umflă în pene și încalcă limitele realității, ca să devină totuna cu ea⁷¹. Din biografia unei științe fac deci parte și înfrângerile ori rateurile ei, pentru că, uneori, acestea nu sunt decât variante provizorii de adevăr⁷². „Luăm drept sigură o povestire pe care strămoșii noștri ne-au transmis-o, chiar dacă astăzi acești strămoși se cheamă oameni de știință, ironiza cândva Umberto Eco.”⁷³

Realitate, veracitate, autenticitate, sinceritate, exactitate: toate sunt sinonime parțiale ale eternului nostru pacient, adevărul⁷⁴. Și repertoriind eforturile de a reconstitui ceea ce a fost cândva, surprindem și metodele prin care generăm, de la o epocă la alta, veridicitatea unei istorii. Căci adevărul extras din trecut a fost canonizat periodic, plecându-se, în antichitate, de la echivalarea lui cu tradiția orală, cu neîncetata repovestire a celor întâmplate⁷⁵; era deci cam același lucru cu *neuitarea*⁷⁶. De aceea, orice istorie care se scria atunci era inevitabil una recentă⁷⁷. Se trecea apoi la

⁶⁹ Idem, *Interpretare și suprainterpretare*, traducere de Ștefania Mincu, Constanța, Editura Pontica, 2004, p. 36.

⁷⁰ Vezi excelenta lucrare a Danei Țabrea, *Dezvoltarea metafizicii ca hermeneutică: Robin George Collingwood. O filozofie practică*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2012, p. 30-41. Este vorba de reactualizarea trecutului prin analogie cu experiențele prezentului; de unde și iluzia inferențială că ar putea să prevadă viitorul.

⁷¹ Nu este ciudat să vedem că un eveniment are loc tocmai din cauză că nu era așteptat să se producă? Plecând de la ziua de 11 septembrie 2001, întrebarea lui Nassim Nicholas Taleb definește faimoasa „lebedă neagră”, sinonimă a imprevizibilului în istorie. Căci reacțiile față de faptele neașteptate spun ceva despre nivelul științific al unei epoci, despre imaginarul și obișnuințele ei. Vezi Nassim Nicholas Taleb, *Lebedă neagră. Impactul foarte puțin probabilului*, ediția a 2-a, traducere de Viorel Zaicu, București, Editura Curtea Veche, 2010, p. 17-18.

⁷² Vezi capitolul *Récit historique et récit de fiction*, din cartea lui Jean Leduc, *op. cit.*, p. 169-202. În România, semnalăm cercetarea profesorului Mircea Angheliescu, *Mistificațiuni. Falsuri, farse, apocrife, pastişe, pseudonime și alte mistificații în literatură*, București, Editura Compania, 2008, 206 p.

⁷³ Umberto Eco, *Șase plimbări prin pădurea narativă...*, p. 171-172.

⁷⁴ Toate aceste accepții sunt analizate de Bernard Williams, *Vérité et véracité. Essai de généalogie*, Paris, Gallimard, 2006, 374 p.

⁷⁵ *Legenda eroică* a fost mereu ținută într-o zonă gri a verosimilității, unui socotind-o ecoul unui fapt istoric neatestat documentar, alții creditând-o ca „sâmbure de adevăr”, garantat de însăși transmiterea lui pe cale oral-generațională (vezi André Jolles, *Forme simple. Legenda sacră, legenda erotică, mythosul, ghicitoarea, zicala, cazul, memorabilul, basmul, gluma*, traducere de Iulia Zup și Grigore Marcu, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2012, p. 82-87).

⁷⁶ Din acest punct de vedere, remarcăm două lucrări exemplare: pentru antichitatea greacă, Nicole Loraux, *La cité divisée. L'oubli dans la mémoire d'Athènes* Paris, Éditions Payot & Rivages, 2005, 350 p.; iar pentru lumea romană, Catherine Baroin, *Se souvenir à Rome. Formes, représentations et pratiques de la mémoire*, Paris, Éditions Belin, 2010, 328 p.

⁷⁷ Adriana Zangara, *Voir l'histoire. Théories anciennes du récit historique (IIe siècle avant J.-C. – IIe siècle après J.-C.)*, Paris, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 2007, 314 p. Vezi și capitolul *General Characteristics of Ancient Historiography* din cartea lui John Burrow, *A History of Histories*, London, Penguin Books, 2009, p. 171.

sinonimizarea lui cu citatul de autoritate, în Evul Mediu, slova Sfinților Părinți credibilizând ori ba o anumită teorie; dar aceasta dura până când Reforma multiplica Adevărurile, în așa fel încât trecutul nu mai era același pentru toată lumea: prezentul fiecăruia își găsea antecedentul care îl îndreptăța să se schimbe ori să rămână același⁷⁸; în epoca zisă clasică (secolele XVII-XVIII), veridicitatea era dată de expresivitatea artei narrative, iubitorii de istorie fiind mai curând spectatori decât cititori ai textelor istoriografice⁷⁹; dat fiind accentul pus pe efectul retoric și pe teatralizarea trecutului, o reconstituire scrisă era mai degrabă vizionată decât lecturată⁸⁰; practică ca un gen literar, evocarea vremurilor de demult era credibilă dacă își impresiona auditoriul/cititorul⁸¹. Din păcate, Secolul Luminilor nu a domesticit adevărul, permanentizând războaiele intelectuale din jurul ideii de probitate. Empiriștii Locke și Hume polemizau cu raționaliștii Descartes și Leibniz⁸², argumentația celor două tabere neputând ocoli modalitățile prin care ne construim o idee de realitate⁸³. Cum accedem la ea? Prin raționamente pure, independente de lumea înconjurătoare, și mai ales prin cuantificări matematice, răspundeau raționaliștii. Prin simțurile noastre, așa limitate cum sunt, replicau empiriștii. Ultimii credeau că realitatea exista în măsura în care ne stârnea senzații; dar nu știau ce să spună despre acele fenomene care nu comunicau cu noi, nu ne atrăgeau atenția și nu ne trimiteau informații despre ele⁸⁴. În dispută se amesteca și Kant, care punea un bemol entuziasmului empirist: cunoașterea umană este mediată, nu directă, noi cunoscând doar senzațiile, nu și realitatea care le generează. Apoi, gândirea umană nu este un simplu receptacul de știri, structuri mentale preexistente prelucrându-ne percepțiile⁸⁵.

Nici începuturile veacului XIX nu au adus prea multe clarificări: atunci, *a intuit* însemna *să ajuți o realitate să se contureze*, să se autogenereze, ducând la bun sfârșit

⁷⁸ Vezi Donald R. Kelley, *Faces of History. Historical Inquiry from Herodotus to Herder*, London, Yale University Press, 1998, p. 161-187; este capitolul *Reformation Traditions*, în care subminarea certitudinilor patristice de către Reformă lasă loc și adevărurilor etnicizate ale germanilor, francezilor și englezilor.

⁷⁹ Catherine Volpilhac-Augier, *La parole et ses représentations dans le récit historique à l'Age classique*, în Catherine Volpilhac-Augier & Laurence Guellec (eds.), *Des voix dans l'histoire*, Presses Universitaires de Rennes, 2010, p. 11-32.

⁸⁰ „By 1560, both in Italy and in the north, a new *ars historica* taken shape – an art cast as a guide *not to writing, but also reading history*, and one that offered an Ariadne thread through the frightening, demon-haunted labyrinths of historical writing, ancient and modern, trustworthy and falsified, that every learned man must explore (s.n., A.M.)” (vezi Anthony Grafton, *What Was History? The Art of History in early Modern Europe*, Cambridge University Press, 2007, p. 26).

⁸¹ Retorismul secolelor XVII-XVIII se prelungea și în veacul următor, deși schimbările nu întârziu să apară; este adevărat, ele se produceau tacit, subiacent și indirect, fără pledoarii explicite pentru metodologia cercetării. Bunăoară, Sorin Antohi vedea în epistemologia lui Alexander von Humboldt o practică, nu o teorie, germanul operând, în primele decenii ale secolului XIX, o sinteză a literaturii cu științele naturii. Potrivit lui Antohi, Humboldt topise limbajul cotidian, cel estetizat și cel științific, impunând respectivul melanj drept instrument de comunicare: „Maniera practică prin care epistemologia lui Humboldt devine text științific este tocmai *narativizarea*, transformarea raționamentului în discurs. Dacă textul istoriografic s-a putut formaliza ca *explicare prin descriere*, textul humboldtian este *cercetare prin descriere*” (vezi Sorin Antohi, *Exercițiul distanței. Discursuri, societăți, metode*, București, Editura Nemira, 2000, p. 88).

⁸² Despre matematizarea cunoașterii, fără scoaterea lui Dumnezeu din ecuație, vezi Amos Funkenstein, *Teologie și imaginație științifică. Din Evul Mediu până în secolul al XVII-lea*, traducere de Walter Fotescu, București, Editura Humanitas, 1998, p. 55-57, 69-80.

⁸³ Peter Godfrey-Smith, *Filosofia științei. O introducere critică în teoriile moderne*, traducere de Alexandru Anghel, București, Editura Herald, București, 2012, p. 37-40.

⁸⁴ Limitele acestei filosofii reies din cartea lui Leon Pompa, *Human Nature and Historical Knowledge. Hume, Hegel, and Vico*, Cambridge University Press, 1990, p. 13-66.

⁸⁵ Peter Godfrey-Smith, *op. cit.*, p. 40.

„intenția” originilor sale lingvistice⁸⁶, în a doua jumătate a secolului XIX, adevărul ajungea, finalmente, tot una cu *afirmația verificată în documente*, veridicul detronând treptat verosimilul⁸⁷. Fiecare pas înainte, în direcția științificității, era însă însoțit de suprainterpretări sociale, trecutul istoric abia recucerit fiind chemat să legitimizeze, *à rebours*, prezentul politic. Oricum, noul s-a îmbrăcat totdeauna în straietele vechiului. Epocile prea reticente la schimbare nu sunt chiar atât de rigide precum par, „scolastica” lor conținând de fapt niște încercări de echilibrare și de adaptare, care succed unor momente de degingoladă a criteriilor. Cel puțin canonizarea periodică a „adevărului istoric” poate fi înțeleasă astfel, ca semn al unor reevaluări pe care le „înfiem” tacit, incluzându-le însă în vechile formule, nu atât pentru a respinge anumite inovații, cât mai ales pentru a face suportabile efectele lor. Bunăoară, cu toate că „demitizarea” nu ni se pare niciodată serioasă, credem că respectivul demers și-a atins deja scopul, obiceiul de a trata istoria în regimul hiperbolei fiind temperat acum de o anume autocenzură, practică chiar și de adversarii deconstrucționismului.

De la nivelul anului 2015, așa-numita demitizare poate fi înțeleasă *ca o întoarcere la litera documentului*, ca o invitație la „pozitivism”. Reiterând nedumerirea din marele roman *Toate numele*, a lui José Saramago, ne mai întrebăm o dată: dacă arhivele nu pot cuprinde tot ceea ce s-a întâmplat vreodată, ce ne facem cu faptele rămase pe dinafară? Ca să nu mai spunem că felul în care a fost creat un fond de arhivă influențează decisiv alegerea și delimitarea temelor de cercetare; documentul nu se lasă citit și descifrat cu ușurință, dialogul cu el depinzând de ceea ce am vrea să extragem dintr-însul. Nu degeaba cercetările patrimoniale vin cu noi dileme: cum facem deosebirea între deșeurile activității umane și acele lucruri, tot mai multe, pe care omul le produce în continuu și care pot deveni mai târziu surse istorice?; ce arhivăm și ce nu?; ce argumente avem pentru a susține valoarea sau lipsa de valoare a ceea ce este arhivat? Suntem așadar obligați să ținem cont că utilizarea surselor istorice are propria ei istoricitate, împărțirea lor în *intenționale* și *non-intenționale* nerezolvând prea multe dileme⁸⁸. De exemplu, un portret din prima jumătate a secolului XIX, poate fi considerat, simultan, drept un izvor non-intențional, pentru că beneficiarul nu era preocupat

⁸⁶ Ernst Cassirer dă un exemplu extrem de folositor pentru istoria ideii de probitate în domeniul de interes pentru noi. În opinia lui, pentru romantici, *limba era un organism*, Cassirer deducând că, pentru aceștia, limbajul senzațiilor era unul al intuițiilor pre-structurate lingvistic. Vezi Ernst Cassirer, *op. cit.*, p. 109.

⁸⁷ Georg G. Iggers, *The Intellectual Foundations of Nineteenth Century 'Scientific History': The German Model*, în Stuart Macintyre, Juan Maiguashca, Attila Pók (eds.), *The Oxford History of Historical Writing*, Volume 4, 1800-1945, Oxford University Press, 2011, p. 41-58.

⁸⁸ Edmund Husserl nu privea cu ochi buni antiteza dintre premeditarea gestului individual și spontaneitatea faptului social, fiind convins că și reacțiile necalculate sunt producătoare de sensuri pe care le transmitem în spații de comunicare pre-structurate de simboluri. Mai pe scurt, *intențional* însemna pentru el și *existențial*, felul de a acționa devoalând și felul nostru de a fi (vezi Edmund Husserl, *Criza științelor europene și fenomenologia transcendentă*, traducere de Christian Ferencz-Flatz, București, Editura Humanitas, 2011, 472 p.). Husserl își luase „sarcina unei «ontologii a lumii vieții»”, crezând într-o „concordanță intersubiectivă” a experiențelor și achizițiilor cognitive desprinse din ele (*ibidem*, p. 289, 305). Din ideile sale se puteau desprinde, într-adevăr, niște ipoteze de lucru pentru istoricii „mentalităților”: „[...] în loc să cercetăm mai departe sfera propriilor noastre intuiții, ne îndreptăm acum atenția asupra faptului că, în fluxul continuu al percepției noastre cu privire la lume, noi nu suntem de fapt cătuși de puțin izolați, ci suntem dimpotrivă în cuprinsul acesteia, legați totodată de alți oameni. Fiecare [...] are propriile [...] percepții, propriile sale prezentificări, propriile sale concordanțe, propriile devalorizări ale certitudinilor sale în simple posibilități, îndoieli, întrebări, aparențe. În schimb, în cadrul *vieții noastre colective*, fiecare dintre noi poate în egală măsură să ia parte la viațele celorlalți. Iar odată cu aceasta, lumea nu mai există doar din perspectiva oamenilor luați separat, ci ea există deopotrivă pentru întreaga comunitate umană, și anume încă de la nivelul procesului de socializare a simplului nostru dat perceptiv” (*ibidem*, p. 288).

de fidelitatea reproducerii anatomice, ci de sublinierea statutului său social; dar pe de altă parte, putem lua în calcul și o dimensiune intențională, adică dorința clară de a lăsa postumității imaginea unei individualități irepetabile, deja constituite la început de epocă modernă. Nedumeririle se intensifică atunci când ne gândim la un testament, finalitatea lui escatologică și nepământească coexistând cu tendința testatorului de a-și prelungi, textual, existența mundană, rămânând astfel în memoria socială sau măcar în aceea familială. Punând astfel problema, ne întrebăm: cine este mai atractiv, emițătorul unui document sau destinatarul lui? Și cum a fost supra-semnificat hrissoul ca obiect, înainte să fie fetișizat ca text? De aceea, s-a dorit o analiză aprofundată a statutului pe care documentul de arhivă l-a avut și îl are în epistemologia modernă. Comentând o carte a Arlettei Farge, *Le goût de l'archive* (1989), François Hartog apreciază felul în care autoarea valorizează principala sursă a istoriei sociale: „documentul în materialitatea lui”⁸⁹. Resemantizările lui succesive, ca obiect, apoi ca sursă de informare, se organizează în jurul celor patru factori de luat în seamă:

1) *Uzajul social al obiectelor vechi*: cele mai multe acte scrise au avut cândva un rost pur utilitar, imediat, utilizatorii lor neștiind că peste secole acestea vor deveni izvoare indispensabile reconstituirii trecutului⁹⁰; în ce condiții un pergament îngălbenit trezește un asemenea interes încât ajunge să fie pus de-o parte, spre a nu se pierde, în lăzi de zestre, în podurile caselor, în colecții particulare sau biblioteci mănăstirești?; nu uităm însă vechile instrumentări ale „documentelor”/manuscriselor: jurăminte, blesteme, divinații, puneri drept gaj; urmează constituirea ideii de document ca bun de patrimoniu, prin excluderea lui dintr-un circuit al uzanțelor curente și scoaterea/includerea lui din/în dezbaterile publice; de aici și confuzia între tezaurizare/colecționare/ordonare și conservare/secretizare⁹¹.

2) *Evoluția ideii de probitate în cercetarea istorică*: cum a evoluat ideea de „adevăr istoric” de-a lungul timpului și cum o susținem⁹²?; cum s-a legat ea de trecerea „hrisoavelor” de la prestigiul simbolic de „antichități” la autoritatea științifică acordată „izvoarelor”, care conțin informații verificate, pertinente; cum își pierde zăpisele statutul de acte de proprietate ori de suveniruri de familie, devenind surse fundamentale ale cunoașterii istorice?; cum s-au ridicat documentele de la starea de „curiozități” la acelea de „surse”?; cum a evoluat și cum s-a lărgit ideea de „sursă”, punând documentul de arhivă în situația de a colabora sau concura cu alte tipuri de izvoare?; valoarea probatorie a unui document vine de la sine, sau mai curând istoricii sunt aceia care i-o conferă, în mod convențional, după criterii academice recunoscute, omologate?

3) *Geneza aparatului critic în cercetarea istorică*. Este o invenție destul de recentă. Inițial, adevărul era echivalat cu *prezervarea* tradiției (dacă un fapt nu s-ar fi

⁸⁹ François Hartog, *op. cit.*, p. 219. Despre revalorizarea arhivelor și impasul în care ele se află permanent (ce arhivă și ce nu?; unde ia sfârșit arhivarea?), vezi capitolul special dedicat acestui subiect (*ibidem*, p. 216-222).

⁹⁰ Despre „genealogia documentului”, vezi Martha Howell & Walter Prevenier, *From Reliable Sources. An Introduction to Historical Methods*, Ithaca and London, Cornell University Press, 2001, p. 61-67.

⁹¹ Roger Chartier, *Lecturi și cititori în Franța Vechiului Regim*, traducere de Maria Carpov, București, Editura Meridiane, 1997, 402 p.; iar din spațiul românesc merită menționat Alexandru Ofrim, *Cheia și psaltirea. Imaginarul cărții în cultura tradițională românească*, Pitești/București, Paralela 45, 2001, 362 p.; în același an apărea și lucrarea lui Mircea Vasilescu, „Iubite cetitorule...”. *Lectură, public și comunicare în cultura română veche*, Pitești/București, Editura Paralela 45, 2001, 186 p.

⁹² O lucrare clasică despre coexistența regimurilor de adevăr, fiecare cu o coerență internă a propriilor argumente, ne-o oferă Paul Veyne, *Au crezut grecii în miturile lor? Eseu despre imaginația constituantă*, București, Editura Univers, CEU Press, 1996, 188 p.

întâmplat, nu ar fi existat o povestire despre el!) și transmiterea ei pe cale orală. Mai apoi, afirmația avea acoperire dacă se invoca un autor de mare credibilitate (Aristotel, Sf. Augustin) sau un text canonizat (cum ar fi Biblia). Nu lipseau deci *colportajele și compilațiile*: în perioada premodernă, când tipăriturile erau foarte rare și scumpe, a compila un autor vechi nu era un gest reprobabil, cum este astăzi; însemna să salvezi, să patrimonializezi și să transmiți mai departe niște idei de valoare, dintr-un manuscris unic, în pericol să dispară; odată cu epoca modernă, când apar arhivele publice, cu inventare de documente numerotate, afirmația istoricului devine probă dacă ea *trimite la un dosar* care poate fi consultat/verificat de oricine.

4) *Apariția și evoluția instituțiilor publice – arhivele*, însărcinate cu strângerea, ordonarea și păstrarea documentelor; cum au trecut documentele de la situația de „proprietate privată” la aceea de „bun public”, administrat de autorități special abilitate în acest sens⁹³? Înainte de a ne da știri despre trecut, arhivele trebuie să ne spună ceva despre momentul creării lor, despre oamenii care le-au organizat și mai ales despre criteriile după care le-au adunat. Cercetările istoricilor urmăresc să clarifice, în primul rând, împrejurările care determină nevoia de *conservare*, ducând la ideea de *arhivare*⁹⁴. Odată cu epoca modernă, arhivarea a avut mai multe impulsuri: sistematizarea documentelor cu scopul de a ușura activitatea unor instituții; dezvoltarea unei culturi juridice și instituționale bazate pe ideea de *precedent*, documentul ușurând activitatea birocrăției moderne prin faptul că întreține memoria unor practici și experiențe anterioare; impresia că documentele vechi sunt valoroase în sine, grație *vechimii* lor, indiferent de știrile corecte sau incorecte pe care le conțin; teama, tipic modernă, că risipirea lor ar duce la pierderea unor informații esențiale despre noi înșine.

Cam atât. În secolul XIX, săpăturile arheologice completau golurile arhivistice. În secolul XXI, ele ne scot la lumină ceea ce documentele nu vor să recunoască. Ieri completau niște curențe, azi explică niște absențe. Cercetarea interdisciplinară este obligatorie și nu reiterăm acest lucru în orizontul lozincilor actuale. Dacă subiectul cercetat ne opune cumva rezistență, rămânând prea multă vreme opac, ne determină să apelăm la niște categorii-instrument, cu ajutorul cărora să facem față necunoscutelor. Trebuie deci luate în calcul realități și fenomene istorice aparent străine unele de altele, recontextualizarea lor putând să submineze multe clișee istoriografice. Se impune, deopotrivă, corelarea novatoare a unor cuvinte-cheie, susceptibile să scoată la lumină domenii de interes slab delimitate până acum. Ele se vor explica mutual, *fiecare fiind clarificat nu prin propria-i definiție, ci prin corelarea, poate neașteptată, cu un alt concept*⁹⁵.

În care trecut ne găsim prezentul?

Nu are însă rost să deplângem prea mult de așa-numitul dezinteres pentru istorie; ori să îl denunțăm ca principal simptom al unei crize de conștiință. E cazul să îi acceptăm, s-a spus, „normalitatea”, să ne acomodăm cu ideea că *reprezintă chiar o componentă de marcă a actualei culturi istorice*, nu o catastrofă. Simțul timpului dintr-o

⁹³ Françoise Hildesheimer, *Les Archives Nationales*, în Christian Amalvi (sous la direction de), *Les lieux de l'histoire*, Paris, Armand Colin, 2005, p. 81-97.

⁹⁴ Christian Delacroix, François Dosse & Patrick Garcia, *Les courants historiques en France, XIXe-XXe siècle*, Paris, Éditions Armand Colin, 2007, p. 18-19.

⁹⁵ Madeleine Herren, Martin Rüsch, Christiane Sibille, *Transcultural History. Theories, Methods, Sources*, Berlin & Heidelberg, Springer Verlag, 2012, p. 40-52.

anumită epocă poate fi definit tocmai de indiferența față de această noțiune, Evul Mediu fiind, după Marc Bloch, un exemplu notoriu în acest sens. Construirea unui Disneyland în nordul statului Virginia atrăgea protestul activiștilor de culoare din cauză că se utilizau și teme istorice, iar printre ele figura și sclavia, o emblemă a secolului XIX american⁹⁶. Acel fenomen nu putea deveni o atracție turistică, afirmau cei indignați; căci nu regresăm în trecut dacă nu ne întoarcem în el cu atitudinea pe care ne-o cere; mai ales că autenticitatea reconstituirii stă în conservarea sentimentelor pe care un fapt istoric le-a creat inițial; astfel, el va relaționa în continuu cu viitorul, făcându-se mereu actual.

Confuzia dintre filosofia și teoria istoriei este încă în mare vogă, acuzația că ai fi „eseist” fiind cea mai bună scuză de a nu încerca și altceva. Un fel de a gândi cel puțin năstrușnic afirmă că „teoria” trebuie să încununeze o operă empirică prealabilă, ca și cum ar trebui mai întâi să scriem și abia apoi să ne dăm seama cum am vrut să facem acest lucru. Dacă filosofia istoriei are soluții dinainte știute, produse în cabinet, teoria istoriei nu propune decât *ipoteze de lucru* care se pot valida sau nu în urma cercetărilor din arhive. În locul selectării atente a surselor, pe baza unor norme anunțate în prefață, pentru ca cititorul să le poată urmări de-a lungul întregului studiu, se invocă voios cercetarea exhaustivă a tuturor izvoarelor, în condițiile în care, de pildă, un specialist în relații internaționale ar trebui să părăsească, pentru multe luni de zile orașul natal spre a parcurge, cât mai amănunțit posibil, arhivele marilor cancelarii europene. De fapt, la ce folosește această teorie a istoriei și cum se explică spaimile pe care le trezește? După cum arăta și Paul Ricoeur în *Temps et recits*, teoria istoriei ne ajută să realizăm că relația noastră cu documentul nu este nicicând una inocentă ci „ideologică”, adică plecăm la drum cu opinii personale, cu prejudecăți care influențează atât alegerea cât și interpretarea izvoarelor. Discuțiile în jurul acestui punct obișnuiesc istoricul cu realitatea limitelor sale, îndemnându-l să-și ia măsuri de precauție; să își selecteze în așa fel probele încât cercetarea lui să reziste, să nu devină caducă odată cu descoperirea unor noi fonduri de arhivă. Din acest punct de vedere, studiul de caz nu este o investigație „de buzunar”, restrângerea ariei de interes dându-i șansa unor căutări mai sistematice. Relativizând prezumțiile istoricilor din secolul XIX, care susțineau că refac istoria exact cum a fost, gândirea actuală nu discreditează cercetarea istorică, ci o face mai conștientă de propriile limite; o ajută să se ferească atât de extrapolările facile, cât și de tradiționalele excese empiriste care, de dragul amănuntului, ratează concluziile. Documentul este un mijloc de informare în vederea sintezei și nu un scop în sine, valorizat, din păcate, mai mult ca „descoperire”, ca mare noutate; și nu cum ar fi normal, apreciindu-l din perspectiva puterii lui de semnificare și a disponibilității sale de a participa la o povestire mai amplă, la o restituire istoriografică. Cu alte cuvinte, teoria istoriei consolidează pretențiile de științificitate ale istoriei, nu le subminează prin speculații gratuite. Ea nu impune dogme sau vorbe de duh, insistând pe delimitări și clasificări de care să ținem cont atunci când începem o investigație. Ceea ce ne sperie sub numele de „teorie” nu este altceva decât inventarul unor posibile metode de lucru. Dar, dacă aplicabilitate nu e, nimic nu e. Susținerea unor ipoteze numai de dragul presupuziției sau doar pentru a arăta cât de erudiți suntem, ne reduce la stadiul „cărților din cărți” și al retorismelor seci.

Dacă acceptăm caracterul pur speculativ al scrierilor cu tendință teoretizantă, le recunoaștem doar o anumită specificitate, nu lipsa de apetență pentru cercetarea

⁹⁶ Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past. Power and Production of History*, Boston, Beacon Press, 1995, p. 143, 148-149.

concretă. Căci în momentul de față, intervențiile de acest gen ar putea avea un rol important în problematizarea și receptarea socială a muncii profesionistului: într-o lume excedată de informații, istoria își poate menține auditoriul numai dacă oferă și unele semnificații. Odată cu abandonarea confuziei dintre *interpretarea* documentului și *parafrizarea* lui, așa-zisa teorie a istoriei ar reda meseriei noastre caracterul formativ, aproape pierdut din pricina excesivelor specializări și a ruperii de publicul larg. De exemplu, o lectură culturală a istoriei recente ar insista nu pe descoperirile factuale, tot mai multe și mai contradictorii de la o oră la alta, ci pe interpretări cu un grad sporit de stabilitate. Acestea nu ar mai vehicula știri redundante, tot mai greu de asimilat, dând în schimb cititorilor câteva certitudini, mai ușor de înșușit și de păstrat în memorie, de-a lungul timpului.

MASKS OF TRUTH: FROM THEORY OF HISTORY TO CASE STUDY (Summary)

Keywords: time, theory of history, historical truth, historiography, hermeneutics, discourse analysis.

As Paul Ricœur put it in *Temps et récit*, theory helps us realize that our relation with the document is never an innocent, but always an “ideological” one, that is, we start from our personal opinions, with biases, which influence both the choice and the interpretation of sources. We should state here that the theory of history does not pay attention to this evidence in order to challenge the verity values of historiography. Discussions around this aspect get historians accustomed to the reality of their limits, urging them to take precautions, to select evidence in such a way as for their research to resist in time, not to fall into disuse, once new archive collections are discovered. By rendering relative the omnipotence that the nineteenth century historians assumed, pretending an exact reconstruction of history, the present ideas do not discredit historical research, but make it more aware of its own limits, helping it to avoid easy extrapolations, as well as the traditional empiricist excesses, which for the sake of the detail miss the conclusions. Discourse analysis and hermeneutics warn the historians that the document is a means of information with a view to synopsizing, and not an end in itself, unfortunately exploited as a “discovery”, as a novelty, and not like it should be, from the standpoint of its force to signify, of its availability to participate in an ampler account, in a historiographical reconstruction. In other words, theory consolidates history’s claims of scientism, it does not undermine them with speculations. It does not impose dogmas or witticisms, insisting upon delimitations, classifications and precautions to take into considerations when we start an investigation. *What frightens us under the name of “theory” is nothing else but the inventory of possible working methods.*

ABREVIERI

<i>AARMSI</i>	= „Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice”, București
<i>AARMSLit.</i>	= „Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare”, București
<i>AB</i>	= „Arhivele Basarabiei”, Chișinău
<i>ACNSAS</i>	= Arhiva Consiliului Național pentru Studiul Arhivelor Securității
<i>AHR</i>	= „The American Historical Review”, Oxford
<i>AIAC</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj”, Cluj-Napoca
<i>AIIAI</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»”, Iași
<i>AIIC</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie Cluj”, Cluj-Napoca
<i>AIINC</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj”, Cluj-Napoca
<i>AIIX</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»”, Iași
<i>AISC</i>	= „Anuarul Institutului de Studii Clasice”, Cluj-Napoca
<i>ALIL</i>	= „Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară”, Iași
<i>AM</i>	= „Arheologia Moldovei”, Iași
<i>AMAE</i>	= Arhivele Ministerului Afacerilor Externe, București
<i>AMB</i>	= Arhivele Municipiului București
<i>AMN</i>	= „Acta Musei Napocensis”, Cluj-Napoca
<i>AMP</i>	= „Acta Musei Porolissensis”, Zalău
<i>ANB</i>	= Arhivele Naționale București
<i>AnM</i>	= „Analele Moldovei”
<i>ANI</i>	= Arhivele Naționale Iași
<i>ANIC</i>	= Arhivele Naționale Istorice Centrale, București
<i>ANRM</i>	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova, Chișinău
<i>AOSPRM</i>	= Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova, Chișinău
<i>APR</i>	= „Analele parlamentare ale României”, București
<i>AR</i>	= „Arhiva Românească”, București
<i>ArhGen</i>	= „Arhiva Genealogică”, Iași
<i>ARMSȘ</i>	= „Academia Română. Memoriile Secțiunii Științifice”, București
<i>ARMSI</i>	= „Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice”, București
<i>ASB</i>	= Arhivele Statului București
<i>ASB, AN</i>	= Arhivele Statului București. Fond Achiziții noi.
<i>ASB, Doc. ist.</i>	= Arhivele Statului București. Fond Documente istorice (fond provenit de la Academia Română)
<i>ASBc</i>	= Arhivele Statului Bacău
<i>ASBt</i>	= Arhivele Statului Botoșani
<i>ASC</i>	= Arhivele Statului Cluj
<i>ASG</i>	= Arhivele Statului Galați
<i>ASI</i>	= Arhivele Statului Iași
<i>ASMh</i>	= Arhivele Statului Mehedinți
<i>ASO</i>	= Arhivele Statului Oradea
<i>ASRI</i>	= Arhiva Serviciului Român de Informații, București
<i>ASTm</i>	= Arhivele Statului Timișoara
<i>AȘUI</i>	= „Analele Științifice ale Universității «Alexandru Ioan Cuza»”, Iași
<i>AT</i>	= „Arhivele Totalitarismului”, București
<i>ATMI</i>	= Arhivele Tribunalului Militar Iași
<i>AUB</i>	= „Analele Universității București”
<i>BAR</i>	= Biblioteca Academiei Române, București
<i>BCMI</i>	= „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, București
<i>BCU</i>	= Biblioteca Centrală Universitară, București

<i>BIFR</i>	= „Buletinul Institutului de Filologie Română «A. Philippide»”, Iași
<i>BMI</i>	= „Buletinul Monumentelor Istorice”, București
<i>BOR</i>	= „Biserica Ortodoxă Română”, București
<i>BRV</i>	= „Bibliografia românească veche”, București
<i>BS</i>	= „Balkan Studies”, Salonic
<i>CC</i>	= „Codrul Cosminului”, Suceava
<i>CG</i>	= „Cuget românesc”, Buenos Aires
<i>CI</i>	= „Cercetări istorice” (ambele serii), Iași
<i>CMRS</i>	= „Cahiers du Monde Russe et Soviétique”, Paris
<i>CvL</i>	= „Convorbiri literare” (ambele serii), Iași și București
<i>DAD</i>	= „Dezbaterile Adunării Deputaților”, București
<i>DI</i>	= „Dosarele istoriei”, București
<i>DIR</i>	= „Documente privind istoria României”, București
<i>DRH</i>	= „Documenta Romaniae Historica”, București
<i>GB</i>	= „Glasul Bisericii”, București
<i>IN</i>	= „Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal Iași”
<i>JGO</i>	= „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, Regensburg
<i>LR</i>	= „Limba română”, București
<i>MA</i>	= „Mitropolia Ardealului”, Sibiu
<i>MB</i>	= „Mitropolia Banatului”, Timișoara
<i>MemAntiq</i>	= „Memoria Antiquitatis”, Piatra-Neamț
<i>MI</i>	= „Magazin Istoric”, București
<i>MMS</i>	= „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, Suceava
<i>MO</i>	= „Mitropolia Olteniei”, Craiova
<i>MOJ</i>	= „Monitorul Oficial”, București
<i>MSȘIA</i>	= „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române”, București
<i>NedH</i>	= „Nouvelles Etudes d'Histoire”, București
<i>NRR</i>	= „Noua revistă română”, București
<i>RA</i>	= „Revista arhivelor”, București
<i>RdI</i>	= „Revista de istorie”, București
<i>RER</i>	= „Revue des Études Roumaines”, București
<i>RESEE</i>	= „Revue des Études Sud-Est Européennes”, București
<i>RFR</i>	= „Revista Fundațiilor regale”, București
<i>RHSEE</i>	= „Revue Historique du Sud-Est Européen”, București
<i>RI</i>	= „Revista istorică”, București
<i>RIR</i>	= „Revista istorică română”, București
<i>RITL</i>	= „Revista de istorie și teorie literară”, București
<i>RMM</i>	= „Revista Muzeelor și Monumentelor”, București
<i>Rsl</i>	= „Romanoslavica”, București
<i>SAHIR</i>	= „Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae”, București
<i>SAI</i>	= „Studii și articole de istorie”, București
<i>SCIA</i>	= „Studii și cercetări de istoria artei”, București
<i>SCILF</i>	= „Studii și cercetări de istorie literară și folclor”, București
<i>SCIV(A)</i>	= „Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)”, București
<i>SCN</i>	= „Studii și cercetări de numismatică”, București
<i>SCSI</i>	= „Studii și cercetări științifice. Istorie”, Iași
<i>SEER</i>	= „The Slavonic and East European Review”, Londra
<i>SJAN</i>	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
<i>SMIM</i>	= „Studii și materiale de istorie medie”, București
<i>SODF</i>	= „Südostdeutsche Forschungen”, München
<i>SOF</i>	= „Südost-Forschungen”, München
<i>SRdI</i>	= „Studii. Revistă de istorie”, București
<i>SUBB</i>	= „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
<i>TD</i>	= „Thraco-Dacica”, Institutul Român de Tracologie, București
<i>VR</i>	= „Viața Românească”